

MS. No. 1605-10000
 नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

1. G. 128	महाराष्ट्र शासन (मध्य प्रदेश सरकार)	बानेश्वर	"	Benares, Sampat 1928
-----------	---------------------------------------	----------	---	-------------------------

॥ श्रीकाशीजीमहस्वाधुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीधुतबाबूहरखचंदजीके
नेउमेदुर्गाप्रसादकटारेकेगणेशायत्रालयमेलधुशब्देंदुशेखरकापागयालिरखरेषीप्रसादतिवारी
काकापनेवालागोपालजिसेलेनाहोयसीचांदनीचौकभकुझमलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गा
॥ प्रसादकटारेकेदुकानमेमिलेगा ॥ ९॥ १॥ ९॥ १॥

श. ३
स.
३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पतञ्जलिमुहाभाष्यकृतभूरिपरिश्रमः शिवभक्तसुतो धीमान्मतीदेव्यानुगर्भजः १ याच ताडुल्यतरोररिकक्षुहताशनात् अङ्गिवपुषाधीश
मामो लक्ष्मीपतिः अनन्ताप्येणोशनागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकर्ममनोरमोमार्ददेहंलघुशब्देन्दुशेखरम् ३ ॥ समप्रियन्त्रप्रचारादिप्रतिवाचकदुर्लभप्रशमा
प्रसमुचितविषयवर्माकाररूपमद्गलमाचारनशिष्यशिक्षाद्यैव्याख्यातु श्रोतृणामनुषङ्गतोमद्गलायचनिव भ्रातिमुनित्रयमिति कारकविभक्तिर्वैलव्याद्विती
योपरीभाष्येति तच्च वदस्ववृत्तिपरामर्शकत्वात् प्राचा मुक्तीस्मिरस्त्येत्यर्थः मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थोवा परीभावस्तिरस्त्रियेति कोशातिरिक्तोऽर्थस्य धातोर्वि
चक्षणकत्वेपिन बाधकम् धातुनामनेकार्थत्वात् अतएव परीभुक्ते वज्ञानइतिसङ्गच्छते एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतासमूलत्वञ्चाश्च निम माविनोऽ
पिदुब्धाविषयीकरणादियमिति निर्देशः सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शमकावेन प्रकोमुदीसादृश्य
म् अनेन वैयाक्येण सिद्धान्ताविषयास्तज्ज्ञानस्य योजनम् तज्ज्ञासुरधिकारीत्यादिसूचितम् अइउणएषाङ्गमवोधकत्वेप्यादिरन्येनेत्यमेनैकवाक्यतयावृत्ति
परिच्छिदकत्वेनेसंज्ञासूत्रत्वम् ऋषस्यसंज्ञाद्वैवोपयोगात् एकवाक्यताचादिरकारादिरन्येनेतासदृशेनणकारादिनासहोच्चार्यमाणआद्यन्ताक्षिप्रानासञ्ज्ञेति
स्वोजसित्यादीनामपि एतदेकवाक्यतयासुवादिसंज्ञासूत्रत्वस्वादिविधायकत्वञ्चेति बोध्यम् एषुसंहितायाअविवक्षयानसंहिताकार्यम् अनुकरणत्वेनसौ
त्रत्वाच्चवर्तोभ्योनविभक्त्यतिः कारप्रत्ययोऽपिन बाहुलकात् यनुउपजीव्यविरोधात्सन्धिर्नतथाहि ऋजादिसंज्ञाग्रहकाले आहुणरन्त्या दीनामन्तिश्रत्यांत
दप्रवृत्तावविहतरूपाकारादिषु गृहीताऽजादिपदशक्तिः पश्चात्तच्चप्रत्याहारेज्ञानेउपेन्द्रबाऽत्रापितत्प्रवृत्तौविरुध्येतनहिसन्धिकार्येकृते विहतरूपाववरा
भवतीति तन्मपुनरुपपदस्य अर्थान्तरे शक्त्यग्रहेणातद्दिरोधाभावात् नचसन्धौसन्देहः व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ननुचतुर्दशसूत्रामिहसमाज्ञायइति
व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदएवप्रसिद्धेतिप्रतआह माहेश्वराणीति महेश्वरादागतातीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धातीतिफलितम् एवञ्चैव
माहेश्वरीकाश्रुतिरेवेषातत्प्रसादात्पाणिनिनालब्धाश्रुतिमूलकत्वादस्यैववेदाङ्गत्वम् अत्रंप्रमाणेनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात् कृतव्याकरण
संज्ञेतिमिति शिक्षावचनम् लणसूत्रेणकारविषयात् यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानतइतीत्यादावाचार्यवदेनमहेश्वरः ॥ अनुवृद्धाश्चमहेश्वरकृताएवयनुपद

स्फुटीभविष्यति नमुद्रणनमित्यत्रमकारप्रत्याख्यानपरभाष्याप्यनुकिमदृष्टार्थमेवतदुच्चारणमुतदृष्टार्थमपीत्येवम्विचारपरं सर्वत्राप्रत्याख्यानमेवंपरमेवम्विचारः
 इति नमुद्रणपारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्य सङ्गतिः स्यात् तदुक्तमिकोपपाद्येति सूत्रे सामर्थ्ययोगात् अहिकिञ्चिदप्यप्यामिष्य
 त्रिदशैर्नर्थकस्यादिति किञ्चिदृष्टार्थवत् किञ्चिच्छ्रुतार्थवत् सर्वथानर्थकन्न किञ्चिदिति तदर्थः वृद्धिसूत्रस्थे वर्णनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति
 भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वमोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनं कल्पयानर्थकेन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः अतएव सोऽयमस्य समाध्यायः पुष्पि
 तः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तम् भर्तृहणियथैव वेदमंशुच्छिन्नश्चन्द्रतारकादि एवमस्यैव समाध्यायस्य न
 कश्चिदाधुनिकः कर्त्ता स्येवमेवं वेदम्यारम्यर्ष्येण स्मर्यमाणमिति आधुनिकः शरीरि पुष्पितत्वनन्तुलकशब्दशास्त्रद्वारा शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम्
 उक्तञ्चेत्तच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् नृत्तावसानेन टराजराजो ननादढका नवपञ्चवारम् उद्धर्तुं कामस्तनकादिसिद्धानि तदि
 मशेषिवत्सूत्रजालम् अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्यवर्णचतुर्दशधात्वर्थसमुपादिष्वप्याणिन्यादोषसिद्धयेति धात्वर्थधातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवाभुवन्धकरणार्थः
 चवसानां मुपदेशोक्तमभाष्ये अत्र करणशब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् तत्करणञ्चोपदेशकर्त्तृकमेव प्रत्यासत्तेन तद्वतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्
 अत्र सर्वकाशुद्धये च यास्यत्र सोपदेशत्वं सूचितम् तच्च अनित्यभावेन सङ्गच्छते श्रोतव्यश्रुतिव्यतिरेकस्य इत्युक्तेन नृत्तचक्रव्याकरणे शाकटायनोपि इदमशुद्धिर्नृत्तवर्णशः समनुक्त
 नेन पथाचार्याङ्गुर्ब्रह्मस्य तये प्रोवाच ब्रह्मस्यतिरिन्नायेन्द्राभरद्वाजाय भरद्वाजः ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तदुत्तममक्षरसमाध्यायमिन्वाचैवः शुक्लापनक्तप्र
 ब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मपतिमुदकोवणराशिरित्यर्थः तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टमतएव वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशकत्वेनैव इति
 भाष्येऽन्तम् पाणिनेर्लोचनेन शास्त्रप्रवृत्तिफलकोयः समवायो वर्णानाङ्गमेण निवेशस्तदर्थे इति तदर्थे सञ्ज्ञाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एव
 च नृत्तमुपदेशाध्यायतिरन्यदुपदेशादिति स्पष्टमेवोक्तम् मन्त्रोपदेशादिति वच्चात्रोपदेशपदप्रयोगोऽतएवास्मिन् सर्ववेदपारायणजस्युक्तं फलमिति भाष्ये
 अन्तम् व्याकरणमुपक्रम्येवमावेदइति रुन्दोगश्रुतिरप्येतन्नरेवेति दिक् तत्प्रयोजनमाह संज्ञा इति एतच्चोपपादितम् संज्ञायां नृत्तमन्त्रवत्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तु अन्येनेत्यस्येदमसदृशेनेत्यर्थात् व्यक्तियस्यैवमेवोचित्यात्मादृश्यं मूलिकेवचात्रतत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः। अत्रिष्टुधात्विति सूत्रेण रत्येव सिद्धेति रिति
निवेद्यदिणं परेणेवेतिलणसूत्रेभाष्येस्यष्टमः हलन्त्यम् अत्रपदद्वयमसमासेभ्यशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावप्रसङ्गात्
लोपिहलन्त्यस्य यद्यपिसर्वापि हलन्तानां समुदायप्रत्ययस्य भवेति तथाप्यन्यपदोपदेशपदाभ्यामप्यस्यासंख्याज्ञातस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायप्रत्ययः
न्यदङ्गित्यन्ते अतएवमकारित्सञ्ज्ञापरित्राणार्थस्यमकारश्चरितार्थः समुदायोपदेशएव सर्वत्र ऋषितात्येयणावयवानान्मानरोय कृष्याधेयासंज्ञातस्वरूप
स्यज्ञापकत्वाभावात् उपदेशेभ्यमिति तत्रविद्यमानमन्यमित्यर्थस्तेनभङ्गोपनिषादौणादीनां हलप्रत्याहारसिद्धान्तरज्जितिः। अन्येभ्यन्तरङ्गत्वात्तत्र
रणेनामिष्यक्तस्यतदव्यवधानेनैवेत्ताञ्ज्ञापदार्थापस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञेति नाञ्जलाविदिसूत्रेभाष्यात् धुडित्वादीनां नुबन्धा
दिभक्तैरुत्पत्तिस्तुतेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्वात्सुलभा इत्सञ्ज्ञाकार्यं नुयत्रसञ्ज्ञातत्रानर्थक्यात् ननुपस्याप्येवस्यष्टमोदमित्येवमितमि।
जात्रकैश्चैवैयाकरणेचित्स्वरस्तुनतस्येच्चकारसदृशत्वेपितत्वाभावात् विभक्त्यादिसञ्ज्ञापिसूत्रान्तर्गतानामेवेतितत्रैवविभक्तादित्यादीनामप्युक्तिः। अ
मिहोभ्रंशेति शिववर्णत्वात्सर्ववर्णग्रहणमप्राप्तम् प्रत्ययेइत्यनेननिषिध्यतेइतिभाष्योक्तं सङ्गच्छतेयत्त्वेनेकाल्पसङ्गतिः शिष्टेहण्यश्वविपिशिक्करणादे
वर्णोदेशात्त्वमितिभाष्येउक्तं नस्यत्सञ्ज्ञाकशकारकरणाद्भूतपूर्वनेकाल्पत्वमादात्मवीदेशात्त्वमित्यर्थेइतिगतद्विरोधः अत्रैकचित्पुनरेवैवनेकाल्पः अ
न्यथाः योस्यैकान्तः सकदाचित्तत्रोपलभ्यतएवायन्तुनतथात्तदर्थभूतेविधेयेकदस्यदर्शनात् हलन्त्यमित्यत्रान्यशब्दः परसमीपवोधकोऽनुबन्धोवादि
तः पूर्वसमीपवोधकोऽनेकस्य शिदित्यादौ समीपे समीप्यमूलकावयवत्वारोपेणवह्वीहिः स्यष्टच्चेदमुपदेशेजितिसूत्रेभाष्ये मप्यर्थस्येति सूत्रेयदेव
नैवदण्डादिविशिष्टोचनदेवः अतएवोपदेशेजितिसूत्रेवपदेशग्रहणञ्चरितार्थेनेहभ्रजोभ्रतिरन्यादवादिनश्चेतीदृशप्रतिषेधाभावात् अनेकान्तवे
दित्युक्तिरित्युक्तः। परत्वेकान्ताएवशास्त्रेनत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च अनवयववैकल्याकाविरेकान्तोयसम्बन्धेनगृह्यसादिषूपलभ्यतेनैवमयं
निरूप्यवयवत्वेणमिहप्रत्ययादौणादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वभावात् एवमन्येभ्योभाषादिशब्देभ्येतवानापत्तिः। उक्तार्थलाक्षणिकत्वेनलक्षणैवदोषः

अतएवमुत्रकृष्णकठजिह्वामुत्रावहितकृष्णविप्रयुक्तवृद्धिर्नतस्यलोपइतिभाष्येएकालत्वमेवत्या
 जितिसूत्रेउपदेशग्रहणानुस्यष्टार्थमेवेत्यहुः सर्वत्रानुबन्धसहितोऽपिदेशविधौगुणित्विदित्यादौनकारेत्सञ्ज्ञकस्तोभवतीत्यादिक्रमेः।
 अतएवाटश्चेत्यादेर्नोसङ्गतिः। अन्य
 तन्मिनाष्टसूत्रतत्रनाच्यरोक्तेतिचतत्रवृद्धिः। यत्रप्रयोगेइत्यनेवृद्धिसूत्रनाडितिप्रसङ्गतिस्स्यैव अन्यङ्गिमवाचलःहल्किम्चिरिणोतीत्यादौधा
 नैवप्रत्ययस्यमाभूत् आद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। भावेद्यजितिभावेः। तच्चप्रत्यासत्येनच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेवाऽऽद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्व
 लोपतापकत्वम् उपस्याद्यर्थत्वादिशेहचारणक्रियत्वान् अतएवैकाचउपदेशइतिसूत्रेकेयटेनोक्तमित्सञ्ज्ञाविधावुच्चारणवचनउपदेशिशिर्गृह्यतइति
 भाष्येति सूत्रेपेयेषांस्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणत्रेषामेवोपदेशत्वव्यवहारइति सूत्रसूत्रेभाष्येपिउद्देशश्चप्रातिपदिकोक्तान्तेऽपिदेशइति
 प्रकृतसूत्रेभाष्येपिप्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशइत्युक्तं नस्यचोक्तएवार्थः परंतुउपदेशइतिकिमर्थम् अभ्रः।
 अतएवमुत्रकृष्णकठजिह्वामुत्रावहितकृष्णविप्रयुक्तवृद्धिर्नतस्यलोपइतिभाष्येउक्तम् यदिप्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशोऽगुणैःप्रापणमुद्देशस्तर्हि लुट्सकृन्निष्ठेतिविहितानांशुत्तानचक्त
 वतृतांमवयवस्येत्सञ्ज्ञानापत्तिःस्तथा राजसूर्यसूर्यचित्यानिचित्येत्यादिनिपातनानुमितकवादीनाम्यादेरित्वानापत्तिः वदःसुपीत्यत्रोच्चारणानुमितेति।
 स्वन्धी अतएवतस्यापत्यमतइतिनित्यासेऽन्यशब्दसम्बन्धाऽप्यन्यार्थस्यानुक्तत्वरूपशेषत्वमुक्तमाकरे तस्मादनसूत्रेउपदेशशब्देऽपिउद्देशस्यापिउद्देशस्य
 नोक्तमेवचाभ्रजोअपइत्यादावपिप्राज्ञोतीतिनेषांसङ्गहेऽस्यव्यावृत्तिर्मेवतियेनसविशेषःकइतिप्रश्नस्तत्सङ्गहाथमेवलोक्यवृत्तारणापित्तयोःसङ्कीर्णत्व
 सुपपत्तिरित्यादौनयेतत्सङ्गहायचोपदेशनेऽजनुनासिकइतिवक्तव्यम् किम्युनरुपदेशनंशास्त्रमित्युक्तम्वार्तिककृता तत्रशास्त्रपदेनप्रयोगशासन
 कइतिभूताधानुप्राप्तिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेरुल्लङ्घनसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेनभाष्येउक्तासङ्गत्याने एवञ्चतत्सङ्गहेऽत्रात्रत्येनकावृत्तिश्च।
 सिद्धान्तस्य वार्तिकस्यबाहुलकात्करणेद्यज्ञाप्रत्याख्यानम्भगवत्पाकृतम् किञ्चल्लङ्घनसूत्रेभावद्यज्ञतोपदेशपदानुवृत्तौभवतःषकृत्सामान्यादिवि

रम् ४

हिनेष्वित्सञ्ज्ञापतिः परस्य सत्वेन कादेरन्यत्वाभावात् यदित्पदेशोऽप्रत्ययत्वादिविशिष्टान्यन्द्दित्यर्थ उच्यते तदा उपदेश इति व्यर्थम् अन्यपदसमर्थेने
 यत्तत्त्वाभावात् अतएवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबन्धोऽनेकान्तादित्यस्मिन् पक्षेऽत्र भौ अदित इति प्रयोजनमुक्तं ननु तत्रार्थमित्युक्तम् नचकरणसाधनोपदेशः
 यशब्दानुवृत्त्यासिद्धे हलन्त्यसूत्रे व्यवसितान्त्वमिति वक्तव्यम् के पुनर्यवसिना धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्तिकानुत्थावमिति वा
 च्यम् संसृजयद्वागवयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तद्व्यस्यपिलोपापत्तिरित्याशयात् भाष्यकृता चान्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् नत्रानुबन्धविशिष्ट
 एतान्धातुत्वादितुधातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बोध्यम् निपातानान्द्योतकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च षष्ठ्यग्रहणम् व्यवसितत्वं च धातुत्वादिनाप
 रिच्छिन्नत्वादितिकैयटः एवञ्चोदश्चिदादिप्रातिपदिकान्यस्यापिलोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधोवाच्योऽकृत्तदितान्त्वमिति वार्तिक
 कृतोक्तम् कुम्भकार इत्यादा अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वस्यापिपदिकत्वेणादिलोपोन स्यादिति अकृदित्यादि नच फलार्थवत्तत्त्वात् ननु
 दिनाभावे प्रत्याख्यातम् अत्राद्योच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् उदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेव इति
 किन्तु नोपदेशेऽप्येकवाक्यतयापस्य शाहिकान्त्येऽग्रहणमातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यः मन्त्रकोमन्त्रक इति भाष्ये उपदेशश्चोपग्रहणद्व
 यमिति त्वर्थकं लृच्चातुवादरूपमेव सन्देहनिवर्तकमिति बोध्यम् नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति षष्ठीगुणित्वेन किञ्चिदुत्थादावपि षष्ठी
 प्रकृत्यापत्तिः नच सन्तः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभावात् इति वाच्यम् उपदेश इत्युच्यमाने तस्य ज्ञानप्रकल्पेनेत्युक्तमप्येतद्विरुद्धे तत्रोपदेशपदाननु
 वृत्ताविति चेन्न तस्यैकदेश्युक्तिर्विनासाधकत्वात् तथाहितत्र उः मोह स्वादौ चैत्यादिभ्यः प्रमीपञ्चमीचेत्युभयपक्षे निर्दिश्यते तत्र किम्युर्वर्त्यकार्यमथपर
 त्वेति सन्देहोपरत्वा नवकाशत्वाभ्यामप्यत्र मो निर्देशो बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तम् तत्र एकदेशिना यथार्थमवाषष्ठी निर्देशः कर्तव्य इति समाधानं ननु
 किञ्च स्याद्विषयसागुत्तेषु कार्यिणः षष्ठा निर्देश इत्यादिति तदर्थं तेषु सप्रमी निर्देशः अकृत्तत्त्वं च कचिदुच्चरन्नावश्यकत्वेनोभयनिर्देशो गीरवेणैवैक
 देश्युक्तिस्तत्र पर्यायकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्निर्देशे षष्ठीप्रकल्पकत्वात् अत्रित्येवार्थमवाषष्ठीत्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता षष्ठीपदानुवृत्तौ

गौरवाद्भयोः प्रकल्पकत्वाचारणाय परवानवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेय
 मन्त्रिकेऽप्युक्तित्वात् पूर्वैकदेशिना तत्पक्षे गुप्तिजित्यादौ दोषः शङ्कितमतः चेष्टी प्रकृतिवादिनेकदेशिनोक्तं स्यादेष दोषो यदीत्स ज्ञा आदेशम्प्री
 तैव तत्रैव लुक्तायामित्स ज्ञायां लोपे चकृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति हीत्सोच्यते इति एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहनेत्याशयः सतदत्रैव उपदेशपदाननु
 दिति मधिप्रेत्याथवानामुत्पन्ने सनि प्रकृप्ता भवितव्यं यदा चोत्पन्नः स नूतदाकृतसामर्थ्यात्पञ्चमीति प्रकृप्तिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतं तत्र पर
 त्वविशिष्टस्य सनउत्पादने पञ्चम्या उपसमात्प्रत्ययान्तराभावात्कालितस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं केयद आह एवञ्च प्रकृतसूत्रस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिष
 यो प्रकृतस्य भाष्यवार्तिकस्यैकदेश्युक्ततद्वाच्यत्वेन प्रौढिवादत्वं कल्पनं नोचितं लक्ष्यो सिद्धे अदुःखित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं
 चिन्तुः श्रीः कुपित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वं लोपश्चेत्यत्राप्रिशकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमनुवन्धानामेकान्वेत्तुलोपोयतीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमा
 नेषु न लोपग्रहणोत्पत्तिदेशत्वं बोध्यमेकाच उपदेश इत्यत्रत्यः केयदोपि चिन्त्य एव अन्योपितज्जातीयश्चिन्त्य एव एकाच उपदेशो आदेच उपदेशो इत्यादौ नुभाव
 साधन एवेति सुधियो विभावयन्वित्याहः । ननु शास्त्रे नुनासिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाविषयानुनासिकत्वमनुवर्ततेऽर्थः । पाणि
 नीयारत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्तावर्णोऽत्यर्थः । प्रतिज्ञाचायमेवमिति कथनं वर्णानां च त्वज्ञापकोऽप्यवहारश्च ताभ्यां न ज्ञानं सुलभमिति भावः । प्रतिज्ञांतरश्च प्र
 त्यासत्वेन च्छास्त्रकर्तार एवेति दिक्

निर्देशादिति नैषान्न त्रयहणे हि नासिकादौ यणाद्यापन्निरिति भावः । न चेत्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभावः सिद्धस्तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुवन्धाग्रहणज्ञापनद्वारेण
 ण भाष्यकल्पकं लोचित्यात्साक्षाच्छास्त्रवाचकल्पनापेक्षया स्यात्सोचित्यान्निर्देशादित्यस्य तन्मूलभूतत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् आदिना त्वपि
 मृषिकृषेरेकः पूर्वत्यादिसङ्ग्रहः ननु प्रत्याहारेऽनुवन्धानां कथमग्रहणे पुनेति वार्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसामान्याये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वेतामित्यनुपपन्न
 मतं आह आदिरन्त्येनेतीति वार्तिके तादर्थ्यात्ताच्छास्त्रमिति भावः । ऊक्तं लोचं कुक्कुटं रुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्तः । ऊ इति एकद्वित्रि

मात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात् तेन स्वोक्तिरिति कालसदृशेति स कालो यस्येति बहुव्रीहिस्तत्फलितमाह उच्च ऊश्चेति ननु कालोऽत्र ह्रस्व इति
 वाक्येण त्वात्सवर्णग्रहणे हि त्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदाय प्रत्ययेत्यादौ ह्रस्वस्येति तु कस्यादिति चेन्न ऊ अजित्येवाजग्रहणसमिथ्यात्सदृशो जित्यर्थे सा
 दृश्यस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारितसम्वन्धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञानतुतेन गृहीतसम्वन्धिकालसदृशका
 लस्याप्येत्यर्थेनादौषान्नदुक्तम्भाष्येपावदन्नपरकरणं भावदन्नकालग्रहणमिति न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वान्नितोच्चत्रमित्यत्र दीर्घात्प
 दानादेर्नितुगापत्तिरिति वाच्यम् सापेक्षसिद्धत्वेन तस्याऽसार्वत्रिकत्वात् अनरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तकनित्यतु क एव प्राप्तेश्चाजग्रहणं प्रतस्येत्यादौ ह्रस्वस्ये
 तितुम्यारुत्यर्थम् उच्चैः नात्र श्रुतिरुक्तमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगो व्याप्तेः अतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किन्तु स्थानकृतमुच्चैरित्यधिकरणशक्तिर्मेधानमधिक
 रणत्वञ्चोच्चारणमप्रतिपत्तिस्तत्वादीनां सभागत्वे एवेत्याशयेनाह तात्वादीति इदमप्याचामनुरोधेन वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यात्कएयुदीति वक्तुमुचि
 तम् एवमन्यत्रापि बोध्यम् प्रयत्नप्रेरिते वायुर्बोद्धुं शक्नोति हतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः अजिति उक्ताल इत्यंतस्तदमुक्तं तै उदात्तत्वादीनाम
 अधर्मेत या एषलोकप्रसिद्धत्वेन ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्यो विद्यमानत्वाच्चैदं स्वरूपकथनपरमोध्यम् आये इति प्रच्छब्दः क्रिषीत इत्यनोदात्तः जसमुच्चा
 दनुदात्त एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः अर्वाङिति अभिमुखवाच्यस्युत्पन्नं किं नोदात्तमाद्यस्य शेषनिर्घातेनानुदात्तत्वम् अर्वाङमध्यनीय
 र्थेकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैकानोदात्तत्वम् एकस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोर्धर्मिलोर्मेलनविरोधादाह वर्णधर्मो विजि वाहुलकादधिकरणे घञ् अर्शभाद्यजित्य
 न्वा इयं त्रिसूत्रोक्त्यर्थो लोके वेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् ह्रस्वग्रहणमिति ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः अतत्रमिति स्वशास्त्रसंकेतिरूपेणार्थो बो
 धकमित्यर्थः किन्तु ईमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः एवञ्च दीर्घादिष्वप्यईमात्रैर्बोद्धव्यं इत्थं आभ्यनवसूत्र्या अज इत्यतः प्रागुक्तवर्णस्य त्रिपादामपि प्रवृत्ति
 सर्वे वेदभाष्ये स्पष्टम् अर्द्धमुदात्तमिति वृत्तिलुप्त्यास्य भामिति वत्त्याख्येया उत्तरार्द्धमित्यर्थं चार्द्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः विदेतु यथा प्रयोगमप्यातिश
 रव्यादौ साध्व्यवस्था तस्य चेति अनुदात्तस्येत्यर्थः उद तेति उदात्तस्वरितयोऽपरत्वे सतीत्यर्थः तयोऽपरत्वञ्चोपस्थितानुदात्तापेक्षया अम्यन्न उदात्तस्वरितयो

सु-
 श-श-
 ई
 परत्वाभावे प्रातिशाल्येति लोके त्वनुदात्त एवेति भावः । इह स्वस्वरितमुदाहरति केति किमोदित्यतः क्वातीति कादेशेति त्वरितमिति स्वरितः । दीर्घान्तमुदाहरति स्या
 नमिति यिः प्रातिशाल्येति स्वरितो बानुदात्तेषां दावित्येकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायात् स्वरितपर
 मुखहरति शतचक्रमिति अहेरित्यर्थः । स्यः वृत्तस्येत्यर्थः कृन्दसिवावचनं प्राङ्गणीचङ्गुपभाम्पदतिवचनाद्गुणाभावः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तयणे
 हस्यर्वादिनिजुनकान्दसत्वात् । यच्छब्दः फिषद्वयनोदानुदात्तदेकादेशश्च वास्वरितः । स इति उदात्तादिह्रस्वादि संज्ञक इत्यर्थः । मुख उच्यते सौवचनः बाहुलका
 त्कर्मणि लुप्टः । मुखसहितानासिकेति विग्रहः । तथावचन इति साधनं कृतेति समासस्तदाह मुखसहितेत्यादि मुखेति किम् यमानुस्वारण्यमेव प्रसज्येता एव
 च्चाडेनुनासिक इत्यत्रानुस्वारस्यात् नासिकेति किम् शक्तेत्यादावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपोमाभूत् अष्टादशेति यद्यपीदन्नव्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्या
 तथाप्यष्टादशधर्मवत्वमकारजातीयादित्यर्थः । इह स्वत्वादीनान्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्येदम्वोध्यम् एवमप्रेपि लृवर्गा
 स्येति विवृतस्येत्यर्थः तेन लृत्वेति विधेयस्येव तत्पृष्ठस्य दीर्घत्वेपिनक्षतिः दीर्घाभावादिति अतएव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये सति सवर्ण इत्यनेन पक्षे हिलकारकाभावे
 कस्यवर्णे इति दीर्घत्वे होतृकार इति ऋकारघटितप्रयोगस्तद्गच्छते इह स्वाभावादिति उदमेओडि त्यादौ भाष्ये स्पष्टम् गानेदेनादौ चतुर्माचार्द्धमात्रादीनामुपल
 म्पेपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावात्त्रिके प्रयोगेष्वपयोगाच्च नोक्ताः । अतएवानुदात्ततरस्यानुक्तिः । एकश्रुतेः स्वरानन्तरत्वे इदमुपलक्षणं न स्यात्किं पि सुत्वात् तु
 ल्यास्यतुल्यावाप्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः । आस्यभवमास्यम्याख्यानात् तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेवाप्रयत्नस्य पृथगुपादानात् प्रहृष्टेयत्नः प्रयत्नः अभ्यन्तरः तस्य वर्णोप
 न्यव्यवहितप्रभाभावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात् जनकत्वं पृथगर्थः तत्र कार्यमतभेदस्थाने चारोप्यभेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः स एवैवं भाष्ये तदाह तात्त्वादीति
 शिक्षायां करणदीनां करणत्वादिनैव स्थानतोक्त्या तद्व्येगेवाऽऽस्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भावेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोध्यम् यस्येत्यत इदं
 येन प्रदीयते न ह्येन तुल्यमित्यर्थः । यजुष्येकेषामिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं यास्यम् अतएवैवोः सावर्ण्यमाशङ्क्य नैतौ तुल्यस्यानाविति भाष्ये समाहित
 म् अतएव वल्योर्न सावर्ण्येनेन तद्वानासामित्यादौ नोतीति न अतएवैवोः शब्देन यत्तमात्रग्रहणमिति पक्षेयत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेपि यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्येन

राम
 ६

दायस्वर्णसंज्ञेत्यर्थं जरोजरीति सवर्णग्रहणेन सावर्ण्येन साधितो भाव्यते ननु शिवावस्थानसाम्यमित्येव स्वारसिको र्थ इति प्रतीयते न च यावदास्य भवतु सत्यविव
 क्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यास्य भवत्वादिति वाच्यम् ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः क्षयोर्जनकानामास्य भवानावायुसंयोगानामुत्पत्त्यात् तत्सां दस्य भव
 नांकणदीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् आस्येति किमनर्त्तकं जरीतिलोपोमाभूत् प्रयत्नेति किम् वाक्येन तत्प्रेतिकिम् सुखयोः श्वासांघोषविवाहा
 स्य वास्य प्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् कस्य किं स्थानमित्याकोक्षायामाह अकुहेति यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापारभावश्च कस्तथापि चकारोच्चारणे वात्यादिव्या
 पारोपितथाऽकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः कचयोस्तु न सावर्ण्ययावत्स्थानसाम्याभावात् भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपं जिह्वा
 मूलस्थानोभयपरत्वेन कण्ठ्यावहौ जिह्वा मूले तु कुः प्रोक्त इति शिष्यान् विरोधः जिह्वा मूलीयपदस्य च वर्णविशेषेरुद्धिरिति न व्यवहारातिप्रसङ्गः अति एवायोगवा
 हेषु जिह्वा मूलीयगणनमभाष्ये तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राकृतत्वात् स्थानादौ जिह्वा स्वर्णोद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्वं निर्णयेष्यं कुहेत्यादिकथनं सधारणधर्मवोधनाया
 नुवादकं तत्रैतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति श्रमिन्व्यविसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य ग्रहणमत एवायोगवाहाविज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति
 शिष्यान् विरोधः दन्ता इति दन्तसंयुक्तदेश इत्यर्थः अतो भेददन्तस्याप्युच्चारणमभवत्येव ३ अत्र पञ्चधा येनेनेन तत्र भवति यो गेनोपध्मानीयस्योऽस्य मित्याह
 उपप्रेतिरुद्धत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसङ्गः नासिका चेति चेन स्वस्ववर्णानुकूलनात्वादिगृह्यते अत एवैषां प्रातिशाल्येनासिकायाम्भवत्यर्थक्यासिकशब्देन व्यवहा
 रः यत्नमुच्चार्यमानाञ्चनासिकास्थानमित्येते इति शिष्योक्तेरेषां नासिकाकरणम् किञ्च स्थानत्वे कउयोः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैकाभावात् सैकिकिञ्चित्स्थानैकेन त
 त्वेतु न माप्यश्रयस्य सावर्ण्यापत्तिरिति तन्न कण्ठदीनामपि करणत्वस्यैवास्य न्यनेन वर्णानिति भाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णोभिव्यक्तिर्जनकतात्वादेव न
 जनकवायुसंयोगाधारे वर्णधारत्वात् रोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वादि सम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्याजिह्वादिना सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषेष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः वर्ण
 भिव्यक्त्यनुरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकाशादेरास्यवहिर्देशवच्छिन्नकार्यस्य जनकोयत्नौ गुणशब्देनोच्यते अ
 कारादिनिष्ठानुनासिकस्य भेदकत्वाद्गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पत्तेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या

सु.
राशे
७

॥५॥ प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादान॥

एवञ्च नानासिकायास्तत्रगुणजनकत्वादनानासिकाकारादीनां नानासिकास्थानं नोक्तम्भूते। एकोयमात्मोदकं नानाप्रतस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं स्थितमन्यदिदमु
स्ममिति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतिः। आत्मात्रद्वयं उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात् नानाप्रतस्य परीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम्।
अदीनामपि संग्रह इति युक्तमत एव कण्ठोऽकार इत्याद्युक्तानासिकाया नानासिक्यमानुस्वारानिति स्थानाभीत्युक्तं प्रातिशाख्येनासिकाङ्गानुपपन्नमादितितद्व्या
स्यातारः। कोऽयोः सावर्ण्यानुभवत्येव आस्येतुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्तिके किमास्योपादानेमित्युक्तान् व्याकर्त्तव्येन वास्तव्यप्रयत्नात्प्रदश्येयं वाच्यतीयास्तथापञ्च
मां आनुनासिक्यमेषामधिके गुण इति भाष्येण तस्य वास्तव्यप्रयत्नत्वोक्त्याऽत्र सूत्रेनासिकाया आस्यशब्देन तत्र न्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणसेधनानासिका
आस्यवात्येति वदेतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च अतएव वास्तव्यप्रयत्नानुपक्रम्य मोनुनासिकानहौनादिनो हजशः स्मृताः ईषन्नादायणश्चैव न्वासिनस्तु स्वफोदयः। ईष
च्छोसांश्च रोविद्यादित्युक्तं शिक्षायां नानादेति सम्भारधेयोरुपलक्षणम्। श्वासेति विवाराद्योषयोर्न हावित्युपलक्षणं एकः सर्वस्य सुतलुकारस्य च अनुनासिक।
स्यादर्शनादित्यलम् एदेतोरित्यादिलोकानुभवसिद्धार्थानुवादके त्रतं परशास्त्राप्रवृत्त्यानुमाना मपितत्स्थानत्वम्वोध्यम् तथा च पाणिनीयमिच्छाकण्ठ्यावहमि
चुयशास्तालव्याओष्ठजावुपू। सुर्मुर्द्व्याज्जदुरषादन्याल्लुलसाः स्मृताः। जिह्वा मूले तु कुः प्रोक्तोदस्योष्ठोवः स्मृतोनुधैः। एते तु कण्ठ्यालव्योपि ओष्ठोष्ठ
जोस्मृतौ। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वा मूलश्च दन्ताश्च नानासिकोष्ठोचतालुचाहकारस्य च मेयुक्तमनस्याभिश्च सैषु तमा। अस्मत्तं विज्ञानी
यात्कण्ठ्यमाहरसंयुतमिति यत्तु दन्तोष्ठादिसमुद्दिनस्थानमिति तन्न शिक्षायां दन्तोष्ठ्यः कण्ठ्यालव्यावित्यादौ तत्र भवत्यधिकारिर्हितयतः प्रत्येकमनुत्वम्व
पत्तेः। दन्तोष्ठमित्यादित्वसङ्गतमेव स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् एतेन दन्तोष्ठस्य मतिरिक्तं स्थानमित्यपा
स्तम् अष्टौ स्थानावीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक्। सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधे पिलोकेत्यत्र प्रयत्नयोः पर्यायेनेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो हि धेति क्वचिदन्तेत्येव
पाठः चतुर्दंति यत्तु स्वराणामूष्मण्येव विदुतं कस्मै ह्युतमा नेभ्यो विविधतादेतेताम्यमेवोतथैव चेति शिक्षावाक्यादिवृत्तरविवृतनमयोः प्रतीत्यनाज्जलावि

गुम
७

निसूत्रभाष्यादृषणामीषद्विरुतत्वस्यप्रतीत्याचनुदैत्यसङ्गतमिति तत्रैवाङ्गलाविति सूत्रेण विरुतत्वव्याप्यानामेवांसवर्णसञ्ज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्
 भाष्यमतेनुसन्नुसप्रप्रयत्नाएवचैदैतोरौदौतोश्चनसावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिनिबोध्यम् अङ्गलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तवर्ण्यभाष्यानुबद्धिकेसन्
 स्यैवबोधकमतएवभाष्येतन्नवक्तव्यमिति नोक्तम् अष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं त्वोच्चप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्नर्गतत्वं तस्योच्चप्रभृतिहायादीनामस्यशेषत्वशरी
 दूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकमित्वाहं त्वोच्चप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्नर्गतत्वं तस्योच्चप्रभृतिहायादीनामस्यशेषत्वशरी
 स्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवच्चानुसृत्यविवेक्तव्यम् प्रयत्नमिति नपुंसकेभविस्सुदप्रयत्नमित्यपपाठः नउन्नस्यपुंस्त्वान् तथाचशिक्षास्यगन्तव्य
 णाच्चेत्याद्यनन्तरमचोऽष्टायणस्वीषन्नेमस्यष्टाःशलःस्पृताःशेषाःस्पृष्टाःहलःप्रोक्ताइतिअचोऽस्पृष्टाःस्पर्शाभावरूपविरुतत्ववन्तःअपस्वीषदित्वनेन
 तेषामीषन्स्पृष्टत्वमीषद्विरुतत्वव्यबोधितम् नेमस्यैतेनशलीमीषद्विरुतत्वयणपक्षयाधिकविरुतत्वचेतिबोध्यम् अत्रशिक्षोक्तव्याप्यार्थमेवतांआपक
 धर्ममादायनसावर्ण्यमितियगां वर्गोदिभिर्नसावर्ण्येतेनाच्चितरत्यादौनयादिःपरसवर्णःविरुतमेवेतिप्रक्रियादशायांविरुतत्वंप्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेनद
 एडाहुकादौदीर्घमिहिःअन्यथासम्यक्तुस्यह्रस्वाकारस्यविरुतेनदीर्घेणसावर्ण्याभावात्सनस्यादितिभावःदीर्घाकारस्यविरुततरत्वनुपाणिनिशिक्षानुक्तत्वात्
 तच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीतिदिक् तस्यप्रयोगिसम्यक्तत्वेमानमाहअभ्रतिप्रयत्नभेदादीर्घाभावःअचोदैस्यसवर्णग्रहणंजातिनिर्देशेवानव्याख्यानात् अधिक
 रत्वेफलमाहत्रिपाद्यामणीतिअन्यथागोधुङ्मानित्यत्रघत्वजश्चानुनासिकेपुमष्वावर्मापत्तिरितिभावःवस्तुतोघत्वेकतेजयइतिवत्प्रतिशेषःनचततः
 परत्वाजश्चानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरितिवाच्यम् विप्रतिषेधेपरमित्यस्ययथोद्देशत्वेनत्रिपाद्यामप्रवृत्तेःपूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोःभावादुत्तरस्येत्यनेनत
 स्ययथोद्देशत्वस्यैवबोधनात्अन्यथापरस्यासिद्धत्वेपिविप्रतिषेधसूत्रस्यसिद्धत्वात्परिभाष्यणामित्रास्यापिकार्यकालपक्षेतिनाकर्षणपत्रेनएवभाष्येवत्व
 मेवापादितम् अधिकारत्वादेवश्रुतं धुटिसिद्धत्वाच्चमित्यादिवरितार्थमेवच्यत्रानुवृत्तिसस्यासिद्धत्वंपूर्वत्वञ्चकचित्सपादसप्राध्याप्याः कचित्सञ्ज्ञानरसाहि
 तायाःपुत्रायमर्थःहोढइत्यादावस्योपस्थितौवाक्यभेदेनान्वयःहस्यढोभवतिइदञ्चशास्त्रंपूर्वत्रासिद्धमित्यतएवनमुने इत्यादिभिसन्निषेधउपपद्यतेपूर्व

शिरो- निति संसृष्टकमेव शृङ्गाहिकयैव नुतनच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तेनापवादस्यायमन्यथा दत्तं तत्रासिद्धत्वाभावेऽन्यथा सिद्धत्वं भवत्येव- असिद्धमि-
 ति- सिद्धेऽपि पक्षे प्रवृत्तं सिद्धं प्रत्ययविधाविन्यासौ तथा दर्शनात् द्विजमसिद्धमपि पक्षे प्रवृत्तं यद्यपि लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वमिदं न तथापि ह-
 स्तप्रामाण्यादाहार्थ्योरोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम्- अत्र कार्यसिद्धेः कस्य मूल्याय सिद्धिः- अदभौ रतिस्थिते परत्वानुद्धेतस्य सपाद-
 संश्रान्ध्यासीत्यकार्यदृष्ट्याः सिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहन्त्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः- अतिदेशस्यापि पररूपत्वानिरधिष्ठानादेषा सम्भवे कार्यप्रवृत्तेरत्र-
 पक्षेऽपि शक्यत्वात्- शास्त्रसिद्धत्वे तु यत्राप्यनरुद्धत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तत्रच्छास्त्रेऽपि बाभावापेण तन्निवृत्तिवृद्धेरभाव आदेशक-
 वृद्धभावात्- अत्राद्यमाने कार्यत्वादेशेऽवस्था निवृद्ध्या प्रवर्तते- न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिजगोचरयतीति न दोषः- यत्र तु सहप्रसङ्ग- सत्राप्रवृत्तिरेवाभावा-
 रोपात्- न च पूर्वत्रमिदमेव सत्रमस्त्विति वाच्यम्- पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेध इत्यर्थे न लोयः- सुवितिसूत्रासङ्गते- अतद्विनियमार्थत्वं द्वीत्या राजन्- अत्र इत्यस्यादशायां क-
 स्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेन निषेधाप्रवृत्तौ न लोये न भुक्तवन्नमिति न्यायेन तदप्रवृत्तौ राजाश्वेति दीर्घसिद्धानियमानुपयोगात्- राजभ्यामित्यादावपि दीर्घा-
 एतेऽपि पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ न लोये सुविधिदीर्घविषयसम्भावनाया सर्वथानलोपानापत्तेरिति दिक्- वाङ्मयप्रयुक्त इति- काक-
 लकाथस्तादृजलविवरविकाससंकोचश्चासौ न निध्वनि विशेषरूपनादतद्विशेषरूपघोषात्- योषा प्राणाल्यत्वं महत्वरूपकार्यकारित्वमेषाम- तथो-
 समेत्यर्थो न नोयुं के विवक्षयामनः- कायान्निमाह निसमेरयति मारुतं सो दीर्णो मूर्ध्नि भिहो वक्रमापद्य मारुतः वर्णाज्जनयत जज्ञे शिखायामुक्तम्- आत्मनि-
 रणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्येकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्वोधनेच्छयामनोयुक्तं करोति तदिच्छाबन्धनः- कायान्नि-
 यान्नि- सो दीर्णः समारुतः उदीर्णः उद्गमेरित इत्यादिसदर्थः- एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोऽन्यत्र यत्नाभिहताग्निना नभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वैगान्मूर्ध्नि पयसं गत्वा प्रति-
 निवृत्तौ बलं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तस्यानेषु जिह्वायादिस्य शेषपूर्वकं तत्तस्यानान्यादृत्यं वंणीतः भिव्यनक्ति ततो यत्नविशेषेण गलविवरविकासो दीर्णो भवति-
 त्रयेण तत्तस्यानाभिघातकायलासे आस्यान्तर्गतं तत्तत्कार्यकारित्वात्- अत्राद्यमाने गलविवरविकासो दीर्णो भवति-

राम

मात्राकालिकत्वादिरूपरूपस्वत्वादिकनुवाच्यस्वत्वमहत्त्वकृतमिति न भिन्नं देशात्वेरकयानएवकश्चिद्विलक्षणोऽस्यंवायुं प्रेरयतिकश्चिदधिकमिति न स्यात्वायुं प्रेरणा।
 रूपं कार्यमास्यवात्स्वदेशमिति तदपि वास्यमेवातएवाऽऽणसूत्रेभाष्येद्वस्वत्वादिजनकस्य तस्यास्य विशेषणेन सर्वगोसूत्रेऽग्रहणमित्युक्तम्। यद्यप्येकपण्यनःसर्वकार्य
 जनकोवर्णनाशकश्चेति परः सन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्ये उक्तम् तथापि तत्कार्येणोपाधिना एकसिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहारइति बोध्यम् उदात्तादिजनकय
 त्तस्याभ्यन्तरकार्यकस्त्वेपि उदात्तादिशब्देर्विना बोधितान्मन्त्रेणामनुदात्तइत्यनेनाविवक्षाबोधनात्। सर्वगोसंज्ञानुपयुक्तत्वान्नरतम्यपरीक्षापयुक्तत्वरूपसादृश्ये
 नेवात्वे पुगणनमिदं द्रव्यत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम् शरइति शब्दसाः अनुप्रदानं वाच्यप्रयत्नः विवृण्वते इति तदभिव्यक्त्यन्तरं जायमाने कुर्याद्वि
 वरविकासेतेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या विचार एषां प्रयत्नइति भावः। अन्येत्विति वर्गद्वितीयचतुर्थपञ्चमास्तद्यमां हकारानुस्वारौ यरलवा इत्यर्थेनानादौ गि
 तस्तत्प्रयत्नकाः। यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरं प्रयत्नमात्रेण सिप्रक्रियां शनिवीहस्तयापिशिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः अल्पासवोऽस्य प्राणाः। यत एत
 दुच्चारणोत्तरं प्राणानामत्यत्वमिव भवति वर्गष्विति विद्यमानानामिति शेषः। चतुर्णामिति निर्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः। पूर्वसदृशइति सादृश्यं य
 त्कृतमतएवायोगवाहाद्येषु यमानां मणनं भाष्ये चत्वारश्च यमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते अयञ्च वेदएव तदाह प्रातिशाख्ये इति अन्येषामि
 ति अचमुक्तान्दहलाच्चेत्यर्थः। यरलवाच्चेति चेनाचामप्यहणं सुपां सुलुगिति सूत्रे इकारस्यानर्थतो दकारइति भाष्यात् घोषसम्भारनादाह्यप्राण
 त्वमचाम् अन्यथा तदौ पर्ययेण स्याताम् अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे दधौ पर्यायेण स्याताम् अचो घोषत्वं परः सन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्ये प्रिगुणयोः अन्ये इति
 द्वितीयचतुर्थीति घमौ शब्दसहायोगवाहाच्चेत्यर्थः जिह्वामूलीययमादीनां स्थानवाच्यप्रयत्नकथननुस्वरूपनिर्णयाय ननु साधर्माण्येन परीक्षादायु
 पयोगीति बोध्यम् अनुपयुक्ताइति नुस्वाससूत्रे प्रशब्दग्रहणात् उपयुक्तत्वे हि शब्दो रपि साधर्माण्यस्य इति भावः। आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना
 तत्र तत्र कुर्याद्विषयि स्यात् तत्पदव्यवहार्योः। अन्त्याशब्द आदन्तः स्य शोष्णो रन्तर्मध्येति घनीति तदर्थः। ऊष्माणइति ऊष्मावायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः
 सोऽप्यग्रइत्यस्य वायुना सह वर्तन इत्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम् यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरेपि स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्यादृष्टत्वं तथापि विवेकत

११. ९. सूत्राणां धित्वेनैतद्वगृह्यते- अन्यथा कस्यादीनां सावर्ण्यानापन्नोनाकृतावित्यादि निर्देशसङ्गतिरिति भावः। अचः स्वरादिति उदात्तादिभिः स्वयमेव राजने इति व्युत्पत्तेरुक्तं
 नैवादुदात्तादयोऽपि स्वरादित्युच्यन्ते- कपाभ्यामिति- स्वफयोरप्युपलक्षणम्- अं अइत्युपलक्षणमिहारादेरपितत्तह- अचः पराविति- ऋत्ववर्णयोरिति- आचलवर्णश्चेति
 नियतः। ऋत्वक इति प्रकृतिभावः। एतदर्थमेव वर्णोपदेशे लृकारपाठः। अन्यथा तस्यासत्त्वशङ्कयाऽस्यैव न स्यात् शक्यत्वं स्यात्- ध्वनितच्चेदमेवोडिति- सस्त्वपि भाष्ये त
 अहिसंयत्तेनादौ हल्लेन नरादिति सूत्रे प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालस्य यद्व्यादेरपुदित्स्त्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणान्- द्विव्यञ्जनाश्रयो
 विधिर्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्यमात्रिकस्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वात्। असत्यपि पत्रे रशक्यत्वान्नाणुदित्स्त्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम्- नचैतन्नैव व्यादावन्त
 तद्विनिर्देशान्तेषु नानापत्तिः। ऋत्ववर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन क्वचित्परस्परग्राहकत्वकल्पनेनादोषान्- अकारहकारयोरिति- एकारस्य मालव्यत्वमो
 कारस्यौष्ठ्यत्वमिति भूते एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम्- एतेन नाकृशलावित्यवसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्- हशिचेत्येवमिदं- तोरोरित्याकारे व्यावृ
 त्त्यर्थम्- सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमाप्तं दर्शयति- आकारसहित इति- अतएव वेलास्विति निर्देश उपपद्यते- समाहारद्वन्द्वेतुट्प्रसङ्गे- ऋसि
 तिसमाहारद्वन्द्वकृत्वा अपदेन द्वन्द्वेऽभज्जिरप्याकारस्य सावर्ण्यानस्यादिति भावः- अतएव भाष्ये प्रपत्तमेतदेनैषा सावर्ण्याभावः साधितः। एतेषु पुरेष्ठिति- इदमु
 पलक्षणमेतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम्- तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः। अचत्वं स्यादिति- अचद्व्योध्यत्वं स्यादित्यर्थः। इदं प्रोक्तं भूतेषु
 अपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मतेत्यक्तिपक्षे च बोध्यम्- अणुदि- अणमुदि स्य सवर्णबोधकता- नविधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः। आदिशाले सवर्ण
 ग्रहणवारणायाह- प्रतीयते इति- परेण अप्रत्ययग्रहणमेकदेशे नुमत्याभाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणनेति परिभाषाज्ञापयतीति युक्तम्- प्रत्ययेऽदस्य तदर्थम्
 त्वन्नुपलक्षणं वार्तिककृतादिन किञ्चित्पुनस्तस्यानोक्तेः- भाष्यकृताच्चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः। ज्यादादियस इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितमिदम्
 तद्विहितमर्थमादित्युच्यते ज्यादइत्येवोच्चवांकारूपसिद्धिः- आनयते दीर्घस्य दीर्घाभविष्यति। एव न हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषाभाव्यमानेनैसादित
 दुक्त्यास्यानेन हि पूर्वपक्षसिद्धौ नोक्तमभ्योरपि निर्देशत्वापत्तिः- न ज्ञातिपक्षेऽप्यनयेव परिभाषया सवर्णग्रहणवारणायाम्- व्यक्तिपक्षे गुणभेदकत्वप्राप्त्य

वारणीयनेन घटवदित्यादौ नानुनासिकोवकारः एतेनानुदिदित्येव सिद्धेऽप्यग्रहणेनाणसुगुणभेदकत्वं ज्ञापयति इति परास्मिन्त्याहुः । ननु चोक्तित्यादावनुवादके कथं
मुदित्वमिति चेन्न व्याकरणाक्षरेणामुदित्वसंज्ञकत्वेनादोषात् । उपदेशश्च स्वस्य कक्षासाधनत्वेन शास्त्रमरत्वेऽस्यापि शस्त्रत्वेन त्वप्रवृत्तेः सुलभं चात्र चैभिर्जन्म
इत्याहुः उदिचेति यद्यपि समुदायसवर्णिनोऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवचादिसवर्णोऽप्यत्र सवर्णवोधाः ह्रस्वाकाराद्योरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु
भेदमारोप्यनुस्य स्थानत्वं सपपादम् । अत्रेति ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । व्याख्यानादिति भावः । उपसर्गोदतीत्यादितपरकरणादिति तु न युक्तं लकारग्रहणेन चारिता ।
श्यात् एवमिणपि परेणैव । अविश्रितिसूत्रेण इत्येव सिद्धेऽपि रिति गुरुनिर्देशाद्याख्यानाच्चेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् नत्वेवमस्य चावित्यादौ सवर्णमहणं प्रो
तिअप्यग्रहणेन वर्णसमाधाय स्थानमेव ग्रहणेन नकारादिविह्वेन प्रत्याहारेन तात्पर्यमिज्ञानेन तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेष्वाचरिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य परिनिर्णयेन
व्यक्तिपक्षे तजत्सावत्यस्य त्वाभेदेन प्रवृत्तेः प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णोक्षेचोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न जातिपक्षाश्रयणेनादोषात् अतएवानेकतकार
दीनां फलत्वादिसिद्धिः । सूत्रेण ग्रहणं च न कार्यम् । अत्र सवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गोदतीत्यादौ न दोषः । एतद्व्यतिरिक्तसवर्णस
मानजातित्वसत्त्वात् । अथ गतुबन्धकर्तृणां च न कदिलृदित्ययुक्तकार्यसंकरोत्रा पक्षे अत्रुणसूत्रशेषोक्तभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्रा
प्तसवर्णग्रहणजित्यमकत्ववदप्रत्ययइत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वान्यदादीनामइत्यादौ विधेयेन दोषः । एवं गुणाभेदकत्वे प्राप्ति सवर्णस
हणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यम् । सामर्थ्यादिति एचोयवायावइत्यादौ स्थाने नरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते नव्याभ्यामित्यत्र ऐओस्वरूपेण पोष्यारुदिरादे
जित्यत्राण्येति त्वेव पाठ्यं तत्र गुणासूत्रे च परस्परसवर्णसंज्ञां वादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात् । अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या सेनतन्मूलकस्य गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्य
क्षरद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्य पुनरवैच एचोप्रगृह्यस्येत्यत्र तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्रहो बोध्यः । प्रयुक्तभेदेनापि सावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यमप्युपाधीति इद
मप्यक्तिपक्षे वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशे नरकाले तं ज्ञातदुत्तरकालमादिरन्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सर्वेण स
मुदितेन वा केनात्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न चानेकारः शकारं गृह्णातीति नाज्जलाविति सूत्रभाष्याक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयमभावः आदिरन्येने

शु. प्र.
१०

निप्रत्याहारसिद्धौ नाज्जलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीते तद्विषयपरिहारेण सर्ववर्णसंज्ञाबोधनिश्चयेऽणुदित्स्त्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथाबाधकसं-
भवमवगतुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदित्स्त्रजबोधानापत्तिः। न चैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्तनिश्चयइति होढइति हकारेणाकारग्रहणे
सतियद्यत्प्राप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् ननु यणसवर्णिनामप्रसिद्धे रजग्रहणे नैव सिद्धेऽणग्रहणं व्यर्थमत आह यवलाइति अमो नुनासिकानुहा।
विति शिक्षोक्तेर्येण इति नोक्तम् तेन संय्येनेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामनचिचेति द्वित्वं सिद्धति। हलोयमामितिलोपस्तु वैकल्पिकः। अत्रेह
बोध्यम् व्यक्तिः पदार्थगुणाभेदका इत्यभिमानेनात्र सूत्रेण ग्रहणमिति अतो भिसइत्यादौ तपरकरणात्सहिवहोरिति सूत्रस्य वर्णग्रहणद्वाराख्यानाच्च तपर
पदेव हवी द्विपञ्चमीतत्पुरुषाविन्याहतः परइत्यादिना वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः। आद्योदाहरणम
तो भिसइति। अन्योदाहरणं वृद्धिरादेजिति यद्यप्यत्र संज्ञातात्परानचनत्समकालस्तत्सवर्णोवाप्रसिद्धस्तथापि तपरकरणाद्वाप्यप्रामाण्याच्च तात्परश
ब्दबोध्यो वर्णः स्वसमकोसग्राहक इत्यर्थेनादोषः। इदञ्च विध्यर्थमेवाणग्रहणाननुवृत्तेः। गुणानामभेदकतयानणिविधित्वेपि वृद्धिरादेजित्यादावाकारशेसा
वकारेणानेनातो भिसइत्यादौ परत्वेनाणुदित्स्त्रजबोधः। संख्याकृतप्रवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्वात् गुणानामभेदकत्वे त्वनवका
शत्वाद्वाधइति बोध्यम् अत्रावध्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव संज्ञात्वेपि विशिष्टा द्विमत्तु यत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्यः तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारणकालस
मकालस्येत्यर्थस्तदाह समकालस्येवेति एवकरोत्यापसिद्धवाध्यबाधकभावस्योनुवादकइति भावः। जातिपक्षे तु नियमार्थमेवासवर्णग्रहणोऽनुवृत्तेः
एवगुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादेव सूत्रभाष्यसंमतसिद्धान्तपक्षेपिनियमार्थमेव इदमाहुण इत्यादौ विभक्तिनकारेण प्रवर्तते। उपसर्गो द्योतितीतप
रकरणात् अदो रवित्यादौ दकार एवेति न दोषः। स च पञ्चमी समासाभावे तकारबोद्धव्यं प्रथो मुखसुखार्थोवा तपरसूत्रे दकारमश्लेषपक्षे तु धकारादि।
स्यानिको दकारो बोध्यः वृद्धिरादौ आत् ऐजिति पदत्रयमिति न समासानादिप्रवृत्तिरिदानीं परकरणमसन्देहार्थतया पूर्वार्थम् प्रकृतसूत्रभाष्येऽत्र श
स्त्रिगुणानामभेदकत्वं सापकादाश्चित्यसवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वेन कृत्वा त्वात्पण्यगोचरइत्यादौ निमात्रादिव्यावृत्तये परार्थमपि वृद्धिशब्देन प

पदपर्यर्थपरत्वासम्भवात् आदेचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः । पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात् । रामेति ह्यक्षरं नाम मानभङ्गः । पिनाकिन इत्यादौ तयो रभेदप्र-
 तीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वानुव्याख्यानात् । विधेयत्वेऽपि तस्य पूर्वपादो मङ्गलार्थः । अष्टैककालित्यादौ तथाकरणानुविधेयस्य
 प्रथमप्रयोगे साधुत्वभ्रमवारणयेति भाष्ये स्पष्टम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया संज्ञासूत्राणामज्ञातशक्तिसापेक्ष-
 याविधित्वम् । किञ्च सर्वसर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमो योगिरुपस्थानस्य दृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानां विशिष्टज्ञानाभावात् । सामान्यतस्तथाज्ञानञ्च न बोधोपयोगि-
 स्त्वं त्वसदायुदेशेनैव प्रवृत्तमिति बोध्यम् । तत्रैव संकेतग्राहकशस्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां परच्छाशब्देन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति च एतदुपदेशरूप-
 संकेतात्प्राकृतसंज्ञात्वाग्रहात् तासामनित्यत्वव्यवहारः । अतएव तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतया
 क्तः संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । आर्थिकमेवाभुनियममाद्यसंज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिबिकचिदित्यादिना कृते । वाचकतावि-
 धकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः । आसाञ्च शिष्टप्रयुक्तत्वात् साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । कार्यकालपक्षेऽपि भूते वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपद-
 र्थजिज्ञासायां वृद्धिरित्युपस्थित्या तदर्थबोधरूपे शक्तिग्रहे वृत्ते विधिवाक्यार्थबोधः । अतएव व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकालसंज्ञापरिभाषंभूत्युप-
 स्थितमिदं भ्रमरित्युक्तिरिति मितौ लुक्तम् । ईदृदेदिति सूत्रे भाष्येऽपि कार्यकालसंज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येऽप्युपस्थितमिदं भवति ईदृदेदिवचने प्रगृह्यमिति निष्ठेति सू-
 त्रके यदपि निष्ठेति लुक्ते संज्ञावाक्यं कृतवत् निष्ठेति स्मर्यत इत्याह । अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे वृत्तेऽपि तदशस्यैव तत्रार्थशक्तिरिति सम्भावना प्रदेशान्तरस्यैव ।
 धो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबोधः । यथोद्देशे तु एकदैव शक्तिग्रहात् सर्वत्र बोध इति विशेषः । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि परत्वं स्य-
 ष्य भ्रमैर्वादे च पदार्थस्य वृद्धि विशेषणतया विधेयत्वेन सर्वत्र ग्रहणाप्रसङ्गः । यत्र वृद्धिपदं तत्रादेर्जित्युपतिष्ठत इति क्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थोदित्यप्रसङ्गमित्यन्य-
 त्र विस्तरः । अत्र चातज्ज्ञाविज्ञानाभ्यां देवां ग्रहणन्तेन शालीयादिसिद्धिः । भूवादयो क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वे प्रातिपदिक-
 त्वात्सुवभावेऽप्यदत्तानां पत्तेः । तदुक्तौ तु न दोषः । वार्थस्य विकल्पस्य भूतमविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात् । अस्याद्यर्थस्यापि तत्त्वभूतमविष्यत्कालसम्ब-

न्यात् भूतदयः किम् आणवयति वदयतीत्यादीनां धातुत्वेष्वस्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः । सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् संभवादीनामुदित्वेन धात्वधिकारविहित-
 कार्थदेश्यत्वादिना स्थितपाठभंशानुमानान्न तेषु दोषः । प्राप्तिश्च अधिरोश्चर इत्यभिप्रायः प्राप्तिपाता इत्यधिकारः प्राप्तिपाताः सन्नो गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः । तेन ताभि-
 स्समावेशः । अधिरोश्चरे विभाषा कृतीत्यत्र निपातपदसम्बन्धश्च सिद्धः । एषां धातुकत्वं वाचकत्वं च यथा कार्ये यथा प्रयोगौ धात्विति न्यत्र विस्तरः । असत्त्वे इति पर्युदा-
 सोलाघवादिन्याह । अद्रव्येति विशिष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इत्यर्थः । तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि घटकप्रादीनां चादयः किम् स्वरादिपठितानामसत्त्व-
 दिति न्ये आसु रान्तत्वं मा भूदिति उपसर्गः । योगग्रहणं यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तत्प्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थो धनार्थेन प्रतिगताः सेचका अस्मात्प्रतिसेचकोप्रा-
 मश्रुत्वाद्गोमत्वकौ भूगतिश्चेति च उपसर्गसंज्ञा समावेशार्थः । तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वाद्गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गत्वात्त्वञ्च सिध्यति । प्रादयश्च न योग-
 विभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि निपातत्वात् । एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यनर्गणसूत्रमिति दिक् । प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोस्म-
 दविषयतासु वनुत्पत्तिः । मिसदुसिति अत्रेदमोध्यम् । सान्त्तग्रहणेन स्याग्रहणमेव यत्रतुरुत्वमसिद्धं तत्राग्रहणेऽपि न सान्त्तग्रहणं न दृष्टारुत्वस्यासिद्ध-
 त्वात् । यत्रतुरुत्वस्य सिद्धत्वं यथा षत्वणत्वयोस्तद्विषयो यसर्गत्वप्रतिषेधपरदुरः षत्वणत्वयोरिति वार्तिके कृतेरेफसान्त्तस्यापि ग्रहणम् षत्वणत्वयोरित्यस्य न हि-
 धायकशस्त्रयोरित्यर्थः । अतएव सुषामादिषु दुःपुशब्दपाठः सार्थकः । सहि अयदुःसुषस्यः कुरिति दुःपूर्वकस्या धातोः कुप्रत्यये साधुः । अन्यथा दुःसुषात्कुप्रत्य-
 ये उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य एव न चास्वरूढत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः । अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः । अर्थवत्तासेये-
 ण चेत्प्रकृतेऽपि दुःपाठस्तदुरयत इत्यादौ रूत्वासिद्ध्या लब्धाभावात् इति दिक् । नवेति इति लोकेऽर्थे पदार्थकस्यापि शब्दपदार्थे कृतः यथागवित्ययमाह प्रादन्त-
 नुकरणे इह तु स्वरूपमिति परिभाषणाच्च षत्वप्रत्ययस्यार्थपदार्थकत्वं कृत्रिदिनेर्न पदार्थविपर्ययसकत्वं यथानुवादवाकौ सचनवाशब्दभ्यां प्रत्येक-
 सम्बन्ध्यतेत्याख्यानात् तेन नवाशब्दयोरर्थो सन्निहो स्वरूपमित्यस्य प्रत्ययान्वित्विति शब्दो व्यर्थ एवार्थे कार्यस्य बाधान्तरयोरेव संज्ञित्वेन विभाषाश्चेति यादौ-
 नवाशब्दादेशो स्याताम् । प्राप्तविभाषासु नास्ते पयोगः तासां पक्षे निरुत्तिमात्रफलकत्वात् । अप्राप्तविभाषास्त्वपि न तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात् । अप्राप्तत्वे

न निषेधासम्भवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम् विभाषाश्चेति त्वादौ एव दभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिरुर्हि पितृत्वेव विकल्पः स्यात्किन्तु नित्यमेव सम्भवाच्च
रपे स्यात् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ न कित्त्वेव प्रवर्तनमपि तु उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदोपपत्तेः श्वाशका संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधामूर्त्तिकित्तु निषे
धस्ततः किदकिदूपे सर्वस्मिंस्त्रिष्टिऐकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पभाष्यकृतस्तु एवं हि द्वे कोरस्यतरस्यामित्यादावनुपपत्ति
विभाषापदभावात् इति शब्दस्य विभाषेत्यत्रापि सम्बन्धादिभाषापदार्थः संज्ञेति तु न युक्तम् अर्थे संज्ञात्वस्यादृष्टत्वात् अर्थोऽपि प्रशब्दमात्रं संज्ञेति न यु
क्तम् एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञेति नृद्धिसंज्ञासूत्रस्य भाष्येणानिरस्कारात् तस्मात्तत्र लक्ष्यानुसारेणैवोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वा
च्येति विभाषापदघटितेऽपि तथैवास्तु किं संज्ञेति जातिव्यक्तिपक्षयोर्दुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचक्षुः स्वरूपं शस्वरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषोऽयं स्यात्तत्र
सहसंज्ञेति राज्ञो यदि त्वादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन योर्वापर्यासम्भवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासम्भवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणाप
त्तौ नियमार्थसूत्रम् तत्र स्वशब्दाल्पीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देन स्वरूपमेतदुभयं संज्ञेति तर्थात् न तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः किन्तु शब्दविशेषणम् एवञ्चा
र्थविशिष्टः शब्दः संज्ञेति तर्थात् ग्रहणपरिभाषासिद्धा अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रवृत्तिप्रत्ययादिवोध्यः शास्त्रीयोपि स च मुख्यः प्रसिद्धात् एवयं
त्रिशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रञ्च तत्रैवार्थोपस्थिते स तत्रैव नियमप्रसक्तेः न तु वर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टम् दाधाच्चित्तस्यैहल्यघोरित्वादौ चारितार्थेनोपस
र्गघोरित्वादौ स्वरूपमित्यनेन परत्वाद्वाधशंकावारणार्थमशब्दसंज्ञेति नात्र षष्ठीतत्पुरुषः कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्वादौ स्वरू
पग्रहणापत्तेः किन्तु सप्तमीतत्पुरुषः शब्दपदेन च शब्दशास्त्रे तदाह शब्दशास्त्रे इति भाष्ये तु अर्थकार्यस्य बाधेषु पस्थितत्वाद्वाज्ञात्वादौ तज्ज्ञानबोधे प्रकाश
यार्थसंमानस्वरान्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति मर्थे सूत्रम् उपस्थितार्थत्वागेमानाभावेन तस्य विशेषणतया न्वयसंभवेन चार्थवन्तरि भाषापि सिद्धा ल
क्ष्यानुसारेण तत्तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्चान्न संख्यावाचकस्य षष्ठशब्दस्य षट्संज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपस
र्गघोरित्वादौ बोधेणाशब्दसंज्ञेत्यपि मर्थमित्युक्तम्
: अतएव जनपदपत्यपशुदेवतादिश

श.शे.
१२

दे पुनर्दोषो नैव वृक्षादिषु विशेषाणां ग्रहणं स्वे पुषदत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं सुभाराजेत्यत्र पर्यायाणामेव ग्रहणं परममस्य मृगान्तनीत्य-
त्र मृगयस्त्रिणोः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशेषाणां मीनरूपपर्यायस्य च ग्रहणं सिद्धतिः अन्यथा तदर्थं यत्नः कर्तव्यः। परे
शब्दां कयो रित्यत्र शब्देन स्वरूपग्रहणं नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपग्रहणं सिद्ध्यति लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन मम सर्वेष्टसिद्धिः। शापकपक्षेपि ज्ञाय-
कसिद्धस्यासार्धत्रिकत्वान्न दोषः। अतएव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं प्रत्याख्यातमिति दिक् येन विधि-येनेति करणेन नूनीया-विधिपिति भावे किः। कर्मोत्रवि-
धेयं कर्ता चाचार्यः। प्रसिद्धत्वात्प्रभृतएव-यमुकरणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणमिति लब्धमिति त-
न्मुपविभक्तौ नैलक्षणेन स्य सर्वसंमनत्वात् किं बहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां शब्दानां वाऽर्थे विधानं कृतं शास्त्रेण तेषां मन्यत्रार्थितदर्थे चान्येषां लक्षणया-
पिसाधुत्वाभावस्य प्रत्ययः पुंयोगादिन्यादिभाष्यतोलाभात् करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्दिशेषणमेवात्र करणतृतीयानेनोच्य-
ते तस्य चेतस्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः तदुक्तं भाष्ये येनेति करण एषा तृतीयान्येन चान्यस्य विधिर्भवति यथा चैत्रस्य संग्रामं हरूपश्चादिभिर्विधने एव म-
चोयदिति अबाधातो र्यतं विधने इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्ययस्मिन्परतन्त्र्यतयोरकरणत्वं दर्शितम् अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणं
तत्र शब्दोपस्थितविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव तदन्त्याह कम् क्वचित्सति गमकेऽतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापितदन्तविधिः तच्चानरङ्गव्यात्समा-
नाधिकरणमेवातत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यताप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम् अतएवेह नित्यादौ इदं शब्दं तदन्तविधिर्न हीनं गमित्यन्वयो भवति।
तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः। नन्वेवमेरजित्ययदत्यत्र नस्यादन्त आह स्वस्य चेति स्वमित्यनुवृत्तं न्यूच्या विपरिणाम्यत इति भावः। स्वरूपमित्यस्य प्र-
त्याख्यानेन तस्य चेति पाठ्यमिति बोध्यम् समासप्रेति-विशेषणविशेष्यभाष्यव्यासेनात्ययेत्याह कम् मिदम् एव च द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रिता-
दयोऽधिकारप्राप्तसमर्थे रित्यस्य विशेष्यभूता इति तदन्तविधिः। तस्य तत्प्रकृतिकेलक्षणया सुसुपेत्यनेनान्वयः। तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र न समासः
नडादिभ्यः कश्चिन्नादवपिनडादिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति स्मैत्रनाडिरित्यत्र नफकुङ्गिदिति तेनातिभवतीत्यत्रोगीतश्चेति डीपदाक्षिरित्यत्रा

१२

तदत्र सिद्धः। एवञ्चोक्त निषेधः प्रत्ययान्तशब्दमात्रातिपदिकविषये। प्रत्ययविषयेण गृह्यमाण प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नोस्तीत्यनेनैकवाक्यत्वाभावे
 न उच्यते। त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम्। अतएव नो रचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक्। विरामो भावे च न शक्यः
 शासनप्रस्तावादाह वार्त्तामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः। स च व्याख्यानात्किञ्चिद्वर्त्तमानानन्तरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशावसान इत्यादयः। अभाव
 स्यापि बुद्धिकर्तृपौर्वापर्यवर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थो न्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादेते आह। अतिशयित इति स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहि
 तः। तेन तद्यवायेन वाक्योच्चारणे संज्ञान सन्निकर्षश्च प्रायः परेण क्वचित्पूर्वेण। अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः न चावसानसंज्ञायां परसं
 ज्ञेसावकाशायाः संहितासंज्ञायाः सम्यक्सम्भवे वा प्रनं भवतीति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसंगतिरेवेति वाच्यम्। तदधिकारे तेषां पाठेना
 कडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयकत्वं कल्पनात्। एते तु न तथा लोकेऽपि सत्त्वात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति।
 न चावसानकार्येषु संहिताधिकारा समन्वये वास्तु अग्रे च मण्डकपुतिरस्ति निवाच्यम्। सत्यामुपपन्नौ मण्डकानुवृत्तैर्युक्तत्वात्। ध्वनिनञ्चैवं विसर्ज
 नीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये। सन्निकर्षः सामीप्यम्। सुप्तिङ्। सुविति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात्। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्ते श्च
 द्भरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं सिद्धम्। प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तु न युक्तम्। उपायित्यादौ तस्य
 तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवान्। आक्षिप्तस्य शब्देन न्वयाच्चा तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावश्च पदार्थमनग्रहणम्
 तेन घसंज्ञानरपतमपोरेवन तदन्तस्य तेन गौरीब्राह्मणान्तरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्या देवप्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः न च स्तापितेऽपि मर्थपद
 प्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणे नैव सिद्धिरिति वाच्यम्। पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावान्। यस्मान्प्रत्ययविधि
 रित्यद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम्। इयानित्यादौ यस्मान्प्रत्ययविधिसंज्ञादितद्विज्ञानत्वेन पदेशिवद्भावेन बोध्यम्। तेन शास्त्रीयस्याप्येका
 चत्वादेरिति देशान् विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेऽपि कर्तव्यानीति तदर्थोदत एवेयन्मात्रमित्यादेव तन्नास्त्यर्थ इति मात्रचसिद्धिः।

निसर्गसिद्धिः। एवञ्चोक्त निषेधः प्रत्ययान्तशब्दमात्रातिपदिकविषये। प्रत्ययविषयेण गृह्यमाण प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नोस्तीत्यनेनैकवाक्यत्वाभावे
 न उच्यते। त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम्। अतएव नो रचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक्। विरामो भावे च न शक्यः
 शासनप्रस्तावादाह वार्त्तामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः। स च व्याख्यानात्किञ्चिद्वर्त्तमानानन्तरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशावसान इत्यादयः। अभाव
 स्यापि बुद्धिकर्तृपौर्वापर्यवर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थो न्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादेते आह। अतिशयित इति स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहि
 तः। तेन तद्यवायेन वाक्योच्चारणे संज्ञान सन्निकर्षश्च प्रायः परेण क्वचित्पूर्वेण। अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः न चावसानसंज्ञायां परसं
 ज्ञेसावकाशायाः संहितासंज्ञायाः सम्यक्सम्भवे वा प्रनं भवतीति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसंगतिरेवेति वाच्यम्। तदधिकारे तेषां पाठेना
 कडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयकत्वं कल्पनात्। एते तु न तथा लोकेऽपि सत्त्वात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति।
 न चावसानकार्येषु संहिताधिकारा समन्वये वास्तु अग्रे च मण्डकपुतिरस्ति निवाच्यम्। सत्यामुपपन्नौ मण्डकानुवृत्तैर्युक्तत्वात्। ध्वनिनञ्चैवं विसर्ज
 नीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये। सन्निकर्षः सामीप्यम्। सुप्तिङ्। सुविति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात्। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्ते श्च
 द्भरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं सिद्धम्। प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तु न युक्तम्। उपायित्यादौ तस्य
 तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवान्। आक्षिप्तस्य शब्देन न्वयाच्चा तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावश्च पदार्थमनग्रहणम्
 तेन घसंज्ञानरपतमपोरेवन तदन्तस्य तेन गौरीब्राह्मणान्तरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्या देवप्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः न च स्तापितेऽपि मर्थपद
 प्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणे नैव सिद्धिरिति वाच्यम्। पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावान्। यस्मान्प्रत्ययविधि
 रित्यद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम्। इयानित्यादौ यस्मान्प्रत्ययविधिसंज्ञादितद्विज्ञानत्वेन पदेशिवद्भावेन बोध्यम्। तेन शास्त्रीयस्याप्येका
 चत्वादेरिति देशान् विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेऽपि कर्तव्यानीति तदर्थोदत एवेयन्मात्रमित्यादेव तन्नास्त्यर्थ इति मात्रचसिद्धिः।

श.शो.
१३

स्युपेक्ष्य बादेन ध्वनितत्वेदं आदे च उ पदेशे तास्यनुदतिरित्यादौ भाष्ये नत्र हि ढौ कत इत्यौकारस्य हत इत्यादावकारस्य जनोपदेशत्वे प्रकारान्नोपदेशः
 पदेशिवद्भावेनाशंकार्यवताम्पदेशिवद्भाव इत्युक्तमयो वर्णोर्थवान्तेन अपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वे यायेत्यादावसहाये एव नमुप्रकृते इति तदर्थः
 एकैकस्मिन्नित्यस्यार्थोऽर्थवतेत्यनेनोक्त इति दिक् हलो न । गर्गाः शतं द एड्यन्तामित्यत्र समुदाये शतद एड न वदत्र समुदायस्यैव सज्ञानप्रत्येकम् अ
 नरा इत्युक्ते श्रुतस्य विशेषणताया एवोचित्यात् यत्तु संयुज्यन्ते वर्णभ्यन्तेत्यन्वर्थसंज्ञावलाभप्रत्येकं संज्ञेति तन्न घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमा
 नपदार्थेति रिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्ठापत्तेः प्रज्ञासंज्ञातु प्राचमनुरोधा
 देवतेन सुदृषद्भावीत्यत्र संयोगान्नलोपोनेत्यन्यत्र विस्तरः । हल इति बहुवचनं सौत्रम् यदा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः स्वरितात्सं हिताया मिति सूत्रेऽनुदा
 त्तानामिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणान् तेन द्वयोरपीति शिञ्जेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्रापि बहुवचिन्नेष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरि
 वनवहुनां ऋलिपरे संयोगादिलोपविधानात् वहुना मपीत्यपि चिन्त्यमेवा फलाभावात् तत्र तत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेन तादृ
 शस्यत्वं त्रयाणां संयोगस्याभावादिनिभाष्ये स्पष्टम् आनन्तर्यव्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयैर्नैवेत्याश्रयेनाह अजुभिरिति अत्र कुत्वं न्या
 य्यमऽतएव हयवरदसूत्रे चोद्धिति भाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते । स्वरेरव्यवहिता इति तूचिता वृत्तिः हलः किम् तित उदेव अत्र गुरोरिति छुतः स्यात् अ
 नन्तराः किम् द्रष्टुम् अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कीरितिलोपः स्यात् संयोगे गुरुः भेत्तेत्यादौ गुणानुक्तोः क्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्व लघूपधग्रहणादौ ध्व
 इति संज्ञेति प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थस्तेनाग्नेडितप्रत्ययभ्रमसंज्ञालोपसंज्ञाद्यनुपन्यासेषि न ह्या
 तिः अअ इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ इको गुणपरिभाषेयं व्याख्यातानि गुणवृद्धिशब्दा ॥
 भ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्तैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । अमुवर्तमानञ्च संज्ञिपरमेव स्यात् । संज्ञाकरणान्यत्र संज्ञिप
 रत्वात् यदा तदप्यनुवर्त्य गुणो वृद्धिरित्योजनयेत्त्वाभः । स्वादि ध्विति सूत्रेऽनुवृत्तपदपदस्य संज्ञापरताया एव दृष्टत्वात् स्मृतेति सूत्रे संख्यापद

स्यतदज्ञत्वासम्भवादर्थपरतेति बोध्यम्- लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुनात्रनिर्वाहः। तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्यते त्रिस्येति साक्षान्नतच्छब्दानुवादे
 नविहितस्येति वार्थात्- ध्वनितञ्चेदमत्रैव भाष्ये। अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गं तद्वह- विधीयते इति- अतएवातो गुणवृद्धिर्यस्येत्येवमर्थः
 एतेन शब्दपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरेवानुवृत्त्या यत्रयत्रैव न पदेत त्रेदमुपनिष्ठते इति त्वदादीनामभ्यासादिभ्यामवृत्तौ सिद्धायामिह गुणवृद्धौ तिष्ठत्यर्थमित्यपास्तम्- एतन्मू-
 लक एव विधौ परिभाषोपनिष्ठतेनानुवादे इत्युद्देशः। एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधीयत इत्यस्यैवाध्याहारो बोध्यः। एवञ्च तस्मिन्निर्दिष्टेष्वपि
 स्थानेष्वपि अनुवादेऽपि प्रवृत्तिः। तेन प्रत्ययस्थात्कार्त्तव्यस्योदात्तस्वरितयोर्यणश्चत्वादीनदोषः। उदीचाभातस्थाने इति स्थाने ग्रहणानुस्यष्टार्थमेव तत्र विधिवा-
 को प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदज्ञस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः। अतएव गुणादिपदानामिकूपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता। तदर्थ-
 स्यतदन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः। इयञ्च एधितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणवृद्धिभ्यामवृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तयेदं लक्षणत्व-
 संपत्त्यर्थे चेति दिक्- प्रवृत्तशब्देरिति- ऊकाल इति सूत्रादुत्पत्तिर्ध्वनित इत्यजिति चानुवर्तते हस्वेत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणतमिति भावः तेन दिवउदघ्नना-
 विभक्तावित्यादावेतदेतदुपस्थितिः शेषं प्राग्वत् आद्यनौ- यद्यप्यत्र मिलितस्यैकत्रान्वय इति हन्धेन प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयबोधोत्तरयथा संख्यमिति
 सूत्राभ्यामर्थानुत्पन्नः प्रत्येकमन्वयः। लेकित्वेवंरीत्या प्रयोगो साधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम्- अत्रैव यथा संख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः- हन्धेने श्रूयमाणस्यैच्छदस्य
 प्रत्येकं सम्बन्धः। पुरस्तादपवादस्यापेन स्थाने योगत्वस्यापवादः- प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादमुं वाधते तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति- अतएव यत्रैतदभावे स्थानेष्वपि
 सम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्तते तदाह- यस्योक्ताविति- आद्यनाक्षिप्रौ वयवीयच्छब्दार्थः- यथा संख्यसिद्धमर्थमाह- क्रमादिति- इति चेति किम्- दुक् पर्यायेणा-
 द्यन्तयोर्मीभूत्- मिदं चो- अयं वाध्य सामान्यचिन्तास्थाने योगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः। तृणह इति निर्देशात्- निर्धारण इति- यस्य समुदायस्य मिद्विहित-
 तस्याचां मध्य इत्यर्थः- सौत्रमेकवचनमिति भावः। तस्यैवेति- यस्य विहितस्यैवेत्यर्थः- अतएव समुदायभक्तेः सौत्रोत्पत्तिर्न वयवस्ये गन्तं विहनुमिति भाष्यं सं-
 गच्छते। अनावयव इति- पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यनपदमकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञावलादनुवर्तते इति भावः। मुञ्चतीत्यादिविषये तु फलाभावे दयोम्यत्वाच्चानावय-

वदन्त्यंशप्रवृत्तिः परिभाषाणामनियमेनियमकारिणीत्वादाहः अनिर्धारितेति-तेनोदुपधायागोहृत्यत्रस्थानेयोगत्वन्। उपधापदसन्निधौनेनावयवषष्ठीत्वनि-
र्णयानु-स्थानेयोगेन्यस्यस्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः। स्थानेनयोगोयस्याइतिविग्रहेनिपातनासाधुत्वस्यभाष्येउक्तत्वात्-अस्तेरमन्नरइत्यादिरपि
अनन्तरादिनिरूपितसम्बन्धेइत्येवार्थः। षष्ठीमात्रोच्चारणेस्थानपदार्थध्याहारइत्यन्यत्रविस्तरः। प्रसङ्गइतिदेर्भाष्यास्थानेशैः प्रस्तरितस्यमित्यादौतथादर्शना-
त्-भावेत्युदस्थानशब्दे। प्रसङ्ग-असतिसम्भवेऽर्थवत्त्वार्थप्रत्यायनार्थशब्दप्रयोगात्-इकोयणित्यादिरचरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनायप्रसङ्गेनत्परयका-
रघटितः प्रयोक्तव्यइत्यर्थः। एरुमित्यादेश्वतेस्तुरितिअतो नशब्दनित्यताहानिः। किञ्चकारबुद्धिप्रसङ्गेयकारबुद्धिरित्यप्यर्थः-अतएवाचः परस्मिन्नित्यादिसङ्ग-
च्छतोस्यष्टैर्देहाधाध्वितिसूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये-स्थानेनः षष्ठीत्यनुवृत्त्यापत्रस्थानषष्ठीतत्रिदमुपनिष्ठनेइतिविध्यैकवाक्यतयैवास्यानिर्णयमकत्वेन
तुविहितानानियमः मुक्तवन्नमितिन्यायविरोधात्-फलितमाह-प्रसङ्गइति-सदृशतमइति-अथोत्राप्यमाणानामध्येएवअतएवगङ्गेदकमित्यादौत्रिमात्रे-
न-तमषकिम्-वाग्वरित्यादौमहाप्राणत्वसाम्येनजायमानः पूर्वसवर्णोवर्गद्वितीयोमाभूत्। किन्तुनादवानमहाप्राणश्चतुर्थोघएवयथास्थदिति-स्थानेनरत्नमे-
इतिसप्रम्यन्नपाठस्तुदीर्घेषुयणसिद्धादुष्टइतिभाष्येस्यष्टमायत्रानेकेति-स्थानेग्रहणेएकदेशानुवृत्त्यानुवर्तमानेपुनः स्थानेग्रहणंतीयायाविपरिणामिनवा-
क्यमेदमात्रिन्यप्रसङ्ग-सतिसम्भवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकमितिभावः। स्थानतइति-स्थानेनेत्यर्थः। तत्रस्थानतइकोयणचीति-अर्थतस्तज्जवन्नेष्टुरिति-इ-
हक्रौष्ट्यशब्दस्थानेषकृशब्दानादेशः। गुणान्तुवाग्वरित्यादौ। प्रमाणतोऽदसोसेरित्यादौ। तस्मिन्निति-
तिसप्रम्यन्नपञ्चम्यन्नपदार्थकः स्वतन्त्रस्यसर्वनाम्नोनिर्देशो। व्याख्यानात्-बहुलस्यसंस्कारानुरोधाच्चाननुतत्तत्पदपरमन्यथातस्मिन्वाणिचतस्मानुउचितस्मान्-
सोमइत्यत्रैवप्रवर्तयानाम् सप्रमीतुसप्रम्यन्नानामेवतच्छब्दार्थत्वमितिबोधनायतद्वेध्यार्थस्यनिर्दिष्टस्येननसामानाधिकरण्यायचइतिशब्दः। पुनस्तस्यतदर्थ-
परत्वंबोधयतिनिःशब्देनैरन्येदिशिरुच्चारणेएवञ्चसप्रम्यन्नार्थः व्यवहितोच्चारितेउपस्तिष्ठस्यपूर्वस्यकार्यमितिवाच्योर्थः। एवञ्चैतत्परिभाषादुपोपस्थितो-
सप्रम्यन्नपदस्यपञ्चम्यन्नपदस्यचार्थोलिङ्ग-म्-अत्रसूत्रेउपस्तिष्ठपदार्थाहारेणनिर्दिष्टइतिऔपस्थेयिकेऽधिकरणेसप्रम्येवाचिताउपपदविभक्तेरितिन्याय-

नानुसन्ति सप्तमीति तत्र चक्ष्यते इति सूत्रे कैयटे स्यष्टम् स्तुक्रमोरिति सूत्रे च कैयटे आहतस्मिन्निति परिभाषायां सत्त्वां सति तत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः सप्तमी
 पठनित्वं न च वर्णयोर्बोद्धव्यम् । एवमिको यणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये । तत्रोपश्लेषः पूर्वस्येव परस्याव्यवहितस्येव व्यवहितस्येति
 र्वस्येवेति नियमार्थमिदं अव्यवहित एवेति च । अतएव लक्ष्यानुसारात्कचित्सतीत्यध्याहारसति सप्तम्याश्रयणेनास्याः प्रवृत्तिरिति श्रान्नलोप इत्यत्र भाष्ये उक्तम्
 अतएव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः । कृतिसति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थं न तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टादित्यर्थकविभं
 क्तिविपरिणामात् सचोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणेति दिग्योगलक्षणापञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्तिः । उदः स्यात्पादोचोद इति दिग्योगलक्षणापञ्चमीति तत्रानियतदि
 कृच्छ्रस्य ध्याहारप्रसक्ते परशब्दस्येवाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते । अव्यवहितोच्चारितापञ्चम्यनात्परस्येति तदर्थं सत्फलितमाहः सप्तमी निर्दिष्टे
 नेत्यादित्यदितु अर्द्धमात्राधिककालेन वर्णोन्तरेण वाच्यवधाने उपश्लेष एव नेत्युच्यते तदानीं निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये
 स्यष्टम् अवग्रहे च सप्रदाय एव शरणमिति आनङ्गदिविषये आदेशोत्तरमेवावग्रहेन्यत्र ततः प्राक् । अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्यनारूपेण नलक्षणेन
 पदकाराजमुक्त्याः पदकारेणो मलक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्ये एतदनुष्ठेन शास्त्रासंकोचस्य शास्त्रकरणाभावस्य च स्यष्टमुक्तत्वाच्च एतेन संहिताधिकारस्त
 द्वाहिर्भूतानामर्द्धमात्राधिककालस्य वाये प्रवृत्तिस्तपन्नार्थे तेनाग्राविष्मूत्त्यादाववग्रहे आनङ्गदिसिद्धिरित्यपास्तम् प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तत्रांशविकलानस्मा
 दिति परिभाषाप्रवर्तते नोनप्रत्ययाव्यवहिताः । अतएव कृन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रे सार्थकम् । आगमविधावप्याने मुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पृ
 र्वसम्यग्विनिर्णयः । अतएवात्र पूर्वस्येत्यादिन स्थान षष्ठीतत्तद्विधिभिरेव सम्यन्वस्य निर्णयतत्वेन षष्ठीस्थान इत्यस्या प्रवृत्तेः । गाङ्-कुट्टादिभ्य इत्यादावपि
 षष्ठीस्थानविकलेन परिभाषाप्रवृत्तिर्बोधापरिभाषाणां नियमत्वन्तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावर्ततेति दिक् । अतो न्यस
 षष्ठीस्थान इत्यमुक्तं तेन दाह षष्ठीत्यादि स्थानविधीयमानः स्थान षष्ठीनिर्दिष्टान्यस्येत्यर्थः । स्थानेत्यादिकिम् इदं च ऋकारात्पूर्वमाधुदितिः अत्यस्येति
 साहचर्योदल इति षष्ठ्यंतमं त्वस्याल इत्यर्थः । अल इति किम् पदस्येति विधीयमानं वसुत्रं स्थितिदत्तं स्वनुदुद्गामित्यादावप्यस्य पदस्यमाधुदितिः । स्थाने विधीयमा

नरतिप्रत्यसन्निलम्बम्-एवञ्चालएवेतिअन्यस्येवेतिनियम-द्वयमत्रअलसमुदायोत्तरस्थानषष्ठस्यालिङ्गम्-अतएवेतोऽदित्यादौनोस्याःप्रवृत्तिः पश्चादी-
नामित्यस्यावयवषष्ठीत्वादितइत्यस्यालसमुदायोत्तरत्वाभावाच्च-डि-च्च-अनेकालर्थमिदम्-आदेरिति-आदेरलइत्यर्थः-तेनहीपमित्यादौपान्तसमुदायस्यने-
त्वम्-अत्रपरस्येत्यावर्तते-तेनपरबोधकशब्देनयत्रपरस्यस्थानेविधानंतत्रैवेदंतेननित्यंडि-तइत्यादौनदोषः-तत्रविकरणव्यवधानेप्रवृत्तयेथातोमित्यस्यवि-
हितविशेषणत्वात्-अनेकालशित्-शितउदाहरणमिदमदृश-ननुशकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वनेकालत्वमादायसर्वादेशत्वसिद्धेशिदितिअर्थम्-किञ्च-
सानुबन्धकनिर्देशेयथानालःस्थानित्वंभोगोइतिसूत्रेभाष्येउक्तंतथादेशत्वमपिसूत्रोपात्तस्यैवेतितद्व्यर्थम्-विधौनिर्दिष्टेयोनेकालससर्वस्येति-सूत्रार्थः-
उद्देश्यत्वविधेयत्वात्प्रविषयतयावीधविषयतानुअनुबन्धविनिर्मुक्तस्येतिनाणुदिसूत्रभाष्यविरोधः-असोरिति-लोपस्यलोपोपीतिप्रकृतेपुनर्लोपग्रहण-
सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः-अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवव्याप्यमित्युक्तमितिचेन्नानुबन्धकृतमनेकालत्वमितिज्ञापनेनचारितार्थात्-तेमदिवओदित्यादीना-
नसर्वादेशत्वम्-अस्यचयथेत्संज्ञातथावक्ष्यतेनानेकालशिदितिनुनोक्तम्-अननरस्येतिन्यायेनादेःपरस्येत्यस्यैवनिषेधापत्तेः-परत्वादिति-आदेःपरस्ये-
त्यस्यावकाशः-अनरूपसर्गेभ्योहीयो-शित्सर्वस्येदमदृश-एवमतोभिसदित्यादिविषयेऽनेकालित्यनेनादेःपरस्येतिपरत्वाद्वाध्यते-एतेनडिच्च-त्यत्रडिदेवाने-
कालत्वस्येतिनियमेनसिद्धेऽनेकालग्रहणंअर्थमित्यपोक्तम्-स्वरितेन-इत्थंभूतलक्षणेनूनीया-स्वरितत्वज्ञाप्यधिकारोविनियोगइत्यर्थः-स्वरितत्वञ्चदं-
षविशेषरूपमचहन्सोधारणंस्वरूपमधिक्रियमाणपदघटकाजिष्ठंवातञ्चानुनासिकवंत्प्रतिज्ञागम्यम्-विनियोगश्चप्रयोगोत्तरत्रापस्थितिः-कचित्पूर्व-
पिकियदूरमधिकारइत्यत्रासतिगमकेव्याख्यानमेवशरणम्-किञ्चस्वरितेनाधिकारगति-स्तेनगोस्त्रियोदित्यादौस्त्र्यधिकारस्यप्रत्ययग्रहणमित्याद्याकराद-
वसेयम्-एतेनव्याख्यानादेवनिवृत्तिवदनुवृत्तिरपिभविष्यति-आकांक्षायांतुसत्यामश्रुतकल्पनायाअन्याप्यत्वात्-अतापेक्षणस्यन्याप्यत्वाच्चकिंसूत्रेण-
न्यपास्तम्-सुष्ठुचदंभाष्ये-परनित्येतिपरंविप्रतिषेधसूत्रादुल्लवत्-नित्यंरुताकृतप्रसंज्ञितद्विपरीतमनित्यम्-नत्राकृताभावकस्यभावकल्पनापेक्षआका-
शाभावकस्यैवतत्कल्पनंयुक्तमिति-तस्यवलवत्त्वेवीजम्-अंतर्मध्येवहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमर्धेनभूतान्यङ्गानिनिमित्तानियस्यनदंतस्त्वम्-तदी-

यनिमित्तसमुदायाननभूताङ्गकंवहिरङ्गमृतस्यवलवत्त्वेबीजमाह असिद्धमिति इयञ्चवाह ऊरुसूत्रेज्ञापिता यद्यपिप्रत्यङ्गवर्तौलोकोदश्यतेमनुष्यायंप्रातरुत्थायप्र
थमंशरीरकार्येणिकमेमिनतः सुहृदांततःसम्बन्धिनामितिन्यायमूलकत्वमस्याअचः परस्मिन्नितिभाष्येउक्तम् तथापितेनव्यापितयुगपत्याप्रिविषयतेवस्मत्तत्ता
पकेनतुसर्वविषयताबोध्यतेइतिवाह ऊरुसूत्रेकेयदेस्यष्टम् अन्यथावाहः सम्प्रसारणेपूर्वरूपेचकृतेएव्याश्रयेगुणेवृद्धिरेचीतिवृद्धीप्रष्टोहद्वयादिसिद्धावृद्धि
धानंयर्थस्यानः मज्जामनार्यपरिभाषातुनास्येवेतिनायजेरुद्रमित्यादौदोषइतिपरिभाषेन्दुशेखरेविस्ररः अपवादस्तुवेचनप्रामाण्यादल्लभान् अकृतेति न
कृतोविशिष्टउहसर्कोनिमित्तविनाशेपिकार्यस्थितिरूपः यथादण्डनाशेपिघटस्थितिः सयैस्तेइत्यर्थस्तदाह निमित्तमित्यादिनाः तत्प्रयुक्तकार्यंजातमपिन
कुर्वन्निनोच्चारयतीत्यर्थइतिकैयटादयः अन्येतुव्यूहोऽनरङ्गशास्त्रं बहिरङ्गपोहनरूपत्वात्तन्निमित्तविनाशदृष्टापूर्वमपिनकुर्वन्तीत्यर्थेइत्याहुः इयंपरिभा
षानिष्कला निर्मूलेतिपरिभाषेन्दुशेखरेनिरूपितम् ॥ ॥ ॥ इतिपरिभाषाप्रकरणममहाशास्त्रनमेसाकृतास्यादिति कार्यशब्दवादेइदम् संहितायां
विषयइति कार्यनिमित्तयोः संहितायाविषयधृतायामित्यर्थः स्थानतइति इदंयथासंख्यसूत्रेभाष्येस्यष्टम् जातिपक्षेयथासंख्येनापिनिर्वाहइतिस्था
नात्तरतमसूत्रेभाष्येस्यष्टम् अनुनासिकस्थानेपिनिरनुमासिकएवविधीयमानत्वेनसर्वणीग्राहकत्वात् गुणाभेदकत्वपक्षोपिनविधेयापिबोधये दोषो
दीप्तिमादिपदेरुपस्थितयेप्रत्याहारेषुजातिपक्षएवेत्यणुदिंसूत्रेभाष्येस्यष्टम् अतएवसर्वतकारादीनांफल्त्वादिसिद्धिर्त्वादिभ्य त्यादिनिर्देशादयश्चजा
त्याश्रयेमानमितिदिक् व्याकरणास्यसाध्वनुशासनत्वनुशब्दनित्यतापक्षेशब्दानांसिद्धत्वेनशास्त्रवैयर्थ्योपपत्त्यामृजिप्रसङ्गेमार्जिः साधुर्भवतीत्यादिर
द्विसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येनयदिहपरिनिष्ठितेनज्ञाप्यतत्ताध्वित्यर्थोपत्तिकल्प्यवाक्येनबोध्यम् कार्यशब्दवादेतुपूर्वभाष्योन्नीतानादितात्पर्यव
शात्तत्कल्पनंबोध्यम् एतेनस्यानप्रमाणोमयान्तरतमेहस्वेकारेचप्रितार्थोयुण्दीर्घकथस्यादित्यपास्तम् स्थानतजानतयस्यसर्वर्तोवलवत्त्वात्स्थानेनर
त्तमेइतिसुप्रस्यन्नपाठस्यचैतद्वर्णनेवभाष्येदूषितत्वादितिभावः बोविध्यर्थः ध्वनितञ्चेष्टमेओडितिसूत्रेभाष्येनदाह देवास्तइति सूत्रकृताशकल्प
स्यमतेसर्वत्रदित्वाभावोक्तेरितिभावः अवसानेदित्वसिद्धयेऽनचीतिप्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह नत्वचीतिइदंदित्वंघ्राष्ट्रदित्ववसुद्धिः प्रयोगएवपरइत्येदेर

सु-
श-श-
१६

अदत्तं चारणक्रियानिरूपितकर्मेषु छौचित्यत इति ध्येति ननु द्वित्वे पूर्वधस्यानेजश्वनिष्यन्नदस्यापिलक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । विकारान्यत्वे
न वलस्य भेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् स्थान्यादेशोर्भेदात्स्वरूपमित्युक्ते श्वतस्यानापन्नसद्धर्मलभते यथागुरोः स्थानेशिष्योपाज्यकुलानि गत्वाभ्यासनादे
निलभेवेति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशेन स्यादतः स्थानिवत्त्वं ननु स्थान्यलेति प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदम् । आदेशस्य स्थाविभूतो योऽलनस्थानि स
म्वन्धी च योऽलनद्विधमीश्रयेनेत्यर्थः अतएव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दस्त्वनस्थानिवत्त्वेनेति भो भगोदत्यत्र भाष्यस्य दृष्टम् । अथातो द्वित्वेऽभ्यासस्योदत्वे
ऽभित्यस्य हलादिः शेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वोभ्यास इत्यनेनाभ्यासत्वात् । तस्यापि द्विरुक्तधातु पूर्वभागत्वात् । प्रक्रियाज्ञानवतां तथाज्ञानस्य सुलभत्वात् । अतए
व धिर्व्यतीत्याशु विन । उकारश्च स्यादधातुकत्वस्य वकारेऽनतिदेशात् । यत्त्वन्नेति वृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वमपरिविधाविति न्यासेन साधितं भाष्यसात्वेक
देश्युक्तिः असिद्धवत्त्वेण सिद्धस्याऽऽयत्नाऽऽसन्नित्यादेशफलत्वेनोपन्यासात् । अस्यापि अचः पूर्वत्वविज्ञानादिति वार्तिके पञ्चमी समासेन सिद्धः कैयटेनो
क्तत्वाच्च । प्रदीयेत्यादौ च वलादिलक्षणरसन । स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः । प्रकृतेत्वादधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न
मिमेवेकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः । प्रकृतेत्वादधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्न
तस्यान्यलसाधारण्यच्च तादृशवत्त्वघटितं वलादिलक्षणं न तदेकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यम् । प्रत्यासन्त्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्थानिवत्त्वं तेन नायकसि
द्धिः । प्राधान्यात्कार्येति देशेयम् । शास्त्रातिदेशलुकार्योतिदेशादभिन्नरूपः तस्यापि कार्यफलकत्वादिति नृज्यत्वे कैयटः । भाष्येपि तत्राङ्गशास्त्रातिदेशः ।
सिद्धमाङ्गप्रकार्येति दिश्यत इत्युक्त्या तयोराभिन्नरूपत्वं सचिन्तम् । तत्रानुपेक्षितार्थसन्निधानस्तत्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहार एवामेव कार्यनृत्वं शास्त्रे
मेवेति अतएव रामायण्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुन्वास्तुपि चेति दीर्घ इति सङ्गच्छते परिधीरित्यादौ परत्वादीर्घ इति च सङ्गच्छते । यद्यपि किञ्चिन्निमित्तवैकल्येपि
दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते तच्च कार्यं किमित्याकोक्षायां तत्स्वरूपनिर्णायस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यम् ।
एतदेकभिन्नेत्यादि दिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यभिप्रेयुक्ताः । अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसमतः । अतएव स्थान्यलविधिप्रतिषेधे कुरुवद्यपि वां प्रतिषेधो

१६

वक्तव्येन दुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञास्वाश्रयश्चलघूपधत्वादितत्रलघूपधगुणादि प्राप्नोतीत्यादि भाष्योक्तेरिति बोध्यम् एवं पन्निमित्तवैक-
 ल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तानिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमिति देदेशस्यापि अनएवेष्टवद्भावेनानिदिष्ट भवत्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः सतीति देशविदे-
 नुत्पन्नायन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेव प्रत्यासत्तेः । स्थानिवदित्युक्ते सम्वन्धि शब्दमहिम्ने वांदेशलाभे आदेशग्रहसंश्रौतस्यान्यादे-
 शभावंस्यैव ग्रहणमिति शंकावारणद्वारा एरुत्त्यादेशब्दानित्यत्ववारणाय सर्वसर्वपदादेशादित्यन्यायेन कल्पमानस्य ते लुप्त्यानुमानिकां देशस्यापि संग्रहार्थं ते-
 पचत्वित्यादिः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु तोस्तित्वमपि च्छिन्नपुच्छे शुनिश्वत्वव्यवहारवज्जोक्तसिद्धन्यायेनैव सिद्धम् । तदुक्तं प्राग्दीव्यतोऽपि निस्त्रेभाष्ये
 दीव्यतिशब्दे कदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव शापयन्त्याचार्यो भवत्येषा परिभाषिकदेशविकृतमनन्यवदिति । अनएवात्र विका-
 सेऽशास्त्रीयोपि अनएव श्रायस शब्दादण्नादिवेचने श्रायसावित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्नस्योगित्वेनानेनन्यायेनाङ्गनया प्राप्नोनुम्यूर्वसम्बन्धित्वेनाचः परस्मिन्निति
 स्थानिवत्त्वेन वारितोऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्व्यायानाश्रयणे त्वङ्गत्वमेव दुर्लभम् । अनादिवत्त्वे भाष्यकैयटपोरपि गुडो देकमित्यादिविकादेशे कृते देक-
 शब्दस्यानेनन्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्यादेकेकेवले इति पूर्वपदान्नोक्तत्वं मुक्तम् । शब्दानां नित्यत्वं तुरेखागवयन्यायेन समाधेयम् । अनन्यवदित्यस्य अन्यव-
 जेत्यर्थः तत्रान्यसादृश्यनिषेधे अन्यत्वाभाक् सुतरामिति चेन्न । अद्वयान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन तोस्तित्वप्रतीतेर्योयेनानुपपादनात् । किञ्च
 निङ् संज्ञायास्तिस्रोपान्तिपरिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूनैऽधिके वा शास्त्रव्यापारविनाऽप्रवृत्त्यर्थेन विधिरिति सू-
 त्रेऽङ्गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्ततया नदभावात् न्यूनाधिकत्वञ्चैरूपस्योपलक्षणं न च तदुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेऽपि स्वतः प्रत्ययान्तमिन्नत्वा-
 त्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनिदेशस्वभावेनानिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । अनएव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्त्वेन स्वाश्रयो-
 हेतुर्नूनसिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रेण शधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तविभावसंपादनेन चरितार्थम् । नचाप्रत्ययइत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्री-
 यकार्योभावात् स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । वेः स्कन्देऽनिष्ठायामिति षत्वविधायकेतिङ्नेषु षत्वाभावायावश्यकेन न्यायेन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन

शु. शे.
१७

वृत्त्यादि समतेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेपि शास्त्रात्तात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात् ॥ विस्कन्न इत्यादौ हि निष्पन्नत्वस्य नित्यतया स्थानिवत्वेनैव नि-
ष्पत्तयस्य वंक्तव्यत्वात् तस्य प्रसज्य प्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिण्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु भाष्ये तस्यानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च
लोकक्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वरूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद्भेदः कार्यवद्येन स्यादित्युक्तम् ॥ एवं च स्वरूपमिति शास्त्राविषये तेन सिद्धिरिति सूचितम् ॥
एवं च शास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचित्त्रोक्त्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि प्राप्नोति एवं च न कश्चिद्विषयः
न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकंडूतिरित्युदाहरणाच्च क्वचित्तदनाश्रयणं तत्र हि कंडूयतेः क्वचित्तत्रास्त्रोपेतस्य स्थानिवत्त्वादुवडित्यणिवाऽनादिष्ठादचः पृ-
र्वत्वे स्थानिवत्त्वरके गृह्यमाणे ऊन स्यादित्याहुः ॥ अत एवार्थवत्सूत्रशेषेऽप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये ॥ अलव्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः
ध्वनितश्चेदं किंति च गाड्गि रिहलः श्रुतिरसूत्रेषु भाष्ये तत्राद्येयासु रोडि द्वाच नातडि दादेशाडि तोनेति ज्ञाप्यत इत्युक्तम् ॥ द्वितीये गाडोडित्वस्य सानुवन्धका-
देश इत्कार्याभावज्ञापकतोक्तातिवाद्यादेशेषु पित्वासिद्धादुषितं च ज्ञापकं अंत्येशानचः शिस्त्वस्य सार्वधातुकादेशे अनुवन्धानां स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं
उक्तदूषणैरेव दूषितम् ॥ अन्यथा न लविधाविति निषेधेन तत्प्राप्त्या ज्ञापकत्वासंगतिः ॥ तिवाद्यादेशेषु पित्वाद्यसिद्धेश्चेति बोध्यम् ॥ अचः परा आदेश-
ग्रहणमनुवर्तते तदनुरोधादच इति स्थानवष्टौ ॥ परस्मिन्नित्यादेशविशेषणं तदाहः परनिमित्त इत्यादि ॥ अच एवादेश इत्यर्थः तेन मरुतमाचष्टे मारयतीत्या-
दिति हिः ॥ अत्र सूत्रे प्रयोगेण च स्थानिक इत्यर्थो न सूत्रिस्थानिवत्त्वेनोपात्ता च स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरेन स्थानिवत्त्वमिष्यति ॥ अत एव चङ् परनि-
र्हासे एयं ताणि चिअवीवदित्यादिसिध्यर्थो निषेधः सार्थकः ॥ अच इति किम् आगत्या ॥ मलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वस्त्वस्येति तुङ् न स्यात् परस्मिन्निति किम्
युवजानिः निङ् स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति पूर्वविधाविति किम् नैधेयः ॥ निपूर्वाडाजः किप्रत्यये आतो लोपेन स्थानिवद्भावात् अचत्वव्यपदेश-
शबिरोधात् स्वाश्रयश्चत्वनिरुक्तौ ठगनापत्तेरिति दिक् ॥ अत्र स्थानि निसति यङ् वति नदादेशेपि भवति स्थानि नियन्त्र भवति तदादेशेपि नेति भावाभा-
वमिह भयोरप्यतिदेशः तत्र भावोदाहरणं निगात्यते इति ॥ अन्यादाहरणं पटयतीत्यादि स्थानि निमित्तकं भवत्यादेश निमित्तकं नेति चतदर्थः ॥ लघूपध-

त्वयेन दनद्वारा लोपनिमित्तिकावृद्धिरित्याहुः। स्थानिभूतादचइति सूत्रे श्रवणाद्व्याख्या नोच्चतस्यैव पूर्वत्वेऽवधित्वमिति भावः पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसम्बन्धि
 न्यवशात्प्रविधेयेकर्तृव्ये इत्यर्थे तेन पूर्वपरयोर्विधौ न। तेनारतुरित्यादौ ऋच्छृतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घेन स्थानिवत्त्वम् वस्तुतोऽत्र पूर्वविधिशब्देन तत्र
 मेकस्योक्तार्थः। द्वितीये भावे किः। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन समासः। विधिभावः। पूर्वसंबन्धिर्भावे तन्निष्ठौ स्थानिवदित्यर्थः। अतएव नेयइत्या
 दोयस्येति लोपे तस्य स्थानिवत्वात्संनियोगशिष्टन्यायप्राप्तिनिवृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः। अतएव मपदानसूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्राणि
 किन स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये अन्यथा पूर्वत्वेन दृष्टस्य सम्बन्धिनः कस्यचिद्विधेयस्याभावात् स्थानिवत्वाप्राप्तिरेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टे वा प्रकृ
 तसूत्रेऽपि भाष्ये कर्मसाधनेऽप्यविधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्येते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदित्युक्त
 म् तत्र भावसाधन इत्यस्य सोपोत्यर्थः। पूर्वत्वञ्च व्यवहितान्यवहितसाधारणमव्यवहितग्रहणे मानाभावात्स्वरे निषेधाच्च तेन पटपतीति सिद्धम् प्रकृते
 च हित्व निषेधेऽप्यनिवत्त्वप्राप्तिः न पदान् अत्र हिर्वचनसवर्णादिग्रहणं वति घटिता न्यातिदेशनां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिवोधनार्थे तेन राम इत्यादौ विसर्गो
 दिसिद्धिः। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः। पदानेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची। कर्मषष्ठ्या समासः। तेनैषो यन्हसतीत्यादौ वेतनं दोषेति सुलोपो नादृणः श
 त्तरिरूपं। तत्र यणः स्थानिवत्वात्। उत्वे च न स्थानिवदनेन निषेधात् स्य षच्चेदम्भाष्यइति भाष्यप्रदोपोद्योते निरूपितम्। अत्र पदेऽनट्ति सप्रमी समासो
 भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या परपदस्याजोदेशस्यैवानेन स्थानिवद्भावनिषेध इति वेतनस्वानित्यादौ न दोषः। न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधे
 ऽत्र दुर्वारः पदेन इत्यर्थे न तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रह
 णात् अतएव महिष्मानित्यत्र जश्च न्ना सूत्रे जशपदेन फलांजशित्यस्यैव ग्रहणं। चरसन्निहितस्यैव ग्रहणे चित्यात्। कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामन्त
 रङ्गपरिभाषानप्रवर्तत इति वक्ष्यत इति न तयाऽस्य सिद्धिः। गोचेत्यादौ गतिकारकोपपदानामित्यस्या नित्यत्वेन सुवृत्यत्यनन्तरमेव समासः उत्तरपदत्वे
 चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्पित्वे एवेति न दोषः। पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा। अत्रेदम्भाष्यमपि मानम् अत्र पदचरमावयव

शु.ने.
१८

दिसांयकः प्रतिबन्धकश्चस्यानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्यं कमेर्लिङिः न्यादिसूत्रभाष्यैः पूर्वत्रासिद्धेन स्यानिवदित्यवष्टभ्यवरे
पलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्जद्विर्वचनादिप्रत्याख्यातमितिलभ्यते। निषेधइति। द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धेति निषेधादेति भावः दकारइति स्थानत आन्त
यादिति भावः। अदर्शनं। स्थाने इति वर्तते प्रसंगे सतीति तदर्थस्तदाह। प्रसक्तस्येति शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः। अत्र दृशिज्ञानसामान्ये तत्रज्ञानस्यावर्जनीय
त्वेन तत्सोमग्न्यनर्गततदुच्चारणकृता सत्तानिषिध्यते तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन् विषयेऽनुत्पत्तरे।
वान्वास्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम् अर्थस्यैवासंज्ञा व्याख्यानात्। यत्तु प्रसक्तस्येति किमुग्रामेति षतीत्यादौ स्यवलोपइति पञ्चम्यापत्तेः। अस्ति वा
त्रत्यपो दर्शनं शास्त्रतोऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोषइति तन्न तेन प्रत्यासत्त्या ल्यवंतार्थकमधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेन तस्यात्रा प्राप्तेः। तच्चेतु
अस्यैवार्थतो ल्यवंतस्य प्रसक्तिः। तस्मात्त्रपुश्यत्रक्विपो दर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तु गापनिर्दोषः। कृत्यप्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपस्तु न अत्रैव प्रकृतिं विनातिदेश
तः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारज्ञदाक्षेपासंभवात्। इति पक्षेइति। विनिगमनाविरहादिति भावः हित्वस्य त्रेपादिकत्वात् तत्र न यणो वहिरङ्गसिद्धत्वम्
अतएव दध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतम् धकारयकारयोरिति तेन विसर्गादि हित्वेनाधिक्येऽपि न क्षतिः। द्विधमिति द्विधत्वं प्रक्रियायां बोध्यम्। न चैक।
स्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्या तृतीयस्याश्च भविष्यतीति कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य हित्वे परस्य तदभावो नुचित इति वा
च्यम् सार्थकानेकविषये तन्त्यायाङ्गीकारात्। यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयत्वाच्च हलोयमामिति लोपे हित्वाभावैवेतदेवरूपम् न
दित्या यरेनुनासिकइत्यतो यरइति वर्तते। पुनश्च द्यस्यत्यवयवषष्ठी आदिनीशब्दे परेइति च प्राधान्याद्यो विशेषणम् आदिनीतिङ्यनानुकरणलुपे
सप्तमीकम्। अतएव तत्परे चेत्यस्यादिनीशब्दोऽयस्यात्परस्परपरेइत्यर्थहरदतो व्याख्यत। असधातौ माधवोप्येवमेव। ईदृशा क्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शन
चा आक्रोशो निन्दा मदाह। पुत्रादिनीति। तादृशा क्रोशस्य स्त्रीष्वेव दर्शनादाह पुत्रहतीति अमचिचेति सिद्धे पुत्रस्य कानेचेद्धतजग्धयोरेवाक्रोश
एवेति नियमार्थमिदम् संयुक्तेष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहचर्यार्थं। न च तथा चः संभवेति। अतएवाचोरहाभ्यामिति सार्थक

१८

मन्त्रिणीरणेसप्रमी। अचइत्यनुवर्तते। त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्येचः परस्य परोद्देवानस्तइत्यर्थः। त्रिनेन्द्रोराष्ट्रमित्यत्र तर्ककारषकारयोः प्राप्तादित्वस्येवनिषेधवि-
कल्पः। अनचिचसर्वत्रशकल्पस्येत्येवसिद्धेइदं सूत्रद्वयविकल्पस्य मतं मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधार्थमिति बोध्यम्। यरोनुनासिकइत्यतोवेत्यनुवृत्त्यान-
वीत्येवसिद्धेतुसूत्रत्रयमपितथेतिबोध्यम्। अचोर। अचइतिश्रुतत्वाद्याख्यानाच्चरहाभ्यांस्वध्यते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतन्नभ्यमाह। अचः पराभ्या।
मितिः वायमीति- ऊयोहइत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिरितिभावः दीर्घादाचार्यौणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययपिवापदान्नस्यतोर्लिउदास्याऊयोहोशब्दोद्वेति-
षट्सूत्रीपाठोत्तरं कलांजशऊशि अभ्यासे चर्च। वावसूनिः अणी प्रमृह्यस्येति पञ्चसूत्र्याः पाठ्यं हि भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठेनुवाचसनिइत्यतोनुवृत्तिर्वि-
ध्योस्पष्टं चास्यैकल्यिकत्वं लणसूत्रेभाष्ये। आदित्यशब्दश्चेपार्थ एयानादेवतापत्यर्थेण्ययस्येतिचेत्पह्लोपेनेनपलोपः। आपत्यस्येति तुन आपत्यत्वा-
भावात्। हलइतिकिम्- शय्या। यमामितिकिम्- आध्नीत्। यमीतिकिम्- रामाभ्याम्। एचोया। इचौचियणयवायावः। अवावोयिप्रत्यपेइति सूत्रपितुमुचित-
मित्याहुः। यथासंख्यसूत्रलब्धमर्थमाह। क्रमादिति- उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकव्यावृत्तिसुस्थानेनरतमपरिभाषयविधाया। एतदिवाभिप्रेत्य-
यथासंख्यसूत्रेभाष्येप्रकृतसूत्रेस्थानेनरतमसूत्रेणव्यवस्थोक्तासंवृतावर्णस्यसंवृतावर्णोविहृतावर्णस्यविहृतावर्णइति। एतद्भाष्यप्रामाण्येनएओइत्य-
नयोरकारांशसंवृतत्वमितरांशेविहृतत्वंतदुपरागाच्चनसंवृतत्वस्यपृथग्रहणंएओइत्यनयोस्त्वकारांशेपिवि। हृतत्वंमेवेतिबोध्यम्- तस्यलोपः। उपदे-
शेऽजित्यतइदित्यनुवृत्त्याविभक्तिविपरिणामेनचसिद्धेतस्यग्रहणंसर्वलोपार्थम्। तेनमिदुङ्नामंत्यस्यलोपोन। नानर्थकइतिपरिभाषातुभाष्यप्रत्या।
स्यातैवेतिदिक्। नभवतीति- फलाभावादितिभावः। वान्तो- येनविधिरित्यस्यापवादभूतयातस्मात्तुडचोत्याद्यर्थमावश्यकयावाचनिक्या। यस्मिन्विधि-
स्तदंदावल्ग्रहणइतिवार्तिकरुद्रुक्तपरिभाषयालभ्यमर्थमाह। यकारादाविति- ओदौतोरिति- ओदौतोरितिवक्तव्यमितिवार्तिकमूलात् व्याख्याना।
दितिभाक्। पूर्वसूत्रेवान्नौप्रतितयोरेवस्थानित्वनिर्णयादितिस्थानेनरतमसूत्रस्यकैयटोक्ततुनयुक्तं। वान्तज्ञानार्थं पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि-
नहाकार्यपयीलोचनेमानाभावात् यथासंख्यसूत्रसहकारेणबोधोत्तरंनयोस्तत्त्वनिर्णयात्। अन्तरनमपरिभाषयानिबोहेतुनक्षय्यलोचनकालेननि-

मं-
श-शे-
१९

र्णयः अतएव पूर्वसूत्रे स्थानिविशेषलाभो यथा संख्यसंबंधादि हतुनिमित्ताभावात्तस्मात्तत्त्वाभावाद् इति षष्ठे प्रकृतसूत्रे कैयटः । गम्यमिति भत्वा हलोपोन-योति-
किम् गोभ्याम् प्रत्यये किम् गोभ्यान् ननु गम्यतिरित्यत्र वस्य हलिसर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वालोपः स्यादत आह । वान् इत्यत्रेति न च विशेषविहि-
तेन कार्पित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वबाध इति वाच्यम् निमित्तत्वानाक्रान्ते विषये कार्पित्वस्य चारितार्थ्योत्पत्तिरिति तत्र कौडित्यन्यायश्चानवकाशविषयो विधेयवि-
षयश्चेति स्पष्टं तद्धितेष्वचामिति सूत्रे यद्विधायके च भाष्ये । अंत्ये उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्तिग्रहणार्थं कं क्रियासंभारि च नैतं भ्या यत्तम-
वितम्यमिति भाष्यं चेन्न विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकुर्यते । अन्यथा तत्र कौडित्यन्यायेन सिद्धे विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारखेयर्थ्यापत्तिः । निरूप-
यिष्यते चेदं यदुक्तं । तस्य च वार्तिकेन नुवृत्त्या यूतौ श्रूयमाणवकारान्त आदेश इत्यर्थः सूत्रे तु न फलंगम्यादौ भत्वेन वान्तस्य पदत्वाभावात् । लभ्ये स्वम एव तद-
भावास्त्रोपाप्राप्तेः । गोशब्दादिभ्यः क्यजादावापिनेः क्ये इति नियमेन पूर्वस्य पदत्वाभावात् । एवं न हि वार्तिक एव प्रश्नेष उचित इत्याशयेनाह ककारादेर्निलो-
पो व्योरिति सूत्रे वकारप्रत्याख्याननुलौकिकोदाहरणभावेन तदर्थपरतया बोध्यम् अतएव को गुणेति सूत्रेऽऽतो लान्तस्येति त्रलुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तं
भाष्ये शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थतदितितत्त्वशयः । न चैवं विष्णवे इत्यादौ तस्य लोप इति दुर्वारं गम्यतां चारणस्य चारितार्थ्योदिति वाच्यम् । गवि च युक्ते इत्या-
दि निर्देशे वीरणात् परे तु सापूर्वपक्ष्युक्तिरिति न वकारप्रश्नेषो लोपेनोचितः । किञ्च कृन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वान्न वलोपप्रसक्तिसूत्रेण गम्यतां ।
अथ परिमाणेपि संज्ञाशब्दे यमात्तत्र संज्ञात्वभंगा पत्रेर्न वलोपः । यथारघुनाथेति संज्ञाशब्दे निरूपस्यापि तत्त्वस्याभावः सर्वनामशब्देण त्वाशंका तु तस्य सं-
ज्ञिविशेषे आधुनिकविनियोगात् । शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण निरूपितं चेत्तत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपो येति इत्याहुः । निरूपय-
िष्यते चेदं पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रे । धातोः । धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकेन विषयोनियमः स्यात् । तथा च गम्यमित्यत्र न स्यात् । ओ यत इत्यत्र च स्या-
त् । तदभावे सामान्यतोनियमापादनं नुयोगविभागे वकारखेयर्थ्यापत्तेरयुक्तं तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे वा भ्रम्या सिद्धे स्तद्वारणायैवकारः । लभ्य-
मित्यदि । अत्र गुणवृद्धोपेयनिमित्तकत्वेनैवोयादिप्रत्ययनिमित्तकता तन्निमित्तस्येति किमिति । सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ओ यत इति वेजः कर्मणि ल-

१९

टिप क्रियजादित्वात्सं प्रसारणेऽकृतसर्वेति दीर्घादसहाजुणः। न धातुलोपसूत्रभाष्येनादिभूतधातूपसर्गकार्यस्य वहिरङ्गत्वादां तादेशे गुणोऽसिद्धिः
 इत्यरुचराह औयतेति। तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिः शेषं पूर्ववत् सव्यज-सि क्षये जिजये इत्यनयोरेव ग्रहणं ननु क्षीर्घहिंसायां श्रैजि क्षय इत्यनयो।
 र्ग्यस्यानात्। अन एव क्षिप्योरेवै च इति भाष्य उक्तमात्रेति। क्रयार्थे वस्तुनिकल्प्य इति निपात्य तदर्थो व्याख्यानात्। गुणभूतस्यापि तदा परामर्शः। क्रया
 र्थत्वञ्च फलोपधानरूपं तदर्थ इति विशेषणान्न दाह-क्रेतार इति-योग्यता मात्रा ग्रहणे त्वव्यावर्तकं वत्स्यादिति भावः केचित्तु स्वीयं धनं विदित्वा यत्र न मूल
 ग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यम्। यत्र तु स्वयं द्रव्यं दत्त्वा परकीय धान्यादि ग्रहणं तत्र धान्यं क्रयम्-द्रव्ये तु न क्रयत्वं नापि क्रयत्वं किन्तु धान्यादेरेव शक्तिस्वभावात् भा
 ष्यस्वरसोप्येवमेवेत्याहुः लोपः शा-भोभगोऽघोऽपूर्वेत्येति चानुवर्तते तत्रौकारान्ते औतो गार्थस्येति वाधकमित्याशयेनाह। अवर्णं पूर्वधारिति-व्योरित्या
 नुवृत्तावपि वर्णसामान्नायेयकारस्य प्राक्पाठान्न क्रमेणाह-यव्योरिति-स तस्माच्च एदत्त्यादि भाष्यप्रयोगादत्रैरित्यस्यासम्बन्धः इदं सूत्रं लघुप्रयत्नेन।
 शाकटायनमतेन योर्विधानेन शाकल्यमतेन तदभावात्-अवर्णेति किम्-गौर्यत्रापदानयोऽकिम्-हरये। अशिकिम्-वृक्षवेतीति वृक्षवीः किपुतमाचष्टे
 इति एष्यन्तादिच वृक्षवकरोति किपितृदस्यात्-विञ्चिमित्रकोलोपो व्योरितिलोपस्तु न णिलोपटिलोपयोः स्थानिकत्वात् प्रातिपदिकाणि जुत्यन्यापदत्वाभा
 वेन परपदस्याजादेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च न पदानेति निषेधा प्रवृत्तेः। एतेन कनिमित्तको वलोपोत्रदुर्वार इत्यपास्तम्-किञ्च
 —स्थानिकत्वाभावज्ञानमित्यन्या न्याश्रयस्तत्रा प्रवृत्तौ बीजम्-इदञ्च न पदानसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्-न च पदसंज्ञां टिलोपस्य स्थानिकत्वाद्दस्य पदानात्
 मेव नास्तीत्येति अर्थमिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधात्। साक्षात्पदत्वादिद्वारकपरंपरयावा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वातिदेश
 स्य तेन निषेधादितिकेचित्-परंतु न पदानाह लोणः सन्तीति लणसूत्रस्य भाष्या दृष्टवादेरनभिधानमेव। भोभगो इति सूत्रेऽस्य दृष्टमनर्थकमन्यत्रा
 भादिति वार्तिकाच्च। अशोन्यत्र तन्निमित्तं गौर्ये हलिसर्वेषामिति वृक्षवकरोतीत्यत्र माभूदित्युक्तम्-अस्यैकदेश्युक्तिर्त्वे लणसूत्रस्योक्तभाष्यविरोधे
 न स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम्-अत एव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्ता हलिसर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम्। हलिसर्वेषामित्यत्र वकारनिवृत्त्येवात्र तद्वारणसंभवा
 पं० कार्यकार्यणोरभावादिनि तदर्थः। न हान्यत्ररुसोतिन द्यास्यानभाष्ये सग्रहणमुपलक्षणमेतदाशयमजाननेनैकदेशिनोक्तम्

ननत्राम्यशग्रहणप्रयोजनमिति तद्वाच्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः कानिसन्तीति वाक्यसंस्कारपक्षेपि पूर्वोपस्थितमित्तकत्वरूपानुरङ्गत्वमादायानुरङ्गणे
 पूर्वप्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वबोध्यम् एकः। गुणइत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्यायाविवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यत
 येन विधेयान्वयेन चानयोः पृथग्योः कटकुर्वित्यादितत्र बोधयसम्बन्धेकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणस्यैवार्थम् उरण इत्यमत्रे इति पक्षी स्थाने इति प
 रिभाषालम्बम् उदात्तस्वरितयोरेण इति वत्। स्थानेन नरतमइत्यतः स्थानेग्रहणमनुवर्तते तस्मिन्लक्षणाय प्रसंगावस्थायामित्यर्थस्तदाह रपरः सम्भवे
 ति रपरइत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यदागमादित्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धिर्भवेत्तत्कारस्य गुणवृद्धी अश
 रावेवेति नियमोपपत्तिरत एव रक्षभ्यामिति सूत्रेयलिचंसेटीति सूत्रेचभाष्यगुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तत इत्युक्तम्
 उः स्थानेऽणप्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः। अवयवत्वं वाचनिकमेव तत्सादृश्यबोधनपर्यवसायि। अन्यथा वर्णस्य
 णान्नरावयवत्वं हलनाच्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या संगतं स्यात्। यच्च म्यर्थे बहुव्रीहिणानवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्येतेदेकवाक्यत
 याविधानं स्यात्। गुणत्वादिकं त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः। अत एव ब्रूइत्यादौ हलादिः शेषसिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानदिस्तेन नि
 र्दत्तः एतेनाणमनूद्यरपरत्वं विधीयत इति परास्तम्। उक्तनियमानुपपत्तेः। अत्र पक्षे कस्य परत्वं कलपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न रेफवस्थानिकस्य
 रेफपरत्वं लकारवस्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्था सम्भवात्। तत्रान्नरतम्यादिति स्थानतश्च भावः रेफादिद्वारादेशस्यापि मूर्द्धादिस्थानत्वात्। नत्रनत्रा
 देशानिवरत्नपरानुच्चयिदं सूत्रं न कार्यमिति तु नवाच्यम्। आपत्तपृथग्भावे भूजामिदित्यादौ दोषापत्तेः। अत्राणपूर्वोवप्रशस्तुणामिति निर्देशान् व
 लुत्तोरप्रत्याहाराभावेन रपरइत्यस्य स्थानेन रपरइति पठनीयमिति लपरत्वं विध्यामीति तुल्यस्य सूत्रभाष्याल्लभ्यते। करोकनकयोहइत्यतोवावसाने इत्य
 तोवाविकल्पानुवर्तते हयवरइत्यस्य सूत्रेभाष्ये स्पष्टमिदमूलोपपत्तिः ऋधधातोर्कइति भावः। असन्तीति द्वित्वाभावइत्यनुरूप्यतो त्रिधमिति। त्रिधकार
 वंप्रक्रियाभिप्रायेण। नचद्वित्वमिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थे केन पूर्वत्रासिद्धिर्भवेदित्यनेन धातुधकारस्य जप्त्वेदस्य द्वित्वमितीदमयुक्त

मिनिषाच्यम्- फले विशेषाभावेन तदनादरणात्- न ह्यत्र जश्वात्पूर्वं मननरंजादित्वे रूपे विशेषोऽस्ति । तदनन्तरं जश्च प्रवृत्तेः तस्य परिभाषात्वेन फलविशेष-
एव प्रवृत्तेरित्यप्यत्र विस्तरः । पञ्चमीति- विनिगमकाभावादिति भावः । अर्न एवास्मै कल्पिकत्वमेकस्मै केति- कस्मैतिसंबुद्धांतं पृथक् प्रदमितिकश्चित्
एतेषु- ऊट् अत्रदिश एव व्याख्यानात् । एचीति निर्गोविशेषणमूठस्तत्त्वासम्भवात् एते धन्योऽपि नित्यो गंविभज्यतयोरेवेचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वा-
त्तदाह । एजाद्योरिति- एतिरन्नेतोव प्रसिद्धत्वात् । उपेतीत्यादौ च द्विरेचीत्युक्तं गतार्थत्वमाशङ्क्याह- पररूपगुणेति- । एते धन्योऽपि पररूपस्योऽपि चा-
हुणस्येति विवेकः । उपेधतइति- अत्र न सर्वादेशः- एते धन्याद्यवयवे चीत्येवं कर्माणां सूत्राणामर्थान् । अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणं सूत्रं स्यात् । अथ भाष्यस्वरसं-
वृत्तेशाखेति वदेत्येधत्पूरेस्वितिसप्तमीवोध्या- प्रष्टौहइति- प्रष्टवहतीत्यर्थे वहे एवैशस्युठिसं प्रसारणे पूर्वस्येनेन च द्विः प्रेदिधदिति- परस्त्विणीकारा-
दौ प्रतिषेध इति वार्तिके एधत्पनुपादानात् । न त्वेधतेरेव्यभिचारादिति च तत्रेष्टास्यानभिधानमेव एते धन्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यस्येधत्पशे संभव-
मात्रेणोपरंजकत्वाविशेषणमित्याशय इत्याहुः । उपेधयतइत्यादावपि च द्विर्भवत्येव प्रकृतिभोगस्यैधूपत्वात् किञ्च एते धन्यवयवे चीत्यर्थः प्रत्ययल-
क्षणासूत्रभाष्यसंमत इति अत्र न दोषः- पुरस्तादिति- पुरस्तादपवादोऽनन्तरान्विधीन्याधनेनोत्तरानितिन्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन्वाधनीयेऽभेदेनापे-
क्षायां प्रथमोपस्थितवोधिनाकांक्षानि च निहितौ जम्- असाधुरेवेति- आडिणोरेकादेशस्य पूर्वीनवत्रयाडिपरूपेण वाधादिति भावः । अर्थवद्ग्रहण इ-
ति । अस्यावीजं स्वरूपमिति सूत्रे उक्तं पररूपे प्राप्ते इति- पूर्वधातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तादिति भावः- उपसर्गोऽति- नृप्रकरणादुपक्रमकारिण-
तीत्यादौ वा सुपीति न च द्विः । सेत्रकृतिस्तु न गृह्यते व्याख्यानात्- आदित्यनुवृत्तेन तदनविधिरित्याहुः- अवर्णनादिति- यस्मिन्विधिरिति परिभाषया
आहं- ऋकारादौ विनि- पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः । उपसर्गो वयवाकाराद्वात्ववयवे ऋकारेऽप्योः पूर्वपरयोर्द्विरित्यु-
चितम्- गते रिति तु नोक्तं अच्कृतीत्यादौ दोषात्- अना- इह पूर्वपरयोरिति वर्तते यथा संख्यच अनादिशब्दवुपस्थितैकदेशस्थानि परो पूर्वपरशब्दौ च
तदघटिते समुदाययो- एवञ्च पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यानादिभ्यां वर्णभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुवनत्वप्रत्ययत्वादयस्ते-

त्वाद्यैव हिरण्यसिद्धत्वेन च सिद्धे तद्देयार्थस्य एव । यत्र लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षेऽपि उपस्थितत्वात् रङ्गपरिभाषयानुमानिक्याप्रत्यक्षसिद्धस्यापि पूर्वत्रेत्यस्य
 बाध इति तन्न लक्षणैकचक्षुषामादरणीयम् । अत्र चो रणिति सूत्रे रेफस्य पूर्वानवत्वे विमर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कटाद्यर्थमित्युक्तं भाष्ये इति विकृ. १३ प
 सर्गो वेति । तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः । यदर्थे क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्य प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः प्रकृते च प्रत्यासत्त्याः प्रकारादि निमित्तो
 पसर्गग्रहणाप्रगतेः ऋहः प्रह इत्यत्र न । पुनरिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् सुव्याताविति सुवन्नप्रकृतिके धातावित्यर्थः तुल्यास्यसूत्रे उपाकीरयती ।
 त्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । शस्त्रसुवन्नस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्तत्वात् तत्र प्रकृतिके इति व्याख्यानमेवोचितम् । ऋषभस्य समीपमुपपन्नं तद्विच्छेदः ।
 त्युपपन्नं भीयतीत्यत्र तु न दृष्टिः । उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात् । अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन सुव्यातावपि न प्रकृतिभावः । प्रार्थनीयतीति अ
 त्रशरीचीत्यस्यानुपपत्त्या सेन व्यंजनात् परस्यैकस्यानेकस्य बोद्धारणे विशेषाभावेनाचोरहाभ्यामित्यस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकता सूचिता । वाक्यभेदेनेति इदं ।
 दृष्टौ स्पष्टम् । भाष्ये तु न दृश्यते । एवे चेति वार्तिकं । सूत्रे धातावित्यनुवृत्तेरारब्धम् । अवधारणं नियमः । एव शब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयमवधारणमसंभवरूपान
 वक्तव्यादि चतयोरन्ये त्रैव शब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह । अनक्तप्रादेवेति केवमस्य से इत्युक्तस्य लसंकीर्णत्वादिना नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति गम्यते । अ
 चोन्यादि । अच इति निर्धारणेष्वपि । अन्ते भवोऽन्यः । अन्यादीति गमकत्वाद्ब्रह्मबोहिः । मातै एड इति मृता एडादागतो मातै एडः । जस्विषय एव पररूपम् । ननु मा
 तैश्च दन्त्या च नकाराकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न । एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण चेत्तदुपपत्तेः । एतन्मूलकमेव
 च पदेशिवंदेकस्मिन्निति पक्षत इत्यलम् । वस्तुत आरोपस्य नात्रोपयोगं शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पतंजल्युक्ते रथोभावेऽपि विकल्पात्मकज्ञा
 नमत्र तदपिलक्ष्यानुरोधाच्छब्दप्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् । पतंजलिरिति तु अंजलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यं सकादित्यात्समासि मत्रैव विपातनादित शब्द
 स्य लोपे प्रबोदरीदित्वादात्तलोपे साधुः । गोतर्देशे कस्यचिद्वेषे रंजलेः संध्याकरणसमये पतित इत्येति ह्यात् । आलोच्योः । अत्र समर्थपरिभाषा नीतिष्ठ
 ति । समासिऽङ्गुलेः सङ्ग इत्यादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन च पदत्वेन सुवन्नत्वेन च यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैवैतत्परिभाषा प्रवृत्तिस्वीकारात् ।

ओत्वा इति मात्रस्य पदत्वा भावात्। अवर्णादोत्वाद्योऽचितदघटिस्समास इत्यर्थो ह्यन्योऽन्योऽवः स्मृत इति प्रयोगासिद्धिः। अन्यथा प्रत्यासत्तौ घाद्युत्तरपदक-
समास एव प्र- वृत्त्या पररूपानां पतौ तदसंगतिः स्यैव औतुर्विडालः ओमाडे- अत्रैङीति नानुवर्तते ते वेपदर्थकाङ्गसहस्रषभशब्दस्य समासेऽत्र अर्षभशब्द-
पररूपेऽर्षभसिद्धिः नचात्र परत्वादीर्घप्रसंगः प्रतिपदविधित्वञ्च निरुक्ताशत्वे सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकमिदञ्च मध्येऽपवादस्यायेनावेहीत्यपदी चदेरेव बाधकं
स्यात् इति वाच्यम् लक्ष्यानुरोधेनात्र बाधसामान्यचिन्ताश्रयणात् अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकतादर्शनेन परदीघात्पूर्वपररूपप्रवृत्तेश्च अन्य-
क्तशब्दार्थो ध्वनेरिति अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः तस्य च च्छ्वोनुकरणे रावसंभवतीत्याहानुकरणास्येति अत्रालोच्यतेति न प्रवर्तते तेनानर्थके
इति निषेधात् आघेडितस्येति वक्तव्येनाघेडितस्येत्यास्माद्धा अत इति किम् वटगिति नाघेडित- अव्यक्तानुकरणस्येत्यत इति च वर्तते अव्यक्तानुकर-
णावयवीभूताघेडितावयवाच्चब्दस्येत्यर्थः नाघेडितस्य तत्तुवेति तस्मिन्निर्वाच्यार्थम् फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः अत रावतदधीते
तद्देति सूत्रे हि स्तद्धराप्रमाद कृतमाचार्यस्येति भाष्ये उक्तमलाघवानवधानलक्षणोऽत्र प्रमाद इति कैयटः कृतदनवधानमिति तु भाष्यरुदुक्तप्रयोजनेन
द्वधानमन्यत्रा न्यदिति निर्णयम् ननु उचोभावादेतदप्राप्तिरत आह वहुलवचनादिति तस्य परम- अवयववा- विपरशब्दयोरोच्यत एव ज्ञायकात्पक्षीतस्य ग्रह-
णस्य सार्थहे इत्यनुवृत्त्या पक्षीविपरिणामेन सिद्धेः अन्यद्विरुक्तपरस्य तु न संज्ञा अष्टमे सवेस्येत्यत्र करणसंज्ञाकरणात् ऊलाञ्ज- अत्र ग्रहणं कल्पेति नि-
वृत्त्यर्थं सर्वोपकारकतया च प्रकरणान्तेऽस्य लेभः एतेन अदित्यत्रैव लेखउचित इत्याह स्मृ- अज्म- स्तोः सावर्ण्यनिषेधादाह चिकिमिति- अनिष्यतेरिति ना-
ज्जलाविनिस्तत्र विषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेणातत्तद्वर्णिसवर्णयदवा- अनिर्णयोत्तरतावत्तुं ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्र बोध्यतये सक्षिधकाले महणक-
शास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिष्यतेरित्यर्थः सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभि- प्रत्याह अतिसवर्ण इति तत्फलदध्यकारादेवेतदप्रवृत्तिः एतद्विधेययोर-
उगासुत्राननरस्याठादच्चनेन नयोः स्थानेषु ते सिद्धिस्तयोश्च नरपरत्वम् द्विमात्रमिति अतएवाकः सवर्ण इत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य स्थानेरेकद्वयवतार-
पगुणाकृतान्त्येण कदाचिद्रेफद्वयमभेस्य विवृतत्वान्त्येण कदाचिद्विहृतस्य लृकारे लकारचक्रान्त्येण कदाचित्द्विलकारस्य कदाचिद्विहृतत्वसाम्येन

फवतासास्येनचतादशस्य ऋकारस्य च सिद्ध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयं तुल्यास्यात्सूत्रभाष्यप्रत्याख्यातम् द्वौरेफावात अत्रापतदवभा
 ष्यमानं हिरेफत्वे हिरेफद्वयवत्तिस्थानिन्ययं लकारवत्परइति च व्यञ्ज्यं स्यात्सिद्ध्याति अभितइति द्वौरेफावित्यनुषज्यते न च द्वितीयान्तमभितः पदयोगात्
 य ओङ् सूत्रेभाष्ये मान्दणामित्यादेर्भाष्यादिसिद्धयर्थमवश्यमङ्गीकर्तव्यं कदेशवर्णग्रहणेन गृह्यन् इति पक्षप्रलूयस्वद्वाभिर्वासातरतीत्यादौ तु गेसद्य
 जलक्षणठनां शंकायां दीर्घादिति तु विधानसामर्थ्यतपरकरणसामर्थ्ये नोद्भवइति सूत्रस्य नैव ग्रहणसामर्थ्ये भेदेनाप्रतिभासमानेषु अवयवेषु अवयवसं
 दृशस्वतंत्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत्प्रातर्नभित्यत्रोरीत्यस्य लृङ्कारइत्यादौ तोलीत्यस्य च शंकासमाधानाकरणेन प्र
 तरेफात्परं भक्तेरिति हयवरदसूत्रस्य भाष्येण च ऋलृकु सूत्रस्य योरर्द्धमात्राज्जागस्याभितः लृप्रत्वेन तथैवोचितत्वादिति भावः दौलकारादिति ह लृद्वयच
 त्पूर्वसाहचर्यादिति भावः अत्र ह्रस्वऋकाद्वयस्थानिकैकादेशरावपूर्वस्य साधुत्वं ह्रस्वऋकारलृकारस्यानिकैकादेश एवोत्तरस्य सधुत्वमतएवलृति न ऋ
 कारो नाप्यनिलृकारः अतस्त्ववार्तिके ऋतीति तपरकरणमुत्तरवार्तिके लृतीति चरितार्थम् तुल्यास्य सूत्रेभाष्ये यदेवदृतीत्येतदइति वक्ष्यामीति
 तद्वचनाश्रयणेन ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च संगच्छते उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादीषत्पृष्टाविमौ विवृतत्वे हि विवृतऋकार
 लृकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणोऽकः सवर्णोऽत्यनेनैव सिद्धे वातिके स्यैवैयर्थोपत्तेः राङ्ः पदान्तात्किम् भवति सर्वत्र विप्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात्प्र
 कृत्येत्यनुवर्तते प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची इत्याजाप्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात्प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः अतएव प्रकृतिभावेन न पूर्वरूपेना
 प्ययादयइति भावः नान्तःपादमिति पाठित्वेन न सूत्रेणागोशब्दस्य यत्प्राप्तं तन्नैति व्याख्याने न नान्तःपादमित्यनेनैव पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यतइ
 ति बोध्यम् अवङ् स्फोटोऽयनो यस्य स्फोटप्रतिपादकइत्यर्थः स्फोटाय न इति पाटेन जदित्वं कल्प्यं स्फोटाय नोऽवङ्ः स्मृतान्यस्तु च दभावस्य तिसृत्यनरा न
 संधानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः निवृत्तमिति अतएवेन्द्रइति सामर्थ्यान्नित्य मिति भाष्यादावुक्तम् गवाग्रमिति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्दीर्घ
 इति बोध्यम् व्यवस्थितेति देवत्रातो गलो ग्राहइति योगे च सद्धिः मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतस्तेन प्रास्यवयवेनेति आच्छेदिरिति सूत्रेभा

सु.
श. २३

येस्येति अगो अपरो इति सूत्रे अगो दगो विहरेत्यत्रागतदव्या वृत्त्यर्थवार्तिककृद्बहुलग्रहणघटितन्यासंकुमवानतमस्यास्मानयभाष्येकतेन विभाषेति योगाभावेन
विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितम् तथा जेयं घजपोमिति च व्यवस्थितविभाषेति अजेवीति सूत्रे भाष्येस्य स्पष्टम् न च व्यवस्थितविभाषया इन्द्रे विधावदिसि
द्धि इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यम् भाष्योक्तानि रिकृत्य व्यवस्थितविभाषाणामप्राप्ताणिकत्वज्ञापनार्थं न त्वादित्याहुः इन्द्रे च क्वचिद्भाष्यपुस्तके च शब्दरहितः अठः इन्द्रा
वपवे चोत्पत्त्यस्तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषे गवेन्द्रयज्ञदत्त्यादाववङ्-सिद्धिः अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्य दशब्दपरत्वात् संभवेन समासादौद्यादिदशब्दस्योत्तरप
दत्वस्य तत्पुरुषोत्तरादिति स्यात् प्लुतप्रगुत्पादयेतस्य प्रकृत्येति पाठेण वसामंजस्य मत्वाहाः यप्रकृतीति न चैतदघटकपदार्थज्ञानाभ्यप्रगुत्पादिकस्य पूर्वयुक्तमिति वाच्य
म् इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्राभादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात् तन्नित्यग्रहणोत्तमव्यवहितोत्तरैतदेवार्थस्य स्पष्टमेवेत्याशयेनाह
प्लुताः प्रगुत्पादश्च वक्ष्यत इति अचीत्यनुवर्तमाने पुनरजग्रहणं प्रत्यासत्यायत्राच्येतयोः प्रकृतिभावस्तदजनिमित्तकार्यत्वेनेनाभाव इत्यर्थलाभार्थम् तेन गा
नुत्तमस्य रुजति जानुत्तमस्येत्यादौ सवर्णादीधरूपसंघिर्भवत्येव गृह्यतेति दूराद्भूते चेति प्लुतः अत्र प्लुतस्याश्रयात् सिद्धत्वं बोध्यम् नित्यमिति किमिति विभाषा
ग्रहणानि कृत्यैव तत्त्वाभावे इति प्रश्नः माभूदिति नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्वाधकविषयेष्वयमेवेति भावः इकोस० गउ इत्यतः पदानादित्यनुक्तं प्रथम
याविपरिणाम्यत इत्याह पदान्ता इति चेति ह्रस्वणोर्विधानसामर्थ्यात् पुनर्विकल्पसिद्धिः अपदान्तादौपयाश्रितार्थत्वात् सामर्थ्येदेवेति चेन्न प्रकृतिभावाप
कर्षणोपपत्त्यक इत्यत्र चाबुक्त्येव भूतदसम्बन्ध इति तदर्थे ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेन च कोशे व्यर्थ इति भावः भाष्ये स्थितमिति प्रकृतसूत्रे इति शेषः ए
तेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावात् इति वाच्यम् अत्रेति तु संहिताया अविषयायां बोध्यम् न समासे सिति चेति वार्तिकम् पार्श्वे मिति पार्श्वे
ण सवक्तव्य इति तासु सिति चेति पदत्वम् सृज्यकः सवर्णार्थमनिगर्थञ्च दम् होतृकारः ब्रह्म ऋषिः आर्च्येदिति आटोधात्ववर्धत्वेनापदानत्वादिति
भावः एतेनादश्रेणि पुनर्द्विविधानार्थेन च नोपयोगाद्-सुपररूपवाधवत्प्रकृति भावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् समासेपीति व्याख्यानादिति भावः सप्त
सृष्टीणामिति दिक्त्वेनिसमासः प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगुत्पाद इति सूत्राकाक्षितप्लुतप्रगुत्पादयोर्मध्ये प्रथमोक्तत्वात् प्लु

३५

तमकरणमारभते वाक्यस्यैः वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्यैरित्यर्थेऽनन्यस्यापि पदस्यैः श्रुतः स्यात्तत्सत्वे तु वाक्यस्यैरित्यप्यपदस्यैव संभवतीति न दोषः दिग्रहणाभा-
 वेऽतश्चुत्योपस्थितान् परिभाषयाजंतस्यैव स्याद्विग्रहो न तु तत्सामर्थ्यादिना चो विशेषणान् व्यञ्जनान्नस्यापि भवति प्रत्यभि-प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमात्रं गुर्वदि-
 र्येत्प्रतिसंभाषते तत्प्रत्यभिवादः नत्वाशीर्वचनं शब्दे आशीर्वदरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशब्दइत्यस्यैवैयर्थ्योपपत्तेः अतएव भाष्येऽशब्दइति किं कुशल्यसितुषर्जेक-
 त्युक्तम् अभिवादयइति नमस्तत्पूर्वकमाशीरादिवाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यायुषत्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः राधो विभवेत्यस्याप्युपलक्षणम्
 प्रत्यभिवादेशर्मादिप्रयोगो न नियतः राचो प्रशुह्यस्येति सूत्रे प्रत्यभिवादे न स्यैवः श्रुतविधानात् आयुष्मानेधि अग्निभूता इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च शर्मादिप्र-
 योगे तु तदेव श्रुतः शर्मो नानामब्राह्मणस्येत्यादिसूत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात् स्त्रियानेति स्त्रिया अपि नामाभिवादप्रत्यभिवादइत्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वा-
 दिति भावः नामगोत्रं वेति अभिवादप्रत्यभिवादयोर्नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः तत्राधिकृतस्य पदस्येत्यस्य प्रत्यभिवादेऽत्यनेन विशेषणात्प्रत्यासत्त्या प्र-
 त्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव श्रुतइति भावः तत्र नामशब्देन द्वादशेऽहिपित्रादिकृतं गृह्यते अतएवायुषोन्मैवदण्डिनित्यादौ श्रुतो नेति स्पष्टं भाष्ये भोजनं भोज-
 नस्य राजन्यविशेषवाचकनाम्नश्चैः श्रुतइत्यर्थः भोजनस्य प्राप्तेऽतस्योक्तुनामत्वात्प्राप्ते विभाषयम् इदं गृह्यते यावत्तिदेशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं सम्बोध्यमानो न-
 शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरमद्गदाहानञ्च दूरादो धनस्योपलक्षणम् न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य संबोधनस्योप-
 लक्षणम् अगच्छतु भवान्देवदत्तः इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् अतएवाकउरसूत्रेन दीगुरुसंज्ञयोः समावेशवात्सीवन्धुरित्यत्र गुरोर्निमित्ततो मदीवन्धुनीति पूर्व-
 पदानोदाहृतं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथाऽत्र संबोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्तात्तदसंगतिस्स्येव श्रुतपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवति तदाह संकृतिन्यादि अत्राभि-
 दूषदमइत्येतदनुकृतस्य पदस्येत्यस्य विशेषणाम्ने न ह्यमानार्थवाचिनः पदस्यैवैः श्रुतस्तद्रूपैकैकेत्यन्यदेतत् है हे प्र० है हयोः सम्बोधनद्योतकत्वेन केके प्रलो-
 भ्यामपि ताभ्यां संबोधनदर्शनेन च तयो रपि ह्यमानार्थपदत्वात् गुरोरनुकृतइत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं सित्याह है हयोरेवेति० है हेऽने इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणादनं स-
 योरपि तदाह है रामेति केचित्तराकं है हे ग्रहणमन्येति मन्त्रान्यथा वाक्यस्यैरित्यधिकारादन्ययोरेवैः स्यादत आ ह है रामेति प्रयोगइति नियमसम्बोधनीति

स.
श्रुति
२४

योः प्रमाणसन्नेनेवाभिमुख्यस्य दीनितत्वेन घोत्याभावादनर्थयोरपितयोः सुतार्थनदाह रामहेइति अन्यथा प्रयुक्तयोः सुतासंभवात्तद्वै यथैव स्पष्टं भावेति चेन्न तत्रैव
हृयमानं नर्थपदत्वाभावात्प्राप्तेविध्यर्थमनियमेतुनमानमतेनात्रपुतसमावेशः सतत्सर्वभाष्यकैयटयोस्त्यष्टमित्याहुः यत्त्वयं हृयमानार्थपदस्य देहपुनरावर्तनं स
कैयटिरन्यथायादिति तन्मशिवहेइत्यादीतस्याप्राप्तेस्तस्याविषयाभावात् गुरोरदूरादूतइत्यनुवर्ततेतेन दूराद्वोधनरावप्रवृत्तिस्तदाह दूराद्वोधनश्चि पुनरेवा
त्राविवक्षितसूत्रेन प्रत्यभिवादेभोराजन्येत्यस्य विषयेष्वप्रवृत्तिः तद्विषयेषु पलस्य बोधनसत्यात्सर्वपुनप्रकरणास्यनुवर्तेशः तथाहिसांतिक्यकपसुदेरित्यनेन सहे
वास्याप्यधिकारत्वेमेव कुर्यात् एतच्चयविषय एवेदमिति प्रकृतसूत्रेऽनुदानं प्रश्नानेति सूत्रे च वृत्तौ स्पष्टम् अपिशब्दो यथा प्राप्तिरिति समुच्चयार्थः यद्विगुरोः सन्निधा
भादन्योगुहैव समुच्चयतेतदाऽन्यलघुमतिश्चानंत्यगुरावेतस्यान्यलघौ दूराद्वेचेत्यादीनां दुर्वारत्वेन पुनसमावेशादिति एकैकग्रहणत्वेन हि हितानामेव ग
योयार्थस्यात् तेन यान्योपि गुरुरतन्यदयादिवातत्रैव पर्यायः स्यात्कारणानाच्चैतदर्थलाभः अगन्यस्यापीति अपिगान्यगुरोरगुरोश्चेत्यर्थः पर्यायार्थमिति
अन्यथासमावेशः स्यादिति भावः अनुदानं पदमिति तन्निपाद्यां न प्रवर्ततइति तत्रैव वक्ष्यते प्राचामिति पक्षे सर्वेषां पुताभावाद्यर्थम् विकल्प्यतेइति साचव्यवस्थित
विभाषातेनाग्नीदामेन्विहरेत्यादावग्नीत्मेषणेइति न भाष्ये नुविभाषापृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभाषो दर्शितः साचिव्यवस्थितविभाषेति कैयटः अतरावओ
आवयेपरस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीदग्नीनित्यादौ पुननिकृतयेकृतस्य विभाषेति योगविभाषेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते संवच्च भाष्यसम्प्रतैषाव्यव
स्थितभाषेत्याहुः अमुतवदित्युक्तामुतइत्यध्याहारस्तदाह सुतोऽमुतवदिति सुतएव निषिध्येतेति नत्थानेमुतविधानेन सवनिवर्ततेति भावः प्रसज्यप्रतिषेधे
नव्याख्यानमुनयुक्तगौरवात्किञ्च तथासति सुतप्रकरणे सवनोपस्थितइति वदेत् नचपर्युदासे अग्नीदतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावत्वाधिसापरत्वादमुतव
द्वावेदीर्घादिकं स्यादिति वाच्यम् शब्दतइति शब्दसापेक्षा वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यानुरङ्गत्वात् अमुतवदित्यस्य पुतकार्यनेत्यर्थमुनशब्दमर्यादास
भ्यः पुतः पुतसादस्य विधानस्यैव शब्दतोलाभात् नाप्येमुनकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थमिप्रायेणैवेति बोध्यम् प्रगृह्याश्रयइति पुनेहृतोपेतस्य
सिद्धत्वादीर्घत्वबुद्धिवत्तद्वत्तद्वत्प्रगृह्यत्वमनुकार्यमुलभम् अनुकरणेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तत्त्वमिति भावः किंमयात्र कर्तव्यमिति विद्वद्भाह चि
३. जनेवद्वापेक्षया ॥

नुहीदमिति विभाषाएष प्रतिवचने हेरिति श्रुतः इदमशब्दोऽत्र वाक्यान्तरस्य इति हेतुकारस्य वाक्यवदित्वम् उभयत्र विभवेयमिति उपस्थिते प्राप्तेऽत्र स्थितेऽप्राप्ते
 द्वयर्थः विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च ह्यस्य प्रत्यये टाप् न वेति विभाषायामिति भण्य प्रयोगात् भाष्ये तु किं मर्थमिदमुच्यते नुपस्थितार्थम् तत्र
 ईयहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मणा स्यात्तुल्यवदित्येवेदमपि सिद्धमवशादयं वशेयमस्त्वुक्तम् तद्वलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईयहणेपि नित्याश्रुतव इव
 रावेष्टः प्रत्याख्याननिन्याश्रुतवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकतद्वेधिताभावांशस्य बाधकत्वात् उपस्थितस्य सन्नित्युक्त्या परविप्रतिषेधाद्भुयत्र विभाषे
 तिकैयटस्य प्रमादः मूलं त्विति शब्दभिन्ने वैदिक इति शब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्वा स्येयमित्यन्ये उद्देश्यप्रतिनिर्देश्योरैक्यमादाप्यतः सर्वज्ञानार्थपर्यायेणा तन्नस्ति
 गभाषितोयमिति निर्देशः विशेषणो नतदन्तविधिमाश्रित्याह ईदृदेदंतमिति द्विवचनमिति सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिनिषेधादिति भावः एदन्तमिति।
 व्याख्याने कलमाह पचेन इति निपातराकाजनाड् निपातइति किम् चकारात्र प्रत्ययस्य शास्त्रकृत्स्वितार्थवत्त्वात् एकाजिति कर्मधास्यो वर्जिपदार्थप्रधान
 त्वेनान्तरङ्गत्वात् आह रतिमृग इत्यादि निर्देशाच्चेतेन प्रेदमित्यादौ नदाषस्तदाह एकाजिति आड्-वर्जइति पर्युदासस्योचित्यात् अतएवैकाज्जाडिति नास्ति वा
 सुदेववाचकस्याऽशब्दस्याऽसहाय्यभावे आयात् अमित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आड् भिन्नत्वेन पूर्वोत्तत्वेन निपातत्वे प्रगृह्यत्वेन पूर्वोत्तत्वेनाड्-स्वानिर्देशोति
 दिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्ये निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् परादित्वेनाड् भिन्नत्वेन तु न सभ्यमशास्त्रीयत्वात् ओदिति सूत्रे आउओ अयमाना
 डिति प्रतिषिद्धयोयमारम्भ इति भाष्यनुपर्युदासेपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वान्नानुपपन्नम् अनाडिति पर्युदासादेव निपातैकाज् त्वेनैके निपातैकान्यहणं स्पष्टा
 र्थम् स्वाङ्गसंज्ञाये स्वाङ्गत्वाभाववदक्षमुदायेऽचूत्वाभावादजित्येवाक्षमुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वस्त्वैव ग्रहणं जातिग्रहणमस्ति ननुपसनीत्यादि
 सिद्धिप्रतिभाष्यस्य च जातिग्रहणार्थमित्यस्योपातजात्याश्रयेकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थत्वेन तित उशब्दे एकदेशस्य उद्देश्यस्यानुकरणे अत्र अत्रोदिति
 तुकरणे चानितीति निपातत्वेपि प्रगृह्यत्वाभाव एव एकग्रहणं कलंबोध्यम् ननु उकारस्य क्वाप्यश्रवणेन डि-दडि-दि-वेको हु-तैय इत्यन आड् वाक्यसमूहपयोरिति
 वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम् स्मरणां विस्मृतस्य स्मृतिविषयता एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्देशरे निपातइत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यते ननुपसनीत्यादि

निपातसंज्ञाचादिपक्षोपस्थितवादीनांसनिसंभवेऽर्थवतामेवेतिसार्थकनिपातानां निपातपदेनतदर्थनिशिष्टानमेवोपस्थितिरितिगौरवम् २५
 तस्यनियमितपदेनगोणार्थानां प्रहणमितिगोभवदित्यादौ चनेनास्यप्रवृत्तिः एवं चकार्यकालपक्षे चानिपातादित्यस्यानुपस्थितिरितपरिभाषावशान्नव्यवसि
 दानुमेतत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्यत्वादतएवानर्थकेपिनिपातेनसंज्ञासिध्यति त्रयोदशीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह सम्बुद्धिनिमित्तं इति सम्बुद्धिपक्षेतिपात्यानेदृश
 लुंकालुप्रत्वेनैतत्परत्वाभावान्नस्यात् ननुमतेतिनिषेधानित्यत्वेत्वगति कगतिः इत्याविविकिम्पमेत्रअनार्षेकिम्प्रत्ययवंधोरत्यत्रकीर्तयितुमिहानिपातविकल्पा
 मप्यवादिगहितप्रयोगार्थमिदन्नदिवक्षाचैवर्णोच्चारणेनियतेनार्द्धमात्राकालव्यवाये नोच्चारणेच्छातदधिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा चतदविव
 ह्येतिबोध्यम् उज्ज्वलानिपातएवउज्ज्वलकसूत्रत्वेतुशाकल्पग्रहणाननुवृत्तौ ऊं इतीत्येकमेवस्यात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेनप्रगृह्यत्वस्यावेशस्यैवसहविधा
 नात् उदितिवितीतिचनस्यात् आदेशेप्रगृह्यकार्यलुप्त्यानिवद्भावेवबोध्यम् प्रगृह्यत्वस्यसाक्षादुद्देश्यसंबन्धस्यकृततयात्रविधेयविवेकपक्षेमात्राभावा
 त्शाकल्पग्रहणानुवृत्तावपिप्रगृह्यत्वस्यऊंआदेशस्यवविकल्पत्वेऊंइतिवितीतिसिध्यति ननुउदतीतिप्रगृह्यत्वविकल्पेतुपक्षेतदभावेपिअस्मत्तात्पर्योत्तर
 तदभावेनिपाताएकाजित्यस्याप्रवृत्तेः तदुक्तमाप्येयोगविभागप्रदर्शयिकिमर्थोयोगविभागशाकल्पमते ऊंविभाषायथासीत् ऊंइतिउदितिअन्येषामाचा
 र्याणांमते वितीति अनेनहियोगविभागस्यउदतिरूपसिद्धिः फलमितिस्पष्टमेवलभ्यतेतोयोगविभागेनव्याचष्टे उज्ज्वल उज्ज्वलचकंप्रह्यपदमितिअ
 र्थः शाकल्पस्येतौप्रगृह्यमित्यनुवर्त्यतदाहो जइतौवेत्यादि विकल्पाननुवृत्तौहिनिपातएकेत्येवसिद्धेइदंव्यर्थमेवस्यादेवचप्राप्तविभाषेयम् ऊंइत्यत्र
 कल्पप्रगृह्यपदयोरसंबन्धेउज्ज्वल्यार्थधिकारादप्रगृह्यस्येवादेशेतस्येकोपगतिरितिऊं इतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणवैषम्यापनिश्चविकल्पमात्रसंबन्धेपिऊं
 इतीत्यस्यासिद्धिरितिविधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसंबन्धः प्रगृह्यमात्रसंबन्धेर्थाधिकारादप्रगृह्यास्यनित्येऊंआदेशेऊंइतीतिप्रह्यस्यउदतीतिसिद्धेपिवितीति २५
 नसिध्यंततदाहोजइतौदीर्घोऽनुनासिकेत्यादि अत्रविशिष्टस्यविधिरितिनवाक्यभेदः नचप्रगृह्यत्वमादेशश्चशाकल्पमते इतिनयोरवप्रयोगएवप्रवृत्तिः स्या
 दितिवाच्यम् योगविभागसामर्थ्येनशाकल्पमते एवभावाभावकल्पनात् ननुतउज्ज्वलानुवदिनसंज्ञादेशयोःसहविधानमेवव्याप्यमादेशस्यानिवद्भावनप्रम

ह्यकार्यभावे प्रगृह्य संज्ञकश्चेत्यपि स्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्याये विदो विचारपणु मपउजो व्याख्यानादत्र मय प्रत्याहारः अत्रैपादि
 कत्वेनासिद्धत्वात् प्रगृह्या इत्यनेन बाधः नानुस्वार इति किं वितीत्यादौ प्रगृह्य संज्ञाभावेऽस्या सिद्धत्वादिकोपपत्तियणि अनुस्वारे भवत्येव ननु प्रगृह्य
 ते संलुप्यमानार्थाभिधीयते न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वेपीकारस्य तत्त्वाभावोऽनग्राहे दूतनमिति शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात् तदनविधिरिति भा
 वः मामकीमनु इति प्रगृह्ये चितिशब्दप्रयोगस्य यदकारैर्नियमितत्वात्पदपरिप्रगृह्यत्वफलमन्वयव्यम् ईदूतौ किमग्रभावाति सप्तम्या उदेशः तपरिव
 मुसंदेहाय सप्तमीति किमधीतो मतीह स्वान्तात्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्गो सवर्गदीर्घः अर्थग्रहणं किमिति न च तदभावे ईदूदे इति वदो दूदनाया स
 प्तमीत्यर्थोपपत्तिः तथा च पीन्यादावेव स्यात् एकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्नतृतीयाद्यादिविति तत्सिद्धार्थेन दावश्यकमिति वाच्यम् ईदूतौ सप्तमी प्र
 गृह्यम् अदसः एव दिवचन मित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणापेक्षया वैजात्यबोधना देकारं शे संभवाच्च संज्ञाविधाविति तदग्रहणनिवधा
 प्रदत्ता ईदूत सप्तम्यर्थमित्यर्थेनेह सिद्धे रिति प्रश्नः पीन्यादेरनभिधानमिति परे वृत्ताविति अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेनात्र तत्संज्ञ
 ध्यार्थेपि वृत्तेर्न दोषः संज्ञायामिति समासे जहत्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्थानर्थकोपि सुप्पुं पतिसमासे जहत्वार्थायां प्रसक्तो षस्योक्तरीत्येव वारणमिति भावः गौरी।
 अधिष्ठित इत्यत्राधिष्ठेयक्रियायामेव गौरीपदबोधाधिकस्यात्वात् न्वय इति गौर्यधिकरणकेलक्ष णायाममानाभाव इति न तत्र दोषः वाप्यामश्व इति सुप्पुं पति
 समासः संज्ञायामिति वा मनुसंज्ञायामिति समासे वाक्येन संज्ञाऽनवगमाच्चित्यसमासत्वेन विग्रहेऽनुचित इति चेन्मते पुंसमानार्थकवाक्यभावेन नित्यसमाससदृ
 शत्वेपि नित्यसमासाभावात् विभाषाधिकारवाधेमानाभावात् नित्यसमासे हि वृत्ति घटकपदानां पृथक् प्रयोगाभावात् तत्र ते पृथक् प्रयोगेपि तद्वैध्याविशिष्टार्थोपपत्ति
 जिमात्रमित्याहुः अणोऽप्र अण इति किमकर्तृदत्तं अत्राणपूर्वगौबव्याख्यानात् आगच्छतमग्री इत्यादौ श्रुतस्या सिद्धत्वात् तत् प्रागेव यथोदेशत्वाज्जातिप्रगृह्यत्वे
 स्वादृतेऽप्यपि अनुनासिकप्रतिबन्धार्थमुनः संज्ञेति ना अनुनासिकः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनः प्रवृत्तौ कार्यमेव बीजम् स्थानिवत्वनुनेन तस्यान्यत्वं निति धर्मत्वेनास्य किं
 त्वात् पूर्वसंज्ञोक्तते दिवचनत्वनु परादिवद्भावेन तेन तद्व्यापनतिदेशेपि तद्वर्मातिदेशाद्वीकारात् अतएव रामविनोदी परादिवद्भावेन सुज्ञान्यदत्वस्यानिवृत्त्यात्तिवत्

सु.
श. २६

ये इति संप्रसारणे अक्षन्धिरिति सिद्धमनच्चादिति व्यतिरेकप्रयोगेण अस्यात्तरमिति सौत्रप्रयोगेण कश्चन न च मिति भाष्यप्रयोगेण च दत्तिघटकाच्चदेपदानां कश्चि
स्य तत्सन्निधौ न च त्वस्य च भावो बोध्यते इति केचित् ॥ ॥ सूरसन्धिः ॥ ॥ लोः शु सिति शिति च लु प्रविभक्तिकेभिन्नेपदे येम इति सयोग इति तदर्थे न चितमित्याह
दोषः अत्र पदस्येति धित्तमपिनसम्बध्यते शादिति ज्ञापकान्तेनयाच्चासिद्धा शात्परस्य लोः शुत्वनिषेधकान्तेन दिति लिङ्गदेव निमित्तकार्पिणे पय्यासं स्यात्कारावभू
रसूत्रेपितोः षोऽज्ञापकान्ततत् शकारचवर्गोस्तइति यथासंख्यमिति शेषः हरिश्शेते इति वाशरीनि विसर्गाभावेशः सच्चित्ति च त्वस्यासिद्धेः ज्ञानं न दत्तत्वे तस्य च
त्वेन जकारे च त्वेति बोध्यम् तयोरन्ताः लेखस्तु वैचित्र्यार्थः विश्र इति यजयाचयतविच्छ प्रच्छ रक्षो न डिति नडि कोऽपि मिशदेशे डिः त्वन्तु पासावः प्रभेचासन्नका
स्तइति निर्देशात्सम्प्रसारणाभावः न पदानां पदाद्वारित्येव सिद्धेऽनग्रहणं स्पष्टार्थम् दाः किमिति षकारस्यापि पदाने ज्ञानविधानात्प्रभः इत्यात्तादविति षत्वस्यासि
द्धत्वाज्जन्वाभावदत्तुत्तरम् षस्य धतिरिति षडधिकानवतिरिति विग्रहः षस्य गये इति एयकपदे परोनुः पदानस्येति किम् चेन्मि वधाति स्पशे च रिता र्थ इति उपल
क्षणमिदं वलयोरपि प्रवृत्तः रातचजातिपक्षे स्पष्टमेव व्यक्तियहापितादृशव्यक्तौ च रिता र्थस्य एमद्व्यक्तिविषयतयोपप्रवरावनेति बोध्यम् स्पष्टचेदमि को भूत सीत्यत्र केये
परे तु स्थाने नंतरतमसुखे सप्रम्यनपाठस्य भाष्यकृतादूषितत्वेनेत्युक्ते रुक्तिसम्भवरावनं तस्यादत्तुत्तरस्येति सूत्रसवर्णग्रहणं मयकृत्वा सवर्णानुनासिको भवतीत्यर्थो
चक्षेः तदुक्तं भाष्ये किं नुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्येरेकोपमाणां सवर्णमनसनीति चिन्मयमिति स्वार्थिकसाम्यकृतिवचने इति मपदुत्तरादिति
वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेपि मपदर्थम् अतएव चिन्मयपं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम् चिन्मात्रमिति काचित्कोषपाठः मपद्वेः अत्ययस्यात्रोपपत्त्यभा
वात् मपूरव्यंसकादिवेबाधमात्रशब्देनात्र समासस्य बक्ष्यमाणात्वात् निपातनादिति प्रवादिगणककुड्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः यत्तु न रतिमतेनेदम् उदः राम
स्या तस्यादित्युत्तरस्येति परिभाषा लभ्यमर्थमाह उदः परपेरिति अत्राघोषस्येति समनियतत्वेनाप्यतमग्रहणे बाधकाभावेन स्वसविचारयोग्यतापिनप्युत्तरेति बोध्य
म् यस्यासिद्धत्वादिति त्रिपा परत्वादिति भावः हलोपमामिति सूत्रोक्तभाष्यसंमताद्यापीपाठे तु यस्यासिद्धत्वाभावेन च त्वेवमवत्येव अतएव पूर्वस्वदेशे मे उपसर्गवा
न त्वं देशो गइति भाष्यं सङ्गच्छते मूलं नु प्राचामनुरोधेनेति परे न चेदं सन्तं व्यर्थम् ऊज्जलीत्यनेन सस्य लोपे उत्यानस्य सिद्धे रिति वाच्यम् ऊज्जली दोषस्येति नलोप

राम
२६

इत्यर्थे स्थानेन ज्ञापनात् उदस्थादित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानोदेरेवेति स्थानित्वान्न दोषः ऊपरति पञ्चमीत्याह ऊपः परस्येति पूर्वस्येन्यमुवर्तते
 घोषवत् इति समनियतत्वेपि विनिगमनाविरहात् स्वरूपप्रतिपादनापचित्रितप्रहरणम् ऊपरति पञ्चमीत्याह ऊपः परस्येति पूर्वस्येन्यमुवर्तते
 मित्यादौ कृत्वन्न जकारेकतेरिति कृत्वमिति शेषः पूर्वोक्तभाष्यसम्प्रदायाध्यायीपाठे च त्वस्य कृत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् मोनुः परस्येन्यधिकृतममरस्येन विनिगम्यते
 त्याह मानस्येति हलिसर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते हलिकिमरा ममाश्रय नश्चा चेन मोनुकृष्यते अपदानस्य किम् राजन्याहि पशंसीति प्रशसशब्दे जसः श्रे
 नपुंसकस्येति नुमिसानेति दीर्घः आक्रंस्यत इति क्रमेत्वेद आउ उद्धमनेत इत्यः अनुस्वारस्य परेति लुप्त षष्ठीकं पृथक् परम् अत एवोदः स्यादौ संवर्णनुरतिर्य
 येन नुनासिक इत्यत्र तदपकर्षश्च सिद्धः पयोति स्य छार्थमंशानमित्यादौ नुन दोषः शकारसवर्णासिद्धेः प्रपत्तभेदेनाज्जलोः सावर्णाभावात् अच्यनुस्वाराभावात् मे
 राजि नेति सिद्धे मे इत्युक्तिर्हेमपरे इत्येतद्विषये प्रशम्भेन लपतीत्यादौ मोनो धातोरिति नत्वबाधनार्थं निषेधस्तन्नरत्वादननुस्वारस्येति स्यात् ध्वनितं चेदमेतदोरमो
 मशिविसूत्रयोर्भाष्ये हेमपरे मपर इति बहुव्रीहिः ननु तत्पुरुषो सम्भवान् मोनुस्वार इत्यतो मरत्यनुवर्तते यथा संख्यः सम्यक्करणं संख्याक्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानमूप
 त्सांख्येः प्राप्यते स्थाने मित्यत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानार्थतया वृष्टत्वात्तामनतिक्रम्य यथा संख्यम् अनुदेशः यथा द्ववकाकार्यवोधकालिकः सम्बन्धः साम्यं संख्यया
 योग्यत्वात् स्यात् स्यात्तामनोवच्च समसंख्यानां सम्बन्धेन क्रमेण पदज्ञानं पदादुपस्थितिर्वातेनैव क्रमेण वाक्यार्थवोधविषयः संबन्धत्वेनामित्यर्थः फलितमाह स
 मसम्बन्धीति अथपि स्थानाख्यलौकिकप्रमाणदेव सिद्धन्त्यापि परस्मैपदानामेवोपवायावत्करोशब्दतः सूत्रान्नरस्यक्रममादाय सम्बन्धवोधार्थमाद्यनौटकि
 तावित्यादौ समसुनिर्दिशेसाहित्येदं विधानादप्राप्तक्रमाख्यवोधनार्थं चेदमरावच्च तत्र पथासंख्येनान्वयवोधकवाक्यकल्पनेन तन्मात्राणां ततश्च वोध इति बो
 ध्यम् अत्र स्यमिनेत्यपकृष्यते इति स्वित्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यमेन च्छास्त्रप्रकृत्युपयोगीति जमङ्गलानमिति सूत्रेभाष्येप्य
 एतेयद्व्यापिरनुनासिकाएव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् जातिग्रहणप्राप्त्येव गुणाभेदकत्वप्राप्त्यापि अप्रत्ययपदस्येन निषेधाच्च एवं मय उक्तस्मत्रापि
 अत एव भूतो मे स्य ननुनासिकोवकारः अन्यथा तद्वाच्यमित्यादौ नित्यानुनासिकापत्यात् निर्देशसंगत्यापत्तिरित्याहुः च योहिनीया इति ननु नित्यक्रोश इत्यत्र

सु.
श. २३

येददमूरानत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्यनचत्वेमूळकोदपंप्रथमंस्पर्शमेके द्वितीयमाहुरयदानभाजमिति प्रातिशाख्येऽपदानभाजमितिचत्वांसिद्धत्वात्
र्यानुवोऽपदानेजश्वप्रवृत्त्याचत्वेविना चयोऽप्लाभात्तत्रतु कृतेनजश्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात्अफसरावथसाइतिभाष्येदाहृतेकान्दसत्ताचत्वेस्यसिद्धत्वा
एवचप्रातिशाख्येऽपदानभाजमित्युत्सर्गः यद्वातयोरन्यत्वेनत्वम् नत्वपूर्वोत्सर्गैरसिर्वदेः सोवेत्यन्यत्रवित्तरः उः सिंहीति/सप्रमीषण्यर्थे व्याख्यानात्तदह सस्या
ति पदस्येत्यनुवर्तमानस्यवैपथिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्यसस्येत्यर्थः षट्सन्तइति धुटिधस्यचत्वेनलक्ष्येभदात्पुनर्दस्यचत्वेमू नश्च नकारोऽजादिति पदस्येत्यनु
वृत्तं पञ्चम्याविपरिणाम्यतइतिभावः वैपथिकरण्येनैवान्वयइतिउः मुट्सूत्रभाष्यस्वरसः नस्यपदानस्येति अपदानेनकारःनुस्वारप्रवृत्त्याफसितार्थेप्रदर्शनमि
दमनानस्यपदस्येत्युचिनं चतुष्टयमिति वक्ष्यमाणविकल्पैरितिभावः तेननुकश्चत्वेकत्वस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाइतिपदेचस्यकृत्वेनकृत्कारककारशकार
घटितरूपदयाधिक्येजशानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाधिक्येपिमहातिः उः मा पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्याविपरिणाम्यतइत्याह तदा
नयत्यदंतस्मादिति तत्रउःस्वपंहस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूपपदविशेषणत्वेनतदन्तपर इतिभावः उः मइतिपञ्चमीवलादचीतिसप्रमीषण्यर्थेनदाहअत्र
इति सप्रमीनिर्देशं सुलाघवार्थः उः मउत्तरस्याचइतितस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यात् उः मन्तंयत्यदमिति किमू अनितीत्यादौ उः मुर्मीधुदिति भाष्येनुविभक्तिव्यत्यय
कल्पनेगौरवात्पदावपवउः मः परस्येतिवैपथिकरण्यमेवोक्तमृदसिनेत्यत्रउः मुडभावोमराडूकलुन्याउजिचिपदेइत्यतः पदइत्यनुवृत्तं जादंपदस्यउः मुडित्यर्थेन
बोध्यः पदस्येत्यस्यास्यसंबन्धेपिविशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्रम्यनत्वएवतदादिविधिप्रवृत्त्यातदलाभः स्यात् एतदर्थमेवाचीतिसप्रमीनिर्देशः उः मन्तंपद
मित्यर्थेपिपरमदसिनेत्यादौतद्वारणापथेइत्यनुवृत्तिरावश्यकैवान्तर्वर्तिविभक्त्यादण्डिनित्यस्यपदत्वात् उत्तरपदेत्वेनेतिप्रत्यपलक्षणनिषेधलुनसापकुंभ
वायेमित्यादौपदस्यव्यपेतिनिषेधसिद्धयेतस्यपत्रोत्तरपदस्यकार्पित्वं तत्रैवप्रवृत्तेः तेननिषेधेनसिद्धमित्येतत्सूत्रस्यभाष्येतिस्वेकदेशिवृत्तिरिक्कडकोपणं
निसौत्रोनिर्देशप्रकरणइति अतएवसमः सुटीत्यादौप्रक्षेपेणसविधानमितिभाष्येउक्तमूरोः पूर्वस्येत्युपलक्षणंरूपप्रकरणविधेयस्यएवमुत्तरानुरोः पूर्वस्येति
विश्रयमधिकारः तेनेतरसूत्रविषयेवाप्यप्रवृत्तिर्मेतुमनुवसेतित्रतत्सूत्रस्यवार्तिकेयश्चअत्रेतिनुरुप्रकरणाएवाप्यसंबन्धेनत्वमेवेदिलोपइत्याहवित्ययसूत्रना

एष
२२

वैश्वस्यार्थमेवतुशब्दः परस्मिन्निवृत्तत्वं पूर्वस्यवानुनासिक इति विशेषो न नार्थः पूर्वस्येत्यस्य चरुस्यानिनः पूर्वस्येत्यर्थो बोध्यः

अनुनासिकान्तर इत्यनुनासिकादितिल्वलोपेपञ्च मीव्याख्यानात् अप्रमाणेन वक्ष्यमाणं
वयवत्वेमानाभावात् खरीति विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्य न सम्बन्धो व्याख्यानात् सोवक्तव्य इति समः सुदीन्यादिसूत्रत्रयसदसुपसंख्यायसमः सुदीन्यत्रसकारः
प्रश्लिष्यवैतैः संकारावविधेय इत्यर्थः एवं च्चा स्यासिद्धत्वाद्भुत्वाभावेन विसर्गाभावेन तद्विधीनामप्राप्तिरेवेति भावः स्पष्टञ्चैवं भाष्ये विसर्गस्यानेन सत्त्वविधाने तु गो
रत्नं सुकुटम् लोपस्यापीति यन्पथारंजनं कुर्यान्नमोरुकरणे सतिलोपे प्रकृतिभावे च नोपथारंजनं मतम् १ उपथारंजनमनुनासिकानुस्वारगमरूपम् नमोर्नेकार्णकारयो
प्रकृतिभावे दाहरणम् नृत्वाहीति तत्प्रातिशर्यत्वात् तच्छास्त्रमात्रविषयमिति भावः अतएव भाष्ये सुमादिषु सत्त्वं वक्तव्यमित्युक्तं मुख्यपक्षेवानुनासिकाद्यु पति
दोषत्वे नोक्ता ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् समः सुदीन्यव्यर्थमित्यत आह त्रिसकारं कमेपीति कोरिति सलोपसुगोस्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेन त्रि
सकारस्य सिद्धिरिति तु न युक्तम् लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् एतेन समः सुदीन्यत्रवेति पाठे नैव पक्षे मोनुस्वारेण सिद्धेनुनासिकान्या इति व्यर्थमित्ययास्तम् ननु व्यंजना
न्तरस्यैकस्यानेकस्यैवोच्चारणे विशेषाभावो न आह अनुनासिकवतामिति तत्रोच्चारणे विशेषाभावकल्पने इदं वचनं व्यर्थमिति स्यादिति भावः ह्यवरदसुत्रभाष्यो
क्तैश्वर्यपसंख्यानैफलमाहानुस्वारवतामिति अपि नाकस्य संग्रहः लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह वचनान्तरेणेति यत्तोमयु इत्यनेन एकस्यैव शास्त्रस्य पुनः प्रवृ
त्तौ हि सन्याय इति भावः पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वद्वित्वस्य पूर्वप्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य साधुत्वबोधितेन तदनन्तरं परद्वित्वप्रवृत्त्या तयो मध्ये पुनरन्यस्य साधुत्वबोधितेनेति
त्रितयस्य निवोध्यः अतश्चिचेत्यत्र पणोम परत्यस्योपसंख्या नादचौराभ्यामित्यतस्तस्य परत्वं बोध्यम् पुनः स्वप्यम्यर इति बहुव्रीहिः ५ क इत्येति कुक्षोरिति सु
त्रविधेययोरित्यर्थः इदमुपधस्येति सूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः अभ्युत्पत्तौति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागभावादिति भावः पत्वेति
इदमनुनासिकपक्षेऽनुस्वारपक्षे तु कुक्षोरित्यस्यैव प्राप्तिः अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात् पुंक्षोरमिति स्वरधातोरुपधापादित्वेऽच प्रत्यये क्षीरमिति भावः ननु
वि अप्रशंस्येति पञ्चमर्थे प्रथमा नृत्वं नृदिति द्वितीया नानुकरणम् षष्ठाः सौत्रोलुक् नलोपसु सौत्रत्वान्न एवं कानित्यत्रापि चादिसर्ग इति शर्पर इति सूत्रान्तद

सु.
शु.शे.
२८

नुकर्वन्नेतिभावः येननेति येननाप्राप्तेपोविधिरभ्यन्तेसतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः येननेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यं प्राप्तावित्यर्थः नजह्यस्यप्रकृतार्थदाह्यवोधकत्वा
त प्राप्तिरितिभावेकसदप्राप्तियोग्यविषयेचरितार्थेहिबाधकत्वेवीजमतदुक्तम् शर्पूर्वाइतिसूत्रेभाष्येशर्पूर्वाइत्येतद्वलादिः शेषस्यबाधकमन्वविषयभेदेक
यम्बाधकत्वमदुंजावदपंप्रष्टव्यः पदितनोच्येनकिमिहस्यात्तहलादिः शेषश्चेन्नाप्राप्तेतस्मिन्नारम्भादिदन्नाधकंभविष्यतीति अजादेहितीयस्येति सूत्रेभाष्य
पिष्कुटमेतत् ननुशर्परइति नचास्यापिविसर्गस्यऽकऽपौदुर्बारीकिञ्चास्यैवतौसाताखरखसानयोरिति विहितस्यतुगतयोरसिद्धत्वात्सत्त्वमेवस्यइतिवाच्यमशर्परइ
तिसूत्रं कुपेरि नशानुवर्त्यशर्परयोः कुप्योऽकऽपयोरपवादोविसर्गस्यविसर्ग इतिवाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात्स्यष्ट्यैवंभाष्येवार्तिकेकान्ग्रहणंशक्यमकर्तुमिवा
ह यदेति एवंसमग्रहणमपित्यक्तं शक्यं पुमग्रहणं त्वान्वश्यकमेवानुनासिकपक्षेऽङ्गाः परत्वेनघत्वापत्तेः राष्मिगाइति गणोरुतसत्त्वपत्वानामेवपाटादितिभावः
ऽकऽपयोरपवादइति नदिहितविसर्गस्यापीत्यपिबोध्यम् कौस्तुभानिति वीसायादित्वम् संहितायाम् संहिताच सारसिकाईमात्राकालव्यवायेनोच्चारणम् न
तोधिकार्द्धमात्राकालेनोच्चारणोभवग्रहेरातदधिकारोक्तकार्यव्यावृत्तयेइदंतदधिककालव्यवायेनसाधुत्वंनापिबोधइष्यतइतिवृद्धादितिनेषांशास्त्रविषयतेवनेतिभावः
केच केइत्यकमउच्चारणार्थत्वेनाच्छिन्नमित्यत्रनुकह्रस्वस्येति तुगितिचवर्ततेजस्वेनेतिस्वशब्दउपयदेक्ष्यतेकेस्वच्छशब्दो निर्मलेरुद्धः एवमन्यूर्वाच्छादयनेर्देअ
च्छशब्दइतिपदान्त्वंबोध्यस्यष्टैवदममरटिप्पणे आड्मा आड्साहचर्यान्माऽव्ययमेव दीर्घस्यापमिति वक्ष्यमाणाज्ञापकाद्याख्यानाद्वा दीर्घादिति वक्ष्येय
च्चमीतिभावः एओउ सूत्रेभाष्यध्वनितमेतत् चेच्छिद्यतइति तुकोहलादिः शेषस्तुनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्थानिद्वयासाक्षादासन्निहितानां हलात्त्वमेवमेमनिवृ
त्तेः अतएवमुगतइत्यादिचरितार्थम् दीर्घान्यदानांदिनि पदान्तस्यदीर्घस्येत्यर्थः योगविभागोऽनयोरेओडितिसूत्रेभाष्येस्पष्टः दीर्घान्तस्यपदस्येत्यर्थेनसिद्धेऽनप
हणंपदस्यविधित्वमेवास्यनपदविधित्वमितिवाधनद्वारासमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थेनेनासामर्थ्यस्यप्रवृत्तिरितिसमर्थसूत्रेकेयटः ॥ ३३ ॥ इतिहल्यस्यिः ३३ ॥
विसर्जनीयस्यसः प्रागुक्त्वात्तमपिविसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनायस्मारितम् शर्परइतिवह्व्रीहिः विशेष्यञ्चावध्यवधिमनोः साजात्यादि सर्जनीयास्तिसर्जनीय
सर्गस्यविसर्गविधौफलमाह नत्वम्यदिति अन्यदेवविवृणोति इहेतित्रैरूप्यमिति विकल्पद्वयसामर्थ्यादितिभावः सोप अपदायोरिति सूत्रेसोत्रत्वदेकवचनम्

अनव्ययस्येति अत्राययोभावातिरिक्ताव्ययस्येवग्रहणं व्याख्यानात्तेनोप यस्मात् न तस्यादौ सत्वसिद्धिरिति एष्टमव्ययोभावश्चे सत्र भाष्ये गीः काम्यत्वेति च काम्यनीत्यस्या
पुपलक्षणमिदम् इणः षः इदुदुपधस्ये स्यामिदं त्वत्पिष्याशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं गीष्याशं दोष्कृतमित्यादर्थश्चेदम् अत्रानव्ययस्ये सप्रदाविति काम्ये इति च
संबन्धतेनेनैः कृत्यंदोः पश्यगीः काम्यनीत्यादौषत्वन्न अतएवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयमिह उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसंस्थानेन सत्वमिति भाष्योक्तपक्षान्न
सङ्गच्छते विसर्जनीयस्या निकेत्युक्त्यपुं सुत्र इत्यादौ म दोषः तत्र हि मस्थानिकः सः अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्येतदर्थलाभः अनव्ययस्येत्यादि च अत्र पुंसेन संबन्धतेने
बहिष्कृतं दोष्काम्यनीत्यादौषत्वसिद्धिः गीः काम्यनीत्यादौ सकार भावादेवन दोषः अप्रदाविति च न संबन्धतेनेन दोष्करोतीति षत्वसिद्धिः परस्त्वयम्यसौ संगतः उत्तर
सत्वस्यासिद्धत्वेन निष्कृतमित्यादौषत्वा सिद्धेः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धेन योगे योग इति पक्षास्तु नास्त्येव ज्ञापकसंभवादित्युपसर्गादसमासेपीत्यत्र निरुद्धपिष्यामः विस
र्जनीयस्येव षत्वमिति मूलोक्तपक्षे तु सकार षकारयोः स्वरितत्वेपियथायोगसम्बन्धो मण्डूकसुत्ये सत्यत्र विसरः नमस्युः इत उत्तरत्रोपदाविति न सम्बन्धते व्याख्याना
त् साक्षात्प्रभृतिस्तदिति ऊर्यादित्वाद्गतिस्त्वं स्वरादिपठितस्य तु गतिस्त्वाभावत्वेन साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवंचनेपि न क्षतिरित्यने इदुदु अप्रत्ययस्येति पर्युदासोला
घवात् तत्र प्रत्ययदंतत्वं वधिपरं तेन प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थोऽतएव कविभिः कृतमित्यादौषत्वन्नस्य सृज्चैदं भाष्ये इत्यन्यत्र विसरः एकादेशशास्त्रेति
एकादेशशास्त्रस्य संपन्निरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् सृज्चैदमत्रैव सूत्रे उरणारपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विसरः प्रत्ययभि
न्नसंबन्धिन इति तु नार्थः अपिः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबन्धित्वेन षत्वापत्तेः तपरकरणां किमागीः कसेति उपधाग्रहणं व्यर्थम् उपधाग्रहणं न क
रिष्यते इदुदुपधं तु परं विसर्जनीयविशेषपिष्यामि इति हयवस्त्सूत्रभाष्योक्तेः तिरसोऽन्य अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते य ए भवेपिति रस्त्राशब्दप्रयोगात् अन्नर्हो वेवति
रसो मतिस्त्वात् द्विस्त्रि कृत्योर्थ इति न विसर्गविशेषणम्वचनः शब्देऽसंभवात् किन्तु द्वि एदीनामित्याह वर्तमानानामिति इसुसोरिति सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या सुच इति स
त्रपितुमुचितं मुसुजज्ञान्तस्य पदस्येत्यर्थात् चतुष्कपाल इति इदुदुपधस्येति नित्यं षः चतुःशब्दोऽस्य सत्व इति अप्रत्ययस्येति पर्युदासो न अतएव चतुष्पादौ ष
जित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते चतुष्पञ्चाशदित्यत्रापि षत्वं भवत्येव न चेदुदुपधस्य सस्ययो विसर्ग इति हयवस्त्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यम्विसर्गस्य पा

सु
श.शे
२५

नामित्यनेन ह विधिरेवास्मिन् शक्यं पुंस्त्वामेत्यत्र त्रयत्वापादनं संगच्छते न च कृत्वोर्थे इत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुपपद्यस्यो विसर्ग इत्यर्थो न प्रच्य कृत्वः करोतीत्या-
दौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति व्यर्थमिति वाच्यम् कृत्वोर्थे इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुपपद्यस्येति नित्यत्वापत्तेः प्रकरणे प्रकरणा-
मसिद्धमिति पक्षस्तदुपसर्गादसमासेपीति सूत्रे कैयटे पूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये चटुषित एव उपसर्गादिति सूत्रे चोपयादयिष्यते किञ्च पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरण-
ग्रहणोऽन्येवहितप्रकरणेणैव त्रिपाद्या असिद्धत्वं स्यान्न संपूर्णसपादसप्ताध्याप्याः किञ्चास्याधिकारत्वात्पत्तिः सूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमासिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र।
विस्तरः सुसोः अत्रे सुसोः प्रातिपदिकावयवयोगे ग्रहणनेन पंचुः काष्ठैः सख्युः पाकं कविभिः कृतमित्यादौषत्वन्न नित्यं समास इति सूत्रोदाहरणे समासविषयेतयोरेव
संभवेनार्थाधिकारानुपेक्षत्वाह चर्या च इ सुसन्नपदावग्रहविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येति अधिकारात् न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वात् नपत्तिरन्य-
वस्ये सुसन्नत्वेऽपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिनिवाच्यम् अनुत्तरपदस्येति निषेधेन कचिदुपात्तविशेष्यसत्त्वेऽपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञाप-
नेन शब्दरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदनार्थकस्य पदविशेषणतये सुसन्नान्तस्येत्यर्थेनादौषात् अतएव वनोश्चेत्यादौ न दोषः ब्राह्मणस्य सर्पि-
ष्करोतीत्यादौ साये सत्त्वेनो सामर्थ्येनाशंक्यतस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात् अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्वित्युक्तेः सर्पिः कालकमित्यादौ न षत्वम् अ-
धात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्करोतीत्यादौषत्वसिद्धिः धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवद्वेति तदर्थः यदा तु सर्पिर्गदिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पा-
णिनेरुणादिष्वव्युत्पत्तियस्य इति आपनेयीतीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः तत्र हि शंख इत्यादावदेशानाशङ्क्येणादीनां प्रतिषेधो बलवत् प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः।
पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम् अणमन्तात्वाव्येत्त्वि षाण्डिति सूत्रं पाणिनेरव्युत्पत्तियस्येति पक्षस्यापि स्वीकार इत्यस्य मम कमव्याकरणान्तरस्यैव सर्वनामस्थानमिति महासंज्ञाव-
त् अतएव भाष्ये उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तमन्तत्वेनेकार्था अपि धातव इति वदत्युत्पन्नान्यपीत्युक्तम् तदा इदुपपद्यस्येति नित्यत्वे प्राप्तिः नैनविकल्प इति प्रत्यय-
ग्रहणाभावात्तरिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वविकल्पः सिद्धः नित्यं समासे इति सूत्रमनुत्तरपदस्येति प्रतिषेधार्थेन नित्यग्रहणं कृत्यमेव समासे नि-
त्यत्वेत्येत्येव सिद्धेः सर्पिषेत्यादौषत्वं तत्र पक्षे च चिदन्यदेवेत्यर्थकादहुतग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये

अपेक्षेति व्याख्यानात् एकार्थाभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्पि-

२५

त्यादौ समासे विकल्पापत्तिः अनुतरपदस्येति निवेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः न च नेनैव सिद्धे कस्मादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठे व्यर्थ इत्यत आह कस्मादिष्विति
एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्य अपि च त्वमित्ययास्तम् व्यपेक्षा विरहेपीति आनयसर्पिष्कुण्डिकास्तिष्ठतीत्यादौ व्यपेक्षायामिति इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्र प्रत्ययमिन्न
विसर्गस्येत्यर्थमिदं दुपधस्येत्यत्र व्याचक्षाणो व्याख्यादर्शकतांमते व्यपेक्षायामेतेन सिद्धेरिति भावः एतेन कस्मादिपाठस्याव्यपेक्षायाम् चारितार्थ्यं न व्यपेक्षायाम् तस्यासिद्ध
त्वादिकस्यैवोचित इत्ययास्तम् प्रत्ययसंबन्धिमिन्नविसर्गस्येत्यर्थं तु तदप्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायामविकल्पमेवेति बोध्यम् अतः कृच्छशब्देन तदादिग्रहणं समासासिद्धो
त्तरपदस्य विशेष्यत्वात् त्विच्छदेवयोरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात् अयं कुंभीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सुत्वबोधम् भा
स्वेरुदितितपरकरणादतः कुड्यस्याप्राप्तिः ॥ ३ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ ३ ॥ यत्तु खोजसिस्त्रहरेव पाठ्यः सर्वत्र सुग्रहणोरुग्रहणमेवास्त्विति तन्न यशः त्रेत्यादौ ए
सिद्धत्वादुत्तानायज्ञेः अतो गिरित्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यं तद्धूनयन्नाह खोजमेति पदस्य सनुवृत्तं संसृज्यं विशेष्यते तेन तदन्तविधिरदेशस्त्वलोऽस्य स्य
न स्यतेत्यस्ति तमाह यदोनस्येतादिना संसृजित्यत्र यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः यपदेशिवद्भावोऽप्राप्तिपदिकेन ग्रहणावता प्राप्तिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति परिभाषा
द्वयं प्रत्ययविधिविषयमित्यसमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् इदं जश्त्वापवादः श्रेयानि सादौ त्वस्यासिद्धत्वात् संयोगानलोप एवेति हिदिक्रयत्वस्यापवाद इति यदौदं
स्यात्तर्हि यत्वंमाप्नोतीत्येतावता कृते त्वस्मिन् त्वस्यासिद्धत्वादुत्तराण्यो र्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः प्रथमयोः व्याख्यानात् प्रथमयोस्त्यनेन प्रथमाद्वितीया रूपसुबिभ
को ग्रहणान्तराह प्रथमाद्वितीययोरिति पूर्वग्रहणाद्धिः अत्रोत्तरपदस्येपरसवर्णोमाभूदिति दीर्घग्रहणानुविमात्रस्थानि नस्त्रिमात्रोमाभूदिति सवर्णो ग्रहणानुस
धार्थ्यम् पूर्वस्यादीर्घत्वात् पूर्वजातीय इत्यर्थेनेष्टसिद्धेति स्पष्टं भाष्ये आहुणइति तौ सदिति निर्देशेन भ्रष्टावसरण्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिति भावः देवदत्तहन्त
हतन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः देवदत्तहन्तहने हि नो जीवनम् देवदत्तहन्तप्रसक्तहने त्वस्येव देवदत्तजीवनम् प्रकृते तु न हननस्थानीयं गुणवृद्धिहन्तुं पूर्वस
वर्णो दीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रम् प्रसक्तस्य निषेधवाच्यो जीवनेन वाधकमिति स्पष्टं च देवादिष्विति सूत्रे कैयटे सुलोत ३ इति
सुलोतसूत्रशब्दः कस्यचित्संज्ञासम्बुद्धौ दूराद्भूते चेति धृतः तत्सामर्थ्यादिति प्रतियोति त्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः आ ॥ ३ ॥

ल.श. अथासिद्धमिति भाष्योक्तः पयस्य इति पयोददातीत्यर्थे आगच्छ हे पयोऽङ् आगच्छ हे पयोदेत्यादावेकपदस्य वर्णाद्वयसापेक्षमन्तरङ्गमुत्पत्तिवाक्यसम्पादकपदा
श.सु. नरसापेक्षमुत्पत्त्यासिद्धत्वादुत्पत्तिसिद्धिः अन्यथासुतस्योत्पत्त्यासिद्धत्वात्परत्वात्सुते आयेऽसुतपरत्वाभावादनेयसुतात्परत्वाभावात्त्वेनस्यात्परिभाषा
३० दृष्ट्यावहिरंगसिद्धत्वेऽपि न सतिः स्वदृष्ट्यासिद्धत्वेऽपि परंपरसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् स्वदृष्ट्याविद्यमानस्य परंपरसिद्धत्वप्रतिपादनात् अंतरंगस्य सिद्धत्वे
तु प्रतिपाद्याभावेऽवकं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपाद्ये तत्राद्ये वाक्यस्योत्पत्त्यादशब्दाकारः सुतोत्पत्तेरेकपदकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् गु रोरिति सुतः आश्रयेण तु येन
नाप्राप्त्याप्येन प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धमेव वाध्यते न चिदं सुतोत्पत्त्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात् सुतोत्पत्तेरंगोभिन्नवाक्यस्याकारसापेक्षत्वादुत्पत्तिवहिरंगमिति
स्य हं भाष्ये उक्तानुवन्धेति उकारेऽसंज्ञ करेफस्येऽर्थः तेन देवहं हीत्यादौ न दीषः भो भगोरोः सुपी सतो रोरित्यनुवर्तते न तु रोरित्यतो रइति प्रातस्त्रेत्यादाविति प्रसंगात्
त अशब्दात्तद्वदेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह एतत्पूर्वस्येति नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह असंधिरिति भगोऽघोशब्दोकारो रोरकारभ्यां प्राप्तिपूर्व
रूपात्मकसंधिकार्योभाव इत्यर्थः इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतः सूत्रेणानानामेवानुकरणमसंधिन्योप्ययवेति बोध्यं न सयमिति इदमर्वाचामनुसारेण भाष्ये तुरेफा
स्वविसर्गस्यानिवर्त्तनेन न कृतिरुत्पत्त्याश्रयमपि इदमस्ति धिरेव स्यात् न कृतिधर्मोऽश्रयत्वात् अग्रहीदित्यत्र च दीर्घलोपे चैद्धेनैव निवेश इति विशेषोक्तः पयः स्वि
त्यादौ दीषः तत्र हिरोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्रादिच विधायकान्येव वाच्यवृत्त्या आर्थिकार्थमादाय नुनिषेधकानीति तत्रापि रोरफस्य विसर्ग इत्यर्थे त्वश्रयहं
न्यर्थमित्युक्तं नन्वेव हेरामेत्यादौ सनुध्वयवस्य हलः सस्योपेत इति सुस्वस्याल्यर्थत्वेन स्यानिवर्त्तनाभावेऽपदत्वासिद्धिरिति चेन्न आनुमानिकादेशस्यैव मेत्या
स्यानिवर्त्तनेन सुवन्तत्वं तत्प्रत्युक्तकार्यस्य बालाभेन तत्सिद्धेः प्रत्ययलक्षणो नापि न प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मलाभः लक्षणपदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तककार्यस्य त
निमित्तकतिम्बहारस्येवातिदेशात् एवं दीर्घाहो निदाद्येत्यादौ हल्ङ्यादिलोपउक्तरीत्या स्यानिनिनायमानस्यासुपीति रत्ननिषेधस्यादेशदीर्घहन्शब्देऽतिदेशेन प्र
वृत्त्या नरेफ इति दिक्तेषां रोरिति इदं च निपातानास्यायविभाषा भवदिति वार्तिकं प्रत्याचक्षणास्य वृत्तिरुक्तो मतेन परे तु तेषामपि रोरित्यर्थः अपि नाविभाषा भव

कनिष्पन्नसंग्रहः एषामेत्यस्यरूः स्यादवस्यचौकारः संवृद्धाविति तदर्थः अवग्रहणसमुच्च्यदलोत्यस्येति नेति बोध्यं वर्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोः शब्दनिपातस्य च
वश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहः व्योलेधुयद्यपिवर्णसमाभ्यां ययस्य प्राथम्यात् ख्योरिति उचितं तथापि त्यो व्योरिति लोपवारणाय सोत्रत्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्यो।
रित्युक्तं संघुतः प्रयत्नो यस्योच्चारणे सलघुप्रयत्नः अल्पपदार्थसंबन्धो तत्र वर्ति पदार्थप्रकर्षविवक्षया साधु प्रयत्ने लघुतरत्वे वैयर्थ्येति तत्र न कत्वमेव लघुच्चारणविति लघुच्चा
रणावित्यर्थः सत्रिसोत्रत्वादेकवचनं वकारोदाहरणसमावादित्यङ्गोतिवृत्तिः आतो व्योरित्यत्र यकारसमाहचयो हकारोधात्वनवयववाचाप्यर्थो भिकारो तथैव
तेन स्मृतो वच्युतेत्यादौ न दोषः तदाह पस्येति तादृशवस्यासंभवादिनिभावः भोभगो इति नानुवर्तते विच्छेदतद्वन्धनयन्वस्यति पदानुसक्तिर्यमिति इदं लघुप्रयत्नयो।
र्चागप्यश्नुते सदाह अलघुप्रयत्नस्येति पूजार्थमिति व्याख्यानादिनिभावः तादृशश्च भोसा दिपूर्वक एव इत्याशये नाह भो अच्युतेति भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्य
नुवृत्तिः स्मृतो वित्यादौ न दोषस्तस्यानभिधानाच्च अपूर्वस्येति त्वात्तदस्येन विरोधान्न संबध्यते तेषः शाकल्यस्येत्येव भोभगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वाय मिदमि
त्याहः उच्चिच भो इत्यादि पूर्वस्य पूर्वस्यासिद्धेराह अवर्णपूर्वयोरिति एतदपि नित्यमेव अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैव लोपः एतेन भो इत्यादिपू
र्वे लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तं वकारोदाहरणानुवृत्त्या असा अकाराभिरिति वृत्तिः उत्तरार्थमिति ड-मोहत्वादौ तथैवमित्यर्थः एतत्तत्रैव निरूपितं
हलिसर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते यवहिते ड-मइत्येव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् अतएव लिङ्गित्वित्यादौ धुडादयः अन्यथा सादोपदे इत्यर्थान्
स्युः अतएव माभ्यामित्यादौ हलिसर्वेषामिति लोपसिद्धिरिति दिक् हलिस भोभगो इत्याद्यनुवृत्ते तत्रैकारात्परस्य लघुच्चारणस्यैवानेन लोपः अलघुच्चा
रणास्य तु आत इत्येव सिद्धे अपूर्वतुभयोरपिनचापूर्वतु प्रयत्ने अस्यासिद्धत्वात् लोपः शाकल्यस्येति प्राप्नोतीति वाच्यं लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपो व्योरिति स
अचीतिकरणेन हलिविधानाभावेनैव सिद्धौ अस्य सूत्रस्यैव यथोपपत्त्या तदाधात् नचालघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात् व्योरित्यर्थो विकारादिति वाच्यं नृपि नानुवृ
णाथेस्य सर्वेषामित्यस्यैव यथोपपत्तेः विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वसिद्धेः अत्र च यकारस्य नुवृत्तेन वकारोदाहृतौ तथैवोक्तेः फलाभावाच्च यपर इत्यादि विदुः
च अन्यथा तत्रैव त्रत्वाद्याश्रयणीयं स्यात् तादृशलघुलघुच्चारणस्य स्येति ननु सुपीति पर्यदसिद्धिमुसहशे प्रत्यये एव स्यादेवं च अहर्भातीत्यत्र न स्यात् यदि तु सुपि नैव

ल. श.
श. सु.
३१

देस्यतदीर्घादिनिदाघेत्यत्रापि स्यात् सुवंतइत्यर्थस्तु नउत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशैः सप्रभोनिर्दिष्टेप्रत्ययेतदंतविध्यभावज्ञापनात् लस्यानुपेक्षेन कचित्प्रत्ययप्रहारा
शब्दस्वरूपस्यविशेषणतापाएवाश्रयणाच्च अतस्वरदाभ्यानिष्ठेत्यादौनदोषः अहहइति नित्यवैशेष्येतिद्वित्वेनलुमतेतिनिषेधात्सुषुर्वाभावः यन्मन्त्रेति
रिति केचित्तुभाष्येऽप्रातिदेशिकस्येवाहोरात्रस्योदाहरणात्तनलोपः प्रातिपदिकांतस्येति सूत्रेनहिरूपरात्ररथंतरेषुगरेवाविशेषोक्तौत्वंप्रप्रायेणसंज्ञितियाठाच्च
दशानामनीभिधानमेवेत्याहुः अनन्यत्वादिति एतत्रिशब्दांतसमासादचिसमासांतेयस्येतिचेतिलोपेपिरात्रिशब्दत्वास्तैरितिभावः अनुवादेरेकविशिष्टस्यो
दादानातरेकविधानं व्यर्थमूत आह विसर्गोपवादइतिद्रलोपे नायंतसुरुषोऽनौपस्विचारेत्यादौचदोषापत्तेः नापिवहुव्रीहिव्यधिकरणत्वात् अतोऽपिजेता
कसृण्यप्यपवादसमासइत्याहरेफावित्यादि भाष्येनव्यधिकरणवत्त्वव्रीहिरिवदर्शितः नचाऽजधीइत्यादौसिपिधातोरितिरुत्वस्यलोढइत्यादौदत्वादीनांपित्
राज्यमित्यादौसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घइतिवाच्यं दप्रहरोनलण्स्त्रेऽजधीइतिभाष्येऽहरोनव तत्तच्छास्त्रेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्र ।
स्यपूर्वग्रहणेनैतत्सत्राग्रहणवोधनात् अणः किमिति अचइत्येवसिद्धमितिप्रश्नः तंहइति पाठेनकारजावनुस्वारपंचमावितिदृढोक्तेरनिदितामिनिनलोपेत्
दइतिसिद्धं अत्राणापूर्वैरौव्याख्यानात् विप्रतिषेधेविप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारेवतैमानात्तेधतेर्धन्निपरस्परविरोधार्थोविप्रतिषेधशब्दः तत्रनित्यस्यावश्य
कतयांतरंगस्यस्त्रीपकादिनाऽपवादस्यवचनप्रामाण्यात्वाधकत्वेस्थितेतद्विनोऽप्यविषयइत्याह तुल्यवलेति ह्योःशास्त्रयोः क्वचित्स्त्रव्यावकाशयोरेकत्रप्र
योगयुगपदसंभविस्वकार्यं समपेराचसः तत्रप्रायेणैकस्यकार्यद्वययोगकृतेऽसंभवेऽवतस्यप्रवृत्तिः यथावृक्षेभ्यइति तत्रदीर्घत्वयोर्गुणपदप्रवृत्तौस्वस्वनि
मित्तानंतयोसंभवः कचित्केवलासंभवेपियथाशिष्टादित्यादौअद्वितातइशाभावयोर्गुणपदप्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानंतयोसंभवः यद्यपितातडादेःस्थानिवत्त्वे
नास्त्येवतत्तथापि अतिदेशआदेशप्रवृत्त्युत्तरमेवनतुतत्प्रवृत्ति कालेइतियुगपदसंभवेऽप्येतिपरत्वात्तातडिःसकृद्गतिन्यायेननशादेशः स्पष्टं चैदं प्रकृतं
सूत्रेइकोगुणवृद्धीअदसोमादित्यादावाकरे तत्रपुगपदभयोः कार्येयोरसंभवात्पयोयगातृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसंगेनियमार्थमिदंपरमेवेति तेनतिसृणा
मित्यत्रयोगपद्यासंभवेनपरत्वात्तिस्त्रादेशेपुनः स्थानिवत्त्वेनत्रयादेशेनतत्पद्वर्तसकृद्गतिविप्रतिषेधेयद्वाधितंतद्वाधितमेवेति यद्वा तुल्यवलयोरेकः प्रे

राम
३१

व्योभवतिसतयोः पर्यायेण कार्ये करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिषु च कार्ये भेदस्तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात् तथा शास्त्रयोर्लेख्ये प्रेषयोक्तवित्त्वे
 यौगपद्यासंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्नोयामिदं परं भवतीति विध्यर्थं तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्पठ्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धमिति पथा ।
 मिधीत्यत्र परत्वात् तदपि पुनर्धिर्भवतीति अत्र तातडधिभावो युगपदेकस्यानिसंबंधस्य अंगरूपनिमित्तानंतये स्यवानसंभवइति भाष्ये स्पष्टं कार्यं परत्वं च पराशास्त्रविहि
 तत्वं कार्यकालपक्षेऽप्यष्टाध्यायोपाठकृतपरत्वमेव नियामकं अतएव डमोहस्तादित्या दौत्रिपादीस्वकार्यकालपक्षेऽवपरिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्य त्वेपि परत्वा
 तस्मादित्युक्तस्येत्यनेनैव व्यवस्थितिसंगृह्यते त्रिपादीत्यनशास्त्राविरोधपरिभाषादयमर्थो परैव कालोऽप्युक्त्येन पूर्वतितत्त्वं संज्ञानां तु कार्यकालपक्षे प्रदेशदेश
 एव वा कार्येन तद्बोधो नरमेव विरोधप्रतिसंधानं कार्यज्ञानं चेति तत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ वीजं अतएव कार्यकालपक्षे अपादिभ्यः परैव प्रगृह्य संज्ञेति अद
 र्शमादिति सूत्रे भाष्ये उक्तं परिभाषाणां तु तत्पक्षे तद्देशस्य त्वेपि स्वस्वदेशोऽर्थबोधोऽस्येति तासां पाठकृतमेव तदेतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोध्यं यद्यपीयं प
 रिभाषा तथापि कार्यग्रहणो न कार्यमात्रग्रहणात् सिन्निति तस्मादिति परिभाषयो रपि व्यवस्थापिका कार्यकालपक्षेऽपि नैषेऽपरिभाषादिवद्विध्यैकवाक्यतां गत्वा
 तत्स्वकार्ये निष्पादिका किंतु वाक्यभेदेनैव कार्यव्यवस्थापयति यथा वृक्षे भद्रपक्षे चैतदीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेत्वं प्रवर्तयति एवमसिद्धं वहिरंगमित्यादयोऽपि त्वि
 त्सानयो रित्यत्र केयटेऽप्यष्टं एवं च विप्रतिषेधे इत्येषा यथादेशे वेति स्थितं त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः पूर्वदृष्ट्या परवस्थानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः इति
 लोपइति उक्तं नित्यमिति तु न भो भूगो इति सूत्रोक्तरीत्या लोपस्या त्विधित्वात् स्थानिकत्वेन तद्वमोतिदेशेऽपि उच्चारणप्रसंगरूपस्थानवस्थार्थाभावेन लोपे तदप्राप्ते
 च एतद्वदोः अनुकार्यस्वरूपभंगमिया कोशेऽवैकशेषाभावः एतद्वदोरनंतरइत्यर्थः तेन परमसददातीत्यादौ न दोषः गौरोऽतु न दोषः तत्राप्यदाव्यत्वाभावेन हल
 उपादिलोपस्य दुर्वारत्वात् सुइति प्रथमेकवचनमेव व्याख्यानात् अनन्तमासे किमिति तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वा दुपसर्जनत्वात् तदा च त्वाभावे हल उपादिलो
 लोपे दुर्वारइति प्रश्नः उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरं सोचि ससिति प्रथमा तस्य लुप्रघष्ठोक्तमनुकरणां समामविद्धीति द्वादशाक्षरपादाज्जन्ती कृतेः स एव सकृत्ति
 लोपे त्रिपादादौ न लोपइति भावः अवधारणं त्विति वृद्धेर्वाख्यातमवधारणं त्वित्यर्थः बहुलेत्यादौति गमकांतराभावादिति भावः एवं च तद्वद्वृत्त्यैव क्वचिदप्रवृत्तौ ।

ल. श.
शे. सु.
३२

सिद्धायामवधारणपरतयाव्याख्यानं व्यर्थमिति भावः सर्वमेतदवधारणं त्वितितुना सूचितमित्यलं ॥ ३३ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥ ३३ ॥ स्वादिविधौ प्रतिपादिकादिद्विधा
एतौ संज्ञामाह अर्थवेदिति अधातुरित्यादिः पर्युदासोलोचवात् प्रत्ययातमिति आवर्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पूर्वग्रहणं संज्ञाविधावि
तिति विधस्तु प्रत्ययस्यैव संज्ञातद्विषये इति भावः अत्र सूत्रे उतरसूत्रे चार्थवत्त्वेन तत्संज्ञाफलं भूतविभक्तिरसमभिव्याहारनपेक्षया लोके च विषयकबोधजनकत्वं अ
न्यथा धातुरिति पर्युदासेन व्याख्यातादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणो न सिद्धे उतरसूत्रे कदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धे स्तद्धेयस्य स्यात् न च न निवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञा
पनार्थतत्तत्तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसमतदुत्तरफलाभावात् अहन्कांडे इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तद्विज्ञाने प्रसत्त्वमस्येवेति पर्युदासः सार्थकः
न च तत्केवले प्रत्ययस्य तदुक्तं संख्याया अतिशदंतात्मा इति सूत्रे भाष्ये न हि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन न हि स प्रकृतिकेनेति केनेति हरिरप्याह धात्वादीनां
विशुद्धानां लौकिको यो न विद्यते कृतद्वितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः प्राग्विभक्तेस्तदंतस्य तथैवार्थो न विद्यत इति अतएव पदसंज्ञासूत्रे तं ग्रहणस्य संज्ञाविधौ
च दंतविध्यभावज्ञापकत्वे कृतद्वितेति सूत्रे तं ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमर्थवदिति वर्तते कृतद्वितानां तच्चैवार्थवत् न केवलाः कृतस्तद्विता इति भाष्यमुपादाय केपदेनोक्तं
शस्त्रेयार्थग्रहणार्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्तत्वेऽप्यर्थः प्रत्ययांतेषु लक्ष्येऽस्य आश्रीयते इति लौकिकार्थकं
सत्यदंतदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृतकल्पितः स्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययांतेषु सुवर्तेषु योऽभिव्यक्तत्वे लक्ष्यते सोऽहमिः स इत्यन्वयः यत्तु प्रत्ययांतेषु त्वस्य कदाचनेष्वित्य
र्थ इति तन्न तावन्मात्रेण केस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्तत्वे लक्ष्यते सोऽहमिः स इत्यन्वयः यत्तु प्रत्ययांतेषु त्वस्य कदाचनेष्वित्य
यातत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् पूर्वसूत्रे पादशार्थवत्त्वग्रहोत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैव ग्रहः शास्त्रेयार्थग्रहो नुतदनुवृत्तिर्व्यथा स्यादिति तद्भावः किंच
पूर्वसूत्रे सामान्योत्तरार्थवत् अर्थवद्ग्रहणेन किंचित्फलं प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तं अतएव तद्वितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् अयं न ह्येव न पुंसके यत्तस्येति न्यासेन कांडे इत्या
दौ ह्रस्वधारणात्फलाभावेन भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्यानं पंचनावप्रिय इत्यादौ पंचनावेत्प्रत्याख्यानं न प्रातिपदिकत्वं नाप्युतरसूत्रेण प्रातिपदिकत्वे तु जीवापत्तिः एवं च
प्रत्ययस्य प्राप्तिरिति केवलं प्रत्ययपर्युदासो विफलः दशदाडिमा षड्पूपा इत्यादिनिर्णयकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलं तत्र हि सुपो धात्विति लु ३२

गयतिरिति भाष्येऽपि मित्रिद्विक् पूर्वसूत्रेणेति प्रत्ययग्रहणो यस्मादिति प्रत्ययां तत्त्वाभावेदिति भावः नियमस्य तु त्यजातीयविषयत्वात्साजात्यदर्शयितुमाह पूर्वो भाग इति
एतेन यस्मिन् व्यर्थे योरनुगतत्वेन शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन व्यवच्छेद्यानुगमेऽपि सत्यभावेन यत्र संघात इत्यादिव्यर्थमेवेत्यपास्तं पादशब्देनात्र स्वातंत्र्येणापि प्रयोगः
माहर्मथेव न ह्यते अतएवार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं मन्त्रभाष्ये भाष्ये तु सुवंतानामिदमेव भेदे संसर्गद्वारकार्यवत उपलक्ष्यत इति केयटेन स्य एमेव
क्तं तेन गवित्ययमाहत्यादौ गोइत्यादौ नां सुवंतत्वाभावेऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं अनुकरणस्यामिति परस्मादिप्रयोगसत्त्वेन तेषामपि स्वातंत्र्येण प्रयोगाहत्वात् व
हुपटव इत्यादौ प्रातिपदिकत्वमिदं यत्स्वार्थेनेति तत्र पूर्व इत्यादिप्रपञ्चेषामपि स्वातंत्र्येण प्रयोगाहत्वात् तत्रैव न दोषः अतएवांगसंज्ञास
त्वाभावे प्रत्ययग्रहणो यस्मात्स्वविहितस्तदोक्तं तस्य ग्रहणमिति यो भाषया फलनिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्य यत्र तत्त्वेन प्राप्तप्रादिकसंज्ञायाः आभा
सः फलत्वेनोक्तः यथा श्रुतमूलोक्तनियमेन नियमेनैव तदप्राप्त्या तदसंगतिस्यैव एतेन दृष्टव्यं सुप्रतिपादो पूर्वभागस्य भत्वात् पूर्वो भागः पदमित्यपास्तं वा
क्यस्येति प्रातिपदिकत्वे हि सुपः अवणानां पतिः पिंडीमित्यादौ वाक्ये कदेश प्रयोगेऽलुक् समासे चांगाधिकारविहितसुप्रत्ययनिमित्तकार्याणां सुवादशानां
च वारितार्थं विकल्पेन समासविधानं च स्वराद्यर्थमिति भावः शशशंगादिपदानां च वैदेशशशंगादौ शक्तिरिति पूर्वगौत्वप्रातिपदिकत्वमिदं स्वप्राद्यनुरोधेन च वैद
प्रदार्थस्यावश्यकत्वं असौ हि गौरश्च तदिपदेषु अवयवानामत्यंतनिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थोपेया प्रातिपदिकत्वसुव्युत्पत्त्यादिना यथा कथंचित्साधुत्वात्वाख्यानेव
ध्यं अङ्गिकारोयमिति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगन्तुं व्याख्यानात् विकारागमानां तु न संज्ञाप्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वेन तत्संज्ञक
त्वात् स्वप्रकृत्यर्थकत्वं च धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य बोधितत्वं अतएव न भवधाद्यादेशानां न संज्ञानेपां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वेन नुस्वार्थोक्तिः अतएव कोशादौ तदर्थो
क्युन एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थप्रत्यापयतीति विग्रहे स्वीयपदोपादानं भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थं तत्त्वाभावेनाप्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः यजुर्विकृत्यामादेशानां देशेनिरु
कांस्त्वान्त्वस्वेत्यानुपस्थितौ तत्संनियोगादिप्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तिरिति तत्र अमकवद्वृत्त्यप्रवृत्त्यापत्तेः किंचलविधीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्त्याच्च
वैसीयुटित्वादेशप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनेदोविधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुटस्य दत्त आगमा नुदात्तत्वं वक्तव्यमित्याद्युदात्तत्वेति सूत्रस्य भाष्ये कैयटसंगतित्वे

ल-श स्मनिकेत्येन शो निराकां सत्वेन परश्चेत्यस्या प्रवृत्तौ प्रत्यय इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्संनियोगकथनासंगतेरिति दिक् परश्च गुप्तिजकिदभ्य इत्यादाव्यादनत्वासम्भवादिग्याग
 श-सु लक्षणां पंचमी तत्र परः पूर्वो वेति अनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदं गापोष्ठगित्यादावपि षष्ठ्यर्थे आनेतर्ये पूर्वपरसाधारणमित्यनियमो स्यात्
 ३३ त्रतस्मादिनिपरिभाषोत्तरंगविकल्पाप्रवर्त इत्यव्यवहितान् एव प्रत्ययाः न चैवं षष्ठ्यंशविकलं संप्रर्णसूत्रमुपतिष्ठतां किं पूर्येत्यनेनेति वाच्यं प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां के
 वलं प्रकृते पच्यदित्यदिः प्रयोगो मभूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात् तेन न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्यापि केवलः प्रत्यय इति अनुकरणोत्तु अभेदवि
 वक्षयार्थे यद्वाभावात्प्रातिपदिकत्वं भावेन प्रकृतित्वाभावात् गवित्ययमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं अयं न्यायः शा
 स्त्रावो धितुं तत्तरप्रयोगविषये अत एव लिट्यादिभ्यो नदौषोत्रप्रकृतिविशेषोद्देशेनेव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकं एतन्मूलकमेव प
 र्यतेः पदं न प्रयुज्यतेति अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः परिनिष्ठितत्वं चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं निहतेतिङ्नादाव्याप्रिवारणायां प्रवृत्तेति
 वैकल्पिके अगमोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वे सहेत्यादावव्याप्रिवारणायनित्येति दिक् व्याप्रातिपदिकात् समाहारद्वंद्वः ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेरासत्वात्प्राति
 पदिकाधिकारो व्यर्थः तिङ्नात्तु न द्वितीयादिः संख्यायास्ति ओक्तत्वाच्च धातुभ्यस्तु नतिङमपवादत्वात् तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तमप्रविधौ तिङ्श्चे
 तिज्ञायकाच्च न तेभ्यस्तद्विद्वत्प्रत्यय इति चेन्न तदभावे स्वार्थेद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य वहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सितसूत्रस्य भाषाया
 न्यायेन तस्याप्यनित्यमित्यादिस्तत्संबन्धपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितवैध्यात् प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्वेन च सार्थकतद्विधानां सुवन्तादुत्पत्त्यानुदात्तादिरित्यस्य प्राधान्या
 दुपस्थितसुवन्तविशेषणपूतो सर्वस्य विकारः सार्वदन्त्यत्राअनापत्तेः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् तदधिकारसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्येव तद्विशेषणमिति नदो
 षः स्त्रीगणित्याद्युदात्ते प्राप्ते सर्वेशब्दस्याच्छादिपाठे नानोदात्तत्वात् स्य चैवमत्र भाष्ये न चान्तरंगानपीति न्यायेन लुक्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्त्यात्
 स्य सुवन्तविशेषणत्वेपि नदोष इति वाच्यं तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादन्तरंगनिमित्तविनाशकलुक् एव प्रावर्त्यबोधने नादोषात् सर्वस्य सुपीत्यत्र सौव
 रीण्यासप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वात्प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेन न लुमतेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्ततया तस्यान्तरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावात् अतः

वसर्वज्ञोऽपि बहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः नवानुदात्तादिप्रकृतिकषण्णतादित्यर्थे नमश्चेष्ट इति वाच्यं गर्गादिभ्य इत्यादौ सुबन्तं प्रतिगर्गादीनां विशेषरात्वासंभवादगत्या ।
लक्षणास्वेकारेऽपि प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणागर्गादिरूपात्प्रातिपदिकान्नसंबन्धपत्यमित्यर्थे प्रत्ययइत्यर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्ययत्वं तच्च
वधमेव भविष्यति तच्चरितिरिक्तव्यवधाने तु न मानाभावात् एतच्च मतुष्येते कैयटेऽस्य मित्यन्यत्र विस्तरः । लिंगविशिष्टस्येति इयंच प्रातिपदिकसामान्यग्रहणोत्तरे
विषयग्रहणोच अनुयायिभाषयाऽप्यग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्यशंकितत्वात् विशेषविषये बहुतरोदाहरणादानाच्च स्त्रीप्रत्ययसमभिप्राहरे प्रातिपदिकत्वं तद्याप्य
धर्माः विशेषेणानेनातिदिश्यन्ते अतएव बहुव्रीहेरुद्धसिद्धिसूत्रे भाष्ये ननु तच्चैत्यस्य नद्यतस्य बहुव्रीहेरित्यर्थे न कुडोऽध्वोऽत्र कंवापादितः अन्यथा तु ड्योत
तस्य बहुव्रीहेत्वाभावात् नदसंगतिः नद्यतानां यो बहुव्रीहेरित्यर्थे न च परित्यक्त इत्यन्यत् समासांतेषु तत्परिभाषाभावस्तुऽप्यग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रेण लक्षणां तेन प्रत्ययसंबन्धुत्वात्पुनितरेत्यादि
सिद्धिः ज्ञातेऽपि निषेधान्न पुंवत्वं वयोवाचिनोऽत्रैकल्यिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्विहितं इति एतच्च समासात्तत्प्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् ए
तेन पुनोतिर्वहुगमतीकेति स्यादित्यपास्त एवंच स्त्रीप्रत्ययेषु अत्यंतस्वार्थिकानां भ्यतद्धितेषु चऽप्यग्रहणासंबन्धोऽप्यव्यानात् अतएव लोहिनिकेत्येतत्सिद्धि
ये लोहितारिक्तगन्धधनं वेति चरितार्थे अत्यंतस्वार्थिकानां सुबुत्यतेः पूर्वसुत्यतिरिति सर्वस्य हेतु इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च तत्र हि पदस्य प्रयोजनं हि पदिके सा
दोहित्वं सत्त्वायुक्तपदार्थस्य वीक्षितत्वात् वीक्षो यामेकत्वसंज्ञासंख्यायां अ नंतर्भावात् समासाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात् प्राकृतद्वितीयात्पतेः द्विवचनात् ।
वुडसुक्तं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत् तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः परिभाषायाः सांक्रुटिनिमित्तिप्रयोजनसुक्तं तत्र हि अभिविधोभावइत्युक्ति
क्रुटिनिशब्दादंशाविभक्त्याः प्राप्तेः स्वार्थिकत्वेनोत्तरंगत्वादांशोऽक्रुटिनित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तं तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वसुपिऽनुणंतत्वरूपाधिकसा
सत्येन वार्हंगतयाणः पूर्वसमासविशिष्टादणिरूपसिद्धौ भाष्यासंगतिः प्राकृतसुबुत्यतेः समासेन उक्तीत्येवांतरंगत्वात् पूर्वसमासेनोक्तिविशिष्टादणिरूपसिद्धौ
सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः स्वोऽत्र सूत्रे समाहारद्वयः टडपाश्चेत इति न च फलाभावः लोपस्यैव फलत्वात् तत्र तत्र तत्र व्याख्याचरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारेण

३४ श. श. का. भा. वा. त. का. म्प. जा. दौ. तु. ले. पे. स. ति. व. र्णो. च्चार. ण. वै. य. र्थ्या. न्न. त. न्मा. त्र. फ. लि. के. त्सं. ज्ञे. ति. वो. ध्यं. न. वि. भ. क्ता. वि. ति. नि. षे. धो. प. यो. गि. नो. वि. भ. क्ति. सं. ज्ञा. हि. वि. भ. क्ति. च्च. का. र.
 शे. सु. एक. सं. ज्ञा. र्थि. को. र. पि. य. रु. ष. व. च. न. सं. ज्ञा. म्प्या. स. मा. वे. श. र्थो. न्य. था. प. र्यो. य. स्या. त्. सु. प. इ. ति. सू. त्रं. ति. ड. स्त्री. णि. त्री. णो. ति. सू. त्रा. ति. ड. इ. ति. चा. नु. वे. त्ते. ते. म. ध. म. यो. रि. त्या. दो. व्या. र्थ्या.
 नो. म्प्या. च्चा. वै. यो. कर. णा. न्प्र. थ. मा. द्वि. ती. या. प. द्वा. च्च. यो. ग्र. ह. णं. बो. ध्यं. अ. न्य. था. औ. ज्ज्ञा.ः. पूर्. वे. त्ये. व. व. दे. त्. वि. भ. क्ति. प्र. दे. शे. षु. सु. प. ति. डि. ति. न. व. क्त. श. क्त्वं. य. त्र. त. त्रे. त्या. दो. त्य. दा. च्च. त्वा.
 ना. प. ते. ते. षु. सु. सं. ज्ञा. त्व. श. क्त्वा. स. त. हो. इ. त्या. दो. सु. पि. चे. ति. दी. र्घा. प. न्तो. स. प्र. म्प. ता. इ. ति. स्त्री. लिंगा. इ. ति. शेषः. प्रा. चा. वै. यो. कर. ण. त. रा. णा. इ. हा. पि. अ. स्मि. न्वा. कर. णे. पि. सु. पः. सु. वि.
 नि. प्र. त्या. हो. से. नि. अ. त्र. द्वे. क. योः. नि. य. मा. र्थे. इ. मे. इ. ह. स. त्वे. दो. क. श. दो. सं. ख्या. प. र.ो. न. सं. ख्ये. य. प. र.ो. व. हु. व. च. ना. प. ते. स. दा. ह. द्वि. त्वे. क. त्व. यो. रि. ति. लौ. कि. क. प्र. यो. गे. त्वा. द. श. तः. सं. ख्याः. सं.
 ख्ये. य. इ. ति. को. श. भा. ष्या. च्च. क्तेः. सं. ख्ये. य. प. र. त्व. ए. व. प्रा. यः. सा. धु. त्वं. क्त्वा. च्चि. त्सं. ख्या. प. र. त्वो. पि. सं. ख्ये. य. ग. त. सं. ख्या. र.ो. पे. ण. सा. धु. त्वं. अ. त. ए. व. क. स्य. द्वि. त्वे. इ. त्या. च्च. र्थे. क. यो. द्वे. योः. के. षां. व. हु.
 षु. इ. ति. भा. ष्ये. प्र. यु. क्त. मि. ति. वो. ध्यं. एक. श. दो. द्वि. श. द्द. सा. ह. च. यो. त्सं. ख्या. वा. च्च. ए. व. एक. प्र. ह. रा. न्य. द्वे. क. व. च. न. मु. त्सर्गः. क. र्त्त. व्य. क्ते. ना. व्यो. म्भ्यः. प. च. ति. क. ल्य. मि. त्या. दो.
 च्च. व्य. थै. क. व. च. न. प्र. यो. ग. सि. द्वि. रि. ति. त. द्वि. त्वे. ति. सू. त्रे. भा. ष्ये. स्य. ष. व. हु. षु. व. हु. श. दो. त्रि. त्व. आ. दि. प. रा. द्वौ. त. सं. ख्या. नां. व्या. प. को. यो. ध. र्मे. वि. शे. षो. व. हु. त्वं. त. त्परः. व. हु. वं. च. नं. त्वा. अ.
 य. ग. तं. व. हु. त्वं. ध. र्मे. आ. रो. ण्य. क्त. तं. ते. न. वै. पु. र्य. वा. चि. नो. न. ग्र. ह. रा. रा. इ. त्या. दो. त्व. व. य. वा. दि. ग. त. व. हु. त्व. स्या. व. य. वि. न्या. र.ो. पे. वो. ध्यः. स. च. को. श. द्द. व. य. व. हा. र. नु. स. र.ि. र्णो. वै. ति. ना.
 प्र. सं. गः. भ. र्ते. दा. र्थि. यो. र. प. ते. ज. सो. रि. त्या. दो. र्त्तो. तु. द्वि. व. च. न. मे. वा. र.ो. ये. मा. ना. भा. वा. त्. अ. त. ए. व. द्वे. क. यो. रि. ति. सं. ग. क्ते. ए. ते. नै. क. सि. न्न. पि. गु. र. वः. स. मा. ग. ता. इ. त्या. दि. स. म. र्थि. त.
 अ. न्व. र्थः. सं. ज्ञे. ये. व. सि. द्वे. इ. दं. सू. त्र. ह. यं. स्य. ष. र्थं. ए. म. इ. ति. स. त्वे. एक. देश. वि. क्त. त. न्या. ये. न. सु. वं. त. त. या. प. द्त्वा. द्वि. सर्गः. स. रू. पा. णां. दृ. द्वा. यू. ने. ति. सू. त्रा. दे. व. को. र.ो. प. क्त्वा. प. त. इ.
 त्या. ह. स. रू. पा. ण्ये. वे. ति. ते. न. ज. न. नौ. परि. क्ते. त्वा. चि. नो. मौ. त्र. श. द्द. यो. र्भ्या. मि. नै. क. शेषः. न. चै. क. वि. भ. क्ता. वि. ति. व्य. र्थे. या. नि. स. रू. पा. ण्ये. वे. त्यु. त्पै. वो. क्त. दो. ष. वा. र. णा. दि. ति. वा. च्यं.
 ह. रि. ण. स्त्री. वा. च. क. ह. रि. णी. श. द्द. स्य. ह. रि. त. व. र्णो. वि. शि. ष. स्त्री. वा. च. क. ह. रि. णी. श. द्द. स्य. चै. क. शेषा. ना. प. ते. पुं. व. द्वा. वे. न. त. द्वि. ता. दो. वै. रू. स्या. त्. दृ. षा. नौ. ति. लौ. कि. क. प्र. यो. गे. इ. ति. श.
 षः. एक. शेष. आ. य. म. नै. मि. त्त. क. त्वे. नां. तं. रं. ग. त्वा. द्वि. भ. क्त. यु. त्प. ते. पूर्. वे. मे. वे. ति. ए. त. द्वि. ष. ये. द्वे. ह. प्रा. ष्ति. रे. व. ने. ति. वो. ध्यं. व. नु. तं. त्रे. र्णो. व. सि. द्वे. रि. दं. व्य. र्थः. य. था. अ. ष्ठाः. भु. ज्यं. तां. भु. ज्यं.
 तां. दी. व्यं. ता. मि. त्य. त्रा. क्षा. इ. ति. का. र. क. स्य. स. क्त. दु. पा. दा. ने. पि. स. र्व. त्रा. न्व. यः. तं. त्र. का. र. णे. तु. श. र्द. नां. तु. ल्य. रू. प. ता. ए. व. म. क्षा. भ. ज्यं. तां. भु. ज्यं. तां. दी. व्यं. ता. मि. त्य. त्रा. पि. तं. त्र. ॥

द्विधाशब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यं यथा अक्षा इत्यादौ तत्सहत्वे त्वं यथा पटा इत्यादौ तत्राक्षामभ्यन्तं भुज्यंतामित्यादावन्वयिपदार्थभेदा-
 र्थभेदादौ दुर्गहृत्त्वैव बोधोच्चारणं तु तन्त्रेण अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थित्यैकान्वयो यथा अक्षाभ्यन्तं पटान्यश्वेत्यादावि ति चेत्सत्त्वं सुरूपाणामेकशेष-
 वेति नियमाद्यर्थत्वात् फलं तु प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्प्रयोगप्राप्तद्वयस्य निवृत्तिः सचायं नियमो विभक्तौ यानि सुरूपाण्येव तद्विषयः सहविवक्षा-
 विषयश्च अतएव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे द्वंद्वप्रतिषेधोक्तव्य इत्याशङ्क्या नवकाश एकशेषो द्वंद्ववाधिव्यतिरेक इति भाष्ये उक्तं किंचा सहविवक्षायामपि
 तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायो द्वंद्वस्यैवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवोर्मिज इत्यादि प्रयोगविरोधापत्तिः असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण ब्राह्म-
 णाभ्यां कृतं तदेहि पयोजरयतीत्यादि नो लोत्पलस्य द्विनेनेत्रे तनुर्वोहरेति वा द्विद्वन्मानसहसंतिवच्चेष्टमेवेति वा ध्येनचा सहविवक्षायो तन्त्रसत्त्वे इदित इति गु-
 णे निर्देशो व्यर्थः अन्यपदार्थावगतयेतत्सत्त्वात् इदं स्य धातोरितिकरणोत्तुगौरवं एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं अर्थो वर्यो मतिपदार्थो नर्थो अतिचयतदपि प्र-
 मथ्यमेवेत्याश्रयणेन अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात् एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः द्विवचने चो-
 त्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तन्त्रपरः सचोच्चारयितुं वा द्वस्तावृत्तिरेवेति बोध्यं एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थं एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि न-
 र्थ्ये बोधयितुं ध्वनिते चैदं विभक्तिं सारूप्ये उपलक्षणमिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन समाहारद्वंद्वविषये तु नैकशेषः एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशे-
 षविषयपदानां समाहारेण भावबोधनात् न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जातिपक्षेणैव निर्वाहः अतएव तत्र व्यतिपक्षेयं किंचिद्ब्राह्मणमहत्वात्कृतोत्पादि-
 तिदृष्टं भाष्ये उक्तं एकशेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमुपस्थानं तदाह एक एवेति एकेति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक्पदं अतएव तत्र सुरूपाणामित्यस्यान्य-
 त्तत्वावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमारां लुप्पमानार्थमिधायीति न्यायेन श्रूयमारापदवृत्त्या बोधः धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठाने-
 कव्यापारणमिवानेकनिष्ठानामपि एकधातुतएव निवृत्तभेदानां प्रतीत्तानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सुरूपाणां किंचटपटोशेष इत्येतन्मन्त्रोक्तो द्विवहोरपि शेष-
 प्रसज्यत एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात्तथा वाभ्यश्च श्वश्चेत्यादौ कदाचित् द्युदानवत् दायद्व्यनुदात्तवत्वरूपे साम्यमादायोभयस्व-

ल. ३५
श. सु.
३५

रितकोदेशं असंज्ञेयं न वा स्यादेव न स्येति फिट् सूत्रेण शक्यत्वे आद्युदात्तस्य देवनाक्षे फिष इत्यंतोदात्तस्यै कशेषे कदाचिदंतोदात्तस्यापिशेषः स्यादिति वाच्यं स्वर
मिन्नानां परस्परस्वरविधिरिति वचनेनैव निर्वोहात् एकादिदशांतसंख्यावाचिनामेकशेषद्वंद्वावनभिधानान्न भवतः विंशत्यादौ त्विष्टैकशेष इत्यलं च
आदि निडुडु इत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्यायस्येति चानुवर्तते तदाह प्रत्ययाद्याविति तेन वाचाटेनेत्वं प्रत्ययेति किं चामरादावित्वं माभूदे।
ति चुं चुं पृच्छा यो यो दित्वात्परनिमित्तयलोपस्य वहिरंगा सिद्धत्वात्प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वं न विभक्तौ हलन्त्यमित्यस्य निषेधोऽयं अनित्यमिदं यमोर्मका
दपरित्राणे यो ह्युदित्करणान्तेन किमोत्तरेति सिद्धं प्राप्तिदृशीयत्वादयं विभक्तिः अतस्त्वदानीं मोमस्य नेत्वमिति नव्याः भाष्ये तु प्राग्दिशो येष्वस्या प्रवृत्ता उदित्वं ज्ञापकमि
त्युक्त्वा दानी चेति सूत्रे लोपोच्चारित्वेन नयकारप्रश्लेषात्संज्ञावारिता अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैव मे—वोक्तं लोपस्या सिद्धत्वाच्चां नान्यत्वमिति बोध्यं विभक्तौ षि
मचो यत् अते एते उच्यते पदं तादित्वं तो पदं तादिति एडि पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्तते पुरस्तादिति अतएव नादिवोती इत्यहं चरितार्थं तद्विरुद्धाः एमा
दित्यादौ दीर्घनिषेधाभावस्य पररूपेण पूर्वस्वरादीर्घवधिहिते यथैव स्य ह्येव नोत्तरानिति अनंतरापेक्षया तदनव्यवहितानित्यर्थः एकवचनसंज्ञा संवृद्धिरित्युचितं संवोधने चे
त्यसः संवोधन इत्यनुवृत्तेः सप्रमीवहुवचनेन दोषः संवृद्धा वंगस्य गरा इति व्यवहारान्न तदंतस्य संज्ञा तस्मात्परायणा दावदृष्टीर्थमेवं न्यास इति बोध्यं संवृद्धाक्षिप्रस्य
ति संवृद्धे प्रयत्ने न प्रसमात्सविहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः सचात्रयोग्यतया पंचम्यंत इति भावः प्रत्यये गृह्यमाणो यस्मात्सविहितस्तदादिदस्या चुपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
विहित इत्यादिपरिभाषार्थ इत्यंगस्येति सूत्रे भाष्यस्य अनुमानरूपा स्येप सुनात्र फलाभावात् यथापीनत्व न पयत्यानुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वापपत्तिः फ
लं न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन संवृध्युपपत्तिर्भवाति किंच प्रत्ययस्यात्पतावेगापेक्षत्वे पिज्ञावेतं ग्रहसापेक्षत्वाभावेन शान्तेतदाक्षेपमानाभावः अतएवांगस्येति सूत्रे त
त्स्यात्प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशंक्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेरिति परिभाषापस्थित्या समा
हितं भाष्येन त्वंगा सपेयानिदिक् अंगस्य उक्ताथेस्य हलङ्गाविति सूत्राद्वलित्यनुवर्तते हेकतर इति प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहारादिति भावः नन्वंगात्परस्यां गम
संवृद्धे स्वयवस्य हलोलोप इत्युचितं संवृद्धाक्षिप्रस्य संवृद्धे वान्वयस्योचितत्वा दत आह कुलेतीति अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणो तादिवद्भावाभावात्तत् ३५

कारेपि ह्रस्वसंबुद्धोः पौर्वीपर्यव्यवहारसंभवात्ता द्रृष्टानतिदेशाच्च ह्रस्वांतां गत्यरसंबुद्धेरभावात्तलोपो न स्यादेवं च लक्ष्यानुरोधादन्यास्ति प्रस्यप्यन्यत्रान्वय इति भावः एतद्
 र्थमेव ह्रस्वसंबुद्धेः अदिति व्याख्यातं मस्य संबुद्धिर्भावादद्वैतिकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वं एकवचनसंज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरुक्तपरिमाणानिष्ठतया तयो
 स्तेनन्येनैवाभावाच्च मकारस्यादेशाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः अतएव एवममित्यादौ सुपि चेति दीर्घो न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतात्थमत्वेनामः संबु
 द्धित्वाभावेकथं मस्य संबुद्धयवयवत्वमिति वाच्यं सुसंज्ञाया उकारविशिष्टे सत्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानेकवचनसंज्ञाया विशिष्टे सत्वेन संबुद्धिसंज्ञायामित्संज्ञोकारे विशिष्टे
 वेदेश्यत्वेन तस्यैव लविधित्वात् एतेनादौ देशेनैव न पुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेति व्यर्थमित्यपास्तं एङग्रहणं किमिति हरेविष्णो इत्यादावंगाधिकारस्यात्यरनिमित्तापेक्षा
 च गुणात्पूर्वं ह्रस्वो तत्त्वादेव सिद्धिः से प्रभृतीनां संबोधने प्रयोगसत्वे एङग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः हरे इति सामर्थ्यादेवात्र संनिपातपरिभाषानगुणा
 संबुद्धेरिति वक्तव्यं एङग्रहणसमर्थ्याच्च अतएव हे लस्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः परत्वादिति अभ्युचयः नित्यत्वाच्चेति चेन्नानवकाशत्वसंग्रहः न पुंसकेन यो इत्यादावस्यापि
 सुकावाध इत्यन्यत् अमिपूर्वः पूर्वसवर्गा इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणात्तु एवमित्यादौ द्विमात्रत्ववारणाय लशकु समाहारहं हः अतद्विते किं करणललाटात्कन्नलं को
 कर्णिका कित्वफलेत्वादिति द्विः स्यात् आदिग्रहणाद्वाङ्वाकं नो न तस्य कित्वे गुणो न स्यात् तस्माच्छ पुंसीति पंचम्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः तत्र विद्यमानादि
 हितस्येत्यर्थो वा तस्मादिति किं एताभ्याः पश्य पुंसि किमतीः अङ्गवाधितुमिति तेन पर्योणद्धमित्यत्रोपसर्गोदसमासेपीति रात्वसिद्धिरिति भावः अयोगबाह्यानामिति न
 विद्यते यो मे अङ्गो समायायेयेवातेऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थस्ते च ते वाहयंति प्रयोगं निर्वहयंति ते वाहाः ते चानुस्वारविसर्गे जिह्वा मूलीयोपध्मानी
 ययमा अतएव वारः केरोत्यादौ विसर्गव्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः तदुक्तं भाष्ये नार्थो नुमग्रहणेनानुस्वारेक्येतेऽव्यवायेत्येव सिद्धमिति आदेशेनेत्यादौ तु नातिप्रसंगः अडति
 रिभ्यंवापात् तस्मादित्युपस्थितं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहरेऽडादि व्यवहितातिरिक्तपरं तदुक्तं णत्वेन्यप्रतिषेधो वक्तव्येन वा न्येन व्यावहितत्वादिति यु
 धेन एतदङ्गारमयव्यवायसत्वात्प्राप्त्येव अटैव व्यवाये इत्यर्थे दित्यादिभाष्यमेकदेशेनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरं चुटुतुलशर्व्यावायेनेति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधवत्
 करुण्येनैव सिद्धेऽङ्गुष्ठादिभ्योत्प्राप्तैरेव व्यवाये इत्यर्थवद तातस्यास्तदुक्तित्वधननात् एतद्वार्तिकमतं भाष्ये तुरषाभ्यामिति सूत्रे ऋष्या न्नस्यत्यस्य प्रत्या

संज्ञा-
शब्द-
३६

व्यवायस्येत्येवमविभज्यादुक्ता इनुमभिस्त्येतदेतौस्वास्तरसमानाधिक्यैवायेनायेरित्यर्थकं व्याख्यातं तदात्वादर्थेनेत्यादौ प्राप्तिरेवनेतिबोध्यणत्वेणकारइत्यर्थः प
क्षतस्य नभाभूपडतिस्त्रान्ननिवर्तते अत्रसूत्रेअनेतरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्यः अपेक्षितस्येत्युक्त्येतस्यभाष्येप्रत्याख्यानात् यस्मात्प्र
त्ययः यस्मादिति तदादीति तच्छब्दाकांक्षापूरणाय तदादीति तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह तस्मिन्प्रत्ययइति गुणः कृतात्मसंस्का
रइतिभ्यामेनात्रापितस्मिन्नितिपरिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्यतुव्यपदशिवद्भावेनतदादित्वबोध्यं स्त्रीइत्यतीति इदमशब्दादतपिवस्यकिमिदंभ्यावोघइतिघोरे
शतस्येयदशइदंकिमोरितोशियस्येति लोपेऽपीडयतीतिरूपं नचतत्रपरतः स्त्रीशब्दस्येयडाद्यापतिः रूपेदोषोनयस्येति लोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्रतदप्राप्ते
रितिवाच्यं व्याश्रयेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्रहिसमानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबन्धिनिमित्तसमुदायान्पूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं अस्तिचयस्येति लोपा
पेक्षयास्त्रियाइति सूत्रेधिकस्यस्त्रीशब्दस्यापेक्षाप्रत्यासत्त्याज्जादिप्रत्ययनिरूपितांगेणवेयडः प्रवृत्त्यास्त्रीशब्दस्यसुनिरूपितांगत्वेपिनदोषः विधिग्रहणादेवभने
क्तीत्यादावतोदीर्घोयतीतिनतदादिग्रहणं करोमीत्यादौविकरणास्यगुणार्थं प्रत्ययविशिष्टस्येति तथासतिअंगेनप्रत्यपरत्वलाभाणापत्तौवत्रेअन्यस्यासिद्धिर्किंच
राजपुरुषइत्यादौननुमतेनिषेधात्पूर्वपदेपदत्वाभावेनलोपानापत्तिरितिभावः ततोप्यधिकस्येति देवदत्त आदनमपाक्षीदित्यादौदेवदत्तादिशब्दोत्तरसुपनिमि
नीकृत्यलङ् पठेत्तमगत्वात्तस्यलुङ् परत्वेनदेवात्पूर्वमप्यडापतिः अंगसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेनलुङादिनिरूपितांगस्येत्यर्थस्यदुर्लभत्वादितिभावः टाङ्सि
भगस्येतिषष्ठाअतीभिसइत्यतोनुवर्ततेनातइत्यनेनपंचम्यंतेनसामानाधिकरण्यानुरोधात्पंचम्याविपरिणामइत्याह अकारांतादिति अकारात्परेषामंगसंज्ञानिमित्त
टादीनामित्यर्थइतिपक्षान्तरंभाष्य किंचादत्तादित्यर्थेपित्राहाराभिसेत्यादावतिप्रसंगः ब्राह्मणोत्पत्त्यापि युवोरनाकाविति सूत्रभाष्यात्तरीत्यातर्वर्ततेविभक्त्यागत्वा
त् अथैवंपरिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयावाप्रत्ययस्यैवभिसोग्रहणेत्वेषामंगाधिकारेपाठोव्यर्थः भिसःप्रत्ययस्यैवग्रहणोहिप्रत्यासत्त्यात्निरूपितांगस्यग्रह
णमिति युज्यतेवक्तुनान्यथाइदमेवहि अतोभिसइत्यत्रांगाधिकारस्यप्रयोजनंभाष्येदत्तमित्यलं सुपिच अतोदीर्घोयतीति अनुवर्ततेयतीत्यनेनाविधित्वा
नदादिविधिरित्याह यत्रादाविति डेर्यः चतुर्थेकवचनस्यैवग्रहणंव्याख्यानादित्याह डेइत्येतस्येति संनिपातेति उपजीव्यविरोधन्यायमृत्तेषासंनिपातः सश्लेषः

सम-
३६

नन्विमितकोपोविधिसंतं संनिपातं यो विहंतिस तद्विधातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः न च यज्जादित्वसापेक्षदोषस्य बहिर्गतया सिद्धत्वा न्नात्र संनिपातविधात इति वाच्यं आगे
पिता सिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विधातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः किंचांतरंगे कर्तव्ये बहिर्गतस्या सिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः किंचातिदिशिक संनिपातविधाता
भावेऽप्येतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तविधाताभावात्तत्रैतस्या अतिव्याप्तिपरिभाषासंगतिः संनिपातस्यांशास्त्रीयत्वान्नात्र
स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद कार्यस्य निमित्तं ययोः संनिपातः स यो सूत्रे उपादानमिति तु नाग्रहः अतएव दासिरित्यत्राकारंत प्रकृती संनिपा
तनिमित्तांगसंज्ञानया परिभाषया ल्यापस्य निमित्तं न स्यादित्याशंक्या नित्यत्वेन समर्पितं भाष्ये कृत्स्नं जेत इति सूत्रेन ह्यंगसंज्ञायामदंतस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति न च कष्टा
येत्यस्या कृत्स्नत्वेति दीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकं कथमिति वाच्यं तस्यापि संनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः विशेषाभावात्फले विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति नोप
न्यस्तं तस्या कृदित्यादिपर्युदासेना सुप्तेव प्रवृत्तिरित्यन्ये झलिकिमिति उत्तुष्टिरित्यतो हलित्येवानुवर्त्य संनिपातपरिभाषयारमाणा मित्यत्र न दोष इति प्रश्नः
अत्र ग्रहणमेवे संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावेत्वमिद्विरित्युत्तरं एतेन बहुवचने किं रामस्येति व्याख्यातं रामाभ्यामित्यपि प्रत्यु
दाहरणं बोध्यं बहुवचने झलौगिति तु न सूत्रितं ज्ञानयोरित्यादौ नुमाप्यतेऽजशत्वमिति बाधित्वेति शेषः अवसाने च त्वस्य पदांतजशत्वापवादत्वात् द्वित्वे रूपेति
पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायाच्च त्वोत्तरं द्वित्वे बोध्यं तादेश इति अन्यथा स्वरिचेति च त्वेन सिद्धा विद्व्यर्थस्यादिति भावः ह्रस्वन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी आमिस
वेनाग्रद्वयत आमीति वर्तते तच्च षष्ठाविपरिणम्यते नामीति सिंगादित्यत आह ह्रस्वातादित्यादि आमत्र षष्ठी बहुवचने भवन नुडे रामादीति स्पष्टं भाष्ये यत्तु
नुडि निविभज्य सामान्ये ननु द्विधेयः नद्याप इति दीर्घताच्चेन्त्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः ह्रस्वताच्चेत्तु चतुर्थ्य एवेति नियम इति ह्रस्वेतेषु न दोषः एवं
च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तन्न नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्नद्याप एवेति नियमपरतयापि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वापत्त्वयोर्ह्रस्वेऽपि द्वित्वेन त्वदुक्तं निय
मे ह्रस्वतस्मान्नाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः नामि द्रलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तने अंगस्येति किं चर्मणां नन्वामीत्येवास्तु नित्यत्वात् पूर्वदोषेऽपि त्व
तानुडित्येतत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वह्रस्वात्त्वमादाय नुडसिद्धेः न च नृचेति दीर्घे विकल्पान्तराणां मित्यत्र नुडचरितार्थः नृनद्याप इत्येव सिद्धेः तदुक्तं भाष्ये नैकमुदाहरणं योग्यं

लु.श.
शे.सु.
३७

मेप्रयोजयतीति तिसृणामिति षट्चतुर्भ्य इत्यत्र त्रैरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टं एतेन ऋत्नघाप इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं च तसृणां प्रियं च तसृणामित्यत्र षट्चतु-
र्भ्य इति सिद्धं गौरीमतदप्रवृत्ते तु न माने बहुवचनं नुलाघवार्थं द्विवचने हि चतुर्भ्यो मिति गुरुनिर्देशः स्यात् नैकमुदाहरणमिति भाष्यविरोधश्च समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहु-
वचननिर्देशस्य दर्थमिति तु न युक्तं अ स्थिदधिति सभ्यो जस इत्यादौ व्यभिचारात् नृचां भाधिकारे पंचम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीति सर्वादि सृत्रभाष्याद्गृह्यमाणो द्वि-
हितविभक्तिरित्यर्थकादस्य नुदौ गौरीः प्रवृत्तिः षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपंचेत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य षट्प्रधान एव समास इत्युक्तं समासस्य षट्प्रधा-
नत्वेन संख्याप्रकारकसंख्येयबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वान्न दोष इति तदर्थः स्मांतेत्यत्र लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानं प्रकृते पितथैव षड्भ्य इत्यादौ पं।
चम्या विरुद्धविभक्तित्वादे गस्यत्यनेन संवधयोग्यत्वाद् द्विहिते त्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति भाष्योक्तेरिति गौणे न योऽप्रवृत्तिरिति वाच्यं नामोति सृत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्या-
न्नुद्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यः परस्यागसंज्ञानिमित्तस्यामोनुडित्यर्थेन गौणेऽपि प्रवृत्तेः अतो भि स इत्यादावंगस्येत्यस्यैव मन्वयस्यैव गसंज्ञासूत्रे भाष्योक्त-
त्वात् अतएव परमचतुर्णामित्यादौ नुद्वयद्वयवेषड्भ्योऽत रादिभ्य इत्येतयो रपि वक्तुं शक्यं तथापि लक्ष्यानुसारात् तत्र तत्र विहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादि ति भाष्या-
क्तसंभक्तिस्त्वेकदेशे न इति बोध्यं अत रादिभ्यः षड्भ्यो लुगिति अनयोरेव सर्वादिसंज्ञासूत्रे भाष्ये उपन्यासाच्च षड्भ्य इत्यादेः षडर्थगतसंख्याभिधायि जशसोरित्यादिक्रमेण
र्थ इति कैयटोक्तं तु अत रादिभ्य इति सूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दृष्टयिष्यते न च पदादतामित्यादाविति प्रसंगः स्वत्वं नाममात्राकाशिकावत्त्वं तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकाशि-
कत्वांशभूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूता च्चांशोपीत्यदोषादिति चेन्न नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात् तेन च मणामिति दीघाभावः सिद्ध इति दिक् परिभाषाविरोधादिति
सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणमात्राभाव इति भावः कृताकृतप्रसंगित्वान्नामीति नित्यं न च विशेषाभावेन फलभावान्न कृते तस्यातिरिति वाच्यं विशेषाभावोपपि पर्जन्यन्यायेन शा-
स्त्रप्रवृत्तेर्भेदो अस्ति तिसृत्रे भाष्योक्तत्वात् आयादय इति सूत्रे भाष्यस्यादिभिः परत्वादायादिवाधमाशङ्कानवकाशत्वादायादयः न च गोपायतीत्यादिरवकाशः अत्रा-
पिशयः स्यादेः प्राप्तेः न च नास्ति विशेषः अन्यदिदमुच्यते नास्ति विशेष इति यदुक्तं आयादीनां स्यादिभिरव्योप्रावकाश इति सनास्यवकाश इति भाष्योक्तेष्वेत्यपि बोध्यं आ-
रंभेति यनुक्तो नामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति नुटि संनिपातपरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्यैवेति तन्न न ह्येकमित्युक्तन्यायेन कतेर्नामीत्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारंभे त्ययो-

राम.
३७

त्स्वंचनतिसचतस्त्रित्यकरणेन लाघवमिति भावः नुदीति नु नोक्तं उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षे भूजः किन्तु द्वेति निष्पन्नभृंगशब्दे दीर्घोपत्तेः इदमेव व्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति
 दिक् अपदांतस्य षडत्येव सिद्धे मूढेन्यग्रहणमिणः षोडशमित्यत्र षट्त्वविधानार्थं रषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थं च स्वंचनत्रराग्रहणं पदांतस्येति च न कर्तव्यमिति भाष्यस्य षड् इण्क्ताः
 षड्गणं चर्त्तस्यासिद्धत्वात् स्वित्याद्यर्थे आदेश प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्मातेः षत्वनिषेधास्त्रिंशच्चतदाह प्रत्ययावयवेत्यादिविद्वताघोषस्येति विद्वत्तत्वं
 रूपाभ्यंतरे प्रयत्नवतोः घोषरूपवाद्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थं षकाराणां षकाराणां यद्वितीयं रामस्येति टाडसीति सूत्रे सकारोच्चारणं त्विण्कोरित्यनुवृत्त्यावेदतात्पर्यं
 हकमिति भावः सर्वादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः आदिशब्दो वयववाची तेन सर्वशब्दघटित उद्गतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनं उद्गतावयवभेद इत्य
 स्योपेता वयवगतं संख्यं इत्यर्थः तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्तमानाः विशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति सर्वनामानौ तत्र पूर्वपदादिति णत्वे अतएव निपातना
 न नाप्राप्तेण त्वेकतस्य निपातनस्य तद्वाधकत्वाण्णत्वसहितमसाधु इति स्पष्टं भोषे प्रयोजनं सर्वनामा व्ययसंज्ञाया मिति वार्तिकाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय ज्ञापकात्तदंतविधि
 रित्याह द्वे द्वे चेतीति प्रथमार्थे सप्रमी द्वे द्वेः सर्वनामसंज्ञा मिति तदर्थः न हितदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति यानि विधेतेति भावः ननु तदंतस्यापि सर्वनामत्वे सर्वं
 नाम्नः स्मे इत्यादिषु सर्वनामो विहितस्य डेः स्मे इत्यर्थो अयरो नाति सर्वो दोषाभावादुपसर्जनं प्रतिषेधो न कार्य इति भाष्ये सूचितं विरुध्येतेति चेन्न प्रयोजनं सर्वनामा व्यय
 संज्ञायामिति तदंतविधि सूत्रस्य वार्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेशपक्षित्वात् इतराचारुचे भाष्यपक्षांतरापदानं न च ऋष्युक्तपक्षेषु नारुचिरिति भ्रममिति च वृद्धिं
 ज्ञासूत्रेऽपि नुष्पन्नत्वं लपि भवाननाकृतिर्लिङ्गे न वेत्याहेति वार्तिककारं प्रतिभाष्योक्तेः अकचेति कुत्सित इति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरा
 न्वये ब्रह्मसंज्ञादेव तद्विद्वतोपत्तेः प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिः कसुवंतात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामा व्ययवटेः प्रागकजित्यर्थोत्तदंतसंज्ञाभावेन तदसिद्धिरिति भा
 वः एवमेवात्र साद्यसिद्धिर्बोद्ध्या एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तं जसः शीर्षोच्चारणमुत्तरार्थवारिणीति अदंतादिति परस्येत्यनेनान्वेति अत इत्यस्य
 गविशेषणतपाः दंतादंतादित्यर्थः सर्वनाम इति तु विहितविशेषणं तस्य नुनां गविशेष्यमाह तौ मानाभावात् तेन वर्णाश्रमेतरा मासपूर्वोदित्यत्र न अत्र एव विभाषा ज
 सीति चरितार्थं अंगसंज्ञानिमित्तस्यादंतात्सर्वनामो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेषामित्याद्यसिद्धेः अत्वविधौ विषयसप्रमीति नुन तस्मिन्निति परिभाषावाधेमानाभावात्

संश
शेसु
३८

प्रागित्संज्ञायादिति प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभावइति भावः परेतु अनुबंधत्वयेभ्यतयात्रापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेवसर्वादेशः इत्संज्ञायेभ्यशकारवत्वमेवतत्सूत्रे
शित्वं अतएवकाणोर्विषयेनानुबंधकृतमसारूप्यमिति विकल्पाभावः अन्यथाकादीनांकादेर्वोक्त्वो धोत्तरंप्रत्ययत्वज्ञानेइत्संज्ञादेः प्रवृत्त्यावाक्यार्थबोधरूपतप्रवृत्तिक
लेऽनुबंधज्ञानाभावेनविकल्पोद्वारूपश्चादनुबंधज्ञानेपिजातनिवृत्त्ययोगात् यदित्रपश्चात्तज्ज्ञानेननिवृत्तिसत्यत्रापिपश्चात्तत्वज्ञानेसर्वादेशत्वस्यापिनिवृत्त्यापत्तिः
ध्वनितं चेदं सुटः प्रथमस्यानेकालशिदित्यादिसूत्रेषुइति प्राहुः अतः सर्वनाम्नइति अदंतादगात्परस्य सर्वनाम्नोविहितस्यत्यर्थः तेनमासपूर्वायेत्यत्रस्मेन ड-सि
ज्ज्योःस्मात्स्मिनौ हलस्यमिति न विभक्ताविति निषेधात् यद्यपिइत्वप्रवृत्तिकालेनविभ कत्वज्ञानतथापि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्वयोग्येइत्यर्थान्नदोषः अ
नएवनविभक्ताविति सूत्रे तु ग्रहणं चरितार्थं आसि स आजसेरसुगित्यत आदित्यनुवर्तते पंचत्रिंशदिति तेनसर्वार्थे प्रतिपादकत्वेपि कृत्स्नसकलादिशब्दानांवेति।
भावः सर्वविधौ बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयववत्समुदाये शक्तौ तस्यसमुदायस्यानुज्ञावयवमेदत्वे एकवचनं यथासर्वो लोकइति तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षा
याद्विवचनादिसर्वोमूहोसर्वमूहाइति यदापुद्गतावयव भेदसमुदायविवक्षातदापिवहुवचनं सर्वे घटाइति पूर्वापरवत् व्यवस्थसंज्ञावर्तिनस्वेमेसर्वोदयइत्यर्थः
एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि नित्यं द्विवचनांतइति द्विवचनांतएवेत्यर्थः अकजर्थेइति ननुकाकचोः कोविशेषः प्रत्ययस्वरचित्सु राभ्यामंतोदात्तत्वस्येवसत्वात् नच
सुवंतत्तद्धितोत्पत्त्याचित्वप्रयुक्तमंतोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुवंतस्य केतुप्रकृतेरिति विशेषइति वाच्यं तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदि
कस्येवप्रकृतित्वात् सचजायमानोन्यायात्सुवंतात्पर्यइत्यन्यत् युष्मद्स्मद्विषये तु वचनात्सुवंतस्येवप्रकृतित्वंतस्येवदोः प्रागकजिति बोध्यं नचाकचित्तन्मध्य
पतितन्यायेन तस्याभग्रहणेन ग्रहणे उभकावयवौ यस्येत्यर्थ उभकशब्दादय च्युभकयइति रूपं केतुनेति विशेषः कश्चेदानीं काकचोर्विशेषइति मध्यप्रामाण्येन
तेषामभिधानादिति शंकेते नचेति द्विवचनपरत्वाभावेनेति अकचित्तन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्यद्विवचनपरत्वं केतुनेन तस्य व्यवधानान्नतत्त्वमित्यर्थः
उमीदृशतइति सूत्रे भाष्यकृता अयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानात् महाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यसत्योगविभागेनोभशब्दाद्वृत्तिवि
षयेऽत्यंतस्वार्थिकायज्विधानार्थं अपंचतद्विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात् अतएवाय ज्विशिष्टस्योभयस्य सर्वनामत्वात् सर्वनामप्रकृति

रामः
३८

कस्यमप्यद्यंतत्वेनत्रलाद्युत्पत्तिः अत्रनित्यशब्दस्यवाच्यार्थविरोधान्नहाविभाषापात्रसंबंधः अयमप्याद्युदात्तएवाद्युदात्तग्रहणानुवृत्तेः अयंचवार्तिकप्रामाण्याद्यत्रोभयं ॥
 न्न्यामयशब्दस्यवाहिवचनविषयत्वाभावसंभावनातत्रैवअतएवोभयोर्यस्यस्यदोशयवासेत्युक्तिनायचतदुध्वनयन्वार्तिकमाहउभयोन्यत्रेतिद्विवचनपरत्वाभावेइति
 न्नपरस्वविषयत्वाभावेइत्यर्थः उभयोरमणिरित्यादौतुनस्त्वभ्यासभ्योभयेषामितिनिर्देशेनयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वेनचतस्यक्वचिदप्रवृत्तेः अत्रास्याद्यतेना
 पचरूपावोदेरस्यदनमिधानमेववाअपचिअकचतनवाच्यः उपजीव्यत्वेनकस्येवप्राप्तेः अपबादस्त्वन्यत्रचरितार्थः अत्रेदं चिंत्यंअकचविधावेत्रोभग्रहणेन।
 सिद्धेसंज्ञाप्रणयनंकिमुर्थेअनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिः सर्वनामसाहचर्योच्चअतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरितिउभयोन्यत्रेतिवार्तिके तयपसमाद्रीर्थकोप्ययचगृ
 ह्यतेउभयोरमणिरुभयेदेवमनुष्याश्चिभाष्येनदुदाहरणत्वात्थिकस्यचग्रहणं तदुपक्रमणावार्तिकप्रवृत्तेः एवंचावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवमे
 दविवक्षयावाहिवचनमस्यासाध्वेव एतन्मूलकमेवोभयस्यसार्धविभक्तित्वं तद्वितश्चेति सूत्रेकैयटेनोक्तं तदाहकैयटइति हरदत्तइति अत्रारुचिवीजंतुप्रागुक्त
 भाष्यविरोधः भाष्येनूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः कप्रत्ययस्याज्ञानाद्यर्थविशिष्टस्वार्थविधानेनद्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्ययविशेषकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्वि
 वचनत्वेनवार्तिकेद्विवचनशब्देनतस्यापिग्रहणमुभशब्दग्रहणावत् अतएवोभयोरुभावोभोभाविद्यादोनायचतदुक्तंभाष्येकेष्यंतरेणवचनंद्विवचनपरोभवि
 ष्यतिकथंस्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टाभवंतीतिप्रकृतिग्रहणेनस्वार्थिकानामपिग्रहणंभवतीति इतिहेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्यग्राहकेण
 द्विवचनशब्देनस्वार्थिकस्यापिग्रहणमितितदर्थः त्रतसिलौतुविभक्तपतस्यस्वार्थविहितावितितत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेतिनतयोरुक्तद्विवचनत्वमिति त।
 स्मात् उभयशब्दात्जस्येति अवयवद्वयारब्धसमुदायवहुत्वविवक्षायामित्यर्थः अंतरंगत्वादिति सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापिनिमित्तत्वेननतत्कृत।
 नित्यसंज्ञायावहिरंगत्वं अतएव संज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्देनविकल्पः अर्थकृतवहिरंगत्वस्यानाश्रयणाच्चेतिभावः इदमर्वाचानुसारेणपरेत्वस्यपक्षः भावबोध।
 कतयानिषंधाश्चवलीयांसइत्यनेनास्यप्रवृत्तिः किंच नांतरंगवलीयइत्यस्यात्रविषयोयुगपत्प्राप्त्यभावात्संज्ञानांवाध्यबाधकाभावेनप्रातिपदिकसंज्ञासमकाल
 मेवसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अतएवोभयेइत्यत्रसर्वनामोविहितत्वेनशोभावसिद्धिः पूर्वपरेत्यादितुपक्षेतदभावमात्रबोधकं असिद्धंवहिरंगमित्यपिनांतरंगोत्तरं

ल.श.
शे.सु.
३९

हिरंगप्रोक्तः अंतरंगेकार्त्तव्येवहिरंगसिद्धत्वेपितत्प्रवृत्त्युत्तरं वहिरंगप्रवृत्तेरनयावारयितुमशक्यत्वात्तदुशस्तथा दृष्टत्वात् तदुत्तरमेतत्प्रवृत्त्यापूर्वादिविवक्षेतदभा-
वविशिष्टेषाधुत्वबोधनस्यशक्यत्वात्तज्ज्ञेतिविषयसप्तमीपक्षेपिप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयो तस्यानिवदतिदेशप्रापितायानिरकाश-
त्वाच्च अत्रापक्षस्यस्थानिवद्भावस्यानुमानिक्यानयावाधायोपाच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तयुक्त्यायथोद्देश यक्षस्यैवैचित्यात् अतएवतयादेशे उभयप्रतिषेधः तयोपग्रहणे
नग्रहणाज्जसिविभाषाप्राप्तेतिस्थानिवत्सूत्रस्थवार्तिकमयअत्यन्ततरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्यप्रत्याख्यातं नत्वेतरंगन्यायवत्त्वेन उभयोत्पन्नोपपत्तिर्हेति।
सूत्रेमात्रशब्दादारभ्यायचअकारात्प्रत्याहारश्रयणो नसिद्धः अतइत्पनुत्पत्ताचकतीत्यादौनातिप्रसंगः तयप्रग्रहणानुसूत्रेऽवयुत्पानुवादः द्वित्रिशब्दप्रकृतिकार्यजंन-
स्यजसः शेषविषयेऽनेभिधानमेव पुंस्येव वानभिधानमिति तदांशयंवदंति तथापीहेति प्रत्ययग्रहणोत्तदंतग्रहणमिति प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति च तदं-
तविधिद्वयेन डतरंगोत्ततेत्याद्यथैपरमकतरस्य अर्थेदेशिवद्भावेन कतरस्य च संज्ञासिद्धेरिति भावः तेत्रमानमाहकेवल्योरिति प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः अद-
तादंगात्तरस्य सर्वनामोविहितस्येत्येकजसः शरीत्यादिरर्थादिति भावः ननु डतरग्रहणो नैव सिद्धेऽन्यतर शब्दपाठो व्यर्थः अत्राह अन्यतरेति किं यत्तद्व्यवतयोर्विधा-
नादिति भावः अपुरेति पूः शब्दस्य विशेष्यत्वेनेत्यर्थः तद्ध्वनयन्स्त्रियामुदाहरति अंतरायामिति एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समानेत्ये सं-
ख्याया च प्रयुज्यते इति केचित् केवलेऽसहायेतत्र संख्या न्यायो सहायवाच्योष्णा ताषड्वहुषु बहुवचनमेकादाकिनिच्चेत्यादिसूत्रेषु भाष्यस्य मुक्तः एको गोत्र इ-
तिसूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोपुक्तः साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानं यथा तेनैकदिकचैत्रमैत्रयोरेकामातेत्यादौ सर्वस्य हेतु इति सूत्रेणैक-
श इति भाष्यपादाय केत्विदाहुरत्यार्थोपेकशब्देऽस्तीति वदता के यटेन केचिदित्युत्पातदर्थकाभावो ध्वनित एव एवं च प्रधानार्थेन दृढमाने स्वेभिधेयापेक्षा-
वंधोति संमस्तः पाठः नियमेनावधिसापेक्षेयवर्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः दक्षिणागाथका इति चत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्भव्यवस्थास्तीत्याग्रहैतु उत्तरे प्रत्यु-
त्तरचशक्त इति प्रत्युदाहरणो बोध्यं उत्तराः कुरुवदति सुमेवैवधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूतरशब्दः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यवर्ततेतदिति व्यव-
स्थाविषयत्वं बोध्यं दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचत्त्रसंनिहितदेशतत्कालिकसूर्यसंमुखयावद्देशस्तोका

राम
३९

लिङ्गत्वं स्यादवदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशिततच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तोक्तत्वं प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्यैव मध्यान्हे सूर्यस्योदञ्जस्वत्वात्तद्वेशदृष्टीनां
 नतदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्रविस्तरः अन्तरम्बकाशावधिपरिधानात्तद्विभेदतादर्थ्येच्छिद्रात्मीयविनावहिरवस्ममध्यं
 तत्तन्मनिस्येति कोशोक्तार्थान् व्युदासार्थमाह अन्तरं बहिर्योगेति अयं तिस्रः स्वाक्रियमार्गाः संज्ञाविकल्पो जसाधारणो भावएव नत्वकजाद्युदात्तत्वादाविति वा
 ध्यं न बहुव्रीहौ चिकीर्षितइत्यध्याहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिरुद्रीत्येदेव्याख्याने नैदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्त्वनिषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः प्रक्रियावाक्येति अलौकिके
 इत्यर्थः न च लौकिके समासप्रवृत्त्यै कार्यी भावस्यापितत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समासइव तत्रापि निषेधः सिद्धइति वाच्यं तत्रैकार्थ्यं भावस्याप्येपि स्वा
 र्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रैव प्राप्तिः कचोऽभावात्संज्ञानिषेधइत्यत्र तात्पर्यात्तल्लौकिकेतुनास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य
 चिकीर्षितत्वाभावात् अतिक्रांतइत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य चट्टांतद्वयमुच्यते अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः भाष्यकारस्त्विति अ
 कचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयमिति भाष्ये कर्तव्येति रुद्रीत्येदेव्याख्या नम्युक्तमिति भावः ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्यादिकल्पेऽस्तु कथं प्रत्याख्यानमन आह यथांतरमिति
 एतच्च धिन्विठ्ठण्यारचेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं एवं च वृत्तिरुदुक्तार्थकं नैदं तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकं यद्यवार्तिककृता तस्य कृतत्वात् सूत्रकृतेऽप्यसंज्ञाया अन्व
 त्वमपि भाष्यकृदस्ति प्रेवनसूत्रकृद्विहितमिति विभाषादिगिति सूत्रे केयटस्य सूत्रे सप्रमो निर्देशः प्रथमार्थे एव अतएव वृत्तिरुदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेधइत्यर्थे भाष्यकृता बहुव्री
 हिपदस्य तदर्थवाक्यस्य पदलक्षणायासाधितः अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वं तदनुगुणानामवेति प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धीय
 सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणा सर्वनामपदवत्त्विनो धकमहासंज्ञाया सर्वार्थोपस्थापकसर्वोदीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणो मानाभावः नामपदस्वारस्येन प्रा
 धान्येनेत्यस्य लाभः उपसर्जनं हीतरविशेषणतयेवोपस्थापकमित्येतेन तद्व्यावृत्तिः पूर्वोदिसंग्रहाय स्वीयसर्वार्थेति संज्ञा व्यावृत्तयेऽभिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेति
 ति भावः पूर्वोदिसूत्रस्य चाप्यमर्थः सर्वोदीनितं दत्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणा सर्वनामपदवतीति तत्र प्राप्ता प्रविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः स
 र्वार्थवाचकत्वस्य लोकोक्तः सिद्धेः एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वोदीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्यपस्तं एकपदोपस्थाप्यो रर्थयोः

४० परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वययोगाच्च तदन्तेसर्वार्थवाचकत्वं त्ववयवद्वारा बोध्यं सतेन तदाक्षिप्तस्य
 विशेष्यतेत्यापास्ततद्विनानुपपत्तभावेनाक्षेपायोगादाक्षिप्तस्य शब्देन्येमानाभावाच्च केचित्तु आहत्या एकस्योद्देश्यताऽपरस्य विधेयतेति वदन्ति परं त्वाद्यः पक्ष इतो ल
 घुरिति बोध्यं संनिवेशादिति तदनुमानादित्यर्थः अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वं तदोः सदिति सूत्रे अदस एव दस्य सत्त्वं नान्यस्येति नियमो ह्येय
 निरूप्यते इति प्राप्नोति स्वइति चेष्टेयया लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यं तु प्रकृतसूत्रनमसूत्रस्यानेकभाष्यविशेषादेकदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः तृतीया समासे द्वंद्वे चेति
 सूत्रस्याकसेकरीत्यान बहुव्रीह्याविति सूत्रस्याकसीत्याचप्रथमार्थे सप्रथमपि समासस्यैव निषेधो न त्वयवानां समुदायस्येति अकचस्वरो तु कर्तव्यो प्रत्यंगमुक्तसंज्ञा
 यमिति भाष्योक्तं यामं करणविषयस्य त्यागत्वं प्रकरणस्य सममौ निर्देशानां प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसंज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः किंचावयवमात्रस्य निषेधे
 वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वोक्तत्वेन समुदायसंज्ञायां सुडापत्तिः तेस्य संज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वोदित्वानपायात् अवयवस्य व्यपदेशिव
 द्वावेन समुदायस्य च द्वंद्वे विद्यमानत्वेन निषेधे तु अवयवस्य निषेधे फलाभावः न च त्वच्छब्दस्य तांतत्वे काकचोर्विशेषणफलं द्वंद्ववयवमात्रे संहरादिविशेषणान्व
 याभाववत्कुत्सादिविवक्षाया अभावात् समुदायेतद्विवक्षायां समुदायेतरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः एतदनुत्पत्तेः अन्यथा त
 वप्रत्येककप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः अतवोक्तं भाष्येऽकाङ्क्षानभवतीति विभाषाजसौति सूत्रे समुदाये कुत्साविवक्षाया मित्यर्थः कृताकचा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वा
 र्थघातत्वात् तदनेन विकल्पो भवत्येव त्वदधरमधुरमधुनिषिक्तमिति जयदेवप्रयोगवलेनान्यार्थकत्वच्छब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावाच्च बहुसमतत्वाच्च
 एतेन बहुव्रीह्याविति वदस्यपि द्वंद्वे चिकीर्षित इत्यपास्तं फलाभावात् जसाधारेणोभाव एव विकल्पविधायकस्य विभाषाजसौत्यस्यासंगतेति भावः अदुतावयवमे
 दसमूहस्य द्वंद्वविशेष्यतेऽप्युपसर्जनेन संज्ञाया अप्राप्त्या द्वंद्वे चेत्यपि न बहुव्रीह्याविति वदितितत्वं अतएव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कुक्कुटमयूरीवित्यादौ ह्रस्ववर्णिना युद्धं हे
 निति वचनमारब्धमिति दिक्नाकजिति समुदायनिष्ठकुत्सावोधकोकजैत्यर्थः प्रथमचरम अत्र सूत्रेनेति न संबध्यते प्रथमादिष्वसंभवात् जसीत्वनुवृत्तेरर्थो भिन्नोक्त्यम
 पिशीभावे एव विकल्पस्तदाह जसः कार्यप्रतीति तयः संख्याया अवयवे तयविति तदंता इत्यत्र हेतुरूतः द्वितीयतृतीयौ द्वे स्तीयस्त्रेः संप्रसारणं चेति साधु अर्थ

वदिति प्रतिपदेत्तस्यैत्यपि बोध्यं तेनानन्ते आद्युदात्तस्य द्वितीयाय भागायेत्येवा नभावेतुस्मैभवत्येव जराया अष्टन इत्यतो विभक्त्यवित्यचिर इत्यतो चोति अनुवर्तते ।
 तदादिविधिश्चेत्याह अजादाविति जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिद्वावेन विभक्तौ किं जराया इदं जारं प्रतिपत्तिलाघवाय जराया असुङ्गकृतः पदाङ्गाधिकारे इति पदम
 गंच विशेष्यं विशेषणं तदंतं विधिरिति भावः पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यत इति येन विधिरित्यत्राकोरस्य निर्दिश्यमानस्येति षष्ठी स्थाने
 योगेति सूत्रमावर्तते आहृतस्यायमर्थः षष्ठ्यतमुच्चार्यमाणो मेषस्यानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः नन्वयजरशब्देन जराशब्देन आह स
 कदेशेति स्थानि कस्येति भावः जरा इत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहात् अनेन स्थानिबुध्यैव कस्य प्रवृत्त्या निर्दिश्यमानपरिभाषा बाधाभावो बोध्यः येन विधिस्तदंतस्यैत्यस्य तु सं
 ज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्य जराशब्देन जराशब्दात् पर इति तदंतं तेनादेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् निर्जरसेति अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रुत्वेन भत्वेन पदत्व
 बांधात् सूत्रेषु उत्तरसूत्रस्थस्य पूर्वत्रापकर्षवदपेक्षेस्त्वैव चित्रायेति बोध्यं पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः इदमर्वाचामनुरोधेन परेतु विभक्त्यादे
 शेभ्यः परत्वाजं रसित्यसंगतं विभक्त्यादेशानामेवं पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् अतएव जराया इति सूत्रेऽजरासीत्यत्र नुमजरसोऽप्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि निभाषात्
 संगच्छते अन्यथा त्वद्रीत्याशीभावात् पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावात् नुमाविप्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टेव मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः
 पूर्वशीभावे प्रवृत्ते तत्संगतिः स्पष्टेव अतएव टाडसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारः संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्ति जरणातिजरादिति भाव्यं न
 त्वतिजरसि नातिजरसादिति गौरवमुद्गावितवानिति भवद्रीत्या पूर्वजरसादेशेनाद्यप्राप्या तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्यु
 पयन्ति तस्यासंगतिः स्पष्टेव वृत्तिकारोप्याह अतिजरसि नातिजरसादिति केचिदिच्छन्ति यथा तु भाष्यजशनेतदिष्यते लक्ष्यत इति न पुंसकद्वितीयैकवचनेपि सुकुवा
 धेनातिमित्यमि संनिपातपरिभाषया जरसभावः न च तत्र नाकारात् संनिपातकृत एवाजदिः किनु तदभावेपि एषा तु संनिपातलक्षणाविधिविना नयस्य प्रवृत्तिर्या
 ग्यतामि त्रैवेति अत्र भवत्येव जरसि निवाच्यमानाभावात् टाडसीति सूत्रस्थेनातिजरेणोत्पत्तिद्विषयकैयटेन विरोधाच्च ध्वनितं चेदं जराया इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि
 पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्येत्तत्र लुक्स्मान्नेति एष्टे परेण प्रथमे कवचनेपि त्रिजरासंतिष्ठतौ त्यत्रापि कुतोलुङ्गशङ्कते इति एष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमे कवचने अ

सभावेत्तरमेवजरस्तत्रकृतेजरसिसंनिपातपरिभाषयाननुकृतिविशेषउक्तः यद्धामभावेकृतेसंनिपातपरिभाषयानजरसितिपाठभेदेनविशेषउक्तः ततःपरेणयद्ये-
वमतिजरसमतिजरसैरितिनाप्राप्नोतिअतिजरसितिद्वितीयैकवचनादौशंकितेसिद्धातिनाइष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमिति अत्रविशेषोपपादनेऽत्यपाठ-
रावयुक्तः अन्यथालोकः प्रथमेकवचनेतेनाभावेउपपादितेद्वितीयैकवचनेपितेनन्यायेनलुकोप्राप्तौविशेषोक्तिरसंगतेतिबोध्यं एवंस्त्रियांजरसादेशेकृतेयाडा-
पइत्यादीनामाकारप्रश्लेषेणावारणविफलमेवतेषांपरत्वात् अतिखड्गशब्देतेषांवारणायतुप्रश्लेषआवश्यकइत्याहुः यरेतुजरसादेशादिभक्तिसंवधिकार्यमात्रं
पूर्वविप्रतिषेधेनतेनजराणामित्यादावामिपूर्वेनुटिजरसोऽभावएवएवंचह्रस्वनद्यापइत्यत्राकारप्रश्लेषे नफलनापिमानं अतएवउपापग्रहणोऽदोर्घइतिव-
त्जरसादेशस्यानित्यत्वप्रतिषेधोवार्तिककृतानारब्धइत्याहुःपरिभाषयाअनित्यत्वमिति इनातोरिकारदीर्घोच्चारणमेसिकर्तव्येरेस्करांचतदनित्यत्वैर्मूलमिति तद-
भिमानः षष्ठ्येकवचनेइति एकसूत्रोपात्तत्वात्सादेशविषयेपिपूर्वविप्रतिषेधइतिभावः एतच्चभाष्ये— ति इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्यारव्यानपरभाष्येत्यर्थः
इष्टमेवैतत्संगृहीतमतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमितिजरायाइतिसूत्रस्यभाष्येइतिचार्थइत्यन्यत्रविस्तरः पदज्ञौ आदेशैः स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यतेइत्या-
ह पाददनेति अनुदानस्यचर्दपथस्येत्येतान्यतरस्यामित्यनुवर्तते अतएवतुल्यास्यसूत्रादिभाष्येआस्येतुल्यः पादेओपहतमासेनपूर्वायेत्यादिप्रयोगाः हेद-
यस्यप्रियइतिसौत्रप्रयोगश्चोपपन्नाभवंतियेचतद्विद्वत्सूत्रस्येवाकेशेष्विनिवार्तिकेवाग्रहणेतुत्र— वाग्रहणासंवधवोधकं यद्यपिनिशाशब्दस्यनिशाश-
ब्दप्रकृतिकत्वेनभाषुरिमतसिद्धतयागोपेवैकल्यिकत्वेनचवाकवाचेत्युभयवतनिशानिशयोः सूत्रेनिशाग्रहणंविनापिसिद्धिस्तथापिसुटिहलेतस्यासाधुत्वबोध-
नायात्रग्रहणमितिहृत्पनुसारिणः परेतुअनुदानस्येतिस्त्रेन्यतरस्यामित्यस्यस्वरितत्वंनास्ति अतएवशीर्षेछंदसीतिसूत्रेणोर्ध्वनिनिप्रकृत्यंतरंइष्टव्यंआदे-
शत्वेहिछंदसिशिरस्शब्दस्यप्रयोगोनस्यादित्युक्तंभाष्ये अन्यथाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिद्वेषाभावेनतदसंगतिः स्पष्टेवयेचतद्विद्वत्सूत्रादेशत्वायशिर-
साग्रहणोक्तंमितिपुक्तंवाकेशेष्विनिवार्तिकेचवक्तव्यमित्युक्तंतस्माच्छसादिविषयाणिप्रकृत्यंतराण्यवपहादयः एवंमांसपृक्त्वोपि अतएवतदसंगतोः स्थानिवद्वा-
वादावतत्वमादायनसांप्रतामित्यादौननुडादि नासिकायानस्यतत्सुद्रेष्ठितिवार्तिकेआदेशत्वमेवनासिकायाइत्यनुवर्तते अतएवतद्विषयेनासिकाया

द्रष्टव्यं अतएव पदादिषु मांस एतन्मूनामुपसंख्यानमिति वार्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः प्रत्याहार इति व्याख्यानादौट्टकारेणेति भावः अक्षयस्येति पूर्वदा
 सपरतयाप्यस्य भाष्ये व्याख्यानाल्लघुत्वाच्चेति भावः प्रसज्य प्रतिषेधेन व्याख्यानेऽतएव ज्ञापकात्केषां चिदसमर्थसमासानोसाधुत्वं बोध्यं स्वादिषु सुरत्रप्रयमेकैक
 नञ् आदिं प्रहृत्य न क्वं चानां ग्रहणं व्याख्यानात्तदाह कप्रत्ययावधीति तदन्तेष्वित्यर्थः यच्चिभेसमाहारद्वेष्टेसोत्रत्वान्नटच्च यचीत्यनेन स्वदेविशेषणत्वादिविधि
 असर्वनामेति तेन सुपादावित्यादौ पादः पन्नभसज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपः शास्त्रोपेयिकार्यं भवति न पदात्तसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् आकडास प्राकडा
 दिति नावधिः तत्सुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्समावेशार्थं हित इति पाह कडारा इत्यादिव्याप्यर्थकाडा आचार्यादिति वक्तुं युक्तं एकैवेति संख्यावाच्ये कशब्दोपादा
 नादवधारणं संपद्यत इति भावः यापरेति द्वयोः सावकाशयोः परानिरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न अन्यत्र तद्वदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञा
 दीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः लौकिकस्य तत्र कौडिन्य न्यायस्यापि लोके संज्ञाविषये अदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेऽर्त्तेने
 ति अनवकाशत्वेनेत्यर्थः परोदाहरणं तु अपादानमुत्तराणि बाधंत इत्याकरेस्य विरोधा भावेन विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन ह
 एतयात्रापि तेन व्यवस्था अपादानादिसंज्ञानां समावेशतु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिरिति भावः भपदसंज्ञयोः समावेशतुराज्ञ इत्यादौ न लोपस्यापत्तिर्विध्या न च राजन्य
 इत्यादौ सुमिडं तमिति पदत्वं दुर्वारं पर्याभसंज्ञया तु न बाधः तस्या अंतरंगत्वादिति वाच्यं समानावधिकाया अंतरंगया अण्यनया वाध्यसामान्यचिंतया अपव
 दत्वेनैव बाधा इत्याहुः आकडासस्य संज्ञासुचययोर्देशपक्षसवेत्यद द्रष्टव्यं शब्देनिरूपयिष्यते भपदसंज्ञाविधायां प्रकरणोभस्येत्यस्य पाठेनांगमित्यनुवर्त्या
 गंसत्यदं भवति भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्याः समावेशावक्यपर्याय इति बोध्यं पुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोः पिणलुत्तमोवेति ज्ञापकात्समावेशः गुरुस्य संज्ञे
 वर्णस्य नैव संज्ञेतदंतस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशत उभेपिवर्गस्येति पक्ष आकरे उपलभ्यमानोप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादनादिति दिक् यलो
 प इति ह्यसि सर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः अल्लोपोनः तपरकरणं किं अनितेः किपि आन इत्यादौ लोपाभावायानुत्वं त्वत्रैकदेशविहृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः पूर्व
 स्मादिनि अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावि त्यस्यादृष्ट्या पंचमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः तेन प्रत्येविषयान्नित्यादिसिद्धिः अन्यथा जुसस्यात्

ल.श.
श.सु.
४२

अतएवोभेऽभ्यस्तमितिसूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसंज्ञार्थे ऐर्त्सन्नित्यत्राभ्यस्तलक्षणोऽनुसमाभूदिति उक्तेश्चैकदिशस्य पूर्वविधाविति पंचमीसमासेन
स्थानिवत्वात्तुतोऽप्राप्तेरसतिप्रयोजने उभेग्रहणं सहाय्यमित्युक्तं तेनोभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेऽपि प्रत्येऽपि षष्ठ्यनितिसिद्धये आवश्यकं न पंचमीसमासेन तत्सिद्धावुभे
ग्रहणं सहाय्यमितितद्वाचः इति पक्षेऽपि तु नास्यानित्यत्वं सूचितं प्रविगण्येति भाष्योदाहरणमपि तदनित्यत्वेऽवसंगच्छते अतएव हेगोरित्यत्र च द्वेऽस्थानि
वर्त्तमानं संवृद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्याने तु न मानं पूर्वत्रासिद्धेनेति अतिदेशदृष्ट्या त्रिपाद्याऽसिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादेऽयं तत्फलः ।
त्वतिदेशोऽनरण्यं वति घटितानां प्रवृत्तिबोधने अतएवामीक्षीरपेरोऽत्यादौ मीत्वरात्वे भवतः अत्रैकास्यादः संवृद्धित्वेऽप्येकानुत्तरपदत्वं चातवद्वाकाधी
नं तस्य दाष इति इदं वाचनिकमेव न मुने इति सूत्रेनेति योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते अतएव सिद्धकांडं वार्तिककृतारम्भं न लोपः सुवितिसूत्रं च सूत्रकृताकृतं ।
प्रकारार्थमिति प्रकारः सादृश्यं तच्च सुखेन मांसं च नीत्यादावपि न लुप्तमिति निषेधानित्यत्वाच्छादिपरत्वं बोध्यं शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये तन्न वाशेषकण
जरो गेष्टित्यस्यैव यथोपपत्तेः नासिकायाभ्यस्तसंस्तुद्रेषु न सिति भाष्यपरितवार्तिकस्यैव यथोपपत्तेः अतएव प्राणमृचुरित्यत्रापि तद्वदेव शसादिपरत्वं अत्र सु
प्रभृतिष्विति वाच्ये शस्त्रप्रभृतिष्वित्युक्त्वाऽन्यत्र कचिदेव प्रवृत्तिर्बोधाते अतएव पट्टहन्निशां ग्रहणं चरितार्थं तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्य
वस्थाया एव वक्तव्यतया सुप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्याऽसंभवे न द्वेयर्थस्यैव प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह भाष्ये इति तत्र हि शस्त्रप्रभृतिष्वित्युच्यते अशस्त्र
प्रभृतिष्वपि दृश्यते शलादौ षणो ककुदो षणो याचते महादेव इत्युक्तं आद्यस्याग्निगुप्रेषेऽप्यमानस्य शलाकाकारे दौषणोत्यर्थः छंदसः कादिलोपः एतेन दो
ष इत्युक्तं तस्य दूषणवाचिनो दोषनादेश इत्युक्तं तेन पदं भिरिति न च कोशस्य पदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः एयकपदादिवचनं तत्र व्यर्थ
न हि स्यात्तद्वेदोऽप्युक्तं एयकपदादाने प्रयोजनमस्ति स्थानुपादाने नैव तदर्थो भिधान् अतएव नानादेशस्याप्यर्थबोधनात् अतएव नानादेशादे
शानां कोशः नान्यास इति वाच्यं पदादीनां भाष्यरीत्यानादेशत्वात् तत्वेऽपि तद्वत्क्रोष्टुरिति वद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सोपरतो हृदादीनां भाष्यमा
र्थप्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् स्पष्टं चेदं वाशेकेति सूत्रे मूले कोशशब्दादर्थपरा एव शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतएव एवैव वि

राम
४२

सूर्योरायणदत्तादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मन्त्राणां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितं एतत्पदमसु कवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वमसि
 हिमस्य तत्तत्पुरुषस्यानियतः यश्चान्यनसैव अत्रैवेति सरस्वतिर्देवकाये विह्वये एतानि ते चेन्नामानो न्यादो यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषामर्था इति बोधः
 तत्त्वनां शक्तिरसमैवाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तं अन्यथा एकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसंगतिः स्पष्टं
 यस्तु न तथैव सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्यैव बोधात्तापतेः अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् अतएव यत्तदेतेभ्य इत्यादौ पाणिनिने कृते न कृत एते
 न कोशशब्दानां शब्दपरता अतएवैकशेषान् अर्थपरत्वं तु न संभवति इतः पूर्वशक्तिग्रहाभावात् एते शब्दा एकार्था इति बोधः एवंचात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न सति रिम
 पासमिति दिक् संख्याविसापेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणानुत्तरपद इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यंतत्वे लाभाय एतेन ह्यहप्रिय इत्येवेतदुदाहरणमित्यपास्तं विश्वपा इति विश्वपा
 तोतिविग्रहे आतोनुपसर्गे इति प्राप्ते वासरूपन्यायेनातोमनिष्कनिषनियश्चेति चेन्न विव सचादंतेभ्यो लोकेऽपि कोलालप आगतमिति विभाषा पूर्वाण्येति सूत्रे भाष्य
 प्रयोगात्किंप्रस्तादंतेभ्यो भाष्याद्यनुक्तं किं न भिधानमेव अतएव यूस्याख्या विनिस्सूत्रे स्मरव्यावित्यत्र विजुक्तो भाष्ये ननु क्षिप अतएव शस्या इत्यादि प्रयो
 मेषभाष्यकृता इत्वं न कृतमिति कश्चित् अमेकि पमेवाहुः दीर्घाज्जेने चीत्यस्यानुकृषः दीर्घाच्छेये वेति निपमपरं दीर्घाच्छसीत्येव न सन्निजं दीर्घादेव शसीति विपरीत निपमापतेः
 प्रत्याहारेषु जातिपसाश्रयणादत्र प्राप्तिः न्याय्यत्वादिति जसि पूर्वसर्वर्तु दीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः आतोः किं हाहानिति अमुत्यन्नमिदं अस्मकिया शब्दे
 तु सानिति प्रत्युदाहरणं परेतुक्तः अइत्यादिसिध्यर्थमातोना पइति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्संसाध्यतत्वे स्मरव्यातं भाष्ये एवं च सा शब्दादेर्यद्वमि
 धानंतदा योगविभागेन लोप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमावंत निवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्तिककृतो रज्ञानकल्पनापेक्षये दृशार्थकल्पनस्यैवोचित्वात् आवंतादाचार
 किवेव नाना किं वंतादा कर्तृकिपुनानभिधानादिति न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः अतएव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये परस्वरुपवाध्य सामान्यचितं यादीर्घमात्रस्य वा
 धकमिति पक्षे रामानित्यादिसिध्यर्थमतो दीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्तमाने बहुवचने अत्येदिति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन परस्वरुपवाधकं दीर्घविधायकमा
 णमित्यादावने न दीर्घे परत्वात्कृतेऽनेनामित्यादौ सावकाशस्य नुटो प्राप्तिमाशंक्य ह्रस्वनद्या पइति सूत्रे आज्जेने रित्यत आह्रहणा नुवृत्त्या समाधाय कोलालपामि

लः शः
शः सु
४३

यमिति तदाशयः अधात्ववपवाकारानां लोपाभावेन तदसंगतिः स्पष्टवेत्ताहः त्कः शन इति त्काप्रत्ययस्येडित्याद्यर्थकं त्क इत्थं शस्ये
ज्वमित्यादिप्रयोगस्य मत्रोदाहरणं एतेनाचारकिवंतात्कर्तृरिक्किपेते प्रयोगानिर्वात्या इत्यपासं आचारकिवंतप्रकृतिककर्तृकिवंतस्य भाष्ये काप्यनुपन्यासेनने
भ्यः कर्तृक्रियानभिधानस्येवलाभाच्च इत्यादंताः जसि च ह्रस्वस्य गुण इति वर्तते ह्रस्वस्य संबुद्धौ चेत्यतः संबुद्धाविति वर्तते शेषोऽप्य यूस्माख्यावित्यतोऽय इति डि-ति
ह्रस्वेत्यतो ह्रस्व इति वर्तते शेषपदार्थमाह अनदीत्यादि तदंतमिति अनुवृत्तयूभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणतदंतलाभ इति भावः ननु मत्स्ये इत्यत्रानव
काशत्वात्तद्वै संज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत्र आह एकसंज्ञेति अधिकारादिति कडाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्यंतं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः
स्य घाथे मिति स्पष्टतया तदंत विधि लाभार्थमिति भावः मात्रे इति कृतोऽतीति नु यू इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः आडोना पुंसीति तु नोक्तं अमुना कु
लेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वात् नुमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः नमुने इति निषेधस्तु नुमिनमुदादेश इति वार्तिकविरोधान् अतएव सूत्रक
तात्कीति वन्तीति नोक्तं तथा सति तत्रेणानकारनिर्देशेऽपि संभाव्येत आगं नुनाकारेण तस्य पिने इति निर्देशेन तत्र स्वीकारे त्वत्पतं ज्ञानगौरवमिति न किंचिद्वा घवमिति
स्य घं भाष्ये आडितीति डकारविशिष्टा संज्ञानत्वस्य डस्यत्वं अतएव हरिणामत्येतादौ न गुणाः एवमो ड आप इत्यत्रापि अतएवा संभवे एवापवादत्वमिति वार्ति
कमतेऽपि रमे इत्याक्षेपेन याह्योर्द्वि सुपि चेत्यतः सुपौति वर्तते तेन पद्वीति सिद्धं न च घेऽतीति सूत्रं कार्ये डकारादावित्यर्थः प्रवाहवेत्यत्रा डया जयारामुपसंख्यान
मिति आडादेशस्तु डी इत्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यं मत्यामित्यादावाप्यपनद्या इत्यस्यानापत्तेः अत्र विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् इतग्रहणे त्वसंबन्धकार्यत्वात्स्थानि
वत्त्वस्य घृमिति दिक् डोसिड एडो द्वित्वेऽपि अस्वरितत्वाच्चया संख्यनडितश्चेति तु नाः सुत्रिकृत उदित्यत्र कृतं तान्ति नोति परपूर्वपरयो रत्वमित्यर्थः ननु तोत्या
दौ शेषापत्तेः डोसोऽप्येव सिद्धे डसि ग्रहणं स्याद्यर्थमिति अच्येः इडुड्यामिति किंचेः परस्य डो रौदचै
ति डिं प्रकृते चैरे चैति वार्थो माभूदिति अदो तोस्त परत्वं सुखसुखार्थे इत्संज्ञायां च तस्य लोप इति तयोर्लोपः न चो तो विभक्तित्वान्न विभक्ताविति निषेधात् के
यमिति संज्ञेति वाच्यं सुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं ननु कार्योत्तरं नापि प्रयोगे अवगमिष्यतीति तत्प्रतिज्ञैव न विभक्तावित्यस्य तत्राप्रवृत्तेः अतएव ह्रस्वोऽप्य

सिम
४३

वैश्वदेवस्य निर्देशः संग्रहे यदित् उच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्तदेतत्संज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु किंतस्य लोप इत्यनेन स्वभाववादस्योभय
 त्रापि सत्त्वात् ध्वनितं चेदंतस्य लोप इत्यत्र भाष्ये इति दिक् सौत्रे निरूपयिष्यामः न चैवमग्न्यावित्यत्रैतः स्वरितत्वापत्तिः न च प्रत्यया प्रत्यययोरित्येव सिद्धे न
 स्ति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके दोषदेशिक प्रत्ययत्ववत्यवतत्प्रवृत्तिरितिकच तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्धये भाष्यकृता काष्पनाश्रयणात् सौत्रे चैवं
 नित्स्वरितमित्यत्र कैयटे अगस्येः तिसूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्ययानां यैकदेशे नोक्ता न तु सिद्धंतिनेति स्पष्टं तद्विदां आन्तलोप इति सूत्रे भाष्ये पि ध्वनितस्तदभा
 व इति चेन्न प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानं कालिक प्रत्ययवद्ग्रहणमित्यर्थोत् अतएवादेशेषु दित्वमाश्रित्य तत्प्रत्ययानां फलभेदेनेति दिक् अनङ् सो
 साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात् नकाराकारस्तु उच्चारणार्थे इत्संज्ञकः अलोत्प्लात् अवध्यवधिमतोः साजात्यादाह पूर्वोवर्ण इति अतएव
 शिष्ट इत्यादौ शा इति समुदायस्य शास इदीती त्वन पंचम्यंतालग्रहणाच्च शास्यन सर्वनामस्थाने नोपधाया इति द्रलोप इत्यंतो दीर्घ इति चानुवर्तते अएक्त अपृ
 क्त इति पुंस्त्वमविवक्षितं अतएवाष्टकं हलिति संग्रहे अएक्त प्रदेशेषु हलग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थः हल्पाप् सुति सीति एयक्यदं हलंतादि
 ति सुति सीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्संविहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदंतत्तम इति भावः एवंश्चावंशे द्धेधातदुपस्थित्वाऽऽवावंतांतादित्यर्थो दृष्ट
 व्यः हलश्चाभ्यः किमिति राम इत्यादौ दीर्घांतत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः दीर्घां किं निष्कोशां विरतिरवद्व इत्यारभ्य संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादित्यंतोपपाठः
 मनोरमायो दर्शनात् सखेति यद्यप्यत्रैव सख्युरसंबुद्धाविति लेख उचितस्तथापि नोत्तलसरादीर्घेणैव सिद्धे रत उपधाया इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवोचित्या
 चात्र नोक्तं अचोऽणिमृजेर्द्विप्रितो दृष्टिरित्यनुवर्ततेऽगस्येति चाधिकृतं तदाह अगस्य दृष्टिरेति ख्यत्यादिति उच्चारणार्थकारेण कृतयराः प्रयोगस्य स्यानुकरणाद
 विशेषेण भयो ग्रहणमित्याह स्वितीत्यादिङ्सादिपरस्तादृशः स्विस्वीतिती शब्दप्रकृतिक एव संभवतीति भावः सुसखेति न पूजनादिति निषेधाद्राजाहः सखि
 प्य इति दृष्टं समुदायस्येति असत्त्वात्पस्यसस्विभिन्नावयवाविति वर्णसंज्ञापक्षेः अत्र पक्षपर्युदासेन तद्विन्नप्राप्तिपदिकां त्येवर्णोदेरेव ग्रहणात्कृतं सख्येति
 वाक्येन दोषः सिद्धातिसंमते तदंतसंज्ञापक्षे सखिभिन्नावित्यर्थः पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे अस्य तदंतग्रहणं तु न विशेष्यासन्निधानादिति भावः एतत्सर्वहद

स श
श सु
४४

चातुरेधेन यस्येति चेति सूत्रभाष्यात्तु सखिशब्दस्य तदवयववेलक्षणया सख्यवयवमिन्नयो रिदुतो रित्यर्थः यया अत्वसंतस्येति सूत्रेऽधाते रित्येतद्व्यकधातुपदस्य पिङ्ग्रद
प्यादिसिध्यर्थं धात्ववयववेलक्षणकरे दृश्यते तदंतसंज्ञापक्षेऽप्यसखीति चोरेव विशेषणान्तस्तदंतविधिः उत अत्र प्रत्यापादितिवक्तव्यं सख्यवयवमिन्नेव णीद्यंतमि
त्यर्थः तदंतविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया चोरेवं च मकृते नैव घिसंज्ञेतिलभ्यते तत्र हि भाष्ये इवरीस्य किमुदाहरणमति सखेरागच्छतियद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृ
तदीर्घस्य पूर्वोक्तवद्भावेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पसर्जनहस्वत्वे कृते पिधिसंज्ञान स्यात् लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
न दोष इत्युक्तं भवद्वात्या हे विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिर्वाधे वेति तदसंगतिः स्पष्टैव न च लोपेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषादोषः सखिशब्दस्य तद्व्यवयवस्य रत्वे
न प्रातिपदिकग्रहणाभावात् प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणव्यत्याससूत्रे किमर्थं विवृतनिदेशेन सखिपतिभ्यामित्येवोच्यते ।
अतिसखेरित्यत्र माभूदिति भाष्येपि द्यंतप्रकृतिकसमायं विहितविशेषणार्थं अयरोनेव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयरोने वैतत्तभाष्यप्रवृत्तमिति न तद्विरोधः
त्पलं पतिः समा एवकार इष्टोवधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादेव्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव त्रिशंका द्ययाज्ययाजनादाविवतपोमाहात्म्ये ।
नासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् याज्ञेकर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिवत्तात्तेषां तपोवत्ताच्च यज्ञमध्ये पितदंतर्गत
तत्पाठे दोषाभावः स्वातंत्र्येणोदशप्रयोजना अस्म दादयः प्रत्यवयंत्येव अतएव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छंदोवत्कवयः कुर्वंतोत्युक्तानत्ये षेष्टिरस्तीत्युक्तं यूष्मा
ख्याविति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टतरं वैतत्त समास इत्युक्तेर्वहुच्युर्वेन धित्वं अतएव पतिवृत्तौ वैवेति नास्ति वरीसंज्ञापक्षेऽप्यवयवकार इत्यर्थः तदंतसंज्ञापक्षेऽप्य
वयवकारांत इत्यर्थः सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयववेकारे लास्यलिकः सते न शेषो घ्यसखिती पतिसखी समास एवेति सूत्र्यतामित्यपास्तं यस्येति चेति सूत्रस्य भाष्यरीत्या
सुपतिना तु सख्या इत्यादीनां सिद्धांतान्याससंकर्त्तमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् नित्यवहुवचनान्त इति किमः संख्यापरिमारादप्यनेन किं शब्दाद्बहुत्वं संख्या
वद्विज्ञासंख्यवत्प्रत्ययप्रत्ययवदतिरिति भाष्यस्य स्पष्टत्वादिति भावः बहुगणसंख्याप्रदेशेषु एतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणासत्वेऽपि तन्मूलकानि माकृतिमन्त्राणि
स्यः अतः कर्तारिकर्मत्यादाविव अतएव संख्याया अतिशदंताया इति शदंतपदे दासः संगच्छते न हि शदंता कृतिमा संख्यास्ति न समासंज्ञाप्रदेशेषु अभ्यगा

सम
४४

तिः केचनलोकः प्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति स्पष्टभाष्ये अतएव पंचकत्वइत्यादिसिद्धिः एतन्प्रायोपयोगस्त्वभ्यासाच्चेदित्यादिसंज्ञा
 विषये प्रत्ययसूत्रे बहुगणग्रहणानुतयोर्नियतविषयपरित्येदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् बहुत्वादिहित्रादिसंख्याव्यापको धर्मविशेषः अतएव भाष्ये सतत्त्वमिति देश
 र्थेयदयमेमेत्यादिस्थित्याहेत्युक्तं यत्तु भाष्ये एकादिकयाचापिसंख्यायते इत्युक्तं तस्यायमर्थः बह्वादिकयापि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यायां संख्यायते कर्तातिशब्दो
 पिसंख्यानकरणोभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया संख्यानकरणं एवंवत्त्वेत्तु यद्वाचापिशब्दोवाक्यालंकारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु र्थेया गृह्यते
 इति लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमिति तदर्थः एतेनाथोतस्वाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्चेत्संख्याकार्ये तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थं तत्तेन भूयादीनां नतेषां वेषु स्या
 विशालताविशेषविशेषणद्वाराभ्यां अवहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बहुत्वमात्रवाचिनं न्यादीनां च न व्याप्तिः यद्वा नियतसंख्यावाचिनं चेत् बहुगणयोरेवेति धर्थात् स्वाचित्यात् वैपुल्यं
 नियमः अनंतशब्दवत् अनंतवाचिशतशब्दस्य संख्याकायाभाव इष्ट एव त्पपास्त संघवेपुल्यवाचकयोर्न ह्यग्रहणं परस्परसाहचर्येणाद्यादिसंख्याव्यापकधे
 र्मेवाचिनोरेव ग्रहणात् वतु इति सानुबंधनिर्देशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः उतिस्तद्धितस्ववत्तुसाहचर्यादित्पलं स्मृतेत्यतः षडिति वर्तते संख्येति च प्रकृतं
 तदाह उत्पतेति अतएव षट्कतौ तिडडनुवादेन युज्यते अतएव संज्ञानिधावपि प्रत्ययग्रहणानंदंतग्रहणं संख्येति किंपतयः प्रत्ययस्य अनेकसंज्ञाकरणादा
 दित्याविभक्तिविपरिणामेन चनेदावितसंज्ञाश्रयणमतो न संकरः तेन हंतेत्यादौ व्यावृत्तिरिति न द्वित्वं तदाह लुक् लुक् लुक् लुक् इति अदर्शनं लोप इत्यतोऽदर्शनमित्य
 सुवर्तते प्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानात् नान्या न्याश्रयः एकसंज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्यत्वेन लोपसंज्ञाया आसमावेशः तेन प्रत्ययलक्षणासिद्धिः षडस्यो जश
 सोः शिदित्यतो जशशोः रिति वर्तते षडभ्य इति विहितविशेषणानेन गौणो न परमपंचेत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजमेकत्वेन सं
 ख्येयवाचित्वात्त्वमस्त्विति न दोषः स्पष्टचेदं षट्प्रधानेषु समासइत्यादिमासवोदिसंज्ञेभाष्ये कैयटस्यनुप्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितं प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या
 र्थेह आद्यप्रत्ययग्रहणं अवयवलोपे माभूत् तेनाघीयेत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टभाष्ये इदमेव प्रत्ययग्रहणं शापकमवयववेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य एवं
 च प्रत्यययो रिदुदुपधसेत्यनयोर्लक्षणादिनाश्रयणीयसात्पदाद्योरिति च चरितार्थं स्थानिवत्संज्ञेनासिद्धे इदं वचनं नियमार्थमिति भाष्यं प्रत्ययस्यासाधारण्यं

तत्रापीयते तत्रैवेति न चैवं दाधर्न इति सूत्रे तेति के इति किं निपात्यते आत्मनेपदं नैतदस्ति अनुदात्तङि तइत्येव सिद्धं नियमार्थे तर्हि भविष्यति अत्रैव यद्बलु गतस्य ना।
 शब्देभिदिनि सुक्तं अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं द्वित्वस्य प्रत्यया प्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मनेपदमित्यस्येव सिद्धांत्युक्तिर्यात् ततो विध्यये मिदमिति
 वौक्तिकाभा रिणाऽनुदात्तङि तइत्येव सिद्धमिति शंकिते तदनुसार्ये कदेशिन एतत्समाधानमित्येषादित्यन्यत्र वि स्तरः प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदित्येव सिद्धे त्यस्य ग्रहः।
 जं प्रत्ययनिमित्तकमेवन तु प्रत्ययस्यानिकमित्यर्थलाभाय तेन न रविभिन्न इत्यादावैसादिकं नेत्येके अतिदेशेनाहायेत दुद्धिसंपादने पुच्चारणप्रसंगरूपषष्ठ्य
 र्थाभावान्नैसादीति तद्वर्थमित्यपरे कार्यमिति प्राधान्यात्कार्यातिदेशोपमिति भावः इहापि परिवीरिणि शास्त्रपरविप्रतिषेधेन पुरावा दोर्घत्वं भविष्यती
 ति भाष्ये णट्ज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरेककथनेन चातिदिश्यमाना कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देशज्ञ्यगोकारात्परिवीरित्यत्र तु दौघी पर्यायेण न किंतु पर
 तातदौघे एव अन्यथानेनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावे पर्यायो दुर्वार इति के ध्यं तदहं सचेति शरो प्राप्तिरिति जसि चेति विहिते षणे नेन प्राप्ते इत्यर्थः न लु मतालुशब्दयुक्ता लुमंत
 तस्तदा हलुगित्यादि अंगकार्यमिति लुप्रप्रत्यये परस्मैय पूर्वः तत्प्रकृति भूतो लब्धाग संज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यं आगमनांगवेत्यर्थः तेन पंचेत्यादौ पदसंज्ञा भव
 ति राजपुरुषादौ भसंज्ञा च न अंगसंज्ञा तु यथोद्देशत्वात्प्रत्ययसंज्ञा का लेजाता तिष्ठत्येव तत्काले कार्यभावात् अप्रकृतौ व पिप्रत्ययलक्षणो न सा तस्याः लब्धाग
 संज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं युवोरनाकाविति सूत्रे कै यटे न लु मते त्यस्या नित्यत्वादे ग संज्ञायामप्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति कश्चित् अतएव पंचभि
 क्रोशीभिः कीतंकूलमिति तद्विज्ञातार्थेति समासेकोऽध्ये हेति लुकि सुकृतद्वितेति स्त्रीप्रत्ययलुकि पंचक्रोष्टु इत्यत्र ट्ज्वत्वं तदुक्तं भाष्ये ट्ज्वदिति सूत्रे न चापरं निमित्तमा
 श्रीयते किंतु त्वंगस्य क्रोष्टुत्त्वदिति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति न चोद्भवत्त्वत्त्वत्वेपि परे निमित्ताश्रयणमिति पंचक्रोष्टु इत्यस्या सिद्धिरिति वाच्यं उर
 दित्यत्र शब्दः पूर्य निमित्तत्वा नाश्रयणे पंगसंज्ञा हा रो रदत्वस्यापि परनिमित्तत्वेन स्थानि क्त्वप्रवृत्तिरित्येवल्लिख्यम्यासस्येति सूत्रस्य भाष्याशयात् नियमेन प
 रउद्देशेन च अपरनिमित्तत्वात् अतएव चर्करीत्यजघो इत्यादावत्वप्रवृत्तिः अचिष्णु इत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अंगस्येति षष्ठ्या निमित्ते इत्यध्याहारो र
 प्रस्तावः अतएव यायथा कथंचिदुपपाद्यः आत्मनेपदधिकारेषु कार्यकारणभावाच्च क्लृप्तकृत्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्यये ग संज्ञो भवति अंगसंज्ञक

सुत्रात्सुतज्वलंस्त्रियामित्येवार्थ इति तज्वलमनेमिति कमेअदित्यादौ गतिरु तैव पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्मत्रनिरूपितेन उरदित्यादौ आ
दित्यादौ गतिरु तैव पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्मत्रनिरूपितेन उरदित्यादौ आ
इत्यादौ गतिरु तैव पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्मत्रनिरूपितेन उरदित्यादौ आ
दौ तस्माच्छेदो न इति उपन्यासपरेण भाष्ये सास्वमोने पुसकादिति सूत्रे शिशीलुगादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्तिकेन तद्भाष्ये च न षडिति निषेधे
नचलिंगसत्तावोधनेपिलिंगवोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपेण विशेष इत्यर्थः सामान्याकमिति सूत्रस्य स्थालिङ्गे युष्मदस्मदी इत्य स्पपदांतरसंनिधानं विनाल्लिङ्गवि
शेषा युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्नप्रतीयत इत्यर्थ इति दिक् त्रैलोक्यः अयं न संतो निजान्नयाणामिति निर्देशात् त्रैलोक्यं नुनक्तः अयं योत्पादाविव उच्चारणाय च
शंका निरासाय केचिदिति आमिसर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः वस्त्विति साहचर्यं स्यात्सर्वत्रिकत्वात् सूत्रांतरस्य कदाचन यणोदभरमानाभावाच्चेति भा
वः नचमोरासुस्यन्यायेनात्रनेति वाच्यं अप्रसिद्धत्वमोरातासुशिकत्वान्यतरूपगणत्वाभावात् अतएवोपसर्जनानां सर्वनामत्वप्रतिषेधवारव्योवार्तिककृता
इतरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् पदकार्येणैव तत्प्रवृत्तेश्चैत्यन्यत्र विसृज्य दिशब्देनित्यं हि वचनात् इति संख्या परत्वेपीत्यर्थः अतएव कस्यदित्ये इत्यर्थे
कस्यदयोरिति भाष्ये बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तं त्यदादौ अष्टनन्नाविभक्तादित्येति विभक्तादित्यनुवर्तते तत्फलं तत्फलं सोलुक्त्वं न इष्टिरिति भाष्यकारस्येति भा
वः द्विपयंतानां किमिति युष्मदस्मदोरत्वयत्वलोपेर्वाधात् किमः कादेशविधानाच्चेति प्रश्नः भवान्भवतावित्यभ्युच्चयः अतएव सवरोदीर्घ इति इदं संभावनामा
त्रेण एषां डोर्द्धौ च सप्रम्यर्थ इति भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् क्विंतवाति इत्यमवकारादाविति वार्तिकस्य पावान इत्यादीनां विनासाधनरूपं यत्तत्प्रत्यय
स्थानभाष्यस्य च फलैक्यायेदशेभ्यः कियो नभिधानमावश्यकमिति धौवरीपोवरीत्यादिध्यायेः संप्रसारणं च क्विपुक्कनिप्रनेमर्थकाजनस्मरवनां सन्धुल्लिङ्गमास्याभापे
ति सूत्रभाष्यपयलोचनया सिद्धाद्वार्तिकात्सिद्धं धौध्यायतेर्द्धातेवेति क्विचोति वार्तिकस्य भाष्ये दधातेवेत्युक्तिरेकदेशिनः संस्था इत्यत्र विजेवेति न दोषः सो
डोमने इतीकांतात्किंबित्येके वातप्रमीनिर्देशो मृगाकृतिर्जनुविशेषः बहुश्रेयसीति इयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः यूस्मादीर्घयोरेव ग्रहणं व्या

ल.श. स्वर्गात् वाक्यं दसीति पूर्वसर्वणसिद्धिः पूर्वमात्रे आप्नयादिति स्त्रियमाचक्षते स्त्र्याख्यौ मूलविभुजादित्वात्कः स्त्र्याख्यावित्पुपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेषः
 श.सु. त्वानिदं त्वविधिरित्याह ईदृशं ताविति आच्छीनचोरित्यादौ नदीशब्दतदवयवैलक्षणावोध्या आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह नित्यस्त्रीलिङ्गाविति तत्क
 ५६ अतुग्रामप्रदेशोदतिः नित्यस्त्रीत्वचप्रवृत्तिनिमित्तैकेषां लिङ्गातरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं ज्योतकुमारयोदीनां कविनिर्दिष्टेन त्रिलिङ्गे न समानाकारतया नित्य
 स्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्तैकेषां इति नन्वेवं बहुश्रेयसी शब्दस्य नदीत्वं न स्यादत आह प्रथमेति अर्थोतरसंक्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थोतर
 संक्रमेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यं कार्यकालपक्षेपि कुमारीत्यादौ प्रवृत्तिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषः
 नतुपानित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थवोधकत्वेन नदीसंज्ञा समासे तु स्पष्टैव तदवयवैलक्षण्यं प्राप्तिः तन्मात्रवोधकत्वनिवेशे प्राधान्येन तद्वोधकत्वनिवेशेवानमानं तदुक्तं भा
 ष्येऽवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धं अवयवोत्रस्त्रीविषयस्तदाश्रयानदीसंज्ञाभविष्यतीति आकडारस्य संज्ञानां कार्यकालत्वाभावात् अन्यथा तत्तद्विधेयकवाक्य
 तापन्नयोः कथं वाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमिति केचित् हेवहुश्रेयसीति ह्रस्वेन गुणस्तुनप्रक्रियालाघवायां वाच्यं न ह्रस्वः ह्रस्वनद्योगुणइत्येव वाच्ये
 स्वविधानसामर्थ्यात् जसिचेत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं अवाथीनामपि गुणस्तुवक्तुमशक्यः अनः क्षीवं जलेशोके
 मातृस्येदनेयोरपीति भस्माद्युक्तानः शब्दस्यावार्थत्वेन गुणापत्तेः ह्रस्वग्रहणे त्वचइत्युपस्थित्या जन्तावार्थग्रहणान्न दोषः तस्य नपुंसकत्वेपि हेतुवारे इति वत्यस्य
 गुराः स्यादेव गुराश्चत्येकपरिभाषोपस्थितौ त्ववेत्यादावप्यनापत्तिः अयंच ह्रस्वोऽन्तरस्येति न्यायात् ह्रस्वस्य गुणइत्यस्यैव बाधकः तेन मातरिष्यत्रच्युतोऽनेति
 गुणो भवत्येवेति द्विक आदश्च नमाड्योगइति सूत्रे भाष्योक्ते अटश्चेति न्यासे तु द्विरेचोति बोध्यं अत्रादनुवक्तुमशक्यः अस्वपोहसन्नित्यत्र वृद्धिप्रणया
 टश्चेत्यत्र धातोर्विपक्षेण वृद्ध्यापत्तेः वृद्धिरेचोत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोध्यं डेरिति सप्तम्येकवचने व्याख्यानात् इह परत्वादिति सकृदिति न्यायात्
 णादिति भावः स्पष्टं चेदं ह्रस्वन्यापइत्यत्र भाष्ये यद्यपीहाऽपवादो नद्यामसुर्वथानवकाशत्वात् अपवादो नुक्तीर्धत्वस्येति दीर्घोक्तिरिति सूत्रभाष्योक्तत्वे
 मादेशोपपत्तित्वसत्त्वाच्चथापि अनकाशत्वेन बाधे अपवादप्रवृत्तेनात्मसुतर्गप्रवृत्तेर्न दोषः अतएव न गगोरीत्वमपवादत्वाद्दलादिः शेषवाधेते किंतव्येन वा

काशत्वादिनिगुणायङ् लुकोरितिसूत्रभाष्ये उक्तं पादः पदितिसूत्रस्य शब्दांतरश्रुत्याऽनित्ययोगादामोः परत्वादामिति भाष्यत्वे कदेश्यतिरिति बोध्यं अङ्यंतत्वादि
 निलसे भूदेत्येणादिके प्रत्ययांतत्वादिति भावः कुमारीति ह्रस्वविधायकेशस्त्रीषोपसर्जनग्रहणाद्भोस्त्रियोरिति ह्रस्वान् अचिशुभ्रशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं अ
 मेडं नस्य योजोत्रा इहैवेति धातोः समानाधिकरणविशेषणतदाह इवर्णो वर्णतथातेरिति इत्यस्येति इत्येतस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवाविति सिद्धं आंतरेति स्थानत इति भा
 वः चोरिति किं वद्रे अचिकिं युयात् इतो यडेनेति सुधीशब्दे यणनिषेधार्भेणात्र प्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः एतेनैकाच
 धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति धात्ववयवसंयोगमिन्नपूर्व इत्यर्थः तद्विन्नश्च धात्ववयवपूर्वस्वेति उदियावित्यादौ न दोषः असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोग
 भिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धं पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थः किं असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णस्य विशेषणं यथा स्यादंगस्य विशेषणं मा भूदिति तेन यवक्रियावित्यादौ नातिप्रसंगः
 लुलवतुरित्यादौ तु नातिप्रसंगः ओः सुपीति नियमात् विपरीतनियमस्तु न सुधीशब्देऽचिसुपियणनिषेधार्भात् कुमार्भाविति अतर्वर्तिविभक्त्या पदत्वा
 च्छाकलंतु अत्र न नः अत्र निषेधात् प्रधीरिति प्रकृष्टध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावाच्च न दीत्वप्रकृष्टधीर्यस्येति विग्रहे तु न दीत्वं ग्रामणीरिति अग्रग्रामाभ्यां नयते
 रिति णत्व गतिकारकपूर्वस्येति भाष्ये पठ्यते सत्तनियमः तेन गतिकारकमिन्नपूर्वस्येति फलितं तद्विन्नं च तत्सदृशं सपूर्वे पदमेव तेन नित्यतुरित्यादौ यणत
 दाहगतिकास्केतियत्वं त्रगति समासे नित्याधिकारस्य एव प्रतिप्रदोक्तत्वाद्भूत इति तेन भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासासौ पस्थिते रभावेन विशिष्टरूपोपादान
 विषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः अतएव न दीसंज्ञासूत्रस्यः प्रकृष्टाधीर्यस्येति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः मध्ये ब्राह्मण्ये इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते शुद्धीयाविति शु
 द्धाधीर्यस्येति विग्रहः शुद्धध्यायातीति विग्रहे यणेव आद्ये सत्वभूताथे कधीशब्दाथे विशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि नकारकत्वमिति भावः कथं न हीति दुर्ध्या
 यतीति शुद्धाधीर्यं नयेयमिति दृष्टिकाद्भोरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टाधी
 र्ये स्यादौ प्रकृष्टः प्रशब्दधीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमित्यणभवत्येव यत्क्रियेति याचासौ क्रियेति विग्रहः तं प्रति तद्वाचकं प्रति यद्वायस्य धातोर्वाच्या
 यत्क्रियमायुता इत्यर्थः नेहेति ततश्च संबंधसामान्यवच्छेदसमाराधीनार्थानामिति तु हेतुत्वप्रकारकवधेदौ यावाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे तु न दृष्टं तं कास्त्वप्र

लशः सुप्रीत्येनापतेरितिभावः किंच हेतुत्वाविवक्षायांसंबंधत्वेनविवक्षयाषष्टीसूत्रारंभेपीत्यपिबोध्यंअभ्युच्चयेनाह दृष्टिकसंवधिनीति अत्रुर्वपदंनगतेनरपदः
 शेसुः शोमः शाक्यार्थिवादित्वात् नभू अनंतस्येतिन्यायेनैकेकाचओः सुपीत्यनयेरिवनिषेधः सुपीतिचानुवर्ततेतदाह सुपीति शोपाविति अतोलोपःलोपोव्योमित्या
 ४० यामितिभावः यलोपेनिषेधादलोपोनस्थानिवत् वेरुक्तलोपाद्दलिलोपः पूर्वमिष्यते स्थानिवत्त्वादिति एवंचयणादेशेयलोपेसस्वइतिस्यादितिभावः अंतर्वर्तिविभा
 त्वापदत्वानपदमेतिनिषेधस्तुन स्थानिवत्त्वस्यनः क्येइतिसामान्यापेक्षानियमेनादत्वात्परपदस्याजादेशस्येवतेनस्थानिवत्त्वनिषेधाच्चकिंवपसक्यसंबंधियलोपस्य
 यणिवहिरंगासिद्धत्वेननअनित्यत्वात् कौलुप्रमितिभावेकः लोपइत्यर्थः गोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानितिभाष्याक्तेरस्याप्यर्थस्यक्चिदंगीकारः कौविधिप्रतिनेत्येवज
 सार्वत्रिकमित्यन्यत्रविसरः अनडिति अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्तुगोणस्यन्यायवत्पदकार्यविषयएवेतिभावः दीर्घस्यापीति प्रयोगस्थपकारेतानुक
 रणसूत्रेअकारश्चोच्चारणार्थइतिभावः लुनीरित्वादित्वादिभ्यः क्षायोमः प्रस्तौन्यतस्यामितिनत्वमत्वेषुषः कः पचौवइतिकत्ववत्त्वे व्याख्यानात्माधान्याच्चरू
 पातिदेशोयमित्याह क्रोष्टृशब्दइति तच्चादानकरकारविशिष्टमतिदिश्यतेतृज्वदितिचकारोच्चारणान तेनक्रोष्टेत्यादावुदात्तयराइतिस्वरसिद्धिर्वोध्या पन्नादे
 लुनातिदेशः अथेतआतर्थाभावात् इदंसूत्रंस्त्रियांचेतिचप्रयोगनियमफलकमितिबोध्यं अप्रन ननुमुपतिपक्षेतृज्जनत्वात्तज्जंतत्वाद्दीर्घोसिद्धेनप्रतिप्रहरा
 व्यर्थमतआह नियमार्थमिति अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानांसंज्ञाशब्दानेनेतिनेष्टादयोय्युणादयएवेतिभावः तेषांनितिसूत्रस्यवार्तिकेनन्युत्पादनान्नप्रा
 दीत्यादिप्रहणेनप्रशास्त्वशब्दस्येवग्रहणमित्यन्य अव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थमेवेतिबोध्य भाष्यप्रयोगादिति एवंचोणादिष्वस्यमुत्पादनमप्रामाणिकमिति
 भावः पंकजादिवद्योगसूत्रोयं यत्लोणादिकत्वमेवास्यस्वीकृत्यभाष्यप्रयोगादेवदीर्घत्वमिच्छन्तितेमान्याः भाष्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेनदानेप्यस्यभाष्य
 प्रयोगत्वाभावात् एषुलृचावितिभाष्येतृचश्चकारोव्यर्थः नचास्तन् जित्यादौविशेषणार्थः तृइत्येवसिद्धेः नचतृइत्युच्यमानेमातरौपिनरावित्यादौभाष्यो
 ति तत्रहितप्रत्ययोनिरनुबधकइतिवाचं नहृग्रहणस्ययोनिसंबंधवाचिनांचेदस्येवनान्येषांयोनिसंबंधवाचिनामितिनिष्पमादित्युक्तं नेहत्व हृहोतृपोह
 णात्तृत्वमेतत्स्यप्रशास्तुजंतत्वस्यतृनितिसूत्रेभाष्यवार्तिकयोक्तत्वेनतेषांग्रहणंप्रपंचार्थं एवंचयथान्यासेनियमफलचित्यं क्रोष्टेति अनडिसंबंधा

मस्यानेचेतिदीर्घः प्रथमोपस्थितत्वात्क्रोष्टृणवित्याद्यर्थतुल्यत्वेऽपि यद्वा विशेषविहितत्वात् शोभोपस्थितिकत्वेन स एव न्यायः विभाषात् अयमपि नियम
मस्य तृतीयोपादावच्येवोभयमिति नेनभ्यामादौशसिकोष्टपुत्रइत्यादौचनदोषः सर्वत्रविशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् तज्ज्वत्क्रोष्टृः स्त्रियांचेत्याभ्यां सर्वे नमस्याने ।
स्त्रियांचतज्जतरूपविधानेवतयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति एतेन तज्ज्वत्सर्वनामस्यान एवेति नियमादिदं विध्यर्थमित्यपरास्तम् नचैवमपि क्रोष्टृनिष्पाद्य
संगतमन्यत्र तज्जतस्येव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थादिति वाच्यं तज्ज्वत्क्रोष्टृरित्योगविभागस्यैव सति वेयथ्यापत्तेः नचतद्धितेष्वचामादेरि कोश
रादृहीति सूत्रयोः क्रोष्टृः क्रोष्टृया इति भाष्यप्रयोगा संगतिरिति वाच्यं ऋकारांतस्यैव ऋषिवाचकत्वेनादोषात् इदं सूत्रत्रयं शृणुत्वा चि क्रोष्टृक्रोष्टृशब्द
योर्व्यवस्थार्थमित्यवधेयं तदुक्तं भाष्ये तज्ज्वद्वावविषयेऽतज्जते मृगवाचीति तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तज्जते तन्नेतं च मृगवाचीति च अनेन न्यन्यत्र तु ननेतं
मेवैवपि सूचितमिति दिक् ऋत उत तपरत्वं भाव्यमानस्यापि कचित्सवर्णग्राहकता ज्ञापनद्वारांतर्गतो हि मात्रनिवृत्त्यर्थं तेनामूहत्यादि सिद्धिरिति क्रोरिति
सूत्रे कैरायटः यत्ततपरत्वं द्रलोपइति दीर्घबाधार्थमिति ननु सुपत्रवाजितावाणाज्वलिता इव पन्नगाः नैर्ऋतोरस्य भासंतसवितूरश्मयोयथेति तिरामा
र्यण्ययोगविरोधात् उरणरपरइति सूत्रेऽप्युक्तं भावेऽपरइति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च संस्येवेति संयोगांतलोपनसिद्धेति नियमार्थे तेनोमित्यादौ नेति भावः विपरीत
नियमस्तु न पुमान्तित्रयेति निर्देशात् एतेनैकाचइति सूत्रमेरिति पदरोहेतसानुवृत्तावृत्तविशेषणसवार्थिकं चानुवर्तते इत्याह धात्ववयवेत्यादि गतौ निचस
कृत्स्नवावित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण नभूसुधियोरिति निषेधे प्राप्तेः आहवषोभश्चेति वर्षाभूर्ददुरे पुमान् स्वार्थिकइति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः
तज्ज्वत्सर्वनामस्य अर्थात्मादित्वात् न द्वादिषु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दश्च दत्तयोरिति नियमार्थकैर्जागमान पुनर्भूशब्दस्य रूढस्य नित्यस्योत्पा
दाहोयौ कइति इत्यदंताः वर्णेकदेशानावर्णग्रहणेनाग्रहणे रफाभावादाह ऋवर्णादिति व्युत्पत्तिपक्षइति अव्युत्पत्तिपक्षेऽवादिष्वपाठादीर्घशकैवनेति भावः व्यु
त्पत्तिपक्षे निरनुबंधकतृप्तपयाता एवेति ण्वुल्त्वाविति सूत्रस्य भाष्यस्वरस इत्यदंताः वैकल्पिकेति यत्तदेतेन पश्यत्यत्र तदाद्यत्वकरणादिति देशस्य स्थिय इत्यादौ धा
त्वानुकरणविभक्तिकरणवैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रे मर्य इति प्रातिपदिकत्वं अनुकार्यमनुकरणाद्विज्ञे

संज्ञा-श-सु-
४८-
मेवमन्तौ ह इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ईषदानुपूर्वव्यत्यये पिवाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयेटप्राग्दीव्यतोऽणितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतएव किरङ्गादिव-
नुविनिबोधः भूस्त्वाप्यमित्यादौ त्वित् सवनिर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्भिभक्त्यभावापि सचसूत्रेष्वेवेति प्रामाणिकाः गवित्ययमाहेति वांतस्येवानुकरणीमनुकार्यत्व-
प्रागभिधाचनवलोपः झलोजशित्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः इत्वे इति किरञ्चपचभ्यङ्यादनिर्देशादधातुप्रत्ययेपितस्यरिति भाष्यकौरिति कृधातुत्वर्थः ।
युक्तोवेति ऋतउदित्यत्वमप्यतएव न अतएव ग्रायडीति निर्देशः संगृह्यते इत्थं ता अनङिति कृत्वर्थाः सावर्ण्यादिति भावः गभृदिति लृवर्णस्य दीर्घाभावाद्वाच्ये एवे-
ति भावः ननु तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकृता ऋति ऋवेत्यादिविधेययोरेकद्वयगर्भसद्वयगर्भयोरस्त्वदीर्घत्वांगीकारेणात्र हिलकारकईषत्सृष्टौ दुर्वारः आमिचतथा-
धातुणामित्यत्र रेकद्वयगर्भे पीति चेन्न अकः सवर्ण इति सूत्रे उक्तो नरत्वात् गभ्तेति यत्तुलणसूत्रे उरप्रपर इत्यत्राणि विवक्तव्ये णग्रहणसामर्थ्ये नाणपूर्वे ।
शेवेत्युक्ते भाष्ये लृकारस्य यणि हितत्रलपरत्वायै परेणाणग्रहणस्यादितिसामर्थ्याक्तिरसंगत्ता ऋकारस्य यणि तु रेरीतिलोपेन विशेष इति तन्न ऋकारोऽंशे ह-
लरूपाणि रोरीतिलोपप्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्यतत्साहचर्याल्लकारांशेऽपि हलरूपाण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुत इदृशानामभिधाने प्रमाणं हृद्वित्यसेपिति-
ज्ञासहेत्यर्थः बोपसजेनस्येति सत्व एकादेशस्य पूर्वोत्तरेपिलिंगान्वयप्रतिपादकत्वादव्ययमिति महाभंशयास्यामस्य यत्वान्नविभक्तिस्तुक् सादेशात्पूर्वे-
माहुणस्तु नने इत्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात् पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः नचनांतः पादमिति सूत्रस्येन नचैडः पदांतात्परोरुस्तीति भाष्येण सह विरोधा-
त्तसावीदृशानां प्रयोगाः उचितः सावपि पदत्वसत्त्वादिति वाच्यं योगविभागसिद्धस्यैव पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् सावप्रयोग एवेत्यन्ये सय इति नचास्या-
नर्वर्तिविभक्त्यापदत्वादेडः पदांतादौत्यादि दुर्वारमिति वाच्यं भाष्ये स्वादिषितियेभं विभज्यस्वादिषु पूर्वपदमित्यर्थः ततोऽसर्वनामस्थानेयचिसुबंतमित्यनु-
वर्तते अयच्चेति प्रसज्यप्रतिषेधः तेन यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वपदं न मध्ये चेत्सुवंतं तदपि पदमेति व्याख्यानेनादोषात् आतिदेशिकस्याप्यनिषेध इति स्पष्टमेव उ-
त्तरपदत्वेऽप्यपदविधाविनिप्रतिषेधाच्च अंतरपदस्य तद्वदितस्य वापदत्वे कर्तव्यं तर्वेति विभक्तेः प्रत्ययलक्षणांनेति तदर्थः अतो न योगविभागे मूलकप्रत्याख्यान-
नफलमेव इति केचित् इतोदित्यतो नुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह सर्वनामस्थानमिति तत्राणितः

कार्यस्यासंभवात्तुणित्यकार्यतदिति दिश्यते शस्येति अचेत्यधिकारान्नद्वितशसोनग्रहणमिति भावः गमिति परत्वादत्र ब्रह्मिस्तु न अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वा
दनग्राह्येति सिद्धेति सूत्रेपतरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः तेन चित्रगुरित्यादौ न दोषः अन्यथापि कसेतदंतविधेः सत्वे स्थानिवत्वेन गंतत्वा दोषः स्यादेव म
मत्वोकारेण भावादत्विचोस्थानिवत्वाभावाच्च न दोषः परंतु गतो गिादिति सूत्रे भाष्यत परत्वं प्रत्याख्यातं चित्रगुरित्यादौ तु न दोषः गः प्रवृत्तं गित्वात्वस्वरे
षु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् हे चित्रगो इत्यादौ तु लाक्षणा कत्वा न दोष इत्यत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं द्योः सर्वनामस्थाने णि स्ववक्तव्यमित्येतो मित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः सु
दोषितिकिवलदोशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिर्दुदात्तः विहितमिति यदि तु वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते तेन दाव्यर्थोऽयं यत्नः स्मृतोरिति स्मृतः उ
र्यनेत्यर्थः यत्त्वयवायावदिष्वेकादेश उदात्ते नोदात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानिकार्यादौ नामस्वरितत्वायेति वार्तिकव्याख्यावसेरुः वादेशेनास्सुदाहर
णमिति स्वरितो वेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यातत्त्वेषोऽपि निघाते न उशब्दस्यानुदात्तत्वादेकादेशस्य एकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे
स्मृतक्यादौ तु दुदाहरणसंभवादिति तन्न तृतीयादिष्वन्तर्भाष्यानेऽपि अन्यत्र तत्सत्वे वाधकाभावात् न च गेत इति सूत्रे द्योश्च द्विवक्तव्येति वार्तिके द्योशब्दस्य
वापदा नान्योकारताभाव इति वाच्यं उपलक्षणं तस्याव्याख्यानेनादोषात् परेत्येदं शानामनभिधानेऽपि न सति रित्याहुः रायो हलि अष्टन आ इत्यत आ विभक्ता
विर्त्यनुवर्तते ॐ इति अजंताः पुल्लिङ्गाः ॐ रमेति रमयतेऽपचाद्यच्चाप एकादेशस्य पूर्वोत्तत्वेन प्राप्तिपदिकत्वात्त्वादयः वाचेत्यादौ तु लिंगविशिष्टपरि
भाष्यामत्वात् आपे इति प्रथम्यते न सामानाधिकरण्यादेगस्येति पंचम्याविपरिणम्यते विशेषणे न तदंतविधिरित्याहुः आवंतादिति जसः शीत्यतः शीतिवर्त
ते रमेति यस्येति लोपस्तु न अभत्वात् संवृद्धौ च बहुवचनेऽस्तीत्यत आ इति आडिचाप इत्यत आप इति चानुवर्तते एङ् ह्रस्वादिति संवृद्धौ प्रतिपदोक्तत्वे
न शीघ्रापस्य कृत्या हल्ङादिलोपात्तमथ ममेत्वेनेन संवृद्धिलोप इति भावः सनिपातपरिभाषात्वनित्यत्वान्नानुवर्तते आडिचापः चेन प्रकृतमोसिचेति
परमं दृश्यते घडितोत्पत्तौ नुवृत्तडिः तौति आप इति पंचम्याविपरिणम्यते इत्याशयेनाह डि द्वचनस्येति सर्वनाम्नः स्या आवंतात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य
स्यैतेन मासपूर्वायेति सिद्धं अत्र ह्रस्वानस्याहस्तस्य विधेयत्वेनोद्देश्यासंभवात् नापि डि द्वचनस्य व्याख्यानादत आपो ह्रस्व इत्याहुः आपयेति अत्र

ल श स्य प्रमाणं भावेन सर्वनामत्वाभावादत आह एकदेशस्येति ग्रहणादिति सर्वनामशब्देनेत्यर्थः नचैवमप्यावतत्वाभावः एकदेशनिष्पन्नस्याज्ञाभावात्
 श सु सत्त्वस्वदेत्यादौ परादिबद्धावेनास्वमाश्रित्यावतत्वादितिसौलोपउक्तः परादिवद्भावेन तत्त्वतु नलभ्यमुभयत आश्रयणो नादिवत्त्वाभावादिति वाच्यं उभयत आश्रयणो
 ५६ त्वं भावाभ्यभाषण्यदे श्युक्तित्वेपिसिद्धातिसंमतत्वाभावात् तच्चतिङ्ने इराधातो वक्ष्यामः परेतुलिंगविशिष्टपरिभाषया त्वं तस्य सर्वनामत्वं आवतत्वं तु परा
 दिवद्भावेनेत्याहुः सर्वस्यामिति इह परत्वात्प्रादिकृते सकृदिति न्यायात्सुप्रतिपदोक्तस्येति दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्त्वं योत्तरेति अनेकमन्यपदार्थ
 इति बहुव्रीहिः सर्वनामोदिति मात्रे इति मात्रग्रहणात् प्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवत्त्वं योत्तरेति यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीत्या योत्तरात् प्रकारकज्ञानवि
 शेषात् प्रसिद्धपूर्वोपस्थात्पर्थेनोत्तरापदस्य गणना च कत्वात् पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः स्पष्टार्थमिति दिङ्नामान्यतराले इत्यस्य बहुव्रीह्याधिकारे सत्त्वा
 दिभिर्भाषः अंतरायैर्न गये इति अपुरीत्यस्य पूरशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इति भावः अत्र मानसमन्वेष्टं हे अंवेति ह्रस्वे कने संबुद्धौ चैतत्त्वं न आश्रयित्वं प्रश्ले
 षात् द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा द्व्यक्षरावार्थस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य ङलकवता ह्रस्वेनेत्यस्य भाषे प्रत्याख्यानात् फलाभेदाय सामान्यतो वार्तिकमसंयुक्त
 विषयमित्याह असंयुक्ता इति द्व्यक्षरं यदीत्यस्या गत्वा द्व्यक्षरावार्थकांतस्यैव ह्रस्व इति नियमशरीराज्जगद्वेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव यद्यपि जरादेशस्येति ए
 वंचैत्वशीनुद्याडामानित्यत्वात् पूर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात् क्वचित्संनिपातपरिभाषया जरासो नापत्तिरिति भावः यद्यपि याडामोर्जरस्येक्षया पस्त्वा
 तयोः कृतयोश्चाद्येः जादित्वविघातादंते संनिपातपरिभाषयानजरसः प्राप्तिरेवमेतेषु पितृपितृप्रश्लेषफले दर्शयितुमाह एवमिति अत्र यद्वत्तत्संतन्निजेर
 शब्दे उक्तं स्वाश्रयमिति स्वश्रूयमाण आकारः स्थानिवद्भावेनास्वमिति नचङ्गाप्यग्रहोः दीर्घादेशेन स्थानिवदिति ह्रस्वे आस्वस्य विद्धे दात्कथं दीर्घस्थानिव
 त्वेन तत्त्वताभः उवापस्यानिको दीर्घभिन्न आदेशेन स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यं याडा यश्चोडा यश्चाडि चापो डेराम नद्या ह्रस्व्या वित्तेषु आकारप्रश्लेषमाश्रि
 त्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यातभाष्यनयेशंका सत्त्वेनादोषात् अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्तिकानां फलभेद आपतति तेषामनभिधानं यथा अतिस्वद्वयं
 अः अतिस्वद्वय इत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वफलाभावेन स्थानिवत्त्वा प्रवृत्तौ फलभेदस्यैवाभावाच्च यत्वाकारांतरं प्रश्लेषाकाररूप एव योनकदाचिद्रूपोत्तरं

प्राप्तिर्यथेति तन्न मानाभावात्भाषेतस्यानुक्तेश्च भावंतं यदंगमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽतिखट्वस्य नावंतत्वं यच्चावंतखट्वेति ननु दं गमिति भावः नचा
 नयावंतग्रहणेनांगविशेषणादावतांते यदंगमित्यर्थादतिखट्वेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं अगस्य विशेषणत्वात् ॥ एतेन श्रुतमाकारमात्रस्य
 स्मृतमनुबंधमादाय आत्मानसंभाषाया देव्याडित्यपांस्तस्य लाक्षणिकत्वाच्च ननु स्त्रीप्रत्ययेवाचनिकस्तदादिष्विधिमिषेधोभाष्यपाठस्तत्कथमस्य
 त्रप्राप्तिरनुब्रूयाह उपसर्जनेति स्त्रीप्रत्ययेवाचनपसर्जनेनेति वचनस्यैव भाष्यपाठादिति भावः अत्रोपसर्जनत्वलौकिकमेव स्त्रीप्रत्यये शास्त्रियोपसर्जनत्वासंभ
 वात् यद्यपि स्त्रीप्रत्ययांते शास्त्रियोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणोऽतितदादिनियमप्रसक्तिः एतत्सर्वव्याख्यादृशा नुरोधेन पूर्वत्वस्याका
 रस्य लाक्षणिकत्वान्नयाद् वरोग्रहणोत्पद्यते रोदित्यादौ भाष्यस्पष्टत्वात् न च खट्वेति इत्यत्र यादनापत्तिः सूत्रं तु निशये इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं यस्य
 लक्षणप्रवृत्तिविना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्युत्पत्तिरिभाष्यविषयत्वात् न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्वात् पदंगाधिकारे इति वार्तिकेनांगस्य
 विशेष्यताया एकेचित्पक्षे बोधनाच्च अतएवावतंतं यदंगमित्यर्थाभिप्रायेणातिखट्वेत्येतत्सिद्धयेति खट्वेति स्थिते प्रवृत्तं ज्ञाप्यग्रहणे अदीर्घ इति वा ति
 कं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबंधाभ्यामास्वेन शिवा कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधाय कारप्रश्लेषणतत्प्रत्यारव्याने एतत्परिहारायोपायातरा कथमेभाष्य
 किंचास्य विशेषणत्वे वार्तिकस्य तत्प्रस्थानायाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव किंच खट्वाया अर्द्धः अर्द्धखट्वाया मित्यादौ यादनापत्तिः किंचाकारप्रश्ले
 षपि दीर्घोत्तरस्वाभ्याकारत्वे स्थानिवद्भावेनास्त्वमिति शिवाऽयुक्ते वदीर्घात्पूर्वस्थानिवृत्तस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्यास्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घेन
 दादेन स्पष्टमेव संभवात् परंपरया कार्यमादाय स्थानिवृत्तप्रवृत्तौ मानाभावात् यादापइति सूत्रे भाष्येपि अतिखट्वेत्यत्र स्थानिवृत्तात्माप्तस्य यादः प्रतिषेधो
 वक्तव्यः न वक्तव्यः क्वापग्रहणे दीर्घ इति स्थानिवृत्तनिषेधात् न च दीर्घत्वे आवसोभूतपूर्व इति यादप्राप्तेरिति लाक्षणिकत्वात् स्थानिवृत्ततु तस्मा मथ्या
 यैतत्परिभाषा प्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवृत्तत्रयादापइति सूत्रस्य भाष्याभावात् क्वापसूत्रयादापइति सूत्रयोरेव प्रश्लेषालभ्यते तथापि भाष्यमपलक्ष
 यमेतत्परिभाषा प्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवृत्तत्रयादापइति सूत्रस्य भाष्याभावात् क्वापसूत्रयादापइति सूत्रयोरेव प्रश्लेषालभ्यते तथापि भाष्यमपलक्ष

[illegible]

शितः एवैवात्र निरुपमाना श्री यत इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः उयक्रमे निषेधपक्षतया व्याख्या न तु स्माराख्या वित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानतो एकदेशिनो
 यद्विहितमिति पक्षोपपादने उक्तिभूतमिति तन्नादरणीयं यत्तु दीर्घवाक्ये स्माराख्या विती दूतोस्तदंतस्य वा विशेषणं पुनरंगेन तदंतविधिः — अंगस्य च केवलं स्त्री-
 त्वविशेषणमेवं स्वयदितवा कोपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तनुचितं भाष्यात्तदलाभात् नेयडुवडित्यत्र तनेपेज्जासिद्धागविशेषणं स्त्रीत्वं न दृशि-
 प्रत्येयडुवडिविशेषणताया एवोचित्यात् यस्यांगस्येव वाविति भाष्याक्तेः स्माराख्या वित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वस्य यद्वित्यनेनैव क्लृप्तसंबंधत्वाच्च अतएवाति-
 श्रिये ब्राह्मणायत्यत्र तनेन विषेधादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपि न दीकार्येन ननु यथा खरकुट्ये ब्राह्मणायेत्यादौ लुवं तस्य त्रिलिंगत्वेऽपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदी-
 त्वं भवतीति भाष्ये उक्तं च चा ब्राह्मणान्यस्येत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिंगप्रयुक्तकार्यभावस्याप्यतिदेशान्ननत्वस्य षष्ठेदंतस्मात्सुसुति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः य-
 तिदेशेन प्रकृतिलिंगप्रयुक्तकार्यतिदेशेन तद्विरुद्धस्याश्रयकार्यप्रकृतिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये युक्तवद्भावादिप्रत्याख्यानपि यथा दारदिशब्देः पुं-
 स्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्वभानंतथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भूतमिति तेन ननत्वं पुंस्त्वेवाच्येनत्वमित्यर्थात् न चैवं खरकुट्ये इत्यत्रापि पुंवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात् सूत्रेणेव सि-
 द्धमिति वाच्यं स्माराख्या वित्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव यत्राहेत्यर्थात् न चायंतया स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् यद्यपि यदार्थमात्रे शास्त्रीयं लिंगत्र-
 यमस्ति तथापि व्यक्तवस्तुपदार्थादिवोध्यत्वकाले तत्सिंघोपसज्जेपि स्त्रीपदादिवोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेषदर्शनेन तत्स-
 त्तानुमानात् स्पष्टं चेदं भाष्ये कैयटयोः एव श्रेशब्दात्कविलुपि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ विकल्पापत्तिः युक्तवद्भावेन स्त्रियामंगस्य वर्तनात् अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वा-
 निवेषणमिति चेन्न सत्यभिधाने इष्टापत्तेः भाष्ये दृश्यमानं श्रिये ब्राह्मणायेत्यादितु कजं तात्किपिवोध्य विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुवं तेषु श्रिये ब्राह्मणाय-
 त्यादौ तद्विपरीतं दीर्घायाहः युक्तिमात्रे यद्यपि पुनरिदीर्घपरंतप्यपि विभक्तिविपरिणामन द्यार्हत्वावित्यन्वयो बोध्यः एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यं इदुद्गामोद-
 घेरिति सूत्रे योमविभागेन व्याचष्टे इदुद्गामं अनदीसंज्ञकं च घेरौ दित्याभ्यावाधात् डेरामिति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेः आह नदीसंज्ञकाभ्यामिति मत्यामिति
 सनिर्गतेन परिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् त्रिचतुरेः अष्टन आ इत्यतो विभक्ताविति वर्तते तत्फलं त्रि भाष्यः ततो यांतेन समासः भाष्यो मणीयः अचिरं अलौक्यपरि-

सुननस्वेमेदाद्यपतेः नन्वियदुवड्स्थानाविननेमपिह्रस्वस्यनिषेधः किन्नेतन्माहृदीर्घस्यायमिति तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः अयमेतामिति श्रीनक्तिचचीत्यादिना
मित्यनेनमिति कृपदीर्घोऽप्यंतत्त्वान्मुल्लेखः नेयदुवड्द्वयोर्ह्रस्वकारणं स्पष्टार्थं स्थानशब्दोभावत्पुंडंतः रयड् वड्मेः स्थानस्थितिर्ययोरिति वहुश्रीहिः स्वस्य
चविषये एव तेन प्रकृष्टाधीः प्रधीः प्रधे रत्यादौ न निषेधः सी चोपलक्षणं व्याख्यानात् तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिः सत्त्वात् यत्र गदी
येगवाधकावृत्तेयकादिस्थितिः काचित् दृष्टांतस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितं अतएव प्रकृष्टाधीर्यस्यायस्य च प्रधीरित्यत्रावेपवधीशब्दस्य नदी संभवत्येव
इदं कर्तव्यं अचयं वस्त्रीविषयत्वासिद्धमिति वेदियड् वड् स्थानप्रतिषेधे परास्थानयोः पयोः प्रतिषेधः सा प्रोति अवयवस्य पड् वड् स्थानत्वात् आधे प्रधे सिद्धं मरुसस्य
ह्रस्वस्य गस्य युवौ भवतस्त्वेदं ग्रहणं न चेत्स्य गस्य युवौ भवत इति श्रिये इति श्रिये इति डिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः वामि अश्रीति छेद प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं
मतीत्यर्थकस्येत्यर्थः वृत्तिव्यापरादीनामिति अयं भावः भाव्ये आधे प्रधे रत्यादौ विड् स्थानत्वात् निषेधमाशंस्य न नदीकायां श्रिये गड् लुक् स्यात् स गड् इति न नदीका
दुधीहिः कदापतेः किंतु प्रकृष्टे ध्यायतीत्याद्ये कंतं तत्र न के यत्ते कति न त्यस्त्रीत्वाभावेन न दीर्घा प्राप्ताभावात् संगतिः स्त्रीविषयावेव यो युनित्यामित्यत्र भाव्यस्य
करो भिन्नकर्मः युनित्यमेव यो स्त्रीविषयावित्यर्थः नित्यमेवेत्यस्य पदांतरं विनापीत्यर्थः स्वस्य कटपूया मलीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुस्या वृत्तिः पुंसस्य स्वस्य
मुच्यते अर्थः शास्त्रोक्तं परहितं त्वच्च असंलोपानपदांतरं विना स्त्रीवृत्तिव्यापारितुस्वीपुंससाधारणमिति अत्रा रुचिबीजे तु सून मां व्यास्य सरे शिदृशेति
अस्तीत्यादिभः आधे रत्यादौ वहुश्रीहिरेव कमुनश्चकार इति ह्रस्वस्य चकारेण माकूनदीत्वं तदुत्तरपदके एव न तत्प्रवृत्ते धीशब्दस्य वड् स्थानत्वेन यादु दीत्यनि
षेधमात्रं प्रकृष्टं त्वामुल्लेखः आधे रति चेत्यत्र तत् किंवा शब्देन तामित्यस्त्रीत्वाभावादिनैके यत्तत्पुंसस्यैव न हि कृ लक्ष्मी वदिति स्त्रियामिति रेवः पुंवड्पमिति उक्त
स्त्रियामिति स्त्रीत्वाभावात् सी वस्त्रियामप्यनदीत्यादिभिर्भाकः प्रकृष्टाधीमिति विग्रहे इति दर्शयद्वदितं विग्रहे इत्यर्थः तेन कर्मधारये वहुश्रीहिः पुंसस्य स्त्रीपुंसतद्वयोपल
स्त्रीवत् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्तवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् नैयमित्यनिषेधस्तेन गौत्या प्रात्यभावादिति भावः विशेष इति लक्ष्मीशब्दस्यैवैतत्पुंसस्यैव श्रीवदिति स्त्रियामिति रे

स.श. मोर्दिकः तस्यान्यत्रनिषेधस्यचप्राप्तेरितिभावः पुंसित्वोदशबहुव्रीहावपिनदीत्वं नेपडित्यवयवस्यनिषेधात्समुदायस्याप्राप्तेश्चपुंवदिति सुष्ठुध्यामतीतिवि
 शेषः ५२ विग्रहेतिशेषः तस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः इतिविग्रहेत्विति ईदृशपदघटितविग्रहकेस्त्रीलिंगवह्व्रीहौकर्मधारयेच।
 न्यथैतद्वह्व्रीहावयव स्पनेयाडितिनिषेधः डितितुसमुदायस्यविकल्पइतिबोध्यं स्त्रियोच अत्रासंबुद्धौसर्वनामस्थानेइतिनसंवध्य तेआरंभसामर्थ्ये
 त् प्रह्वीपिइति तदंतशब्दानांबहुत्वाद्बहुवचने प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्त्रियामितिचाधिकारः कासिहेसुभ्रुइति रावणनसीतापहारोत्त
 रंगमविलीययविधिरत्नयापि हापितस्याजितः सहसुभ्रुकासीत्येवंबहुविल्लापेत्यर्थः नेपडित्यनेनावयवस्यसमुदायस्यचनदीत्वनिषेधात्प्रश्नः प्रमा
 दादितिबिरहपोडितत्वेनानुवधानलक्षणोत्रप्रमादः सचविरहपोषकत्वात्काव्येष्टाः एकांश एकोचयस्मिन्नादृशमुत्तरपदंयस्येति सूत्रेवह्व्रीहोगर्भोव
 बह्व्रीहः उत्तरपदेणइत्यनेन समासपदघटितवाक्यैकदेशानुमानात्समासोविशेष्यइत्याह तस्मिन्समासइति आरंभेति प्रातिपदिकोनेत्यने
 नविकल्पेभगत्वेसिद्धेत्यर्थः पुनरिति णमहरोत्तर्मानइत्यर्थः यणमिति दन्क्रेतियणमित्यर्थः भेकजाताविति शिलोंगडूपदीभेकीवर्षाभीकमभी
 डलिरित्यमरादस्यवह्वीत्वेनवाडिषितिभावः अन्यत्वंस्यगौरादिपाठान्नित्यमेवडीषभेक्यापुनर्नवायास्त्रीतियादवस्यसुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी आहुर्
 हितरमिति वन्मित्यन्यत्वेप्युपपत्तेरित्याहुः गौरादित्वादिकल्पनेमानाभावात् अमरेवर्षाभूः कमठीडलिरित्येवपाठेइतिसुबोधिनीकारइतिमाधवसद
 नुसारेणमूलबोधेडीषट्पापौनस्तइति स्त्रियांयत्राप्राप्तिरिति व्याख्यानादितिभावः स्वस्त्रादिषुमातृशब्दस्यननांदादिसाहचर्यात्प सिद्धत्वाच्चसंभव
 धिकजननीवाचकस्येवग्रहणं संनिपातपरिभाषयेवतिसूचतलोडीवभावेसिद्धेतदनित्यताज्ञापनार्थतयोर्ग्रहणमिति केचित् स्वस्त्रादिषुनिसूचतलोः
 पाथेअनार्थइति कृत्तेजंतसूत्रस्यभाष्यस्वरसः ॥ इतिअजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ अतोम अतइत्येतदधिकृतस्यांगस्यत्रिशेषणंस्वमेनपुंसकादिति चोक्तं
 जेतं अमरुबाधकोयेननाप्राप्तिइतिन्यायात् अमितिछेदोननुमितिज्ञानमित्यादौसुपिचेतिदीर्घोपतेः संनिपातपरिभाषयादीर्घवारणमुहेज्ञानेत्यादौ
 संबुद्धिसोपस्थानापत्तिः मनिमित्तस्यप्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्यप्रत्ययलोपेनविनाशात् अतएवैड् ह्रस्वादिनिसूत्रेज्ञानेत्यादौमलोपायकतरदित्यादौलो

पाभावापचांगाक्षेपव्यधिकरणान्वयहृत्यदानुवृत्तयः आस्थिताभाषेन तुमिति चेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक् जसः श्री औड आपदस्याभ्यां श्री औ ।
 उ इति चानुवर्तते तदाह क्रीवादित्यादि यस्येति च इत्याश्रयंतस्येत्यर्थः व्याख्याना इत्येत्पधिकारश्चेन्न सद्धि न इत्यतस्तद्धितो नुष्पक्षते तदाह भस्येत्यादि भस्येति के ।
 मगेरुप्य औडः श्यामिति इतरेव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोध्यं औड इति स्वरूपकथनं सर्वे इत्यस्य भाधिकारं रासिद्धेः जसः शसत्रसुवेव व्याख्यानात् न पु
 सकस्य इदितो नुमित्यतो नुमिति सर्वनामस्यान इति चानुवर्तते अंगस्येति च प्रकृतं तच्च झलजभ्यां विशेष्यते न पुंसकस्येति गृह्यमाणस्याभावात् अंगस्येव विशेषणं
 अस्थिद धौत्वादेतु गृह्यमाणस्येव प्रकरणात् अतैर्वलकत्वात् अतएव त्रिचतुरेति त्रस्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकर उपधादीर्घ इति सर्व
 नामस्थाने चासंबुद्धावित्पनेनेति भावः शेषमिति कमेणि घञ घञेजपाः प्रसीतिनुप्रायो वादः अदृष्टादिति अदृष्टेति पाठः दस्युत्वं इत्यसंयोगात् तलोपश्चादेशस्वरू
 पभंगमियानकृत इति कैयटः पंचभ्य इति अधिक्यवचने दायास्यसर्वाद्यंतर्गणाकार्यत्वात् परंतु इतस्तदिभ्य इति विरुद्धे विभक्तिपंचम्यंतत्वाद् अंगस्येत्यने
 नान्वयानहंमिति डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमो रंगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थे इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे स्पष्टं एव च परमकेतरे कुलमित्यादीनां दृश्यत्वं कैयटेनार्थ
 द्वारकं विधानमाश्रित्य तेन परमकेतरे दितुं तन्न तस्य यदि डतराद्यर्थगत संख्याभिधायिन इत्यर्थे सदा पंचम्यंतातादृशार्थप्रतीत्यसंभवः यदि षष्ठ्यर्थे पंच
 मीतदा विरुद्धे विभक्तित्वादिति भाष्या संगतिर्विधानस्य सर्वथानाश्रयणार्थद्वारकं विधानमिति तदंशसंगतिश्च न चैतदर्थमुपसर्जनप्रतिषेधार्थं बोध्यर्थः स्यादिति वा
 च्यं तत्प्रत्याख्यानं येनैवैतद्वाच्यं प्रवृत्तेः परमकेतरे दिव्यादृत्तये वश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनेवातिकतरादि व्याहृतौ सव्यर्थे इति तदाशयः तदादीनाम इत्यत्र
 षष्ठ्यंतत्वादिनामित्यर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमस्यिदधौत्वादावंगंतथातद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः डित्वफलमाह डेः ति वि
 शते प्रत्ययादिनोतिवर्तते भस्येति चाधिकृतं पंचम इति डटो मटिभत्वाभाव इति भावः अन्यतमस्येति डतरादिष्वपागादिति भावः एकतरमिति एकाच प्राचा
 मिडितरस्य सकतमस्यत्वेकतमदित्येव परत्वादिति नुमपेक्षयेति शेषः शब्दोतरमास्या झलंतजंतलक्षणाभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः केचित्तु शिभावात्पर
 त्वाजरातिजतः शो झलतत्वालुमित्यर्थमाहुः अत्रयत्वं कथं तन्निर्जराशब्दे उक्तमसीतमहतः सातेतिलुतषष्टीकं पृथक्पदसंयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणनोपधाय

ल. श. ३. सु. ३. त्पुनर्जतेतदाह सांतसंयोगस्येत्यादि उपधाग्रहणं च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं परिभाषिकार्थस्येहासंभवात् सर्वनामस्थानइति च सांतसंयोगविशेषणं अतएव हंसा
शिरुंसीत्यदौ न दोषः यद्दानं त्रयविकारस्य संदेशस्येति न दोषः मांसस्य च नोत्पत्तिः मांसस्य पचनोत्पत्तिः मांसस्य पचित्युद्घातोरित्येतत्सिद्धार्थानुवादस्य शब्देन च सा
नलमतेत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः कृताविति भाष्यस्वरत्वनुवृत्ताविति भावः मांसं हंसीति मांसस्य कृताविति पदिकस्येत्येतत्सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थलाभाय कृतेन कांडे इत्यादौ अतएव
इति वदति पदिके त्वेति न हंस्वः विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेति प्रकृत्यर्थोपेक्षया प्राधान्यमस्तेयवप्रथमाया अपि अन्याभिहितशक्तिर्येति तत्रापि तत्संसर्गकोवि
इति तस्याः प्राधान्यं कांडेति घृतइत्यादौ आख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन संबन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं स्या
च चेदभाष्यं ज्ञानवदिति दोषो तत्त्वप्रसक्तो न कश्चिद्विशेषइति भावः श्रीपाणोत्यादविकाञ्चतरपदेति णत्वमवत्येवेति बोध्यं इकोचि सुपीति वक्तव्ये वि
भक्ताविति चित्यप्रयोजनं विभक्तौ किं मधुन इदं माधवे हेवारे हेवारेति अतएव कोचीति सूत्रस्थमिह किं चित्रपो इति एउ इत्यादिति सूत्रस्य हेतुपदइति च भा
ष्यं संगच्छते वृद्ध्या त्वेति वृद्ध्या दीनां क्रमेण गावो हरे क्रोधा हरे इत्यवकाशः उमा वारिणी इति तृतीयादिषु भाषितः पुमान्ये न शब्देनेत्यर्थे पौलुशब्देति प्रसंगः
तस्माद्भाषितः पुमान्यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेये इति बहुव्रीहिः भाषणक्रियया स्वकरणतया क्षिप्रशब्दश्च क्लीवेन समानेन पूर्वशकः समानार्थश्च गृह्यते प्र
प्रत्यासत्तेः ततोऽर्थआद्यचतुष्टयितमाह प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इति इकोचीति न पुंसकस्येति चानुवर्तते ते च तत्र षष्ठ्येते आर्यात्म्यमाते इकइति किं श्रीपेण टादौ किं
अनादिनो अयं च हंस्वनुमो रभावातिदेशः क्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकत्वं रूपातिदेशे क्लीवत्वरूपार्थे अप्रवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः अस्थिराधि नकारादकार उच्चारणार्थः अनड उदात्तस्योच्चारणे न सिद्धावुदात्तग्रहणं असनियले उदात्तादिशब्दे रनुपात्तो गुणोः विवक्षितइति ज्ञापनार्थं
निचतुष्टयेति सूत्रेति सूचतस्मित्यत्र हं प्रयुक्तं तोदति कर्तव्ये आद्युदात्तनिपातनं विवक्षार्थं निपातनं नामान्यादशप्रयोगात्तत्रैः स्यादशप्रयोगकरणं बंधादिषु
पि हं त्यनुवर्तते तोदात्तेनुदात्तेवोच्चारणोपेक्षाद्युदात्तोच्चारणविवक्षार्थं तदुक्तमसति प्रयलेति परमास्थिशब्दादावतोदात्ते उदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षार्थं

नमानमिति भाष्ये स्पष्टं उदात्तत्वफलं दध्रेत्यादावल्लोपे सति तत्तद्वृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दधनीत्यादौ प्रवर्गाच्च ज्ञापनफलं तु तदन्तर्गतानां भिन्ने स्वरकोत्तानां त्रुड्
शमेत्यनेन तत्स्वरकानङ्गसिद्धिरिति दिक् तदन्तेति आगत्वादिति भावः अत्रापि न पुंसकस्येति संवध्यते तत्र धात्र्यादृगमहनेति किप्रत्यये दधिनेत्यादौ न तच्च गृ
ह्यमाणस्यैव त्रि शेषां तेनातिदध्रात्वात्प्राप्तेनेत्यादिसिद्धं सुधियेति शोभनज्ञानवत्त्वरूपेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत्प्रधीशद्वे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत् मध्विनि
मकरंदमद्यमासिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्त्वात्पुंवत्त्वं मृहीकाविकाखाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न सचमाद्रीकं मधुनदयोस्त्वमरेणाक्तः भाष्ये मधोस्त्वमरेणाक्तः
स्पष्टिगव्यत्ययो दाहरां तुमाध्वीगीबो भवंतुन इति लिङ्गसिद्धसीखाचिन पुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणोतिदिक् सुर्वेति मासपृत्तुनापदादिषूपसंख्यानमिति वीति
कोक्तेरिति भावः पूर्वविप्रतिषेधेनेति न च नित्यत्वादेवनुमसिद्धः किंपूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं तदन्तेनुमिक्ते अंगाधिकारे तदेतविधेः सत्त्वेन यदागमादिति ।
न्यायेन नुमविशिष्टस्य तद्गहरोनग्रहणात्सूत्रेष्वेति निर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमाव्यवधानमित्यस्याभावे न तच्चत्वप्राप्तेः सकृदिति न्यायान्न पुनस्तच्च
त्वं नन्वयं कृशक्रोष्टुन इत्यस्यैव भाष्ये उदाहरणत्वेति यद्विषयीत्यतद्विषय करवान्यथाप्रथमोपस्थितसर्वनामस्यानोदाहरणत्यागे वीजानापत्तिरिति चेन्न ।
उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावान् तदुक्तं न चोदाहरणमादरणायमिति उदात्ततातिरिक्तोदाहरणभाव इत्येव परतयानादं णीयमिति तदर्थ इत्याहुः सु
त्वेति अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंवत्त्वे ह स्वाभावेनार्धित्वान्नाभावो न नुमभावाच्च पराधातु इति अनङ्गनलुमतेति निषेधात् धारणादिकं
नित्यं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तं हेधातरिति ह्रस्वस्य गुणा इति गुणाः एच इक् आदेश इति कर्मणि घञ् वृत्त्यपदेन कर्मधारयो निर्द्धारणे सप्तमी सौत्रमेकवचनं त
दाह आदिष्वेत्यादि मध्ये इत्येव पाठः तदोपपत्तिरिति चेत्तत्त्वात् एवापूर्वभागे वगोसदृश उत्तरस्तु इव गणो वगोसदृशस्तत्रेभ्योतरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णोदः प्राप्तावव
र्णोभावाच्च दंतदाह इगेवेति यथा प्राप्तावव नियमित्यत इति न यथासंख्यं ह्रस्वगुणानुसृत्यैव औडित्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये न चार्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेव ।
शोर्दोरायोरित्युत्तरभूयस्त्वात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणोति वाच्यं अध्यर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेव गणो वगोसदृशस्तत्रेभ्योतरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णोदः प्राप्तावव
मीविरहाप्रयोगेण भाष्ये उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव माष्यकृतसमतत्वादित्याहुः प्रयोगमिति न च गयो हलीति विषयसप्तमीति प्रागेवात्वमिति वाच्यं निर्दिष्टपरि

स-श-
श-सु-
५४

प्रावाधे सांज्ञाभावात् आत्वेकतेनुडनापत्याहलादिविषयाभावेनपूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च केचित्तुबुटोनिमित्तस्यसंनिपातस्यदोषेराविनाशप्रवश्यकत्वेनसद्विषयेसंनिपातपरि
भाषयाविषयसवन नामोतिदोषस्तुमुपिचेतिदोषेनित्यत्वाद्वाधनइतिमाधवाशयमित्याहुः ग्रामणिकुलमित्यादौनपुंसकद्वयस्यपितृत्वेनित्यस्य समुदितप्रातिपदिका
पेसहस्वस्यवहिरंगत्वेनवर्णमात्राश्रयेतद्वेतुकिमसिद्धत्वात्पेतुषत्वतुकोर सिद्धइतिवचनाम्लोपइतिसूत्रेकमितिग्रहणाच्चहस्वस्यपितृत्वेनित्यस्यैतदंगपरिभाषया
अप्रवृत्तिवदंतितेषामुपजीव्यविरोधान्ननुक्त्वा अजंतत्वमुपजीव्यहस्वप्रवृत्तेः नचैवंसंनिपातपरिभाषाव्यर्थतस्याअप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् किंचतस्याअ
पिसरावार्थः अतएवसंनिपातपरिभाषादोषेतिरूपणावसरेकांशोअयः प्रत्ययोदरविचालस्यानिमित्तस्यादित्युक्तं नचनप्रत्ययः संनिपातलेखनः अंगसंज्ञातत्वेनि
मित्तस्यादित्ययिमभाष्यविरोधइतिवाच्यं तस्यैकदेशपुक्तित्वात् अन्यथाशे वडत्मादावपिसालोमनिमित्तंनस्यादित्यन्यत्रनिरूपितं अमप्यापुत्रोग्रामणिकुलमित्या
दौपूर्वोत्तरपदनिमित्तेहस्ववहिरंगपरिभाषयापिसिध्यतीत्याशयेनकृन्मजंतइतिसूत्रेहस्वस्यपितृत्वाद्दौतदुपन्यासएकदेशिनइतिनतद्विरोधइत्यलं ॥ ५४ ॥
इत्यजंतानपुंसकलिङ्गाः ॥ ५४ ॥ इत्येवमस्योत्पत्तौसिद्धिरितिपदस्यस्कोरित्यतौतदुपन्यस्यतेतद्विपरिपूर्वस्यपदांतेविद्यमानस्यवहस्यत्यर्थः इत्युनविहितः ध्रुवित्याद्या
सिद्धेः दादेर्धादादिग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लसकंव्याख्यानादित्यभिप्रेत्यफलितार्थमाह उपदेशइति एतच्चप्रकृतसूत्रेभाष्यध्वनितं तत्रहिधत्वस्यासि
द्धत्वाद्भुत्वंप्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेनसमाधायथवैवंवक्ष्यामि हो ४ः अदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्ततेनेति निरुक्तमित्युक्तं इहेस्तुवाडुहेत्यनेनद्वयस्यापिवि
धानात्तत्रनदोषइतितदाशयः तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतराभावेनतदुपदेशवद्दादित्वसकंसामर्थ्यात् अथाधिकारानुरोधोच
वत्रनिषेध्यसमर्पकेष्वेवंअतएवनामधातुविषयेदामलिङ्गित्यादौद्वयधत्वाभावोसिद्धौ एवंचतदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षपिदादिपदस्योपदेशकालिकदा
दित्वधत्त्वसकतोचिना तदनंतरंदादेरिति वर्ततेइतिभाष्यस्याक्ताशयमजानतोघोदादेरित्युच्यतेकथमधोगितिशंकायामेकांचइतिसूत्रार्थमपिप्रसंगान्नि
रुक्तं धातोरवयवोदादिरित्यर्थमुक्त्वागर्हभयनेरप्रत्ययगर्धवित्यादौभषभावायानुरसूत्रेआवश्यकंवेयधिकरण्यमुत्कारोद्धतिरुच्यपदेशिवद्वावाजिसिद्धि
तिभाष्येउक्तं तत्रोत्तरार्थवेयधिकरण्यमावश्यकमितिबदतातस्यहानावश्यकत्वंसूचितं तेनचदादेरित्यस्योक्तार्थकत्वंसूचितमित्यन्यत्रविसरः ध्रुवित्यादिसिद्धि

५४

योगेनोक्तः ओपदेशिकप्रायोगिकयोरैवपदेशिकग्रहणमितिपरिभाषातुतत्रतत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्स्त्रविरोधेनतरप्रमपौद्योत्वसंतस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेनचप्राप्ति-
 रिकी तत्रहिभाष्येइदमुक्तं इहहिवाक्यकरणोसर्वेष्वेवसानुबंधकग्रहणेषुरूपमाश्रीयतेयत्रास्येतद्रूपमिति रूपनिग्रहश्चशब्दस्यनान्तरेणलौकिकं प्रयोगैतस्मि-
 न्नलौकिकेप्रयोगेसानुबंधकानांप्रयोगोनास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोगउपास्यते कोसावुपदेशोनामिति अनुबंधप्रस्तावात्सानुबंधकेत्युक्तंन्यायस्यन्यत्रापि
 नुत्पत्त्यादितिबोध्यं एकाचोच शष्षशषंतस्येतिवक्तुंयुक्तं भष्षपदाशक्तिकस्यनेनलाघवात् निवृत्तमिति धुग्भ्यामित्यादौपदांतत्वादेवसिद्धिरितिभावः ॥
 सामर्थ्यादिति सध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वेतुतदनुवृत्तौफलाभावइतिभावः धातोः किं तद्वाडित्यादि ननुदुहेर्धत्वेधात्वयववमेकाचूंपदुइतिउ-
 धितिवचतत्राद्योनशषंतोत्येनवशडुधितिगुनावयवइतिकथंभष्षावोत्तआह व्यपदेशिवदिति विशिष्टोपदेशोमुख्येव्यवहारः सास्यास्तीतिव्यपदेशो-
 तिननुत्पत्त्यमित्यर्थः इदमाद्यंतवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टं एकाचः किं दामलिइवशः किंकोत्स्यति शषंतस्यकिं दास्यति धुगिति अत्वसंतस्येति सूत्रेऽधातोरितिनिषे-
 धेनकारकंप्रत्यप्रधानोभूतक्रियावाचकस्यापिधातुत्वादितिभावः नचधातोरुच्यमानंकार्यंतत्प्रत्ययेभवतीतिपरिभाषयाकथमत्रघृत्वादितत्प्रत्ययोधातु-
 संशब्देनेनविहितः प्रत्ययइतिवाच्यं अस्यपदांतनिमित्तत्वेनप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अतएवाप्रशानितिचरितार्थं अन्यथामेनोधातोरित्यस्यापि
 तत्प्रवृत्तौनत्वानापत्त्यातदसंगतिः स्पष्टैव वाङ्मह दुहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेऽभयत्रविभाषेयं इग्यराः यराः स्थानेइति नन्वेवमुद्धितरमित्यादौलस्योत्तमे-
 केवचनेइतिनस्यसंप्रसारणत्वाद्धइतिदीर्घापत्तिः नचयथासंख्यसंबन्धाददोषः ऋत्कुसूत्रेस्कारोपदेशः किमर्थेइत्यादिभाष्यविरोधादितिचेन्न प्र-
 देशेषुपराइगित्येवसिद्धेसंज्ञाविधानसामर्थ्येनतद्भावितपक्षाप्रयणान्नदोषः वाक्यसंज्ञेतिपक्षेभाष्यसंप्रसारणस्येत्यादौसंप्रसारणजातस्य-
 संप्रसारणग्रहणनग्रहणमित्युक्तनयातदेकवाक्यतयात्रपक्षेतद्भावितस्यसंज्ञेतिभाष्यसूचितं तेनधुग्भ्यामित्यादावपिनदीर्घप्राप्तिः अतएवा-
 संप्रसारणग्रहणस्यसंबन्धादित्यादौपूर्वरूपनसमानांगग्रहणंतुभाष्येप्रत्याख्यातंतथाचभाष्यं शकहर्षमित्यादौपूर्वरूपाभावायसमानांगग्रहणंकार्यंतकार्यमसंप्रसा-
 रणत्वादन्यायंसंप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थानेएकआदिश्यतेयदिनेदेसंप्रसारणंहतइत्यत्रहलइतिदीर्घत्वेनप्राप्नोतिवचनप्राप्त्याइविप्रतीतिनसंप्रसारणइतिनिषि-

न श्रे
शे सु
५५

धेविवचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरं न च युज्यते इति स्थिते तत्र गत्वा हीर्षपूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यं अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेनेह प्रवृत्तेः न चैवं तत्र सवर्णस्यैवोत्तरं
रेण संप्रसारणे इति निषेधो न स्यादिति वाच्यं अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति दिक्वाहक भस्येत्प्रधिकारः वसाः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तेन चोद्य
विशेषणं तेनाद्योत्यस्येति न तदाह भस्येत्यादि इह स्वकृतं न कृतः वृध्यनापत्तेः दृष्टिविधावपि ह्रस्वग्रहणं जनोऽयमसिद्धिः क्लृप्ताः शब्दित्यत्रापि ह्रस्वकरणः स चूरित्या
द्यसिद्धिः अतश्चावितत्वेन तस्यासंप्रसारणत्वाद्बल इति दीर्घा प्राप्तेः अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति इको यणित्प्रतोः चीति एकः पूर्व इत्यतः पूर्वपर्योरिति चानुवर्त
तेतदाह संप्रसारणादवीत्यादि ऊरुष्टित्वस्येत्यधत्तौ तत्र विशेषणार्थं छंदस्येवेति छंदसीत्यनुवर्तमानेव ह्येत्यनेनेति भावः शिजंताद्विजिति अनेन लोके
विश्ववाद्दृशब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते न त्वस्योऽणिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अंगभसंज्ञासिप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् विजग्रहणं क्विपोऽप्युपलक्षणं क्व्यादि
भ्यो विहितेति कीर्तिव्याख्यानस्याचः परस्मिन्नित्यत्र काम्यचसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन न्यतात्त्विको संप्रसारणाप्राप्तेः प्रतिपदेत्तु तया किं शब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव क्लृप्ताः
विधिं प्रतिनस्यानिर्वदित्यत्र ग्रहणं न शिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च तेन काम्यचसूत्रोक्तविहितविशेषणाय सतदितरपक्षयोर्न फलभेदः वस्तुतो विभाषा पूर्वाण्हाय
रणहाभ्यामिति सूत्रे प्रष्टोह आगतं प्रष्टवाद् इह रूपमिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्टोह इति प्रयोगादन्यत्रापि प्विस्तुत्वं इति पक्षे इति चतुरनुद्ध इतोऽसर्वे
नामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इति वर्तते साव आङ्गीनद्योरित्यतोऽनुमनुवर्तते आदिति च तदाह आदित्यधीति विशेषविहितेनेति यासु वृत्तौ युडिवैत्यर्थः
न वाध्यते इति उपजीव्यत्वादिति भावः अमावेति अस्मंबुद्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः प्राक्तस्याप्राप्तेऽपि निभावः क
चित्तु आमाचनुम्न वाध्यत इति पाठः तत्रायमर्थः बह्वनङ्गा हीत्यादौ न पुंसकस्येति नुम्परत्वादा मावाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञानात्तु न वाध्यत इति दत्त्वेनेति अतश्चासौ
अत्यत्र हत्वं भवत्येव न त्रोपदेशवैयर्थ्याभावात् संयोगांतलोपस्येति हस्यानिकस्येत्यर्थः एवं च न स्य प्रातिपदिकांतत्वाभाव इति भावः अनङ्गानिति अनः शक
कटं बहोत्यर्थे वैहः क्विवनसि अन्तेऽउच्यजादित्वात्संप्रसारणं ननु हे अनङ्गानित्यत्र संबुद्धिलोपः अवश्यं प्राप्तेऽम आरंभादमोपवादत्वेन तद्विषये संबुद्धिलोपः
लोपानापत्तिः विषयभेदेऽप्यचिरादेशस्य नु उपवादत्वमाशंकितं सप्तमे भाष्ये इति चेन्न प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुसृत्य तेरेवा न्यास्यानेना

५५

पवादत्वस्यैवासंभावात् ध्वनितं चेदं प्रसयलसमासत्रे भाष्यकैयटयोः स्वमेवातृणे डनुडानित्यादेस्तत्त्रोदाहरणत्वमुपपद्यत इति दिक् संहः सा अपदास्यमूर्धस्य
 इत्यधिक्रियते लोकेत्विति एतेन नुराषाण्ये घवाहन इति व्याख्यातं न हि वृत्तीत्यनेन क्विबंत सहावेव दीर्घविधानादाह अन्येषामपीति दिव्यौतननुविधेयविषये उ
 च्चारणार्थानामपीतं सैवोचिता अन्यथा तां तस्य विधानमित्यस्यापत्तेः ध्वनितं चेदमदउसूत्रे भाष्ये तथा हि तत्र हिडित्वाभावेऽदादेशे पूर्वसवरी दीर्घमाशंक्यानुनासि
 कोपधत्वविनिसमाहितं नतु च्चारणार्थत्वादिति किंच द्वितीयवर्णोच्चारणसहायसे पादनेन चरितार्थेषु तत्र विशेषणार्थेष्विव हलेत्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावाः अतो
 एव तस्य लोप इति सूत्रेऽनुबंधानामेकोतत्त्वयसदिव्यौदित्यादीनां सर्वादेशत्वस्य पादने भाष्ये कृतं तित्त्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये निति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्ति
 कस्य च भ्यामित्यादेरतदभावः फलमित्युक्तं दित्त्वमाश्रित्य च नतु प्रत्याख्यातं तदित्यन्यत् किंचादेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेनेतं ज्ञकत्वाभावातिप्रत्ययग्र
 हणार्थमेव स्यात्तथा विधेयविषये उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेनेतं ज्ञा अतएव वेर एतस्येत्यत्रा एतत्प्रहणाभावेदं विरित्यत्र लोपमाशंक्यानुनासिकय
 तस्यैव ग्रहणमिति भाष्ये उक्तं अतएवेदितो नमिति सूत्रे भाष्ये धातो रित्यस्याभावे सच दित्वादेभ्योऽदित्यादीनु ममाशंक्यसज्जदेशकरणेन समाहितं ननु सिचुड
 आरण्याच्चारणार्थत्वादिदित्वाभावेन सुडाहवुकारस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति तस्यैतं ज्ञा अनुनासिकत्वाभावात् अतएव नद्यादिभ्योऽत्युप्रत्ययनंदेनेतदवतप्रयोगोपादिभ्यो
 सूत्रे भाष्येऽत्युः कर्त्तरिपुंसोति त्वमस्य प्रमादः अनुवादविषये तु हलेत्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषां व्यवसितास्यत्वाभावन फलाभावेन चेत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारण
 यवर्णमहितसमुदायस्य तद्वहितेलसणा विधौ तु नोचितासा नविधोपरः शब्दाद्ये इति न्यायात् णौगमिरित्यादीनां नुमत्तनस्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातु
 त्वं गृहीत्वेकः सत्वात् गमेरिडिति कचनोपधलोपः अतएव सुबुत्पत्तिः अन्यथा हनोवधस्त्रिडोतिव त्सा नस्यात् अस्तभृ इत्यपि निर्विसर्गस्य वाठ इति के
 चित्सर्वेवात्र तिस्त्री तमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्न दिवडकारस्यादात्तत्वेन संसनधूमिणो हलः स्याने जायमादौ कारस्यानुदात्तत्वेन कारस्य यण्पुडात्तस्वरितयो
 र्यगा इति स्वरितसिध्या फलाभावात् निति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन तदप्राप्ये अतोदात्तयोऽपि नुद्यो शब्दस्य बोध्यं अल्विधित्वेनेति अनल्विधा
 वित्यनपंचमौ समासस्याप्यन्यरामिति भावः पदांत इति पदांतादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः अयमुकारो नोदात्तो निपात्यते तेन सुमिरक्तमि

स-श-रित्यादौ पृथग्मानमंतोदात्तत्वं सिद्धं अत्र यथाहल इति दीर्घानतयोक्तं उक्तपरत्वं तु भाव्यमानोकारः सवर्णग्राहक इत्यर्थे शपनार्थमिति नित्वरितमिति सूत्रे भाष्ये।
 श-सु-उक्तं शुभ्यामित्यत्रोक्तं किन्तोत्पन्नद्वयोः यत्त्वस्मात् परत्वात्कुरुत इत्यादावुदितपरत्वाद्गुणाभावा यथास्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्तस्तथा प्रकृते दीर्घाभाव इति कै-
 ५६ यदस्य तेन परास्ते दीर्घस्य वहिरगतयन्निनव्याहृतेरशक्यत्वाच्च अतएव ऋत इदितित परत्वेन चिकीर्षे तोत्यादौ हस्ति चेति दीर्घस्य नव्यावृत्तिः अतएव द्य-
 च इत्यादौ चाविति दीर्घसिद्धिः षड्भूतं रफा तस्यापि षड्भूतैः केतुन कृता चत्वार इत्यत्र लगायतेः तत्रोनेत्सु कौतुपदलाघवाभावः केचित्तु षडित्यादिषड्भूतपरं
 अर्थात्परत्वं चामः शब्दद्वारकं सचार्थः प्रधानमवेति नगोरोति प्रसंग इति वदेति तत्कशब्दद्वारकमित्यस्य शब्दनिष्ठ परत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वार्थे आरोप इत्यर्थः ए-
 वं च गौसत्वात्तत्र संवंधे तन्निरूपितसंवंधे च भविभक्तिः परंपरासंवंधेनान्वय इत्यपि न प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्संवंधेन कृत्तस्यान्वयस्य भंगापत्तेः अतस्-
 विभक्त्या योष इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादि निमित्ताविभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्यसाधिता अतएव दृशस्य लेष अपि न अतएव वस्त्व-
 पुषदिति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थे ग्रहणमिति प्रसंगे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च न ह्यर्थेन पोषोपयमस्तीति दिक्शब्दयोगे नृत्पस्य दिक्शब्दार्थान्वयभू-
 तेऽवधित्वादौ संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः संवंधे च भवित्यर्थः
 मेव हित्व युक्तं वाक्यवाक्य इति भाष्यादाहरणसिद्धेर्वर्णहित्वेपितत्पदोत्तरावश्यकत्वात् अन्यथा च त्वस्यासिद्धत्वात्तदगस्येव हित्वे तस्य च त्वे पूर्वत्रागश्रवणा-
 पत्तिः अवसाने च त्वस्यासिद्धत्वात्तदगस्येव हित्वे तस्य च त्वे पूर्वत्रागश्रवणा-
 चत्वाभावे गंश्रवणं दुर्वारमिति वाच्यं नमुने इति वत्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य हित्वे कृतेपि प्रत्यासत्पादित्वाश्रयस्य कार्यकत्वेऽसिद्धत्वं नैतत्पक्ष इति नरोषः य-
 तेन हित्वे परसवर्णत्वसिद्धं वक्तव्यं संप्रतेत्यादौ त्रियकारकत्वार्थमिति वचनसामर्थ्येन वर्णहित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तं सतदवयुत्यानुवादरूपत्वादिति चेन्न
 पूर्वत्रासिद्धमहित्व इत्यस्य हित्वे कर्तव्ये न्यदसिद्धं नेत्येवार्थाननुहित्वस्याप्यसिद्धत्वेनेति तदर्थ इति तत्त्वोत्तरमेव हित्वमिति भावः रोः सुपि अत्र स्वरीत्यनुव-
 र्त्तते तेन सप्रमीवहुवचने मेवात्र सुप्स्वे च स्वस्वसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलकस्वेषविधिरित्याह रोरेवेति विपरीतनियमस्तु न ह्यनंतरा संयोग

इति निर्देशात् द्वित्वेति अचोरहाभ्यामित्यनेन अचोरहेत्यतो द्वेति नादिचीत्यतोनेति च वर्तते तदाह न द्वेस्त इति श्रोतृश्रोतिलोपस्तु वैकल्पिकः प्रिये च त्वा इति आ-
गत्वा तदेतस्यापि चतुरनङुहोरित्याम गौणत्वेति अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामीत्यत्रोक्तं यत्तु ह्यपि तत्र संख्यापदानुवृत्तेस्तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात् प्रधान्या-
येन संख्यारूपा धस्यानुपसर्जनस्येव ग्रहणेनोपसर्जनेष्वङ्गमेव न संख्यापदेन च संख्येयमुच्यते अतः संख्येयपरपंचादौ तस्य प्राधान्यात् संज्ञासिद्धा यदा वडित्य-
न्वर्था संज्ञेति न गौणे सति तन्न प्रियपंचादौ पदीत्यन्न यदिति यापनिषेधानापत्तेः आकडारस्त्रे भाष्येऽस्याङुसंज्ञया व्यवहाराच्च सर्वनामसंज्ञावदत्रोपस-
र्जनप्रतिषेधानां भाच्च सर्वनामसंज्ञासूत्रस्य न षड्भ्य इति सूत्रविषयभाष्येण विरोधापत्तेः त्वत्वं कमल इति तदा च षडिति शिचीष्टवद्वावदितोपेकतेरिक्किपिरोरनि-
टीति शिचीष्टवः वस्तुतो लण्स्त्रे न हि पदांताः परेऽङ्गाः संति नन्वयमस्तिकर्तृहर्तृ इति भाष्यात् मो भगो अघो इति सूत्रे ह्रस्वकरोतीति भाष्ये एकदेशु क्तित्वात् कमलस-
वित्पदिरनभिधानमेवोचितं योजास्तु न संति किपिलोपेभ्य इति योपात्त शिचीष्टवस्य स्थानिवत्त्वं तु न यलोपे तन्निषेधात् प्रशानिति शाम्पतेः किपु अन्तुनासि-
कस्येति दीर्घः अयं शांतिसाम्पान्यतरवद्वाचकः सत्वत्वाच्चास्त्रादियोर्यस्य नाभ्ययत्वं साम्पवाचिन्यसत्त्वार्थकेतुसपाठः सार्थक इति दिक् विभक्ताविति ॥
अह्न आ इत्यतो नुवृत्तेरिति भावः अकस्मादित्यपीति तन्मध्यपतितन्यायेनास्यापि किंशब्दत्वात् अंगानपेक्षत्वे नांतरंगत्वाद्देशात् पूर्वमेकच यद्यपि
मिर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोति अतएव मिंधकीत्यत्राकचिद्वित्वं न प्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षकृत्वांतरंगत्वादित्वेकजित्याद्युक्तं तथापि आहृत्या अयरोन-
साकच्चास्यादेश इति केयदः इदमोमः तदोः सः सावित्यतो नुवृत्तेराह साविति इत्ययः सावित्यतः साविति वर्तते इत्यह्न आ इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते साविद-
मोर्दस्यासंभवात् तदाह विभक्ताविति हित्वादाविति आपोतिवक्तुं युक्तं हस्यशिक्षित्वं युक्तं अक इति पयुदासादिर्गौरोन प्रवर्तते इत्याहुः नन्विदोऽप्यस्य लो-
पः स्यादेतन्नाह नानर्थक इति इयमप्यसंज्ञास्त्रे भाष्ये स्पष्टाफलानामन्यथेपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता च प्रत्याख्यानेनापीत्यतोऽनित्यनुवर्त्यहसीति स-
प्रत्याप्येष्टमकस्यानववालेत्यस्येति नलोपे परस्परवेष्टासिद्धिर्बो ध्याननुदीर्घापेक्षया लोपस्य नित्यत्वात् पूर्वलोपे अभ्यामिति स्थितं गत्याकाररूपत्वेनादं तत्त्वाभा-
वहीधौ न स्यादित्यत आह आद्यतवदिति आदिरंत्येनेति सूत्रोक्तरोत्याद्यंतशब्दयार्विशिष्टशक्ततातेत्युक्तं प्राप्पसहायेन स्युरित्ययमारंभः एकस्मि

श.श.
श.सु.
५०

निति असहाये इत्यर्थः तदादितदंतयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदंत इवा सहायेपि स्यादित्यन्वयः उपमेयसमर्पकत्वे प्रसंगतादिवार्थवति सदाह आदाविवेति सभे
नित्यत्वे दग्धत्वे विवर्णितलक्षणोचन आदिवत्फलमोपगमेन आद्युदात्तत्वं कार्यस्य प्रमाणादप्युपपत्तिरिति देशस्य तदुक्तं कार्यमिति नन्विदं दग्धत्वे स्थिते सौभा
वात्प्रादुर्भावादेशे सकृदुदाविति न्यायिनस्मै न स्यादत आह नित्यत्वादिति स्मै आदिशे तु नानादेशो हलिलोपनवाधात् सस्यानुगृहे नवाधकावाधितकृता कृता प्र
संगस्यैवान्न ग्रहणात् अको कोरित्प्रत्यये फलमाह ककारो योगेति अव्ययसर्वनाम्नामित्येकचीति भावः अस्यानवयवत्वेऽपि तन्मध्यपीतितन्यापातदि
शिष्टे प्राप्तिरिति बोध्यं इदमेवादेशे अनुदात्तत्वाभ्यामित्यादावूडिदमिति विवेकाच इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावा यो भूयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामनुदात्त
तादित्यस्य संवधात् एवं चाभ्यामित्यादिसर्वानुदात्तं एभिस्ते प्रेणातदेशा मित्यादौ तथा अवणात् नन्वेवमप्यत्वे हलिलोपेनाभ्यामित्यादेः सिद्धावनुदात्त
त्वेनैव सिद्धावशविधानं व्यर्थमित्यत आह साकच्कार्यमिति शित्वात्सर्वो देश इति भावः संज्ञापसर्जनयोस्तु नेदं एतदस्त्वतसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्योत्त ।
ननु तदाद्यत्वेन सिद्धे कारविधानमेव साकचिसर्वादेशा ये भविष्यति किं शित्वेनेति वाच्यं अन्यार्थतापत्तेः द्वितीयादौ पूर्वसूत्रादिदमश्रुते एतदस्त्वतसोरित्यत एतद
इति शानुवर्तते नुदात्त इति च विधानमिति विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव ननु प्रवर्तनाविषयत्वं तच्चैव मेवेति नाग्रहः स्पष्टचेदं भाष्ये सुगुणस्थिति ज्ञोरिति डुकृतस्या
सिद्धत्वात्संज्ञस्त्वलोप इति नकारलोप इत्यर्थः नचात्र प्रत्ययात्तत्वादप्रत्यय इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यं पर्युदासेयथादेशेन सिद्धे
नच कार्यकालमसंश्लेषः व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्ध्या पक्षांतरादोषदानस्य काय्यदृष्टत्वात् ध्वनितचेदं प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे भाष्ये नच प्र
सज्यप्रतिषेधे दोषः नत्यसंलोपेनेव जातनिवृत्तेरप्येतेन वक्तुं शक्यत्वादिनिवाच्यं नडि संवध्योरिति निषेधेन प्रत्ययसंज्ञानप्रत्ययात्तत्वादाय निषेधाप्रदस्य दो
षाभावात् स्पष्टचेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये नडि डौतुच्छेदसीति राजनीत्यादौ भत्वान्नलोपाप्राप्तेः राजनीवाचरतीत्यर्थः अधिकरणाच्चेति कचतुल्यकेनात्येव अन्यमि
धानात् अनेस्वपरमेव्योमनित्यादावयस्मयादित्वाद्भूत्वेन सूत्रस्थडि अहंराप्रत्याख्याने भाष्योक्तं संगच्छते इति भावः सामर्थ्यादिति ननु मतेति निषेधानित्य
त्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः एतदनित्यत्ववत्त्वमेव वानपुंसकानामि निबोध्यं नच परमेव्योमनित्यत्र द्योषत्वात्प्राणात्वादिसादृश्येन पूर्वसर्वार्थे दकारे

सादिष्यति पूर्वस्य पदत्वात्माप्तनलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यं अंतरंगानपीति न्यायेन संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णेपिलुक एव प्राप्ता प्रक्रियात्वा
घवापलुकस्वोचित्यमित्याशयात् तस्य च वेदभाष्येऽनवुत्तरपदेति एतद्वल्लब्धमेव डौतुहं दस्युदाहरणमित्युक्तं नचेति पंचमीसमासेन प्राप्तिः षोष्ठीमिति वाह
अवित्यत्र ज्ञेयपितत्वेन तं देशस्थत्वादिति भावः कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यांतदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता ज्ञेयो ज्ञेय इति ज्ञेययोगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वने लिपिवि
शेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचने न त्विदं वर्णांतरं शिष्टादावपरिगणितत्वे न तत्सत्त्वे मानाभावात् अतएव तज्ज्ञानमित्यादौ श्रुत्वसिद्धिः सुप्रविधाविति सर्ववि
भक्त्यतावयवकः समास इति भाष्ये स्पष्टं विधिशब्दोभावसाधनः कर्मसाधनश्च तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुविषये कर्मसाधनः कृतीत्येतत्सामर्थ्यामुक्तं
एव विशेषणमित्याह कृतिरुगिति पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धेः न्यत्र निवृत्तिफलको यंतदाह नान्यत्रेति अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धिविषयकविधित्वमेव नियम
त्वं अतएव पस्य शायं भाष्ये पंचपंचनखा इत्यत्र भाष्यनियमः भक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इत्युक्तं तदाह इत्यसिद्धत्वादिति इत्यन्यत्र विस्तारः सुप्रविधि शब्देन
सुप्रवृत्तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नो देश्यकविधेरग्रहणं एतेन दंडिचित्यादौ षत्व रूपसुप्रविधावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तं वैरूप्यापत्तेः संज्ञाविधौ दं
दं दंडो दंड इति नो अत्र नलोपे दंडि शब्दस्य धित्वे पूर्वनिपातापत्तिरिष्यते त्वनियमः असिद्धत्वे तु धित्वाभावात् सिध्यति न च पूर्वनिपातेन लोपो नलोपे च धि
त्वे पूर्वनिपात इत्युक्तं यस्य पूर्वपदत्वे धित्वं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्वदोषः न च धित्वे व हिरंगतया नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यं संज्ञाकृतव
हिरंगत्वस्यानाश्रयणात् कृतिरुगि वधो दृत्रहभिः कृतीति किं दृत्रहच्छत्रं अस्मादेव संज्ञाकृतं व हिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतं च व हिरंगत्वं परिभाषायां
नाश्रयते अन्यथा दृत्रहभिरित्यादौ व हिर्भूतनिमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यात् भाष्ये तु संनिपातपरिभाषया दृत्रहभिरित्या
दौ तुक्तव्यावर्त्येदं प्रत्याख्यातं पदस्विद्धो नलोपस्य भिस्संनिपात निमित्तकत्वात् संनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां दृत्रहधनमित्यादौ नाश्रयनभिभा
नमिति तदुपशयः तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव न च संनिपातपरिभाषयानुद्धातव्या दृत्रोपप्राप्तायां नियमार्थं कृतीति कृतिरुगेव नान्यस्य कृत्वत्वेनोपि वाच्यं
दृत्रहच्छत्रमित्यत्र नलोपसंनिपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् एजनीति विभाषादिशेषरित्यल्लोपविकल्पः प्रतिदिवेति कनिनेतं हस्तिचक्ररूपधारा इति ।

ल.श.
श.सु
पू८

लश
शसु
५८

अत्र सिद्धिं धातो रित्य तो धातो रिति शानुवर्तते वेति च धातो विशेषणं पदस्येति संबध्यमानमपीक एव व्यधिकरणं विशेषणतद्बन्धनय न्नाह प्रति दीन्न इति अत्र वा तस्य भूताभावात् न भक्तुं गमिति निषेधान धातोः किं अग्निः करोति न सेयोमा अत्र ग्रहसांख्यस्य संयोगस्य वमाभ्यां विशेषणे नेत देतलाभात् इह न सदेना मस्थाने चासंबुद्धावित्येव सिद्धे नियमो यमित्याह शावेवेति उपधाया इति तेनानुनासिकस्यैस्यापि निग्रम इति भावः अत्र सर्वनाम स्थानग्रहणं संबध्यते नेन टत्र ह षिच वै प्र टत्रे झीत्यादौ नानुनासिकस्येति दीर्घः इति निषेध इति एतत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः अस्वीरिति वत्त्विसौ चेति योगविभाग उत्तरार्थः होहंते ज्ञिनकारो ह्रस्वविशेषणं त त्रिणि द्विवये येत नाव्य वधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये घातक इत्यादावेवन तुहन नीयते पूर्वस्य नेक क्व क्व धाने इदं धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंशब्दन विहि । तप्रत्यय एव तेन वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादौ नने परेतु वृत्रघ्न इत्यादौ वैवस्यानिवत्कृतव्यवधाने पि औता व्यवधानसत्वात् न तुहन न मित्यादौ औता व्यवधाने इति स्पष्टम् । वृत्रघ्न इत्यादौ णत्ववारणाय हंते रत्पूर्वस्येति विभज्य व्याख्ये हंतेरिति उपसर्गोदस मासे पीत्यत उपसर्गोदिति वर्तते रेषाभ्यामिति ज्ञप्तीस्थाताच्छब्दमित्याह । उपसर्गाद्यादिति प्रकृतोपयुक्तमाह अत्पूर्वस्येति अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्व मात्रस्यार्थनियम इत्याह एकान्तरेति य त्वमपीति अपि ना प्रातिपदिकांते त्यस्य कुमतिचेत्यस्य च संग्रहः बाध्य सामान्यचित्ताश्रयणात् सर्वबाधः इदमतूर्वं ग्रहणं हस्यानिकंकवर्गभाववदंते रूपलक्षणं अतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र प्रा घानिप्रघनाघनइत्यात्र कुन दोष इत्यन्यत्र विस्तारः यनु कार्यकाक्षपसेव सिंहदीर्घादिहत्वा बहुवृत्रहाणीत्यादौ न दोषः प्राद्यानीत्यादौ यथोदेश बलस्यानुराधादिति तन्न तत्पक्षे त्रिपाद्यातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् प्रघनाघनइत्यत्र दोषाच्च माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नो वृत्रघ्न इति रूपद्वयं नेवोक्तं तद्रूपेति कुसवायहादेशेषु प्रतिषेधोक्तव्यः वृत्रघ्नः सुघ्नः प्रा घानिहंते रत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वं ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्येति त्वर्थः अत्पूर्वं ग्रहणस्य तादृशापुलक्षिता य त्वमानामावडिति तदाशयः अनिनिनि एतच्चेयन विधिरिति सूत्रे भाष्यस्पष्टं अन्यत्र तु अलेवानर्थके न तदंत विधिनेत समुदायेनेति हन्यह सो हन्यह णेन मघक् ब षष्ठ्यर्थे प्रथमातु इति च वर्तते अइदिति तेनानेकाल्ताभावन सर्वादेशः उगिदचा अचामित्यनुधातोर्ग्रहणं व्याख्यानात् नलोपिन इति अकारलोपाकरणापूर्वक नलोपकारास्यविवक्षायां त्वादिति भावः अत्रोक्तिज्ञलंतस्वव्याख्यानात् तेन शमौशमिनावित्यादौ नातिप्रसंग इति युवो स्नाकावित्यत्र भाष्ये स्पष्टं उपधादीर्घ इति ५८

सर्वनामस्थाने चेत्यनेन असिद्धत्वाभावकल्पने मानमाह तथा चेति निपातनादिति वनोस्वेति सूत्रे भाष्ये तु मघवन शब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्युक्तं मेषशब्दादिति ।
धनार्थादित्यर्थः भाषायामपीति अपि न छेदसि मघवानमौ मह इति मध्योदात्तवनिपिवेध्य आकरोऽत्रिकेशादिति सूत्रे केयेऽत्यर्थः एवं च मत्तुय त्वसंतस्येति
दीर्घसत्त्वेन त्रदेशात्तदभावे फलभेदे प्रत्याख्याना संभव इति भावः नन्वेव मत्तुदात्तस्य त्रदेशवकाराकारस्योदात्तत्वं मत्तुपितु इत्स्वनुष्णा मिति प्राप्तस्य मत्तुवुदभत्वस्य
नगोऽध्वनिति प्रतिषेधेन पित्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोऽस्येति चेन्न त्रदेशपक्षे दीर्घवत्त्वं दसग्रहणेन घकाराकारस्योदात्तत्वमंगीकारात् तत्रैव
मानांतरमाह इति मघवान्जोषोत्पत्त्यापुपलक्षणमिदं अर्वाणस्तु मघानश्च न शिष्यं वा दसंहितत्वं मत्तुधन्या विधानाच्च छंदस्य भयदर्शनादित्यत्रत्यवाति
करीत्या तु मघवन शब्दस्य लोके साधुत्वं लभ्यते तथा च छन्दस्य त्वेभाष्य अविशेषविहिता अपिशब्दानि यत विषयादृश्यं ते इत्यन्यत्र विस्तरः छंदस्येति न च
वनिर्धनस्य संप्रसारेण यस्य तिलोपे मघान इत्यसिद्धिः व्याश्रयत्वनामिया सिद्धत्वं लोपे संप्रसारणस्य नापि वहिरंगा सिद्धत्वं तस्या केन ज्ञेयं तस्य तथा भीयत्वे
न भीषातृणस्य तद्वच्छाः सिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः अंतरंगणास्त्रीयाश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहृतमिति वाच्यं निपातितां तोदात्तमघवन शब्द
सुप्रसिद्धेऽकादेशवदन्ते नोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् छंदस्यापाच्यरूपाभावात् नानिष्ठापादने अतोदात्तत्विति कल्प्यते त्वदव्युत्पन्नत्वादात्त
त्वं अन्नं तानामिति अल्लोपो न इत्यपक्षे तत्र नकारप्रश्लिष्यनोतां नंतानामित्यर्थः तेन मघवत इत्यादौ नाल्लोपसंप्रसारणे धीचरीत्यादौ न ।
नाल्लोपः स्पष्टचेदं क्रतुकसूत्रे भाष्ये परेतु नकारप्रश्लेषाभावेऽपि न दोषः अस्मिन्त्यस्येत्यस्य सत्त्वेनानः स्थानिवत्त्वाभा
वेऽस्या निवत्सूत्रेणानंतत्वाभावात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन शब्दस्यैव स्थानिवत्त्वानः अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावात् नैकदेशन्यायवसरो ध्वनि
चेदं श्रुत्वेत्यत्र भाष्ये मघवतीति युयोगेन स्त्रियादन्तोऽगितश्चेति डीप् विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्मुन्न शुभ इति ननु संप्रसारणे वारणादांगस्य वलीपुत्वे
न पूर्वोऽधित्याल्लोपो न इति लोपे शुनेति सर्वानुदात्तस्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकान्तोदात्तस्यात् पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते अत्र हि वकारस्थानिकोऽकार
स्य समधुमिहलस्यानिकत्वेनानुदात्ततया मघवन शब्दस्यातोदात्ततया कारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकाऽस्याऽन्नत्वात् किंच लोपे स्थानिवत्त्वेन यतो

मघवन शब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्युक्तं मेषशब्दादिति ।
मघवानमौ मह इति मध्योदात्तवनिपिवेध्य आकरोऽत्रिकेशादिति सूत्रे केयेऽत्यर्थः
मघवान्जोषोत्पत्त्यापुपलक्षणमिदं अर्वाणस्तु मघानश्च न शिष्यं वा दसंहितत्वं मत्तुधन्या विधानाच्च छंदस्य भयदर्शनादित्यत्रत्यवाति
करीत्या तु मघवन शब्दस्य लोके साधुत्वं लभ्यते तथा च छन्दस्य त्वेभाष्य अविशेषविहिता अपिशब्दानि यत विषयादृश्यं ते इत्यन्यत्र विस्तरः छंदस्येति न च
वनिर्धनस्य संप्रसारेण यस्य तिलोपे मघान इत्यसिद्धिः व्याश्रयत्वनामिया सिद्धत्वं लोपे संप्रसारणस्य नापि वहिरंगा सिद्धत्वं तस्या केन ज्ञेयं तस्य तथा भीयत्वे
न भीषातृणस्य तद्वच्छाः सिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः अंतरंगणास्त्रीयाश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहृतमिति वाच्यं निपातितां तोदात्तमघवन शब्द
सुप्रसिद्धेऽकादेशवदन्ते नोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् छंदस्यापाच्यरूपाभावात् नानिष्ठापादने अतोदात्तत्विति कल्प्यते त्वदव्युत्पन्नत्वादात्त
त्वं अन्नं तानामिति अल्लोपो न इत्यपक्षे तत्र नकारप्रश्लिष्यनोतां नंतानामित्यर्थः तेन मघवत इत्यादौ नाल्लोपसंप्रसारणे धीचरीत्यादौ न ।
नाल्लोपः स्पष्टचेदं क्रतुकसूत्रे भाष्ये परेतु नकारप्रश्लेषाभावेऽपि न दोषः अस्मिन्त्यस्येत्यस्य सत्त्वेनानः स्थानिवत्त्वाभा
वेऽस्या निवत्सूत्रेणानंतत्वाभावात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन शब्दस्यैव स्थानिवत्त्वानः अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावात् नैकदेशन्यायवसरो ध्वनि
चेदं श्रुत्वेत्यत्र भाष्ये मघवतीति युयोगेन स्त्रियादन्तोऽगितश्चेति डीप् विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्मुन्न शुभ इति ननु संप्रसारणे वारणादांगस्य वलीपुत्वे
न पूर्वोऽधित्याल्लोपो न इति लोपे शुनेति सर्वानुदात्तस्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकान्तोदात्तस्यात् पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते अत्र हि वकारस्थानिकोऽकार
स्य समधुमिहलस्यानिकत्वेनानुदात्ततया मघवन शब्दस्यातोदात्ततया कारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकाऽस्याऽन्नत्वात् किंच लोपे स्थानिवत्त्वेन यतो

लश
शसु
पु

नवेदोस्वरपतिश्चेति चेन्न कर्मापरिभाषया अनित्यत्वेन कचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् अनुरावे आभीयतया संप्रसारणा सिद्धत्वेन न संयोगादिति निषेधात् न
तस्य संप्रसारणे अनुवृत्त्येव निषेधसमर्पकत्वव्यपुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात् तन्मात्रनिषेध इति दूरस्य स्यात् स्यादयमर्थो लिख्यस्य च निषेधः न च व्यधिव्यध्यादावस्य चार्थः
ननु न इत्यादि पूर्वस्वर्गादीर्घरूपैकादेशे तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध इति वाच्यं कथं इति चेन्न यत्र
रूपेणैव सिद्ध्या संप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चार्थस्य वक्तव्यत्वेन व्यवेहितेऽपि प्रवृत्तेर्युक्तिरिति निर्देशाच्चेत्ता शयेनाह इति यकार इति न च कार्यक
लपसे इत्यत्रा इत्युपस्थितस्य पदेकवाक्यतयान्वये निमित्तस्य यरान्वयेन येन नाव्यवधानं न्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं तत्पक्षेऽपि संप्र
सृष्टाणां वाक्यभेदेनैव संवधस्याक्ततया विधायकेषु यत्रा इत्यस्याभावात् अत्र चेदमपि ज्ञापकत्वाच्च ननु सूक्तप्रवृत्त्येवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थ इति
मिति त्वत्पुनः पतिश्चेत्यत आह अतएव ज्ञापकादिति तदुक्तं भाष्ये इहे गितेन चेष्टितेन निमित्तेन महता वा सूत्रप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रायोगस्य ते एतदेव ज्ञा
पमिति परस्य पूर्वमविष्यतीति लक्ष्यलक्षणास्येति न्यायस्तु नायं विषयः कार्यप्रयवर्गाभेदेन लक्ष्यभेदात् अर्वाणस्तु ननु सामिति पर्युदास्यवत्त्वितः प्रत्य
यत्वे च चसादृश्यमनन इति बहुव्रीहिः वाजमर्वत्स्विति प्रयोगात् तत्पुरुषेऽनुनः परस्यार्वा इत्यर्थे न न स्यात् सुरत्रप्रथमे कप्रबनं अननः किमिति अनन
इत्यस्य केऽशब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः उत्तरमनर्वति यज्वशब्दसदृशानर्वनशब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थः नन्विह निरनुनासिकोच्चारणोऽपि तपरसूत्रस्यानणीव विधीय
मानेऽपि विध्यर्थत्वात् न स्यात् एतन्म्यादनुनासिकः स्यात् परसूत्रे प्रत्ययग्रहणानुवृत्तावर्णग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावादत आह आत्मादिति विशेष्यविशेष
राभावेनान्वयान्न सर्वादेश इति भावः भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्ति लाघवाय तस्मैवोच्चारणो कार्ये तदनुच्चारणाच्चुद्धस्यैव विधानमित्युक्तं केचित्ति इह
सर्वगुणाभेदका इति पक्षे वृद्धिरादेः सूत्रभाष्यसंमते सिद्धांतभूते गुणा अभेदका इति पक्षे जातिपक्षे च तत्राप्रत्यापि सर्वग्रहणास्या प्रत्ययग्रहणो न निषेधो
न दोषात् अतएव भाष्ये तत्पक्षे तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तं अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकं अणग्रहणस्य च तत्रासंवध इति तदाशयः अतएव
वभाष्ये भाष्यमानेन सर्वगुणानां महर्णेत्येव पठितं न त्वेति एतदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रेनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशेषमिति यं ग्रहणं

राम
पु

स्यतत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तेन च तस्याप्यपकत्वं सूचितं अप्रत्ययग्रहणस्य मदुक्तरीत्या व्याख्याने च सूचितं तेन जातिग्रहणप्राप्तिरस्य गुणाभेदकत्वं प्रसूमाप्रसूयान्
 यारान्नरासाधारण्येन निषेध इति सूचितं वस्तुतो णदित्त्वं स्यात्प्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वं परभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारा परिभाषा बोध्यत इत्यर्थः प्रतीयत इत्यस्य वि
 धीयत इत्यस्य प्रसिध्या कैदयोक्तव्या व्यावित्या परिभाषायां सवर्गपदेन समानजातीयोभिन्नधर्मोच्यते तन्न जशदिविधेज त्वाद्विजात्याश्रयसर्वजकारादिग्रह
 णसिद्धिरित्याहुः एतेन पर्यायतेः किपिपथा इत्यादीन्पासुं अत्र शुद्धार्थतदनुच्चारणस्यावश्यकत्वेन भाष्यासंगतेः तस्मादनभिधानमेवाचितं न च आ
 दित्येवास्तु नकारेकारयोस्त्वेस्वर्गादीर्घेण रूपसिद्धेः पररूपतुन पथिमथ्यभुशो लोपः भस्यटः इतोत्सर्वनामस्याने इति न्यासेन नकाराश्रयसिद्धावकार
 विधानसोमर्थ्यादिति वाच्यं ज्ञानमोखपरिहारेण स्यष्ठार्थमाकारोच्चारणात् इतोत् आदित्यनुवृत्त्येव सिद्धे इत्यनेन ऋभुस्रतामित्यादीनां पूर्वस्येति दी
 र्घसिद्धत्वे पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थ इत इत्यदिति च तत्परत्वं मुखसुखार्थं एतदित्युक्तं न तोलाघवाभावात् अन्यथा विधेयपि सूरकरणात्कुरुत इत्यादौ गुणा
 भाववत्पञ्चानां विस्मादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः योन्यः यो नुडिति नोक्तं इत्संज्ञाया आद्यं तावित्यस्य चानुसंधाने प्रक्रियणो रवात् भस्यटः भस्यकिं पथिभ्यं
 अनुवृत्तेन संसकानामिति इदं ननु मतेति निषेधानि त्यत्वमूलकमित्युक्तं यद्यपि भाष्येवानुसंस्कानामित्येव यदितं तथापि सूत्रे डिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वे
 न हेचर्मन हेचमेति संसुद्धावेवोदाहृतत्वेन च तावन्मात्रविषयतास्येति भावः स्मांता विशेष्यसाकांक्षात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्कृतं संख्येत्याह्यते संख्या
 शब्देन संख्याप्रकारकबोधजनकाः पंचादयो गृह्यते संख्येति शब्दे बहुगुण इति युचत इतत्वा संभवात्तदाह संख्येति संनिपातेति स्यष्टं हेतुं भाष्ये सुमेन
 द्विंशसिद्धत्वेन संज्ञायाः कायोपेक्षत्वेन समत्वात् नोपधा नलोपस्यासिद्धत्वान्नामोक्तिर्दीर्घाप्रप्तेरयमारंभः नामीत्यस्यागविशेषणविवक्षायां भाष्य
 प्रत्ययत्वात् एवं च पंचानामित्यादौ प्रकारकारस्य दीर्घवारणायोपधामहणं नेति किंचतुर्णोनामि किंचर्मणो नलोप इति ब्रुवः पंचानामिति निर्देशो नूनसं
 निपाते परिभाषाविरोधः अष्टन आ अत्रणात्वा नानुनासिक इति भाष्ये स्पष्टं जातिग्रहणनगुणाभेदकत्वेन नूनसः भाव्यमानत्वात् शुद्धोच्चारणसिद्धि
 नात्र कुशक्यं गयोहलोत्पत्तयेन स्पष्टा रिता र्थात् प्रश्लेषेणापि निर्वोहः वाच्य इत्यानुनासिकव्यावृत्तेनासाभात् प्रत्युत तत्रापि गुणाभेदकत्वं इति

प्रा
श
सु
६

स्तेनातरुम्यादनुनासिकस्यैवप्राप्तेः प्रश्लेषेणपर्यायेणसकलाकारविधानार्थत्वंस्यात् स्वमन्यत्रापिवोधे एयोहलीत्यतोहलीत्यपकृष्यते हलीतिपोश्रिमा
येनेतस्मिन्मशेषत्वा अद्याभ औश उडि तितुनेक्तसकास्सोकारेअष्टाअउडितिस्थितेइराडि-शोनामाहुणः सर्वेरादीर्घत्वादितिन्यायेनांतरंगत्वात्तद्विर्घ
कृतेततेप्राङ्गोष्ठावित्यसिध्यापतेः ननुहलीत्यपकर्षणकृताकारादित्यनुपपन्नमतआह कृतात्वेति कृतात्वानुकराणमित्यर्थः लक्षणावशसंपन्नत्वेहितसर्वेक
त्यिकतृपालार्धवादष्टभ्यइत्येववदेदितिभावः ज्ञापयतीति अयंभावः हलीत्यपकृष्यमाणोवक्ष्यभेदेनपुनर्विधानार्थतेनाष्टनइत्यस्यकचिदस्त्वपिप्रवृत्तिरिति
आत्वेमितिआत्वमात्रमित्यर्थः सूत्रेइति दीर्घांतादष्टनः परेसर्वनामविभक्तिरुच्यतेतदर्थं ज्ञापकादिति तद्विअष्टभिरितिइत्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थं एवंमहस्वे
व्यावृत्त्यर्थक्रियमाणोदीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वेज्ञापकं नचाष्टभिरित्यत्रसावकाशस्याष्टनइतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्रपरत्वात्तत्सत्पुपात्तममित्यनेनवाधेसकृ
ज्जितिन्यायेनपुनरप्रवृत्तौव्यर्थमेवतत् नहाष्टभिरित्यत्रस्यस्युपात्तममित्यपिमात्रोतिकार्यकालपक्षेअनांतत्वेनषट्त्वाभावादस्त्विधिविनस्यानिवत्वाभावाच्च
निवोधं पुनः प्रसंगविज्ञानबोधनद्वारेतद्विषयेयथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारातद्विकल्पेज्ञापकमित्याशयादित्यत्रविस्तरः अष्टानामिति हलीत्य
केरादेनूतततआत्व यत्तुसन्निपातपरिभाषयात्रनात्वकिंतुनोपधायाइतिदीर्घेनलोपः अतोदात्तत्वेतुषट्श्रीत्वेकसिद्धं नलोपेनसंनिपातपरिभाषानलोप
स्यासिद्धत्वादिति तन्न पूर्वत्रकर्तव्येनलोपस्यासिद्धत्वेपितत्रकृतेऽसिद्धत्वेमानाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीयत्वेनातस्यनलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च
आरोपितासिद्धत्वेपिवलुनोनलोपेनद्विधातस्यजायमानत्वेननलोपेपितस्यादुर्वारत्वाच्च अतएवगव्य
तानावेतेत्यादौसन्निपातपरिभाषयायलोपोन अन्यथायस्यहलइतियालोपस्यबहिर्भूतत्वाच्च निमित्तत्वेनबहिरंगतयांतरंगत्वादेःप्रत्यसिद्धतयानिमित्त
विधाताभावः स्यस्यैवतस्मान्नलोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैकसाध्यतयातस्यासिद्धत्वादात्वमेवपुक्तंतदमित्यत्वेन किंचषट्संविपातेनज्ञातस्यनुटआ
त्वेनलोपेनबहिर्भातकत्वंस्यानिवृत्तेनकृतात्वेपिषट्सत्वात्कार्यकालपक्षेत्तद्विध्यैकवाक्यतायन्नषट्स्यबहिरंगतयात्वेकृतेऽनांतत्वेनषट्त्वाभावा
नुटनस्यादितिहलीत्यपकर्षादिः दीर्घग्रहणज्ञापकादाकारातेस्यषट्संज्ञाश्रयणोत्रयथोद्देशस्यैवाश्रयणानंतरंगत्वात्पूर्वेष्वे नान्तसंख्यावचकत्वसम्भ
राम् ६०

नाधिकरणाधर्मविशेषरूपस्य षड्व्यस्य न्यलधर्मत्वाभावेन स्यानिवद्धावादाकारंते आश्रयोवा प्रतिपत्तिगौरवमिति बोध्यं दृष्ट्याद्यनुसारेणाह गौरावेत्कित्यादि स्या
निवद्धावादिति पूर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षे इत्यादितु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्य एवेति बहुवचननिर्देशात् एवं
च गौरा आदेशप्रवृत्तौ तज्जाप्यात्वमपिनेति भावः परे तु ष्णांतेति सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलौत्यस्य योगविभागेन संबंधमुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रिया
ष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टौ नौ प्रियाष्टा न इति प्राप्नोतीति शङ्किते यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथा लक्षणमिति प्रतीकमुपाशययस्य विशिष्टः प्रयोगो
न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्तुतिस्तद्यथा लक्षणमनुगतं तद्वत्तद्वत्तमाभूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव कालक्षणमप्रयुक्ते वर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणान्वा
ख्यानादिति त्वारख्यातरमुक्तं तत्रांत्यव्याख्यानमेव ज्यायः अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यताननुलक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतिः अष्टव्याख्यायां अप्रयुक्ते इति वा
क्यशेषासंगतिः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिहान्वारव्यानमिति अन्यत्र भाष्योक्तेः किंच भाष्यकारस्य लक्ष्ये कच सुष्कतपेयमेव व्याख्यायिता ए
कस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्कि व्याख्यानमतभेदे साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च न वेति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदे नैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्कारश्च अ
तएव हल्लगादिस आदावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्याकृता कैयटेन नास्ति इति स्येति सूत्रे कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेन प्रवृत्ति
रिति एवं चैवामनभिधानमेवोचितं अतएवाष्टाभ्यश्चोशितिसूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्ममतसंग्रहणं करोति अष्टाभ्य इत्यन्यथाऽष्टन इत्येवत्र
यादित्युक्तं कैयटरीत्या गौरा प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देश स्यावश्यकतया तदसंगतिः स्पष्टैव एवं चैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपनिष्फल एवेत्याहुः निरूप
यदादिति नुमो समास एव विधानेन सोपपदे चोः कुरितिकृत्वेनैव सिद्धत्वेन किं नि किपि च विशेषाभावादिति भावः कनाविताविति इदमुपलक्षणमु
च्चारणार्थे कारस्यापि ककारो गणप्रतिषेधाद्यर्थः नकारः किं न त्ययस्य त्प्रविशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं संनिहितेति तत्फलंतु गिजादीनां संज्ञाभूतः
अतिङ् किरुदिवेत्यादीनेडु शिक्तीति निषेधो माभूदिति ज्ञापके न निवो हस्तु ज्ञापकाद्वरं करणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः युजेरक्षि
दचासिद्धं सर्वनामस्याने इति इदितो नुमिष्यते नुमिति चो नुवर्तते किं प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः न च तदभावेन

शु
शु
६६

स्तेनात्पुनरुप्यादनुनासिकस्यैवप्राप्तेः प्रश्लेषेणप्युपयोगेणसकलाकारविधानार्थत्वंस्यात् सप्तमन्यत्रापिबोधं एयोहलौत्यतोहलौत्यपकृष्यते हलौतिपोऽन्विता
येनेतस्मिन्मशेषत्वंवा अष्टाभ्य औश उडि तिनुनेक्तसकास्सोकारेअष्टाअउडितिस्थितेइणडि-शीनामाहुणः सर्वेरादीर्घत्वादितिन्यायेनांतरंगत्वात्सप्तमि
कृतेततेप्राङ्गोष्ठावित्यसिध्यापतेः ननुहलौत्यपकर्षेणकृताकारादित्यनुपपन्नमतआह कृतात्वेति कृतात्वानुकरणाभित्यर्थः लक्षणवशसंपन्नत्वेहितसर्वेक
त्यिकतृपात्तार्थवाददृभ्यइत्येववदेदितिभावः ज्ञापयतीति अयंभावः हलौत्यपकृष्यमाणोवाक्यभेदेनपुनर्विधानार्थतेनाष्टनइत्यस्यकचिदस्त्वपिप्रवृत्तिरिति
आत्वेमितिआत्वमात्रमित्यर्थः सूत्रेइति दीर्घांतादष्टनः परेसर्वनामविभक्तिरुच्यतेतिनदर्थो ज्ञापकादिति तद्विअष्टभिरितिह्रस्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थ एवमिहस्वि
व्यावृत्त्यर्थक्रियमाणोदीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वेज्ञापकं नचाष्टभिरित्यत्रसावकाशस्याष्टनइतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्रपरत्वात्सत्त्वुपोत्तममित्यनेनवाधेसक
रूपितन्यायेनपुनरप्रवृत्तौव्यर्थमेवतत् नहाष्टभिरित्यत्रस्यस्युपोत्तममित्यपिप्रोक्तिकार्यकालपक्षेअनांतत्वेनषट्त्वाभावादस्विधिविनस्यानिवत्वाभावाच्च
सिध्याप्य पुनः प्रसंगविज्ञानबोधनद्वारेणद्विषेययोदेशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारेणद्विकल्पेज्ञापकमित्याशयादित्यत्रविस्तरः अष्टानामिति हलौत्य
तेरादेःपुनरुत्तमआत्वेयत्तुसन्निपातपरिभाषयात्रनात्वकिंतुनोपधायाइतिदीर्घेनलोपः अतोदात्तत्वंतुषट्ओत्वेकमिह नलोपेनसंनिपातपरिभाषानलोप
स्यासिद्धत्वादिति तन्न पूर्वत्रकर्तव्येनलोपस्यासिद्धत्वेपितन्नकृतेऽसिद्धत्वेमानाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीयत्वेनानस्यनलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च
आरोपितासिद्धत्वेपिवस्तुतो नलोपेनद्विधातस्यजायमानत्वेननलोपेपितस्यादुर्वारत्वाच्च अतएवगव्य
तानाव्यतेत्यादौसन्निपातपरिभाषयायलोपोन अन्यथायस्यहलइतियालोपस्यवह्निर्भूतत्वाच्च निमित्तत्वेनवह्निर्भूतत्वाच्च अतएवगव्य
विधाताभावः स्यष्टस्वनस्मान्नलोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैकसाध्यतयातस्यासिद्धत्वादात्वंभवपुक्तंनदमित्यत्वेन किंचषट्संविपातेनज्ञातस्यनुदया
त्वेनलोपेनवह्निर्भूतद्विधातकत्वंस्यानिवृत्तत्वेनकृतात्वेपिषट्सत्वात्कार्यकालपक्षेत्तद्विध्यैकवाक्यतायन्नषट्स्यवह्निर्भूतत्वात्तेकृतेऽनांतत्वेनषट्त्वाभावा
न्नुदयस्यादितिहलौत्यपकर्षादिः दीर्घग्रहणज्ञापकादाकारांतस्यषट्संज्ञाश्रयणोऽत्रयोदेशस्यैवाश्रयणोनांतरंगत्वात्पूर्वेष्वहं नांतसंख्याचोचकत्वसम्भू

राम
६०

नाधिकरणाधर्मविशेषरूपस्य बहुस्य स्थान्यलधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्वादाकारं तेन अपरोवा प्रतिपत्तिगौरवमिति बोध्यं ह्युत्पद्यनुसारेणाह गौरात्वेत्त्वित्यादि स्था
 निवद्वादिनि पूर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षे इत्यादितु प्राचाप्रनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्य एवेति बहुवचननिर्देशात् एवं
 च गौरा आदेशाप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति भावः परेतुष्णां तेनिसूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतस्मिन् ह्येह लोत्यस्य योगविभागेन संबंधमुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रिया
 षा इति न सिध्यति प्रियाष्टौ नो प्रियाष्टौ इति प्रामोती विशंकिते यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथा लक्षणमिति प्रतीकमुपादय यस्य विशिष्टः प्रयोगो
 न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्तस्मात्तद्यथा लक्षणमनुगतं तदत्र माभूदात्वमित्युच्येत्येकमर्थमुक्त्वा नैव कालक्षणमप्रयुक्ते वर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणान्वा
 ख्यानादिति त्रारख्यातरमुक्तं तत्रांत्यव्याख्यानमेव ज्यायः अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्येव योग्यतान तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतिः अत्र व्याख्यायां अप्रयुक्ते इति वा
 क्यशेषसंगतिः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिहान्वारव्यानमिति अन्यत्र भाष्योक्तेः किंच भाष्यकारस्य लक्ष्ये कच सुष्कतयेयमेव व्याख्यायिता ए
 कस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्कि व्याख्यानसुतभेदे साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च न वेति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदे नैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्कास्ति अ
 तएव हस्त्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्याकृता कैयटेन नाम्नेडितस्येति सूत्रे कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेन प्रवृत्ति
 रिति एवं चैवामनभिधानमेवोचितं अतएवाष्टाभ्यश्चोशितिसूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इत्यन्यथाऽष्टन इत्येव व
 यादित्युक्तं कैयटरीत्या गौरा प्रवृत्त्यभावापबहुवचननिर्देश स्यावेत्युक्तया तदसंगतिः स्पष्टैव एवं चैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपनिष्फल एवेत्याहुः निरूप
 यदादिति नुमो समास एव विधानेन सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन किं नि किपि च विशेषाभावादिति भावः कनाविताविति इदमुपलक्षणमु
 च्चारणार्थकारस्यापि ककारो गुरा प्रतिषेधाच्चर्थः नकारः किं न त्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं संनिहितेति तत्फलंतु गिजादीनां संज्ञाभूतः
 अतिङ् किरुदिवेत्यादीनेडु शिक्वातीति निषेधो माभूदिति ज्ञापके न निवो हस्तु ज्ञापकाद्वरंकरणमिति न्यायाननुग्रहीत इति सूत्राशयः युजेर
 द्वा मिदुतः सर्वनामस्थाने इति इदितो नुमिष्यते नुमिति चानुवर्तते किं प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुरा संविज्ञानोवहुव्रीहिः न च तदभावेन

संज्ञा-
श-मु
ई

लक्षणेति; तथासन्निविन्नो घटश्चवदेत न संज्ञेत्यत्र धानुदतावप्यदोषादिति बोध्यं चोक्तः स्फोरित्यतो तद्वत्तिलो झलोत्यतो झलोति चानुवर्तते पदमेति चाधि-
कारः कुत्वंस्यासिद्धत्वादिति अतद्गुणबहुव्रीह्याभ्ययणात्प्रामिः सुयुगिति सत्त्वद्वेषेति क्विप् धातुपाठेति व्याख्यानादिति भावः युगिति क्विप्चेति क्विप् इहे-
तिसृजिद्वेश्चित्रैरनुसूडभ्यामिति भाष्यप्रयोगात्काम्यचसूत्रेभाष्य उपपद्यका म्यतोति प्रयोगात्क्विप्प्रत्ययस्येति कुत्वेनेत्यर्थः परिरुडिति धातेरुच्यमाने-
कार्यमत्रेत्ययेइति परिभाषयात्र सु व निमित्तिका मृजे दैष्टिर्न किंव निमित्तिकानुक्ति निवेति निषेधान्न परीत्रजेः क्विच्चोत्पुणादिषडितिमिति मनेततत्कि-
पदोर्ध्ववनुवर्तते व्याख्यानाच्चाभ्यापदान्तइत्यस्यासंबंधः किंतु षष्ठौ वेत्याह क्विवित्यादि विश्वस्यवसुरादोः इलोपइत्यतो दीर्घइति वर्तते ननु षष्ठादी-
नामसिद्धत्वेन राइशब्दपरत्वाभावोत्प्राह यदातेति तेन विश्व राजावित्यादौ न विश्वा राडभ्यामित्यत्र भवति आदित्य विश्ववसव इत्यत्र तु न दीर्घः नरे-
संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षात् स्कोः सञ्जलोलोपः संयोगात्तलोपइति भाष्यात्ते रत्रसल इत्यस्या संबंधः तेन सलः परयोः स्कोली पइति नार्थ इत्यन्यत्र
प्रपंचितं झलोत्यनुवर्तमानं झलादिप्रत्ययपरं झलोझलीत्यत्रोदःस्थास्तभोरित्यारंभेरातदर्थकतयार्थाधिकारात् तेन ग्रथकुस्थितापयः स्थितिरित्या-
दौ न दोषः सडीति वार्तिकाच्चसनः सकारमारभ्य महिडोडकारात् सडि-ति प्रत्याहारः भूयास्तामित्यादौ व्यजनपरस्येति न्यायेन लोपाभावेपिन सतिः केचि-
त्त्व प्रत्यये संयोगादिलोप प्राप्तिर्यो दाहरणानामभिधानमेवोचितं सडीति वक्तव्यं काष्ठश कस्यातेति वार्तिकस्य प्रत्याख्यान परेराकाष्ठश गेव नास्ति ।
कुतः काष्ठश कस्यातेति भाष्येरातयेवो धनादित्याहुः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः सडीति वक्तव्यमेवेति परे चोः कुरित्येतत्त्वेनापवादत्वाद्याध्य ते कि ।
प्रत्ययस्य तु क्विन्विधान सामर्थ्यादेवन बाधइत्याह क्विन्नतत्वादिति ऋत्विकृशब्दः यज्ञसंबन्धि पुरुषविशेषरूढः त्यदादीनामित्यनुवर्तते राहृत्यदादीना ।
मिति तेनातपइत्यादौ न तदोः किंयः तोरिति तु नोक्तं अनेषेत्यादौ न स्याप्यपत्तेः न च नुये वहिरंगत्वेनासिद्धत्वं बहिर्भूत सुनिमित्तकत्वेनास्येव वहिरंगत्वा ।
त इदं च न स्मानुडचोतिसूत्रेभाष्यध्वनितं सोक्तिं नो अत्वसत्वेनेति गणकार्यत्वादिति भावः ऊप्रथम युष्मदस्मडांडसा शित्यतो युष्मदस्मदभ्यामिति
वर्तते डेइति एथकपदं अतएव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोर्विभक्त्योर्वचनयोस्तु नग्रहांशसानेति लिङादिति भाष्यसंगच्छते त्वाहो यद्यपियुष्म-

सम.
६१

दत्त्वादेशस्त्वमावेकवचनइतिसिद्धस्तथापियुष्मानतिक्रान्तोति त्वमित्यर्थमत्रविधानं नचैवंतत्रास्यचारितार्थत्वेवलेपत्वात्त्वमाभ्याभाव्यमिति वाच्यं समावपि
 प्रबाधेते पूर्वविप्रतिषेधतइत्यस्यवक्ष्यमाणात्वात् युष्मदस्मदोरनादेशइत्यतो युष्मदस्मदोरितिवतते शेष आत्वयत्वयोः प्रायुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्ति
 रहशेषपदार्थस्तदाह आत्वयत्वेत्यादि स्पष्टं चेदं युष्मदस्मदङ्गसद्व्यत्रप्रकृतसूत्रे च भाष्ये अतएवसामआक्रमितिसूत्रे समुद्दिदेशः संगच्छते एवं च शेषा
 ग्रहणस्य सार्थं विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्याम्विषये बाधसंभवात् अत्यस्येति अलोप्यपरिभाषयेति भावः त्वाहादयोकारंताइति दृष्ट्याद्यनुसारेण
 ह अतो गुरो इति त्यदादीनामइतिसूत्रभाष्यकैयटाभ्यां हलंता एवादेशा इति लेभ्यते तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यानिवृ
 त्तिकार्यतायाप्यतो गुरा इत्यस्याप्रवर्तनेन प्रक्रियालाघवमत्रेयक्षे इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्रेण प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वज्ञाने गोरखं त्वाहोसाविनिगुरुनि
 दंशस्तु श्वेतवहो कथशसिति वन्नार्थसाधकः शिजतातक्वियुष्म अस्म इति प्रातिपदिकयोरादेशा एवनेति तदाशयः मपर्यंतस्येति सूत्रभाष्यसंमतश्चा
 यमर्थ इत्यनुपदंस्तु ये भविष्यति अंतरंगत्वादिति परनिमित्तानये सत्त्वेन तत्त्वमिति भावः अलिङ्गे इति एवं च स्त्रियामनयोरप्रवृत्तेर्नटाविति भावः इदं
 सामआक्रमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं यदेति इदं त्यदादीनामइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं सामआक्रमित्यत्र च भाष्ये मपर्यंतं च्छेपस्येति इदमुपलक्षणात्तेन त्वमित्यादौ लो
 पप्रवृत्तिवैलायां मपर्यंतं च्छेपत्वाभावेऽपि न सति ननु अदंतत्वे आदेशानां बाणी दांगमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपेतावभाव उपपा
 दयितुमशक्यः अकारस्य कार्यद्वेषेऽपि स्थानिवत्त्वेन समानस्या निवत्त्वमस्तीति चेन्न हलंता एवादेशा इति कैयटेनात्रैवाक्तत्वेनादोषात् शेषइत्यस्य साम
 र्थात्तन्मायोप्रवृत्तिरित्यन्ये तत्र युष्मभ्यं युष्मत् युष्माक्रमित्यादौ टावनिदृष्ट्या चारितार्थत्वात् तस्मादनित्यत्वात् दप्रवृत्तिरित्येकेतदाह अतो गुरो कते इति ॥
 अत्र वेदंति तत्तद्वाच्यमागण्याच्छेपग्रहणसमुद्दिदेशाभ्यां चास्य सूत्रस्यादृष्ट्यार्थद्वयेनात्यर्थं तच्च लक्ष्यानुरोधाच्च वस्थितं तेन भ्यमिति लोपेयुष्मा
 भ्यमिति न अतो वभ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये यदिभ्यमादेशः शेषलोपोऽइति स्पष्टं प्राप्नोति अथाभ्यमादेशः शेषलोपद्विलोपइत्यतस्योदन्तनिवृत्तिस्वरः प्रा
 प्नोति इति यथेति तच्च सु इत्येवाक्तं ननु भ्यसुदेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः अतएव सिंगाभावादि लोपानर्थक्यमिति सामान्यं

ल.श.
शे.सु.
६२

कस्मिन्मन्त्रे अत्रलिङ्गाभावादिह्यपत्तिरिति शिशीलुङ् नुमविधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेनेतिनेतराच्छंदसीतिसुअस्यभाष्यवा
निकवलेनलिंगवत्पिसेनिपातपरिभाषयादावभावस्योपपादयितुंशक्यत्वं अतएवसंनिपातपरिपभाषयाबुद्धावित्यत्रदावभावः कृन्नेजंतसूत्रेभा
ष्येउक्तःशेषग्रहणानुभाष्येप्रत्याख्यातमेवत्यदादीनामइतिसूत्रस्यटिलोपष्टावभावार्थइतितुवार्तिकैकदेशिवचनमितिनदोषः एतच्चभाष्य प्रदीप्तिद्यो
तेनिरूपितं अभ्यस्तुत्रेयथेकस्मिन्तथास्त्वितिप्रौढोक्त्याभ्यमितिद्वेदस्यप्रौरिवादत्वंभगवतैवसूचितंत्वंयथेकस्मिन्तथास्तुत्रेदोषोद्धारोमयासुकरइतिप्रत्ता
त्यर्थात् अभ्यमित्येवतुच्छेदोन्याय्यःअतएवयुष्मदस्मदोरेवविशेषणनतदंतस्य अगाधिकाराच्चतदंतग्रहणमित्याशयेनाह द्वयोरुक्ताविति एतत्फलं गौणोदाहरणेषु मूले एव स्पु
धिर्भितिभावः गौणोऽप्रवृत्तौ वीजाभावादाह अतित्वमिति युवावौ द्विवचनशब्दोत्रयोगिकोव्याख्यानात् द्वयोर्वचनबोधनंतत्रसमर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः भाष्य
प्रामाण्याच्चतत्तृह्यमारायुष्मदस्मदोरेवविशेषणनतदंतस्य अगाधिकाराच्चतदंतग्रहणमित्याशयेनाह द्वयोरुक्ताविति एतत्फलं गौणोदाहरणेषु मूले एव स्पु
टं मपर्यंतस्यकिमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिप्रश्नः ननुसमुदायादेशत्वेप्योकारसकारभकारादौसुपिसर्वनाम्नःछेः प्रागकजन्यत्रसुबतस्वटेः प्रागकजि
तिव्यवस्थायायुष्मदस्मद्विषयत्वयकेत्यादिसिद्धयेवश्यमारात्वादंतरंगत्वाद्युवामित्येतत्तिष्ठुत्तस्मकजितियुवकामित्युन्नदोषोत्तआहृत्येति नन्वत्राय्य
चेतिन्यमनेकारदेशेभ्यादेशचसिद्धिरत्राहयुवकाभ्यामिति हलन्ताआदेशाइतिपक्षेनुत्त्वयेत्यादेरसिद्धिरेवमदिशस्यसर्वादेशत्वंचनस्यादितिवाध्यं नन्वेवमपि
मांतस्येत्येवोच्यताकिपरिग्रहणेनेतिचेन्न युष्मयत्यादेःकिपिसुप्यादेशाभावात्तत्त्वत्वात् पर्यंतशब्देनमांतापेक्षयाशेषस्यलाभात्कटिपर्यंतंवासंज्ञसूक्तैः
किंचिदस्तीतिनियमेनप्रतीतंस्वंचमांताद्यत्राग्रेकिंचिद्वशिष्टंतत्रैवयुष्मदस्मदोरेवविशेषणनतदंतस्य अतएवभाष्येवधिद्योतनार्थपरिग्रहणंकर्तव्यमांतस्येत्युच्यमानेय
त्रैवमांतेयुष्मदस्मदोरेवविशेषणनतदंतस्य अतएवभाष्येवधिद्योतनार्थपरिग्रहणंकर्तव्यमांतस्येत्युच्यमानेय
त्यर्थः पर्यंतशब्दस्यलोकेतथैवप्रयोगादग्रेकिंचित्सत्वेदेशकालयोर्वधित्वव्यवहारस्यलोकेदर्शनाच्च तत्रैवेत्यस्यानिष्टत्वेत्यर्थः परिग्रहसाभावेतुय
तःपूर्वोक्तिपरतश्चनस्तिसांत्यइतिभाष्यात्तेर्मांतपदस्यमुख्यार्थत्वलाभायात्रैवस्यात्कौलुप्रमित्यस्यप्रवृत्तिश्चस्यात् अभिव्यक्तपदाथोयेइतिव्यायश्च

राम.
६२

पदकार्षेयविषय इति तदाशयः अतएव भाष्ये प्रयोगदर्शनं न कृतं यत्तु परिग्रहणाभावे मांते यत्र ते तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यैचित्पुनः सति तु
 तस्मिन्सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोमेपर्यं ताविति व्याख्यानाहंते व्यपदेशिवद्भावेन युष्मदप्यादेः किंपिचसिध्यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्यतिपदिकेनेति प्रस्य
 विधिविषयमिति तन्न परिग्रहणस्यैव अधिकरण्यान्वये मणिमंत्रादिन्यायेन नियामकत्वकल्पनापेक्षया कस्यैव न्याय्यत्वात् तत्र हि सामानाधिकरण्य
 संभवाद्द्वैत्यधिकरण्यान्वय इत्यन्यत् किंचात्र व्याख्यानेन धियोतनायमिति भाष्यास्तस्मात्स्वस्य मपर्यंतस्येति च तदुक्तं विज्ञाने बहुव्रीहिरिति दिक् ॥
 अंगकार्ये इति अंगाधिकारस्येत्यर्थः मकारांतरमिति शसोनेत्यनेन संहितया पोठ इति शेषः परंतु शेषविभक्तिभूतामादियुष्मदादिसंनिपातेन जात
 स्यलोपस्यते द्विघातकश्चादिनिमित्तकत्वेनेति संनिपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः सुटस्त्वाकमवयवत्वान्न तेन संनिपातविघात इति संसकारकनि
 देशः सामाकमित्यत्र अतएव कृते जंतुसूत्रे ह्रस्वत्वं तु विधेर्ग्रामणिके समिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरयदि ह्रस्वमात्रस्य तु गायमा
 नतदंतस्य तदेदं प्रयोजनमिति व्याख्यातं कैयटेन मूलोक्तं तु न युक्तं भाष्या उक्तेः अतएव नेतराच्छ्रुतसोति सूत्रे भाष्येन पुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्या
 देशाविप्रतिषेधेनेति वार्तिकं व्याख्यायतेषु कृतोषु पुनः प्रसंगाच्छ्रुतोलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति सकृद्रूपेति न्यायादित्युक्तं त्वद्वैत्यापुनः प्रसंगस्यैवा
 भावेन तदसंगतिः स्पष्टैव अतएव तत्र युष्मदादोर्विभक्त्यादेशस्य सूर्यब्राह्मणा इत्याद्यवकाशप्रदर्शने कृतं अन्यथा तत्रापि जसः शीघ्रास्यातदसंगतिः
 यममित्यादिप्रयोगकरणेन तत्र श्यादिशेकासमाधानाकस्मान्न च भाष्यकृतात्र संनिपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितं अंगसूत्रपरिभाषायाचारणमपि
 चित्यंतस्या अंगसंबधिकार्यविषयत्वात् सूत्रभाष्यस्वरूपेणैव मेव वस्तुतेनैवाल्लस्यसंस्कारिकाद्वयोरित्यादिनिदेशसंगतिः अतएव भाष्ये किमंतस्या
 हाप्रत्येप्रयोजनमिति प्रश्नेपिवेराप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः त्वमाविति अत्रापि विभक्त्यविति सं
 बध्यते आप्यमत्ययेऽंतरपदयोश्चेति कार्यं स्यात् तत्फलतुल्यं सुंदरः पुत्रो यस्य युष्मत्सुंदरपुत्र इति त्रिपद बहुव्रीहौ नादेश इति अत्रैकवचनशब्दयो
 र्निर्देशात् अत्रानुदाहरण एकस्येति अविधेयकमिति व्याख्यानात् योवि अनादेश इति किं त्वतमत् पंचम्या अदित्यदादेश आत्वविधायके च भ्यम

लशः ॥ ३ ॥ तत्रात्रार्थमेव तदभ्यमित्येकैवादिभिर्भाष्ये स्पष्टं हस्तादिति परिशेषतः हलौ न्यनुवृत्तौ नयोच्यते अहणमासुभ्यसोभ्य अत्रयदत्तं यतेदुक्तं
 पुसदभ्यमित्येकैवादिभिर्भाष्ये स्पष्टं तत्रात्रार्थमेव तदभ्यमित्येकैवादिभिर्भाष्ये स्पष्टं तत्रात्रार्थमेव तदभ्यमित्येकैवादिभिर्भाष्ये स्पष्टं
 उदाज इत्यर्थे केनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन स उदात्त एवेति विशेष इति भावः नन्वाक मः पूर्वलोपाभावेनादत्तत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुङ्गनिर्देशो
 व्यर्थः सूत्रासंगतिश्चेत्यत आह भाविन इति आकमिशेषलोपेकृते प्राप्तेत्यर्थः अग्रभावः सामः प्रसंगे आकमित्यनेन सुडामोत्रविषयेत्यत मप्र
 योगो बोध्यते स्यान्मादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव यथा ह धातुकविषये स्तरप्रयोगो भूययोगश्चास्ते भूरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु संतो निवृत्तिः शब्दाः ।
 नित्यत्वप्रसंगात् प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः सकारबुद्धिप्रसक्तेः प्रकृते सां प्रतिक्या असंभवात् भाविन्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति प्रथमप्रवृत्त
 वसुत्ये निवृत्तिर्न तु प्रकृत्यन्तरकल्पनयेति भाष्ये स्पष्टं तन्निरुक्तिश्चामोभावात् अत्र सामः स्यान्नित्योक्त्या स्यान्नित्यत्वेन साम्बन्धमेव नत्वास्त्व उक्तीत्प्राचनस्य
 निवृद्धावप्रसक्तिः सैवाप्रसक्तिः ससुङ्गनिर्देशेन बोध्यते इति तत्त्वं अतएवातिताकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते आकम्बुडभावो सिद्धो
 आम्बुवसांस्त्वस्याहर्षा रोपेणादेशः आदेशस्यास्त्वाभावाच्चात्र ननु न च यत्र सामभावी तत्रैवायं सामोभावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात् साम्बन्धस्याशा
 स्तोयत्वेनातिदेशात्तदभ्यत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक् इत्यादिरकमनुनक्तः अंत्यलोपेष्कारस्येति नित्यत्वाचारितार्थेन पररूपापत्तौ
 आकमित्याद्यसिद्ध्यामतेः द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति हेतुत्वेति द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः समासार्थो मुख्य
 विशेषः अन्यसंख्यः युष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चुदित्यर्थः स इति अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः सत इति कर्तृपदं युवावाविति कर्मपदं एवं
 त्वमावित्यपि पूर्वविप्रतिषेधत इति विप्रतिषेधे पूर्व इति सुष्ठुपेति समासः अतएव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये त्वमाविति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य सुज
 डे इत्यतिरिक्तविभक्तावेताविति व्याख्यातं त्वमोनचेति अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः इति विप्रहे इति एवं विप्रहेयादकूरुपाणिता निवृत्त्यंत इति श
 षः अतित्वाकमिति अत्रय आकम्बुडभावोत्तथोक्तं पदस्य अपदांतस्य मूर्धन्य इत्यतः प्रागयमधिकारः तत्फलं तु राजानावित्यादौ नलोपोभावः इत्येक

राम ६३

चित्स्मानषष्ठीकचिदवयवषष्ठी होऽइत्यादौ आद्यामादुपधायावित्यादावत्यातेन वृक्षवंतावित्यादावत्वसिद्धिः अन्यथा मत्वंतपद्यभावान्न स्यात् एवन्तलोप इति सूत्रे अंतग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टभाष्ये नः संख्याया इत्यत्र नलोपाभावस्तु ज्ञानश शशीत्यत्र जश्वाभाववद्दोषः पदात् कुत्सने च सुपोत्यतः प्रागयमधि कारः अनुदात्तं सर्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणं तु तिङ् तिङ् इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनिगमनाविरहात्लाभेऽपि स्पष्टतया तद्वत्तमार्थमित्याक रेस्वष्ट आदेः परस्यालोपस्येत्यनयोस्तु न प्राप्तिः पदस्येत्यस्यानुदात्तं तिङ् इत्यादिश्रुतप्रथमां तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थानषष्ठभावात् तत्र पादश बेन कृपादश्लोकपादश्चाविशेषाद्ब्रूयते अपादादिशब्देन पादात्तपादमध्यस्थवत् छंदोहो नवाक्यस्यापि ग्रहणं ग्रामेकं वलोमेस्वमिति भाष्ये दाहरणात् भष्मादीति सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यत इत्यन्यत्र विस्तरः तौ चानुदात्ताविति अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादि तिभावः उक्तविधेयोरिति पदात्परयोः पादादौ स्थितयोरित्यर्थः द्वितीयोपात्ता मयोरपवादत्वादाह षष्ठीचतुर्थ्येति विभक्ति क्रमकृत्य द्वितीयोपादिक्रमे णो दाहरति श्रीशु इति दत्तादित्यनेन चतुर्थ्यंतत्वेऽपि षष्ठीकृतं संवेद्योऽस्मानिति नन्वत्र संध्यभावेन वा सरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः संधौ तु उभयत आश्रय णो तादिवत्त्वाभावेन कथमादेश प्रवृत्तिरिति चेन्न संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वोत्पत्तेन पक्षान्तरात् स्मानित्यस्यैक देशविकृतन्यायेन द्वितीयोपात्ता स्मच्छब्देन तत्राप्रिरित्याशयात् संधिश्चांतरंगत्वादादेशात् पूर्वमेव आदेशो सति नः कृष्णः सर्वदावत्विति पादादित्वापत्त्योपजीव्यविरोधान्नादेश इत्य न्ये उभयत आश्रयणोपितस्य स्वीकार इति उपात्तौ निरूपयिष्यामः ननु कृतोत्पाषष्ठाद्यंतानामेवादेशाभविष्यति किं स्थ ग्रहणं नात आह स्य इति अ हा नोऽस्य शब्द इति भावः युष्मत्पुत्र इति युवेयोऽयं क्वाम् पुत्र इत्यर्थः युद्यपि कृतौ सख्याविशेषानवगम इति भाष्ये स्पष्टतयापि सवोध्यत्वेनैवानेकव्युत्पत्तव मतिर्ननु द्वित्वादेर्भानं नप्यकत्वस्य तित्वमो न कृतौ विग्रहे तु संख्या विशेषमानादिवचनादिभवत्येव तस्य सुक्यपि प्रत्ययलक्षणो न द्विवचनाद्यंतत्वं आ निवन्वन्ध्वोऽपरैश्च गारमिति प्रत्ययसंज्ञासूत्रभाष्ये प्रयुक्तं वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्ययलक्षणलाभायेतित्वत्पुत्र इति न प्रत्युदाहृतं समानवाक्ये इति नि वृत्तिरिति निमित्ते के वाक्यस्य त्वे इत्यर्थः समानवाक्ये इति प्रकृत्यविधेया इत्यर्थः निघातिनामानुदात्तः एकतिङिति बहुव्रीहिरितिङ् तद्यदिति मित्यर्थः ॥

५३
 ६४
 तत्र पचति पचति वाक्यत्वं इदं स्वशस्त्रकार्योपयोग्येकवाक्यत्वलक्षणां तेन पश्यमृमोधावतीत्यादौ लौकिकवाक्यत्वव्यपिना व्याप्तिः समर्थसूत्रे भाष्ये सुष्ठु मेतत्
 चित्पचति इति इत्यत्रैतदाश्रित्यातिड इति प्रत्याख्यातभाष्ये लौकिकवाक्यत्वसुप्तिडं तच्च ये वाक्यं क्रियावाक्यत्वात् नित्ये परमरेणोक्तं अत्र वा शब्दोदये कारकान्वित
 क्रिये चेद्वाधोति शेषः तस्यैकप्रत्ययमुदापय्यति सुप्तिडं न च सुप्तिडं ते सुप्तिडं तं तयोरेकशेषत्वेन कारकान्विता क्रिया बोधकसुवेतचवतिडं तच्च
 प्रत्ययपतिडं तच्च यानां न्याणां भूपिवाक्यत्वलाभः तत्र सुवेतचयोदेवदत्तेन शयितव्यं द्वितीयं पचति भवतीत्यादितृतीयं चैत्रः पचतीत्यादि एतत्समानार्थकमेव तिडं तच्च
 तिडं इति सूत्रे अतिडिः तिवदेत्स्त्रकाराभिमे तं वाक्यलक्षणां माख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तं तत्राख्यातपदेन क्रिया प्रधानं लक्ष्यते तेन
 त्वया शयितव्यमित्यादेः संग्रहः सविशेषणमित्यस्य साक्षात्परं पर्यावातद्विशेषणं तत्सहितेत्यर्थः तेन न्यासिष्ठति कृते च त्याजेन व्यादेः समानवाक्यत्वसि
 डिः सविशेषणत्वेन विभागे साकांक्षत्वं लब्धं एतदेकोदेश्यकैकविधेयत्वरूपे कार्यवत्त्वगर्भमेकवाक्यलक्षणां बोध्यं अर्थकादेकवाक्यसाकांक्षत्वं चेद्दिभा
 गस्यादिति जैमित्त्युक्तिः अनेन च ब्रूहि ब्रूहीत्यास्या संग्रहो विशेषणानुपादानेन सविशेषत्वाभावात् वाक्यत्वफलत्वेन प्रज्ञेनानेन तस्य अपि प्रत्याख्यानयोरित्य
 नेन वाक्यस्यैः पुनसिद्धिः अतः स्वशस्त्रपरिभाषितं लक्षणां मेकतिडं वाक्यमित्युक्तं अतएव एतदुदाहरणं भाष्ये ब्रूहि ब्रूहीत्येव भाष्यदत्तं यत्त्वत्रोदाह
 रणे दिवदत्तेति विशेषणं प्रारंभतन् पूर्वलक्षणां नैव सिद्धेः द्विप्रयोगस्य भाष्यव्यर्थत्वापत्तेः यद्यपि पदद्वित्वे अवांतरपदत्वमप्यस्ति तच्चापि एकतिडं इत्य
 सैकानुपूर्वी कतिडं तवदित्यर्थ इति न प्रकृतैरेष इत्यले ओदनं पचेत्यादि समर्थपरिभाषात्वत्र न प्रवर्तते एकांक्षी भावविषये एवातत्प्रवृत्तिरित्यर्थः एते वा
 नावादय इति इदं च सपूर्वाया इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं न च वाचादयः समुच्चयविकल्पाद्भुतरेखावधारणार्थाः तेषामन्यतमेन योग इत्यर्थः ननु तृतीयानिर्देश
 नैव सिद्धेयुक्तग्रहणं व्यर्थमत्र आह युक्तग्रहणादिति साक्षादित्युपपन्नसमर्थगसमुच्चयादिद्योतकत्वे इत्यर्थः परंपरेति स्वार्थान्नयान्वयाच्च स्वार्थान्नयान्वयाच्च
 चेतसेति अनालोचनायै रित्येव ययुदासात्सिद्धे पश्यथै रित्येतदंतरि द्वियवहिर्द्वियज्यसकलज्ञानसंग्रहायै मिति भावः परंपरेति स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेण तद्वत्तमा

५३
 ६४

पश्यार्थेऽप्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्यवक्तव्यः इतरथाहियत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदीसाधने तत्र प्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वासंप्रेक्ष्यगत इति इह न स्यात् ग्रामा-
 स्तवस्वसंप्रेक्ष्यगत इति समानवाक्ये इति करणानसमानवाक्ये पश्यार्थे युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैपटः एवं च न च वेति सूत्रे युक्तग्रहणस्य
 र्थमेव तदभावेऽपि प्रकृतसूत्रस्यैव तस्यापि साक्षात्संबंध एव प्रवृत्तिः स्यात् समानवाक्ये इत्येतत्संबंधात् अस्य युक्तयुक्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यन्यत् अतएव देव-
 दत्तस्य पुत्रांश्च दत्तः पृथगित्यादौ देवदत्तश्च द्यान्पंचमौत्याहुः भक्तस्त्विति इह तत्वेत्यस्य रूपेण संबन्धो न तु साक्षाद्वा यतिनेति भावः सपूर्वसहशब्दे वि-
 द्यमानवाची अवधेरपि संबन्धित्वेन विषयायां वक्ष्यर्थे न्यपदार्थेनेकमिति समासे चोपसर्जनस्येति सः तदाह विद्यमानपूर्वक इति प्रत्ययग्रहणो न तदंतर्गत-
 ग्रहणमित्याहुः मथमांतादिति नन्वेते वां नान्वादय इत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमनेनेत्यत आह अन्यादेशोपीति अत्रनेति निवृत्तं तदाह आदेशावेति ।
 तेनेति भक्तत्वेनेत्यर्थः प्रक्रांतार्थत्वाच्च पूर्ववदोपादानापेक्षेति भावः स्यष्टं चेदं सप्तमो ल्लासेकाव्य प्रकाशदो अत्रने न हरिस्त्वामित्येकमुदाहरणं समामि-
 त्यपरं त्रो यते इत्यस्य च मध्यमलिप्या येन तत्रेण भयना न्वयः तेन स इत्यस्यापि समानवाक्यस्यत्वेन पूर्वत्वं कोऽप्यस्य मंत्रितं संबोधने चेत्यतः संबोधने इति वर्तते तेन न प्रथमा-
 पराभूष्यते आमंत्रणमामंत्रितमिति महासंज्ञावत्ता तदंतर्गतविधिरित्याह तदंतर्गतेति अतएव हे हे भो इत्यादौ नामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथा अतरंगानपीति न्याये-
 न सर्वविभक्तियुक्तिप्रथमाया अभावेन न स्वनिर्मित इत्यत्रैव सभाववदत्र संज्ञानस्यात् यद्युप्येषां संबोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैव प्रथमा तथापि संबो-
 धनविषये प्रथमा सत्त्वा न्वदोषः एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्तमानेति पदं अन्येतु संबोधने चेत्यस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थे अन्यत्रे वात्रापि संबोधने चेत्येव प्र-
 थमा प्रातिपदिकोक्तत्वाव्यावर्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिषेधकत्वात्तु इह दत्तदत्तसामासेरिति परिगणनाच्च सेतितु विभक्तिसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वायस्य
 स्यादिति त्राहो अविद्यमानवदिति गोतो गिदिनिह त्रवत् सिद्धेवत्करणमिति दिश्यमानधर्मविरुद्धस्याप्यस्यापि सभाये तेनामुभो देवदत्तेत्यादावामेव ए-
 वानुवादाभावेन ननु तिक इति एकां करत्वप्रयुक्तमंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्यष्टं भाष्ये नचात्र नामंत्रिते समासाधिकरणे इत्यनेन निषेधादविद्यमान-
 न्वेवमिति वाच्यं अस्य संबोधनमात्रद्वौतु कथं विशेष्यवचनत्वाभावात् देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च इहेति अस्मिन् वदेवास्मानि त्यत्रादेशा अस्मै न्यत्ये

अत्र पूर्वविमित्यनेन परस्यासं पात्पूर्वपत्त्यकार्ये अविद्यमानवदित्यर्थः किं देवा
 मीनेत्यत्र ध्वस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वमवत्येवपूर्वे किं पाहिदेव अत्रामंत्रितनिघातो भवत्येव प्राचीनमिति सर्वमेव संस्मर्यते तं प्रियुगं स्मरामीत्यादिसिद्धिः
 नृसिंहाग्रमंत्रेणातिरित्यादिगये केन विनीतौ वामिंसादाविविभक्त्युत्तरप्रतिरूपकनिघातांगीकारेणादेषः अयं समाधिः प्रकृतेऽपि न इत्यस्य विभक्तिप्रतिरू
 पकत्वादित्याद्यं तु मूलोक्तकृत्यनावश्यकत्वं तदाह स्वमिति सर्वेषां निघातइति अस्य प्राप्तद्वितीयः तत्र यमुं सरस्वतीत्यनयोर्वाधकाभावात् भवति शु
 बुद्रोत्पत्त्यनुनपादादित्यस्यात् एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति बहुवचनमसंगतमित्यपात्तं अयेते जस्विन्निति अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबंधानत्वेन निवृत्ता
 तसिंहचर्येणापादादित्यस्याप्यविद्यमानवत्स्वत्वे निवृत्तिरिति भावः आमंत्रिते किं देवं कंरोषिसामान्यवचनं किं अये देविसरस्वतिइडेका मे इत्यादौ पया
 येषु परेषु निषधो मा भूत् सामानाधिकरण्ये कार्यविशेषकबोधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदग भेदमिति दिक् सुपादिति शौभनौ पादावस्येति बहु
 व्रीहिः सरस्यासुपूर्वस्येत्यकारस्तोपः समासात् अचेः सुपीति निपातने साहचर्यादिति भावः अनिदिता इत्यंतर्ककारेणैङ्गानामित्यर्थः अगस्येत्यधिका
 रः अचते भस्येति अल्लोपो न इति वदस्यापि प्रत्ययमंचति तेन प्रत्ययैत्यादौ पूर्वोकारेण प्रवृत्तिः अच इत्यंचतेर्लुप्रनस्यग्रहणं व्याख्यानात् भस्येति किं
 प्रत्ययौ लुप्रनस्येति किं पूजायां प्रत्ययौ चौ नेदं वर्गग्रहणं व्याख्यानात् तदाह लुप्रेत्यादि अराइति कर्तृचइत्यादीनामभिधानमिति भावः एवं चा
 राग्रहणमुत्तरप्रसारणस्येत्यत्र तेनोपस्येत द्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिहापि संबध्यते न तत्रास्य व्यावर्त्यमस्तीत्याकरेण अकृतेति तत्परिभाषाभावे तत्रैव
 त्यगस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेवं भाष्योक्तेशरणं विष्वग्दे चादा सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः अप्रत्यय इति पा
 ठेः विद्यमानः प्रत्ययः किंवादिरित्यर्थः वप्रत्यय इति पाठेऽप्यकारस्याविवक्षितत्वात्संस्मर्यार्थः अद्या देशसंध्यादेशावतोदात्तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्य
 अदसो असेरितौकार उच्चारणार्थः अदस इत्यवयवषष्ठी सग्रहणं तस्यानिकोकारेण फयोरप्युपलक्षणां तेनादस्यति अदोत्रादइत्यादौ न दोषः दादि
 तिकिं अमुयोरित्यत्रांत्यस्य मा भूत् समाहार इह इति इदमवैचामनुरोधेन वस्तुतोऽयुक्तमेतत् असज्जसिति इहै सुलोपे ध्यतत्वात् स्वस्य पूर्वविघातेन

दनेकानंत्यस्य प्राप्तावित्यर्थः ४

[illegible]

धाविति स्यादिति न्याययुक्तत्वे च तरेति न्यायाप्रवृत्तावपि अत्रेदप्रवृत्तौ मानाभावात् अतएव भाष्येदसौ मेरिति वार्तिकप्रत्याख्यानायाथवाऽसिद्धिः।
 पक्षेऽपि त्वयि वममुमायडिति न सिध्यति अद्वयडिति प्राप्नोति अदमुयडिति भवितव्यमनंत्यविकारइतीत्युक्तं अत्रेति प्राप्नोतीत्युक्त्या तत्रासंमतिरुक्ता इति
 भाष्ये न्यायमिति न पृथक् सुत्वमिति पक्षे संस्यभावे दर्शितः इति भवितव्यमित्युक्त्वा च तत्र शब्दे अप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः विष्वक्देवयोः किमिति चस्याप्यु
 पलक्षणादिदं ननु तत्र पदाधिकारादे चुरूपे अत्र पदे इत्यर्थाद्विष्वगे च नमित्यादेर्वावृत्तौ व्यर्थमप्रत्ययग्रहणमत आह अप्रत्ययेति तेनेति अन्यथातः कइत्यत्र।
 नित्यसंभासइत्यतो नुवृत्तं सभासप्रहरो नैतरपदाक्षेपेपि कृधातुरूपे अत्र पदे इत्यर्थापत्तावयस्कृदित्यादावेव स्यादिति भावः उदइत अत्राचइत्यनुवर्तते स
 मः समो मिडिति सेमइमिति वानकते परिभाषाज्ञानकतगोरूपपतेः तिरसस्ति अलोपइत्यत्र शकध्वदित्वात्पररूपेणाकारः परिलक्ष्यते अस्य अलोपोलोपा
 भावो यस्मिन्नं चतावित्यर्थस्तदाह अलुप्ताकारेति तिरश्चेति श्रुत्वेऽलोपस्य स्यानिवत्त्वं तु न पूर्वत्रासिद्धीयेत निषेधात् पूजार्थस्येति पूजारूपार्थस्य ग
 म्यत्वे इत्यर्थः अतएव व्याकुलंगकुनीत्यर्थकंचितंगकुनीत्यादौ न लोपो न अस्याकुलगमनेन पूजागम्यते न त्वचते रेवसोय इति स्पष्टमंचो न पादाने इ
 तिसूत्रे भाष्यके यदयोः पूर्वोदाहृतं प्राचइत्यादि चिरंतनोदिरूहस्येति बोध्यं एतेनांचे गताविति नियमेनैव सिद्धेनांचेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तं न
 लोपाभावइति शोपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः स्पष्टं चेदं परे श्रयांकपोरिति सूत्रे भाष्ये अभिन्नचसमुवधनेचोः कुरितिकृत्वाभावो निरूपपदात्किं नू
 निपात्यतइति बोध्यं सङ्गेति वचनाद्वाकृत्वाभावः यत्वं स्कारितोति सलोपेषत्वस्यात्तिद्धत्वात्सलोपेऽप्युक्तेषत्वमिति बोध्यं अतएव षत्वे इति सप्रम्य
 तं न पठितं ब्रह्मेः क्विपिग्रहिज्येति सप्रसारो पूर्वत्वेऽप्युत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः सुबहस्विति चत्वे स्यासिद्धत्वात्तडः सोतिवाधुद निपात्यत इति अ।
 तिप्रत्ययाना इति शेषः तत्र पृष्ठहृजोर्णभावाच्च गमर्जगादेशश्च महः कर्मणि प्रत्ययश्च निपातनात् शतवदिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शत
 प्रत्ययानावदित्यर्थः शतुस्तुमइति सूत्रे वृहन्महजोरूपसंख्यानमिति तु पृष्ठद्विधा वृत्तयेनियमार्थमिति बोध्यं अतएव संत चत्वेऽर्थे अतु इति लुप्तपक्षो
 कं पृथक्पदे अधातेरित्यसंतस्येव विशेषसातुशब्दात्तदाह धातुभिन्नेति अतएवो गिदवा मिति सूत्रेण मत्यतेरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगोभाष्ये संगकते अंगविशे।

राम
 ६६

पणतयार्थसिद्धतदंतविधेरनुवादकमंतग्रहणं यमिति वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबंधेन चारितार्थादित्यभिमानः अयमभ्युच्चयइत्याहनित्यमिति कृताकृतप्रसंगः
 त्वमात्रेणेत्यर्थः सामर्थ्यादिति वाक्यार्थबोधकालेविधौभावेनोपधापदसंबंधेकृतेसामर्थ्यात्पूर्वेदीर्घप्रवृत्तिरेवकल्प्यतइतिभावः धीमानिति नचैकानुबंधपरिभा
 षयामनुपोत्राप्रहणंस्त्रंतुसर्वादिपरितेनुनासिकोकारविशिष्टेभवतुशब्देचरितार्थमितिवाच्यं प्रकारदेः समुदायानुबंधित्वेष्पतोद्यनुबंधकत्वाभावात् अवा
 यवानानांतरीयकतयासमुदायोपदेशएवक्रषितात्पर्यमित्यर्थस्यादेचउपदेशइतिसूत्रस्यभाष्यसमतत्वेनयदुपदेशप्रयुक्तयस्यत्संज्ञातस्यतदनुबंधकताया
 एवस्वीकारात् नचोकारलोपेत्वंतत्त्वस्याप्यभावः उकारस्याश्रयणेनतदंशेभूतपूर्वगतिस्वीकारात् एतेनतदाश्रयणेःतुवंतमेतन्नात्वंतमित्यपास्त तस्यअयुरा
 भावात् तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टोपदेशेयइत्तदंतस्यप्रयोगस्थस्य दीर्घइतिस्वार्थइतिनदोषः नियमार्थमिति धातोश्चदुगित्कार्यतर्हि नलोपिर्ना
 चतेरेवेतिनियमइतिभावः तेनोखास्तत्राहणौत्यादौनुमडोयो न न्यायप्राप्तालोपाकरणपूर्वकेनलोपकरणस्यविवक्षार्थत्वमित्याशयः यद्यपिअचते
 नलोपिनएवेतिनियमेप्यंचतिग्रहणंचरितार्थेतथापिभाष्यप्राप्त्याप्येनसामान्यापेक्षउक्तनियमायुक्तइतिवाध्यं नन्वत्रधातुत्वात्कथंनुमतआह अधा
 तोरिति नचोपदेशिकधातुविषयकएवनियमोस्तुकिमनेनेतिवाच्यं औपदेशिकत्वानंतर्भावेणसामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्तत्फलंपरौध्वदित्यादा
 विदुर्गोमानित्यादिनामधातावुगितुश्चेतिजीवभावइतिदिक्कथ्यसेल्लेयो न स्थानिवत् कौलुप्रत्वात् अत्राचारकिंवर्वाचीनमतेन वस्तुतहलंतेभ्यस्तदभा
 वस्त्वनद्यापइत्यत्रभाष्येस्पष्टं उभेभ्य लस्यानुसारेणगर्गदंडनन्यायादत्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरित्याह उभेसमुदितेइति द्वेइत्यनुदितेवसिद्धेउभेग्रह
 णेयस्यार्थं यत्तमेग्रहणसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्विष्यविशिष्टार्थकंतेनसमुदितेइत्यर्थलाभइतितन्न अशब्दार्थत्वात् शब्दाधिक्यादर्थ्याधिक्यस्यवह
 णोभाष्येकतोपहसितत्वाच्च ध्वनितेचदंतदसतिप्रयोजनेउभेग्रहणंसहार्थविज्ञास्यतेइतिग्रंथेनभाष्ये अतएवसंज्ञाशेषेभाष्येगर्गदंडनन्यायेनेतदर्थसिद्धिमा
 त्रं ननुसहग्रहणं कर्तव्यमितिवास्तिकंप्रत्याख्यातंनुल्लंघन्यायात्तदर्थकत्वेनपराभिमतमुभेग्रहणंचप्रत्याख्यातं सुधियोभिभावयंतुतत्रद्व्यादिशब्दानांएकापायः
 इतिनोपमित्यादां चभ्यासलोपकार्यकालपक्षेनसंज्ञेतिननुसंज्ञादेशात्पूर्वमायनादिषूपदेशिवह्वनेनांतरंगत्वादंतदंशेपिसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनस्या

इति चेत्तद्विद्यते ननु सापत्तिः किंचैकादेशेऽनुसोप्रवादविषयस्य जायमानत्वेन प्रकल्प्य वापवादविषयमिति न्यायेन पूर्वमिति भावाप्रवृत्तौ एकादेशेऽनुसापत्तिः य
 चिद्वैतसमुत्पत्तये प्रवृत्तसंज्ञायाः स्यानिवद्भावेनाभ्यस्तलोपसत्त्वेऽपि पंचमीसमासेनैकादेशस्य स्थानिकत्वात् न तत्र त्रुतिः अतएव प्रत्येविषयान्नित्यादौ न दोष इत्यसं
 नापत्तिः ननु योऽपि वदति नोपि नुमद्भावात्तुवर्तते सामर्थ्यं तदाह नुमनेति दाजः शतरिशपः श्लोः श्लाविति द्वित्वेऽभ्यस्तलोपसत्त्वेऽपि न दोष इति त्रुतिः
 द्विः नोपसत्त्वे च न निवृत्तान् आसर्वं दृग्दृशवत्तुवितिसूत्रमनुवर्तते यत्वापवादत्वादिति कुः किं न तद्विद्यते न्यासेन दृष्टे इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्य
 यप्रवृत्तौ नान्यपदार्थांशे वीषाभा भवद्वीहिणालब्धतादृशादिकिन्नंतविषयलक्षणमचरितार्थमिति भावः खकार इति अघोषमहाप्राणशनुत्पत्वादिति
 वः केयटेति किं न तस्य स्येति सूत्रस्येत्पादिः असिद्धत्वादिति यद्यपि जश्वापवादं कुत्वं तथापि शस्थानिकजश्वत्स्येवननुस्वस्थानिकस्यामिति भावः वस्तु
 तद्वद्वित्यं प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकताया एव भाष्यकृतोक्तेः तस्माद्दृग्दृशवत्तुवितिसूत्रमनुवर्तते यत्वापवादत्वादिति कुः किं न तद्विद्यते न्यासेन दृष्टे इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्य
 तन्मतवद्विद्यते ननु तद्विद्यते न्यासेन दृष्टे इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्य
 कस्य शः अतोदात्तत्वमिति नित्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्ते कुत्वं स्यजश्वत्स्येवननुस्वस्थानिकस्यामिति भावः वस्तु
 विशेष्यते पिपठिषतेः किं पि अतोदात्तत्वमिति नित्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्ते कुत्वं स्यजश्वत्स्येवननुस्वस्थानिकस्यामिति भावः वस्तु
 दितिकेचित् कौलुप्रनेति तु तत्त्वं नुमि इण्कोरिति वर्तते व्यवधानेऽप्राप्तेरिदं अयमप्यधिकारः अतएव निस्स्वेत्यत्र धातोः सस्यनानेन षत्वं व्यापयशब्द
 स्यप्रत्येकं संवधो व्याख्यातदाह प्रत्येकमिति अपि नाऽव्यवधानेऽपि नुमस्थानिकेति प्रकृतसूत्रस्य हयवरसूत्रस्य च भाष्यमत्र मानं ब्रूयति षत्वे इति सु
 पादसत्राध्यायीस्य कार्ययोग्यतायां त्रिपादीस्य स्थानिकत्वात् तद्विद्यते न्यासेन दृष्टे इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्य
 तसंयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवादत्वादिति भावः तद्विद्यते न्यासेन दृष्टे इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्य
 निःकाष्ठशगेवनस्ति कुतः काष्ठशकृत्स्थानिति परेऽप्यध्याकयोरिति सूत्रस्य भाष्येणानविरोधः तत्र जल्पसंयोगादिलोपमाशंक्यतया क्तं तस्य दोष इति कौलु

राम
६७

प्रमितितुनसर्वत्रकमितिभावस्त्यन्यत्रविस्तरः दिधगिति दादेरिति घः एकाचइति भ षभावः विहानिति विदेः शतुर्वसावदादित्वाच्छपोऽसुकिशतुर्दित्वाद्गुणाभावेऽपि ।
 त्वास्त्रुमिसंतेति शीर्षे संयोगांतलोपेतस्यासिद्धत्वात् नलोपो न वसोः प्रत्ययग्रहणो तदंतग्रहणं भस्येत्यधिकारः तदाह वस्वतस्येत्यादि नचविदेः शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वा
 तस्येवात्रग्रहणस्यान्यतुलिङ्गदेशकसोरिति वाच्यं वसुसादेशेन तस्यापि ह्यनुबंधकत्वादिति स्पष्टं भाष्ये विदुषइति संप्रसारणपूर्वस्य षत्वतुकोरित्यसिद्धत्वं तु ।
 नपदांतपदाद्योरेकादेशस्येव तेनासिद्धत्वात् सेदिषानिति षद्गुधांतोर्भाषायां सदेमिलिङः कसोदित्वेऽतएकेत्येत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादिनोऽच्छतेति परे
 तुपदावधिके न्वारव्यानेसेद्धस असिति स्थिते इत्सं प्रसारणयोः प्राप्नोति पदविधित्वे न शोप्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वसंप्रसारणे वलादित्वाभावादीः प्राप्तिरेवनेति से
 दुषइत्यादिसिद्धिरित्युक्तं व्यूहपरिभाषानिष्फलो लस्यानुरोधादत्रपदावधिकमेवान्वारव्यानमित्याहुः साहचर्यादिति नचमहत्पतेः किपिमहतेऽपि धातुत्वसंभव
 इति वाच्यं औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्येणैव पदेशिकधातुभिन्नसांतसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् सुहिनिति नांतलसरादीर्घसुसंयोगांतलोपस्या
 सिद्धत्वात् न हि सौत्यस्येदित्वादिनामिति लोपो न ध्वदिति स्तंसुध्वंसु अवसंसने अनिदित्वात् नलोपः वस्वितिदत्वं विवक्षितइति भाष्ये असुपदेशिव
 त्चनं स्वरसिध्यर्थं वहिरंगलक्षणात्वादित्युक्तेरिति भावः वस्तुतोवचनमेव ज्यायः विवक्षितसंप्रम्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वात्ततः पूर्वपरमपु
 षितित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात् बहुपुंसीति विभक्तौ सिंगविशिष्टाग्रहणान्नासुङ् विभक्तिविवक्षायां लिंगकार्योत्तरमेव सत्वेन न डोपः प्रागसुङिति भावः पुनइति
 भवेरिति पाठांतरं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्येतुस्तत्रैः सस्ययः इस्वः स्युः प्रत्ययइत्युक्तं वस्तुत उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला पुमानिति सांते
 तिदोः उशनेति वशः कनसिर्ग्रेहिज्यतिसंप्रसारणं अस्यसंबुद्धाविति एतच्चटौवाचनिकंपठिते वशधातौमाधवस्तुसंवाधनेतृशनस स्त्रिरूपसांत तथानांतमथा
 प्यवृत्तिमिति श्लोकवार्तिकमित्याह भाष्यानुक्तत्वादित्मेवेति प्रामाणिकाः उशनाशुक्रः अनेकाकालः ननिहनसहचेत्यसुनहनसहश्च सुवइति अधातोरेत्य ।
 यत्तत्त्वदयर्धेनासंतस्येत्यर्थइति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यं अदसओ अदसइति षष्ठीतदोः सइत्यतः साविति वर्तते ।
 त्वेत्यश्रयात्वात्पवादः ननुसोर्दोऽइत्येवास्त्विति चेन्न असावित्यत्रटिलोपेच्छतेनित्यत्वात्सत्वंवाचित्वात्पदाद्यत्वेऽसावित्यसिद्धेः असुकइति असुकइत्यादौत्वं

सप्त
६८

अपने शब्दपर्योयोमुकशब्दइत्याहुः एतर्ज्ञत बहुवचनस्यैवयोगिकइत्याह बहुव्येति तेनामीति सिद्धं पश्चादुत्वेति उत्वेत्सु पलंसणमीत्वस्यापिननुसुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं ना
 इति शेषत आह भुमुनइति कर्तव्येकानेवेति एवंचनइति विषयसप्रमीति भावः भाष्ये तु नेयत्कार्यतत्रासिद्धत्वेनेत्यर्थे नैवनाभावोप्याक्षिप्रइति व्याख्यातं मुद्रनिसमाहार
 हंइति कर्तव्येत्सु मुत्वे सुपितेति दीर्घो न अमीभिरिति नेदमदसोरित्येसन ॐ इति हलन्ताः पुस्त्रिंश नदोधः झलो झलोत्पतो झलोति पदस्येति स्कोरित्यतोतइति वा
 ननेति सलि परेयदातेच विरोमानस्यत्यर्थः अलो तस्येत्येनस्त्वब्धं हस्येति उपपूर्वात् एहवंधनइत्यतः किं न हिततीति पूर्वपदस्य दीर्घः सोर्हञ्जादिलोपेधत्वज
 पत्वचुर्वादि लोपपत्वेइति पूर्वपदात्तस्यलोपोधातोः सस्य षत्वं आदेशप्रत्यययोरिति तु न षत्वं पदादादिरिति पक्षे सात्पदाद्योरिति निषेधात् हस्यघइति कैयपदि
 मनेषत्वस्येव भत्वं स्यधिकुत्वेन बोधादिति भावः उस्मिगंचिति निर्देशात्कुत्वस्य जश्त्वेनासिद्धत्वं स्वं रीत्या तु ङङ्गकाइति बोध्यं चोरिति दिव्योरित्येत्येत्वं परा चतस्रा
 इति परस्वारामंवाधित्वा चतस्रादेशे सकृदिति न्यायात्पुनराग्नेति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये चतस्रणामिति नति स्मिति दीर्घनिषेधः सर्वावदिति सर्वाशब्दवदित्यर्थः अतए
 एव सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रइति न पुनर्वंशम् परस्य कदापि सर्वनामत्वाभावादिति भावः यः सोपुस्ययावाधात्कृते सो लुका लोपात्त्रियामिदं वागिति क्वेः किं पूर्ववी
 त्यादिना किं पूर्वोऽं प्रसारणं च अपोमि अचउपसर्गात्तइत्यतस्तइत्यनुवर्तते अविति न प्रत्ययो व्याख्यानात् दिगिति दिश अतिसर्जने किं षडङ्गकाः प्राग्व
 त् विषयगतावस्मात्किं प्रजशत्वचत्वं जुषीमोतीत्यतः किं प्रसहस्यसभावे सजः अमूभिरिति अदंतत्वाभावादेत्वाभावेनैत इदित्यस्याभावे मूलमेव ॐ इति हलं
 ताः स्त्रोस्त्रिंशः इत्वमिति वसुस्त्रिंशति अस्य पदाधिकारस्यत्वात्तदेतेपि दत्वमेव मागत्वादा मपि पूर्वपदस्येति वे मत्ययलसरोनेति भावः अतएव राजपुरुषा
 दौ नलोपादिसिद्धिः उत्तरपदत्वेचेति उत्तरशब्देनोत्तरपदं उत्तरपदश्च समासस्य चरमावयवैरूढः तेन तस्य पदत्वे तत्प्रयुक्तकार्ये कर्तव्ये लुमतालुप्रेप्रत्ययल
 सणं न पदादिविधौ त्वयं निषेधेनेत्यर्थः तेन परमवाच्यत्वादेन कुत्वं दधिसेचावित्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधश्च निरुपपदादेव विविषधी समासोऽत्र सो
 पपदाद्विचोऽनभिधानमिति कैयटः सेचयतेः क्वित्यन्ये यदादिविधिश्च प्रतिपदात्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेन परमवधावित्यादौ भवभावो न उत्तरपदादिः
 कर्णेवर्गलक्षणादिपदादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवमात्रे रूढेर्न देयः अयंच निषेध उत्तरपदस्य कार्यित्व एवेति उ मुद्रसूत्रे उक्तं बहुपूर्वके बहुधाचैव

राम
६८

श. सु.
६२

रितार्थाभिमानेन वस्तुतः सत्यपि संभवे वाधने भवतीति भाष्यसिद्धांतादुक्तत्वेन लोपापवादभूते एव निषेधविषयेऽपि प्राप्तिमात्रेण स्येन नाप्राप्तिन्यायविषयसत्त्वात् निषेध
माधानादिकोर्तिकानुसारिण इत्यले तदंतस्यापाति पदाधिकारस्यत्वात् ग्रहणावतीति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमसे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
मिति भावः तस्यासिद्धत्वादिति अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं दीर्घस्तु परत्वाद्बल्य्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यं संवृद्धौ त्विति सुपोहस्यया।
दिलोपादसंवृद्धावित्युक्ते देघाभावेरुत्वेह शिचेत्युत्वे आनुणः सग्वीणीति इन्ग्रहणोऽनर्थकस्यापि ग्रहणादीर्घइति भावः बहुवृत्तहाणीति अत्र यद्वत्तत्वं तदुक्तं।
पदांते कुत्वमिति किं अत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वाद्बल्य्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यं संवृद्धौ त्विति सुपोहस्यया।
व्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यते तेनासृगित्यत्र न दोषः कुत्वापवादइति सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदांतेऽपि विशिष्यत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात् कुत्वबोध
इति भावः अतएवोपयुक्तकाम्यतौ तिकां च सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते निपातनादेवेति निपातनेन त्वनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनं कुत्वं तु शास्त्रेण
वर्णनेन निपातनादपदांतेऽपि कुत्वापत्तिरित्यपास्तं अस्कुशब्दस्त्विति इदमेव न्याय्यं ऊर्गिति अयं पुल्लिङ्गोऽपि न पुंसकस्येति सूत्रे वहुवचने ऊर्जइति कैय
टात् नरजानामिति बहुर्जिनुमः प्रतिषेधइति वार्तिकरीत्येदं अचः परोयोऽलत्तदंतस्यनुमितितत्प्रत्याख्यातभाष्यमते तु नुमोत्र प्राप्तिरेवनेति बोध्यं न चैवं
कुंडानौ त्यसिद्धिः इकोचीति सूत्रेऽचः सर्वनामस्थानइति अनुवर्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकुडित्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थानइति सप्रम्यायष्टीप्रकल्प्यावाक्यभेदे
नाजंतस्य तत्र नुमविधानाददोषइति स्पष्टं भाष्ये काष्ठतड्झीत्यादौ देवश्चोदिति सूत्रभाष्योदाहृतेऽचः परझलजातेराश्रयणान्नदोषः अस्यादिति इदं वाचनि
कमेव बहुर्जेशब्दमात्रविषयकं वेहर्जीति श्रुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोध्यः स्थानिकत्वादिति कौलुप्रमितित्वसार्वत्रिकमिति भावः स्पष्टं चेदं दी
र्घविधौ टामिति सूत्रे कैयटे जायते न वसौ तथा मिचनवभ्यां भिस्मभ्यसांसंगमेष इंसंख्यानिनवैवसुष्यथजसित्रीण्येवतद्वच्छसि चत्वार्यन्यवचः सुकस्य विबु
धाः शब्दस्य रूपाणि ज्ञानं नु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोत्रावधिरिति प्राचीनस्य शुष्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्नेन तदनुसारेणो वश्लोकद्वयेनोत्तरमाह।

राम.
६२

गवाकृशब्दस्येति शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्यलोपः भेदत इति आद्यादित्वात्तसिः भेदेनेत्यर्थः नवेति द्वंद्वान्तेऽश्रयमाणत्वात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः अग्रेऽपि प्रत्येकमे
व संख्यान्वयः गवागिति सोर्लु कालुप्रत्वान्नुम षण्णामिति कुकपक्षेत्रयाणांगतौत्रयाणामित्यर्थः चत्वेत्येति तेन गतौत्रयाणामाधिक्येनेत्यर्थः कुकपक्षे इति प्र
जायामित्यर्थः अश्वाक्षीति सप्तविंशत्याधिकापंचशतौत्यर्थः यः शतेति शतप्रत्यय इत्यर्थः आच्छीन वेति वर्तते उत्तरसूत्रेनित्यग्रहणात्तनाभ्यस्तादित्यतोनेति
तुनानुवर्तते निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादत्र च प्राप्त्यभावात् नुमग्रहणोत्पद्यार्थं शतुरव्ययव इति योग्यः शतेति तुनोक्तं तुदंतीत्यादौ वेकोदेश उभयत आश्रयण
नादिवद्भावाभावेन तेन व्यपवर्गालाभेन च नुमभावापत्तेः अवर्गोऽत्र शतभिन्नाव्ययव एव गृह्यते शत्रुकारेणाव्यभिचारात् शप्श्यनोः आदिति किं भाते
त्यादौ नित्यनुमभावाय अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् आदित्युक्तौ तुवर्गो प्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणा न लुमतेति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्यालुप्रप्रत्ययनिमि
तांगस्य कार्य एवेति भावः पंचतीत्यादिव बहुवचनेन पुंसकस्य द्वलच इति नुम निरव काशत्वमिति इदं ह्रस्विरुपधिवृत्ते इति नित्यसूत्रेणोद्दिभावेति सूत्रे च भा
ष्ये स्पष्टं परंतु निस्वकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तस्य बाधकताप्रयोजकत्वं प्रकृते तदभावेनाबाधकत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वमवृत्तौ नि
यामकत्वे बाधकत्वाभावेन पूर्वदीर्घात्तौ नुमिस्वापीत्येवेत्याहुः धनुरिति वीरिति दीर्घस्तु न रेफात्तस्याधातुत्वात् श्रेयासीत्यादौ युग्यपह्वयोः रत्यादचः पस
त्वायोगाद्दिरोधमपरत्वात् झलंतलस्यो नुमिच्छते उगित्सलस्यो नुमिच्छति न्यायात् किंचात्यादचः परोमित्ययोक्तव्य इति मिदच इत्यस्यार्थे न द्वयोर्मितोर त्यादचः
परप्रयोगासंभवेन नात्र नुमध्यप्रसक्तिः पुनः प्रसंगविज्ञानेपि किंच सत्यपि नुमद्वये परस्यानुस्वारे तस्य झलग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुते
न विशेष इति न पुंसकस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ इति हलंतानपुंसकलिङ्गाः ॥ ३ ॥ स्वरदि स्वरदीनामपि निपातसंज्ञैव नुनकृता स्वरदौ निपात आद्युदात्ता इत्य
पुनः एतेन चादीनामप्यव्ययसंज्ञैव कार्यं त्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः स्वरित्यादि अनुकरणेनैतानि तत्रैत एव निर्देशान्नस्वाद्युत्पत्तिः तेन विसर्गादिकं स्वर
दीनामनेकशक्तिप्रधानतास्वआगतः स्वस्थितः स्वः पश्येत्यादि दर्शनात् गरोचतंत्रेण सर्वेषामुच्चारणं उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि शब्दशक्ति
स्वभावात् हिरुगादीनि क्रियाप्रधानानि क्रियाप्राधान्यं चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन स्पष्टं चेदंतद्विदित्येति सूत्रे कैयटे सायचिरं मोतेव्ये सायचिरमिति सू

ल-श-
श-सु-
७१

वस्थभाष्यप्रामाण्यात् चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे वदिति तेन तुल्यं तत्र तस्यैव तदर्थमिति विहितः उपसर्गोच्छं दसीति विहितस्य उच्छं दसत्वादेव न संज्ञावस्तु
नश्चेति वसिद्धेव तत्र ग्रहणव्यर्थं अंतरा अंतरेणेति अंतरांतरेणायुक्ते इति सूत्रे भाष्येन यो निपातत्वाक्तेः स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्रः अस्तीति धनवानित्यर्थे के
अस्तिमानित्यदौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः विनिगम नाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्दतोर्थतश्च ग्रहण
तत्तेनैव सिद्धिरिति तु मनुष्ये भाष्यके यट्योः सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्तिकथं चिदर्थतः साम्यमिति तद्भावः एवं चालीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वं नमसि
ति महसानमसा मिति प्रयोगे लुप्तत्वाच्च कत्वे बोध्यः प्रतामप्रशमिति प्रतानिति नांता व्ययस्य यथक्वावसामर्थ्यादपदांतत्वाच्चास्य नत्वाभावः प्रशानिति नां
तपाठोऽसाप्रदायिकः मातानुकरणेन त्वाप्राप्तेः स्वरादौ कृत्वादिवत् कृन्मेजंतस्य भाष्यस्वरसोपेवमेव नजः स्वरादिषु अप्रामाणिकः पाठः अव्ययनञ्कुनि
पातानामित्यत्र यथकृन् नञ् हणत्वकरणि रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकारः एवमादौ पि स्वरादौ प्रक्षिप्रपाठः यावता वच्छब्दावमुत्पन्नौ
उपसर्गविभक्तिश्च प्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते गेये केन विनीतौ वामित्यत्रापि वामित्यस्य युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्येतस्मान्नार्थव
त्वमस्तेव स्वरांशेतु नार्थतोऽसंभवात् एतेन युगपत्तत्वादिषु त्वादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धेतेषां गणोपाधौ व्यर्थे इ
त्यपास्तं एव तदित्यपि लुप्तप्रषष्टीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अतएवाविघातश्चितोर्योगस्तत्तदर्थं विभागद्वयादौ तदादीनीति नैकशेषः अवदत्तमि
ति अत्र क्रियायोगेपि अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावा
बोध्यत इत्याशयः आकृतौति अह इत्यह नौत्यर्थं ओमिति च स्वरादिषु तच्चाश्च उश्च मच्चेति व्युत्पत्त्या शिवादिवाचकं अवतेष्टिलोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मण्यं
गीकारे च उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् अंत्ये कृन्मेजंत इति तु न सिध्यति चिरव्ययमित्युणादिपरिज्ञेन नियमादप्राप्तेः उणादिपरितानां चेच्चादि
स्वराद्यपरितानां भवति तर्हि च्यंतानां भवेति तदर्थः अन्यथा च्यंतानां निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य घमेव स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदगोणमु
ख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात् अन्यथौदिति प्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् एवं अतिशयेन साधु इत्यर्थे साधीय इत्यपि सर्वशब्दोत्र सर्वः पटोदग्ध इति वद

राम-
७०

वयवकात्स्न्ये इत्याशयेनाह यस्मात्सर्वेति वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवेत्यर्थः ननु संख्याकारकबोधकैरेकवचनं तथासुपां विधानमिति पक्षेऽप्यपार्थसं-
ख्याकारकयोर्भावात्कथं विभक्तिः अव्ययादाशुपइतिज्ञापकाश्रयरोचसर्वापि किंचविहितानां नियमपक्षेपि नास्योपपत्तिरत्र पक्षे सर्वेष्वर्थेषु विधेयतया प्रधा-
नप्रत्ययानुरोधेन कुराभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेवजातस्य निवृत्तिः तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वतएव निवर्तते नियमश्च द्विविधः
अर्थनियमः प्रत्ययनियमो वा अत्रोपि द्विविधः प्रकृतार्थोपेक्षः सामान्यापेक्षो वा तत्र कर्मार्थयोप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणो विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मोदिरहिते तयो-
त्प्रथमेवेत्यादिरर्थनियमः अत्र पक्षसर्वाः सप्तापि विभक्तयो व्ययेभ्यो विभक्तौ नामनियतत्वात्कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ कर्मो-
दिरयोग्ये तद्द्रहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमान कर्मोदौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदि कत्वादावेवैकवचनादिना द्वित्वादावित्यादिः प्रकृतार्थोपेक्षप्रत्ययनि-
यमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो व्ययेभ्यो लभ्यन्ते अथ प्रातिपदिकाच्चेत्द्वितीया तदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्र ग्रहणा-
त्प्रसूदास न्यायेन कर्मोदियोग्यतद्द्रहितप्रातिपदिकार्थे एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदा व्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेवेति पूर्वोक्तज्ञापकादेवसेति ।
सर्वापि यद्यपि सुपांतिङां संख्याकर्मोभयार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव ननु तदभावे इत्याकोरोक्तं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वं बहु-
ष्वित्यादिसूत्रेषु भाष्ये तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थोपेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपाः प्राप्तिरेवाक्ता-
अव्ययादाशुपइति सूत्रे भाष्येपि स्फुर्यमिदमिति चेदत्र तद्विद्वत्सूत्रे भाष्यकृत एकवचनमित्येकसूत्रकार्यमेकग्रहणं च न कार्यं विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच-
च्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गः तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरेखाधके भविष्यतः एवं चैकत्ववत्यपि भविष्यति अलिग संख्येभ्यो व्ययेभ्यश्चैकवचनं द्विवचनादिवि-
धायकयोर्द्विवहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोधकत्वाभावेपितत्प्रवृत्तः द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनवि-
नापि द्वित्वाद्यभावे कर्मोदौ सिद्धत्वेन सामर्थ्याद्वा प्राप्ताप्यणार्थमेतदितिकर्मोदभावेप्येतत्प्रवर्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन अ-
तएवाव्ययादाशुपइति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं तृतीया सप्तम्योरिति च प्रथमापि मात्र ग्रहणाद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभावना तत्रैव

लश-
शे-सु-
७९

तितस्वाद्यप्राप्तिः अयमेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं सर्वथा अप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थत्वात् अत्र च न तथा कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन क्रियायां स
त एकवचनसत्त्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोध्यं यत्तु कैपटेन प्रथमाति क्रमेकारणाभावाद्नेकनियमबाधे गौरवाच्च प्रथमेकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वंबो
ध्यवे इति तद्विदितस्यैतिसूत्ररूपसूत्रे भाष्ये चोक्तं तन्त्रस्वादिसूत्रे प्रथमायाः प्राथम्येऽपि नियमशाल्त्रपूर्यो लोचनया द्वितीयाया अपित्तत्वेन तस्या विनि
गमकत्वात्तरिजात्रयाणामित्यत्र त्रयाणां ग्रहणो नाद्युदात्तस्यैतिसूत्रे आदिग्रहणो न च पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्प्रायानाश्रयणाज्ञापनाच्च अत्र स्वप्र
थमासंपूर्णा व्ययेभ्यः प्रथमाया एवैकवचनमित्यादि पक्षांतराणि अर्वाचीनग्रंथे दृश्यंते ता न्यसंगतानि उक्तीरित्यानेषामुक्तिसंभवाभावात् घटइत्युक्तेः
कत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ संख्यवदर्थत्वेन सत्त्वभूतत्वात् प्रकरणाच्च बहुष्वित्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशे नो न सिद्धा
तिन इति तत्त्वं असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिलभ्यो विशेष्य इत्याह तद्विज्ञात इति केवलस्य तद्विज्ञातस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्संज्ञाविधावपि तदंत
विधिरिति भावः नन्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तीरित्यानेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयशब्दे चातिव्याप्तिस्ततो द्विवचनानुत्पादादत आ
ह परिमरानमिति एवं च सूत्रं न कार्यमिति भावः तसिलादय इति पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य द्वित्र्योश्च धमुनि त्पता इत्यर्थः शसप्रभृतपदस्यपि बहुला
र्याच्छसित्यारभ्याव्यक्तानुकरणादिति डाजंताः यस्त्विवे प्रति कृता वित्यधिकारे प्रत्यपूर्वविश्वे मात्या लृङ्दसीति या लृत्तस्य स्वरादवास्था लृट्प्रतिपा
ठेनाव्ययत्वं तत्रेण आसिरित्युणादिसूत्रविहित आसिः अया इत्युदाहरणं आसि विधाय के लृङ्दसीति नानुवर्तते एवं च लोके विभक्तिरहित प्रयोग
गायाव्ययत्वमावश्यकं अत्र च स्वरादावा सिपाठ एव खिगं अयासावयसंति तु ह्यादसं अम आमिति अशुचवृद्धं सिकिमेति डि ति विहितौ कृत्वार्था
इति कृत्वसुचसुचधाः तसि वतीति तेनैकदिकृतसिश्च तेन तुल्यमित्यादिना विहितौ एवं च स्वरादिषु वदिति पाठे फलं चिंत्य नाना प्राविति विनृज्या
नानात्रौ न सहेति विहितौ कृत्मेजंतः कृद्यो मांत इति कारयामित्यामंते आम इति लुके ष्टसिद्धिरिति भाव इत्याकरे विसृजः कृदंतस्य तु नेतद्विशेषणं गणो प्र
शाम्शब्दपाठात् अन्यथा श्रुत्यामांतत्वेन प्रत्ययलक्षणात्कृदंतत्वे चानेनैव सिद्धे तत्पाठे वैयर्थ्य स्पष्टमेव तेन प्रतमो लवमाचक्षाणो लौरित्यादौ नातिप्र

सम-
७९

संगः न चाधये हे आधे कुं भकारेभ्य इत्यादौ गुरो एत्वे चकृते कृत एजंतत्वेन संज्ञापतिः न च वहिरंगत्वं गुणादेः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् संज्ञाकार्यस्य तत्वेन संज्ञाया अपि तत्त्वात् तस्मिन्
रव्योद्यन्वपित्वेप्यवयवोभावादा विवात्राप्यापतेरिति वाच्यं सन्निपातपरिभाषया वाधात् न च तया सन्निपातविघातकलुको वाधेपि संज्ञावाधे मानाभाव इति वाच्यं सन्निपातस्य
पातनिमित्तकालीयसन्निपातविघातकस्य कृति चेति निषेधस्य तयानिरुक्तावपि उपादत्तेत्यत्र कित्वापत्तेः कित्वाफलं तु तत्सन्निपयोगशिवे त्वसिद्धिः एवं चोपादेस्तेति स्यात् तत्र हि
किदि निव्ययदेशातिदेश एवेत्वं प्रवृत्ति काले कित्वापत्त्यातिदेश्यस्याभावात् तस्मादनया सन्निपातविघातकशस्त्रस्यैव सत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्तातिदेश संज्ञानाम
पि निवृत्तिरेवावश्यं वाच्या सा सात्यरं परया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमे निमित्तमिति परिभाषार्थः एतेनात्राकजादिस्यदित्यपास्तं अकजाद्येकवाक्यतापन्ना
व्ययसंज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च लुगेकवाक्यतापन्नानुगुणादितोतरंगा उभयोरपिशब्दतः सुवाश्रयत्वात् अव्ययादाशुपः प्यसत्रियेत्यतोलुगनुवर्तते विहि
तेति अंगसंज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणादित्यर्थः आशुवभ्यामाश्लिङ्गागस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्याग्रहणमिति भावः तेन कुं भ
कारेभ्य इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया व्ययसंज्ञानिरुक्तिद्वारा लुगनिरुक्तिपरभाष्येणानविरोधः अत्युच्चैसाविति अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैसशब्द
स्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वतद्वितीयांततया त्यादयः क्रांताद्यर्थे इति समासे अवयवभूतोच्चैसशब्दादव्ययात्स्वेन लुक्स्यात्समुदायस्य तु नाव्ययत्वलिङ्गाद्यन्वपि
त्वादित्यभिमानः समुदायस्यापि तत्त्वमाशङ्क्य समाधत्ते यद्यपीति तदंतेति शब्दस्य विशेष्यत्वात्मायाजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा यामिति वाचनिकस्तदंतविधिरि
ति भावः न गौरो इति अयं भावः सामानाधिकरण्यासंबंधेन लिङ्गाद्यनन्वप्यर्थे बोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेन त्वाव्ययपदबोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकर
णात्तद्वृत्तार्थानां गुरोनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणोमानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः वतुतोत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहच
र्येण प्रसिद्धांतरंगपदोतरानपेक्षानुपसर्जनोभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वपिनो ग्रहणो ननु समुदायस्य नाव्ययव्ययसंज्ञा अतएव भाष्ये सर्वनामसंज्ञासूत्रस्योपस
र्जनप्रसिद्धे धातुवृत्त्यात्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानीत्येवात्राप्यतत्प्रत्याख्यानमुक्तं एवं च विहितविशेषणमंगासेपो वा व्यर्थ एव अव्य

॥ श्रीगणेशायनमः ॐ ॥ स्त्रियाम् अचेतनस्वरूपकलादिसाधारणं लिङ्गं नुसत्वादीनाङ्गुलानामुपचयापचयस्थितिः रूपद्रुमेणपुंस्त्रीनपुंसकाख्यम् ।
 एकार्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठद्रुमेवलान्वयि । इयम्यक्तिरिदं वस्तु अयम्यदर्थ इति त्रिविधस्य महारस्यपदार्थमात्रे सत्वात् केनचिच्च
 वेनकेचिद्वस्तु एकैकलिङ्गविशिष्टमेव केनचिन्मर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं नचिच्छिद्रत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादितो निर्णयम् । तत्र स्तनकेशवतीस्त्री
 स्थास्त्रोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादिलौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयद्वयं शास्त्रीये उक्त एव तत्सम्भवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपिशब्दतो बुध्यते तथानु
 भवात् उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्वेन तन्मात्रविवक्षायां सामान्येन पुंसकमिति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः । अत इति वर्णग्रहणतदन्तविधिस्तथाह अकार
 नस्यचेति वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः । एवम्याख्याने फलमग्रे स्फुटम् तत्र द्योत्य इति प्रत्ययार्थत्वे हितस्य विशेष्यतापत्तिः
 द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे वागादिषु विनापि दावादिकन्तस्वोभाच्च अत एव व्यावक्रोशीत्यादौ कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियामिति णविणचः स्त्रियामित्य
 त्रिचक्षुषसिद्धिः । व्यतिलुनी त इत्यादौ द्विर्वदं सुवद्धम्भयतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात् दापस्यादिति स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव तच्च सन्निधानादजा
 दिरूपमेव नन्वजादिष्वकारान्न पाठो व्यर्थः । त इत्येव सिद्धेरत आह अजाद्युक्तिरिति येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । एतेन जीविकृतेपिलिङ्गविशिष्टपरि
 भाषया दापचरितार्थ इत्यपास्तम् ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्ता वै नाजादिभ्यश्चापस्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः । स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्ताप्रकृत्यर्थनिष्ठमेव ।
 त्यत आह अजादिभिरिति व्याख्यानादेतत्संख्यन्तमिति भावः । अन्यत्र तु स्त्रियामिति तद्वनस्यापि विशेषणम्याख्यानादेव एव अपञ्च सुत्वानोयस्या
 सापञ्च सुत्वं रीत्येव पञ्चाजीति पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगावकोरान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति जीप् अजादिभ्य इति व्याख्याने महत्पूर्वग्रहणेन
 नुपसर्गनाधिकारेण च वनो रचेत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः न च तदन्तविधावपिश्रुतत्वात् स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्
 अनुपसर्गनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् अत्र हीति समासे जशब्दसत्वेपि समाहारनि
 ष्टस्त्रीत्वं समुदायवाच्यम् नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्येव ग्रहादिति भावः । चटकेति क्षिपकादित्वादित्वञ्च ह्रस्व इति अ

स्त्री-संश्रुयन्तु भस्माफलेत्येव संभवेति सदजिति मूलावज इति च पाककर्णेति प्राप्तस्य जीवोवाधनार्थम् एवञ्च श्वेतफलात्रिफलेत्यप्यत्र बोध्यम् शुद्धाचेति-
 शशे-जानिलक्षणादिषोऽपवादः जानिश्चेद्व्यत्यर्थः पञ्चशृङ्गीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शृङ्गशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः जानिश्चेदित्यस्य कान्यमाह पुंयो-
 १-गेति न वात्र गौणत्वम् सदृशलाक्षणिकत्वस्यैव गौणत्वात् गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जानिश्चेदिति सम्बध्यते-
 महत्पूर्वेन टा पलभते जानिश्चेद्व्यत्यर्थः तत्फलनुजात्यनारनिवृत्तिपरत्वेन पूर्वज्जातिमात्रविवक्षया महच्छब्दस्य शृङ्गशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवत्स-
 मासेततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शृङ्गेत्यर्थे महाशृङ्गेति दावेव अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्या सम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वाज्जातेरिति
 जीष्वात् शृङ्गशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शृङ्गशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टा पनिर्वाध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् महाशृङ्गीति आभीरी तु म-
 हाशृङ्गीत्यमरः ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः नृपाच्छूद्राया मुत्पन्नो गृजातिकन्या अत्रानुलोमसङ्करणाम्मातृजातिवृत्तित्वात्तत्र जाज्जातिमारोप्य शृङ्गशब्दप्रयो-
 ग इत्ययं शृङ्गशब्दोऽर्थवानेवेति शृङ्गशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शृङ्गशब्दादेव टा प्या न्तदन्तात्ग्रहणवतेति निषेधादिति त-
 दन्तविधिज्ञापकतानासङ्गता अतएव शंसस्त्वौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याश्च सृष्टास्त्यत्राः क्षत्रियवैश्यशृङ्गा एव भवन्तीत्युक्तमिति भावः यतु शृ-
 द्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्ब्रह्मभावमाशङ्क्याभीर जात्यंतराणीति त्यदाक्षेपेति सूत्रेण भाष्ये उक्तं न त्वनागोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः अजादिरा-
 कृतिगणः तेन न मुन इति सूत्रेण दायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः प्रथमाध्यायचतुर्थपादे च मसवदविशेषादिति सूत्रेण रभाष्यवाचस्यत्योऽज्ञायाच्चागेति
 टावनप्रयोगो दृश्यते छागशब्दोप्यजादिष्विति केचित् उगितश्च उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणान्तदन्तविधिः प्रथमविधाविति निषेधस्तु न उगि द्वागग्रह-
 णां वर्जमित्युक्तेस्तदाह उगिदन्तादिति भवतीति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तानादिशब्दविषय एवेति भावः भवतु इति उगितः प्रातिप-
 दिकस्यापि सत्त्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया अप्रवृत्त्यानिर्यवमतीत्यादौ न दोषः अञ्चतेस्त्विति नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः नि-
 यमोपिनलोप्यच्चति विषय एवेति निरूपितमा व्यपदेशिवद्भावोऽप्रतिपत्तये आह वन्नन्तादिति नञ्वेव प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बहुधीवरी न

नसिद्धोदतः आहः तदन्ताच्चेति तत्परिभाषया लब्धवन्नेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । सामान्येति सूत्रे नुवन्नुच्चारणात्तदनुवन्त्यकृपाभाषा
याविषयोनेति भावः । इदम्मतुवसोर्जाग्रोविजिति सूत्रयोर्भाष्यकैयटयोस्स्यष्टमइदं सूत्रन्नडीपविधायकमुकिनुक्तेभ्य इति प्राप्तोऽनुवादेनैव सिद्धिः । नियोग
शिष्टेभाष्यमात्रविधायकमुत्तमविधौ गौरवात् शर्वरीति श्रुतात्तोरन्येभ्योपि दृश्यते इति वनिष्पन्नसिद्धिः । अर्थमाहः ह्यनुवादिहित इति । अर्थवतो ग्रहणाच्चेह
मघोनी कनिष्पत्ययान्तनिपातितस्येदम् । बहुव्रीहोवा अनोवहुव्रीहेरिति निषेधे प्राप्ते इदम् । एतच्च वार्तिकमनउपधेति सिद्धोऽनुवादेन रादेशविधा
यकम् । अतएवेदमनुपथालोपि निमुपर्वत्यादौ मेति विकल्पोऽर्थसिद्धौ वनोरवेत्येतत्तु क्रन्नेभ्य इत्येतत्की विषयमेवेत्युक्तम् । पक्षेडाविति तेन द्विवचनेरू
पत्रयम् । कृतसमासान्त इति उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयान्तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः । तेन पादयतेः किवन्तस्य ग्रहणान्न द्विपदीति द्वौ
पादावस्या इति बहुव्रीहोऽस्य सुपूर्वस्येति पादशब्दानलोपस्ततोऽपीपादः पत् । टावृचि पूर्वसूत्रप्राप्तोऽनुवादादिति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् । शेषादिभा
षेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि प्रतिपदविहितसमासान्तानाङ्गोपवैकल्यकत्वेन कवभावे सावकाशत्वमुक्तम् । त्वद्रीत्या अस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्यकत्वे
न तदभावे सावकाशत्वात् । बहुव्रीहेरुत्थस इत्यत्रापि भाष्येस्य ष्टमेव तत् । अतएव व्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थकमकारान्तस्य दशब्द
मङ्गीकृत्येतत्प्रत्याख्यातिम् । श्रूयते च ह्यन्तस्यः सप्ताक्षरमेकपदमेकः पाद इत्यर्थ इति भाष्योक्तं । सङ्गच्छते तदा हि ऋच्यपि एकपदी एकपादीति व्यतए
व । एवञ्च एकपदमित्यस्य सूत्रमतेपि सिद्धये टावृचीत्यत्राप्यन्यतरस्याङ्गहणमनुवर्त्य पादन्तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः । डीवन्तप्रयोग
स्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिद्धापत्तेरिति बोध्यम् । केवलपाच्छब्दस्य स्त्रिया मृचिवासम्भवेनात्र तदन्तविधिः । असिद्धत्वादिति आपः परिगणितेष्वभावान्न त
त्र नलोपासिद्धत्वम् । इदञ्च कार्यकालयक्षे । अयन्निषेधः प्रियपञ्चाद्रीपदीत्यादौ तदन्तेपि स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नैत्यर्थादनउपधेति डीवपिनेति बोध्यम् । ध
नितञ्चेदम्भाष्ये । परेसु अत्र वहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः । नलोपस्य तत्त्वाभावात् । सञ्ज्ञाकृतवहिरङ्गत्वानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नैत्यर्था
अश्रयणात् । अतएव षट्सञ्ज्ञायानलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपस्युचित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । मनः । न डीविति ।

शंशे
२

अथ न इति चेत्तरीत्यादापञ्चोपभयोरपि निषेधः। एतेन सीमभ्यां बहुयज्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डास्तीपोरभावेन लोपेडा बहुर्वारइत्यपास्तम् डावुभां
उभाभ्यां ह्रणाभ्यां सन्निहितस्यानएवानुवृत्तिः सम्भाव्येत वचनसामर्थ्याड्डामिषेधयोऽभ्यां ये सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्थलार्थम् भाष्ये त्वन्यतरस्याङ्गुहणं वाक्य
भेदेनापी बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यततः पक्षे ऋन्नेभ्य इति डीवर्थम् एवञ्चानउपधेति सूत्रत्रियमार्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्य इति डीवितितत्सन्नियोगेन रेका
देशः सिध्यतीति बहुव्रीहौ धेतिवचनस्य त्याख्यातम् अनउपधेति च ऋन्नेभ्य इत्यस्यैवानुवादइति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः। अनउपबहुव्री
हेरुधसङ्गत्यतो बहुव्रीहेरिति सङ्ख्याव्ययादेरित्यतो डीवितिवानुवर्तते अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमा
णस्य चान्न न बहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् धनितज्वेदं वनोरचेति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनोवेति न्यासो दर्शितः। विध्यर्थ
मिदम्। अन्यतरस्याङ्गुहणान्वनुपधालोपिसुपर्वेत्यादौ सावकाशयोर्डाप्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन डीपावाधोमाभूदिति अन्यथा विधानसा
मर्थ्येन त्रयाणां मय्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यस्य कृमेव ककारादिति अनेन वर्णमात्रं विवक्षितमकारउच्चारणार्थ इति सूचयति न च कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधा
नादाप्यरककाराभावेनेत्यानापत्तिरेकादेशे व्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्यवधानमेव। आपि परतोऽकारस्य कान्त्युर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिते
व्यवहितेन प्राप्नोतीति वाच्यम् आनन्त्योशोपस्थितावपियेन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्यवधानेपि प्रवृत्तेः। रथकुम्भादौ च नातिप्रसङ्गः केति सङ्घातग्र
हणत्वेति काइत्याद्यसिद्धिः। अकच्यकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात् नयासयोरिति ज्ञापकेन वर्णाग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते अकज्जिधायकस्य मकारवै
शिष्ट्यमादयेत्यप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणोतुगौरवमतावतापि प्रत्ययस्थत्वांशानुपपत्तिश्च न च वर्णाग्रहणपक्षे एतिकाइत्यादावकारहयव्यवधानादित्वा। सम
प्राप्तिः ह्योस्कारयोरेकादेशे टापासहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानात् पुनः स्थानिवत्वनुनलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः। टायास
हैकादेशस्य स्थानवत्वं विनापूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्वनुवक्तुमशक्यं न स्यटावैकादेशेनापहारेणादर्शनात् अतएव नयासयोरिति निषेधस्यार्थकम्।
स्यग्रहणानुस्यार्थं देवलककारस्य प्रत्ययस्याभावात् असुपइति बहुव्रीहिणानाङ्गविशेषणं बहुचर्मिकेत्यहः वित्वा नापत्तेः। प्रत्ययलक्षणेनाङ्गस्य

सम
२

प्रवृत्तात् ननु मतेति तु नात्र लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यदङ् न स कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः । इदं नुदाप्यङ् मिति दिक् सर्विकेति । अथैयस्य नास्मा मित्यकच । कीर्तिकेति कर्तेर्णु
 लुप्तेः शब्दार्थेकः । सुपः परेनेति प्रसज्य प्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह बह्वपरिभाजिकेति । पर्युदासे हि समुदायस्य सुप्रभिन्नत्वेन सुवन्नभिन्नत्वेन च ततः प
 रत्वादित्वन्दुर्वैरमिति भावः । परिपूर्वाङ् जेर्णुलिवङ् ग्रीहै सुयोलुकापि प्रत्ययलक्षणो नापः सुवन्नात्परत्वमोध्यम् कटुकेति । आपासहसवर्णादीर्घान्पूर्ववार्णादाङ् स्य
 वसीयस्वादपवादत्वाच्चान्यककारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्यादिति भावः । मासिकेति । कस्य प्रत्ययस्यत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । ममेयमिति विग्रहेषु अथ स्मदोर
 न्यतरस्यामित्यणितवक्त्रममकावेकवचन इति ममकादेशो आदि वृद्धिः नरानिति । कै शब्द इत्यस्यादेच उपदेश इत्यात्वे आतोऽनुपसर्ग इति के आतो ।
 लोप इति चेत्तल्लोपः । नयासयोः प्रत्ययस्यादिति प्राप्ते निषेधो यम् । यकेति । यत्र दोरकच्यत्वात्वेणापः सन्निपातपरिभाषाः स्मादेव निषेधात्तिर्देशाच्चा
 नित्येति तद्विरोधात्कथं णाविति नङ् । म् । त्यकनश्चेति । मृदस्तिकन्निति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञायकेनासेत्वं वा रयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः
 क्रीत इत्यर्थे पञ्चमृत्तिक इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः । अत्रत्येकनिकर्त्रे व्यङ्ग्यकारोच्चारणादित्वत्वेति नवर्तुं शक्यम् । पञ्चोपत्यको ग्राम इत्यादावकारश्च
 वणानापत्तेः । टापोलुकिप्रत्ययलक्षणां स्थानिवत्त्वञ्चनः । उभयोरपि ननु मतेत्यनेन निषेधात् । अतएव कतीत्यादौ वार्तिकमतेपि न गुण इत्यन्यत्र विसरः
 आशिषिः । आशिषिर्विहितस्य पुनोऽस्येत्वं नेत्यर्थः । जीवतादित्यर्थे आशिषिचेति पुनः । देवदत्तशब्दादनुकम्पायाद्व्यनजादौ च विभाषालोपो वक्तव्य इति दत्त
 शब्दस्य लोपः । देवदत्तिकेत्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तम् । ध्रुवकेति । ध्रुस्थेयं यच्च चिकुटादित्वात् गुणाभावे उवङ् । ततश्चाप्यज्ञाताद्यर्थेकः । कैरा इति
 ह्रस्वः पुनश्चाप्युच्यते । सञ्ज्ञायां कुन् । वार्तिकोक्ता गणाः । आहूतिगणाः । तेन कन्यका ध्रुवका प्रलका इष्टकादयः साधवः । उदीचान्विति । अत्रापि शकुनाविति
 सम्बन्धेनेतेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम् । सूतकापुत्रिः । पुत्रकेत्यकारसहितः पाठोऽप्याठः । कैयदाद्यसम्भतेः सूतशब्दात्सार्थेकम् । वृन्दशब्दाच्चङ् । वृन्दशब्दात्कारक
 निमित्तमर्थयिष्यारकम् । वृन्दारकशब्दो मुख्यार्थोऽत्रिलिङ्ग इति भावः । डीन इति । शार्ङ्गरवादिवाज्जातस्येति भावः । अन्यत्र सूतकादौ उदीचायकपूर्वत्वञ्चा
 न्न नहि तेनैव एवमन्यस्यादिति सूत्रेकात्पूर्वत्वमपि उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादेपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः स्तेनकशराशब्दात्केह्रस्वे इति ।

श्री.
श.शे.
३

कलनिमित्तनुरावपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह इहेति आतः किमिति उदीचां यकपूर्वाया इत्येवास्तु यकपूर्वस्त्री बोधकाकारस्येत्यर्थः।
साङ्गाशयके चनाविप्रसङ्गः। प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः बहुलस्य संस्कारानुरोधादवयवषष्ठे वस्यात् न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्यय
स्येवात्र ग्रहणं विशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरमस्त्रीप्रत्ययस्य किमिति यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थमिति प्रश्नः। धात्वनैति धात्वन्तयका
रककारपूर्वयो रकारयोरित्यर्थः। इत्वमिति शेषः। भस्त्रेष्वाऽत्र यमपि निषेधविकल्प इत्यत आह अत इति अत्राप्यातः स्थान इत्यनुवर्तते तदनेति ये
न विधिरिति मुनेयदादिविधिभस्त्रादिग्रहणाच्च प्रयोजनमिति भाष्यात् अपि नानञ्जभिन्नपूर्वाणामपूर्वाणाञ्च सङ्ग्रहः। नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थ
म् पदाङ्गाधिकारस्य चेति सिद्धेः। उपसर्जनार्थमिति एवञ्चानुपसर्जने आदाचार्याणामित्यात्मभवत्येवोपसर्जने स्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात्
अन्यस्य अनुपसर्जनस्य उत्तरस्य मभाषितपुंस्काच्चेति अन्तर्वर्तिनीमिति न एतदसु इति स्थिते अकचि कृते कृतेवानञ्जतयुरुषे न रङ्गानपीति
न्यायेन न्यदायत्वात्मा कसुपो लुकिनतोऽकचिवा पुनर्विशिष्टास्तु पित्यदायत्वे वापि समासामूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाविति भावः। बहुव्रीहौ नुप्रि
येतत्काप्रियेतकत्वावाक्यभावे प्रियेतकदित्येव सर्वथानेत्वप्राप्तिः। अनेषकेति अत्रानैषेष्कान एषकेति विग्रहः। पूर्वञ्च असमासेऽज्ञातानेषेति अस
म्भवादिति एषाद्वेति निर्देशात्सञ्ज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरिति भावः। अकजर्ह इति एवञ्च तदकारस्यातः स्थानिकत्वाभाव इति भावः। अर्थान्तरेत्विति आत्मज्ञाति
धनेष्वित्यर्थः। स्वज्ञातावात्मनिस्वन्निष्वात्मीयेऽस्त्रियान्धन इति कोशादिति भावः। कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्र च नान्तर्वर्तिविभक्त्या सुपः परत्वं केन व्यवधाना
दिति भावः। सञ्ज्ञापूरण्योश्चेति निषेधेन सञ्ज्ञाया अपि भाषितपुंस्कात्वबोधनेन सञ्ज्ञाभूतेनाऽभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन सिद्धिः। आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव स
ञ्ज्ञाकारणादिति बोध्यम् नित्यमेवेति नञ् ह्यकचि कृते आतः स्थानिकत्वाभाव इति भावः। एवमन्यन्तस्वार्थिककानेति नित्यमेवेत्वम् अकचोऽन्यन्तस्वार्थिका
पवादत्वाभावात् निःस्वकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहः उपसर्जनह्रस्वऽप्यञ्ज्ञातादौ कः। अभाषितस्त्रीविषयाद्वेति नोक्तम् स्त्रीनपुंसकदामशब्दात्तदप्य
ज्ञातादामादामिकादामाकादामकेत्यसिद्धापत्तेः। विहितस्येति व्याख्याने फलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमानायां द्वायसा इति विग्रहे पादिकत्वाच्च भवे गो।

राम
३

स्त्रियोरित्युपसर्जनं ह्रस्वेऽस्वप्नशब्दादपि सुप्यज्ञातादौ के सुप्लुकि केण इति ह्रस्वे पुनश्चाप्यभाषितं पुंस्कादिहितकारस्थानिकाकाराभावेनैतद्विहित्याप्राप्ता
 बुत्सर्गेण निष्प्रमेवेत्वमपरविशेषणत्वे तु नादशस्वद्वाशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः। शेषिके कपीति न सद्वासुडयवस्थायाङ्गे पि सुप्लुकि प्रत्ययल-
 षणो न भागद्वयस्य सुर्वन्तत्वात् समाससञ्ज्ञायां समासानादिति शास्त्रवलात्कवन्त्येव समासत्वेनोपसर्जनस्त्री प्रत्ययान्न समासरूपप्रातिपदिकाभावात् गोस्त्रि-
 योरिति ह्रस्वाभावे केण इति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धेऽप्यन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः स्वद्वशब्दात्परस्यायोऽभाषितं पुंस्कादिहितत्वेन तत्स्यानिकाका-
 रस्यायं विकल्पः। ह्रस्वाभावे तु अस्वद्वा केति भावः अयमेवेति आचारक्षिवन्तप्रकृतिककर्तृक्षिवन्तानामनभिधानमेव स्त्रियाम् एतद्वाच्यप्राप्ता एयात्-
 पञ्चस्त्रीगोव्यक्तयोधनयस्य सपञ्चगवधन इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्वाभावादजनस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न डीप् आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्य-
 त्रतु न डीप् प्रोक्ताः स्त्रियामवर्तनात् अध्येत्राणामुपः अण्योकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् अध्येत्रार्थगतस्त्रीत्वमादाय तदण नि-
 मित्रकस्य न प्राप्तिः। स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषत्वात् तदण एतत्स्त्रीत्वेऽवर्तनात् अतएव काशकृत्स्निना प्रोक्तामीमांसा मधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्या-
 आपि न डीप् प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न डीप् लक्ष्यलक्षणास्येति न्यायात् तस्माद्दुःकुरुचरेत्येव तद्याकर्त्तृमात्रवत्तदन्तविधिं विना प्रवृत्तिरेव
 न ज्ञापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदस्मिन् स्त्रियामिति डीप् प्रकृतिविशेषणमेव अतएव भीवानमतिकान्तातिधीवरीतिसिद्धम् एवञ्चापिशलेत्या-
 यस्यैव व्यावर्त्यम् अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्याद्गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः तदन्तविधिमिति अण्णानादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाण्णान्त-
 नादौ नैव रूपमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्सदुर्लभः स्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायन्निषेधः। प्रातियदिकादित्यनेन सहा-
 नन्वयपत्तेः तत्कृत्स्नकौम्भकारेयसिद्धिः। अन्यथा कुम्भकारेय इत्याद्यापदेन कुम्भेन समासे डीपिकुम्भ विशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तदयोगस्य
 वक्तुमशक्यत्वात् कदाचित्ततोपि किकुम्भकारे ह्रस्वाभावस्याप्यपत्तेः। निष्काये कार्यभावा एव तन्निमित्तमित्युक्तं वक्तुमशक्यम् तद्विना र्थेत्युक्तं
 परैवेति सविधानात् समुदायेनैकार्थ्यभावेऽवयवेनापितस्यैव सत्वात् कृद्ग्रहणपरिभाषायाः कृत्वात्र ग्रहणे प्रवृत्त्या नतया विशिष्टा देवडीवुत्यति प्रा-

स्त्री
श-श
४

त्याशा न च तदन्तग्रहणोपिकारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाणान्तान्तात्ततोपिकदाचिह्नीपिकुम्भकारेयोदुर्वारः किञ्च समुदायान्नीप्यपि स्त्रीप्रत्ययेतदा
दिनियमाभावेन केवलादपिकदाचिह्नकिसदुक् इति वाच्यम् एतदधिकारादेव ज्ञापकादसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभा
वेनाणान्तस्याप्राप्तिपदिकत्वाच्च तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यन्वयेन तूनस्येत्येषाच्च अन्यथा तदन्तग्रहणोफलाभावेन तद्वैयर्थ्यस्य एवैक
तदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्ये उक्तम् समासे च कृतेऽवयवाद्युत्पत्तावयवस्य वृद्धिः स्यादिति येन विधिरिति सूत्रे च तदादि तदन्तविधेः प्रयोजनं गार्ग्योयणाः प
रमगार्ग्याय एवैकमुक्तम् भाष्ये तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे परमश्रासौ गार्ग्यायण इति तदर्थो वाच्यस्तथा सति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरिति तत्प्रयोजनत्वोक्ति
रसङ्गता स्यात् मेनुतु परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽप्युक्तन्यायाज्ञार्थशब्दादेव प्रत्ययो न तु परमगार्ग्यात्तथा सति पारमगार्ग्यायण इति स्यादिति तत्प्रयो
जनत्वोक्तिसङ्गतिः केयमेपितदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्युपन्यास इत्युक्तवान् यत्तु सर्वोदिसूत्रे भाष्येऽनुपसर्जनादित्येष
योगः प्रत्याख्यायत इत्युक्तनत्वत्रवार्तिकेनातस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमिति भाष्यप्रदीयोद्योते विस्तरः टिह्नादेत्येव सिद्धे कठञ्जोरुपादानं न भ
टयोर्भाष्येऽप्यर्थम् अदन्तमिति प्रत्यासत्त्यादिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः तेन पश्चात्प्रेत्यादौ ठग्रिमिन्नोपि न डीप् कुरुचरीति कुरुषुचरतीत्यधिकरणे
उपपदेचरेष्टः टितोऽप्रत्ययस्यापि सत्वात्प्रत्ययग्रहणापरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽत्र टिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बोध्यम् वक्ष्यमाणेति वचैर्लटः शानच
टित्वादिति स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः न स्यपीतिलिङ्गाद्विवादेरशस्त्रीयस्याप्यतिदेशोऽनुबन्धकार्यऽनन्विधाविति निर्णयप्रवृत्तिश्चेति भावः डित्वेनेति सिद्ध
देशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य एवैक तद्विअवयवेऽचरितार्थतया समुदायोपकारकम् न चेदं डित्वं स्रुमादित्याद्यवनिग्लक्षणा वृद्धिनिषेधा
र्थमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् उत औदितिवक्तव्ये वृद्धिग्रहणेन स्थानिनिर्देशे पीक्परिभाषोपस्थित्या तस्या अपीग्लक्षणात्वाच्च नन्वेवं ब्रूता
दित्यत्र ब्रुवुर्इद्राप्रोतिलाश्रयानुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्वभावेपिति पः पित्वस्य तदादेशे तातड्यभावकल्पने साजाभाषादतं आह अडिति कश्चिदिति सखा
नुरोधेन च व्यवस्था परेतया सुदोडित्वनज्ञापकमित्यर्थं डित्वमिति भाष्यात् सार्वधातुकमिति सूत्रेऽपि दित्यन्वयप्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन डित्वेऽपि न पि

राम
४

चडिजेत्यनेन हलः अइति सूत्रभाष्योक्तेन पितुडित्वा प्रसक्तेः। शानचः शित्वमपितत्सूत्र एव भाष्ये प्रत्याख्यातम् हेरपित्वस्य तातडोडिह्मस्यैवार्थोप।
 तिष्ठज्ञापकत्वेष्टृषामप्युक्तमभाष्ये तस्मादस्य मातो न्यादौ सत्यभिधाने जादित्वा द्वापयतु किति चेति सूत्रभाष्ये यासु दौडिह्मचनस्य नडिह्मदेशानां हि त्वमि
 त्यर्थज्ञापकतोक्तं तत्रैवार्थिकमतमडिह्मपि चेत्यद्वैतेनानुक्तेः। यदपि गाडलिदोति सूत्रे गाडोडिह्मस्य अनुबन्धकादेशे अनुबन्धानां स्थानिवत्त्वस्य ज्ञापकमुक्तवार्तिककृतात्
 दपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः। निरनुबन्धकस्य स्त्रियां वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ग्रहणमित्याह सौपर्ण्योति सुपर्णाशब्दपत्तेः।
 स्त्रीभ्यो वृत्तिरिति ढकस्य ष्ट्वेव भाष्ये ऐन्त्रीति सास्यदेवतेत्यण उरुदश्रीत्यादि प्रमाणे द्वयसच दघ्नञ्मात्रचः। सङ्ख्यायाश्च वयवेतयप। मात्रजिति मात्रशब्दा
 दारभ्या यच्चश्चकारेण प्रत्याहार इत्युभयीतिसिद्धिः। तत्र त्वयच्च प्रत्ययान्तरम् अतएवोभयशब्दस्य जसि सर्वनामत्वविकल्पो नेति नवेतीत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् आ
 क्षिप्तीति तेन दीप्यतीति ठकृतदस्य परस्यमित्यधिकारे लवणहृन्त्यादस्तीति त्वद्विषु दृश इति कञ् इत्वं गीति इह न शजीति कुरप् अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्।
 वस्त्व्यावृत्तेरत्यतरेण पिसिद्धे। चोरीति बुराणीलमस्या इत्यर्थः। नञ्स्तु तरुणतलुनयोर्वयस्य चरमे इति डीपिसिद्धे पिगौरादिपाठान्तरत्वात्प्राप्तेन डीषावाधाभा
 वायपुनरत्र ग्रहणान्नौ च स्वरे विशेषः। एतौ हि त्रोरश्चलो वेत्युननन्तेत्वादायुदात्तौ स्त्रीपुंसाभ्यान् नञ्स्तौ प्रहरणमित्यधिकारे शक्तियस्योरीकक् आत्मसु।
 भगेति स्युन् यञश्च प्राचांष्क इत्यत्र यञ् एवानुवृत्तये योगविभागः। हलस्त हल इति पञ्चमी यस्येति सूत्रादितीत्यनुवर्तते स्येति व्येत्यते य उपधाया इति च यलो
 पे ह्योपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभावाच्च न सार्थक्योपपायहणानुवृत्तिः अनयत्याधिकारस्यादिति अपत्याधिकारस्य भिन्नादित्यर्थः। यञ्श
 देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्यैव ग्रहणमिति भावः। प्राचांष्क। यञ इति वर्तते अत इति च। यज्ञोयोः कार इति चार्थः। तेन वत एडीत्यत्रोदीचाम्मते सावका
 शे शार्ङ्गरेवादिडीनेवाधित्वा आवत्स्यायनीत्यादाविव सर्वत्र ग्रहणात्प्राचाम्मते प्राप्नोपिष्कोन अत्र हिवत एडाच्चैति यज्ञोलुक् स्त्रियामिति लुक् दण्डार्थे अयत्वा
 चनप्रत्ययलक्षणं प्र। आदिर्जिड उव इति सूत्रादादिरित्यनुवर्तते प्रत्ययस्येति किम्। उव शषष उत्वमित्यत्र षषशब्दस्य निपातनादुपदेशस्योपकारः
 वस्तुतस्तद्विशेष इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वन्तिरूपितम् आदिरिति तत्तरत्रावश्यकम् उपरञ्जकतया चापि सम्बन्धितम् आयने आयनो नस्यनेत्वमपि

श्रीः
शशः
५

नोदित्कस्यातत्तुसाहचर्यादीनोपिनस्यनेत्वम्भादिग्रहणद्विम्भ-उरुद्वन्म-प्रत्ययेकिम्पक्षतिस्वनति-खच्चत्रादौचिह्नस्यतोःसित्वनय्ययस्यत्यादिसिद्धादि
सन्नेवनदिशाःस्त्रादीनांवहुलवचनाच्चादेशाः। चचश्चित्वसामर्थ्यादेतेप्रत्ययसम्बन्धादेशोपदेशसन्निभोगशिष्टकार्यादपिपूर्वमेवतेनानोदत्तत्वायचित्वं
सफलम्। अन्यथासुदात्तत्वेनैवसिद्धोत्तरेयर्थस्यसुमेव-ननुस्त्रियामेवष्कविधानात्उत्तार्थानामप्रयोगइतिशेषनस्यादतआह-चित्वसामर्थ्यादिति-ष्केणो
क्तैपीतिधैतितेपीत्यर्थः। द्विर्वहंसुबह्वभवतीतिन्यायेनकचित्समुच्चयस्यदृष्टत्वात्-चित्वमपितदाश्रयणोज्ञापकम्-सर्वत्र-सर्वेषाम्भतेइत्यर्थस्तदाह-नित्य
मिति-प्राचामित्यस्मिन्नित्यानित्यत्वेसिद्धेपिप्राचांष्कइत्यस्यसर्वत्रग्रहणापकर्षणाबाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थन्तत्-तेनावग्यायनीत्यत्रावस्थाञ्चेतिचायंवा
धित्वाप्राचाम्भतेष्केएव-अवदोगर्गादिः। चापुउक्षेचाम्भतेप्राप्तोपवाधनेनचरितार्थः। सर्वत्रग्रहणात्तद्वाधकत्वमेवचायोनत्वनन्तरष्कवाधकत्वम्-चापि
कतेतुनष्कप्राप्तिरन्तेइत्यधिकारात्-लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः। यद्यपितत्रकतशकलकएवेतिपाठात्शकलस्यलोहितादिकण्ठादिवहिर्भूतत्वात्पराणोन
ततःप्राप्तुतस्तथापिकतनेभ्यःकण्ठादिभ्यइत्युभयत्रापिषष्ठीतत्पुरुषवद्ब्रीहोरेकशेषेणानदोषः-कतन्तशब्दशकन्त्यादित्वात्पररूपम्-तेनशाकल्यायनी
शाकल्यस्यञ्जाःशाकलाइतिचसिद्धम्-दाप्रीषोरिति-कौरव्यशब्देयोपधप्रतिषेधाद्वाप-माएडुकशब्देनातिवार्द्धिप्रतिभावाः। दाप्रीषोरपवादइति
पाठस्तुप्रामादिकः-वयसिप्राणिनाङ्गलकृतावस्थाविशेषोवयः। वयसीत्यस्यवयोरूपेप्रवृत्तिनिमित्तेइत्यर्थस्तदाह-प्रथमवयोवाविनइति तेनोक्तानशये।
न्यादौन-प्रकरणादिनावयःप्रतीतावपिनायंतद्वाचकः। यापिव्याध्यादिवशादुक्तानाशेतेतस्याअपिप्रतीतेः। द्विर्वहन्त्यादिरपिनवयोवाचीशालादावपिप्रयोना
त-कौमार्योवनदृढत्वभेदात्रीणिदयांसि-आयुषश्चतुर्भोगैश्चत्वारिवा-अनीका-समाहारेतद्विधायैतिदिगुः। अकारान्नोत्तरपदत्वात्स्त्रीत्वम्-अपरिमाण-अत्र
परिमाणशब्देनपरिमाणानुसर्वतइतिपारिभाषिकमेवगृह्यते-सुवर्णविस्रोहेम्नोक्षेकम्बल्यमूर्त्तपलशतमितिकोशवलेनोन्मानभूतवस्तुकम्बल्यग्रह-
णानु-उन्मानस्यचेद्वस्तुकम्बल्ययोरेवेतिनियमार्थम्-तेनद्विनिष्कीसिद्ध-द्वैवर्षभूताद्याभ्यांशताभ्याङ्गीतेत्यर्थेद्विषर्वादिशतातिर्यङ्मानेदिकाएडीस्त्रुदिय
अन-द्वौविस्रोपचतीति-पचेर्द्रवीभावानुकूलोभ्यापारोप्य-र्थः। अत्रोन्मानत्वात्तुकोलुक-आचितः-शाकरोभारइत्युक्तेराचितः-परिमाणमित्येके-आचितोदशा-

राम
५

भावः स्युरितुक्तेरुन्मानमेतदितिएतदपिनियमार्थमित्यन्ये प्रमाणे इति योऽशहस्तप्रमाणदण्डवाचककारणशब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्व
 मिति भावः पुरुषात्प्रमाणे पुरुषस्योर्द्धाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वाऽन्मानस्यचेद्विस्तादेरेवेति नियमाच्चिन्नेधाप्राप्त्या नित्यं डीपिप्रतिवि
 कल्पार्थमिदम् अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो नत्वायामपरिच्छेदकवाची अतएव तस्य पुरुषविशेषणतानासङ्गता जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य पञ्चा
 रत्निः पुरुष इति सुत्वसूत्रादत्र प्रमाणा इति विशेषणाद्व्योक्तव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि हि पुरुषीति द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमि
 ति प्रत्ययस्याभ्यर्द्धेति लुकि उदाहरणमन्तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुसंध्यात्परिच्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः ऊधसो समासानोयमूतत्रस्त्रियामि
 त्युपसङ्ख्यानादाह स्त्रियामिति बहुव्रीहौ सकृद्यस्य गौरित्यतो बहुव्रीह्यावित्यनुवर्ततेऽन्त्याच्चास्यादेशत्वम् उपडीमिन्नेधेध्विति समासानानामलोकि केवा
 न्ये एव प्रदेत्या पूर्वमनङ्गेषाम्प्राप्तिः अनउपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्त्या डीपोपि बाधः एतेन मध्येऽपवादस्यायाङ्गमिन्नेधयोरिदं स्वाधकमित्यपास्तमिति भावः डी
 धितिः अपितु कुण्डो धनशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धकाराकारस्यानुवृत्तत्वाद्वा तन्न निवृत्तिस्वरप्राप्त्या नोदात्तत्वं न सिध्येत् कुण्डमिन्नेधोयस्या इति विग्रहः बहु
 व्रीहेः किम् ऊधः प्राप्ता प्राप्नोथः प्राप्ता यन्ने चेति समासः अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति अस्य रितत्वादिति भावः निवेधावपीति अपि नानउपधेति डीपु अनग्र
 हणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणात् हि ह्यायनीवालेति दिहायनीद्विवर्णा गौरिति प्रायोवाद इत्येके बालेत्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये नित्यं सञ्ज्ञा ननु सञ्ज्ञाशब्दानियतानु
 पूर्वीका अनादयश्च न्दसि च दृष्ट्येव विधानमिति जीवभावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवादनुपधेत्येव सिद्धे इदमव्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात् योगविभा
 गस्तु व्यर्थ एव तद्धनयनलक्षणानरसिद्धमुदाहरति वेदे पञ्चदशीति क्वचित्तु शतमूर्ध्नि पाठः केवलमामक अस्मच्छब्दादणितवकममकावैकवच
 न इति ममकादेशः भागशब्दात्पुच्छिङ्गात्त्वार्थे भेदे स्तार्थिकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्वात् स्त्रीत्वम् पापशब्देऽर्श आद्यचातद्वतिवर्तमानः स्त्रियासा अप
 रः पवर्गमध्ये घृत्वादिवादनोदात्तः उतापरम्यक्षि देवानित्यादौ उतापरिभ्यो मघवेत्यादीन्वा नोदात्तपाठात् पूर्वमनयन्नापरमित्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्त
 त्वमपि वृषादित्वादपराः पूर्वा मभ्येतीत्यादावजादिपाठादपि आर्येण कृतेति प्राक्सप्तत्यन्तेः समासेऽदन्तत्वम् भेषजशब्देऽन्यत्र औषधेरुद्धः १५

नी
ए-
६

भिषज्जइदमित्यर्थः। णिभेषजशब्दोपितत्रसुमङ्गलीरियम्बधूरितितुमत्वर्थीयेइप्रत्ययेबोध्यम्। प्रकृतिभागाविति। नुकसन्नियोगेनेतिभावः। मतुविति। वत्त्वं।
नुमादुपभायाइतिसिद्धम्। यज्ञेनसम्बन्धेइति। स्त्रियाइत्यर्थः। संयोगपदंसम्बन्धोपलक्षणम्। सम्बन्धश्चयज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्त्वम्। तदाह। नत्कर्तृकैति। वि-
भाषा। सइशब्दोविधेमानवाची। पूर्वशब्दोऽवयववाचीव्याख्यानात्तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वावयवकत्वासम्भवादव्यभिचारोच्चपतिशब्देमतदन्त-
गृह्यतेइत्याह। पतिशब्दानस्येत्यादि। नपत्युरिति। सपूर्वस्येत्यनेनपत्यनस्यगृह्यमाणत्वादितिभावः। बहवोदृषलपतयोयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहे-
वारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धइत्यनेंबहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणम्। तेनपतिमतिकानाअतिपत्नीत्यपि। व्यक्तेइति। विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयज्ञ-
संयोगइतिनसम्बन्धे। भाष्येकथंनुषजकस्यपत्नीतिव्यक्तेएवप्रश्नात्। दृषलत्वेनयज्ञसंयोगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेः सपूर्वत्वाभावाच्चेतदप्राप्तेरितिभावः। उपचा-
रादिति। पाणिग्रहणाध्यादितिभावः। यदेति। इदम्योद्धातप्रकृतिककर्तृकिपिदृढमानाभावात्। पूर्वसूत्रेयज्ञसंयोगइतितुदृषलस्यपतिः स्त्रीतिप्रयोगसाधना-
र्थम्। सपूर्वस्यकिमिति। अवयववाचीपूर्वशब्दः किमर्थइतिप्रश्नः। गवाम्यतिरिति। स्वामिनीत्यर्थः। निपात्वतइति। तेनचोदात्तसादेशस्यैवप्रवृत्त्यासपत्नीशब्द-
स्याधुदात्तत्वमपिसिद्धम्। किञ्चसमानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैवरूढाबोधनार्थं। डीपूनाकारविशिष्टोच्चारणम्। अतएवसमानस्वामिकदासीभूम्यादौसपतिरि-
त्येवसमानत्वञ्चैकस्यैकतत्रत्यत्नीसम्बन्धेनभेदमारोप्यबोध्यम्। मुख्यसादृश्यव्यतिक्रासुतुनतथाप्रयोगइष्यते। त्रिसूत्रीति। व्याख्यानादितिभावः। सन्नियो-
गशिष्टइति। तेनतदभावेऽपिनेतिभावः। नितान्तानामित्यत्राकारउच्चारणार्थः। नितान्तानामितिपाठेजश्वाभावः। सौत्रः। त्रीण्येतानीति। अत्रैतशब्दस्योपसर्ज-
नत्वेपितदन्तप्रनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादितिचात्रतदन्तविशेषणम्। अतएवगृह्यवृत्तिकृतानारायणेनान्नबहुव्रीहिरुत्त्वानेनडीवित्युक्तदनुसारेणाचे-
दम्। परेतुउपमानानीति। सूत्रस्यभाष्यस्वरसादृक्काणजित्यादौगृह्यमाणविशेषणात्स्यक्त्वाच्चात्रापितथैवोचितम्। तत्रहिशस्त्रीश्यामेत्यादौश्यामाशब्द-
शस्त्रामेवोपमेयनुसमासवाच्यमितिपक्षे। शस्त्रीश्यामोदेवदत्तइत्यत्रह्रस्वत्वन्नसिध्यति। यद्युपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वन्नदाकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रापुपसर्ज-
नलक्षणाईकारेणप्राप्नोतीत्यक्तम्। त्रीण्येत्यस्यत्रिषस्थानेन्येत्यर्थोबोध्यइत्याहः। आर्षमन्त्रणत्वम्। वर्णात्मिकम्। प्रकृता। गतिरइत्याधुदात्तः। अन्तोदात्तइति।

राम
६

श्वेतोवाजीजायते इत्यादौ तथा पाठ्यदिति भावः। छन्दसिक्रमिति नादेशापवादस्तेनोत्सर्गसमानदेशापवादादितिन्यायात्तस्यानिकत्वं डीप्सन्निगोशिशृत्वा
 स्वर्गोऽयम् विष्णुर्हिवाचीति पाठे तत्र तृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः। अन्यत्वे सन्निधानाद्याख्यानाच्च तोपधभिन्नादिति वर्णात्मिकमस्ति
 आयुदातः नर्तकीति शिल्पिनिष्पन्नगौरशब्दो वर्णवाच्यप्यनोदात्त इतीह पाठः। अनङ्गुहीति आमनङ्गुहं स्त्रियावेति वचनात्त्यक्ते आम सूर्येति सचेद्यदिति सूर्योदा
 नामङ्गानामुपधाया इति व्याख्याने तु सौरीवलाकेति न सिद्धेत् सूर्येणैकदिगित्यणान्डीपि अणान्तमङ्गुहं सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः। वचननुसूरीकुनीत्यत्र चरि
 तार्थम् अणो लोपेऽप्याभीयत्वेन सोऽसिद्धोऽणनिमित्तकाच्चोपसुव्याश्रयत्वात् सिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमि
 ति बोध्यम् यग्रहणानुत्तरार्थम् अङ्गामिति निर्देशात् सप्तम्येकवचनाग्रहणम् नक्षत्राणीति नक्षत्रवाचकाद्योऽणान्तत्वेत्यर्थेन ति व्येण युक्त नैष महस्ति व्येभव
 तैष इत्यादिसिद्धम् मातरिषि च्चेति पितामही सिद्धार्थमिदम् दंष्ट्रेति दंष्ट्रेऽस्मीशसेति करणे घृण्नाश्रयमजादिषु पक्षते गौरादिषु मातामहीशब्दपाठोऽनर्ब इत्य
 न्ये जानपदीति जनपदे भवेत्यर्थः। उत्सादित्वादङ्गीष्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनोदात्तार्थवचनम् तृत्तिरनुच्छेद्या जीविका अपत्यय इति तथा च क्रियाशब्दोऽयमिति भावः।
 अमत्रेऽकमण्डलुरुपेऽकुण्डीकमण्डलौ जगत्पतिवत्सुतेऽयुमानिति मेदिनी कोशात् सतत्र नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः। यदितुपिठरे तु ननाकुण्डमिति विश्वकोशे तस्य न
 पुंसकत्वमप्युक्तं पिठरामत्रशब्दोऽप्यर्थोऽपिठरं स्यात्पुंसाकुण्डमित्यमरे न पुंसकत्वमात्रोक्तिरवयुत्यानुवां दइत्युच्यते तदानेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुण्ड
 व्यवहारेण कुण्डत्वे जातिवत्त्वाभावादप्राप्तेऽङ्गीषिति बोध्यम् स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमिति बहवः कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तदूपा मत्रवाचिनो जातिवत्त्वमा
 यस्ति सूत्रं नुनियमार्थमेव अमृतेनारजायाङ्गुण्डित्वेवेत्यपरे आवपने च नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्य ङीषो विधिः। आवपनमिति सामान्येन पुंसकम् गुणयोगा
 दिति गोणत्वेऽप्यप्रदकार्यत्वात् तृत्तिरिति भावः विधित्वानुरोधाद्गोणैवास्ति प्रवृत्तिः। वर्णश्चेदिति तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः। अन्यथा गुणोऽशुक्लादयः पुंसीत्युक्ताः स
 ङ्गतिः स्यादिति बोध्यम् सूत्रे वर्णशब्दोऽश्व आद्यजनः। कालान्येति कौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः। नीत्या अनिति च त्र्यनुसारेणोदम् प्रतिपदोक्तत्वादन्वर्तनीति ङीषन् प्रवि
 ष्णीतशब्दस्येवात्र ग्रहणान्नत्वस्य लाक्षणिकत्वात् अनाच्छादने इति नीलवर्णवती शादीत्यर्थे नीलीति वारणाय चरितार्थम् नीत्या रक्तागौरित्यर्थे नीलेवोचि

स्त्रि-
श-श-
७

तमित्यपरे मैथुनेच्छाशब्द अर्श आद्य जनसहतीत्यर्थः अन्येति मैथुनादन्यदिच्छति कमेर्लषपतेत्यु कञ् शोणशब्दो वर्णा वा वीवर्णानान्तरोत्थायुदात्तः। अ-
न्यतइतिसिद्धे विकल्पार्थमिदम् बोधो अत्र गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्विधानसर्वनामजातिसङ्ख्यासञ्ज्ञाशब्दतिरिक्तशब्दो गृह्यते आकडारसूत्र
भाष्यपक्षलोचनयातादृशानामेव तत्सञ्ज्ञात्वाभात् नत्रहि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा मुक्ताः प्रेतद्वयधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः गुणवचनेत्यन्वर्थसञ्ज्ञया गु-
णोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सञ्ज्ञेति न रूपादीनाद्ग्रहणम् जातिपदे नाकृतिग्रहणद्वयवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात्। कदादिशास्त्रान्तदध्ये-
तृणाञ्च तद्विधानत्वादेव व्यावृत्तिः। एतत्तत्र भाष्योक्तं सन्ने निविशतेपेति पृथक् जातिबुद्ध्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति गुणलक्षणा।
नैकदेश्युक्तिर्वैकुविशेषणानां वैयर्थ्यात् भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च तस्मादकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसम्मतमिति भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम् शुचिरिति-
शुचैरौणादिकः किदिन उत इत्यस्याभावेपि स्वरुसंयोगोपधानेत्येतस्मा मर्थ्येनात इत्यस्यात्रासम्बन्धः। उणादीनामन्युत्पन्नत्वात्कदिकारादित्यस्यात्राप्रामिरि-
त्यभिमानः। शुक्लेति तु प्रत्युदाहरणमुचितम् तपरः किम् कासूः वधूः वधूः सुषानवोदासी क्वसृर्विकलवाचिस्यादितिकोशवलेवनवोदात्वस्य विकलवाक्य-
स्यचप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वरुशब्दवहुणवचनत्वात् पतिम्बरेति पतिलाभोक्त एवतीत्यर्थः। वक्तादि बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् कृदि-
कारादिति। सर्वतइति च गणसूत्रे अकृतोपीत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न सुगन्धिः प्रियकतिर्वेश्येत्यादीतिवृत्तिः पुराणाशब्दोऽत्र पश्यते सयस्यपि
अयंपंथा अनुचितः। पुराणा इत्यादावनोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठान्नोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोडीपडीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसोमर्थ्यो
त्यक्षेयवेवेति बोध्यम् अजननिरिति आक्रोशेनन्यनिरिति जनेरनिः॥ अहनशब्दोऽत्र पश्यते सामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारबाधः। दीर्घाहोप्रावृडिति दीर्घ-
नोदात्तम् बद्धादिराकृतिगण इति गणरत्नकृतं पुंयोगादाहेतौ पञ्चमी आख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी आख्याशब्दो बोधकपरः। आख्याचोपस्थित-
त्वात्पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्तमानस्य स्त्रीत्वव्यभिचारादास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः। पुंस्येवयः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः पुंयोगादेतोः प्रवृत्तिनिमित्तासेपेण
स्त्रियां वर्तमानात्युक्त्यो धकाच्छब्दाल्लिखित्यर्थः। योगः सम्बन्धः पुंयोगात्किम् देवदत्ताः आख्यायाङ्किम् प्रसूता। तदभावे हि स्त्रियां वर्तमानेयत्वातिपेदि

राम
७

कंयुयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि सम्भाव्येत अस्ति हितत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वम् उक्तपुमास्मात्तु नैषेति भावः। पुंयोगोत्र दाम्पत्यरू-
 प एवेति भाष्यस्वरसः। यथेयं भर्तृपायकृतान्वन्धादीन् लभते एवेतच्छब्दमपीति भाष्योक्तेः। देवकीत्यादितु गौरादिषु बोध्यमिति केचित् गोपालिकेति-
 गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः। एवुलनस्य कारकषष्ठा समासनिषेधाच्छेषषष्ठा समासे आपः सुपः परत्वादित्वन्दुर्लभम् वस्तुतः
 शेषषष्ठा अप्यत्र कारकत्वात्सुवृत्यन्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः। यथा कथञ्चित्कारकत्वमादाय गतिकारकोपपदानामित्यस्य प्रवृत्तेरत्रत्यभाष्यादुपपदम-
 तिङि तिष्ठन्नभाष्याच्चलाभात् यद्वा तन्निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौ कारकषष्ठा सुवृत्यन्तेः पूर्वमेव समासेन तत्रापि त्वं सुलभम् सूर्येति सन्तेः कष्य्याद्युदात्तस्य-
 ष्यशब्दश्चाप्यनोदात्तमिदम् एतेन जीषु निषेधेन तापैव सिद्धिरित्यपास्तम् सूरीति सूर्यस्य स्त्रीया कुनीयं मानुषी न देवतेत्यर्थः। महत्वे इति तद्योग एवै-
 वा स्त्रीत्वमिति भावः यवनास्त्रिप्यामिति लिप्यर्थकोत्र जीषूतस्येदमित्येवाधक इति वहवः लिपिरक्षरविन्यासः मातुलेति मातुलान्नित्ये प्राप्ते उपाध्यायाद-
 प्राप्ते विभाषेयम् यातु स्वयमेवेति अपादाने स्त्रियां च उपासङ्गस्यानन्तदन्ताच्च वा जीषु तितृतीयेऽङ्गश्चेति सूत्रे वार्तिकादिति भावः। उपेत्याधीयते यस्या इ-
 ति विग्रहः। अर्येति ह स्वादिस्तदाह स्वामिनीति अर्यः स्वामिवैश्वयोरित्युक्तेः। अर्येति पाठस्तु कैयदाद्यसम्मतः। स्वार्थे इति अतएव भाष्येऽर्याणी अर्येत्ये-
 षे क्तम् पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीति वदर्योति पक्षे जीषमेवोदाहरेत् कर्मण्यणिति सूत्रं चिन्नीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमिति भावः। क्रीतात्करणादिति च क्त-
 ये पूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थः। वयववाचि पूर्वशब्देन बहुव्रीहिः। तेन वस्त्रेण क्रीतेति वाक्येन अत इति चानुवर्तते करणोक्तिम् सुक्री-
 ता धनक्रीतेति कर्तृकरणोऽत्यत्र बहुलग्रहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वादननुवृत्यत्यनन्तरमेव समास इति भावः इदमुपपदमिति सूत्रे-
 क्तम् अथ मजादिष्वित्यन्ये एवञ्च गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमिति न दाशयः। अतएवैतत्कर्तृकरणोऽदिसूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्येनो-
 क्तम् अस्माच्चैति सूत्रे गवादिग्रहणानुनियमार्थेन न हृदि स्थित्या दौषत्वनेति दिक् अभलिप्तीति रुद्रहणो गतिकारक पूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्त-
 नत्वम् अत्याख्यायामिति समुदायोपाधिः। अल्पत्वद्वारा गतं क्रियागतं वा क्तानादिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालेख्यत्वात् नो न प्रातिपदिकविशेषः।

स्त्री- एतत्तान्तात्तादित्यर्थः। ऊरुभिन्नीति जातिकस्य सुखादिभ्यः परानिष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः पाणिगृहीतीति अग्निसाक्षिक्रतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भा।
 श- श- व्युत्पाणिगृहीतीत्यादीनां विशेषे इत्युक्तम् अस्वाङ्गपूर्व-नस्वाङ्गमस्वाङ्गम्-पूर्वञ्चतत्पदम्युर्वपदम्युन-कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूताभ्युर्वपदात्यरं यत्तान्तादन्तवद्
 श्रीहेरित्यर्थः। उतरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादीतत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापितथैकचित्यात् तत्रयदुपसर्जनमपाणिपाद
 मिति समुदायो न स्वाङ्गस्वाङ्गसमुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते यच्च स्वाङ्गम्यादेति न तदस्वाङ्गरूपपूर्वपदात्यरमित्युक्तम् एवञ्च करमुखीत्याद्यसाध्ये वजातिपूर्वादि।
 तीहापि सम्बन्धेऽन्यथा बहुन जादीनामस्वाङ्गत्वेन विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात् तदाह-नित्ये प्राप्ते इति वस्त्रञ्चनेति-वद्ग्रीहित्वाभ्युर्वपदप्रकृतिस्वरशेषनि
 चोत्ते चानुदात्तानो यम्-पुत्रादिनीत्यादौ सुष्यजाताविति णिनिदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावेऽपि पुत्रहर्तात्यादौ गौरादित्वात्
 कीषिति बोध्यम्-अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्-किञ्चित्तदभावेऽस्वाङ्गादिति प्राधान्याद्बहुग्रीहिविशेषणं स्यादिति-स्वाङ्गाच्चोप-तदन्तादित्युपा
 सर्जनग्रहणालब्धम्-बहुग्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह-अतिकेशीति-एकविभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधात्वञ्च-शिखेति-इदमे
 व प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादिसुशिखान्मप्रक्षिप्तं विशिष्टेऽन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः। यद्यपि भाष्ये-शिखेति प्रत्युदाहृतं तन्मस्याप्येकदेश एव तात्पर्यम्-नञ्पूर्वस
 हनञिति निषेधेन प्राप्त्यभावात्-एतेन क्रोडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तमननुस्वमङ्गं स्वाङ्गं च सुमुखाशालेत्यत्रापि स्यात्-मुखस्यापिशालाङ्गत्वात्-सु
 केशीत्येत्यत्र च न स्यात् केशानां न दङ्गत्वाभावादत आह-अद्रवदिति-स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणामूर्तिः रथ्येति-इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणनासिद्धिः
 एवञ्चैदम्युर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यं ग्राहकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनिकदाप्यदृष्टत्वादाह-तेन चेदिति-अप्राणिनो
 पि स्वाङ्गयदितेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणिर्यथा स-स्वदस्तथाऽप्राणिः सम्वद्दश्चेदित्यर्थः। अतएव तस्य चेतनत्रयायुतमित्यस्याप्राणिनोपि स्वाङ्गमिति शेषो
 भाष्ये दर्शितः। पुरस्तादिति-सद्य न नरस्यैव बाधकः। मध्ये इति-सहि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामाणिक्य इति-एवञ्च सुग्रीत्यादयोऽप्यप्रयोगा एवेति भावः। उरः क्रो
 डिति-टावन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयं पूर्यणस्वेति-पूर्वपदात्सन्ताया मिति गत्वम्। केवलयोगिकत्वे तु शूर्पनखीत्येव-नङ्गीविति-अस्वरितत्वादिति भावः।

राम

८

इति शब्द इति एवञ्च भाषायामिति व्यर्थञ्च न्दसीत्यस्य दिक् पूर्वपदादित्यत्रासम्बन्धेनास्वरितत्वादसम्बन्धसिद्धेः। परेतुदिगिति सूत्रे वाह इत्यत्र च छन्दसीति वर्त
 ने लोके तन्नोदात्तमेव प्राप्नुवीति एवञ्च तन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणम् इति श्रुत्यर्थे तेन छन्दस्यपि अतएव डे रामिति सूत्रे केयदे सख्यशिषी च भाषायामि
 ति पाठे दृश्यते इत्याहुः। कचिदिति सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन सखासप्तपदी भवेति सिद्धम् न विद्यते शिशुरस्या इत्यशिषी कचिदस्या बुदात्तत्वनुच्छा
 न्दसत्वात् जातिशब्देनार्थकार्या सम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह जातिवाचीति अनेन न्यभावे विषयशब्द इत्याह न च स्त्रियान्नियतमिति भिन्नेष्वभिन्नाभिधान
 प्रत्ययनिमित्तज्जातिर्नित्यमेक मनेकानुगतसामान्यमित्यस्य च शुक्लादिगुणस्यैकत्वमित्यत्र पक्षे तत्रातिव्याप्तिर्जननेन प्राप्यते सा जातिरिति च युवत्वादवव्या
 प्रमत्त आह आकृतीति ग्रहणमिति करणो ल्युट् सामान्येव पुंसकम् आकृतिरवयवसन्निवेशः आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह अनुगतेति ईदृशका
 से गौरित्याकृत्यपदेशव्यङ्ग्येत्यर्थः न च वात्याद्यवस्थादेरभिन्ना नेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यङ्ग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरिति वाच्यम् समानकालिकत्वे
 कव्यक्तिवृत्त्यनुगतस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थात् अवस्थाभेदेऽपि तद्वेदाप्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोयमित्यप्रतीतेश्च अतएवेन्द्रत्वादिकस्य जातिः
 पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् दुर्गापणेत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न डीष् तदीति अनुगतसंस्थानव्य
 ङ्ग्यमिव तज्जलसमीपदेशविशेषोहिततम् नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वन्नस्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणासाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणात्वाभावात्
 किन्तु साक्षादुपदेशगम्यासेत्यत आह लिङ्गानामिति इयमपि नातिरित्यर्थः लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणिलिङ्गानि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षान्वेपि
 भाष्यप्राभाष्याद्वजोपिः समासश्च आख्या नमाख्यातमुपदेशः कथनादुपदेशात् एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टेऽन्यत्र तद्ग्रहणे मानाभावाच्चेन्द्रत्वादितथा ब्राह्मणत्वमुपेक
 त्रोपदिष्टे तत्रादिषु सुग्रहम् वृषलत्वनदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहम् अत्राकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसाधारण्यमिति युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते अ
 पराहेत्यादिनायावद्व्यभावित्वमित्यनित्यव्यावृत्तलक्षणान्तरभाष्ये दर्शितम् एवञ्च भिन्नकृषिकर्तृकलक्षणद्वयप्राप्तायेन कुमारदिशब्दे जातिका
 र्यविकल्पः अतएव युवजातिरित्यत्र पुंवत्पुंवति तरेत्यत्र तदभावश्च माध्य उदाहृतः नन्वेताभ्यामप्योपगवी कठीत्यादेरसङ्गोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभा

स्त्री- वात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह गोत्रच्चेति शास्त्रीयमत्र गोत्रम् अतएव गोत्राद्युनिप्रत्ययो भवति स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवी साणविकेत्यत्राणयोऽनुपसर्जन
 श- मित्वनुपसर्जनलक्षणार्थकारेण प्राप्नोति माभूदेवमणनादनुपसर्जनादित्येवम्भविष्यतीति प्रौढा पूर्वप्रक्षिणोक्तेतदङ्गीकृत्यैव इहतस्त्रीपगवीभार्यजातिलक्ष
 ६- णपुमत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवमृद्धिनिमित्तस्येत्येवम्भविष्यतीति एव न हि ग्लुचुकायनीभार्यदोषइत्येको गोत्रइति सूत्रस्य भाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावक
 थनंसङ्गच्छते अन्यथा जातिलक्षणाजीषएव परत्वादङ्गयुक्तं पुमत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसङ्गतिश्च ग्लुचुकायनीभार्यदोषस्तु जीषपुमत्वप्रतिषेधयोरसिद्धिस्त
 यो बोध्यस्सर्वतोक्तिचर्चादिति जीषितुपुमत्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः अतएव ब्राह्मो जाताविति सूत्रेऽपत्ये जातेनेत्यर्थः सङ्गच्छते तवत्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारान्नद
 सङ्गतिर्यतो नारदइत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव गृहीतुमौचित्यम् अनन्तरापत्यप्रत्ययानेऽवनीत्यत्र जातिप्रयुक्तो जीषित्वनुपसर्जनादिति सूत्र
 स्थभाष्ये नवननरेष्वत्याभिद्वेष्टा यनिवक्तोत्रत्वारोपइत्यभिप्रायेण सूत्रितुनशास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्रयुवेवनगोत्रमिति नियमेन तत्सञ्ज्ञानिवेधात्तदाह
 अपत्यप्रत्ययान्नइति अपत्यस्योत्रप्रभृतीति परिभाषितइति शेषः शास्त्राध्येनिति षष्ठीतत्पुरुषः शास्त्रायामस्त्रीविषयत्वाभावात् जातिकार्ये लभते इति अ
 नेन सस्यानिदेशत्वम्वोधयति कठेन प्रोक्तमधीतइति वेशम्यायनानेवास्तित्वात्प्रोक्तार्थे णिनेः कठचरकादिलुक् अध्येत्राणाः प्रोक्तास्तुक् ब्रह्मो ऋचो ध्येत व्याय
 स्यादिति विग्रहे ऋक्पूरित्यसमासानः स्त्रिया अध्ययनाभावे पितृदंश्यत्वात्ताच्छब्दम् अथानधीयानेमाणवर्के ब्राह्मणीत्यत्रापत्येऽपि ब्राह्मो जातावित्युक्तेषु
 लोपाभावः परेतु आकृतिग्रहणेत्येवलक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारा साक्षादुपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः तत्रेदृशाकारेणैरित्यत्राकृत्युपदे
 शग्राह्या गोत्वादिजातिः अयम्राह्मणइति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः यद्य आकृतिग्रहणाज्जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणमालिङ्गना
 न्नसर्वभागितितत्त्वरूपानुवादः तेन शुक्लादिगुणानामेकत्वेपि जातित्वाभावो बोधितः अतएव विशेषणानाच्चेति सूत्रे जाते सविष्टलिङ्गत्वम्भाष्ये उक्त
 म् आविष्टलिङ्गत्वत्रियतलिङ्गत्वमिति केपटः तच्च प्रायिकमिति केचित् भाष्यप्रामाण्याज्जाते रेकशब्दाच्चायानत्रिलिङ्गतात्तदन्विष्टित्यादिकोशकृत्यमा
 दइत्यन्ये सकृदस्याननिर्गोह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम् सकृदेकवारं कचिद्वक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा बोधितव्यत्वननरे गृहीतुं शक्येति

तदर्थः गोत्रञ्चेत्यादिप्रांस्वदेव अतएव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः असर्वलिङ्गा बद्धर्थो नाज्जातिद्वयविवेक इति लक्षणान्तरमाख्ये उक्तम् सत्वस्य द्वय
स्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां यातो प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणं यावद्व्यभाविनीति तदर्थः अनेन गोत्रब्राह्मणात्वरुभयोरपि सद्गुहः गुणैर्युगपद्व्येण सन्वध्यते यथा
निर्गुणस्य द्वयस्य नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति कैयट इति इदं स्वरूपकथनमेव अत्र लक्षणे असर्वलिङ्गमित्येतन्मदुक्तार्थकमेव न तु लक्षणान्तर
रेमनुपयोगात् बद्धर्थो सर्वव्यक्त्यापि नोमित्यर्थः एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेऽपि मदुक्तव्याख्ये बोधिता अतएव कः पुनरेतयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणान्तरा
कुमारीभार्य इति भवितव्यमप्यथोत्तरनया कुमारभार्य इति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम् अतएव वाक्यारम्भे त्रिशेषे आकृतिग्रहणाजानीत्येवोक्तम् आ
ख्ये इत्याहुः बलाकेति अयञ्च विसर्गकणिकापदवाच्यजातिविशेषवाची सचकत्वव्याप्योऽन्यो वा इत्यन्यत् अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तैकोलिङ्गान्तर
रद्विभिन्नादित्यर्थः एतेन वलाकायतीति योगिकस्य सर्वलिङ्गत्वाद्वालाकावकपंक्तिः स्याद्वालाकाविमर्कणिकावलाकावकमुकी प्रोक्ता वलाकावको मत इति
कोशे पुलिङ्गस्याप्यभिधानाच्च नेदं युक्तमित्यपास्तम् अतएव पाककर्णेति सूत्रञ्चरितार्थम् तद्विस्तीर्णविषयार्थम् अन्यथा तेषामपि योगिके र्ये लिङ्गान्तरस
म्भवेन पूर्वेण सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य एव पाककर्णे जातिवाचिनः किम् बहुपुष्पाशाखास्त्रीविषयादपीति अजात्यर्थं नूनं प्राक्पुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्य
स्त्रीस्त्रीत्वैरेव सद्वकाण्डेत्यादिनिषेधात् योपधादपीति पुनर्जातिग्रहणादिति भावः अस्त्रीविषयादिति पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नमिति निरिति स्त्रीपुंसयोरपत्ता
नादिति षट्पदो रगा इत्यमरादयस्त्रियामपीति भावः इतः किम् दत्तद्वयमगधेत्यणोऽतश्चेति लुक् ऊङ् उतः उकारो नोऽधात्वोरिति विशेषणार्थः अ
न्यथा यत्रावेत्यादावपि निषेधः स्यात् दीर्घाचारणमश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबन्धुरित्यादिवद्ब्रीहोपरकपुनिरित्यर्थम् रूपाणां सवर्णादी
र्घाणां सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् अश्वरिति तु श्वशुरः श्वश्रेति निर्देशात्सिद्धम् कुरुरिति एकादेशस्य पूर्वानवत्वात्त्वादयः अध्वर्युरिति अध्वर्युशाखाभ्यामि
वंशैर्द्वयेत्यर्थः रन्वादीति उत इति तु नेह सन्वध्यते अलावूरिति भाष्योदाहरणादिति भावः रुक्वाकुरित्यत्र मनुष्यजातिताभावात्पूर्वेणापि नपंगोश्चप
दुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः श्वशुरस्येति श्वश्रेति निर्देशादन्याकारस्य लोपः तन्निर्देशसिद्धमेवैतत् भाष्ये विदन्नुद्भूयते आविति भाष्यस्वरस

स्त्री. स्वयमनृद नोऽव्युत्पन्नम्रातिपदिकमिति ऊरुत्त उपमीयतेऽनयेत्युपमा उपमानत्वावच्योपमा मुपमानत्वमेव च तद्विषये ऊरुत्तरपदादित्यर्थः। उत
 शशे रूपस्य सप्तम्युर्वपदमत्यासत्तोपमानवाच्येव अतः करभोपमोरुत्तरनतदाह उपमानवाचीति करमेति मणिर्वादाकनिष्ठदूरस्य वहिर्भगः करभ
 १० स्तद्विरूपस्य इत्यर्थः। उपचारादिति शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य रूपदार्थ्ये आरोपादित्यर्थः। एवञ्चोपमानस्योपमानोपमेयभावावोधकत्वेन न पूर्व।
 सूत्रम्रातिस्तु दारोपे च सनिमित्तमित्यन्यदिति भावः। अनुसहशब्दग्रहणमर्थसर्वस्योरुमत्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्सममिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहो रुरिति प्रयो
 गस्येव भावादत आह सहेत इति रतिश्रममिति शेषः सहविद्यमानावुत्पत्त्या इत्यर्थ इति केयटः। अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः कमलानिकम
 लोत्पत्तिरित्येकद्वरिति नागमातुः सञ्ज्ञाः अत्र नोर्थमिति बन्धसितुकद्रुक्रम एतल्योच्छ्वन्दसीत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः। अमोय इति शाङ्गे रसादीति लुप्तप
 च्चम्यनमैव इति च षष्ठी अनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेन तस्य विशेषणमेवं टिड्ढेत्यत्रापि सुवचम् तदत्र पञ्चम्यनत्वमपि सुवचम् अत्र योऽकार इ
 त्यपि पाठः क्वचित् शाङ्गे रव्यां जातिलक्षणोऽपि प्राप्तेवचनम् अस्यादिट्ढिगुणोऽपुत्रशब्दोऽत्र पठते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावेऽपि न नृवरयो
 रिति पृथपि नारीति नृशब्देन सिद्धनरीति पुंयोगोऽपि दुर्वारम् जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याऽप्रवृत्तेरिति नरग्रहणमर्थम् तथापि नरत्वजातिमा
 अत्र प्रतिपादयिष्यामन्नरीतिव्यावृत्त्यर्थे न नृग्रहणम् अत्राद्याकारस्येव वृद्धिर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् वस्तुतस्तदङ्गसूत्रमनार्थमानुनरस्य च ध
 म्यनारीति अतोऽत्रिति सूत्रेण नरस्य चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन चाद्युदात्तनार्याः सिद्धेः। रूढा योग्यतया च तदस्यो नरत्वजातिविशिष्टेष्वुच्यते अत
 एव सैलव्यत्वार्तरिणि चेति वचनं वास्तुनिभो वास्तव्य इति दिगादित्वात्सांसाध्यप्रत्याख्यातमाख्ये नित्यानां शब्दानां यथा कथञ्चिदन्वाख्या नङ्गाय
 मिति केयटः। रूढा सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः यङ्श्चाप् पकारो याडा प इति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्य ह्यनुबन्धत्वसम्पादनद्वारा सामान्य
 ग्रहणाविद्यातकत्वेन चारिष्ये पि आम्बष्मा आवटयेयादो परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरम्वधत इति बोध्यम् वाद्यञ् इति एवञ्च गौकश्यशब्दस्य गर्गादियुज
 नस्योदीचा मतेनैव चायः सिद्धेः सज्जोऽपि दिषु न पाठः। सम्यसारणानुत्तस्य नेष्टमिति स्पष्टमाख्ये नृनस्तिः। ऋत्रैभ्य इति जीपोऽपवादः। उतरार्थ इति।

राम
 १०

इहकरणनदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् ॥ ॐ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ स्त्रीजसमोडिति विहितस्वाक्षेनामर्थविशेषव्यवस्थान्दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थे
 ति इदमपि सूत्रं क्रियायोगएव प्रवर्तते न तोऽस्ति क्रियायाः सर्वत्र सत्वात् आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेन तद्वारकः क्रियायोगो बोधः प्रथमानार्थः
 स्थापि क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः ननु कृष्णादिशब्दे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाच्चिङ्गप्रहणमनर्थकमत आह नित्येति
 यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारितेयस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः सतदर्थ इत्यर्थः ॥ अन्वयानुपपत्तिपूर्विकालक्षणापदे एव प्रत्ययोत्यतिः सर्वत्र शकार्य एव शक्यता
 वच्छेदकारोपएव चलक्षणेति नलक्ष्यासङ्गो दोषः ॥ तदादिशब्दानान्तत्वात्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गन्तो नियतोप
 स्थितिक्रममिति नतदोषं लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमिति भावः ॥ लिङ्गमात्रेति लिङ्गस्येवाधिकोऽति क्रमेणार्थः ॥ यद्यपि विशि
 ष्टनिर्गणभावोप्यधिको भासते तथापि तस्य वाक्यार्थत्वेन वहिरङ्गतयानस्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोध्यम् ॥ अभेदेनसर्गे
 ति इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः ॥ अभेदस्तुनसंसर्ग इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ इहोक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोगात् प्रा
 तिपदिकप्रतिपादितसङ्ख्याविशिष्टे सङ्ख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिः अनन्विता र्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेव न्याय्यत्वाच्च द्यादिभ्यः सर्वविभक्ता
 र्थकत्वं कलिङ्गविशिष्टपरिभाषयेन्द्राणीत्यादौ प्रथमासिद्धिः परिमाणशब्दश्चपरिच्छेदकपरद्वयान्नादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यम् ॥ परत्वत्रसं
 त्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ततादश्रयश्च सचमुस्यद्वारोपिततदाश्रयोपि अतएव गोपीत्यादौ सादिप्रकृतेर्जाक्षणिकत्वेपिनदोषः अतएवलि
 ङ्गप्रतीकार्थकम् ॥ अन्यथा स्वमीर्णपुंसकादित्यादिशास्त्रमामायेन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यस्यष्टमेव अतएव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वेदो
 त्वद्वयार्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम् ॥ तस्मान्च सङ्गत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतिवेत्येवार्थः ॥ अभिहिते प्रथमेति कर्तिकस्य तत्प्रातिपदिकार्थगतका
 रकशब्दावनेनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकां प्रथमेत्यर्थ इति नतद्विरोधः एतेन तत्र ये कारके प्रत्ययार्थतातवतुनन्नेति विरोध इत्यपांस्तम् ॥ तदादि
 शब्दानामपिलिङ्गं वा न्यमेव द्योतकानुविसर्गादयः पूर्वन्तत्तच्चिङ्गमुद्दिष्टीकृत्यैव तस्य विमर्गादेः साधुत्वान्वाख्यान्यज्ञेयमांशनिवेशे तु न मानम् ॥

का.
श.शे.
११

इदमेवाभिप्रेत्यहोप्रातिपदिकार्थः सन्नेत्युक्तं सन्नेतिप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्। आश्रयस्तुतद्विशिष्टत्वात्तद्विशिष्टपृथगुक्तत्वेनप्रातिपदिकार्थ इत्यस्या
लिङ्गलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादयउदाहरणम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीशब्दोप्यस्यैवोदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गाधिकोऽत्यस्येष्टेणात्वा
दिप्रवृत्तिनिमित्तकान्नेष्टादिशब्दानाम्यरिमाणत्वेनपरिमाणमपिलिङ्गवद्विशेष्यान्वयर्थः। एवंप्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम्।
द्रोणोऽभिप्रायमित्येषतुद्रोणाल्लणावितिवत्प्रयोगः। द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्दमूलोक्तानुनयुक्तम्। द्रोणोऽब्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः। किञ्चित्तुसमात्राधिकरशो
प्रथमोऽभिप्रायिकैकवाक्यतयाभेदत्वेद्रोणोऽब्रीहिरित्यनिष्टम्। नचयदापरिमेयेद्रोणादीनाम्बुतिस्तदातस्यानेकत्वेनपरिमाणमात्रपरत्वेतदवोच्यम्। अत्राभिचारान्मे
यमिष्टमित्यप्यपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौकर्मव्युत्पत्त्याप्रमेयार्थकम्यरिमाणग्रहणमिति केयदेतत्तुक्तमितिवाच्यम्। सिंहोऽमाणावक इत्यस्या
सिद्ध्यापत्तिस्तद्वत्पिसिद्धेनियमोऽनिवेशेमानाभावाच्च। एकोऽवित्यादिसिद्धयेतुवचनग्रहणम्। अन्यथैतत्सूत्रोपस्थितानभिहितइत्यस्यात्रकलाभावा
दितदेकवाक्यतापन्नसङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेनतदप्राप्तेः। राभा वित्यादौसङ्ख्याधिकोऽप्रथमातुद्वेकयोरित्याद्येकवाक्यतयेति बोध्यम्। मात्रग्रहणभावेतुयः।
यात्रार्थेणिद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुतज्ज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यातएवगान्धोप्यइत्यादावपादानत्वा
दिकेधोपिद्वितीया एवचकर्मणि सत्येवद्वितीयानतुतदसत्त्वेइतिनियमाकारस्तथानेनापिप्रातिपदिकार्थसत्त्वेएवप्रथमानतुतदसत्त्वेइत्येवनियमः स्यात्
एवमज्ञानार्थकनिपातेभ्यःप्रथमानैवस्यात् एवञ्चतत्समभिव्याहारेसपूर्वायाःप्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्नस्यात् तत्सत्त्वेकमादियोस्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेन्न
द्रोणतत्त्वार्थ इत्यर्थोऽत्रोपः इदमेवमात्रग्रहणद्वयमणिद्वितीयेत्यादेर्मदुक्तकारनियमेमानम्। मात्रग्रहणाच्चसूत्रकारस्यप्रत्ययनियमपक्षएवाभिमतइतिग।
सन्ने तदकस्यालाधवेनतुकर्मणिद्वितीयेवेत्यर्थनियमउक्तोभाष्यादौ स्पष्टच्चेदंसर्वम्भाष्येइतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितमित्याहुः। सम्बोधनेचतत्र
वर्तमानादित्यर्थः। सम्बोधनमभिमुखीकरणं नाफलमप्रवृत्तिनिवृत्तीसम्बोधतावच्चेदकरूपेणासम्बोधस्यसिद्धिविनातत्वासम्भवादनुवाद्ये एवैषावि
भक्तिः। अतएवविधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वयउद्देश्यतया अतएवराजाभवरान्युध्यस्तेत्यनयोर्व्यवस्थयैवप्रयोगः। रामपाहीत्यादौचाभिमुखी

राम
११

भवद्वाभाषुदेश्यकप्रवृत्तनावषयारक्षणमात्रेवोचः। प्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यादिः शेषो बोध्यस्तत्र प्रजनस्य कर्मत्वादेवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयो
 समानवाक्यस्यत्वम् एकतिङ्वाक्यमित्यस्य च श्रूयमाणौ कतिङ् इत्यर्थ इति न दोषः उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः अभिमुखी भवनानुकूलव्यापारश्च संबोधन
 विभक्त्यनशब्दप्रयोगरूपः। प्रजानीति प्राप्तकाले लोट् अतएव गच्छेत्याद्यध्याहारे पिङ् मूर्खेत्यादौ प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयैवेति विकृ॥ इति प्रथमा ॥
 कारके कारकत्वद्विजाजनकत्वेम् भाष्ये करोतिक्रियानिर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात् ब्राह्मणस्य पुत्रमन्यान्मृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य नकारकत्वमुत्रे
 णान्यथा सिद्धा तन्नीभावात् अतएवैषाद्विजाया मेवान्वयः। क्रियाजनकं मिति ज्ञाते कर्मां क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयः।
 खोचिन्मात् सर्वेषाञ्च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वबोधम् असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन
 स्वज्ञानस्य पूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम्। एवं लोकस्य च तीत्यादौ फलस्यापि चटङ्करोति स्म रतीत्यादौ बौद्धचदादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्वबोध
 म् कर्तुरीप्सि ईप्सितशब्देऽत्र क्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः स्य सृष्टेर्द्वारणाधीना मित्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति क्रस्य च वर्तमान इति कर्तृरिषष्टी
 आप्नोतेऽन्नन्तामतिबुद्धीति वर्तमाने कर्मणि क्तः मतिरिच्छेति तत्राकरः। एवञ्च कर्त्राप्तुमिष्यमाणङ्कर्मैत्यर्थः। आप्तिश्चात्र सम्बन्धः। स च कर्तृपदार्थः
 विरोधः। अतएव आपरकारक एव उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् एवञ्च कर्त्राप्तुमिष्यमाणप्रयोज्यफलेन सम्बन्धमिष्यमाणमित्यर्थः
 यथा कर्तृलभ्यं च तीत्यादौ फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात् कर्मत्वम् अतएव तत्समानाधिकरणे लोकस्य च तीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। इत्युच्यते
 पातं कर्मत्वमनन्तत्वं न विवक्षितम् तेन कटङ्कतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिः। कारकङ्कर्मसंज्ञेऽप्युक्तिः कारके इति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमीतेन कारकं सत्कर्म स
 त्तमित्यर्थः। सन्निवर्तक्रियाजनकत्वानुमोहासन्त्यासिप्तम् यद्वा सप्तमीयथाश्रुतैव कारकपदं क्रियापरम् करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशात् इति दुस्यते।
 जनकमित्यध्याहारः। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। कारकग्रहणे च स्वरितत्वप्रतिज्ञयेतदधिकारोक्तकर्त्रादिषु द्वेव तेन नटश्चकारादिभ्यो नटप्रदन्तरपदप्रकृति
 स्वरः ग्रामेवासंज्ञादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। कर्तुः किमिति तदभावेपिकेनाप्तुमित्याकाङ्क्षायाङ्गुरकाधिकारोक्तपारलान् इति प्रश्नः। माभि

का-
श-
१२

विति-भाषेप्रसक्तमश्वस्माधनाशोमाभूदित्यन्यत्रवधातीत्यर्थः। तदाह-कर्मण इति-तमप्रहणं इति-मिति-अवयवद्वारासमुच्चयस्यप्रश्नः कर्तृरुद्देश्यकर्म-
विशेषविभावः। पशुसौदनमिति-यदाकृतभोजनोपिपयोलाभेनोदनभोजनेप्रवर्ततेतदेदमृत्युदाहरणम्-तत्क्रियायाःपुण्ड्रिकत्वोदीक्षिततमप्रहणस्यतु-
क्रियाविशेषत्वात्प्रसक्तमश्वस्माधनाशोमाभूदित्यन्यत्रवधातीत्यर्थः। तमस्यफलन्वयेमाणात्कर्तृत्वाद्यतीति। तदभावेहिवारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवा-
दः स्यात्। एवमाणावकस्यकर्मत्वन्नस्यात्। नचाग्नौतच्चरितार्थम्-तस्यापितदपस्थाय्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्-वारयतेअसंयोगाद्यनुकूलव्या-
पारभाषणकूलव्यापारोऽर्थः। एषएवप्रवृत्तिविधातः। ईप्सितशब्दउभयत्रापि क्रियाशब्दएव-नचसंयोगोनतत्कर्तृव्यापारजन्यइतितत्कर्मत्वाप्राप्तिरि-
ति। तदर्थेकर्तृव्यापारवाचकंधातृपात्रफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवतेनलाभात्-तमप्रहणेत्वीप्सितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीप्सिततमेनेनबाधः। ई-
प्सिततमेनेनैवप्रकृतधात्वर्थप्रधानौभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वंतच्चनाग्यादौ-फलव्यापारयोःप्रकृतेधात्वर्थत्वानुप्रत्या-
सितिनभ्यमातेनयदापुष्ट्यर्थमाषभक्षणायमाषक्षेत्रेएवाश्ववन्धननदामाषेष्वश्वम्वधातीत्यादौमाषाणान्नकर्मत्वमावन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रय-
विशेषः। क्षणस्यवधात्यर्थत्वाभावात्-प्रयोज्यत्वनिवेशाद्गान्धोत्यादौविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहित्योगेपयसःकर्मत्वसिद्धिरिति स्या-
त्समाख्ये-कर्मत्यनुवृत्ताविति-अधिशीङ्गस्यासामिति सूत्रात्-आधारेति कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रयोहिससुदाह-गेहमित्यादि-अनुक्तेकर्मणीति-कर्मप-
देनैवैवस्त्वोचितकर्मसञ्ज्ञकङ्कर्मत्वशक्तिमद्भूयते-सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनाङ्कर्मत्वशक्तिमानर्थः-क्रियाकारकभावसम्बन्धश्चतदर्थः। राज्ञःपु-
रुषइत्यत्रराजपुरुषयोःसम्बन्धस्यषष्ठीवाचिककष्टंश्रितइतिक्रियाकारकयोःसम्बन्धस्यद्वितीयावाचिकेति समर्थसूत्रस्यभाष्यात्-एवञ्चहरिभज-
नीत्यादौहरिकर्मकंभजनमितिबोधः। अभिहितेति-अनभिहिताधिकारादितिभावः। पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थइतिपक्षेकर्मणिद्वितीयेत्यादेर्द्वौक-
योरित्यादेश्वनियमत्वमेतदभावेपिस्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः-प्रत्ययाःस्वार्थेइतिकर्मादौसङ्ख्यायाञ्चस्वादीनांसिद्धेः। तत्रयदाकर्मणीत्यादेर्द्वौकयो-
रित्यादेश्वेकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेनसूत्रजबोधेकर्मार्थस्यप्राधान्यनदानाथोऽनेनसूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणोक्तार्थानामि-

राम
१२

तिन्यायेन सिद्धेऽपि हिर्बदं सुबद्धमिति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीत इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृतैलक्ष्यानु-
सारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् एवञ्च कर्मादीनाम्योत्यत्वमेव यदा तु कर्मगत एकत्व इत्यन्वयेन सदस्यायास्तत्वनदास्य मारब्ध-
समभाष्येण विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योतयैव न त्वेतावता तच्छक्यत्वमेषामिति भ्रमितव्यमनियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुष्विति सूत्रे भाष्यादिषु द्यो-
तकविषयेषु क्तार्थानामिति न्यायोऽधिपरीति सूत्रे भाष्ये दृश्यते तत्र ह्यध्यागच्छतीत्यादौ वाऽऽगच्छतीत्यतो न धिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्त-
ार्थानामिति न्यायेनाभावमाशङ्क्य पूषो ह्यवित्याश्वुक्तार्थानामप्योगदर्शनेन समाधानं कृतम् तत्र हि शब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाच-
कयोर्द्योतकयोर्द्योतकयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः अतएव द्विदशा इत्यादौ स मासेन मुजर्थस्योक्तत्वात् न सुजिति भाष्ये उक्तम् तत्र हि समासः।
सुचैर्भूयमपि योतकं मुजर्थस्य क्रियाजनेति तत्रैव वक्ष्यते तथा तद्विद्वच्चनयोर्द्योतकयोस्तद्विद्वच्चनोक्तत्वाद्दीप्सा यान्न द्विर्वचनमावश इत्यादौ विति सर्व-
स्य हे इति सूत्रभाष्ये उक्तम् एवञ्च धातोरपि क्रियात्वक्रिया कालकारकसदस्या रूपस्यञ्च कर्मर्थः अतएव तद्विषये पिद्ये कचोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्या-
देश्च निम्नसत्त्वभाष्यसम्मतं सङ्गच्छते अतएव दधिअजर्घाअवेदित्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः अतएव भावकर्मणोर्मित्यस्य तद्वृत्ता-
द्वृत्तौ धातुर्थः सूत्रमोरिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः श्चोत्वत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः प्रथमेवेति साक्षिमातिपदिकार्थ-
स्यतेनान्वयेऽपि भवत्येवेति भावः अतएवाभिहिते प्रथमेति वार्तिके सङ्गच्छते तिङ्कृतित्यादि परिगणनादेव कटमीषादुर्वित्यादौ विशेष्यादुत्यनद्वि-
तीयोक्तार्थत्वेऽपि विशेषणात्सा यदा तु प्रक्रियादशायाङ्कदोपिकर्मभीष्मादयो पीत्याश्रयणात् कटत्वविशिष्टकटनिष्ठ कर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादि-
गुणविशिष्टनिष्ठस्य बोधार्थं नमोपि सा बोधस्तु परस्परनयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्वात्प्रयद्वावा-
न्यत्र विषयेति तदपरिगणनभाष्ये प्रत्याख्यातम् तिङ्कृतौ स्वप्रकृत्यर्थप्रतियस्यस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापि कर्मत्वमाह परिनिर्कृतः कटः सन्दर इत्या-
दौ न क्वापि द्वितीयेति दिक् शत्यइति अत्र वदन्निकर्मादिपदे इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भावनमेव प्रयगवश्चिन्नगुरिति युक्तम्

का-
श-शे-
१३

न्युदाहर्तुम् । तत्र च सम्बन्धस्य येन रूपेण षष्ठा भागं तेनैव तद्विज्ञादिभिः समुदायशक्त्या । एतदधिकारभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्यर्थे च्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्तद्विज्ञादिष्वपि षष्ठीविधायकेशेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्र न्यसम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तौ षष्ठीवारयितुं सः चक्षुतस्तुकेटस्मी ।
षष्ठ्यमिति परिगणनं फलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानायाशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी । अन्यान्भिहितकर्मदीनामभावाच्च नान्या इत्याशङ्क्य न केवलाप्रकृतिरिति सम्मपः कृतो नवान्योत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीयेत्युक्तं भाष्ये तेनोपगवादावपि षष्ठीवारितैवेति तयोरप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव । तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्येपि चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भावात् षष्ठीप्राप्नोतीत्याशङ्क्याभिहितः सौम्यो न भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्मपः इति प्रथमं ।
ननु कर्म- अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठाप्राप्तिर्वीजमुक्तमनभूत इत्यनेन चित्रस्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतेति बोध्यम् । परंतु शब्द इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन न क्रयादेर्भोनम् । अतएव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः । इदञ्च कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यते । एवं प्राप्तान्दृष्ट्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकर्तानन्द इति विग्रहतो बोधे समासतश्चानन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मैति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्याख्या सेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात् । एतद्विग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च किञ्चित्थासति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वस्य सामानाधिकरण्यस्य हानिः किञ्चैवम्प्राप्ताभार्यायं संप्राप्तभार्य इत्यादौ पुंवत्वानापत्तिः । पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपस्य वक्ष्यमाणस्य सामानाधिकरण्यस्याभावात् । तस्मात्कालाः परिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्य निबोधार्थं वृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्तृनन्दकर्मैत्येव बोधः । विशेष्ये तन्निरूपकत्ववाधेन विशेषणभूतप्राप्तीत्यर्थवसानं स्वर्गीध्वस्त इति वत् । शाब्दबोधस्तु विशिष्टे तदारोपेणोपपाद्यः । एवञ्चात्र शब्दात्कर्मदेः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च न भानमनो न विभक्तिप्रसक्तिरतएव गतिकारकोपपदादिति सूत्रे गतिकारको यपदादिति किमर्थं मरमद्वारकमरमकारकमिति प्रतीकमुपादाय यथा समुदायनादयः शब्दानकारकरूपताम्यतिपादयन्ति तथा कारकशब्दोपीति । रुदनाद्विज्ञाया योग्यताविशिष्टद्रव्यवाचि नोनद्वन्द्वनाद्वारकशक्तिम्यतिपादयन्ति ।
ति कैयटेनोक्तम् । अतएव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः । अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादिप्राधान्यानायति । एवञ्च कर्मदिपदे

राम
१३

२ इति स्वस्तिनाभिधाने प्रातिपदिकात्प्रातिपदिकार्थस्य न तच्छ्रुत्याविशिष्टत्वेन भानमिति न ततो विभक्ति
 रिव पक्षादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मोदीनाभानम् इति दृष्टतद्वितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः एतैरभिधाने तत्तच्छ्रुतावशेन न भानमिति
 विमत्तप्रसक्तिरत्रैवानभिहित इति तात्पर्यमग्राहकमध्वनितच्चेदं सुपश्चात्तमन इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे कचमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वा
 चेति समाहितम् इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुवन्तचकर्मवाचीति न ततः कजितितद्भावः स्वङ्कर्मत्वान्न च कशब्देन पुत्र
 गतङ्कर्मत्वमुक्तञ्चतुपुत्रशब्दस्य तत्र हतिरित्यस्यार्थः सुपश्चात्तमन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुवन्तादित्यर्थ इति तदाशयः वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो यो
 र्थस्तद्वोधकादित्यर्थ इह भवन्त इत्यादिना समाध्यानरमुक्तं वाक्ये फलं विशेष्यं वृत्तौ व्यापार इति सामानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नैतीत्याहुः प्राचा नुसारेणोक्तम्
 समायेणेत्यस्य फलमाह क्वचिदिति परेतु अत्र तु मुनः साधुत्वायेष्यते इत्यध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्च कादियोगाभावाच्च स
 दुर्लभस्यात् अध्याहारेति च्छार्थेषु तु मुनिति सुलभः विषयस्योपि सम्बन्धस्वयञ्छेत्तुमिष्यत इति यत्तदसाम्प्रतमन्याप्यमित्यर्थः एवञ्चाध्याहृततिङ्गभि
 धानान्न द्वितीया तादृशे च्छाया अन्यप्यत्र च तद्विषयस्यान्याप्यत्वेन एवमुच्चारद इत्यबोधिस इत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णयज्ञानाकारानुकरणात्मा
 रद इत्येतच्छब्दभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तत्र द्वितीया अतएवाधिहरीत्यादौ समासः तद्वचनसामर्थ्येन स्वस्य परि
 गणनं त्वकल्पनैव युक्तम् अतएवाभ्रञ्जो अप इत्यादौ सप्तमी किञ्च निपातेनाभिधानेपि प्रातिपदिकादुद्भूततत्तच्छ्रुतिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुभ
 लमाशब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको धिर्निपातः अतएव परिगणनप्रत्याख्यानेपि न दोष इत्याहुः तथा युक्तं तत्त्वञ्च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्या
 पारप्रयोज्यतद्वात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम् परधीनतया विषयभुज्जानेपि भुज्जिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणो वसिद्धमा तदुक्तभाष्ये आर्तप्रविष
 मीप्सितं यत्तद्भक्षयनीति तस्माच्चोरा न्यस्य नीति द्वेष्यो दाहरणं विषयेन्द्रियसम्बन्धदृश्यमाना अपितेन दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठदर्शना एवेति स्पष्टभाष्यकेप
 टियोः एवञ्च तत्र पूर्वगणप्राप्तौ वचनम् अनीप्सितमनुद्देश्य न च्छेदेष्यमुदासीनञ्च तणमिति यथा स्पृश्यमा मस्य गङ्गादेः स्पृशेद्विज्ञान्यसंयोगादिफलाधा
 रत्वन्तथैव तृणादेरपीति भावः अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन सञ्ज्ञाप्राप्तौ वारणा र्थानामित्यनवकाशस्यात् तथा युक्तमिति किम्

क-
श-
श-
१४

विशेषणं न भुङ्क्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषयमाभूत् प्रयागात्काशीं च्छतीत्यत्र प्रयागस्य च माभूत् तत्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावात्
नन्वेव अपादानादिविशेषेरिति तत्र दूषेण भासमानमित्यर्थः अकथितशब्दे आसंकीर्तितपरो नाप्रधानपरइति भावः एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकनसवि
वक्षायां सर्वत्र पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् अपादानत्वादिविवक्षायां च म्याद्येव केन रूपेण तर्हि विवक्षेति चेत्कर्मत्वेनेति गृह्यणकारकः
नद्व्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्यैः कर्मत्वादिशक्तिमत्वबोधकत्वादो बोधितथैव तत्र च्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठी प्राप्ता सर्वासानदपवादत्वेन तदपवादत्वमा
त्रेण सम्बन्धार्थकत्वनपुक्तेम् अतएव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यम् अतएवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये नेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्को सित
मात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवको दपि पञ्चमी स्यादिति सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् एतेन दुहादी
नाम्यापारद्वयार्थकत्वे कर्तुरितिकर्मत्वे तत्वेनाविवक्षायां मप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तम् वदतो व्याधातात् अतएव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्यवै
यर्थ्यभाष्येनाशङ्कितत्वात् कारकमिति क्रियाजनकमित्यर्थः नेत्वेव नटस्य शृणोतीत्यादाविति प्रसङ्गः सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः मीतशराचतस्य क्रियाजनक
त्वञ्च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावस्तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् नटस्यापादानत्वविवक्षा तु न कदापि आख्यातेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगेन
स्यातुरपादानत्वविवक्षायां बोधनादतः परिगणनमाह दुह्यादिति कर्मयुगिति कर्मयुक्तत्वं च्छधात्वर्थव्यापारात्प्राक्तदननरं वा तत्सम्बद्धत्वम् तदत्र न
विशस्यति रित्तिधात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धवन्तद्विषये तु तदनकारकत्वं सम्बद्धत्वमोध्यम् तत्र सति सम्भवे प्राक्तत्वं सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम् एतेन स्थाल्यादे
रपि तद्व्यापारादननरस्य यस्तत्सम्बद्धत्वेन कर्मत्वेनेषां नुवोरमित्यपास्तमातेन गाम्ययोदो ग्धिस्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणात्वाविवक्षायां अपि ना
त्र कर्मत्वमङ्गवच्चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसम्पदानाधिकरणान्येव करणानुन गृह्यते हस्तादेः करणस्य पय आदियुक्त्वाभावात् यद्यपि गान्धर्वी
त्यादौ मोः पयस्य जति गवापयस्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरिति सिततममित्येव सिद्धम् प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैवलादिसिद्धिः प्रधाना
कर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वमप्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रहात् प्रकृते च पयो निष्ठविभा

राम
१४

गानुकूलोयोगो निष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात्-गर्गाः शतन्द एव नान्यथासौगर्गमेव तत्त्वमुद्देश्यत्वरूपमार्थमप्राधान्यनुशातस्येत्य-
 नुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्नशतादृतिरिति न दृष्टिस्तत्रस्थभाष्यविरोधः। एवमेव शकारमसिचोदितइत्याद्युपपत्तिः अतएव प्रधाने कर्मण्यस्य-
 येत्तदीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधानेद्रुहादीनां एवनेकर्तुं शक्यं कर्मणा इत्युक्ता उत्तरादौ पात्रातिरिक्तादिकर्मकाः के इति प्रश्ने नीवस्वोर्हरते व्यापिगत्यर्थानान-
 धेवच द्विकर्मकेषु ग्रहणान्द्रष्टव्यमिति निश्चयइत्युक्तनत्रन्यादिग्रहणानवहविवक्षामव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम्-एवञ्च दंसूत्रमर्थनेवापिय-
 दापयो निष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेव धात्वर्थेन दापादानत्वाद्यविवक्षाया मन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकन्तदाचाप्रधानेद्रुहादीनामित्युक्तेरप्र-
 धात्रेगवादावेवलादयः। अप्रधानकर्मत्वञ्चोक्तप्रधानभिन्नकर्मत्वन्तद्योक्तार्थेगवादीनामस्येवफलानामयत्वात्-गान्दोग्धीति-अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनि-
 ष्टविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः। तत्रगौरपादानेत्वाविवक्षाया मुनेन कर्मत्वम्। तद्विवक्षाया म्यच्चमी-गोः पयस्यन्वयेषष्ठीद्विकर्मकेषु गवादीनाहु-
 र्मत्वाविवक्षया क्रियान्वयेषष्ठीन अनुभिधानात्-षष्ठेन स्यन्त्वययोम्यनामसमभिव्याहारेतत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च-अतएव तण्डुलानामोदन-
 म्यचतीत्यत्र द्वयर्थश्चैवपचिर्विकारयोर्गेषष्ठीत्येवकर्तुरिति सूत्रभाष्ये उक्तमिति दिक्-वलियाचतइति-पदापरस्वत्वनिवृत्तिस्त्वोत्पत्त्यभ्यामुकूलोव्या-
 पारोयाचेरर्थःस्त्वोच-क्लेर्निरूपकतयान्वयस्तदनेन कर्मत्वम् पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात्-नचात्रापादानत्वप्रसक्तिः विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात्
 नहियाचनादेवापायोभवतियाचितोयदाददातितदापायेनयुज्यतइतिभाष्योक्तेः। असङ्कीर्तितपर्यायाकथितग्रहणो गान्दोग्धीतिचयाचिष्टम्।
 भिक्षियोगे कर्मसंज्ञे वेत्येषाव्यवस्थेति च सिद्धान्ते कैपटोक्तेश्च व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वस्योध्यम्-वसुधयास्वामित्वसम्बन्धात्कर्मयुक्तम् अविनी-
 नमिति-याचि-स्वीकारानुकूलव्यापारोःर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यङ्कुरिष्यामीति शब्दप्रयोगजनकोज्ञानविशेषः। विनयेन वतद्विषयकज्ञानवत्त्वसम्बन्धः तण्डुला-
 निति-तण्डुलान्विकेदयन्नोदननिर्वर्त्यतीत्यर्थस्य कर्तुरिति सूत्रस्थभाष्यकैपटसम्मतत्वेन कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धेरस्येतद्रुहाहरणान्वित्युक्तम्-एवस्व-
 सम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थकदण्ड्यादियोगे पितेनैव सिद्धम्। एवमव्यापारद्वयार्थत्वेन सति प्रयोगेव हूनान्धातूनान्दिक-

का. मर्मकत्वमोध्यम् ब्रजमिति निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणा कचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रूधेरर्थः । ब्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तान्निर्गमप्रतिबन्ध
 र-शे पूर्वकचिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् अधिकरणत्वाविषयायामनेन कर्मत्वम् व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरितिकर्मत्वम् । पन्थानमिति जिज्ञासामिषयार्थज्ञात्रा ।
 १५ नुकूलः केन पथामनव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः । ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् मायावकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वसम्बन्धः । अथादानस्वनुना
 न्नहि प्रश्नादेवाप्यभ्योभवति पृथेसौ यथा च पृथेतो पायेन युज्यत इति भाष्योक्तेः सप्रदानत्वेऽपि न कर्मसम्बन्धवत्त्वेन च विषयत्वाभावात् व्यापारद्वया
 र्थत्वे तु कर्तुरितिकर्मत्वम् दृष्टमिति विभागपूर्वकाक्षने चिन् दृष्टात्फलाभ्यादन्ने इत्यर्थात् अथादानत्वाविषयायामनेन कर्मत्वम् धर्मम्वृतइत्यादि ज्ञाना
 नुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूनर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी सशसेः सच धर्मदुर्वित्यादिविधिघटितोपदेशरूपः । विषयताच फलतावच्छेदकः सम्बन्ध
 । वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्वम् तद्विवक्षायाच्चातेन कर्मत्वम् अत्र कर्तव्यापारानन्तरं न ज्ञानाश्रयत्वरूपो मा
 णवकस्य धर्मेण सम्बन्धः नयतेः संबोधानुकूलव्यापारमनुकूलव्यापारोऽर्थः । स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वोवहे रर्थः । गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः । बलाद्ब्रह
 मपूर्वकदेशान्तरप्रापणं हरतेः । एषुकर्तुरितिकर्मत्वमोध्यम् । एवञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणस्याचामनुरोधेनेति तत्त्वम् भाष्योक्ता हि दुहिया विरुधि
 प्रच्छिभिस्त्रिभिरनुविशस्यः । अर्थनिबन्धनेयमिति इदमपि कैयटानुरोधेन वस्तुतस्तु येन मेतदर्थानाहिकर्मकत्वमिष्टनैषा व्यापारद्वयार्थत्वेन क
 र्तुरित्येव सिद्धम् अन्यथाऽस्यातोपयोगादिति तत्र भाष्योक्तपरिगणनत्वमङ्गापत्तिः । किञ्च भाष्ये भिस्त्रिग्रहणवेयव्यापत्तिः । उभयार्थकनयाचिग्रहणेनै
 व सिद्धेरित्यन्ये अकर्मकधानुमिरिति तेषां स्वकरणा कव्यापने वृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरितिकर्मत्वमप्यस्मात्तद्व्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणा
 र्थइति भावाय त्विदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति तत्र भाष्ये तादृशवच नानुपलम्भात् अकथितञ्चेति सूत्रेऽकर्मकप्रकृतिकण्यनानाङ्गयन्धिकर्मक
 त्वमिति शङ्काया । कालभावाध्वरानन्त्याः कर्मसंज्ञास्य कर्मकारणान्देशश्चेति भाष्ये उक्तम् तच्च न विधायकं हि शब्दघटितत्वात् किञ्च कालाध्वनोरिति सूत्रे
 कालाध्वनौ कर्मवदिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानं प्राकृतमेवैतत्कर्मयथा कटङ्कुरोतीत्युक्तम् अस्य वचनत्वे उक्तं वा प्रकृतं वेति वदेत् तस्मादुक्तरीत्या

राम
 १५

कालादीनामनद्योगेकमेतयादिकर्मकत्वमित्येवैतत्तात्पर्यम् अतएवसमंभोजायतइतिसूत्रेसमायांसमायांविजायतइतिविग्रहकथनपरम्भवेसङ्ग
च्छते अन्यथानेनद्वितीयायाएवतत्रसाधुत्वेनतदसङ्गतिः स्वष्टेकअतएवोक्तभाष्यार्थानुवादिकाहरेःकारिका कालमावाध्वदेशानामनर्भूतक्रिया
नरैः सर्वैरकर्मकैर्बौगेकर्मत्वमुपजायतइतिसकर्मकविषयेष्वनेनप्रकारेणकालादिकर्मणांसकर्मत्वनुव्यन्यायात् तेनमासमोदनम्यचतीतिभव
जितित्रकालादिकर्माप्रधानद्रव्यकर्मतुप्रधानदालस्याधारत्वेनद्रव्यद्वारेवक्रियासम्बन्धात् किञ्चकठिनपाकस्यसहापरिमाणस्यबहुसङ्ख्येस्यचवि
रेषापाकीत्यस्याचिरेणोद्भवधर्मस्यव्यतिरेकक्रियासुकालयोगइतिसचवहिरङ्गः अपिचसाधनसम्बन्धेनातेक्रियायाः परिच्छेदकवास्तवकात्काउक्षेति
सचहिरङ्गः अकर्मकव्यवहारसुधातूनाद्रव्यकर्तृभावनिमित्तएव अत्रबीजमवश्यते तदुक्तम् अतस्तेः कर्मभिर्युक्तोधातुर्द्वैरकर्मकः लस्यकर्मणिभावे
ननिमित्तत्वायकस्यतइति गतिबुद्धिः शब्दः कर्मकारकयेषामित्यर्थः व्याख्यानात् तेनह्यपयतिप्रत्ययार्थः अणापितिणिच्यमुत्यन्नइत्यर्थः अत्रणि
चहेतुमण्डिजेवसखावित्यत्रापिसएवव्याख्यानात् अतएवमहोर्मिषेधश्चरितार्थः सहिनित्य एयनश्चुरदिरितिबोध्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणा
र्थेपाधान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयोगकव्यापारेसत्वेनतदनुशीलिकर्मत्वस्यानरङ्गादपिकर्तृत्वादलवत्त्वेनकर्तृरित्येवसिद्धेतिअर्थेनाप्यमानस्यचेन्न
त्यर्थोदीनामेवेतिनियमार्थमिदम् तेनपाचयत्यादियोगेनेतिहेतुमतिचेतिसूत्रेभाष्यकृतः प्रधानकार्यं सर्वतोवलवदित्याकडारसूत्रेकेपदेस्यष्टम्
तेनगत्यादियोगेनयोन्यस्यकर्मत्वशक्तिमत्त्वमुपाचयत्यादियोगेकर्तृत्वशक्तिमत्वमेवेतिबोध्यम् गमयतिदेवदत्तेनेति यज्ञदत्तकर्मकगमनानुक
लदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलोचितुमित्रकर्तृकव्यापारइतिबोधः अत्रदेवदत्तस्यनकर्मत्वम् नियन्त्रितिः नियन्त्रकर्तृकरणनप्रकृतिभूतस्यैव
र्थः प्रापणार्थं बहिर्गत्यर्थेनाभावेपिग्रामस्याप्रदत्त्यादौतत्प्राप्तेर्गतिविनाऽसम्भवादासिन्नगत्यापिगत्यर्थेनसित्यभिमानेनवार्तिकारम्भः सुखस्या
प्रदत्त्यादौनक्त्यक्षेपः तत्रकर्तृरिक्तआदिकेर्मणिबोध्यः अतएवग्रामप्रापयतिदेवदत्तेनेत्येवेतिध्वनितन्नगतीतिसूत्रेनवेतिसूत्रेचभाष्येनय
तेषुप्रापणइत्यादेरिवगत्युपसर्जनप्रापणव्याच्यमिति तस्यगत्यर्थत्वमेवेतिबोध्यम् आदिखाद्योरिति प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः प्रत्यवसान

का.
श.शे.
१६

नितत्त्वमिनेत्रहिंसादृष्ट्या जल्ययति-अत्रयज्ञदत्तमिति शेषः लाउनपूर्वकशब्दोच्चारणे जल्यत्यादेर्हतिस्ते जल्ययतिपुत्रदेवदत्तइत्यादौ पुत्रस्य कर्मत्वपुत्रो धर्म
जल्ययति तद्दोषकवाक्यानिकययति देवदत्तो जल्ययति धर्मः शुत्रमित्यर्थः। शब्दाययतीति शब्दङ्कुरोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिकडनामिच परेतु शब्दक्रियाणा
मित्यर्थे ह्याययति शब्दाययति क्रययतीनाम्प्रतिषेधउक्तो भाष्ये न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एव च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दाययतीति धेनुत्वाः कर्मक
शब्दाययति सत्वेन माने शब्दसंघातार्थसङ्गृहीतत्वेपिवहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावात् ह्ययताविवेति चिन्वोयन्निषेधइत्याहुः। येषामिति-अयं भावः
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामलिकर्तृसणावितिसूत्रत्रियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् कर्मकाणाञ्च देशमेवेति नियमपरमा एव सिद्धेऽकर्मकग्र
उणां सामर्थ्यादेशकालादिभिन्नकर्मभावतोऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं तच्च सामान्यापेक्षाज्ञापकम्। शास्त्रेऽकर्मकपदेनेदृशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यत
इत्यादौ भावेलो भवति-नत्विति-तदविवेकाहिदे धातुदन्वयोऽथ कालार्थत्यागात्सत्त्वेन तस्मिन्नर्थे तत्र सन्धित्वेनान्वयविवक्षणादेति भावः। इदङ्कुरोतीत्यर्थेन
परेत्वविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम्। कीदृशानामेव विवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वकटमित्यादौ भाष्य कृता कैयटेन चाङ्गीकारात् लुनातेर्निहा
त्तप्रेषणास्मिचिलावयतिकेदारन्वेवदत्तइत्यादौ केदारस्य कर्मक्षितीयानस्य गोरणाधित्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च न चात्रार्थानुरेहत्याऽकर्मकत्वन्नत्वविवक्ष
यतिवाच्यम्-तत्त्वप्रत्यभिज्ञया शानरत्वाभावात् तदुदाहरणानुस्यन्दतइत्याद्यर्थे कश्चदीवहतीत्याद्याकरेण च-अधीगर्थेति सूत्रेकर्मणः शेषत्वविवक्ष
स्याऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यतइत्यत्र भावेलस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च-यत्तु प्रकृतं सूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुपसङ्ख्यानङ्कुरे व्यञ्जकत्वेन न च केचित्कालभावाध
भिः कर्मकास्त एव विज्ञास्यामः कचिद्व्येकर्मका इत्युक्तम्-कचिदित्यस्य कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्यापार रहितेऽर्थइत्यर्थः तस्योपमावः उक्तप्रियाः क
र्मकपदमा सर्थोदत्रशास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थानुरेकर्मरहिते इत्यर्थइति तादृश च सर्वथाद्वयकर्मभावात्तदविवक्षणाहेत्युभयविधमपि कृतं
वीत्यादिभाष्याद्वाह्यविनिगमनाविह्यच्च-अतएवाकस्माधिकारेण दृष्ट्यादिस्य आत्मनेपदविधानं सङ्गच्छते अकर्मकशब्दे च धातुरेवाप्यपदाथः अथ भेदेन च शब्दभेदः कामत्वेन का

तत्सामर्थ्याद्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितेत्यर्थो बोधितः। एवञ्च मासादिप्रयोगेऽपि तदवस्थाया मेवाकर्मत्वमोध्यम्। एतेनात्र सूत्रेण च केचिदिति प्रतीकमुपा-
हाय कालादेरविवक्षायातिरकर्मकत्वसम्भवोऽस्यैवेत्याशङ्क्या तन्नाविद्यमानकर्मकाणामेवात्र शस्त्रेऽकर्मकपदेन ग्रहणम्। अन्यथा पचादीनामविवक्षि-
तकर्मत्वेलादयः स्युरित्येकैयटेनोक्तत्वं शङ्क्यम्। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति। हंकोः। तत्राभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वादिकार-
थ्यकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेऽर्थान्तरेचाप्राप्तेऽभयत्रविभाषेयम्। अभिवादिह हेतुमस्य नस्याभिवादेर्दृशि प्रकृतिकल्पनस्य चेत्यर्थः। अधिशी-आधा-
रइत्यनुवर्तते तस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्ताः नेन चोच्यते। अभिनि-आस्थानादभिनीतिह नैतत्पूर्वविशितिसमासः। अभिनिवेशश्चाग्रहः। सन्मार्गविषया-
काग्रहवानित्यर्थः। व्यवस्थितेति परिश्रयण इत्यतोऽन्यतरस्याद्ग्रहणानुवर्तते रस्यैव कल्पिकत्वम्। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। एतच्चैष्वर्थेष्वभि-
निविष्टानामिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटेऽपरेत्वेत्तद्वाच्यप्रयोगोऽपि दमिनि विशित्यानुपूर्व्या अविकृताया यत्र अवगणनत्रैवेतत्सु अग्रहतिरन्यतरस्याद्ग्रह-
णानुवर्तते व्यवस्थितविभाषा अयमेव न मानमित्याहुः। अपानु-अलुम्बिकरणत्वाद्वादेरेव ग्रहणमित्याहुः वसतेमिति भाष्येऽस्यर्थस्य नेत्युक्तम्। मशकार्थो-
धूम इति वदति निवृत्त्यर्थस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह। अभुक्तपर्थस्य नेति उपोष्यस्जनीमेकमित्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीयाग्रामे उपवसतीत्यत्रा-
मेव सन्निरात्रमुपवसतीत्यर्थे इति इदन्नकार्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। उपपदविभक्तिमाह उमेति उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः। विशिष्याथो नुक्तेः षष्ठ्य-
पवादत्वाच्च उमे सर्वयोस्त्वसाविति विग्रहः। उमांशे उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुपपदव्याप्यतत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः। उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृति-
कतमन्तयोगात्त्यर्थः। आम्नेडिताने ष्विति कृतद्विर्वचने ष्वित्यर्थः। धिक्कृत्स्नेति धिगर्थो निन्दा कृष्णभक्तसम्बन्धिनी निन्देत्यर्थः। उपयोदीनां
शमीयोर्ध्वदेशादिह त्वमर्थः। अभितः परित इत्यत्र पर्यमिभ्याच्चेति तसिल् तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थः। न्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यमिभ्या-
च्चैत्यत्र भाष्ये अन्तरान्तरे अन्तरेणोत्पद्यन्तसाहचर्योदन्तरेत्यद्यवन्तम्। अन्तरेत्यतृतीयानसाहचर्योदन्तरेणोत्पद्यन्तृतीयानेम् साचर्यम्।
सादृश्यन्तद्यथाऽस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयतेनाश्वोनगर्दभ इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपाद-

का. नात्तेन किमनयो रन्तरेण ज्ञातेनेति सिद्धमन्तरेण विशेषेणेत्यर्थः। एवञ्चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणम् यद्वा न्तरशब्दस्य प्रथमैकवचनानुस्यानभिधा
 श. १० नादन्तरेण इत्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यत इति तत्साहचर्यादनन्तरेणेत्यव्ययमेव तदुक्तम्भाष्ये. अन्तरशब्दो यमदृष्टापचारो निपात ए
 ११ वेतीति बोध्यम्. अवधित्वरूपस्सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मध्यार्थान्तरशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधेष्यः। हयोदिपदा तुर्न द्विती
 य उपपदविभक्तैरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः। युक्तग्रहणानुस्यष्टार्थम्। अधिकृत्येति विभाषा कृत्रीत्यन्तमिति बोध्यम्. मद्वा सञ्ज्ञाकरणा
 न्वर्थत्वाय कर्मक्रिया प्रोक्तवन्तः कर्म प्रवचनीयाः। बाहुलकात्कर्तृरिभूतेऽनीयः तै न स सम्प्रतिक्रियान्नद्यो तयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धवि
 शेषन्योतयन्ति। क्वचित्सम्बन्धविशेषास्ते तकेपिवचनसासर्थास्सञ्ज्ञायथाधिपरी अनर्थको। सुः पूजायामिति च निपातसञ्ज्ञा समावेशस्त्वस्याप्युपयु
 क्तः। लक्षणा इति. मत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणाभावरूपेऽनुनाद्योत्पद्यत्यर्थः। अपवाद इति. तदयोत्पत्तिसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः तेन प्रकृतेऽनोर्गतिगता
 विति निष्पातो नः। द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणाभावः सम्बन्धो हेतुश्चेत्यनुनाद्योत्पत्तेः. लक्षणात्तच्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्. जपज्ञानेन हि कालविशेषवि
 शिष्टा दृष्टिर्जायते. जपामिन्न हेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह. हेतुभूतेति. परापीति. कर्म प्रवचनीयसञ्ज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां
 हेतुत्वतीयावकाशो धत्तेन कुलमिति प्रकृतेर्बहेतुत्वविषयायाम्यस्या तृतीया प्राप्तिरिति भावः। पुनस्तञ्ज्ञेति. लक्षणोत्पत्त्यभूतेत्येव सिद्धे पुनस्तञ्ज्ञा करणा
 बोधित पुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। एतेन सञ्ज्ञाया विजातीयत्वाद्भिभक्तिबाधकः कर्तुमशक्य इति परास्तम् स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये. तृतीयार्थः तृतीया
 शब्देन तन्निमित्तशब्दः सह युक्त इत्यत्रोपात्तेः. नन्तरत्वात्सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्येत्यर्थः. साहित्यरूपस्सम्बन्धोऽनुनाद्योत्पत्तिद्वितीयार्थस्तदाह. न
 येति. कर्तु इति. कर्तृरीति भावः। उपोधि. चादौ ने। सप्तमीति. यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। उपसर्गार्थोऽत्रोपात्तिरिति यथा स्वार्थपेक्षाधिकत्वान्नोपात्त इत्यर्थः।
 तेनोभयं मस्तीति फलति। इत्यभूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः स आस्वायते. नेनेति इत्यभूतास्यानम्प्रकारविशेषनिरूपकम्. भागशब्देनार्थोऽप्यज्ञेनेन ता
 न्वामी उच्यते. वीप्सायादिर्वचनविशिष्टदृक्शब्दबोध्यत्वादाह. विषयभूतेष्विति. दृक्प्रकाशेन विद्युद्विद्योते देशज्ञानाद्दृक्लक्षणां दृक्स्वमृदमिति दृक्

स्यापकतासम्बन्धेनान्ययोयद्यपिर्ध्वचनवलादेवतथापिप्रत्यादिसत्वेसोपितन्निर्णायकइतिसम्बन्धपरिच्छेदकत्वम्वोध्यम्-दृष्टादीनांसेचनेकर्मत्वेपित
 तेनाविवक्षायामनेनद्वितीया-किञ्चयद्यत्रकर्मणिद्वितीयास्यान्नदाप्रतिनासामर्थ्याभावात्प्रतिदृष्टमिति समासानापत्तिः। किञ्चप्रत्यादेः क्रिया विशेषका-
 त्वेनर्थतथाकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायाएवानापत्तिः। अतएवभाष्येकिमर्थम्युत्तरिदमुच्यते नचोपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थद्वितीयायोमाभावादित्युक्त्याद्वितीया
 र्थमिति सिद्धान्तितम्-अतएवप्रत्यर्थेशब्दनिवेशइत्यादावर्थस्यनिवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थमप्रतीतिविग्रहोभाष्येदर्शितः। वृत्तिविषये
 प्रतिरेवविषया अपिद्योतकइत्यन्यदित्यास्ताम्। फलान्तरमप्याह-अत्रेति-यदत्रेति-यदस्तुममभागः स्यादित्यर्थः। कुतोपीति-कुतइत्यपादानेपञ्चमी-द्वि-
 तीयातुनकर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगिस्वरूपस्यकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात्-गतिसञ्ज्ञाबाधादिति-धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेनक्रियायोगा-
 त्-गतित्वंप्राप्तविशेषद्योतकत्वाभावात्तदनर्थकत्वम्यवहारोपीतिभावः। सुसिक्तमिति-सेकगतपूज्यत्वद्योतकःसुःक्रियापूज्यत्वहंतेतत्तत्क्रियाकर्तुः
 पूज्यत्वेगम्येएवेषासञ्ज्ञाअतएवसुप्रिक्तङ्ङि नवेत्यत्रेन-अतिक्रमेणमुचितादधिकानुष्ठानम्। चात्पूजायामित्यनुरुध्यते-अतिदेवानिति-देवेभ्योऽधि-
 कोदेवपूज्यइतिवार्थः। द्वितीयेकुगतीतिसमासस्याभावस्त्वेनभिधानात्-आद्येतुप्राप्तिरेव नस्वतीपूजायामेवेत्युक्तेः। अपिःपदार्थ-पदस्याप्रयुज्यमानप-
 दान्तरस्यार्थःपदार्थः। सर्पिषोप्रीति-अत्रविन्दुरित्यादेःपदस्यार्थोपिद्योत्यः। तदुक्तम्वृत्तिरुक्ता-मात्राविन्दुःसौकमित्यस्यार्थेपि वर्ततइति-सम्भावनार्थोऽपि।
 डिति-उपसंवादशङ्कयोश्चेतिस्मृत्तशेषेभाष्येपठितेनोपसंवादशङ्कयोर्लिङित्यनेन-तत्त्वोक्तवेदस्यधारणमित्यपितत्रैवभाष्येस्यष्टम्-तत्राशङ्कोत्प्रेक्षासम्भावना
 प्युक्तकोटिकाशङ्कवेतिभावः। कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसम्बन्धमाह-तस्याएवेति-सम्भावनायाएवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति-षष्ठीतत्पुरुषःकर्तृपदस्यका-
 ताभिप्रायम्। सर्पिषोपिपिवेवित्यादौकर्मदौर्लभ्येत्यादिवोध्यम्-तत्रविन्देस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्यचद्योतकोपिःसम्बन्धनइति-स्यात्पदवाच्यक्रि-
 यासामपिद्योत्यविन्देःकर्तृतयातद्योत्योक्तसम्बन्धेनचान्वयादितिभावस्तदाह-अपिशब्दबलेनेत्यादि-एवञ्चसर्पिरवयवविन्दुदौर्लभ्यवतीतत्कर्तृकासम्भा-
 वनाविषयासत्तेतिबोधः। विशिष्टसत्तायाःसम्भावनाविषयत्वबोधेदौर्लभ्यस्यापिसम्भावनाविषयत्वमनुभवसिद्धम्-नन्वेवकर्मप्रवचनीयद्योत्यर्थसर्पि-

१८

योऽन्वयेन तस्य कर्म प्रवचनीय युक्तत्वाद् द्वितीया स्यादत आह द्वितीया त्विति न त्वपि नेति विन्दुना योगे व्यपिद्योत्य सम्बन्धेनानन्वय इत्यर्थः कर्म प्रवचनीयस्य
 त्वसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम् प्रकृते चापिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः यदा स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विल्लेः प्रयोगा
 दापि द्वितीया स्वाधित्वोपपदविभक्तेरिति प्रथमेव तत्र कारकविभक्तिवङ्कियाजनकत्वार्थकविभक्तिकत्वमिति दिक् सञ्ज्ञाफलमाह अनुपसर्गत्वादिति
 अपिस्तूयादिति पूर्ववद्विङ्कियाविषयशक्यत्वादिना सम्भावनमपिद्योत्यम् प्रकृते वाङ्मनसगोचरस्मिन्नुपिस्तूयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणम् अत्यु
 क्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनभासम्भावनपदस्येदं शार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम् विष्णुविषयायाः शक्यत्वसम्भावने चान्यविषयानि श्रूयेन शक्याकर्तुमि
 ति फलति शक्त्युत्कर्षमित्येव चित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणम् अपि वेदान्तपारंगहत्यादित्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयोचित्योत्कर्षद्योतनात् सम्भावि
 तोचित्वस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्य स्वार्थेतात्पर्याभावोऽर्थसंशयोक्तः सङ्गच्छते कामचार इच्छया प्रवृत्तिः स्तुहिमावायथेष्टदुर्वित्तियावत् प्रेषातिसर्गेतिलि
 द्वापिस्तूयादृषलमिति उपसम्वादेति सूत्रप्रवृत्तिवार्तिकेन परेणान्नरङ्गचगर्हायां लङ्गीति वाधित्वासम्भावने लिङ्क्रियागतगर्ह्यत्वमपिद्योत्यमृषलपा
 दसमभिव्याहारात्तुनेर्गर्ह्यत्वफलति न देवधित्वादिना नूयते अपिसिञ्चेति अपि ह्येन मिलितेन समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं सञ्ज्ञायामुभयत्रापिषत्वाभा
 वः कालाध्वः अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धः सच गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन चातेन मासम्भोजनाभाव इत्यादेः सङ्ग्रहः गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
 प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यान्दितीयेत्यर्थः मासमधीत इति गनिबुद्धिस्थया वदवयवसम्बन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयाः एकादश्यां रात्रौ जाग्रयादित्यादावधि
 करणस्थत्वविवक्षणा न द्वितीया इति द्वितीया स्वतन्त्राः कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह क्रियायामिति स्वातन्त्र्यम् ॥ ॥
 न्वकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतभावार्थाश्रयत्वम् पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययसमभिव्या
 हारे इति णिचस्तुवाचकत्वमेवातस्तत्रण्यनधातुतत्प्रकृतिधात्वेतदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थमतिप्राधान्येन देवदत्तेनयं दत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोन्य
 व्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः द्योतकत्वे तु नैतत्स्थितेत् कारक इति सूत्र भाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्याच्चे

क्रियायाः कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतभावार्थाश्रयत्वम् पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति णिचस्तुवाचकत्वमेवातस्तत्रण्यनधातुतत्प्रकृतिधात्वेतदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थमतिप्राधान्येन देवदत्तेनयं दत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोन्य व्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः द्योतकत्वे तु नैतत्स्थितेत् कारक इति सूत्र भाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्याच्चे

हासञ्ज याचसाधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थमभिव्ययीति प्रश्नः। गङ्गायामिति अधिकरणमित्यधिकरणल्युङनमहासञ्जयेव सिद्धे आ-
 धारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्याय आधारः सोधिकरणमित्यर्थः स्यात् एवञ्चेदं सूत्रं तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्तते नहि गङ्गातीरे वा सर्वत्र यथैव्यौ।
 प्रातीरुधर्मस्य घोषाधारत्वस्यान्यत्तसामीप्यात्प्रवाहे आरोपोऽत्र बोध्यः। यदा तु व्यवहितो गङ्गातीरघोषस्तदा गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तमप्यग्रहणेन शब्दसाम-
 र्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इति ज्ञाप्यत इति गौणधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञा सिध्यति एवङ्गङ्गायाङ्गावदित्यस्य दाहरणं सर्वावयवव्याप्त्यभावेन मुख्याधारत्वा-
 भावात् गौणमप्याधारत्वादिसप्तम्यादिशब्दमेवेति बोध्यम्। इदम्यक्ततसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। यदितु महासञ्ज्यातदाक्षेपकरणसमर्थमिति आधारदिपद-
 स्वरितार्थम् साधकशब्दस्य यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र शक्तिराधारशब्दस्य चाधियते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियाम्प्रति-
 सर्वावयवव्याप्याय आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते तदोक्तप्रयोगादिसाधनाय कारकप्रकरणोऽद्देश्यवाचके स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणधारदेर्ग्रहणम्याच्यम्
 स्वरितेनाधिकङ्गार्यमित्यर्थोत् तमपातुप्रकृते तदभावे बोध्यते एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्नप्रयोगस्यासाधुत्वबोधननम-
 फलम् एतत्तमवशादेवान्यच्चतुर्थमिति ज्ञायत इति दिक् स्पष्टञ्चेदस्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये रामेणेति कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमांस्कर्तृक्रिया-
 भावः सम्बन्धश्चार्थः करणतृतीयायाः करणत्वशक्तिमानक्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थः। तच्छक्तिमत्वञ्च व्यापारवत्येव रामकर्तृकवाण करणकप्रा-
 णवियोगाश्रयोवालीति बोधः। प्रकृत्यादिभ्य इति इदं यथा योगसर्वविभक्त्यपवादः। दिक् कर्मच-चेन सञ्जयोऽस्मावेशः। तेन दिवः साधकतमस्य श-
 क्तिद्वययोगो बोध्यते तेनाक्षेदे वयते इत्यत्र तृतीया परत्वात् कर्मत्वाच्चा कर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः। अत्र विप्रतिषेधशस्त्रवलात् तृतीयेव शक्तिद्वय-
 बोधिका यद्वाक्षणा म्फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदाक्षान्दीव्यतीत्यादिसाधुः अक्षणा न्देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात्कथं तदक्षणा-
 षष्ठी मूनसादेव इत्यादौ हेतुतृतीयान्नेन पचाद्यजनदेवशब्दस्य समासः। नच शक्तिद्वयस्वीकारेऽत्र कर्मणिलकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्ति-
 रिति वाच्यम् अयादानमुत्तराणीत्यस्योदाहरणो गान्दे ग्धीत्यादौ तत्र कर्मणिलकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहि-

का-
श-शे-
१९

तत्वेऽपरस्या अपितदस्य काशेनाक्षतेः। एकैवशक्तिः सञ्ज्ञादयोपयोगिनो इतितुचिन्त्यम् कर्मादिपक्षनाङ्कर्मत्वादिततच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेदस्य बो-
धित्वादिति मञ्जुषाया विस्तरः फलप्राप्तिरिति तस्या च सत्यास्य योजनाभावादेव न क्रिया प्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिश्चेन्न तत्पूर्वकस्याप्युच्यते त्वामस्य च फलप्राप्तिर्व्यो-
ह्योऽन्यत्र विस्तरः। नायातइति अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते सहयुक्ते पृथग्विनानानाभिरिति वत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषाभावेरेणा-
र्थयोगे भवत्वित्यर्थमित्याहं सहार्थेनेति अतएव क्वचिच्छब्दयोगम्विनापि भवतितदाद विनापीति न्यायसिद्धेऽर्थलिङ्गमप्याह उद्धरति सहार्थः सा-
हित्यम् तच्च स्वसमभिव्याहृमक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्वमा क्वचित्समानदेशक्रियावत्त्वम् अतएव माषवापोत्तरन्तत्रैव क्षेत्रे तिलवा-
पितिलैः सह माषान्वपतीति भवति यद्यपि पुत्रेण सहागतइत्यादावागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूलइत्याद्यस्य मु-
ख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् अङ्गेन अवयवेन इदं सन्निधानलब्धम् अङ्गिनोऽवयविनः सूत्रे अङ्गशब्दोऽर्थाद्यजनो व्याख्यानाविति भावः।
अक्षणाकारा इति यद्यप्यस्यैव कारणनयाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरुद्ध इति बोध्यम् यद्यपि काराशब्दोऽपि
गतविकारवाचक एव तथापि द्वौ विप्रवितिवदक्षोति प्रयोगस्य साधुत्वमीदृशरीत्या ईदृशानां साधुत्वे चेदमेवमानं वक्ष्यपवादोऽयमित्याह अक्षिस-
मन्थीति अङ्गविकारः किमिति अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः। अक्षिकारणमिति प्रथमाम्वाधित्वात्रैव स्यात् लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वद्वारा त्वम् ॥
इत्थं शब्दः प्रकारमात्रपरः। प्राप्तिर्थाङ्गवः कर्त्रैरिक्तः कर्मविभक्तपत्तेनेत्यंशब्देन सूत्रशब्दस्य समासः। अक्षणाशब्दः करणप्रधानः तस्य कर्मषष्ठानेनेत्यम्भू-
तशब्देन समासइत्याह कश्चिदित्यादि जटाभिरिति यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञातइत्यर्थे ज्ञानक्रियायाङ्गरात्वादिदं सिद्धं तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्ष-
णभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदम्। इत्थं भूतस्य यत्र लक्षणवाचकान्युपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृतीयातेन कमण्डलुपाणिच्छात्रमद्राक्षीदित्या-
दौ कमण्डलुपक्षान्न तृतीया न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपोधान्वितिलुगिति वाच्यम् कृतसमासेन स्यादुच्यन्त्या समासरूपप्राप्तिपदिकानवयवत्वा दिति कै-
पदे स्पष्टम् कमण्डलुपाणिं यत्नेति वदुर्ब्रूहिः। परेतु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वचनं तदुक्तमनु-
ते

वित्यस्यकमण्डलुपाणित्वमेवत्यर्थः। कमण्डलेर्लक्षणत्वेहिसंवेतिवदेत्। किञ्चतन्मध्यपतितन्यायेनतद्विशिष्टस्यप्रातिपदिकत्वेनतस्यातदनवयवत्वेनेर
 मोचित्वेनलुकोद्वारत्वम्। अतएवनरस्मन्वद्व्यादविजनस्योत्तरपदपरत्वायपूर्वसुपोलुकिउत्पत्तस्यामः सुपोधावितिलुक्अविधिसामर्थ्येनन्यमित
 इवएकाव्योमितिस्त्रेभाष्येइत्याहुः। सस्त्रोःदैवादिकस्यजनेनेग्रहणान्तस्त्वकर्मकत्वादित्याह-जानतेरिति-कर्मत्वशक्तिरेवान्नतृतीयार्थः। हेतौ-हेतुरिहका
 रणावशास्तीयः। तस्यकर्तृसंज्ञायाअपिसत्त्वेनकर्तृतृतीययेवसिद्धेः। ननुलौकिकहेतुरपिकरणमित्यतआह-द्रव्यादीति-आदिनागुणाक्रिये। साधारणमि
 ति-तज्जनकेपिबर्ततइत्यर्थः। करणानुक्रियाजनकमेवेतिभावः। वैषम्यन्तरमाह-। निर्व्यापारेति-करणानुव्यापारवदेवेतिभावः। एवञ्चकरणात्वशक्तैर्भि
 न्नैवहेतुत्वशक्तिरनतृतीयार्थइतितात्पर्यम्-स्फुटप्रतिपत्तयेकरणोवैलक्षण्यमाह-करणत्वन्निति-हेतुहेतुमद्भावएवतृतीयार्थः। दण्डव्यापारसत्त्वेपि।
 क्रियाजनकत्वाभावाच्चकरणात्वम्-पुण्येक्रियाजनकत्वेपिनिर्व्यापारत्वान्नतत्त्वम्-फलमपीहेति-इहेतत्त्वज्ञेयहरणोक्चित्कलमपिहेतुत्वेनविवक्ष्यतइ
 त्यर्थः। तस्यापिस्वज्ञानद्वाराजनकत्वात्। एतच्चप्रत्ययइत्यादिसूत्रेषुकेयदेस्यष्टम्॥ नन्वेतदश्रमेणेत्यादौक्रियावाचकपदभावात्क्रियायाअप्रतीत्या
 कथञ्चरणत्वमतआह-गम्यमाणापीति-अश्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः। नतुस्वार्थमाणातद्वाचकपदजबोधविषयेवेतिभावः। अलेशद्योनिषे
 धार्थस्तदाह-साध्यनास्तीति-ननुसाध्यमित्यर्थेज्ञानेपितस्यअश्रमेणेत्यनामार्थत्वेननक्रियात्वमतआह-इहेति-स्वभाव्यक्रियाप्रतिस्वस्यकरणात्वमित्य
 र्थः स्वष्ट्रैवमिम्यण्डलिसूत्रेप्रविशपिण्डिमितिवाक्यार्थेवाक्येकदेशप्रयोगइत्यादिनाभाष्येइतिमञ्जूषायांविस्तरः अशिष्टेति-अशिष्टानांसङ्कीर्ण
 चारणाणीव्यवहारः क्रियातदोषकप्रयोगेप्रत्यस्तत्त्वयत्तस्मत्त्वेनव्यवहारस्यसङ्कीर्णाचारत्वन्नाचकाच्चतुर्थ्येतृतीयेत्यर्थः-इत्येति-दासीसम्प्रदानक
 रतिफलकञ्चनमितिबोधः॥ ॐ ॥ इतितृतीया ॥ ॐ ॥ दानस्येति-दाधात्वर्थस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणक्रियामात्रस्यकर्मणेति-सम्बन्धमितिशेषः अभि
 प्रेति-बुद्ध्यतिकर्मणासम्बन्धसत्त्वादिरूपःसम्प्रदानत्वशक्तिमान्सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः। एवंवोद्देश्यइत्युच्यते-क्रियाकारकभावःसम्बन्धश्चनद-
 र्थःविप्रसम्प्रदानकन्दानमितिबोधः। कर्मणेतिकिम्-तदभावेहिकर्मणोप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैवसंज्ञास्यात्कर्मसंज्ञायतुपर्यायोभविष्यति

का.
श.शे.
२०

व्यर्थमित्यपास्तमकिञ्चिद्

यस्य ग्रहणं किम् तदस्य वेहिकर्मणा योऽभिप्रेति ब्राह्मणादिस्तस्यैव स्यात् कर्तृसंज्ञात्वकर्मकविषये सावकाशा न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथं दूः क
र्मत्वमावेकं सञ्ज्ञायाद्गृह्यहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् अतएव सार्थाद्दीयते इत्यत्र कर्तृरपादानत्वेऽपि कर्मणिलकारः सिद्धः ननु कर्मणो लुक्तावकर्मक
क्रियोद्देश्यस्वसम्प्रदानत्वन्न स्यादत आह क्रियेति कर्मरहितक्रियेत्यर्थः सकर्मकेषु कर्मसंज्ञास्यावाधिकेत्याशयेनाह पत्येशेते इति न च दानादी
नानादर्थत्वात्तदर्थ्यचतुर्थ्येव सिद्धे किमनया सञ्ज्ञयेति वाच्यम् दाशगोघ्नौ सम्प्रदान इत्यर्थत्वात् तत्सम्प्रदानकन्दानमिति बोधार्थे न दावश्यकत्वाच्च
अतएव तादर्थ्यचतुर्थ्यान्दानकर्मणो गवादेस्सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति हेतुः राजः
तादर्थ्ये चतुर्थ्येव सिद्धे चतुर्थ्यसम्प्रदान इति सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् पशुनेति कर्मतृतीयार्थः सम्प्रदानं न्दितीया
र्थः एतच्च दानार्थकयजधातुविषयमापूजार्थत्वे पशोः करणत्वव्यायसिद्धम् इदञ्छान्दसमिति कैयटः अन्यकर्तृक इति अभिलष्यतिक
र्त्रपक्षयान्यदभिलष्यतिकर्मतत्कर्तृक इत्यर्थः यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोभिलष्यतिकर्ता हरिर्भक्तिमभिलष्यतीति प्रत्यया
त्तथ्यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारस्तदाश्रयो रोचते कर्तृति अभिलषते रुच्यर्थत्वाभावात्तद्योगे सम्प्रदानमत्वमिति भाव
स्तदाह हरिनिष्ठेति पथीति न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सञ्ज्ञान्नराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकार
णसंज्ञायावाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम् देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यपत्तेरित्याशयात् तत्सत्वे तु अस्य कर्मसंज्ञापवादत्वाच्च दोषः गोपीस्मरा
दिति स्नाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः स्मरादिति हेतोः पञ्चमी स्तुत्यात्मानुरागङ्कृष्णम्वोधयतीत्यर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव एवं हृत्या कृष्णस्वानुरागः
म्वोधयतीत्यर्थः स्तुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव एवं स्थित्याश्रयत्वेन च कृष्णस्वानुरागम्वोधयतीत्यर्थः यदा स्तुत्याहृत्या च कृष्णस्वसखीजनम्वोधा
यति स्थित्याश्रयत्वेन च कृष्णस्वसखीजनम्वोधयतीत्यर्थः शीप्यमानपदेण्यर्थकर्मणा प्रकृत्यर्थकर्मणाश्च ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृष्ण
स्नापने कृष्णं हृते इत्येव शीप्यमान इति ज्ञानवचनाज्ज्ञपेः सन्ननात्कर्मणि शानच्धारेण धृङ् अवस्थाने इति एतस्य ग्रहणं व्याख्यानम् म

गुम
२०

कार्येति प्रियमाणस्वरूपेणावतिष्ठमानमोक्षं हरिः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। प्रेरणायाभक्तासत्त्वेऽभावात्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेनकारकत्वमोध्यम् अवश्यदेयत्वेन मोक्षे
 ऽपि अणुत्वमोध्यम् प्रकर्षविवक्षायां न्विति फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः परत्वादिति इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायाञ्चरितार्थमिति मा
 वः। पुण्यसम्पत्तिनिर्वाहोति चतुर्थीसममिव्याहारे बोधः कुमार्यद्वकान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्पुण्यक्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां षष्ठी अन्येतु भोगायैत्या
 हत्यन्तानायेति विभक्तिविपरिणामेन वा व्याख्ययमित्याहुः। स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची चायेसम्पदानत्वं मन्ये कर्मत्वम् ईप्सितत्वम्यात्वर्थः।
 जन्मफलाश्रयत्वम् न तु फलस्य भावार्थत्वपर्यन्तमाग्रहः। कर्मसञ्ज्ञायानुयथा तद्व्याभक्त्युक्तम् भार्यमीर्ष्यतीति नात्र भार्यामप्रतिकोपः किन्तु परैर्दृश्यमा
 नान्ता न्नसंहते इत्येवा एवञ्चात्र न कोपजन्येष्वाकिन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः। हरेः कोधो ह्येवाभिच्छाविषयत्वाभावात् क्रियया यमभीत्यनेन न
 सिद्धिः न स्वकुपितः क्रुध्यतीति भाष्येण प्ररुद्धकोप एव क्रोध इति बोधनात् कुपेत्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे इदं द्रष्टव्यं किं चेद्विदित्वा घसाध्वेव उपसृष्टयोरि
 त्यस्यार्थमाह सौपसर्गयोरिति वैयाकरणनिकाये एव एतदर्थकत्वेन प्रसिद्धं पूर्वसूत्रापवादो यम् यदीय इति यदीय शुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः। राधीक्ष्योः प्र
 श्रविषयपर्यलोचनमर्थः। कर्मणः। प्रश्रविषयस्य भावार्थेनोपसृष्टादकर्मकावेतौ अतएव श्यन् राधोः कर्मकादेवेत्युक्तेः कृष्णसम्पदाने कं शुभाशुभपर्य
 लोचनमर्थः। प्रत्याहुः। व्याख्यानात्प्रत्येकस्मिन्नित्वमित्याशयेनोदहरति गाम्प्रतिशृणोतीति श्रवणोः प्रवर्तनापूर्वकोऽभ्युपगमोऽर्थः। तत्र विप्रस्य क
 र्त्तुं प्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते च नम् अनुप्रतीतिभिन्नस्य दंलुप्तपञ्चम्यन्तम् गृण इति श्रानानुकरणात् षष्ठी शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारत्वं
 दृष्टागम्योत्साहनमनयोरर्थः पूर्वव्यापारस्येति शंसनस्येत्यर्थः। प्रोत्साहयतीति श्रोत्रावयेत्यादि शब्दैरिति शेषः। शतायेति करणस्यैव सम्पदानत्वेन भा
 वमत्र। तद्व्यापारश्च दानरूप एवेति बोध्यम् तादर्थ्यं तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः। यदा तौ दर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानन दा षष्ठी गुरोरि
 दं दर्थ्यमित्यत्र भाष्यस्य षष्ठमं कृपीति सप्तमी। अर्थग्रहणाच्चात्र। सम्पत्तिरुत्पत्तिः कृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। हिनयोग
 च चातुर्ययोगेपि। क्रियार्थोपक्रियार्थः फलस्य तत्क्रियार्थेन न स्ववाचकं लक्ष्यते क्रियाफलकार्यवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव स्थानि शब्दश्च

का-
श-शे
२१

क्रियार्थक्रियेति-फलेभ्योयातीत्यादौफलकर्मकाहरणफलकंयानमितिबोधः यथावाकार्येवाकौकदेशप्रयोगस्थलेप्रविशपिण्डमित्यादौतस्यैवपरस्य
संमूर्णवाक्सर्थशक्ततातथास्यसमुदायस्याहरणघटितोक्तार्थशक्तिरेतच्चस्त्वलात्स्यानिनइत्युक्तेःतत्प्रयोगेनेतिबोध्यम्-अयमेवार्थोऽप्याहारः।नमस्तु
मौनसिंहायेति-नमःस्वस्तीत्यनेनतुनसिद्धिः।उपपदविभक्तेरितिन्वायेनद्वितीयापत्तेःपिण्डमित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणाक्रियाकर्मणिचतुर्थीवार
णायैक्रियार्थोपपदस्येति-तुमर्थात्-तुमशब्देनतदर्थलक्ष्यतेसोऽर्थोयस्येत्यर्थःइतिसूत्रेणेति-भावेपेप्रत्ययावश्यनेतेक्रियार्थायाद्विद्यायामुपपदे
भविष्यतिस्फुरितितदर्थः।यागयेति-यागफलकंयानमित्यर्थः।उपपदविभक्तेरिति-वाचनिकमेवेदम्भाष्येपठितमिति केचित्-क्रियाकारकयोःसम्बन्धो
ऽनरङ्गउपपदस्येनतुयत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकःसम्बन्धइतितन्निमित्ताविभक्तिर्वहिरङ्गेतिअनगन्तरेणेति-सूत्रेकेयटःअत्राहुः।एवमिति न
मस्यतिदेवानित्यादौनमःपदार्थेक्रियाकारकभावेनैवान्वयेपरत्वाच्चतुर्थीमाशङ्क्यानेनवारणस्यभाष्योक्तस्यासङ्गतिः।एतेनप्रधानत्वात्क्रियायास्तत्स
म्बन्धनिमित्तकत्वेनवलवत्त्वमित्यपिपरस्तम्-कारकविभक्तित्वञ्चक्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रीदिषद्भान्यतमार्थकत्वम्-अत्राभिहितानुद्ध
तकर्त्रीद्यन्यतमार्थत्वमप्रथमायाअपि।अभिहितेप्रथमेतिवार्तिकस्वारस्यादतःप्रथमापिकारकविभक्तिरितिबोध्यम्-इदमित्यादौद्वितीयादिरेवदेवदत्तःप
चतीत्यादावुभाभ्यामेकस्यैवकर्तृत्वस्यबोधइतिनतद्वेधावृत्तिःनमस्तुरोतिदेवानितिउक्तपृनिष्ठोयःसनिष्ठापकृष्टत्वबोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनम
स्कारफलस्यतादृशबोधस्याश्रयतयादेवानाङ्गमत्वम्।स्वशब्देनप्रयोक्ताःनमःशब्दस्यसाक्षात्प्रभृतिपूर्यादिषुवापाठेनगतितात्त्विकत्वम-एकस्याएवोपपदविभ
क्तित्वेकारकविभक्तित्वेचायन्यायइतितुनयुक्तम्।नमस्यतिदेवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात्सहयुक्तेइत्यादिस्त्वन्स्यभाष्यविरोधाच्च-ओ
लमितीति-अलमित्यनेनपर्याप्तार्थानाङ्गहणम्यास्यानादित्यर्थःतत्रज्ञापकमप्याह-तस्मैप्रेति-षष्ठाअपिसाधुत्वेबीजम्-सएषामिति-आशीर्विवक्षाया
मिति-आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः।स्वस्त्यर्थःकुशलम्भङ्गलंवा।स्वस्तियोगेचतुर्थीअवकाशःस्वस्तिजालमायास्तीतितत्त्वकथनम्-कुशलार्थेराशिषीत्य
स्यावकाशःस्वस्तिमित्राःकुशलार्थाः।स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि।प्रतिगृह्णामितेधेनुङ्कुटुम्भार्थेविशेषतः।स्वस्तिर्भवतिमेनित्यंसुखञ्चानुत्तमन्नयेति-भविष्य

श्रोत्रे प्रयोयात्। मस्य कर्मणि रस्कार इति। अनादरो नादराभावमात्रमपि तन्न जोऽधर्मोदाविप्रतिपक्षवाचित्वातिरस्कार इति भावः। तत्रानादर इति मन्य
 कर्मविशेषस्य न श्रोतकं यत्कर्मत्वर्थः। तेन युष्यच्छब्दचतुर्थीनन्तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते न त्व
 कृष्णस्यैव रूपस्य त्वतीति श्रुतं सममिव्याहार एव त्वत्तुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः। तृणाय मत्तारघुनन्दनोऽपि इत्यादौ न जोऽध्याहारस्तदाह न त्वान्तराणामिति।
 कर्मात्रचतुर्थ्यर्थः। स्थनेति न तु यका व्याख्यानादिति भावः। स्थानूपलक्षणान्न निजदावपि भवति तद्वन्मन्त्राह तानादिकयोगेनेति नोक्तं केति भाष्ये ये पुत्रा
 शिशुनेष्यते तेनावाह्यो भविष्यति इति येष्विति बहुवचनेन तद्वन्मुदाहरणत्रलेन चैष्वेवानिष्टनिर्णय इति भावः। गत्यर्थकर्म कर्मात्रचतुर्थ्यर्थः। अन्यथेति कि
 म् जोदमस्य चति कर्मणि त्वि किम् अन्धेन गच्छति। चेषायाङ्गुमिति भावत्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रश्नः शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् पन्थानमिति।
 अध्वशब्दोऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः। अधिष्ठित इति शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः। अध्वशब्देन मन्त्रप्राप्त्योऽर्थ उच्यते
 तिनमेष्युक्तस्त्रियास्त्रिपङ्क्तौत्यादौ न स्पष्टश्चेदभाष्ये। उत्पत्त्यादिति उत्पद्यमानस्येत्यर्थः। इष्यत इति न त्वान्तराणामिति। उत्पद्येनेति शब्दमुपशक्त इति
 शेषः इति चतुर्थी ॥ भुवमभ्रुवं स्थिरम्। अपायो विभागजनको व्यापारस्तदनाश्रयमिति यावत् विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तवसम्बन्ध
 किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि। माथुरायाटलिपुत्रकेभ्यश्चात्तरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रयेणैव भाष्यपत्रमीसाधना
 त्कर्तृधारणाय भुवमिति। अस्या कर्तृसंज्ञाया इयमपवादस्यात् अपापविषये यत्कारकत्वं तदपक्रियाजनकत्वं तदपादानमित्यर्थसम्भवात्कर्तृसंज्ञ
 तु पचत्वादिषोभे चरितार्थाः हरिरव्याह अपायेयददासीनश्चलन्वायदिवाचलम्। भुवमेवातदावेशादिति। स्पष्टश्चेदङ्के यददौ भाष्यानुसारिणस्तु ए
 वेहि त्रस्तादभ्यस्यति तोधावतः पतित इत्यादौ भुवत्वाभावादपादानत्वन्नस्यादित्याशङ्का ध्रौवस्याविवक्षितत्वमत्रायतः सतोऽप्यविवक्षाभवतीति स
 माहितमभ्यस्यतदसङ्गतं स्यात् त्वदुक्ता भुवत्वेऽप्यपतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्वेऽसतोऽध्रौवस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः। सिद्धानेपित्वदु
 क्तभुवपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसङ्गतिश्च लोकसिद्धातिरिक्तेऽर्थे भुवशब्दस्य शक्तिकल्पने गौरवञ्च अतदविशादित्यस्य हरिकारिका

का. पा. न. श. वे. श. वि. व. क्ष. णा. दि. त्य. र्थः. त. स्मा. द. पा. ये. ग. ति. वि. शि. ये. स. ति. य. द्रु. व. म. व. धि. मा. वो. प. ग. मा. श्र. य. त्वे. स. ति. त. द. ति. रि. क्त. स्या. व. धि. त्वो. प. यो. गि. व्या. पा. र. स्या. ना. श्र. य.
 श. शो. न. द. पा. दो. न. म. र्मि. त. सू. त्र. अर्थः. त्र. आ. मा. दे. र. व. धि. त्वो. प. यो. गि. त्वा. श्र. य. ए. ग. श. ड्. वृ. क्षा. त्य. र्णो. मि. त्या. दौ. त. स्या. स. त्वा. न्न. त. दु. प. यो. गि. त्व. न्न. स्य. प्र. कृ. ते. तु. वि. ध. मा. न. स्या. पि. त. स्या. वि. व.
 क्षि. त. त्वा. न्न. त. दु. प. यो. गि. त्व. न्न. स्य. तु. त्तर. म्. ध्रु. व. म. पा. य. इ. ति. तु. वृ. क्षा. स्य. प. र्णो. म्य. त. तो. त्या. दौ. व. स्तु. त. स्य. प. र्णो. द्वा. रा. पा. त्. ज. न. क. त्वा. त्मा. सा. पा. दा. न. त्व. च्छ. र. णा. य. ए. व. च्छ.
 या. ये. इ. ति. क्त्वा. र्के. इ. त्य. स्य. क्रि. या. ज. न. क. त्वे. न. वि. व. क्षि. त. इ. त्व. र्थे. ता. त्य. र्थ. ग्रा. ह. क. त्वो. ध्य. म्. ध्रु. व. ग्र. ह. ण. नु. क. य. क्त्वा. न्न. र. णा. मि. वा. पा. दा. न. स्या. व. धि. मा. वो. प. ग. मा. ति. मि. क्त.
 व्या. पा. रा. श्र. य. त्वा. म्. व. बो. ध. ना. र्थे. त्या. हः. अ. पा. दा. न. त्व. श. क्ति. श्र. प्र. कृ. त. धा. त्व. र्थ. वि. भा. गा. श्र. य. त्व. स. मा. ना. भि. क. र. णे. ति. अ. पा. दा. न. स. म. भि. वा. हा. रि. वि. भा. गो. पि. धा. त्व.
 थं. इ. ति. बो. ध्य. म्. ए. व. च्छ. वृ. क्षा. त्य. त. तो. त्या. दौ. त. द. पा. दा. न. क. वि. भा. ग. पूर्व. कः. सं. यो. गः. प. र्णो. ह. ति. रि. ति. बो. धः. वृ. क्षा. न्द्रु. मि. म्य. त. तो. त्या. दौ. वृ. क्षा. पा. दा. न. क. वि. भा. ग. पूर्व.
 कः. सं. यो. गा. नु. कूलो. व्या. पा. र. इ. ति. बो. धः. प. र. स्य. र. स्या. न्नै. वा. व. प. स. र. त. इ. त्या. र्थे. मे. ष. प. दो. पा. त्. यो. रे. व. क्रि. या. श्र. य. त्वा. क्ते. र्त्वे. त्व. म्य. र. स्य. र. प. दो. पा. त्. यो. रे. व. वि. भा. गा. श्र. य.
 त्वा. र. पा. दा. न. त्व. म्. मे. ष. प. दो. पा. त्. त. द. वि. व. क्षा. णा. त्र. यो. गा. नु. सा. रि. त्वा. द्वे. व. क्षा. याः. वि. भा. ग. पूर्व. क. म्य. ष्टो. ग. म. न. स्य. प. स. र. ण. म्. आ. त्मा. न. मा. त्म. ने. त्या. स. व. न. च्छ. र.
 स्या. च्छ. या. धि. कृ. त. मे. द. व. त्. श. ब्द. रू. पो. या. धि. कृ. त. मे. दा. ग्र. ह. णो. मा. ना. भा. वा. त्. श. ब्द. लि.ङ्गि. ता. र्थ. भा. न. स्ये. व. स. त्वा. च्छे. त्व. न्य. त्र. वि. स्त. रः. य. त्व. प. स. र. त. इ. ति. रू. धा. तु.
 ना. ग. ति. ह्य. स्या. य्य. पा. दा. ना. दे. क. नि. षा. ड्. ति. म्य. ति. इ. त. र. स्या. पा. दा. न. त्व. म. वि. रू. द्ध. मि. ति. त. द्वा. व. स्तु. त. स्य. नि. ष्ट. व्या. पा. र. यो. र्भे. दे. पि. ष. धा. तु. ना. नि. दृ. त्त. मे. द. स्ये. वा. पा. य.
 स्यो. पा. दा. ना. दु. भ्यो. र. पि. त. क्रि. या. श्र. य. त्वे. न. प. र. त्वा. क्ते. र्त्वे. त्व. प. त्तेः. अ. त. ए. वै. क. शेष. सू. त्रे. भा. ध्य. उ. क्त. म्. न. वै. व. नि. ड. न्ना. न्ये. क. शेषा. र. म्. म्य. यो. ज. य. नि. क्रि. या. पा. र.
 क्त्वा. दि. ति. ध. नु. षा. वि. ष्य. ती. त्य. त्र. निः. स. र. च्छ. र. ज. न्य. धे. ध. ना. र्थ. त्वा. छ. धे. र. पा. दा. न. त्वा. क. र. णा. त्वो. भ. य. प्रा. षो. प. र. त्वा. क. र. णा. त्व. न्नो. ध्य. म्. ग्रा. मा. दा. या. ती. ति. आ. य. ते.
 वि. भा. ग. पूर्व. क. म्य. र. वृ. क्षा. सं. यो. गा. नु. कूलो. व्या. पा. रो. र्थः. वृ. क्षा. न्य. ज. ती. त्या. दौ. व्या. पा. र. व्य. धि. क. र. णा. वि. भा. ग. स्ये. व. धा. त्व. र्थे. त्वे. न. क. मे. सं. न्द्र. या. पा. दा. न. त्व. स्य. वा. ध.
 स्य. न्दे. स्तु. न. वि. भा. गो. र्भे. इ. ति. वृ. क्षा. स्य. न्द्र. त. इ. त्ये. व. च. ल. ते. स्त्वा. स. ना. च्छ. लि. त. इ. ति. प्र. यो. गा. द. स्ये. व. वि. भा. ग. र्थ. त्व. म्. सा. र्थो. ह्य. य. ते. इ. त्य. त्र. सा. र्थ. स्य. धा. त्व. र्थ. प्र. धा. तु.
 व्या. पा. रा. श्र. य. त्वे. न. पा. दा. ने. वा. ही. य. कृ. हो. रि. ति. ता. प. क्त्वा. त्क. र्म. प्र. त्य. या. न्न. हो. य. मा. न. धा. तु. यो. गे. पा. दा. न. त्व. म्. क. र्मे. सं. न्द्रा. या. च्छ. क. र्त्वे. प. दं. स. त. च्छो. प. ल. क्षा. णा. मि. ति. क. र्मे.

गिलकारः सार्थेनत्यज्यंतेदेवदत्तइत्यर्थः। धावतइति क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशाद्वावनस्याविवक्षाणाद्वाध्रुवत्वस्योध्यम् जुगुप्से
 त्यादि जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षातर पादानम् तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायां पदस्य जुगुप्सित
 इति षष्ठीभवत्येष सत्यभिधाने एवमुत्ररस्त्रेऽप्यपि बोध्यम् एषान्धातूनां स्वार्थपूर्वकवौद्धिस्थेष जनकनिवृत्तिलक्षणाया सूत्रेणैव सिद्धेदं वार्तिकमुत्तरस्त्रेऽपि च
 प्रत्याख्येयानि इति भाष्येऽप्यस्य सृम्भयम् श्रीस्त्राण्चासलदाह भयार्थानामिति हेतुर्तृतीयापवादोऽयम् अरण्ये इति भयाद्यर्थानां योगेकारकमपादानमित्यर्थः विशेषात्स
 र्वसञ्ज्ञायवा दोषस्यादिति भावः। पराजे असौ दोषोऽस्मा निविषयः एवं च पराजे र्कर्मकत्वे उदाहरणत्वादाह स्लायतीत्यर्थे इति अभिभवतीति तिरस्कारानुकूलोऽप्यापा
 रोधात्वर्थे इति भावः। प्रकृतिविधातइति भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभा वानुकूलोऽप्यापारं इत्यर्थः। ईप्सितइति वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयइत्यर्थः। उदाहरणे च त
 दात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वमीप्सितइत्यनेन प्रधाना प्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः। कर्मलक्षणे तु तमप्यग्रहणात्प्रकृ
 तधात्वर्थे प्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः। अन्तर्दोः अन्तर्दिरन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलोऽप्यवहितेऽस्य स्थिति रूपसद्व
 टकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह व्यवधाने सतीति येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीनसौत्रत्वात् आत्मन इति मत्यास्तनिलव्यम
 मातुर्किं लीयतइत्यादावाक्षेपलभ्येच्छा बोध्या चोरानिति चोरकर्मकदर्शनेच्छाभावइति शाब्दोऽर्थः। सच चोरकर्तृकदर्शनाभावायेति प्राप्तिः। इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्य
 त्वइव विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि स्यादिति भावः। प्रकृतेनानर्द्धिरिति न दोषः। येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं यद्वच्छतीत्यर्थकर्तुरेव स्यादतस्तत् इच्छतिग्रह
 णमिति अन्तर्दोः सतियत्कर्तृकदर्शनेन स्याभावस्तद पादानमित्यर्थोऽस्ति ति भावः। सत्यपीति अदर्शनेच्छापातदनुकूलव्यापारकरणेदेव वक्ष्यदर्शने सत्य
 पीत्यर्थः। अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः। नियमेति उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेः। नियमो ब्रह्मचर्यादिः। नटस्येति नटजन्यं श्रवणमिति बोधात्कार
 कत्वाच्चियमपूर्वकविद्यावक्तृत्वाभावाच्चेत्युत्तरम् जनिक प्रकृतिरूपादानकारणम् ब्रह्मचर्याशवलञ्जगदपादानकारणम् हतौ हेतुपदमप्युपादानकारणप
 रमं वेति बोध्यम् विभाषेत्येव सिद्धेऽदमपादानत्वेन बोधनार्थम् तत्र हि गुणोऽस्त्रियामिति प्रायिकं बाहुलकमप्रकृते स्तनुदृष्टेरिति वार्तिकप्रयोगात् भुषः प्रभवना

का-
श-शे
२३

प्रथमः प्रकाशः। प्रग्रहणात् तदधिकरणमपादनमित्यर्थः। प्रभवोजलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे ज्ञानस्य चादिमस्यान इति विश्वः। प्रकाशत इत्यस्य योगे तु न प्रथ-
मप्रकाशे र्थत्वाभावात्तदाह तत्र प्रकाशत इत्यर्थः इति ल्यपलोप इति ल्यबन्तशब्दज्ञाने इत्यर्थः। कर्मणीति प्रत्यासत्त्या स्य वन्तधात्वर्थस्येति भावः। प्राप्तादादिति फल-
भोयोतीत्यत्रेव बोधप्रक्रिया आज्ञेविषमविलोचनस्य वक्ष इत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी वक्ष इत्यस्य प्राप्तेति शेषः। गम्यमानापीति विशिष्टप्रसङ्गावकाश-
दानुपात्तापीत्यर्थः। कस्मात्समित्यादौ फलेभ्यो यातीत्यत्रेव बोधप्रक्रिया अन्येत्यर्थेति तदर्थश्च भेदवाना अतएव च बाद्धिन्न इत्यादिसिद्धिः परेतु भ्रुवमिति सूत्रे-
पायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् पञ्चमीविभक्ते इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्यैव व्याख्यानात् भिदिर्निदाराणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वेन विचारणम्
एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्वात् अतएव घटाभेद इति सिद्धम् तद्योगेऽप्यपादाने त्वेति तस्यैव सम्बन्धत्वेन विवक्षायां घटीये भेद इत्यपि
अन्यशब्दस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानम् अतएव घटः पटीनेत्यादौ न पञ्चमी नञो भेदवदर्थकत्वेऽपि अक्रियात्वात् घटादेक इत्यादित्वस्यैव अतएवैतरग्रं-
हणान्वरितार्थम् अतएव भाष्येऽर्थग्रहणोक्तमित्याहुः। आरादूरसमीपयोः। एतद्योगे दूरान्निकार्थे रिति प्राप्तम् नन्वयदेशवाचीनदिकशब्देऽत आह दिशि
दृष्ट इति शब्दग्रहणादिति भावः। ते च रूढादिभिः शेषवाचकाः पूर्वोदय एव गृह्यन्ते नैन्द्रीककुवादयो व्याख्यानात् अवयववाचीति तद्विपूर्वादियोगेऽवयवि-
वाचकत्वेत्यर्थः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् अतएवास्मादयम्पूर्वभागः कायस्येति सिद्धम् अवयवे पूर्वत्वन्ववयवानां पेशया प्रथमकालिकोत्यत्रिकत्वे-
न बोध्यम् अचूतरपदस्येति दिक्शब्दसाहचर्येण तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणम् तेन सध्यडित्याद्यर्थे नन्वेति भावः। बाधितुमिति परत्वात्प्राप्तामित्यादिः। यद्दि-
तुष्षपतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणान्तस्य श्रूयमाणप्रत्यये एव प्रवृत्तिस्तदेदम्मास्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् दक्षिणाग्रमादिति दक्षिणास्यान्दिशेत्यर्थे दक्षिणा-
सजाहिकुरे इत्याजाही। षष्ठतसर्थेत्यस्यापवादः। प्रभृतियोगे इति प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणान्तर्गते पञ्चमीक-
र्तिका आग्रहायणी मासे इति वार्तिकप्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयोक्तव्यं स न प्रयुज्यते कर्तिकाः प्रभृत्याग्रहायणी मासे इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेऽपि बोध्यम्।
सत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थे केन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वस्य भगवता बोधितत्वादित्यथा प्रभृतिशब्दाभावे पञ्चम्यर्थवचनावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्या-

राम
२३

नासंज्ञतिरिति भावः। एवं च तदर्थकारभ्यशब्दयोगेपि पञ्चमीयथा अवीचिमारभ्यमेरुपृष्ठपर्यन्तम्भूलोकोमेरुपृष्ठादारभ्यध्रुवपर्यन्तम् हेनश्च तत्पुङ्गवा
चित्रितोत्तरिक्षलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे प्रभृतीत्यस्य चावधिमादायेत्यर्थः। आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि। अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्यामेदेन विपर्ययतिदि
शेषणत्वेपिन द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यरुद्धो धितवचनात् आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थेनावीचिमारभ्येत्यादौ द्वितीया वस्तुतोऽवधित्वेन स्वसम
भिध्या दृतपदार्थनिरूपितङ्गम्यमानक्रियापेक्षामित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमीसिद्धकार्तिकीतो विभक्तेः अतएव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणी चटिते मा
से कार्तिकीमादाय गते आग्रहायणीति बोधः। भवात्प्रभृति आरभ्यवेत्यत्र भवकालादिभक्तेः। अतएव भवावधिके मरणान्तकाले भवकालमाश्रय हरिः से
व्य इति बोधः। एवमन्यत्राप्यस्यमित्यलं विस्तरेण ज्ञापकादिति पञ्चम्यनेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। अयमभावः परस्परसाहचर्यात्त्रयाप्य
रीत्यर्जनाथैर्कर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाङ्गपरिमिरिति वचनाच्च साणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्च
म्येव सिद्धः समाससाहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चुत्तरपदेनापितन्निमित्तपञ्चम्येव सिद्धः समास इति व्यर्थं न द्विः शब्देन पञ्चम्यनेन समासविधानद्वारा
द्योगे पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इवमपपरिवहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। पञ्चमीति सापीत्यर्थः। तेन करस्य करभोवहिरिति सिद्धम् प्रतिनिधिप्रत्यस्मा
दिति पञ्चम्यर्थः सम्वन्धः। अस्मादेव निपातनात्पृष्ठार्थे पञ्चमी। प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दो कर्मकिं भावं लुङ्निनौ। प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनीततः कर्म
प्रवचनीययुक्तां पञ्चमीत्यर्थः। प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानश्च तत्तुल्यसुल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणमकर्तृवर्जितमिति कर्तृसञ्चारहितमित्यर्थः। अणत्वं
सुसंज्ञितं तत्तुतीयावाच्यकोटिनिविष्टम् हेतुभूतमिति तेन करणत्वविवक्षाया नृतीयेवेति भावः। विभाषागुणो योगविभागादिति वाङ्मूलकम्परा
वेत्तु नृदृष्टेरित्युक्तवार्तिकप्रयोगादुक्तोऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये धूमादिति धूमपदस्वज्ञानेऽग्निमत्यदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकमोध्यम् समुच्च
यार्थमिति स्पष्टम्। एतेनान्यतरस्यामङ्गीकार इत्यर्थकम्यदद्वयमेतदित्यपास्तम् विकल्पविषयेष्वर्थोऽसङ्गतेष्वपरे तु द्वितीया समुच्चयेन
फलं विना वातं विनावर्षमित्यादावृत्तेशब्दयोग इव ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेन द्वितीया सिद्धेः। अतएव भाष्ये द्वितीया समुच्चयेनोक्तः। पञ्चम्या अ

का-
श-शे-
२४

धिकारे द्वितीयापक्षी विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः । दक्षिणे न ग्रामन्दक्षिणातो ग्रामस्येति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येण स्पष्टपातद्वितीयेति सूत्रं षष्ठसमर्थेत्यत आ-
गिति च स्मृतिरिति । अथ न्यासैत्रक्रमत्यागेन्यास्यविपरीतपूर्वनिपातकरणे च बीजानापत्तिः अतएव करणे चेति सूत्रे द्वितीया समुच्चयेनेत्याहुः । करणे च स्तो-करणे च तृती-
यायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चमर्थमिदम् चकार स्तृतीया न्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः । षष्ठीतु गापोष्ठगिति वत् । अद्रव्येति द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः । द्रव्यपदेनात्र स-
र्वनामपरांमर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यत्वात् स्लोकशब्दे यद्वर्मावेशाद्व्येत्तो कव्यवहारस्तद्वर्मपरः स च धर्मोऽभ्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव । शुक्लादिवच्चैते ।
धर्मवचनेऽपि । करणत्वञ्च परम्यरथा ईदृशार्थे एवं च साधुत्वं सूत्रवलादिति स्पष्टमनुगुत्तरपदे इत्यत्र केयटे । करणे किम् स्लोकम्यचति । असत्त्वभूतफलसमा-
नाधिकरणात्वादत्र स्लोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमिति दिक् । दूरान्ति । अत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठान्यतरस्यामित्यतस्समुच्चयार्थकान्यतरस्याद्ग्रहणानुदत्तैवाथोधिकारा-
त्यञ्चम्यासिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीया समुच्चयार्थे व्याख्यानादित्याहुः चादित्यादि प्रातिपदिकार्थमात्र इति व्याख्यानादिति भावः ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ षष्ठीशेषे-
शेष उक्तान्यः । स च तत्र द्रूपेण स्वत्वादिः सम्वन्धत्वेन रूपेण च । कारकविभक्तीनां द्विपाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिति शक्तिरूपेण बोधकत्वनन्त्रापितम् ।
तत्के सम्वन्धे विवक्षिते षष्ठीतदाह कारकेति । स्वस्वामिभावादिति । स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्वन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविध-
येव भानम् । कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया भानमित्युक्तम् । सम्वन्धमात्रविवक्षाया मिति । सम्वन्धत्वेन भाने इत्यर्थः । यदा क्रियाकार-
कभावमूलकसम्वन्धस्यैव विवक्षाया न्न तु तद्विवक्षाया मित्यर्थः ॥ कर्तुरपितथा विवक्षा क्तस्य च वर्तमान इति सूत्रे छात्रस्य हसितमित्यादौ भाष्ये स्पष्टं । संयोग-
सम्वन्धावच्छिन्नाधारस्य न तथा विवक्षा अतएव षट्पदङ्गतलमिति प्रयोगसाधकमातुः सूत्रे । स्मिन्निति च प्रितार्थमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लोहितोष्णीषा इत्या-
दवपि सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिर्बोध्यः । एधोदकस्येति । एधः कर्तृकर्तृत्वा-दकस्योदकस्येत्यर्थः । एधशब्दोऽदन्तः पुच्छिङ्गः कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः । एधाः पस्या-
नीति । सान्तः स्त्रीबोधि । हेतौद्योत्य इति । हेताविति वर्तते । हेतुहेतुमद्भावेनेत रान्वये इत्यर्थः । तेनान्न हेतुम्येष्यत्यादौ न । षष्ठीति हेतुषा चकादित्यर्थः । निमि-
नेत्यादि निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चैत्यर्थः । किन्निमित्तमिति प्रथमान् द्वितीयान् च । प्रायग्रहणादिति । एवं च षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

लभ्यते इति २

सर्वनामस्मृतीयाचेति सूत्रेण व्यर्थ इति बोध्यम् वक्ष्यत सार्थदिकृच्छ्रत्वात् त्वञ्चाम्प्राप्ताया मिदम् । ततः पश्चादित्यत्र तु सार्वविभक्तिकः वक्ष्यन्तात्तसिः । वक्ष्यन्ति स्य
वृद्धेदम्भौ भाष्ये तु न दृश्यते । विपरीतं वक्ष्यत सार्थेति सूत्रात् पूर्वमेव न पेत्यस्य पाठ इति पृथग्विनेति सूत्रे उक्तम् । दूरानि कार्थैः । यदपेक्षन् दूरत्वादिकन्ततः वृद्धीत्यर्थः
पञ्चमी चेति तस्या एव समुच्चयो न तु द्वितीया तृतीययो रपीति भावः । ज्ञेवि-अत्र सूत्रेऽविदर्थस्येति चेद्देव्याख्यानात् सूर्यो ज्ञानमिति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः ।
सूर्यः सम्वन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अधीग-अधीगर्थः स्मृतिः । कर्मणि किम्-मातुर्गुणस्मरणम्-करणे शेषत्वेन वक्ष्यभावे समासो भवत्येव । अतएवात्र सूत्रे भाष्ये
शेष इति वर्तत इत्युक्तम्-प्रतिपदविधाना वक्षीन समस्यत इत्येतैः वक्षी समासनिषेधात् । एधोदकस्येति-एध इति पृथक् पदम् दकशब्द उक्तवाची । रुजार्थाना
म्-रोगार्थानाम्नाम्नामित्यर्थो व्याख्यानात्-धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचन इति कर्तरित्युदाभावशब्देन सिद्धरूपोऽर्थ उच्यतेत्युदप्रकृत्यर्थः । विव
क्षितस्तदाह-भावकर्तृकाणामिति-रोगकर्तृकमिति च । रोगोत्रक्षयादिः । भावकर्तृकाणाङ्गि-म-श्लेषणश्लोकरुजाश्लेषात्रनभावः । सूर्यो नाशनेमिति-सूर्यमभू
पादित्याशासनमित्यर्थः । जासिनि-जसुमोक्षणा इति देवादिकस्य न ग्रहणञ्जासीति निर्देशादिसायामित्युक्तेष्व-निप्रोपसृष्टो ह नो निप्रहणः शब्दपरत्वेपि सौत्रत्वाद्दे
रितिणत्वम्-चुरादिरिति-घटादेस्तु न ग्रहणन्दीर्घनिर्देशात्-क्लथनमिति-घटादेः क्रथेः-क्रथेतिनियानादृद्धिरिति वृत्तिः । परेतु एतत्सूत्रप्रामाण्यात् सटसाहचर्याच्चा
यमपि चुरादिर्बोध्यस्तस्याकृतिगणत्वात्-निपातनस्य शेषवक्षी सन्नियोगशिष्टत्वे-कर्मत्वेन विवक्षायाञ्चोरस्य चार्थनमित्यस्यानापत्तिः । सामान्येन निपातने चि
मुत्विषये क्रथङ्क्रथमित्यादेः-क्रथयतीत्यादेश्यानापत्तिरित्याहुः-समर्थयोरिति-समपर्यायसंशब्देन समासः शकृद्वादित्वात्पररूपम्वा-ब्राह्मणपणवमिति-आ
प्प्रत्ययोरैकल्यकत्वाच्चकतुः-उदाहरणे-सुतावेवेतिनियमादपिन-दिवस्त-कर्मणि वक्षी स्यादिति-शेष इति त्वत्रनसम्बध्यते-व्याख्यानात्-अतएव द्वितीया ब्राह्म
ण इति सूत्रज्ञा मस्यतदहः-सभायान्दीव्येपुरित्यत्र नित्यं वक्षी प्राप्नोति द्वितीयार्थमिति भाष्ये उक्तम्-तद्धनयन्ति-उ-नमुदाहरति-शनस्य दीव्यतीति-यद्यपि पूर्वसूत्रे दि
व्यमृत्त्वात् तदर्थस्येति तत्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः-शेष इत्यस्या सम्वन्धार्थश्च-विभाषोप-अत्रापि शेष इति न सम्वध्यते-तदर्थस्येति च वर्तते न दा
ह-पूर्वयोगे मि-अतएवैवम्प्राप्नविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्-कृत्वोर्थशेषे किमिति-दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदादधिकरणाकारके एव वक्षी विधानं युक्त

का-
श-श-
२५

मितिप्रश्नः द्विरुहनीतिः इत्यादिप्रामाण्यान्मण्डकमुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम् अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादीनामविवक्षाशेष इति भाष्ये बहुवचनेनापि शेषप
दसम्बन्धवोधनाच्च वस्तुतस्तु कर्माश्रयषष्ठीविषये सुत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय शेष इति वर्तते इति भाष्यकृतोक्तेः परेण
शेषश्च के इति पृष्टे शेषेषष्ठीति सूत्रोक्तकर्मादीनामविवक्षाशेष इति सिद्धान्तिना स्मारितम् नेतावता कृतोर्थ इत्यनुसम्बन्धो लभ्यते किञ्चित् द्वाप्यवलादि न इति सू
त्रेऽपि शेषपदसम्बन्ध आवश्यकः अन्यथा वार्तिकरीत्याशतस्य दीव्यत इति भावेऽष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः अतएव वार्तिके व्याख्यायामधीगर्थोदयः प्रेष्य नृपर्थनाः कर्मा
श्रयपदेनोच्येने इति कैयटः एवञ्च शेष इत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानवदेत तत्र द्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रस्य म्भाष्यनुवार्तिक
रीत्येत्याहुः किञ्च यदा कर्मविवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति स्म रास्यहम्मातरमिति भाष्ये उक्तम् तद्दीत्यापदाकर्मोदिविधितम्भवतीति वदेत् एवञ्च शेषो विदर्थस्येत्यत्रा
पितदसम्बन्ध एव एवञ्च तद्योगेन कदापि तृतीयाशतन्दीव्यतीत्यादि च सिध्यति अधीगर्थेत्योदौ च मण्डकानुवृत्तिरिति सुधियो विभावयन् कर्तृकर्मणोऽन्यशेष इ
ति न सम्वध्यते सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः कृद्येमा षष्ठीसमस्यत इति वार्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् कृतिरिति भावेक्तिन कृत्स्नः कर्त्ता जगत इति कर्मदम् कर्त्तृसाहचर्योक्तमो
पिधात्वर्थभेदेनान्वयेव गृह्यते तेन सौकम्या क इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी किञ्च क्रियाविशेषणो न सौकम्या च क इत्यादौ न समासधिकरणे समासो नापि सुप्
पेत्यादिः सुवन्तार्थस्य विशेष्येणान्वयेनासमर्थ्यात् द्वितीयाश्रितेत्यादेस्तु सामर्थ्यादवयवद्वारकसामर्थ्ये प्रवृत्तिः द्वितीयाप्रकरणोक्तपरे तु मतेरीत्यावासा मर्थ्ये
अतएव पूजनात्पूजितमिति सूत्रे दारुण्यथाभवति तथा ध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणा ध्यापक इत्यस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धम्भाष्ये अन्यथा समासेन सि
द्धे तदर्थे स्यात् एतदेव भाष्यन्ततः षष्ठ्यभावेपि मानम् अन्यथा षष्ठीसमासस्य तृजकाभ्याङ्गतेरीत्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ मलोपवचने
व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यम् न च भिन्नपदत्वेपि तथा प्रयोगसाधुत्वार्थं मलोपवचनमिति बोध्यम् तथा सति वाक्ये मलोपश्च वक्तव्य इति वदेत् अतएव कैयटो न क्रिया
विशेषणान्दारुणादयस्तत्रैव अधिकरण्यात्समासाभावान्नलोपो विधीयते इत्युक्तम् सुप्पेत्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम् कृतिकिमिति केतु
कर्मभ्याङ्गियासन्निधाप्यते तद्वचोचधातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेणासाध्यत्वेन धातुभिरेव तदुपस्थितेः शन्योश्च आभिक इत्यादौ तद्विना न तेन

एव
२५

रूपेणोपस्थितिरिति न तत्र कोऽप्यन्य एतद्भाष्यप्रामाण्यात् अतएव हि रुगादियोगेन कर्मोदिसञ्ज्ञाः एतेन देवदत्तेन शक्त्योऽप्यइत्यादौ यद्यपि निरुद्धं यत्तु इदं भाष्यं
 त्वपास्तम् अधिकारवारीक्षेणेनेत्यत्र हेतौ तृतीयाक्रियायोगाभावात्कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुत्वसत्वात् तद्विषये प्रत्ययास्तिस्रः सन्तश्च न तत्र तिष्ठन्ति न लो-
 केति विषये भाष्ययोग एव भविष्यतीति किन्तेन न लोकेति सूत्रेण द्रव्ययस्यैव ग्रहणं अव्ययार्थस्यैव कर्तृकर्मणी इति व्याख्यानेन सिद्धम् । उभयप्राप्तावित्यत्र बह-
 व्रीहिसु एकाचो हे इत्यादाविवान्ययदार्थस्याशब्देपि व्याख्यानाद्भविष्यति न च भेदिकादेव दत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठा नामित्यादौ गुणभूतेषु च कृत्यर्थकर्तृरिष-
 र्बद्धोतीति रुदितिकर्तृपस्नदिति वाच्यम् तृतीयावतत्र षष्ठा अपि विनैव यत्वं सिद्धेरिति प्रश्नः । तद्विते इति तद्वितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रिया-
 याः कर्तृरि कर्मणि च माभूदित्यर्थः उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावत्वात् न स्येदृशदृष्टिमात्रविषयताया भाष्यसम्मतत्वेन तस्य केवलस्वर्गाप्यप्रयोगेण तद्वि-
 तान्तसमुदायशक्तैव क्रियोपस्थापकत्वात् । रुद्रहणात्कदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रिया कर्तृकर्मणो ग्रहणं न चात्र तथा । तद्वितान्तानाम्याचकत-
 रइत्यादौ पाचकादेः पृथक् प्रयोगेण तच्चक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन रुदनशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति विषयत्वद्विधाया अस्यैवेति भवत्येव षष्ठी अतएव तद्विते मा-
 भूदित्येवोक्तत्र तद्विताधिक्ये इति भाष्येपि तद्वितस्यैव कर्तृकर्मणी तत्र माभूत्कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्रैव युक्त्यादित्येवोक्तम् कृतपूर्वीति अत्र कर्मविशेष-
 स्य तत्र द्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावोक्ते पूर्वोदिरिति तद्वितस्तदनन्तरनुविशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येवा तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावेऽनभिहित-
 त्वाद्वितीयस्यैव रीत्या साधुत्वेऽत्र भाष्यमेव मानम् तत्रैः पूर्वोदो न्वयाभावाच्च सापेक्षत्वाद्दृष्टिर्न स्यादिति न शङ्का मएवमधीतीत्या करणे इत्यादावपि बोध्यम्-
 तद्वितं भाष्ये यदा वाक्यत्रतदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा दृष्टिरिति । न तदा प्रत्ययः । न तदा भावे प्रत्ययः । भातोः सकर्मकत्वात् । यदा प्रत्ययः । भवेद्विती-
 षः । तदा दृष्टिरेव । सा च दृष्टिर्नैकदापि कर्मत्वात्तेनेत्याह सामान्येनेति कर्मविशेषस्य तत्र द्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टोऽर्थस्तदर्थकधातुप्रकृतिकता-
 नेनेत्यर्थः । इयमेव कर्मणो विवक्षानामनेन तादृशत्वात् न स्यवाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम् । प्रयोगानुरोधिनी हि विवक्षेति तद्भावः । न चाविवक्षितकर्म-
 तयाभावे क्तसाधेनयत्त्वोच्यर्थः । नपुंसकेभावइत्यनेन सकर्मकेभ्योपि सिद्धेरिति वाच्यम् तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः । अत्र चेदमेव भाष्यम् मानम् ददेदुःखम् ।

का.
श.शे.
२६

स्यमाह गये ध्ये रा सो द मु त्त म म् लिप्थे रि व त नो र्वा तै श्वे त यः स्या ज्व लो न क इ ति भट्टि प द्य म् मा ह ग्यो दुः स्व न्द द द्धि रु त्त म मा मो द स्यु ष्या दी ना द्गु ही त्वा मा ह श
द त्त स्य दुः स्व स्य फे न के र्मा ह शं शी रे लि म्प द्वि रि व त नैः को मा ह क् वि र हा मि त्वा प्र श्वे त य न् ज्व लः ज्व ल चि व न स्या दि ति त द र्थः दा धा तोः पो ष णा र्था द्वा न श्र द दानि
द धा त्यो श्च णी लि म्पे श्च ज्व ले ण इ ति ज य म द्गु ला श्चो क व्या ख्या ष्ये त ज्ञा ती ये व त त्रे ति दि क् त त्र धा र्थे रा मो द मु त्त म मि त्य त्र गृ ही त्वे त्या ह त्य त द्यो गे दि ती या नो
ध्या उ स्योः प्राप्ति र्य स्मि न्नि ति ते नै क नि मि त्त त्व ला भा दो द न स्य पा को ब्रा ह्म णा न्वा च्च प्रा द र्भा व इ त्या दौ वि भि न्न क्रि षा क र्त्तृ क र्म णोः ष ष्ठी प्राप्ति ना य न्निय म इ ति भा न
प्राप्ति प दे न्न चो भ योः प्र यो ग ए वा य न्नि वे ध इ ति ध्व नि त म् स्त्री प्र त्यय यो रि ति स्त्रिया ड् चि त्वा चि कार वि हि त यो र्क्य र्थः ना य न्निय म इ ति ते नो भ य त्रा पि ष ष्ठी म
व त्ये व ति भा वः भे दि के ति धा त्व र्थे नि र्देशे णु ल् स त्त ना द्धि दे र प्र त्यया दि त्य प्र त्ययः शेष इ ति निय म स्या य न्निक त्यः इ त्ये के इ त्ये त ल्प च्च म र्थे स्यु प्र ति प त्त ये आ
ह के चि दि ति अ का का र भि न्ने क्त्वा ने इ त्य र्थः अनु शा स न मि ति अनु शि ष्य त्ने सा धु भ्यो वि वि च्य वो ध्य ने ये ने ति क रणे त्यु ट् म त इ त्या दौ म ति न्नो वि व र्त्त मा ने क्त्
इ द मे षा मि ति क र्त्त र्ति ष ष्ठी स क र्म के भ्य स्तु चि कारे णे क र्त्तृ क र्म णो र्द यो र पि ष ष्ठी इ द मे षा म्भु क्त मो द न स्य उ भ य प्राप्ता वि ति तु म ध्ये भ्य वा द न्या ये न क र्त्तृ क र्म
णो रि त्य स्ये व निय म इ ति वो ध्य म् न लो का ला दे श इ ति ल का र स म्बन्धि न इ त्य र्थे स्ते न द दि र्गा इ ति सि द्ध म् के व ल ल स्य का पि प्र यो गा भा वा दे र्वा स्या त म् कु र्व चि ति
त न् प्र त्या हा र घ ट क स्तु ना य म् तृ शब्द स्य त द्घ ट क त्वे पि श तु स द्घ ट क त्वा भा वा त् सि डा दे श क्त्वा दि यो गे लि ट् स दृ श कि कि नो र्यो गे च नि वे धा र्थे न्न स्या व श्य क त्वा
च उ इ ति उ का रे ण व्या ख्या ना त्त द न्त वि धि र्य प दे शि व द्वा वे नो क्त्वा र स्या पि स नो शं से ति अ ल ड् चि ति च उ इ ष्टु चो घा तु क इ ति ल ष प त प दे त्यु क न्न व द्धि स्त न्त म्
क मे रि ति उ क्त्वा न स्ते ति शेषः इ द च्च भा षा या मे वा भा षा या मि ति भा ष्यो क्तेः नि षे ति ए त द प वा द न या भा ष्ये वा र्त्तिक म्प ष्य ते न पुं स के भा वे क्त स्य यो गे ष ष्ठा उ प मे
उ म्भ्या न मा च्च न स्य ह सि त मि ति इ द च्च प्र ति प दो क्त त्वा न पुं स के भा वे क्त इ ति स्तु वि हि त क्तान् यो ग ए व भ्रान्त न्देश मि त्या दौ ग त्य र्थो क र्म के र त्य ने न क्तो नाने न ष ष्ठी
न पुं स के भा वे क्त स्तु ना त्त त स्या प्य क र्म के भ्य ए वे ष्टुः अ वि व क्षि त क र्म तया क र्म क त्वे न क्त स्तु क्त त पूर् वी त्या दि वृ त्ति वि ष य ए वे त्यु क्त म् ए व ज्वे ह्य हे स्तु मि त्या
दौ प रत्वे न क्तो धि क रणे चे न्न न म भा वे क्ते शेष त्व वि व क्ष ये व ष ष्ठी सा ध न स्या व श्य क त्वे न दं शेष त्व वि व क्ष या भा ष्ये प्र त्या ख्या त म् वा र्त्तिके न चाने न का रे क ष ष्ठी

राम -
२६

निषेधविषये शेषत्वनिवृत्तिरिति स्यात्तेशेषत्वविवक्षया भाष्याक्ततत्पत्याख्याने तु। अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषयेन सा। पूरणगुणेति सूत्रे भाष्येऽत्र।
 नितमिदम्-तत्र हि सति किमुदाहरणम्-ब्राह्मणस्य कुर्वन् नैतदस्ति कारकवक्ष्यानिषेधात् शेषवक्ष्यात् ब्राह्मणस्य कंटमित्यर्थेनासामर्थ्यादित्याद्य-
 र्थकमुक्तमिति परे-अधीयन्निति-इदं धार्यः-शत्रुहृत्क्रिणीति शतादिष्विति-द्विषोऽमित्रइति शता-शेषवक्षीत्विति-इदञ्चिन्त्यमित्युक्तमर्थः-अ-
 केनो-अत्र यथासङ्गस्य नैष्यते-अकस्याधमर्त्यऽसम्भवादाह-भविष्यत्यकस्येति-वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ एतत्कर्मकयाजनकर्तार इत्यर्थके-
 अङ्गयजतां लप्स्यन्ते-स्य याजका इत्यादौ च वक्षी भवत्येव कर्तृमात्रार्थकेणुल्लुकाविति-एतुलिपदानरसम्बन्धेन भविष्यत्प्रतीतावप्यकस्य तत्राह-तैः तु मुनय-
 लाविति-एतुल्लुभविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्थकरावेति भावः-अजङ्गमीति-गमेरि निरित्यौणादिक इति-सच भविष्यति-भविष्यति गस्यादय इत्यु-
 क्ते-गामी निपाठे वाङ्मूलकादिति-शतन्दीयति-आवश्यकधमर्त्ययोरिति गिनि-आवश्यकेणोनावप्ययद्विषेधः-सूत्रे आधमर्त्यपदेन तन्मूत्रोक्ता र्थोपल-
 क्षणात्-अतएवांशहारीति निर्देशः-सङ्गच्छते तत्र स्वावश्यके गिनि-नचान्न भविष्यदर्थकत्वेन सिद्धिभूतवर्तमानयोगावश्यकत्वबोधेन नैष्यत्वेन भवि-
 ष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यम्-चसुतो भविष्यतो बोधे पितृत्वेना बोधात् गिनेस्तदर्थकत्वाभावाच्च-अतएवावश्यङ्गरीकटस्येति दृष्ट्युदाहृतं सङ्गच्छते-
 तत्राहेनानेन गिनि-अवश्यपदोपादात्-किन्तु सुय्यजाताविति नव्याः कृत्यानाङ्ग-तैकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषाकमेति दृष्ट्यर्थे इति ग्रहणम्-अनु-
 वर्तत इति-निषेधोऽयदुत्तरिकर्मणि च कर्तृरिवेति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति दृष्टिकेयं तदयः-अजमिन्मन्त्रगुणकर्मणि वेद्यत इति विकल्पस्तु-रुक्त्यातिरिक्त-
 चरितार्थस्वतस्य दोषव्यागां वः-पयः-रुद्धेनेत्यादौ गुणकर्मणोऽक्तत्वात्प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्वाधात्-

तुल्यार्थो गइति-तुल्यत्वार्थे रित्यर्थः-अतएवांशुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम्-अतएव पर्युदासादनव्यपयोग-
 रावेदम्-तैर्नैव शक्ययोगेन-चतुर्थी चाशिषि-आशीर्विषयक्रियान्वयार्थकत्वात्पदि कान्तद्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थी वक्ष्यावित्यर्थः-अतएवेतदर्थकचतु-
 र्थाद्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः-उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्-अतएवहितेन चतुर्थी समासविधाननद्योगे चतुर्थी ज्ञापकमित्याकरो-

का.
श.शे.
५. २९

नसङ्गच्छते यत्तु तावदेव विधेयभावेनानन्वयादशीर्विषये च तथान्वयान्न समास इति तत्र दृष्टावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन लोहितोष्णीषेत्यादीनां न्वय
दर्शनात् भाष्ये तथान्वये दृष्टे रसाधुताया अनुक्तेः इति समासवादे मञ्जूषाया मित्तरः व्याख्यानादिति सूत्रेऽर्थशब्दः पृथङ्मिति तमिति भावः भाष्ये तु नैतद्व्य
ति ॥ ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ ॥ आधारो कारक इत्यधिकारा क्रियाजनके एतत्प्रत्ययस्थितत्वादाधार क्रियाया एव तत्रेति ततमस्वतन्त्रपदाभ्यासाद्व्याप्ति
याधारः कर्मकर्तृसञ्ज्ञाभ्यावा भ्रात्यरम्परयातदाश्रयस्य ग्रहणम् परम्यराचकर्तृकर्मद्वारकैव व्याख्यानादित्याह कर्तृकर्मद्वारेति यद्यपि कालसाक्षात्क्रिया
यापरिच्छेदकत्वनयापि कर्तृकर्मद्वारेव तथैवानुभवात्साक्षात्तदाधारत्वेपि आधारपदे स्वरितत्वप्रतिष्ठानात्प्रत्ययधारस्य ग्रहणम् किञ्च साक्षात्तदाधारत्वे
कर्तृत्वमेव तस्य सात्त्विकत्वमिति वत् एवञ्च क्रियान्वयोऽप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारेव यस्य यद्द्वाराकारकत्वनस्य तद्वारेव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेः अतएवा
सञ्ज्ञोऽद्वयत्वादेः समासः अत्राऽऽ सत्त्वादि क्रियानर्भावेण बोधाननुभवात्क्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति केयदा बुक्तच युक्तम् मूले दृष्टः कपि संयोगीत्यासक्ति क्रियाम
भ्याद्वयतस्याः स्वकर्तृकपि संयोगिरक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वमविशिष्टदृष्टमूलवृत्तित्वबोधनेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टदृष्टाभावप्रतीतिः कपि संयोगे तद्वय
ज्ज्वलन्मूलनीतिरिक् चकारादिति प्रातिपदिकार्थ इति शेषः त्रिधेति तत्र सकलावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वम्यथानिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमि
ति स्वरितेनेत्यत्र साधकतममित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् उपसमीपे श्लेषः सम्वन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् अतएवेकोपणचीत्यादावौपश्लेषिके आधारसम्पत्त्युक्त्यं सं
हितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्रात्रादिसामीप्यमेवेगादीनां यन्मासेति क्रान्तेर्दीयते तस्य समासोपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तम् तत्र च दीयत इति सूत्रे भाष्ये तद
स्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् कटे आसे इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तमुक्तभाष्यविरोधात् यदेकदेशावच्छेदेन श्लेषेपिश्लेषस्य समीपमुपश्लेषन
त्कृतमिति व्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणान्त एतत्सर्वद्वौगमधिकरणं द्वायाद्गव इत्यादिकञ्चेति स्वरितेनेत्यादी भाष्ये स्पष्टम् गौशो व्याधा
सदिः सप्तम्यादिशक्य एवेति बोध्यम् एतदतिरिक्तं सर्ववैषयिकम् अधिकरणत्वेन शक्तिमौल्यधिकरणविभक्त्यर्थः इति विषयस्येति इने विषयस्येति कृतं तज्जस्य
कर्मणीत्यर्थः अतएव तत्पूर्वकटमित्यत्र न उदाहरणेन कर्मणि कृतः अमितत्वेन सप्तम्यतापत्तेः किन्तु भावे इष्टादिभ्यश्चेति तत्र हि आह मनेनेत्यतोऽनेनेति वतैते ।

राम
२९

अत्रकर्मशब्देनकालादिव्यतिप्रतिमेवगृह्यतेव्याख्यानात् तेनमासमधीतीत्याकरणे इत्यत्रनेतिकेयदः। साध्वसाधु शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् साधुनिपुणाभ्याम्।
मित्येवसिद्धेऽनर्चार्थमत्रसाधुप्रहरणम् तेनतत्त्वकथनेऽपिभवतिसूत्रेऽर्चोग्रहणानुनिपुणार्थम् निमित्तादिति निमित्तवाचकात् सप्रमीभवतितत्सनिमित्त सप्र।
त्यासत्यास्वान्वधिक्रियाकर्मणायोगइत्यर्थः। निमित्तञ्चात्रक्रियाफलम्। एवञ्चफलसप्तम्यर्थः। चर्मणीति चर्मणः फलत्वञ्चहननस्यतद्व्याभेच्छाधीनत्वात् का।
मैसम्बन्धश्चस्वरूपसन्नेवनिमित्तम् द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्चसमवायः। इतरयोस्संयोगः। मुक्ताफलायकरिणारुवौरेत्यादीक्रियार्थोपपदस्येतिच
तुर्धौघ्नन्तीतिशेषः। मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः। यस्यचभाभावः क्रियाततः। ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात्। तेनगोपददुस्मानपदयोरुभयोरपिसप्रमीसि
द्धा क्रियाश्रयःकर्तृकर्मच तत्रब्राह्मणेष्वधीयानेषुगतइतिकर्तृप्युदाहरणम् कर्मण्याहुः गोष्विति तत्रकाचित् क्रियासाधारकालेनान्याङ्क्रियाम्यरिच्छिन
न्नि यथाप्रकृतेकाचित्साधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथागोषुधोक्षमाणस्वित्यादी काचित्साधारकालाननरकालेन यथागोषुदग्धांस्वित्यादी ज्ञापकत्वंस
प्तम्यर्थस्तस्यचभावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः। लक्ष्यलक्षणाभावः शब्दबोध्यएवैतच्छस्त्रप्रवृत्तौनिमित्तन्नतुतस्यभूयोदर्शनादिरूपमानानरेणग्रह
णापेक्षेतिबोध्यम् अन्यथोदिते आदित्येतमोनष्टमित्यादावेवस्यान्नतुप्रकृते। कदाचिद्दिगोषुदुस्मानाससौगतः इदञ्चयत्रमानानरेणज्ञातेस्वरूपस्यार्थस्य
कालविशेषादिज्ञानार्थंशब्दप्रयोगस्तत्रैवप्रवर्ततेभाष्यस्वरसात् राहपरगेस्त्रायादित्यत्रराहपरगपदेनैदाश्रयकालउच्यतइत्यधिकरणसंप्रत्येकविवाहे
नान्दीमुखदुर्यादित्यत्रविवाहपदेनतत्राकालउच्यते गवान्दोहे आगतइत्यत्राप्यधिकरणसंप्रत्येकेत्यत्रविस्तरः अर्हणाम् कर्तृत्वाहणाम् तद्देपरीत्येहे
णामकर्तृत्वेनर्हणञ्चकर्तृत्वेइत्यर्थः। वाक्चतुष्टयमेतत्। कर्तृ समर्पकादकर्तृसमर्पकाच्चसप्रमीत्यर्थः। सप्तम्याञ्चतदन्वपिक्रियावाचकाद्येतोरप्रथमा
सामानाधिकरण्याच्छतृशानचैवेव लक्ष्यलक्षणाभावाविवक्षार्थमिदम् सत्त्विति सन्नोहितरणाक्रियाकर्तृत्वाहः तरणाक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृकमासन
मितिबोधः। स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वंसम्बन्धः। असत्त्विति तरणाक्रियाकर्तृत्वानर्हणान्नदकर्तृत्वमत्र यद्यपिस्थितिक्रियाकर्तृत्वाहत्वेनेदंसिद्धम् तथाप्य
सत्तात्पर्याङ्क्रियाकर्तृत्वादिकमपिवोधविषयइतिभावः। सत्त्विति तरणाक्रिया

को.
श.शे
२८

यष्टीकान् अनादर इति विषयसप्तमीयस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियाया क्रियान्तरं द्रव्यते ततः सप्तमीषष्ठ्यावित्यर्थः फलि
तमाह अनादराधिक्य इति लक्ष्यतक्षणभावः षष्ठ्यर्थः अनादरविशिष्टमृज्जनन्यात्वर्थः तत्र षष्ठीतात्पर्यग्राहिकाऽनादरश्च प्रत्यासत्त्यापुत्रादिविषयक
एवेति भावः स्वामीश्वरा शब्दपरत्वाद्द्विरूपाणा मपीति नैकशेषः पर्यायान्तरसङ्ग्रहापत्त्या स्वाम्यर्थेति नोक्तम् दीयते इति व्युत्पत्त्या दीयमानां शरूपन्यायमावर्ते
इति सोपसर्गद्वयादन्तादतएव निपातनात्कः गकादिक न्दीयमानेऽन्वेति नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्भूतिः दायादंशब्दः स्वामियमोपइत्यन्ये षष्ठ्यामेवेति शेषिषष्ठीत्यनेने
तिभावः नोत्यर्थे इति आसेवापदस्य तत्ररूढेरिति भावः तात्पर्यं च तदेकव्यापारता आयुक्तयोगेऽधिकरणत्वविशेषायां सप्तमीप्राप्तौ समन्वयविवक्षाया मन्त्रक
शतयोगे च षष्ठीप्राप्तौ वचनम् यतश्च जातिगुणक्रियासञ्ज्ञामिरिति विशिष्टस्येत्यध्याहारः तद्विशिष्टस्यैकदेशस्य ततः स्वचटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघट
कव्यावृत्तधर्मकरणकमृथकरणान्तावकात् षष्ठीत्यर्थः यतः किम् यस्य जात्यादिविशिष्टस्यैतस्यावृत्तधर्म वत्वबोधनन एवमाभूत् षष्ठ्यप्रतीदत्ववत्प्रथमा
पवादत्वस्यापि सम्भवात् स्वचटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकमृथकरणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपोऽवयवविभावविभावरूपश्च
समन्वयो विभक्त्यर्थः न समुदायावधिकद्विजेतरनस्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकमृथकरणरूपनिर्धारणविषयो न समुदायावयवोद्भिजः श्रेष्ठ इति बोधः संसर्गघटकक
रणञ्च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः अतएव न निर्धारण इति सूत्रबोधितनिर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते उद्भूतावयवभेदविवक्षयानृणामिति बहुवचनम्
निरोहितावयवभेदविवक्षयानिर्धारणविषये एकवचनन्वसाध्वितिकारक इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तत्र हि निर्धारणकारकेष्विति ब्रूयादित्युक्तम् भिदचो न्यादिस्य
क्षेतुसौत्रो निर्देश इति तदशयः इन्द्रसामासिकस्य चेत्यत्र समासं समूहमध्ये इत्यर्थः समूहेऽर्थे चित्तेति ठक् पञ्चमीति यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्तते विमानोऽत्र
भेदः तत्र निर्धारणो सर्वत्र यथा कथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्या यत्र भेदसंबन्धतुकेनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्यत आह भेद एवेति अ
त्र पञ्चम्यर्थे निर्धारणविषयत्वरूप एव पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आद्यतरा इति बोधः एवञ्च त्रितयोंपादान एव निर्धारणप्रतीतिरि
ति पुरुषोत्तम इत्यादौ समन्वयसामान्येषु उक्तमनिरूपितेति समाससिद्धिरिति तत्पूत्रे कैयटः साधुनिनिपूर्वात्पुण कर्मणि शुभे इत्यत इगुपधलक्षणाः

राम
२८

अर्चते श्रभौ वादिकादुगेश्वरहल इत्यप्रत्ययः। अर्च। चौरादिकानुगुण्यस्य न्येतियुचस्यात् षष्ठ्यपवादोऽयम् अप्रत्ययादिभिरिति लक्षणेऽप्यमिति सू-
 त्रोपात्ताः प्रत्यादयः। नक्षत्रे च लुपशब्देन लुप्तञ्ज्यालुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोध्यम् अधिकरणे किम् अद्यप्युच्यते। असत्यान्तदनुवृत्तावनतरङ्गत्वात्प्राति-
 पदिकार्थेऽवस्थात्-मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणोलुवविशेष इति लुप् नक्षत्रे किम् पञ्चालेषु तिष्ठन्निजनपदेलुवितिलुप् सप्तमी पञ्चम्यो-
 कालाध्वनोरित्यतस्तदनुवर्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणाम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनानेन समासः। बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य ननु चि-
 त्वेनेति बोध्यम् ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्देन विवन्धनमध्यव्यपदेशा सम्भवोऽत आह शक्तिद्वयमध्ये याविति कर्तृत्वादि शक्तिरेव कारकं। सा-
 चक्रियाभेदेन भिन्नेति भावः। यद्यप्यवध्यवधिमतोऽस्मा जात्यनियमान्न कालाध्वनौ कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदा धारकालादियह-
 णान्न दोषः। षष्ठ्यपवादोऽयम् स्तानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः। शक्तिद्वयमध्यवर्तित्वं नु वस्तुसन्निमित्तम् अधिकशब्देनेति कर्तृरित्यप्रत्ययान्ता-
 ध्यारूढशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोकाशब्दात्पञ्चम्याम्प्राप्तायाञ्जापकादिभेदेऽप्येते इत्यर्थः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्येतु उपप्लिष्टपदाध्याहारेणोप-
 श्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीत्युक्तम् कर्मणि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगे तु अधिकोऽलोको हरेणेति प्रथमेव उपपरादे इति उपोधिके च-
 तिकर्मप्रवचनीयत्वम् ननु सामुद्रिश्यविनियोस्यत इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयेवेति किङ् मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह अगतिवृत्तित्वादि- तिङि चेति उदात्त-
 वृत्तित्वादिङ् नो गतिर्निहन्त्यत इत्यर्थः। अत्र तिङ् तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङ् नत्स्योदात्तवत्त्वमिति सर्वेष्टमि-
 तिः ॥ ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थः अधिगच्छति शास्त्रार्थस्मरति श्रद्धाति च। यत्कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा ॥

ल-शे-
स-
२५

आगर्गोक्त्यनर्थः समर्थः पदः विधिश्च कर्मसाधनः शेषः षष्ठ्या समासस्तदाह पदसंबंधोति। पदविधिसहचरितोपि पदविधिश्च न मृह्यते अतएव।
सन्ततादवेकार्थीभावेः पदविधिश्च समाससंज्ञादित्येव न सामर्थ्यसाक्षात् विशेषणमसंभावादत आह समर्थोऽस्मिन्निति सामर्थ्येचात्र न व्यपेक्षा व्याख्या
नात् समासादित्युत स्यात्संभवाच्च किं त्वेकार्थीभावः सच विशेष्यविशेषणभावावगाह्यपस्थितिजनकत्वं संसृष्टार्थसमर्थमिति भाष्योक्तेः। अतएव राजपुरुषैक
देशराजिन्द्रस्येत्यादिविशेषणान्वयोनदेवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः एवं राजपुरुष इत्यादौ विशेषः एतदे संख्या नवगमोपेकार्थीभावः।
कृतः संख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थभावे पृथगुपस्थिते संज्ञत्वात् यथा चटा इत्यादितो बहुत्वेनैव त्रिचतुरादिव्यक्तौ। तौ भानेन तु त्रित्वचतुष्टादिना तथा च तौ राजा
दिनेकानेकव्यक्तिभानेतां तयैव शान्ते कत्वहित्वादिना एवं तावकी नोपौष्मा की ण इत्यादौ संबोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानेनैव कत्वबहुत्वादिना विग्रहवाक्ये
यैकवचनत्वोपेक्षा शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्बोधः वृत्तिस्वभावविरोधादिति मंजूषायां विस्तरः गमकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत इत्येवः श्च
लेति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः प रंतु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य भागवत इति वाक्यसाधुतत्र भगवच्छब्दादण शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च युग्मपदेनैव बोध्यं तथोप
स्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या एवं च ह्यप्रशक्तित्यागे मानाभावात्त्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेवैकार्थीभावः जहत्स्वार्थो वृत्तिः प
दानामानर्थक्यमिति तु न युक्तं महाबाहुः सुपया इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः अर्थवत्त्वे भूतपूर्वगत्या अप्रयणं तु सत्यां गता बयुक्तमवृद्धैः जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रू
ढिर्विरोधिनी अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेतितदर्थः यथा गौरवस्कृष्णसर्पौदौ परिभाषेयम् सा च पदविधिरिति सूत्रस्वरसात् समासे गुलेः सं
गदस्यादौ समासग्रहणाच्च गतिर्गताविति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थितिरिति कैयटस्वरसाच्च पदत्वेन संवतत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव
प्रवर्तते तेनान्यादि तरेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्यवकल्पते यथा शत्रादौ द्वितीया सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे पितृत्वं।
त्यना तथा अन्यपदार्थसमर्थश्चार्थे इत्यनुवादवत्तादस्य तत्र कल्पनेति तथा च शतविधायके भाष्यम् लस्याप्रथमा सामानाधिकरण्येनार्थेन योगादादेशानु
पपत्तिस्तस्यैवापि प्रयोगाभावादित्याशङ्क्या देशसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा नुमानाङ्गतव्यं प्रवृत्तेरपि तत् भवतीति तत्र कैयटः सिद्धानां शब्दानामन्वयान्मात्रं ॥

राम-
९

पचन्तदेवदन्तं पश्येत्पादिप्रयोगद्वयं नान्यस्यानिनोपिलटः प्रक्रियार्थविहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इति अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवानुकूलः ।
 लर्कः अत्र प्रक्रियार्थविहितस्य त्वने नान्यस्यापि प्रक्रियार्थकल्पितस्य लोकेऽवोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः समर्थः किम् पश्य कृष्णं अतो सममि-
 त्यत्र कृष्णमित्येतयोः पश्यरसं वधाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यसहसुपासुवामंत्रित इत्यतः सुवितिवर्तते सुवतसहितं सुवन्तं समाससंज्ञकमित्यर्थः
 समस्य ते इत्युक्तिस्त्वबुधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत इति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण संपूर्वकास्यते च संश्लेषोऽर्थः प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणमावर्तते ।
 ते तेन प्राक्समाससंज्ञका भवन्ति तत्संज्ञाः संज्ञाः व्ययीभावादिसंज्ञका इत्यर्थान्तयोः समावेश इति भाष्ये स्पष्टम् अन्यथा कडारत्वात्पर्यायः स्यात् इति दिक् ।
 अत्र सुवित्येकत्वमविवक्ष्यते तेन महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र सुवन्तसमुदायेन नक्षोरशब्देन समास इति कैयटादयः । परंतु अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव ।
 किंच तद्विवक्षायामेकेनैव केनचित्सुवन्तेन किंचिदेकं सुवन्तं समस्येत् न त्वन्यैरन्यानि तस्मात्सुवित्यादौ जातिविवक्षा एवं घयथा स्वांगग्रहणेन स्वांगसमुदायस्य
 नग्रहणं स्वांगत्वस्य प्रत्येकं समाप्रत्वात् एवं सुवन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समाप्रत्वेन सुवन्तादिग्रहणेन न सुवन्तादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः स्पष्टं चेदं ।
 मतु सूत्रसमर्थसूत्रयोर्भाष्ये तत्रत्यकैयटादीनां तु प्रमादः अतएव विभक्तिश्चेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययविभक्तिसंज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिसमुदायः ।
 विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति इत्युक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्युक्तः अनुव्यचलदिति अनोव्यचलदित्यनेन युग-
 पत्समासः अनु इति सुवन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् सुयेति इदं लक्षणमधिकांश्च अन्ये फलंतु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणैः
 सप्तमीसमासयोरभावः सुपोधा अंगनिमित्तस्य सुप इत्यर्थभ्रमवारणायां गस्य सुप इति नोक्तं पूर्वनिपात इति भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः अन्यथा विनिगमना वि-
 रहणेन प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः अतएव निर्दिष्टादौ दृशे विषयेऽवयवद्वारकसामर्थ्येण स्पष्टप्रवृत्तिः विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्प-
 ष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यं तत्र हि विस्पष्टमित्यादिपटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टं इवेनेति हरीतकी भुंक्ष्वराजन्माते वह्नितकारिणीमित्यसा-
 ध्वेवतिष्ठस्मानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र तत्रकारकविभक्तितोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोगे एव प्रथमायाः प्र-

दृ.शे.
स.
३०

प्रवृत्त्यामातेतिप्रथमायामातसदृशमित्यर्थः साधुत्वादित्यन्यत्रविस्तरः एतद्योगविभागसिद्धसमासस्यविशेषसंज्ञानसंन्येवतत्तदधिकारेष्वग्राह्यतज्जीमूतस्येति।
अत्रयथार्थत्वादिप्रयुक्तेष्वप्योभावस्तुन तत्रतस्येवेतिनिर्देशात् अव्ययोः अनव्ययमव्ययंभवतीतिभवतेणस्य उपसंख्यानमितिकर्तारिणः महासंज्ञाकरांप्रा-
चामहुरोधात् योगाविभज्यतेइति भाष्येत्विदंनदृश्यते अपदिशमित्यादिमांतांनस्वरादिपाठादव्ययत्वम् अपदिशेनेत्यादितुच्चित्यमेवेत्यन्ये ननुसमासगते
अन्तर्विभक्त्याश्रये प्रथमांतवे आश्रीयमाणेकष्टश्रितादौश्रितस्यपूर्वेनिपातापत्तिर्निर्दिष्टपदंचव्ययैमत आहसमासशस्त्रेइति समाससंज्ञाविधायकेश-
इत्यर्थः नचराज्ञः कुमारीश्रितो राजकुमारीश्रित इत्यत्रद्वितीयायाद्वितीयाश्रितेति सूत्रेप्रथमानिर्दिष्टमनकुमारिशब्दस्यपूर्वेनिपातापत्तिरितिवाच्यम् अप्रधानमुपस-
र्जनमितिशास्त्रांतरेक्तमहासंज्ञाकरणेनास्यतदर्थकतया समासशस्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदवदितिवाच्यार्थेनिष्पन्नेः प्रा-
धानत्वस्यसंवेधित्वाद्यंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञमित्यवगते रदोषादितिभाष्येणैवसमाधानात् प्रकृतेचनराजनिरूपितमप्राधान्यं कु-
मार्योइतिनतदपेक्षस्यपूर्वेनिपातः नचैवंपूर्वकायायसिद्धिः कायनिरूपिताप्राधान्यस्यपूर्वपदार्थः भावादितिवाच्यं समासशस्त्रस्यप्रथमानिर्दिष्ट-
शब्दगताप्राधान्यस्याश्रयेणानदोषात् समासशस्त्रेयंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनमित्यर्थात् भवतिवश्रितादौनप्रतिद्वितीयांतंतथासहयुक्तत्वात्ततोवा-
तार्थस्यशब्दगुणान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्यपितत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यंतार्थेतदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतितेः अतएवसमकक्षयोरप्येकस्यपरेणसहा-
गतव्यमित्युक्तेदुःखंनदृश्यते प्रकृतेपिद्वितीयांतंश्रिताद्यधीनंतंविनासमासाघटकत्वात् श्रितादिकंतुतंविनापिसमासांतरेघटकमितिद्वितीयांतस्यश्रिताद्यधी-
नत्वरूपमन्यत्राप्युक्तम् यस्यशब्दस्यसमासविधेयत्प्रथमानिर्दिष्टंतंप्रतितदुपसर्जनमितिवक्तव्यमितिवार्तिकप्रत्याख्यानायतद्वाप्यप्रवृत्तेर्भाष्येपि यंशब्द-
प्रतिपत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानंतंशब्दंप्रतितत्प्रथमानिर्दिष्टवाच्यंपदमुपसर्जनमित्यर्थस्यैवोचित्यात् अतएवयद्यदितिभिन्नलिङ्गनिर्देशः बहुव्रीहौत्वेकवि-
भक्त्येवोपसर्जनत्वमितिअनुपपत्तेरवस्तुमिदं भविष्यति अन्वर्थत्वविरोधान्नानेनेतिभाष्यसिद्धान्त इतिबोध्यम् यत्पर्यगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेपिपूर्वकाया-
दौनदोषोऽन्वर्थसंज्ञाहियत्रसार्थः संभवतितत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाप्रवर्ततेऽन्यत्रतुविधानासामर्थ्यात्तन्मिरपेक्षायथास्वादोनांकर्मप्रवचनीयत्वमितिप्रथमा-

राम.
२

निर्देश सामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्तने इति तन्न निर्विभक्तिकस्योच्चारणसंभवे न तत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वात्तदुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारिते तस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यस्य
म उपसर्जनपूर्वं समास इत्यधिकृतो गत्यतावलेन सप्रम्याविपरिणम्यते तदाह समासे इति न च राजः कुमार्यो इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्यो अपि पूर्वनिपातापत्तिरिति
वाच्यम् षष्ठ्यंतयोः समासेर्भावेदात् प्रधानस्या पूर्वनिपात इति भाष्येण समाधानात् अर्थभेदात् अर्थस्य प्रधानस्य भेदात् समस्य मानराजपदार्थनिरूपितसंबंधाभावात् अ
स्य षष्ठ्यंतस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावात् पूर्वनिपात इति तदर्थः अर्थभावः षष्ठीत्यादिसूत्रे येन सुवर्तेन समासस्य दर्थनिरूपितसंबंधाघर्थकमेव षष्ठ्याद्यंतं गृह्यते तदेव च
तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति तदुक्तं कैयटेन सत्पुरुषस्येति च राजापेक्षया पुरुषः प्रधानमेवेति न सौभिद्यते राजापेक्षया न च निश्चिते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपात इति
उक्तरीत्याः प्रधान षष्ठ्यंतमेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टं न तु प्रधानमिति तद्वचः यत्तु उपसर्जनसंज्ञान्वयत्वाद प्रधानस्यैवेत्युपसर्जनपूर्वमित्यत्र कैयटस्तन्नेत्युक्तमेवेत्यलम् प्र
थमानिर्दिष्टमित्यर्तो नु वृत्तं समास इति तदर्थविग्रहः

परमित्याह

विग्रहे इति नियतेति एकग्रहणादवधारणगर्भसमासत्वाभ इति भावः निष्कौशां विरित्युदाहरणं परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासेन निष्क्रातं निष्क्रातेनेत्यादिक्रमेण त
स्यानियतविभक्तिकतया कौशाम्बीपदस्य तदपेक्षानियतं विभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वपरिनिष्ठितविभक्त्या समासे चेदमेव ज्ञापकम् अयं पक्षस्तस्य
रुषेतुल्यार्थेति सूत्रे भाष्ये प्रथमांतेन समास इति पक्षोपनेकमिति सूत्रे भाष्ये इति केचित् परंतु अनेकमिति सूत्रे भाष्ये समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्या समासोपेक्षानियतवि
भक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वमुक्तं राजः कुमारीराजकुमारीत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासत्वान्न तदपेक्षया कुमार्योनियतविभक्तिकत्वमिति न तस्या उपसर्जनत्वमित्यु
क्तं चित्रगुप्त्यत्र च योपदस्थानेनोपसर्जनत्वमंगीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्यातं बहूनां समासस्तु तद्विधितार्थेनेनोत्तरपदे द्विगुविधानात् ज्ञापकात्सिद्ध इति चेत्त ए
वंचेत्तरपदेन परिमाणेनेत्यपि प्रत्याख्यातम् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्न तदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थेनैकविभक्तित्यादिति वार्तिककृता न्वयत्वा नुक्तेस्त
द्रोत्याप्रयोजनं वार्तिकं न वेति तत्तत्वं उदं भाष्यरीत्या त्वेत्तदप्राप्तिरेवात्रेति बोध्यं अन्यथा चित्रगुप्त्यस्य विग्रहे द्वयोरपि नियतविभक्तिकतया किमपेक्षगोचरस्य
नियतविभक्तिकत्वं स्यात् एकस्यानियतविभक्तित्वेहितदपेक्षमन्यस्य तत्वं वाच्यम् समासोपेक्षं नियतविभक्तित्वमेव युक्तमाश्रयितुमन्यथा सभाये इत्यत्रोपसर्जन

ल.शे.
स.
३९

ह्रस्वानापत्तिः स्तुशब्दस्याव्ययतयाविभक्तिमात्राभावेन लुका नुत्यते रेखा न्वाख्यानेन वानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्य सार्थादित्यत्राभावेनोपसर्जनम् ।
त्वानापत्तिः ममनुसमासस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेक्षतत्त्वमस्येवेति न दोष इत्याहुः गोस्त्रियोः अत्र स्त्रीशब्दः स्वयमेते तेन स्म्यधिकारेण चातुर्थिकप्रत्ययस्य ।
उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च स्त्रीशब्देन तदंतग्रहणं ताभ्यां च प्रातिपदिकविशेषणान्नदन्तविधिरित्याहोपसर्जनं यदित्यादि गोक्त
ले राजकुमारी पुत्र इत्यादौ तु न दोषः महासंज्ञाकरस्येन येन शब्देन संमासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्येवोक्तरीत्या प्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्पातदंतत्समा
सप्रातिपदिकान्यस्येव ह्रस्वइत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं तत्र ह्येवं भाष्यम् अप्रधानमुपसर्जनमिति संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गुणव्ययं प्रतियदप्रधानं तस्य
चेत्तो नो भवतीति यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तत्घटितसमाससमुदायस्यो प्रधानशब्देनो भवतीति तदर्थः यद्यपि कुक्कुटमपूर्योविति हं न्द्वहुब्रौहाविवर्कवि
भक्तौ उपसर्जनत्वम् हं हः प्रथमां तानामेवेति चार्थे हं न्द्वइत्यत्र वक्ष्यते एकविभक्तौ तु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानार्थकस्येवेति मतेऽपि उद्गतावयवभेदसाहित्यप्रति
मपूर्योपदार्थस्य तत्त्वमस्ति सर्वत्र हं हं साहित्यमेव विशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तथापि भाष्ये हं हं नेति वचनारम्भान्न दोषः अतएव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः ।
कुमारीत्यत्र ह्रस्वानापत्तिः प्रथमानिर्दिष्टमित्यादेः शास्त्रीयस्येवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् अतएव गोवक्ष्यणीत्यादौ वक्ष्यणी शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वेऽपि तदं
तस्य ह्रस्वान्न एतच्च ज्ञेय इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतिराजकुमारिरित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वं न च तस्यास्यार्थप्रत्यय
सर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययांतत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम् यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमे
वेत्यदोषात् प्रत्यासत्तादृशानुपसर्जनत्वस्येव निषेधनिमित्तत्वात् अस्य चातिक्तां तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि राजकुमारीत्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति दिक्

नाव्ययोभावा अपञ्चम्या इत्यमरविविशेषणे न लुङभावस्य
तु नाव्यवच्छेदात् अपदिशमिति यद्यपि न पुंसकह्रस्वेनापौदंसिध्यति तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकं न गोस्त्रियोरित्यनेनापौदंसिध्यातीति तदुपन्यासः
दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठेषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न नटव समासोत्पत्तौ लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य व्याश्रित्य भाष्ये उक्तत्वात् तावन्तदिशशब्दोऽका

राम.
३

रंतप्रकृतिकस्येति मतेऽवः प्राप्तेऽस्मात्कः अमस्वाभस्यात्दिशशब्देन विग्रहेतु न स्वः प्रयोजनं इत्यादाविति आदिनैकविंशतिभारद्वाजं सप्रगंभमित्यादिसंया
 हः विभक्तीत्यादेरिति विभक्तिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनशब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं संवध्यते विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वादव्ययस्यैव विशेषणानि तदाह विभक्त्यर्थो
 दिष्विति अत्र सुबन्तेनेत्यस्य समर्थेनेति विशेषणम् अतएव तदुत्तरविभक्त्यर्थो तर्भावेणेकार्थो भावः द्वितीयाश्रितेत्यादौ समर्थेन सुबन्तेनेत्यस्य समर्थे प्रकृतिक
 सुबन्तेनेत्यर्थः अतएव कष्टश्रितस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेषु उत्तरपदीयविभक्त्यर्थो तर्भावेण न सः अतएव कष्टश्रितस्य धनमित्यादौ षष्ठो द्वितीयो
 त्तं समर्थमित्यर्थो तदर्थो तर्भावेणेकार्थो भावादुक्तार्थत्वान्न द्वितीयेत्येहः हरिडीति फलाविशेषेण्यंतरंगानपीति न्यायप्रभृतिमुपेत्येदं — उच्यतेऽसमाना
 र्थत्वध्वननाप्युत्तरमेवात्राधि शब्दप्रयोगः वचनेति प्रत्यासत्त्याय द्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः ।
 तिङ् कृतद्वितसमासेरिति भाष्यसंमतपरिगणनाच्च तेनाभिहिते सप्रमोत्यपि बोध्यम् अतएव गृहस्योपरि इत्यादौ न समासः उपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधान
 त्वेपियेन सुबन्तेन समासस्तद्वृत्तविभक्त्यर्थो वाचकत्वात् अधिहरिभक्तिरित्यत्र हर्यधिकरणिकाभक्तिरिति बोधः न च प्रतेरुरसः सप्रमोस्यादिति सूत्रसंमतसप्रम्य
 र्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपाव्यये च प्रितार्थस्यास्याधेः शौंडादिपठित्वेन परत्वात् सप्रमोशौडैरित्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्रपाठात् विधाना
 सामर्थ्यादिति एतच्चरस्मितानुसारेण वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दृगर्थकाराच्छब्दयोगे पंचमो विधानस्य चारितार्थो दिदमयुक्तमस
 मयानिकषाऽऽराच्छब्दाधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावात् नैतैः समासः समीपे इति हितव्यमर्थः अबभक्षन्यायेन विभक्त्यर्थसमीपादि
 मात्रवृत्त्यव्ययस्यैव तेन समासात् उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची कृष्णसमीप्यवन्त इति बोधादिति बोध्यं सुमद्वं इति वचनग्रहणात् सृष्ट्यादिवाचकत्वेऽव्ययो भावः
 सुमद्वं इत्यादौ तु सुशब्देनोक्तः समृद्धामद्रा इति बोधादिति नायम् निपातानां वाचकत्वं द्योतकत्वं चेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् उपदशा इत्यादावुपस्य समीपवर्ति
 यदर्थबोधकत्वेन समीपमात्रबोधकत्वाभावात् नान्ययो भावः विगतेति ऋद्धेरभाव इति यावत् अर्थो भावशब्देन समस्य मानपदार्थो भावस्यैव ग्रहणादत्र तेन
 न सिद्धिस्तद्धन्यन्नाहमक्षिकाणामभाव इत्यादिना अर्थो भावशब्देन उत्तरपदार्थो भावस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात् न जातु नायं समासः अर्थो भावशब्देन न उपा

ल. शो.
स.
३२

दानेन सूत्रप्रहीताव्ययेनैतत्स मासाप्राप्तेः तच्च न सूत्रे उपपादयिष्यते न चाभावेत्येव सिद्धेऽर्थग्रहणं व्यर्थम् प्रतियोगिभूतवहिविचयमानार्थसमानाधिकरणभाववाचकैर्नैव
समासो यथास्यादित्येतदर्थतत्सत्वात्तेनाभावार्थे निराशः शशशृङ्गादिशब्दा नामयनप्रारम्भे वाच्येन च अतएवात्ययग्रहणं चरितार्थं तदुदाहरणं निहिमं निःशीतमिति वृत्तिः
त्युक्तमेव युक्तम् अनेकादर्थत्वाभावात् अतिहिममित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतिः अत्ययशब्देनैः सूत्रग्रहीताव्ययत्वाच्चेति दिक् संप्रतिनयुज्यत इति वृत्तौ युजिक्त्वा
यांतर्भावेणेकार्यभावः अतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषयेऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणोक्तिर्बोध्यम् शब्दप्रादुर्भावेत्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन समा
सइत्यर्थः भाष्यप्रयोगेति अचः परस्मिन्वितिसूत्रेयंप्रयोगः एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थे बोधकपदघटकतया गृहीता व्ययेन तत्तदर्थकेन नायं समासः अ
तएव यथासादृश्य इति सूत्रे सादृश्यसंपत्तिरिति भाष्ये उक्तमयथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारंभादिति भावः ननु नित्यसमासत्वादात्म्यदुस्त्वैव भवति आह प्रतिशब्दस्य
निर्वाच्यं प्राचामनुशेषेन वस्तुतः प्रतिस्थानमित्यादौ षट्त्वाभावसंयत्तत्वेन सा चरितार्थो तस्मादर्थमर्थप्रतिप्रत्यर्थमिति स्वरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगात् यदा हि वैचनं न
दाप्रतिशब्दस्य वीणावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यसाध्वितितत्त्वम् वृत्तौ हि वैचनं तु न समासेन वीणायाद्योतितत्वात्तदिति हयवरसूत्रे कैयटः प्रतिनात
स्य उक्तत्वादिति तत्त्वम् शक्तिमनतिक्रमेति परावरयोगे चेति कापरावरत्वं च बोद्धम् हरेः सादृश्यमिति हरिदासहेन्यलौकिकं वक्ष्यमाणेनेति अत्र सूत्रात्
लेखो वैचित्र्यार्थः यथा सूत्रे पूतरत्रकृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्याया तद्वत् अनुज्येष्ठकार्यं कृतमनुज्येष्ठं प्रथमतो त्यादौ कारणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभ
क्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्यक्रमः पूर्वक्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रग्रहीताव्ययेनाप्यनुनासमासस्य तस्मात्सूत्रप्रयोगात् युगपच्छ
ब्देन तु न समासः सूत्रग्रहीतत्वात् उभयत्रापि स्वायैष्यन्नतत्त्वं नयन्नाह चक्रेण युगपदिति गुणभूते इति व्याख्यानात्सादृश्य इति स्वार्थेष्पन्निति भावः स
पत्तिसमृद्धोऽपकेयव्यसाशं क्वाह ऋद्धेरिति धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपेण योग्य आत्मनः समस्य मानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रत्वादिः संपत्तिरि
त्यर्थः सहस्रमित्यस्य सत्रियाणां योग्यं सत्रमित्यर्थः तृणमपि इति साकल्यबोधका व्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः तृणसह
न्यलौकिकम् अपरित्यजेति पक्षद्वययोगे चेति कृतयोगश्च बोद्धः नत्वत्रेति तृणेन सह भुंक्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत्सकथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतिः

राम-
४

तिसकलंभोज्यमनोत्यत्रैवातात्पणेदितिभावः अग्नि ग्रंथपर्यंतमिति बहुव्रीहौ द्वितीयांतं ग्रन्थोत्पदार्थः अधीतइत्यस्य तु न समासेतर्भोवोमानाभोवात् अ
 न्यत्वंसाहित्यंचसहार्थः अन्त्याग्निग्रंथसहितमितिबोधः अग्निग्रासहेत्यलौकिकं नचतदधीतइत्यणप्रसंगेवैकल्पिकत्वात् यथाऽसा. असादृश्य
 इतिहेदस्तत्रैववर्तमानइत्यर्थः तथाहरइति तथाशब्दस्यसादृश्यार्थकत्वेपिनसमासः सदृशइत्युक्तेर्नियमेनप्रतियोग्याकांक्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवा
 चकेनैवतद्वेधकाव्ययस्यसमासात् द्योतयतीति सामान्यस्यमेदकोयोविशेषस्तद्रूपप्रकारेणालितियद्विशेषवान्हरित्तिद्विशेषवदभिन्नोहरइतिबोधेयत्तच्छ्र
 द्वाभ्यांतयोरेकत्वावगमेऽर्थोदुपमानत्वप्रतीतिरितिभावः सूत्रेपिसादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव यालसूत्रेसादृश्यस्यप्रकारशब्देनग्रहणेयत्सादृश्यवान्
 रिस्तत्सादृश्यवान्हरइत्येवबोधः स्यान्नतुहरिसदृशोहरइति भाष्यानुसारिणस्तु यथासादृश्येइत्यस्ययथाशब्दः सुवर्तेनसम स्यतेसादृश्येद्येन्येनेत्यर्थः यथाश
 क्तियथावत्प्रमित्याद्युदाहरणम् अतएवभाष्येअसादृश्येइतिकिमर्थेयथादेवदत्तस्तथायज्ञदत्तइत्युक्तंनतुसूत्रमेवकिमर्थमित्युक्तं यथार्थत्वेनतुसिद्धिः सूत्रगृ
 हाताव्ययेनतेनासमासात् अत्रचेदमपिज्ञापकं नचप्रकारवचनया लानिष्पन्नस्ययथाशब्दस्यसर्वथासादृश्यद्योतकत्वेनसूत्रेदाहरणसंभवइतिसूत्रव्य
 र्थमितिवाच्यम् अत्रसूत्रेअव्युत्पन्नस्यवोशायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोधकस्यैवग्रहणेनादोषात् यथाशक्तिइत्युदाहरणोतदर्थकस्यसः यद्यपियथा
 शब्दउपमानत्वंद्योतयतीतिसकलाभियुक्तोक्तेर्यद्विशेषवानित्यादिप्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्नउपमेयस्य दत्तइतिबोधः गृहीतविशेषधर्मे
 वचसाधारणधर्मः लक्षणासूत्रव्यंजनजन्यबोधस्थलइवोभयोःशाब्दत्वंसुवचम् अतएवोपमानोपमेययोःसमानविभक्तिकत्वसिद्धिः एवंचपूर्वपदार्थो
 प्राधान्याभावेननात्राव्ययीभावप्रसक्तिसुथापिप्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवान्नग्रहणेनत्सामर्थ्याद्विसुनोत्यादाविवतदभावेपिसमासः स्यादतोऽसादृश्यइ
 तिसूत्रेकृतं तत्रकृतेतुतद्विन्नस्याव्युत्पन्नस्यैवान्नसूत्रेग्रहणं नचयथावत्प्रमित्याद्युदाहरणेप्रकारवाचित्यालंनस्यैवग्रहणमस्तुसादृश्यसंपत्तीत्यनेनच
 समासोस्तुइदंसूत्रंचमास्तुपूर्वसूत्रेयथाग्रहणंचमास्त्वितिवाच्यम् एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनतत्रतदप्रयोगात् तत्रार्थसाधोभन्यत्रार्थःसाधुत्वापत्तेश्च इद
 मेवसूत्रमव्युत्पन्नस्यतदर्थकस्ययथाशब्दस्यसत्त्वेमानं तथाचभाष्यं असादृश्यइत्युच्यतेतत्रेदंनसिध्यति यथाशक्तियथावत्प्रकारेणस्थालेतदंत

स-शे-
स-
३३

स्यसादृश्यएववृत्तेरित्याशंक्यवोशादिवाचिनोत्रसूत्रेयथावसमित्युदाहरणोचग्रहणमित्यर्थकोत्पन्नंतरमथयःप्रकारवचनेयास्तदंतस्यग्रहणंकस्मान्नभवतिपूर्व
णप्राप्नोति सादृश्यसंपत्तौतिपूर्वपक्षिणोक्तप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नभविष्यतीतिउत्तरितम् नानेनभाष्येणप्रकृतसूत्रेप्रकारवचनयास्तंतस्यग्रहणंशंक्यतइतिवक्तुंयुक्तं
असादृश्यइत्यस्यसूत्रेअवणात् यद्यपितद्विस्मरणेनायंपूर्वपक्षइत्यपिवक्तुं कं तथापिपूर्वेणप्राप्नोतीत्येदंरसंगतिः तस्मादुदाहरणोयास्तंतस्यग्रहणंतत्रसादृ
श्यार्थेकेनसमासंस्कृत्यान्यत्रार्थेप्रयोगेबाधकाभावइत्यभिमानेनार्थघटितंसाधुत्वमित्यजानतोऽव्युत्पन्नसत्त्वेमानंचापश्यतःशंकेयमिति युक्तंप्रतिषेधवचनसा
मर्थ्यादित्यस्य प्रतिषेधयुक्तैतद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः एवंचाव्युत्पन्नतत्सत्त्वेऽर्थघटितंसाधुत्वमित्यत्रचेतदेवमानमितिभावः यत्तुप्रतिषेधइतिप्रतीकमु
पपादययथार्थेयद्व्ययंतेन समस्यतइतिपूर्वेणसिद्धेसमासेसादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येति कैयटस्तन्नसूत्रगृहीताव्ययेनतेनसूत्रेणासमासात् नियमत्वा
पेक्षयेतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् तत्रसूत्रेयथार्थशब्देनसादृश्याग्रहणाच्चअतएवतत्रसूत्रेसादृश्यग्रहणंचरितार्थं अतएवभगवतासादृश्यसंपत्तौ
तिप्राप्नोतीत्युक्तं नचसादृश्यग्रहणंगुणभूतसादृश्यग्रहणार्थं लक्ष्यानुरोधेनप्रधानन्यायाप्रवृत्त्याभयत्रापितेनसिद्धेः यथायोग्यतायायथाश्रित्वेपिरूपस्य
योग्यमनुरूपमित्यादौतद्वदर्थकेनापिसमासस्तद्वत् पूर्वसूत्रेयथार्थग्रहणंतदर्थकान्याव्ययग्रहणार्थं एवंचयथाशक्तीति एतदुदाहरणमेवेतिभाष्येस्पष्टं
वोशादावपिपथाशब्देनसामासोभवत्येव यदव्युत्पन्नंवोशावाचितस्येदंग्रहणमितिभाष्यात् एवंचस्यष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्यसूत्रस्यविधित्वंभाष्या
लभ्यते अत्रसूत्रेयथाशब्देनयथार्थेस्यनग्रहणंमानाभावात् पूर्वसूत्रेतुवचनग्रहणात्थाविभक्तिशब्देनेवेत्याहुः यावदव संख्यादिनेयतापरिच्छेदो
वधारणम् तद्वेधकंयावदित्यव्ययंसमस्यतेइत्यर्थः अवधारणेकिम् यावद्वतंतावद्भुक्तंकिपद्भुक्तमितिनावधारयामौत्यर्थः सुप्रतिनामात्राशब्दोऽय
पयोयः पुनःसुप्रसङ्गमव्ययनिवृत्त्यर्थम् अन्यथादोषामन्यमहारेत्यादौदोषादीनोवृत्तिविषयेसत्त्वप्रधानतादृशीनातादृशाव्ययेनैवसमासःस्यात् इहसंप्र
तिइति लक्षणेप्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वंतुप्रतेर्गतिर्गतावितिनिघाताभावायेत्याहुः अक्षशला समस्यतइतिशेषःपराजयएवेति पंचिकानाममृतंपंचभिः
कपदैर्भवतितत्रयदिसर्वेउक्ताना अवाचोवापतंतितदापातयिताजयत्यन्यथाजीयतेविपरीतवर्तनेकर्तृत्वेनासादेस्तृतीया वृत्तौपरेस्तदर्थः अक्षहः सपरी

राम-
५

त्वलौकिकम् नित्यसमासत्वादसुप्रविग्रहः वैपरीत्यं च जयापेक्षयेति भावः अक्षेणेति अक्षभ्यां विपरीतं च तमित्याद्यर्थे न समासोऽभिधानात् असत्त्वेनैकाक्षबोध एव
 स्यादधुत्वं न तु तेन रूपेणात्रैकाक्षबोधे एकत्वादिना बोधसुवृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टं विभाषा यद्यपि एकार्थो भावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धे रिदेव्यर्थे एका
 र्थो भाव एव समाससंज्ञादिविकल्पसुनेष्यते एवं समासनिषेधस्तत्राणि नित्यं क्रीडेत्यत्र नित्यग्रहणं च व्यर्थं निषेधविषये एकार्थो भावाभावेन समासप्राप्तेः नित्याधिकारि
 विषये स्याभावेन वाक्यप्राप्तेः तथापि लक्षणे कचक्षुष्कान्तं दात्यतिक्ते कार्यो भावो नित्यः कृपाश्लोकः कृनास्त्येवेत्यर्थे बोधनार्थे सर्वमावश्यकं ध्वनितं चेदसमर्थं
 नामिति सूत्रे भाष्ये लक्ष्ये कचक्षुष्कं प्रतिसमर्थ इति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यातम् एवं च विशेषणो भूतैकार्थो भावस्य विकल्पादिबोधकानोमानि अतएव पोरमध्ये
 ति सूत्रे भाष्ये एकया वृत्तिर्विभाषपर्यावृत्तिविषयेऽनित्योपवाद इत्युक्तम् तत्र वृत्तिरेकार्थो भावः एतत्सामर्थ्यादिति अत्रैतत्करणात्प्राक्तदसंबंधेन तद्विषये
 कार्थो भावस्य नित्यत्वमिति भावः नन्वेवं सुसुपेत्यस्यानित्यतापत्तिः एवं च भाष्ये सुसुपेत्यदाहरणभूते विषयपटुरित्यत्र विषयपटुरिति विग्रहप्रदर्शनासंग
 तिरत आह सुसुपेति त्विति एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादि संज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानेन तदनित्यत्वज्ञापकम् उपपदमितिङ्कत्वेक
 रणे कृता आख्यात आख्यातेनेत्यादावुद्देश्या प्रसिद्धा अनेकमन्यपदार्थे इत्यादौ आदिपदघटितसमासरूपोद्देश्या प्रसिद्धातेषु समाससंज्ञाविधानस्यात्र
 शक्यत्वेनार्थाधिकारानुधात्सर्वत्र तस्य विधेयसमर्पकत्वं प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसंज्ञाविधायके लक्षणयाऽव्याप्रीनामुपस
 र्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति न तदर्थं समाससंज्ञाविधानं चरितार्थमिति भावः विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम् लक्षणेनाभि अभिप्रैतो अभि
 मुख्यस्याग्नेर्ज्ञापकत्वं संबंधेनान्वयस्य च द्योतकौ अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं पतनमिति बोधः उदाहरणे तथा बोधे वाग्यभिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या
 नसागृह्यते इत्याभिमुख्य द्योतकतामिशब्दस्य अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं प्रत्यासत्प्राग्यभिमुखं पतनमिति बोध इत्यप्ये कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधेनान्वयाद्वा
 केद्वितीयोऽतदाह अग्निमभीति लक्षणेनेति किम् सुद्धाप्रतिगतः सुद्धादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः आभिमुख्ये किम् वृक्षं प्रति विद्योतते इत्यादावभि
 मुख्ये द्योतनाभावे समासोमाभूदिति अस्य समासस्यैकत्विकत्वेन पक्षे कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थम् अभिप्रैतो इति किम् अग्नेः संमुखं शलभाः पतन्तीत्य

र्थसं मुख्यार्थकसंशब्देन लक्षणत्वसंबंधेनान्वये समासो मा भूदिति अनुय लक्षणेनेति वर्तेते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् यदितिसामान्येषु स कम् द्वितीया
यांतम्यं पदार्थसमयेत्यर्थो तको नुस्तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्य तद्व्यर्थस्तदाह यमिति वनादलेक्षणत्वं समीपद्वारा स्वसमीप्येन हि वनेनाशनिदेशाज्ञा
प्यते लक्षणात्वं तु वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबंधेनान्वयस्तदाह वनस्य समीपमिति यस्य दैर्घ्यमिति यदैर्घ्यमदृशद्वैर्घ्यमित्यर्थः अत्रापि लक्षणत्वं वस्तुसंवेदनिमित्तमा
तद्भवन्नाह गंगाया अन्विति तद्योत्यसंबंधेनान्वयाभावान्न द्वितीया उपलक्षितेति विशिष्टेत्यर्थः दैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरर्थः तथा बोधे च गंगाया ज्ञापकत्वस्य गंगा
समीपगत इति बोधे गंगाया ज्ञापकत्वस्य च नियमेन मनसा बोधादन्यत्वं नान्न तदनेर्द्यौत्यमिति तात्पर्यम् तेन संबंधेनान्वये तु वनमनुगंगामन्विति द्वितीया येवेति
बोध्यम् निवेश्य गंगामनुतां महानदीं च मृमिति रामायणे प्रयोगात् वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वे व्याप्यमाने वैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् तिष्ठद्गुप्रवेनेषां ह्येतत्प्रवेशे
न आतिष्ठद्गुजपेत्संध्यापश्चिमामायतौ गवादिनिभट्टिस्तोके आतिष्ठद्गुआआयतौ गवादिनिभिन्नेपदेऽह उक्तोदाहरणे द्रये तत्राद्येशत्रा देशमात्रम् प्रथ
मात्समानाधिकरण्यात्तदप्राप्तिः यद्यपि पचन्पुरुष इति वृत्तिरिति तथान्यप्यन्यत्र मिदम् समासात्तश्चेति इदमन्ये चेनान्यपदार्थः व्ययीभाव इति बोध्यम् पक्षे
षष्टीति अयं भावः महाविभाषेकार्थो भावस्य विकल्पबोधिका वृत्तिश्चेकार्थो भावेनित्येवेति येन नाप्राप्तिरन्यायेना व्ययीभावस्तत्पुरुषं वाधेत यथैकदेशि समास
षष्टीतत्पुषमिति पक्षे तत्राभाय पुनर्बोध्यमिति संख्येत्यादि त्रिसूत्रो स्वभावात्समानाधिकरणविषयावंश इति एकस्वभावः संज्ञानप्रबंधोवंशः द्वैमुनी ॥
पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनिभाष्यकृतौ च स्वपदार्थप्राधान्ये एवायं समासः नन्वेवं त्रिमुनिव्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह विधेति अन्येतु व
ह्व्रीहौ त्रिमुनिव्याकरणमव्ययीभावे व्याकरणस्येति स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः परतु विद्यावंशो नाम गुरुशिष्यपरंपरान्वैतस्य मुनित्रयस्य तत्वे मानमस्ति त्रिमुनिव्या
करणस्येति पदीष्यते चेदं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः मूलं तु वृत्त्यनुसारेण किंच न हि त्रिषु त्रौ द्विषु त्रयपदेशं लभते इति न्यायेन हि मुनीति व्यपहारा
संज्ञतिर्बोध्या जन्मनोदाहति एकविंशतीति एकविंशतिर्भेदा जावंश्या इति विग्रहः वृत्तौ त्रौ यासं प्रम्यारिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात् तत्रा माप्ये मोपको द्विष्व
नयोः पाठात् यत्र त्रौ श्चेति लुगभावे बोध्यः नदीभिश्च अत्र च बहुवचननिर्देशान्न संज्ञाया ग्रहणं नापि शब्दस्वरूपस्य शब्दसंज्ञात्वाच्च किंतु नदीत्यर्थो महर्षे

तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समाहारे चेति तत्रैवेत्यर्थः एवं च तदविवक्षायां पूर्वकालैकेति समासे एकनदीतरः सिद्धो न्यया संज्ञानां
 धिकरणतत्पुरुषं वाधित्वा व्ययीभावेन पुंसकहस्वापत्तिः अत्रत्यन्वेति योगविभागसिद्धोभियुक्तोक्तो गोदावर्थोऽनघाश्च संख्याया उत्तरे यदीत्युक्तं न योगवि
 भागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् भाष्यकृता तदनुक्तेऽतिभावः अन्यपदा संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते संज्ञानवगमादिति संज्ञेति कर्मण्यडः तेन संज्ञिनोद्देशविशेष
 स्थानवगमादित्यर्थः नित्यसमास इति तत्सदृश इत्यर्थः तत्सादृश्यं च समाससमानार्थकवाक्याभावेन समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्मैव महाविभाषाया अ
 संबन्धे मानाभावात् अतएव द्वितीयतृतीयेति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणेनोत्सर्गोपवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थेऽज्ञापिते उन्मत्तगं
 गमित्युदाहृतं अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्नैति चोक्तं भाष्ये अस्य नित्यत्वे तेन मुक्त इत्यसं गतिः स्यैव एवमन्यत्रापि बोध्यम् समासां ताः अत्र समासप
 दंतत्वं ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि अतएव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वानगोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अत इति
 सूत्रे भाष्ये च एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञा समकालमेव समासां ता इति सिद्धान्तः न च पूर्वसमासां ते तत्संनियोगनिष्ठा युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापत्ते
 पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तौ च चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् तत्सामर्थ्येन समासां तां विधावा युदात्त
 श्वेत्यस्या संबन्धज्ञापनात् तेन समृद्धा पूर्यस्य समृद्धपुरोराजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थं समासे कृते समासान्ता इत्येतत्परं भाष्य
 मेकदेश्युक्तिरुक्तं भाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् अन्तश्च शब्दश्चरमावयववाची सच समुदायावयवः अतएवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्य
 म् अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् यत्तु केयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवा
 क्यस्योत्तरषडलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा सरूपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न फलाभावात् द्विपुरीत्यादौ स्त्री
 त्वस्य लोकेतः सिद्धेः स्त्रिंशमशिष्यं लोकाश्च यत्वास्त्रिंशस्येति भाष्येण स्त्रिंशप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् अतएव परवस्त्रिंशमिति सूत्रं सत्वेपि द्वि
 नावमर्हस्वारमित्यादौ न पुंसकत्वसिद्धिः पंचराजमित्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्ता वकारांतोत्तरपदेत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च अंत इत्यादिह

संज्ञे-
म-
३५

त्रस्यभाष्यविरोद्धोचोत्तरपदावयवत्वम् एवंहितत्रभाष्यम् समासस्योदात्तत्वमुत्तरपदस्यवेतिविकल्पेऽप्येदम्प्रथमकाइत्यादौकपोनोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अन्येन
चइत्यत्रोदात्तत्वसिद्धिरित्युक्त्वाउभयोरपिप्रकरणेनलक्ष्यानुसारात्कचिदुत्तरपदांतस्य क्वचित्समासांतस्योदात्तत्वमिति सरूपसहस्यभाष्यतदनाश्रयणेपियोज-
यितुंशक्यम् तथाहि कृतद्वंद्वानांविभक्तौपरतएकशेषइतिपक्षेऽकचकचकचैवअसारूप्योदेकशेषेनंप्राप्नोतिइतिभाष्येसमासान्तानांसमासावयवत्वेपितस्या-
ग्रभागस्यविभक्तिःपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्यनसरूपत्व मिति तद्भावः नचतस्यानर्थक्येनतदनुक्त्याभाष्यस्यन्यतता द्वंद्ववयवानामर्थवतामेवैकशेषइत्यर्थे-
मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेनतत्परिभाषायाइहाप्रवृत्तेः भाष्यांतरंतुतादृशेनोपलभ्यतएवेतिदिक् सचसमासांतोवहुजसंगोमतजसित्यवस्थायाम-
लौकिकैवाक्येषुपःपरत्वादेव ततःपूर्वत्वेतुवाच्यार्थविरोधः नहिसुब्रहितंसमासार्थकिंतुतद्विशिष्टमेवे नचविशिष्टस्यसुवंतत्वाभावेनसुवनात्तद्विदुर्तिमि-
द्वानविरोधःतेषामर्थभावेनपरिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्रविषयाभावात् अतएवपुंयोगादितिसूत्रेऽन्यंतस्वार्थिकानांसुवत्यतेः पूर्वमेवात्सिद्धिर्भाष्येऽता-
किंचसमासांतप्रकरणेऽप्याप्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबंधः तस्यावस्थायांवाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् तत्रकवुत्पत्तिकालेऽवतत्पूर्वभागस्यसमाससंज्ञाविरोधाभा-
वात् समासांतस्यचतद्वाक्यावयवत्वेनतद्ग्रहणेनग्रहणात् बहुकुमारीकइत्यादावुपसर्जनस्योपपत्त्यंताप्रातिपदिकाभावान्नह्यस्यः कपह्रस्वादन्तरंगतरः तादर्थ्य-
ताच्छब्दम् येषांयदानांसमासान्तावतेषामन्यद्देवतिकपंतावत्प्रतीक्षतइतिभाष्येणस्यष्टम् तथाभिधानात् तत्राद्यस्यतावदित्यस्यकपःप्रथममित्यर्थः अन्य-
समाससंज्ञारूपं कपासहस्रभवनायकपंपश्यतौत्यर्थः पूर्वस्वप्रवृत्तौहितदर्थकवाक्याभावेनकपशास्त्रवैयर्थ्यमियाहितद्ववनकालप्रतीक्षा अन्यथातदन-
पेक्षत्वेनकपप्रतीक्षोक्तिरन्यतासंगतास्यात् अतएवप्रत्ययस्यादितिसूत्रभाष्योदाहृतेवहुवर्मिकेत्यादावापः सुपःपरत्वाभावादित्वसिद्धिरितिदिक् अथाव्ययीभावे-
साधारण समासान्ताह अव्ययीभावे अव्ययीभावे उत्तरपदतयावर्तमानंयच्छ्रुदादिप्रकृतिकसुवंतंतदंताहृच् सचसमासार्थविग्रहवाक्यस्यांतावक्षेव-
इत्यर्थः राजाहइत्यतष्टजनुवेर्त्ते अन्तंतादव्ययीभावादित्यादितुफलितार्थपरतयाकथंचिन्नेयम् अत्रगणेयेत्यंतास्तेषांइत्येतिविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थः रामः
पाठइतिकेचित् प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभीतिसमासः परोक्षमिति इन्द्रियाजन्यं ज्ञानविषयेत्वश आद्यजंतः प्रयोगः नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरन्नाह समा-

ष्योऽति परस्योकारेति परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः एउइति पूर्वरूपत्वं परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः आहुणः अर्श आद्यचीति धमे
 परादिति भावः अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति परोक्षे लिङिति सूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसः तत्र हि स मासो तोपि निपातनात्साधितः पूजार्थमिति
 वेतिवर्तते तत्पूजार्थमप्येत्यर्थः अन्यतरस्याग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव अतएव नदीपोर्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणशरदादिषु विपाद
 शब्द पाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वेनित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासंगतिस्यैव तत्र झयन्तपाठ
 सु प्रपंचार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य नग्रहणं पोर्णमास्यादिग्रहणात् नचाशब्दसंज्ञेति निषेधात् स्वरूप स्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च त
 स्यान्न न्यागात् अतएव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥ ॐ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ ॐ ॥ चकारवर्त्तनेति संख्यापूर्वोद्धिगुरितियोगं विभज्य पूर्वेषां
 रव्या पूर्वस्य तद्वितीत्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्याये सिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः श्रितेति श्रितादीनां सुवर्तत्वासंभवात् श्रितादि
 प्रकृतिकैरित्यर्थः लाभः येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संबुद्धिस्त्रिलिंगप्रथमांतमिन्नेपि प्रवृत्ते रावश्यकत्वादिति भावः समर्थविशेषणत्वाद्धितादी
 नां प्राप्नोपितदंतविधिः समासप्रत्ययविधाविति निषेधान्न भवति तदंतविधौ हि श्रिताद्यंतसमर्थप्रकृतिकैरित्यर्थः कष्टं परमश्रित इत्यादावपि समासापत्तिः
 कष्टं श्रित इति नलोकेति षष्ठीनिषेधः पतितशब्देन निपतिदिरिति भ्यः सनोवेत्कत्वेन यस्य विभाषेतीति निषेधप्राप्तावपि अतएव निर्देशादिर्बोध्यः अ
 योग्यत्वादिति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थः कंकर्तृशक्तिप्रधानमित्यर्थः स्वायं कृतिरिति असमासे कर्त्तारिति स्यादिति भावः एकस्वर्यमपि समासफलम् ख
 दा अस्य तत्प्रकृतिकैलक्षणया द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्यम् जात्स्म इति तेन केवलरूपत्वं तस्य सूचयति एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्येन निंदा
 प्रीति संभवान्महिनिंदा इत्युक्तमित्यपास्तम् योगरूढेतत्संभवेपि केवलरूढेतदभावात् नृदिनिंदेत्यस्य च विवक्षितानिंदेत्यर्थः सामीत्यर्थे काला इति
 ॥ लवचिन इत्यर्थः बहुक्वनात् ननु तेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तातातासाधारणोत्तरसूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यथोत आह अनत्यनेति परिच्छेदुमिति रमेर्योगेशकध्वेति तमुन्
 अत्यंत अत्यंतसंयोगानत्यंतसंयोगसाधारणेन पूर्वेषां सिद्धे इदं किमर्थमत आहः क्तातार्थमिति तेनेति अत्र नानुवर्तत इति भावः तृतीया इदं सूत्रं कृतदा

स. शो.
स.
३६

रकएवसामर्थ्यप्रवर्तनेनसाक्षात्स्यएवत्येउत्तरसूत्रेणनिपुणश्चक्षणाभ्यांसमासविधानात्तद्योगेहिहेतौतृतीयातत्कृतेत्युक्तेष्वस्यैवैतद्भाष्येगुणेत्यस्य
तत्कृतेत्येतत्सापेक्षत्वेपिसौबत्वात्समासःखड्गशब्दश्चखड्गग्रावत्वेनशकलबोधकइतिशकुलस्वइत्यत्रकृतद्वारकमेवसामर्थ्यशकुलाकृतखड्गग्रावत्वानित्य
र्थःवचनग्रहणंतुगुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैवसमासार्थमतेनकुसुमेनकृतंरूपमित्यादौनयतेनपाटवमित्यादौचनस्यैवैतद्भाष्येयद्यपिजातिसंज्ञाकृदं
ततद्विज्ञातसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेवगुणवचनसंज्ञातथापिप्रकृतेव्याख्यानात्शुद्धयोगिकएवग्रावचनशब्दइतिबोध्यम्तृतीया
तार्थेनकृतोयोगुणस्तद्वचनेनसमासइत्यर्थात्तत्कृतेत्यस्यगुणपदेनैवान्वयेनसंज्ञानुपादानाच्चगुणेनेतीयतासिद्धेवचनग्रहणादुपमुक्तवतेत्यर्थइतिभाष्य
च्चगुणपदेनधर्मेमात्रमन्तेनखण्डशब्दस्यक्रियावचनत्वेपिनदोषःधान्येनेतिअर्थशब्दोपनपरेहेतुतृतीयेतिबोध्यम्पूर्वसदृशपिसदृशशब्देनैव
समासःसिद्धस्तुत्यार्थैरित्यनेनतद्योगेषष्ठ्याअपिविधानात्एतस्याश्चनप्रतिपदविधानत्वमितिवक्ष्यतेअतःप्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यसिद्धिनिषेधो
त्रनपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपिसदृशप्रतिरूपयोरितिसिद्धःतत्रहिंदास्याःसदृशइत्यादौषष्ठ्याअलुकिपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेसदृशग्रहणेमावश्यकंमनसा
सदृशइतिसंज्ञानास्त्येवेतिनतदर्थमिदमावश्यकंतथापिभोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थेभोजनसदृशइत्यत्रसमासार्थमिदमावश्यकंहेतोःशेषत्ववि
वक्षयाषष्ठीसमासेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपिसिद्धिःसादृश्यग्रहणेनसदृशप्रतिरूपयोरित्यस्यापमानबोधकपूर्वपदकेएवप्रसृतैरितिस्यैवसदृशप्रतिरूप
योरित्यत्रभाष्येयदितुभोजनेनकृतःसदृशइत्यर्थेपूर्वसूत्रेणसमासितस्यरूपेननुत्पत्त्यर्थेनस्वरूपेपिसिद्धइत्युच्यतेतदासदृशग्रहणव्यर्थमेवेतिप्रकृतसदृश
कैयटेनध्वनितंसदृशेतिस्वरविधायकसूत्रशेषस्यभाष्यंतुएकदेश्युक्तिरितिदशयःमिश्रंवेतिषण्वंधेनैकांशेसंधिस्तत्रागम्यमानेमिश्रइत्युत्तरपदा
मनुपसर्गत्तृतीयातत्परमंतौदातमित्यर्थःअवरस्येति यद्यप्यमूनार्थोपितथापिव्यवस्थाविषयाकार्थमिदंभाष्येऊनार्थेत्यर्थेग्रहणस्यतृतीयेतिसूत्रे
प्रत्याख्यानात्समर्थसूत्रेतृतीयातत्कृतेत्युपन्यस्यापादानविकलइत्युदाहरणाच्चअत्रोनर्थग्रहणंनतिवादिनामतेसर्वथास्यावश्यकत्वाच्चेतिदिक्कर्तुमि
करणेचेतिसूत्रेसमाहारद्वंहासप्रत्येकवचनमितिभावःतृतीयेतितृतीयांतमित्यर्थःकृद्ग्रहणेइति यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतं कृतं तंतत्रकृदिशि

रस.
८

लंशे
सं
३७

त्वान्नलोपः गुणान्तरेण इदं च पूरणागुणेन स्यापवादइति सर्वगुणेति सूत्रे भाष्ये ततः सर्वपदानुवृत्तेः सर्वशब्दस्येदं गुणबोधकादिहितोयस्तरप्रदं तेन सर्वशब्दस्य
समासइति वाच्यार्थः गुणादिहिततरवंतं च गुणवाच्येवेत्याशयेनाह तरवंतं यद्गुणेत्यादिननुयतो निर्द्धार्यतेयश्च निर्द्धार्यतेयश्च निर्द्धारणहेतुस्तत्रितयसन्निधान
एवायं निषेधो युक्तो निर्द्धारणषष्ठीचयुक्ता स्यष्टेचेदंतरस्विधायकेकैयटे अतोनात्रास्य प्राप्तिः सर्वेषां श्वेततरइत्यादौ तमवापतिश्चेत्यरुचेराह पूरणेत्यादि द्रव्या
तराद्येष्वेतापेक्षया सर्वेषां पदानामधिकोयं श्वेतोगुणइत्युदाहरणार्थः एवं च तत्स्वप्पुपपन्नः कृद्योगाचेति प्रतिपदविधानानसमस्य तइत्यस्यापवादः न
निर्द्धारणे हि जादिशब्दैः प्राप्तस्य निषेधोयं पुरुषोत्तमइत्यत्र त्रितयसन्निधानाभावान्न निर्द्धारणविभक्तिः किंतु संबंधसामान्येषष्ठीति नया समासः अतएव
हलादिः शेषइति सूत्रे किमयं हलामादिरिति षष्ठीसमासइति भाष्ये उक्तं गुणवचनेन निषेधस्त्वनित्यइति तरपू सूत्रे कैयटः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदा
हृतइत्यादिभ्यो तावाक्यादत्र कर्मधारयइति लभ्यते राजदंतादित्वात्परनिपातः प्रतिपदेति ज्ञोविदर्थस्येत्यादिकृत्वार्थे इत्येतत्सूत्रविहिता प्रतिपदविधाना यत्तु
तेषु शेषपदसंबंधेष्वप्येव तैः षष्ठीविधानेन तत्र च षष्ठीशेषस्य नेनैव सिद्धौ तत्तत्सामर्थ्यात् समासाभावः कल्प्यते तेन प्रतिपदविधानेति नापूर्वमिति तन्न तत्
हानुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणं शेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसंभवात् किंच कृत्वार्थप्रयोगे ज्ञोविदर्थस्येत्यादिविषये समासनिषेधा
नापत्तिः तत्र शेषग्रहणनिवृत्तेः सर्वसंमतत्वात्कृत्वार्थे इत्यत्र तत्संबंधे भाष्यानुग्रहाभावात् एवं ज्ञोविदर्थस्येति सूत्रे पितत्संबंधेनात्यंतभाष्यानुग्रहः अधो
गर्थेत्यादौ मंडूकानुवृत्तिः एतच्च दिवइति सूत्रे विस्तरेणोपपादितं शतस्य देवितेत्यादौ तदनुयोगे कर्तृकर्मणोरित्यस्य निषेधेनानेनैव षष्ठासमासनिषेधस्य भ
गवतइष्टत्वात् अतएव भाष्येनेदं प्रत्याख्यातं अतएव प्रतिपदविधानाकेति प्रश्ने सर्वा प्रतिपदविधानाशेषलक्षणां वजैयित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति च क
द्योगेति भाष्ये उक्तं तत्र शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थः प्रतिपदविधानेत्यस्य कास्कविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः तेन तुल्यार्थे रित्यादेर्न तत्त्व
मित्यलं पूर्णोद्यर्थे रिति आदिना गुणसहितौ अत्र पूरणार्थत्वेन पूरणात्त्वार्थे तोयादनिति अनंतस्यापि ग्रहणं व्याख्यानात् गुणार्थशब्देन केवलगुणवाचो
सन्गुणोपसर्जनद्रव्यकक्षीगुणिवोधकप्रकृतिकभावप्रत्यायांतश्च गृह्यते व्याख्यानात्तदाह काकस्येति आकडारसूत्रोक्तगुणवचनानां तु नेह ग्रहणं वचनप

राम
२

दानुपादानात् तदेदमिति। अन्यथा ब्राह्मणस्य येदं ता इत्यर्थे शुक्लपदेनासामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेवनेति भावः इदानीं तु शुक्लशब्द एव विशेष्यसमर्पक इति तास्य
 ये परे तु शुक्लमपि सामर्थ्यदुरुपपादं षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्य त इत्यर्थेनादोषात् अत्र हि सुबन्तेन शुक्ला इति पदेन वाक्ये कदेशन्यायेन शुक्लादंता
 इत्यर्थे बोधः एवं च सुबुत्पत्तिः शुक्लशब्दात्स्वाथै एवेति न समर्थप्रकृतिकता सुबन्तस्य अतएव ब्राह्मणस्य ग्रामंगत इत्यर्थे के ब्राह्मणस्य गत इति वाक्ये प्रक
 रणादिना ग्राममित्यर्थे स्यात्तन्यायेन गत इत्यनेनोक्तौ समासो ननेष्यते च तत्र समास इति कर्मणि चेति सूत्रे भाष्यकै यट्योः तस्मात्काष्ठयो दय एवात्रोदाहर
 णं गुणिपरतापि शुक्लादौ नो विशेष्यद्रव्योपादाने प्रकरणादिभ्यस्तदव मत्तौ वाना न्यत्राभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः अनित्योपगुणेति पूरणार्थेनेति च बोध्यं।
 इत्यादीति लोपे चेत्याद पूरणमित्यादि शब्दार्थः तेन कुंभपूरणभवउंक्त्यष्ट इत्यादि सिद्धं परेतु एष कुंभसंबन्धि पूरणमुं च्छसंबन्धौ षष्ठ इति मध्यमपदलोपो।
 समासोऽतएव भाष्येऽनित्यत्वेनोक्तमन्यत्रास्यानभिधानमत एव सर्वेष्वेत इत्यादौ गुणेननेति निषेधात्कथं समास इत्याशंक्यगुणात्तरेण समासस्त
 लोपश्चेति वचनमाख्यं सर्वगुणेति सूत्रे भाष्ये संख्याशब्दास्तु भावशब्दा इति योजनशतादौ क्रौशशतादौ गोविंशतिरित्यादौ च नायं निषेधः तथा च पंक्ति
 विंशतीति सूत्रे भाष्ये ते एते विंशत्यादयः समुदाये सतो भाववचना भवन्तीति विंशत्यादिषु भाववचने षिति च यस्तु तत्रैषां गुणवचनत्वव्यवहारे षिसु त
 तत्सादृश्यात् अन्यथा गावो धनमिन्पुपक्रम्य धनमेको गुणः अपत्यमेको गुण इत्यपि भाष्याक्तेऽत्र धनं चैत्रापत्यमित्यादि न स्यादिति वदंति सूत्रे।
 सुहितेति भावेत्तः तेन फलानां तृप्तिरित्यादावपि निषेधस्तदाह तृप्तिर्या इति तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे संबन्धत्वेनेति भावः औतविंश
 षमप्यह स्वरे विशेष इति तृतीया समासे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्थापादिस्वरपवादः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तः तृप्तिर्यानां सकर्मकत्वात्
 मणिक्तः द्विजस्येति कुर्वन्निन्यपेक्षया न कर्मणि षष्ठीनलोकेति निषेधात् नापि घटाद्यपेक्षयाऽसामर्थ्यात्समासापत्तेः किंतु शेष इत्याह किं कर इत्यर्थः
 इति रक्षित इति अतस्त्वसर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगः संगृह्यते प्रकृतसूत्रे भाष्ये पि अकृतद्वयैरुचैरादिभिरसामर्थ्येन समासाभावे सुत्काकृतद्वयमे
 वोदाहृतं तेनान्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इति गम्यते परेतु द्विजस्य कुर्वन्कृत्वेत्यादौ कारकषष्ठ्यानिषेधात्कटाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यां त्वसामर्थ्या

ल-शेः
स-
३८

समासप्राप्तिरेवनेत्याशंकाद्विजस्यद्विषन्पुणसूर्ये स्योदेतोरित्यादौद्विषः शतुवावचनंतोसुनकसुनोरप्रतिषेधइतिकारकषष्ठीसत्वात्तत्रोदाहृतंभाष्ये तस्मादोदृशेवि-
षयेकर्मणःशेषत्वविवक्षायाः तादर्थ्यस्यसंबंधत्वविवक्षायाश्चाभावएवपाणिनितात्पर्येनिर्णयायैवभाष्यकृतःप्रवृत्तेरित्याहुः स्वकर्तव्यमिति कर्तृषष्ठ्यासमासःतस-
कस्येति परिनिष्ठितविभक्त्यासमासः अत्रपरत्वात्समानाधिकरणसमासंवाधित्वाषष्ठीसमासः प्राप्तः किं दोषिकर्मभीष्माद योपोतिपक्षेपरस्यगन्वयएवेतिनासामर्थ्य-
क्रियान्वयनियमश्चनसाक्षादेवकिंतुयत्तद्द्वाराकारकत्वंतद्द्वारकोपोत्पुक्तं अतएवैतन्निषेधसामर्थ्यकंपतत्यक्षे नचसमानाधिकरणमसमर्थवदित्यसामर्थ्य-
समानाधिकरणाधिकारेसमानमध्यमवोरश्चेतिपाठेनतस्यसमानाधिकरणाधिकारस्यसमासाविषयत्वेप्यन्यत्राप्रवृत्तौमानाभावादिति वाच्यं अधात्वभि-
हितमित्युक्त्या धातूत्तरप्रत्ययेनकर्मोभिधानेयजुषः पोयमानस्येत्याद्यर्थमावश्यकत्वात् स्यष्टं चेदंभाष्ये समर्थसूत्रभाष्यक्तेः प्रकरणांतरस्थेइसुसोरीतिष-
त्वेपितत्प्रवृत्तिरित्यन्यत् ननुषष्ठीसमासस्यनिषेधेपिविशेषणसमासेत्रदुर्वारइतिनिषेधेफलाभावोत आह। विशेषणसमासस्त्विति विशेषणविशेष्येणेत्यु-
भयोपादानेननत्वावच्छेदकधर्मयोः परस्परव्यभिचारएवविशेषणसमासप्रवृत्तिरिति तुनयुक्तं कैलासाद्विरित्यादौसमासानापनेरतएवोभयोपादानेस्यष्टार्थ-
मितिकैयटः इह तस्यकस्यसर्पस्येत्यादौ तयोः समासयोरत्रफलेविशेषाभावादितिभावः एवंप्रथमांतेनसमासइतिपक्षेपिषष्ठ्यंततत्प्रयोगाभावएवानभिधा-
नादितिबोध्यं एतच्चभाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषये अतए-
वान्यस्यपदस्यार्थइत्यर्थेकोन्यपदार्थइतिसूत्रप्रयोगः संगच्छते एवंचनोलोत्यलस्यगंधइत्यादिमाध्वेवनिषेधसामर्थ्योदितितुनेतं गमनस्यश्रेयसइत्या-
दौकर्मधारयेश्रज्यावमकन्यायवत्सुभावेकर्मधारयइत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासेत्वंतोदात्तत्वमितिभेदेनतत्सामर्थ्यक्यात् फलांतरमुप्याह।
गार्धेनोरितिजत्रहिषष्ठीसमासेगुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चधेनोः पूर्वनिपातोविशेषणसमासेतुगोरितिभेदइतिभावः आदि-
नाभोज्यस्यास्येत्यादिसंग्रहः येतूपसर्जनसंज्ञामन्वर्थनाश्रयंतेतेषां षष्ठीसमासेपूर्वनिपातानियमइतितद्वारणायनिषेधोविशेषणसमासस्तुस्यादे-
वेतिकैयटः परेतुप्रश्नानिर्दिष्टमित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्याषष्ठीतिसूत्रेप्रत्यासत्पायेनसुवंतेनसमासस्तदर्थनिरूपितसंबंधाद्यर्थकषष्ठ्याग्रहणमेवं

रामः
१०

च प्रकृतेन समासप्राप्तिरिति समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव ध्वनितं चेदमत्र भाष्ये तथा च भाष्यं समानाधिकरणे किमुदाहरणं एकदेश्याह रात्रः पांठलि।
 पुत्रकस्य प्रष्टाह नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति उक्तं आशय उदाहरणवाद्येकदेश्याह कथमसामर्थ्यं प्रष्टेकदेश्याह समानाधिकरणमसमर्थवदिति उदा-
 हरणवाद्येकदेश्याह अ धात्वभिहितमिति तद्धेषात्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणमित्युपसर्जनसंज्ञासूत्रस्थभाष्येकवाक्यतयास्येवं व्याख्यास्येवौचित्या-
 दित्याहुः व्याख्यानात्पूजायामिति सूत्रोपलक्षणमित्याह मतिबुद्धीति राज्ञां मत इति तस्य च वर्तमान इति षष्ठी अयं च कारक षष्ठी शेष षष्ठ्योरुभयोरपि स।
 मासस्य निषेधः तयोः समासयोः स्थायादिस्वरसमासस्वरभ्यामंतोदात्तस्येव प्राप्त्या फले विशेषाभावात् ननु नयन्नाह भूते तांतेनेत्यादि न च वर्तमाने तो भू-
 ते तस्य बाधकस्तत्र कौडिन्यन्यायादिति वाच्यं भूते क्तैः वश्यं प्राप्ते वर्तमाने तस्यानारंभात् भूतत्ववर्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात् दधिदानेऽवश्यं
 प्राप्ते तत्र दानारंभात् भूतत्वेन दधिदानबाध इति बोध्यं कर्मणि च अस्य क्तेन न संबंधः पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्तदाह कर्मणीति षष्ठीति च शब्द इतीत्यस्या-
 र्थ इति भावः एवं च तस्याननुवृत्तिरेव इक्षुभसिकेति धात्वर्थनिर्देशे एवुलकर्मणि षष्ठ्या समासः कर्तुः प्रयोगाभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः कर्मणि चे-
 ति निषेधो न शंक्यः पर्यायाहं णीत्यतिष्विति भावेण्वुजित्यन्य पत्यथेति प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः कैयट इति प्रत्यासत्त्या कारक षष्ठ्येव त-
 न्निषेध इति भावः गुणिविशेषक इति भाष्यप्रतीकमुपादाय बहुष्विति सूत्रे कैयट एतत् कर्तरि च अत्र सामर्थ्यात्कर्तारि इति षष्ठ्या एव विशेषणं भवतः शायि-
 केति पर्यायेति एव च धात्वर्थनिर्देशे एवुलत्वा नित्यं क्रीडा जीविकायां निषेधस्य सिद्धेर्नित्यग्रहणाच्च विधिरयं दंतानां लिखितेत्यादौ जीविकायां न चोऽन।
 मिधानात् क्रीडायां न चोऽसंभवाद् द्विच्छिन्नत्वाच्च तस्यात्रा संबंध इत्याह अकेनेति अके जीविकार्थ इत्यत्रा कग्रहणं त्वयैग्रहणवत्स्यष्टार्थं प्रतिपदोक्तत्वे-
 नैतद्विहितं समास एव तत्र प्रवृत्तिरिति सिद्धेः संज्ञायामितीति यद्यप्यत्र धात्वर्थनिर्देश इत्येव सिद्धं संज्ञायामिति त्वधिकरणार्थमिति कृतं तेन वक्ष्यते तथापि तदर्थ-
 स्य भावेऽपि प्रवृत्तिरन्याया संज्ञायां विशेषविहितत्वाच्चारिणार्थो भावेऽपि तस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहेण प्रवृत्तौ नियामकत्वमस्तीत्यन्यत्र प्रपंचितं संज्ञायामिति।
 एवुलित्येव पाठः उदाहरणेऽधिकरणेऽइति तत्त्व षष्ठी समासप्रसंगेन तदपवादमेकदेशि समासमाह पूर्वोपरेति अवयवित्वं चावयवापेक्षं तद्वाचका।

लशे.
स.
३८

अपस्थितत्वात्पूर्वादयस्वेत्याह पूर्वोदयइति अधिकरणं द्रव्यं एकत्वविशिष्टद्रव्येवर्तमानेनावयविवाचकेनेतिवाच्योर्थः फलितमाह एकत्वेति मध्याह्नइति।
राजाहइतिटच् अहोह्नइत्यहोदेशः अधेनपुंसकं निर्देशादेवनपुंसकत्वेत्यनेनपुंसकग्रहणंसूत्रनिर्देशोलिङ्गाविवक्षाज्ञापनार्थं नचसमांशवाचिनित्यनपुं
सकग्रहणायेतत् एओइस्वइगितिसूत्रेणचोह्रस्वशसनेअर्थकारेकारयोर्विधानमाशंक्यनवेदेनेवलोकैर्धेएकारेधेओकारेवास्तीतिभाष्यप्रयोगात्समांश
वाचिनोपिनित्यनपुंसकत्वाभावात् अवयववाचीतुपुष्टिङ्गएव अप्रपञ्चग्रामार्धइत्याद्यपिसमप्रविभागस्वेत्याहुः पिप्पल्याएकविभक्तौत्युपसर्जन
त्वाद्द्रव्यत्वस्यावत आह एकविभक्ताविति नत्वेवंपंचानांखट्वाणांसमाहारइतिविग्रहेपंचखट्वीतिनसिध्येदत आह एकदेशीति इदंचापथंनपुंसकमिति
सत्वेपंचखट्वीतिभाष्योदाहरणात्ज्ञायते निषेधंवाधित्वेति भागार्थकान्प्रत्ययांतोपिस्वार्थिकत्वात्पूरणार्थइतिभाष्यस्यष्ट पूर्वत्यादिविहितएकदेशिसमा
सःपरवस्त्रिङ्गमितिस्त्रस्यमेकदेशिसमासपरंतत्पुरुषग्रहणंचपरवस्त्रिङ्गमितिस्त्रेभाष्यप्रत्याख्यातं द्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामिप्राप्रादिषुचाप्राप्तिरेव तदेकदेशि
ग्रहणमपिनकार्येकथंएकदेशिसमासोनारप्सतेअधेपिप्पलीत्यादिः समानाधिकरणसमासः अवयवेसमुदायरूपारोपादधंचसापिप्पलीति नचभेदवि
वक्षायांषष्ठीसमासबाधार्थेइष्यतएवषष्ठीसमासोग्रामार्धमित्यादिवत् पिप्पल्यर्धमित्यादिभवितव्यमेवेतिभाष्यात् द्वितीययाच्यइति नचान्नप्रश्नेषेहि
तीयांतस्येवाकारः स्यान्नप्राप्तापन्नयोरितिवाच्यं प्राधान्येनतयोरेवादेशात् चकारश्चभिन्नक्रमइतिभावः प्राप्तापन्नेइत्युत्तरमकारप्रश्नेषः प्रगृह्यत्वंसौत्रा
त्वान्नेतिभाष्यस्वरसः एकादेशस्यपूर्वोत्त्वेनग्रहणात्प्राप्ताशब्देनसमासः जीविकाशब्दस्येकविभक्तौत्युपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरितिह्रस्वेतदंतादावितिवाधं
बहुव्रीहिणात्तुनगतार्थतास्वरेविशेषात् कालाःपरिमासस्यजातइतिषष्ठीसमासेनसिद्धेजातमासइत्यनिष्ठनिवृत्तये इदं यद्यपिवहुव्रीहिणेदंसिद्धेजातिका।
लसुखादिभ्योनाच्छादनात्तोवाजातइत्यनेनांतोदात्तत्वेनस्वरेविशेषाभावात् जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठेतिवचनात्तनजातस्यपूर्वनिपातः तथापिजातवक्तु
त्वेनसमासेमांसेजातवानित्यादावंतोदात्तार्थमावश्यकमिदमितिकेचित् फेतुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठीस्वीकारेणमासस्यजात
इतिविग्रहस्यतत्रषष्ठीसमासस्यचखपुष्पायमाणता अतएवभाष्येउत्तरपदार्थप्रधानत्वेनसमासात्षष्ठीमाशंक्यसंबंधस्यप्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात्

राम.
९९

रिहता ॥ अन्यथा मासस्य जात इति विग्रहेण तत्प्राधान्यं दर्शितं स्यात् यत्र षष्ठी प्रसक्तिरेव न षष्ठीति सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थं तदेवम मापिकांलाः प
 रिमाणौ नासमस्य तेन नुपरिमाणीकालेनेत्यर्थात् किंच मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणा अतीतमाससंवेधिजननक्रियाकर्तुरिव तत्संवेधिगमनादिकर्तुरपि मासजातशब्दा
 त्पतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेस्नभिधानमेव अत्र विग्रहे ह्येतौ चोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वं न च विग्रहे पितृत्वे जातान् षष्ठ्यनुपपत्तिर्विशेषणादेव षष्ठीविधा
 नादिति वाच्यं वाक्यस्य कृत्यर्थवोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभावे वेपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारनिवृत्तेः अन्यथा समासे जातप्रधान्येन विशेषणविभक्ति
 षष्ठ्या पादनस्य भाष्ये असंगत्यापत्तेः मम तु न दोषः विग्रहे तस्यैव प्राधान्ये पितृत्वं स्थिति वत्समासादपि तदा पादनसंभवात् तदुत्तरषष्ठ्येव तत्र मासविशेष
 णाकसंवेधप्रतीतिवत्समासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्संभव इत्याशयात् शब्दस्वभावएव च तद्व्याप्तासेवीजं यत्तु एकार्थोभावबलाद्गुणो विशेष्यविशेषणभाव
 व्यत्यास इति तन्न एकार्थोभावफलेषु भाष्येऽस्यागणनात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगापत्तेः किं प्रधानोयं समासः उत्तरपदार्थप्रधान इति भाष्यं वृत्ति
 विग्रहोभयपरं समासपदेन तस्याप्युपलक्षणात् अन्यथा सासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंवेधदर्शनेनौत्सर्गिकत्वाच्च तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्र
 धानत्वनिर्णयेन किं प्रधानोयं समास इति प्रश्नस्य निर्दलत्वापत्तेः तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यत उभयविषयोयं प्रश्न उत्तरं चेत्पुनश्चितं ॥
 अन्यथोत्तरपदार्थप्रधानोयं तत्पुरुषस्तेनान्ये रुत्तरपदार्थप्रधानेः सधर्मेणाभवितव्यं अन्यत्र चोत्तरपदेयां तर्वेति नीविभक्तिः सैव समासेपि भवति इह नुवा
 क्ये षष्ठीसमासप्रथमाकेनेतदित्येवाशङ्क्येत प्रातिपदिकेनोक्तत्वेन प्रातिपदिकार्थतयाऽशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरं तुल्यमेवेत्याहुः मासजात इत्यादौ मासत्वेनैकमा
 सव्यक्तिरेव ध्यतेऽन्यथा परिच्छेदकत्वं न स्यात् मासो जातस्येत्याद्यर्थे तु न समासोऽनभिधानात् उत्तरपदेनेति इदं वार्तिकं एतत्सूत्रविषयमेव तद्विना र्थेति ॥
 सूत्रे पाठेपि न हि षयस्यैव भाष्यकृतो दाहरणात् पूर्वत्र त्विति द्यह जात इत्यत्रेत्यर्थः अक्षशौड इति अधिकारणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौ
 डादिभिः सामर्थ्ये आसत्त्यादिक्रियातर्भावेण सामर्थ्यमिति तु न युक्तं तदप्रतीतेः सांकाश्ये सिद्ध इति सांकाशेन निर्वर्तिते वनेतपसा सिद्ध इत्यर्थः सांका
 श्येन गेरे सिद्धो जात इत्यर्थो वा ध्वाक्षेणक्षे व्याख्यानादर्थसहणं तदाह इवेति तत्र सद्वयो गुरुकुलादौ न चिरं तिष्ठति स एव मुच्यते एवं हि निदा भवति ऋणग्र

ल.शे.
स.
४०

हणमावश्यकोपलक्षणमित्याह आवश्यकेइति तत्फलितमाह पूर्वोक्तेगेयंसांमेति तत्पुरुषेकतोत्पलुक् अयंसमासोयत्प्रत्ययान्तैकमिधानुस्वाभाव्या।
त तत्रेत्येतत्प्रत्ययमिति अधिकारावाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपिसप्रमीतिरुक्तिरुक्तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः अवतप्रेनकुलस्थितमिति अव्य-
वस्थितत्वंप्रतिपत्त्यात्रनिंदा गेहेनदीति नदेशब्देइत्यस्मास्मिनिः तत्पुरुषेकतोत्पलुक् सर्वत्रसमासांतरेइतिसमासप्रकरणादितिभावः तेनपात्रेसमिति-
रित्यादिभवत्येवसमासश्चानंतरत्वात्कर्मधारयएवेत्याहुः प्रवेशेनेति तेनपरमाः पात्रेसमिताइत्येव समितेतिनिरनुस्वारं पूर्वकालैकं अत्रपूर्वकालशब्दे-
र्यपशब्देन्येषद्वैस्वरूपपराः पूर्वः कालोयस्यतद्वाचक शब्दः प्रत्यासत्त्यापरकालवाचकेनसमस्यतइत्यर्थः सिद्धेपूर्वनिपातेति संधाविशेषणत्वस्यानैयत्य-
पिसंधामेवतत्त्वार्थमितिभावः नियमवाधनार्थेचेति मुख्याद्यर्थकैकशब्दस्यतुअप्रसिद्धत्वान्नात्रग्रहणमितिभावः नवशब्दः पुराणसाहचर्यान्वृत्तनार्थः
जरन्तुहः समानाधिकरणेनेति किं एकस्याः शैल्युप। नियमार्थमिति विशेषणमित्येवसिद्धेनियमोयमितिभावः विशेषणमित्यस्येवायंनियमः तेनपंचगुः प-
चगवमितिचसिध्यति पूर्वसूत्रमित्यादौसंज्ञात्वाभावेपिकालवाचकत्वात्समासः एवदेशवाचकेनापीतिबोध्यं तद्वितार्थो वैषयिके आधारेसप्रमीविषयत्वेच-
नेकप्रकारैरित्याह विषयेइत्यादि तद्वितार्थेवाच्य इतिनुक्तं पंचनायिति रित्यादौसमासेनोक्तत्वात्तद्वितानापत्तेः अतएवद्विगोस्तद्वितस्यलुग्वचनंचरिता-
र्थं तद्वितविषयेइत्येवसिद्धेः ग्रहणंस्यष्टार्थं मत्वर्थेनायंअनभिधानात् तदर्थेपरेणवहुव्रीहिणाऽस्यवाधाच्च समाहारः समूहः भावयजंतत्वात् अतएव
पंचानांखट्वानामितिनियमेनषष्ठ्यामेकविभक्तित्वेनोपसर्जनत्वात् द्वेऽदंतद्विगुत्वात्पंचखट्वीत्यत्रडोपसचावयवाभिन्नौबुद्धिकल्पितभेदवानपि समूह-
स्यतद्वितार्थत्वेपिसामूहिकस्यलुकिपंचगवमित्यत्रगोरतद्वितलुकीतिरुक्तेनस्यात् पंचकुमारिरित्यादौलुक्तेतद्वितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययलुक्स्यादितिष्ठत्य-
हणं तत्सामर्थ्यादेवात्रवाच्येइतिव्याख्यातं उदात्तइतिसतिशिष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमासांतोदात्तत्वेनेतिभावः विकल्पेप्राप्तइति मत्ताविभाषयेतिभावः ततश्च
पक्षेऽजभावेपंचगोधनइत्याद्यपिस्यादितिभावः स्पष्टंचेदंभाष्ये। एवंचोभयनापिनित्यत्वमात्रबोधकंवार्तिकमितिबोध्यं अतएवैतद्वार्तिकमुक्त्वाकिं प्र-
योजनंसमुदायवृत्तावश्यवानांकदाचिदप्यवृत्तिर्माहृत्येवप्रयोजनमुक्तंभाष्ये तत्रतत्पुरुषोवहुव्रीह्यावयवोत्तरपदेइवतत्पुरुषावयवोत्तरपदेपि अतएवो-

राम-
१२

तपदेनपरिमाणानादिशेषेति इयेइत्युक्तं हं हस्तुवहुव्रीह्यवयवोत्तरपदस्य वा गृह्यदप्रियइत्यादौ प्रियशब्देनोभयोः सामानाधिकरण्यं न हं वा वयवोत्तरपदे चर्षो हं हे होतृपोति
 नेशोऽङ्गत्वरइति भाष्यप्रयोगेण तदनभिधानात् पदयोर्निष्कृष्ये कार्योभावाभावेपिसमासादिप्रवृत्तिरस्तीति निरूपितम् एवं नयोर्निष्कृष्यसामानाधिकरण्यभावेपियथा
 कथञ्चित्सामानाधिकरण्यनियामकमाहायेव तत्प्रवृत्तिरतएव पश्चिमशालाप्रियइत्यादौ पुंवत्वसिद्धिः पुंवत्वेयथा कथञ्चित्सामानाधिकरण्यनियामकं समासे निष्कृ
 ष्येवेत्यत्र न विनिगमकं अस्य प्रत्याख्यानपक्षे एकविंशतिर्भास्वजावंश्याः प्रियायस्येत्यादिवहुव्रीहा अव्ययीभावादितु नानभिधानात् वस्तुतो नित्यत्वांशेऽपिन्यायसिद्धः अथाण
 मेकार्थोभावेह्योर्व्येष्टायादुरुपपादत्वादित्यन्यत्र विस्तरः गोरता तत्पुरुषस्येति राजा ह इत्यत एव चानुवर्तेते गोरतस्य तत्पुरुषस्य समासस्या तद्वृत्तित्थस्तत्फलितमाह गोर
 तादिति नत्विति ननु तद्विहितलुग्विषये इत्यर्थः तेन पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुरित्यत्र न सकापूर्णीत्यत्रापि समाहारे द्विगुः एकमप्यष्टपंचकश्चित्पणोदददने कं मन्यत इति तत्र
 लेपितवहुत्वा अयसमाहारसत्वात् एकभिस्तीति तु नानभिधानात् द्विगुरेकवचनमितिकर्तैरित्युद् सामान्येन पुंसकं इदं सत्समाहारद्विगवेव अनुवादत्वेलाघवात् अतएव पं
 चपूलो नामेकशेषेन अनुवादफलं तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य न कदाप्युद्गतावयवभेदस्येति बोधने तेन हं वाच्येतथा विवक्षाया अपि बोधनं उद्गतावयवभेदः
 समाहारएवेतरयोगपदेनोच्यते स न पुंसकमित्यत्र तच्छब्देन समाहारद्विगो हं हस्यचप रामशस्तदाह स न पुंसकमितौति कुत्सितानि वर्तमानेति व्याख्य
 नात् कुत्सैरिति करणे ल्युट् दुर्दुरुदुष्टकर्मकर्तैरित्युद् लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरणाधिकारस्याबाधः येन वस्त्वंतरं स्ववृत्तिधर्मवत्त्वे
 न पश्चिद्यते न ह्युपमानं सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वं परंतु स्वसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवादिद्योत्यं ।
 साधारणधर्मसंबंधस्योभयत्र बोधे तात्पर्यग्राहकता चोपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामउपमेय इति बोधः अतएवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्व
 नियमः समासेत्वस्यार्थस्य समासशक्तिबलाद्बोधः उपमानानीत्यस्योपमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः अन्यथा स संबंधिकत्वात् सामान्यवचनैरित्येव तेन
 समासलाभे तद्वैयर्थ्यस्य एवमेव एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्युपमेयत्वेन बोधकमित्यर्थे कं एवमेव भाष्यस्वरस इत्याहुः उपमितं उपमेयत्वमुपमानं परि
 ष्ठेयत्वं मुपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विषण्णतेव तदाह विशेष्यस्येति एतच्चोपमितमित्येतत्स्वरस्यात् तस्योपमानेन नित्यसोकांक्षत्वा ।

ल.शे.
स.
४९

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

चम्याप्रादीनामुपमानत्वेऽवउभयोः समानलिंगत्वएवचप्रवर्तते अतएवपरवस्त्रिंशमितिस्त्रेद्वैकदेशिनोरितिन्यासं कृत्वा तत्पुरुषग्रहणं प्रत्यक्षत्वात् अन्य
यास्य पूर्वपदार्थप्रधानस्य भाष्याच्चिरित्यादौ दृश्यमानपरवस्त्रिंशस्य सिद्धयंत्युरुषग्रहणावश्यकत्वेन तदसंगतिः स्यष्टेव भाष्याच्चिः कतिगंभीरइत्यादौ सासा
न्यधमेप्रयोगेपिलिंगभेदेपिमयूरव्यं सकादित्वात्सिद्धं सचराजंतरमित्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानोपि दृष्टः सुरवस्त्रिंशतापितत्वादेनैव विशेषणसमासेन तु न सिद्धि
पमानस्य विशेषणतया पूर्वनिपातापत्तेः एवं च भाष्याच्चिरित्यादौ रूपकमेव यतु अनुपातधर्मेण साम्यविवक्षणादनेन समासइतितन्न एतदुपादानवैयर्थ्योपत्ते
रुपातधर्मसत्त्वेनैव साम्यप्रतीतेरनुभावात् सकलः पुरचंद्रो गजने इत्यादावुपातधर्मातिरिक्तधर्मस्य साम्यप्रयोजकस्याभावाच्चेति दिक् पुरुषव्याप्रइति उपमानश्रु
याप्राभिन्नः श्रुः पुरुषउपमेयइति बोधः व्याघ्रइवश्रुइति न च श्रुसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्र समासाप्राप्तिः प्रधानस्य सापेक्षत्वेप्यसामर्थ्याभावात् विशेषण
मुपमानंतु नित्यसापेक्षमिति तत्सापेक्षत्वन्न दोषः साधारणधमेवत्वेन परिच्छेदकत्वं हितत्वं तच्च तत्वेन ज्ञातस्यैव यद्यप्युपमेयवत्त्वेन
परिच्छेद्यत्वमेव तथापि तस्य तत्त्वं विधेयमेवेति तन्न नित्यसापेक्षमिति दिक् विशेषणं अत्र विषयताविशेषरूपं विशेषणत्वादिगृह्य
ते व्याख्यानात् तृतीयेदकभेदशब्देभ्यामपि न देवव्यावर्तकत्वरूपं तनुनीलइति सामान्योपक्रमे उत्पद्यस्याप्यसौ त्वव्यावर्तकं अत्र जातिसंज्ञयोगेण क्रिया
भ्यां समभिव्याहारे विशेष्यते व गुरा योः क्रिय योगेण क्रिययोश्चानियमएव व्याप्यव्यापकभावाना पन्नजात्योरप्येवं यथाभूतमूर्तयोः तद्वावापन्नयोस्तु व्याप
कस्य विशेष्यते व यथाशिशयादृशइति यत्रैकोऽवयवशब्दः परः समुदायशब्दः तत्रावयवस्य विशेषणत्वमेव अतएव वणीवर्णेनेति सूत्रेभाष्ये कस्मात्
रंगइत्युदाहृत्य तृतीयासमासेनेदं सिद्धमित्युक्तमन्यथाकर्मधारये पूर्वनिपातानियमेन तृतीयासमासेन तन्नियमेन तदसंगतिः स्यष्टेव द्वयोप्यवयवशब्दत्वे
न नियमः एवं च सोमयाजिडित्यइत्येवोचितं डित्यसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव कुञ्जखजः स्वज्ज कुञ्जइत्यादौ विषयताया अपिशब्दबोधेभानाहो धेविशेषइ
ति दिक् पूर्वोपरवहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्देः पाचकादिभिरेषान समासइति समर्थसूत्रेभाष्ये एवं चापराध्यापकइत्युदाहरणं चिंत्य अपरमोमासकइत्या
द्युचितमुदाहरणं भृत्यभरणोयादौ विशेषणमिति तत्प्रवर्तते एव तपितत्रैव भाष्ये स्यष्टं च्यथैइति तेन त्रेणीनामेव दंडनादिरूपकरणेन समासः स्यातां न

तेन न प्र
कृतादि
रुतिगणः
नानि
यनापि
सबध्यते
तेनोभ
नानि
यनापि
सबध्यते
तेनोभ
नानि
यनापि
सबध्यते
तेनोभ

यसमासः नञग्रहणं चर्कियागतासमाप्तिद्योतकाव्ययोपलक्षणं तेन कृतापकृतादिसंग्रहः पूर्वनिपातनियमार्थे चेदं देवब्राह्मण इति देवपूजको ब्राह्मण इत्यर्थः य
द्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थे लक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादि निवृत्त्यर्थे इदं सन्महत् महापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषण
समासे बोध्यः अत्रापि महत्वेन पापस्य स्वगुणांशे पूजास्त्येवेत्यन्ये वृंदारकनाग वृंदारकशब्दो देवजातिविशेषवाचो द्वितीयो गजसर्पवाचो अन्यो गजवाचो तेषामुपमानत्वेनै
व पूजावाचित्वादाह व्याघ्रादेरितिकृतमोसमान्येति गोकंजरः स्थूल इत्यादौ कतरकृतमौह्योरेकस्य वा बहूनामिति सूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानान्न कृतमोभवतां पंडि
त इत्यादौ समासाभावात् जातिपरिग्रहे इति यथान्यासेऽपि कतरार्थं तत् किं राजेति किमः सेप इति समासांत निषेधः सेपे किं को राजा पारलिपुत्रे तत्पुरुषः
तत्पुरुषाधिकारेण तत्करणत्वेकसंज्ञाधिकारतस्या अनया बाधः स्यादिति बोध्यं समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थो न व्याख्यानात् पुंवत्कर्मधास्त्रियाः पुं
बद्धा पितृपुंस्कादन्तुडित्यनुवर्तते अपूर्णप्राप्तिरिति तु नानुवर्तते व्याख्यानात् दाह पूरणीत्यादि एतेन स्त्रियाः पुंवत्तस्त्रियादिष्विति सिद्धे इदं व्यर्थमित्य
पास्ते महानवमिति पुंवत्वेऽत्रान्महत इत्यात्वं तथा कोपधादौ रिति एतेन निषेधप्रकरणात् पूर्वमेतस्याऽप्युपवदिति च न कार्यमित्य पास्ते मध्ये पवादस्याये
न परनिषेधबाधानापत्तेः न कोपधायाः संज्ञा पूरणेऽप्यवृद्धिनिमित्तस्य स्वांगाच्चेतः जातेऽप्येति पंचम्येत्यर्थः विध्यन्मूलकत्वरूपमुक्तिमूलकस्य निषेधाश्च
वलोयांस इत्यस्य तु न विषयस्तद्वाधं विना कर्मधारयांशेऽस्य विधेरचारितार्थात् बाध्यसामान्यचिंतया च सर्वे बाधः इभीषोऽप्येत्यादिविग्रहः जातेः पूर्वनि
पातार्थं तु योऽन्युवतीति सूत्रं प्रशंसावच जातिरिति वर्तते ननु मतस्त्रिकादेः स्त्रीत्वात्प्रशस्त इत्यर्थो न युक्तः प्रशस्तागौरित्यर्थ इति पाठेऽत एतद्वादेः पुंस्त्वा
त्प्रकांडस्य स्त्रीत्वाद्युक्तोऽत आह न तु विशेष्यनिष्ठा इति युवत्यामेवेति जरत्या युवतो धर्मो रोपे तु युवतो शब्दस्य विशेषणत्वेन विशेषणमिति समासेऽपि पू
र्वनिपातनियमसिद्धा जरतो ग्रहणस्यैवैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः कृत्यतु कृत्यप्रत्ययांतास्तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समस्यंत इत्यर्थः तुल्यमहानित्या
दौ परत्वाद्नेनैव समासः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सत्कृत्यं परमपूज्य इत्यादौ षष्ठी समासे बोध्यः यद्वा बाहुलकादेतद्विषयसन्महदित्यस्यैव प्रवृत्तिः सामे
र्थादिति पूर्वनिपातस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः जातिभिन्नवाचकेन समासे हि पूर्वनिपातानियमे प्रोप्तेन नियमार्थमिदं सार्थकमिति अजा त्वेतद्व्यर्थ

स.शे.
स.
४२

सगदितितत्ता मर्याद्विशेषणसमासबाधइति तात्पर्यं इदं प्राचामनुरोधेन परेतु अजात्येत्युक्तार्थस्य स्पष्टतया लाभायेवातएव कुरुगार्हपतेतिसूत्रभाष्योदहने पण्यकं
 वंत्तः पण्यहस्तीत्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः भोज्यओदनइत्यत्रासमासस्येष्टत्वे बाहुलकाद्बोध्यइत्याहुः समानाधिकरणेनेति वर्णेवाचिनातादृशेन वर्णेवाचिना
 मस्यतइत्यर्थः सारंगश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवकेलाक्षणिकइतिसामानाधिकरण्यविशेषणमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थं नचवर्णो वर्णेष्वनेतइति स्वरविधायके प्रतिपत्तिः
 दोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमिदं अतएव सारंगस्यावयवः कृष्णः सारंगकृष्णइत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनेति वाच्यं कर्मधारयस्वरप्रकरणे तत्पाठेन सिद्धिरिति दिक् बहु
 वचननिर्देशाद्वा द्युर्थावगतिरित्याह कडाभादयइति कर्मधारये किं कडारपुरुषको ग्रामः एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवास्वलतौतिसूत्रेजरतौग्रहणस्यापि ज्ञापकम्
 त्वात् चतुष्पादौ जातिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकलब्धमर्थमाह जातिवाचिनइति मयूर व्यंसकइति केचित्तु मयूरइव व्यंसकइत्यर्थे उपानसमासापवादोऽयं प्रतिपत्तिः
 दोक्तोपमानसमासविषयकपूर्वपदप्रकृतिस्वराभावायेत्याहुः उच्चावचमिति उच्चावचादेशोत्र उच्चनीचमित्यर्थे इदमित्यन्ये निश्चितप्रचिक्षेपा निश्चयप्रचिक्षेपाः सतदं
 तर्गेणसूत्राण्यह आख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः अत्रैहीडादयइत्यतोऽन्यपदार्थइत्यनुवर्तते गणे तस्य पूर्वपाठत इहत्वसात्तित्यार्थे तां तस्य ध्वनयितुं त
 स्य व्युत्क्रमणपाठस्तदाह यत्राभिधीयतइति अश्रीतपिवतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्राप्तिपदिकत्वाच्चटापृखादतमोदतेति
 मोदतामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः एहीडादयति लङुतमपुरुषेकवचनस्य ईडेइत्यस्य ईडादेशः एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य यवादेशः उद्धरकोष्ठादिति उद्ध
 रोत्सृजेति विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति कोष्ठादिति तूद्धरेत्यस्याकांक्षा पूरणाय इहपाठइति एहीडादिषु तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदायानामित्य
 र्थः कर्ततेति उत्तेरित्यादिः जहिजोडमित्याभोक्ष्येनय आहसजहिजोडः चिन्मात्रमिति अत्रानुनासिकनित्यतानि पातनात् एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः मा
 यूरव्यंसकादयश्चेति चकारएवकारार्थः तेन एषां समासांतरघटकतानेति परमो मयूरव्यंसकइत्याद्येव ईषडुणेति अकृतेत्यस्य स्थाने इदं तदाह ईषडुत्तमिति
 नञ् अकारो निषेधार्थकनशब्देन समासेन त्पुरुषत्वाभावाय तेन नैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोन अत्रैव नलोपं वारयितुं लोपविधायकेन कारोच्चारणं प्रसिद्धतर
 त्वान्न नत्राव्ययं न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् येतुनेत्यव्ययं नेच्छन्ति अतएव नलोपो नञ् इति सूत्रे नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं व्यर्थं नस्येत्येव सिद्धं नचप्रकृत्पुत्रेदोक्

सं
२५

सानुबंधकत्वात् अव्ययैष्वपिनेत्येवपाठ्यइत्याशयः पासनपुत्रइत्येतद्वारणार्थेतुसानुबंधकः पठितइतिभाष्यार्कसंगच्छतेइतिवदन्तिचतेषामुभयत्रापिजकारः स्यद्य
 र्थः नैकधेत्यादिनांतरीयकमितिचपृषोदरादित्वात्साधु नलोपो नजोऽशितिसिद्धेऽलोपवचनंसाकचकार्थं तेनाकब्राह्मणइत्यादिसिद्धमिति एकै ननेत्यादौहि।
 त्वेबहुव्रीहिवद्भावेपिनानेनलोपः उत्तरपदशब्दस्यमुख्यसमासचरमावयवेएवरूढेरित्याहुः तस्मान्नु नजोनुडभावायनाकनासत्ययोनैलोपाभावेतद्वारणा
 यचतस्मादिति ततोव्याख्यानाच्चाचौतिषध्वर्थेसप्रमो सप्रमोनिर्देशस्तुयस्मिन्विधिरितिपरिभाषाप्रवृत्तयेतदाह अजादेरिति नुक्तुनकृतः ड-मुद्रप्रसंगात्
 अनश्वइति आरेपितोश्वइतिबोधः नञ्तुद्योतकः तत्रतादात्म्यारोपस्यभेदसादृश्ययोः सतोरेवसत्वेनसंसर्गारोपस्यतदभाव एवत्वेनारोपितत्वबोधेसाह
 श्वाभावादिनामर्थतोबोधइतिनाब्राह्मणपदाहोष्ठादिप्रतीतिरित्यत्रवित्तरः अर्थाभावेइति तत्राप्यारोपितो घटइत्येवबोधः भेदेनतदरोपबोधेऽत्यंताभावबो
 धस्तादात्म्येनतदारोपबोधेभेदबोधोऽनचप्रकरणादिकेनियामकंइतिबोधं विकल्प्यतइति पूर्वपदार्थप्राधान्यव्ययीभावउत्तरपदार्थप्राधान्यमिति
 भावः न्यायसिद्धेर्लिंगमप्याह रसोहेति असंदेहादित्यस्यारोपितः संदेहइत्यर्थः संदेहाभावः प्रयोजनमिति यावत् अव्ययीभावेनहंहेहिपरचस्तिंगे।
 नासंदेहाइत्यनुपपन्नमितिभावः इदं पश्यशायांभाष्य असंहितमिति संहितासंज्ञासूत्रेवार्तिकं द्रुताभिन्नायामध्याविलंबितादृतौसंहिताभावइति तदर्थः प
 रेतुभाष्येनञ्तुसुरुषोन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्यधर्मपरतयानविचतेब्राह्मण्ययस्मिन्सोऽब्राह्मणः बहुव्रीहस्तुतस्यधर्मपरत्वेचरितार्थः अतएवना
 जोस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेत्यनेकमिति सूत्रस्थवार्तिकंसंगच्छते एतेनतत्वेअपवादत्वादयंबहुव्रीहेर्बोधकः स्यात्इतिकैयटोक्तमपास्तं असइत्यादौसर्वी
 दिकार्येतुएतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासेइतिज्ञापकात्सिद्धं
 अत्रपक्षेऽवर्षोहेमंतइत्यादौविशेष्यगतलिंगवचनापत्तिर्दोषउक्तः तत्रयद्यपिलिंगदोषोर्लिंगमशिष्यलोकाश्रयत्वात्त्रोकस्येतिपरिहर्तुंशक्यतेतथापिव।
 चेनदोषः स्थितः ततः पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हिभविष्यति अत्रापिपक्षेअसइत्यादिसिद्धिः प्राग्वदेवानचपूर्वपदस्याव्ययत्वेनतदर्थप्रधानस्यास्यलिंग
 संख्याभ्याकथयोगइतिवाच्यं शब्दशक्तिस्वभावाद्वाक्येनजोऽसत्वभूतार्थाभिधायित्वेपिसमासेसत्वभूतार्थाभिधायित्वेनतद्योगसंभवात् येद्वागुणवच

ल.शे.
स.
४३

नः मास्यतो लिङ्गादिवत्समासार्थः प्रतियोगितया यत्तद्व्यञ्जितस्तत्स्थलिङ्गादिस मासस्य भविष्यति एतेन त्रपक्षेऽवर्षाहेमंत इत्यादौ हेमंताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसंगा-
इति कैवर्षोक्तमपास्तं अभावेन प्रतियोगिनेऽपि स्वज्ञानयाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्संघटितसमासघटकेनोपस्थित्या च तस्यैवाश्रयस्य ग्रहणोक्तिमात्रं अन्यथा तदोषद-
यितपक्षोर्द्ध माश्रितेऽपि पक्षे तदोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलता पत्तिः एतस्मिन्मक्षतयाऽथवा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तेरसंगतिश्च त्वद्गीत्या हि असुतर्ह्युत्तरपदार्थ-
तिवक्तुमुचितं एतत्पक्षद्वयेऽप्यनेकमित्यादावेकवचनासिद्धिर्वक्ष्यमाणमनसि निधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धांतितं तत्पुरुषस्योत्सर्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च अत्र पृ-
र्वपदार्थप्रधानत्वं पक्षेऽपवादत्वेनाव्ययोभावस्य बाधनात् अत्राव्ययोभावाभावोऽवश्यं स्वीकार्यः अन्यथा व्ययोभावासिद्धिरूपदूषणानुपन्यासेन भाष्यस्य न्यूनता-
पत्तिः तस्मादत्यंताभावार्थेकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनोत्तरपदार्थेनानन्वयादसामर्थ्येननाव्ययोभावोऽमक्षिकमित्यादौ न संदेह इत्यादौ
संदेहस्य गुणत्वेन भवत्येव तदभावबोधो न जा एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तं प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधतीति असंदेह इत्यादौ चारोपितसंदेह इति भव्यारोपज्ञा-
नात्तदत्यंताभावप्रतीतिः किंचार्थाभावशब्देन जौघटकतयास्य सूत्रगृहीताव्ययतयानेनाव्ययोभावः सूत्रगृहीताव्ययेनाव्ययमितिसमासाभावस्य तत्र सूत्रे उप-
दिनयात् अत्र चेदं भाष्यमपि मानं असंहितमित्यत्र संधानं संहितमिति भावेत्तः आरोपितं संधानं आरोपितः परः सन्निकर्ष इत्यर्थे तदाभावात्संहितासंज्ञानप्रा-
प्नोतीत्यर्थे इति न तदसंगतिः संहितशब्दः परः सन्निकर्ष इति सूत्रवलात् स्त्रीलिङ्गोवार्तिकप्रामाण्यात् क्रीवोपि अतएव संहितवदिति प्रातिशब्दतदभाष्ययोः प्रा-
युक्तं अतएव परः सन्निकर्षः संहिताचेदद्रुतायामसंहितमिति वार्तिकं परः सन्निकर्षः संहिताचेदद्रुतायां वृत्तौ हि संहितासंज्ञानप्राप्नोतीति शेषपूरणेन व्याख्या-
यद्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतायामित्यनेनासंहितमित्यंशे र्थतो हेतुत्वेन व्याख्यातो भाष्ये न प्राप्नोतीत्यंशस्य तद्व्याख्यानत्वे ह्य सामर्थ्यात्समासानापत्तिः त्व-
द्गीत्या हि संहितासंज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येवं वदेन् वार्तिककृतो हेत्वकथनेन न्यूनता चेत्पाहुः प्रसंगादहं न जौ न लोपसिद्धीति तिङन्तेन समासाभावादप्राप्नोवचनं अ-
पचसीत्यस्य कुत्सितं पचसीत्यर्थः अतएव नेज्जमानार्थोऽशब्दोऽव्ययेष्वप्रामाणिक इति बोध्यं न ज्ञासमासे अनेकधत्वेव स्यादत आह न शब्देनेति एकशब्दस्य
तिभावस्ततो धाप्रकारेऽकारेऽनेकसंख्यात्वप्रतीतिः एवमेव न मेरुनाराचनां तरीयकादयः साधवः शत्रंत इति पातेः क्षिपिनिपा रेतनाचतुगित्युभेवनस्यत्यादिभि-

राम-
२५

निस्रवेदतिः नासत्याइत्यतानि चत्वारिष्टयकूपदानि एते निपात्यत इत्यर्थः समासे हि न वेदो न सत्येति स्यात् नासत्याइति बहुवचनं वैचित्र्यार्थं न तु बहुवचनात् तस्यैव साधु-
 त्वार्थं नासत्यावच्छिन्नोदस्त्रा इत्यमरविरोधात् अस्मिन्नेव वायं साधुते नान्यत्रानसत्यइत्येवेति हरदत्तः नमुचिशब्दे औणादिकः किप्रत्ययः। सीयतेरिति पाठे स्त्री-
 षहिंसायामिति दिवादिस्तस्याकृतिगणत्वात् स्थियतेरिति ह्रस्वपाठे स्तिनिवासगत्यास्तुदादिः एषु नैव स मासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः निषेधार्थक नशब्दात्तराभा-
 वाच्च कुगतिप्राकुशब्दः पापार्थो व्ययमेवात्र गत्यादिसाहचर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः समर्थेनेति समर्थपदं ततो ययाविपरिणम्यत इति भावः उर्योदि-
 क्रियायोगइति उपसर्गोऽत्यतस्तदनुवर्तते अतएव संज्ञाविधावपि च्चिडाजंशेन दंतविधिः उर्योदये निपाता भवेति निपाताः संतः क्रियायोगे गतिसंज्ञा इत्यर्थः का-
 रिक्ता क्रियेति मर्योदास्थितियत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशेष्वल दासी श्लोकवाचिनस्तु न ग्रहणे व्याख्यानादिति भावः अनिति परं किमिति ते प्राग्धातोरित्यस्य सं-
 ज्ञानियमार्थत्वे व्यर्थमिति प्रश्नः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरं भाष्यकृता तु संज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्येवं कृदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं च प्रत्याख्या-
 तं अतएव सुकटं करणि स्वात्म्यं भवमित्यादि भाष्यप्रयागः संगच्छते कटं सुकरणीत्यादित्वनभिधानेन वारणीयमत्र पक्षे खाडितेति एतद्विशेषणं भवेत्प्रयोग-
 नियमशास्त्रादेवं प्रयोगे कृदस्य स्यादिति भावः अनिति परइति चात्र बहुव्रीहिरनिताविति वक्तव्ये परग्रहणं तु अनुकरणाकृतावनिति परं च स्वस्वार्थेनेत्यादि-
 षडिति कृत्वेत्यद्वैतव्यवहितेपि निषेधसिद्धिरेतद्व्यादेव ते प्रागित्यादावपि गत्याकृतिनिर्देशः एतत्प्रकरणे आकृतिपरतायां तस्य तात्पर्यं ग्राहकत्वादत एवाभ्युद्ध-
 रित्यादावुभयोः पूर्वप्रयोगइति दिक् आदरा अनदरइति बहुव्रीहिरतः पारंखंडिनमसत्कृत्येत्यादिसिद्धं तत्पुरुषे हि यत्रादरप्रसक्तिसुदीयानादरस्य स्यात् सुरु-
 सत्कृत्येत्यादि कणे मनसो शब्दस्वरूपइति विशेष्यं कणे ह्येति परावरयोगे चेति त्वापुरोव्य पुरोभूयपुरोगत्येत्यप्युदाहरणं कृत्र्येणैवेति नियममानाभावात्
 अव्ययपदं मनुवर्तते इत्याशयेनाह मातमव्ययमिति तेन कांडमस्तकृत्वेत्यत्र न अस्तसिद्धं जलमकृत्कृतीति प्राग्गोमरादित्यधिकारान्निपातत्वे व्ययत्वे-
 च्चिन्मत्तिलुकस्यादिति भावः सप्रमीनिर्देशेपि तस्मिन्निति परिभाषानप्रवर्तते क्रियायोगइत्यनुवृत्तेः एतेनानुस्वारव्यवधानात् कथमत्र प्राप्तिरित्यपस्तं उ-
 पाजं न्वजेशब्दोदंतौ विभक्तिप्रतिरूपको निपातौ दुर्बलस्य वलाधाने वर्तते ते व्यर्थे इति च्यंते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्येव संज्ञेति भाष्यस्य इदं प्रायिकं अतएव

ल. श.
स.
४४

नृपस्वरोत्पत्त्यादौ चार्थाभावेऽपि अनेन गतित्वमाहुः अन्येतु स उर्यदौ स्वरादौ चेति विकल्पफलसिद्धिमाहुः मातृत्वमिति गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणसुष्णशीतसुद-
कमादमिति पञ्चानामित्यर्थः उरसि मनसीति विभक्तिप्रतिरूपकौन्यात् मध्येपदे विभाषाकृजोति अनन्याधान इति चानुवर्तते एतच्च एषामेदं तत्त्वं निपात्यते
सप्रमीतुने मध्यपदं कृत्वा वाचं निपत्येति च प्रत्ययेन तस्या अनन्वितत्वात् अन्येति किं हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शोते नित्यं हस्ते उदाहरणे तत्पुरुषे कृतौ त्व-
लुक् उपपत्तेने किं हस्ते कृत्वा काषोपपत्तयः प्राध्वं इदं मातृत्वमव्ययं बन्धनेनानुकूल्ये वर्तते कृजोत्येव जीविका जीवोपायः सुपुरुष इति क्रियायोगाभावाद् गति-
त्वं अत्रेति अस्त्ववस्थया समासप्राप्तौ व्यवस्थार्थो नोतिभावः कर्मप्रवचनो यानामिति सा संज्ञा तु प्रतिस्तवनमित्यादौ षत्वाभावाद् व्यर्थेति बोध्यं भाष्ये तु कर्मप्रव-
चनीयानां प्रतिषेधः दृष्टं प्रतिविद्योतने व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः आमं द्वैरिन्द्रहारेभिर्योहि इत्युक्ता सिद्धं तु काङ् सुदुर्गतयः प्रादुर्गता इत्यनेनेदं व-
चनद्वयमपि प्रत्याख्यातं एतदेव सो नागैः विस्तरतरकेण पठितं स्वतः पूजायां दुर्निदाया आडोषदर्थैः पापायैः प्रादयो गता इत्युक्ता इत्तं एवं चैवास्त्ववस्थ-
कत्वेन कर्मप्रवचनो येषां प्रिरेवनेति तदाशयः तत्रोपपदं अयमधिकारः अतएवामैव तुल्यविधानमित्यादिसंगच्छते येन भवेद्विधीयते तेन यस्यापपदं स-
ज्ञाविधीयत इति तदर्थो तत्कर्मण्यपि त्यादौ कर्मणो त्यादिः सो त्रीप्रथमाथैः सप्रमी धातोरणभवति कर्मचोपपदं संज्ञमिति तदर्थः अत्र सूत्रे सप्रमीपदं तद-
नपरंतत्त्वं तद्वाच्यं तदाह सप्रम्यंते पदे इति महासंज्ञया प्रथमाथैः सप्रमाबलेन च लब्धमर्थमाह तद्वाचकं पदमिति पदमत्र विभक्त्यंतं स्तवकणयो रित्यादौ सुपो-
त्यधिकारान्तत्प्रकृतिके सुबन्ते लक्षणा अन्यथोपपदमिति

महासंज्ञालब्धोपपदसंज्ञकसुबन्ताभावात्तं वैरम इत्यादौ समासानापत्तिः समासविधायके उपपदप्रकृतिकसुबन्तग्रहणे सुष्यजाता वि-
ति णिनो राजदशौत्यादौ समासानापत्तिः तत्र हि सुबन्तमेवोपपदं न तु तत्प्रकृतिकमादृत्याथ द्वयपरत्वे गौरवं महासंज्ञाविरोधश्च सुष्यजाता वित्यादिविषय-
सुबन्तस्य सप्रम्यंते पदवाच्यत्वरूपं तत्त्वमादायोपपदत्वं बोध्यं विभाषाग्रप्रथमेत्यादौ सुपोत्यधिकारभावेऽपि महासंज्ञाबलात्तेषां तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षण-
ध्या अतएवोपपदमिति सूत्रेऽति इह गणादनयो यौगयोः सुसुपतिनिवृत्तमिति भाष्ये उक्तं उपसर्गोपे उच्चारितं पदं उपपदं सामीप्यं च सप्रम्यंते पदघटितं स-
राम

विधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थः स्वयित्वमेव न त्वानुपूर्व्यव्यवधानेन कर्मण्यणसूत्रेऽष्टप्रणयइति भाष्यादाहरणात् आतोनुपसर्ग इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च ग्रहनमस्कारो
तिकन्यामलं करोति इत्यादौ हि मवंतं शृणोतीत्यादाविवानभिधानान्नाण अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासादत्यक्तैरिवेति सूत्रे भाष्योक्तेः नन्वेवं तत्र ग्रहणं व्यर्थं
प्रकृतिधात्वधिकारविषयतात्वाधिकारेणैव सिद्धेत्यत आह अस्मिंश्चेति अनेनोपपदसंज्ञासंनियोगाश्लेषत्वं प्रत्ययविधेर्विधयति अन्यथा चान्वयशिष्टत्वं संभा
व्येत प्रातिपदिकार्थे सप्रम्यामेवास्य प्रवृत्त्या भवोभाव इत्यादौ न प्रवृत्तिः तद्व्यवस्था त्वनुनासिकत्वादिवस्त्रस्यानुरोधेनैवेति बोध्यम् उपपदसुवंतमिति महासंज्ञा
वल्लब्धं अतएव राजपुद्गेत्यादौ न लोपः सधानाहारको ब्रजतीत्यत्र अतिङिति बहुव्रीहिणा तिङं ताघटितः समास इत्यर्थे न तदप्रवृत्तेस्तदाह अतिङं तश्च समास
इति कथमपितिङं ताघटित इत्यर्थः समास इति तत्संज्ञकः समुदाय इत्यर्थः कुंभश्च सिति नन्वतरेण न पौतिन्यायेनेत्स जालोपयोर्लुका वाधादिदमयुक्तमिति
चेन्न इत्वलापवाधाचाधयोः फले विशेषाभावेनांतरङ्गानपीत्यस्या प्रवृत्तेः अलौकिकं प्रक्रिया वाक्यमित्यसमा
सप्रवृत्तियोग्यलोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः हरिडीत्यत्रापीत्संज्ञाद्युत्तरमेव संज्ञासंज्ञा लोके प्रयोगानर्हत्वं स्यादभयत्रापिसत्वेनाविशेषादकृत्स्नं जालोपमेवोच्चारितमित्य
ले कृद्योगलक्षणाचात्र षष्ठी नचांतरंगत्वाद्धितोयाप्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः अत्र षष्ठी समासानुत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेव तस्य प्रकृत्युत्पत्तिसं
गत्वात् कारकषष्ठीत्वेन षष्ठी समासस्यापि ततः पूर्वप्रवृत्तौ तु अस्तु सः अस्य नित्यत्वेन तत्कृतं तत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्तैकार्योभावाभावेप्येतत्कृतं संज्ञाप्रयुक्तस्य त
स्यानपगमेनादोषात् एकस्याएव संज्ञाया उभाभ्यामपि प्रवृत्त्याऽविरोधेन युगपदेवोभाभ्यां सास्य छंदेमत्र भाष्ये एवं च द्वितोयाश्रितेत्यादिसमासोऽनुत्तरपदे सुबु
त्यत्तेः प्रागेव अतएव कारकेतिसामान्यतएवोक्तं भाष्यकृता च तदंशे प्रमाणं नोपन्यस्तं परिभाषानकर्तव्येति प्रकृतसूत्रभाष्यं नुविशिष्टाया अकर्तव्यत्वपरमे
व अतएव भाष्यप्रत्याख्यानोत्तरमपि गतिकारकेतिसमासवचनादित्युक्तं तेन कारकांशे च चनिकत्वमेव बोधितमिति दिक् माभवानिति समासे सति व्यवहितप्र
योगो न स्यादिति सूचयितुं भवानिति इदमुपलक्षणं कारको ब्रजतीत्यादेर्भाष्योक्तस्य किंच माड उपपदत्वे महासंज्ञाकरणवलात् माकदाचिदवर्णं भूदित्येव
गिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे माकदाचिदप्यवृत्तिर्भूदिति तद्विवाधेति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे द्वित्रिपदव्यवधाने प्रयोगो न स्यात् यथा कर्तुं देवदत्तो घटं ग्रामं ब्रजतीति न प्र

लेशो
सं
४५

संज्ञावश्यमेवेतिदिक् अतिङ् ग्रहणमिति नचकारकोर्गंतइत्यत्रसुबंतोपपदस्यसमासव्यावृत्तयेतिङ् तार्थक्रियाबोधकाघटितइत्यर्थकंतदितिबीज्यमतस्यइ
संज्ञावश्यमेवेतिदिङ् तार्थत्वभावेनतेनतद्वारणस्याशक्यत्वात् किंतगतोदेर्द्व्यवाचितयाक्रियावाचकोपपदत्वाभावेनण्वुलएवतत्राप्तेःक्रियावाचकशब्दप्र
हणेक्रियायाःसाध्यामात्रावस्यायाएवग्रहणस्यगतिकारकोपपदादितिसूत्रेप्रकृतसूत्रेचभाष्येध्वनितत्वात् प्रकृतसूत्रेउपपदमक्रियेतिन्यासेऽक्रियेत्य
स्येदंप्रत्युदाहरणमाशंक्यास्यक्रियावाचित्वाभावाद्वृष्टितंतत्रक्रियावाचित्वाभावादत्रप्रत्युदाहरणत्वेनतुमुनतुभवतीत्यस्यान्याप्यत्वात् नचधातोःक्रियावा
चित्वेनतन्निवृद्धनस्तुमुन्यादेवेतिवाच्यम् उपपदमितिमहासंज्ञयातुमुन्विधावपिपदत्वपर्यंतंनिवेशात् तस्मात्तत्रतुमुनण्वुलोरासाधुत्वएवभाष्यतात्पर्यं
अर्थमात्रग्रहणेतुगुणीभूतादेरपिग्रहणमितिगतपाकादियोगेपिकारकविभक्तिरुत्वसुजत्वादीनांसाधुत्वंभवत्येवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेर्द्विर्लसकारकोव्रजति
तरामित्यादेस्त्वनमिधानमेवेतिभावः सुपेत्येतदिति सुवित्यस्याणुपलक्षणमिदं किंचकारकोव्रजतीत्यस्यैवभाष्येप्रत्युदाहृतत्वेनतद्व्यावृत्तेः सुवितिप्रथमांता
नुवृत्यैवसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमितिप्रथमातनिवृत्तिरेव तेनबोधयितुंयुक्तापरिभाष्येप्रत्युदाहृतत्वेनतद्व्यावृत्तेः सुवितिप्रथमांतानुवृत्यैवसिद्ध्यातद्वैयर्थ्यं
मितिप्रथमातनिवृत्तिरेवतेनबोधयितुंयुक्तापरिभाषाःकरणस्वाधवानुरोधेनतुभाष्यसामान्योपेक्षज्ञापकमाश्रित्याभयोर्निवृत्तिरुक्ता पूर्वसूत्रेपीति तत्रगत्यं
शऽतिङ् न्यस्यसंबंधेफलाभावेनतिङ् ताघटितःसमासइत्येवंसमासविशेषणतैव अतएवप्रपचिततरामित्यादौनगतिसमासः किंतुहानवतागतिमताच
तिङ् इतिवार्तिकेनसमासः तत्रेतिङ् न्यस्यतिङ् घटितेनेत्यर्थः सहेतियोगविभागेनवातत्रार्थोधिकारानुरोधेनात्रापिअतिङ् तःसमासइतिव्याख्यातं अतएवान
वक्तव्यमर्षेयोरिति सूत्रेकिंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्तग्रहणमनर्थकमित्युक्त्वा सामर्थ्यादुपपदसंज्ञार्थेनहीन्याशंक्यातिङ् इतिप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमित्युक्तंसंज्ञ
कृते अतिङ् न्यस्यापपदविशेषणत्वेनतदसंगतिःस्यष्टेव उपपदमतिङ् तेनेतितुनार्थः अतिङ् इतिज्ञापयतिअनयोर्योगोर्निवृत्तंसुश्रुपेतिकेनेदानींसमासःसुम
र्थेनेतिभाष्यासंगतेः लुप्रतृतीयांतत्वकल्पनेमानाभावाच्चभाष्यरीत्याप्रत्युदाहरणाभावाच्च नचैवंतरबंनेतद्वारणायतंत्रतस्यचारिताथैकथेतत्रसुपेत्यस्यासंबंधो
नस्यज्ञापकत्वमितिवाच्यं उपपदमिति सूत्रसंबंधेनेवानेनतिङ् तव्यावृत्तेकेनप्राचीनपरितपरिभाषानुरोधेनसूत्रद्वयेपिसुपेत्यतदसंबंधोपपनात् तदुक्तंभाष्ये

राम
१६

अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति अनयो र्योगयोर्निवृत्तं सुसुपेति तत्र पूर्वसूत्रे गत्यंश एव तदसंबंधः परिभाषानुरोधो देवतदाह तथा चेति कारकांशेऽप्येकदेशानुमत्येष्ट इति
 गम्यते भाष्याच्च कर्तृकरणे इति सूत्रविहितसमासो बहुलग्रहणात्कचित्सुबुत्त्यनंतरमपि यथासाहितस्य धनक्रीतेत्यादौ प्राक्सुबुत्त्यनेरिति स्त्री प्रत्ययोत्प।
 ते प्रागित्यपि बोध्यं अश्वक्रीतेति अश्वेन क्रीतेति कर्णस्य कृता समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति डीषु सुबुत्तेन समासे पूर्वदाप्यदंतत्वाभावात्सनस्यादिति भा
 वः व्याख्यामपि आडो घ्रशब्देन वेरा घ्रशब्देन गतिसमासः कृत्तृपोत्यत्रापि सुपीतियोगविभागात्केकच्छेपि बतौत्यर्थे उपपदसमासः अमेवेति तुल्यविधा
 नमित्यध्याहारलब्धं संज्ञायास्तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तं येनामेव विधीयते तेन यस्यापपदसंज्ञाविधीयते तदुपपदमव्यये।
 न समस्य तेनान्येन तुल्यविधानमित्यर्थस्तत्फलितमाह तदेवेति कालादेरग्रे प्रभृतेऽश्वमेव तुल्यविधानत्वाभावात्तदोषः अमिति णमुल्लखमुजोः सामान्यग्रहणं
 तेन बोद्धेकारमित्यप्युदाहरणं तृतीयाप्र वासमस्य ते इति यद्यप्युपपदनिमित्तकद्विधौ समर्थे परिभाषोपस्थितेरुपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृतं तयो
 व्यपेक्षादुरुपपादा कृतोसाधुत्वापत्तेः अतएव महान्तं कुंभं करोतीत्यत्र सविशेषणत्वेनासामर्थ्यान्नाणितितत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं विशिष्टस्य तु नोप।
 पदसंज्ञाऽपदत्वात् तथाप्येकार्थीभाव एव बाग्रहणात्संज्ञाभावोत्रयथा मंगापारमित्यत्राव्ययीभावत्वाभावः नवसंज्ञाभावाभावाविष्येते इति भाष्ये महाविभा
 षयेति शेषः एवं च महतामूलकेनोपदंशं भुंक्ते इत्यसाध्वित्याहुः उपदंशे मूलकादेरर्थकर्मत्वस्यापिसत्वात्सामर्थ्ये विभक्तिस्तु प्रधानक्रियानुरोधित्वात्पा
 रत्वाच्च तृतीयैवेति निरूपितमन्यत्रत्वाच्च क्वेति तृतीयांतं अलं कृतेति अलं स्व स्वोरिति सूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः अथ तत्सुखासाधारण
 समासां तानाह तत्पुरुषस्यां द्यंगुलमिति तद्विना र्थेति समासः द्वांद्वार्थमिति ब्रह्मणोऽहो वयवीभूतामानुषीरात्रिरित्याद्यर्थेष्वेति तत्पुरुषाद्यनभिधानमिति भा
 वः सर्वसूत्रं इति पूर्वकालैकेति समासः पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत् सर्वेनाहो इति मात्रे इति वा अतिराजौति उन्नपदावयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वेन टितो नुपसर्जज्ज्वात्
 डीषु अहीमइति समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् अतएव द्विगोर्वेत्यनुवर्तमाने रात्र्यहः संवत्सराच्चेति चरितार्थे समासांते हिराव्यहरं तद्विगोरप्रसिद्धेरिति बो
 ध्यं अनित्यत्वादिति अतएव समासांतमकरणे सानेति कुपासूत्रे भाष्ये उक्तं मद्राज्ञौति टचिभस्याढ इति पुंवत्वेटिलोपे मद्राज्ञौति स्यादिति भावः अहोदं अ

त्वशे
स
४६

नदत्येवपूर्वपदविशेषणतयासामानाधिकरण्येनान्वयेऽदेतपूर्वपदेत्यर्थेलाभेनप्रहणेनस्यार्थ अहइतिनांतानुकारणान्वयो ह्यनेति द्वयोरन्वोर्भवेत्यर्थः इदं
नदितार्थद्विगेषविशेष्यनिघ्नत्ववादिनामते । वस्तुतोस्यस्त्रीत्वमेवनास्तिरात्राहइतिपुंस्त्वेनबाधात् नचेदंसत्ररात्राहइतिशब्दघोटतसमासमात्रनिमित्तलिङ्गस्य
तरंगस्यैवबांधकंनतुबहिर्भूततद्वितार्थनिमित्तलिङ्गस्यापीतिवाच्यं सूत्रोपस्थितरात्राहइतिशब्दार्थविशेष्यत्वप्राप्तयेवबाधापत्यावहिर्भूतसमाहारविशेष्य
त्वप्राप्त्येवबाधानापत्तेः नचपुंस्त्वाधिकारेऽहंताः द्वेडभेदारात्राताः प्रागसंख्यकाइत्यनेनरम्योताः प्राद्यलंप्राप्तापनपूर्वीःप्रेषणाः तद्वितार्थेद्विगुः संख्या सर्वेनामतदेतका
इत्यमरोक्तेनपरंविरोधेशेवतुज्ञेयशिष्टप्रयोगतइत्युक्तेरहंताइत्यनेनप्राप्त्यपुंस्त्वस्यतद्वितार्थेद्विगुरितिपरोपगत्वेनपरत्वाद्वाधइतिवाच्यंकोशस्थलोकव्याकरण
सिद्धसिङ्गानुवाचकत्वात् व्याकरणेकवाक्यतयातद्वितार्थेद्विगुरित्यत्ररात्राहंतातिरिक्तस्यैवग्रहणात् अन्यथाप्राद्यलंप्राप्तेत्यनेनापिपरत्वाद्वाधेप्राक्तःपरागत
महःपराणहइत्याद्यसिध्यापत्तेरितिदिक् सुभादिषुच तत्पुष्पातिरिक्तोहन्शब्दांतःसमासःसर्वापिसुभादौयुवादिरपिसुभाद्यंतर्गेणएवेतिषुवादिषुफटइति
भाष्येणाविरोधस्तुनयन्नाह अदंतानुकरणेति तत्पक्षेष्टक्याः स्थानेव्यत्ययेनप्रथमास्यस्यार्थमिति समाहारेत्यस्यवृत्त्यभावात् पुण्याहमि पुण्यसुदिनाभ्यामि
तिक्लीबत्वं अस्याख्या अग्नेभयोऽग्नेमुख्य अग्नेत्यादिकं देवदत्तस्योदेवदत्तोरः उपानसमिति प्रादिसमासः अतिश्वइति ततोधिकवेगवानित्यर्थः सेवेति नो
चेत्यर्थः आकर्षेवइतिपंचांगुलोधान्यादिकर्षकः काष्ठमिशेषआकर्षः उपमानान्तिं शुनेनिष्क्रांतोनिः स्वा फलकसक्यमिति मयूरंयंसकादित्वात्समास
नावो मंडूकपुत्यातद्वितलुकीत्यनुवर्ततेपरवह्नित्रंगतयास्त्रीत्वंप्राप्नोतीत्यतआह क्लीबत्वमिति द्विगोरिति खारोशब्दात्तातद्विगोरित्यर्थः अत्राप्यतद्वितलुकी
त्येवतेनह्यभ्याख्यारीभ्यांक्लीतोद्विरक्तीरित्येवउदाहरणेअर्धस्वारमित्यादौक्लीबत्वंप्राग्वत् अर्धस्वारमिति एकविभक्तावषष्ठ्येतेतिवचनादुपसर्जनत्वाभावेना
नह्रस्वः ह्रस्वपाठेनलोकतो नपुंसकत्वेनपुंसवह्रस्वत्वं अंजलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः अस्यपरिमाणत्वाद्बुजोऽध्यह्नितिलुकु जनपदेभ्वोजा
नपदः भावप्रधाननिर्देशस्तदाह समासेनेति प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् कस्येत्याकांक्षायांसन्निधानाद्वल्लणइतिलभ्यते सुराष्ट्रेइति अधिकरणस्यशेषत्वविव
क्षयाषष्ठोसमासोत्रबोध्यः सप्रमीतियोगविभागस्तुभाष्यानारूढः जानपदेति किं देवब्रह्मा नारदः कुब्रह्मइति ब्राह्मणपर्यायोब्रह्मशब्दः श्मशानाद्यधिकृतो

राम
१८

ब्रह्मेतिवार्थः तत्रापि मूर्तित्रयसत्तायास्तत्रेषु प्रसिद्धत्वात् आत्महतः ग्रहीष्यतइति एवंचसमानाधिकरणपदव्यर्थे इति भावः । महाबहुरिति बहुव्रीहिः ननूतर
 सूत्रे द्वाष्टनोरेवग्रहणात् एकादेशेत्यत्रात्वनस्यादत्तआह आदितीति योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वादत्तआह निर्देशादिति अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
 त्वमिति परे कृते आत्वमिति आत्महतइत्यत्र लिङविशिष्टपरिभाषाभावस्यङ्गप्रसूत्रे भाष्ये उक्ततया परत्वात्पुंवत्त्वाधित्वात् त्वस्यादिति न शङ्कमिति भावः
 महद्भूतश्च द्रमा इत्यादौ च्यते गौणत्वात् न त्वमिति भाष्ये स्पष्टं महतो महत्यावेति पुंवङ्गावश्चेति चोच्चाचयइति भावः समुच्चये च शब्दः पुंवत्वसंनियोगेनैव ।
 चात्वं अतएव भाष्ये स्त्रियामेवोद्देह्यतमिति मतांतरं कैयटे स्पष्टं अष्टनः क हविषि किं व्यष्टानां क पात्नानि अष्टकपात्नानि बहुव्रीहात् तत्पुरुषेण समासात्
 सुलभइति नयतो बहुव्रीहावप्यच् समासात् सुलभइति भावः एतेनास्य साधारणत्वात् बहुव्रीहावपीति चित्यमित्यपास्त योगविभागे स्य भाष्येऽदृशेना ।
 दाह समाहारइति एवंच गोरुदितेति टजिति भावः एकादिनवांता नाद्वंद्वतत्पुरुषोऽर्थे द्वंद्वइति सूत्रस्य भाष्यध्वनितानभिधानादाह द्वादेशेति द्वाविं
 शतिरिति समाहारद्वंद्वे स्त्रीत्वलोकात् उत्तरेतरयोगस्तु न तत्सूत्रभाष्ये एव ध्वनितानभिधानात् द्वाधिकाविंशतिरिति तत्पुरुषो वा द्वाधिके त्यत्र संख्या
 संख्येयं वा न्यपदार्थः एकादीनां टजि विषये विंशत्यादीनां च स पूर्वसंख्या परत्वात्पि सत्वात् तेन द्वाविंशतिर्गौ द्वाविंशतिर्गौ इत्युभयसिद्धं तद्वंद्वे सं
 ख्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तत्पुरुषे समासात्तोदात्तत्वमिति बोध्यम् भाष्ये द्वाधिकाविंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिकरणसमासे स्वरो न सिध्य
 तिसंख्येत्यस्य द्वंद्वविषयत्वाद्भूतर्हि द्वंद्वइत्यस्य द्वंद्वोपीत्यर्थः स्वरो न सिध्यतीत्यस्य सोपोष्ठः स्वरो न सिध्यतीत्यर्थे इति केचित् परे तु भाष्ये समानाधिकर
 णसमासोक्तिरेकदेशिनः सा च स्वरसिध्या दूषिता ततोऽस्तु तर्हि द्वंद्वइति सिद्धां त्युक्तिः तस्मादितरेतरयोगद्वंद्ववत् समानाधिकरणतत्पुरुषस्याप्यनभिधा
 ने एव भाष्यस्वरसदृशमप्यन्वारणानोपायमात्रे वस्तुतः संख्यातराणि निरस्ता वयमन्ये वैकविंशत्यादीनि अतएव तेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिः अन्यथा स्वागसमुद
 ये स्वागकार्यभाववदिहापि संख्याकार्ये न स्यादित्याहुः त्रयसिति संतादेशो व्याख्यानादत्तआह त्रयस्यादि सुजयेति संख्योपपत्तेरिति समासः सुजयेति पाठोदत्तं
 त्रिशब्देनेत्यर्थः व्यवहितद्वाष्टसंबन्धाय सर्वेषामिति एकादिश्च अत्रैकशब्दः संख्यावाच्येव प्रसिद्धत्वात् तृतीयेतीति सहेतियोगविभागात् मयूरव्यसकादिन्या

संशे-
सं-
४७

हेतुतुल्याप्याधामिति धाप्रत्ययव्याख्यानात् तेन षड्स्थानेति षड्धेत्यत्र न आतोऽनुपसर्ग इति कः स्विंयाटाष धासुवेत्येनेनोत्वस्यैव विकल्पः तेन ह्युच्यते
नित्यमेव तेनेत्वाभावेऽपि षड्धेत्येवेति कैयटः उत्त्वपक्षेऽपि नित्यमिति तदनुसारेणाह षड्धेति अत्र कैयटेऽनुक्तं युक्तं भाष्येऽपि षड्धेत्येव पाठस्य प्रायेणो-
पलंभात् षोडशमिति बहुव्रीहौ वयसिदंतस्येति दत्तादेशः परवस्त्रिंशंसमहारेऽनपुंसकमित्यस्य बाधकत्वात् हंडपदमितरेतरयोगविषयतत्रोक्तत्वावय-
वस्य समुदायस्य तत् हंडार्थतयाऽवयवलिङ्गेनानियमे प्राप्तेनियमायेमिदं न त्पुरुषत्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परवस्त्रिंशंग्राह्याविध्यर्थे हंड-
इतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्ते मर्थपरं तेनानुप्रयोगेऽपि तस्मिंशब्दार्थयोरभेदाच्च सूत्रे तथा निर्देशस्तदाह परपदस्येवेति परपदार्थस्यैव समासार्थस्य लिङ्गे नित्य-
र्थः द्विगुप्राप्तेति द्विगुग्रहणमेकविभक्तिरिति सूत्रस्थ कैयटानुरोधेन वस्तुतस्तत्त्वार्थपरवस्त्रिंशमित्यस्य परपदाक्षिप्रोपस्थितपूर्वपदप्रयुक्तलिङ्गमात्र-
बाधकत्वेन तत्प्राप्तार्थद्विगावेतदप्राप्तेः समाहारद्विगौ नपुंसकत्वमेव प्रायेणोच्यते अतएव भाष्ये निषेधे वार्तिके द्विगुग्रहणं नोक्तं यत्तु अलंशब्देन पर्या-
दयोगलानाद्यर्थेऽतिसमास इति तन्न तस्य नित्यसमासत्वेनालं कुमार्थे इति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरतन्माह अतएव शोपकादिति अतएवालंशब्द-
योगे च नुर्योविधानं सार्थकं गतिसमासपदंगतेः समासोयेनेति बहुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रपरं तच्चान्यत्र फलाभावात्प्रादिपरमेवेत्याह निष्कोशाविरिति
हंडैकदेशिनोरिति न्यासेनायं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः अतंत्रमिति अतएव पूर्ववदिति चरितार्थः अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन समुदायस्य पू-
र्ववस्त्रिंशत्वेऽपि उत्तरपदेष्ववडवपूर्वपरापरोतराणामिति निर्देशाद्वापो निवृत्तिः अश्ववडवाविति तु समुदायस्यावन्तत्वाभावाच्छोमानाप्रोप्तादध्या-
सिद्धमिति देशत्वानुप्रयोगे चरितार्थः स्यात् अश्ववडवशब्दार्थः पूर्ववस्त्रिंशत्वं लभत इत्यर्थे तत्राह हंडतत्पुरुषपदमनुवर्तते इदं प्राप्तापन्नालं मादिसमासेऽपि
अतएव परवदिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा प्राप्तेत्यादिभाष्ये प्रत्याख्यातं अत्रैव तत्पुरुषग्रहणकार्यमिति ततश्चावः अतएव प्राक्तः सर्वोक्तः इत्यादिसिद्धिः
पुण्यसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थः अस्यैकदेशिसमासविषयत्वे तु तद्वैयर्थ्यस्यैव हंडइति अकारांतोत्तरपदत्वभावान्नस्त्वान्वं गणरात्रमिति समा-
हारद्विगुः इदं तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासनेपाठात् प्रतिप्रसवविधिलाघवानुरोधोच्च समाहारद्विगौ वेव प्रवर्तते इति भावतत्पुरुष इत्येवेति तादृशहंडा

राम-
९९

संभवादितिभावः अपंथाइति पथोविभाषितिसमासतनिषेधः भविष्यति मर्यादेति सूक्ष्मेन्द्रशब्दात्रः पंचदशरब्दइति भाष्यप्रयोगो लोकाश्रयव्याप्तिरस्य
सिद्धः अर्थचोः बहुवचनादर्थवगतिः ननु लिंगप्रकरणव्यर्थे अर्थनावमित्याद्यर्थलोकाश्रयत्वानुलिङ्गस्य तस्यावश्यकत्वादिति चेत्सत्यं जात्या
ख्यायामित्यादि सूत्रसमूहवद्विष्टापतेस्तत्स्वनयमकृतानुपयुक्तान्यपितानि व्याचष्टे जात्याख्यायामित्यादिभातेः प्राधान्येन ख्यायामित्यर्थः भावप्रत्य
यं विना प्राधान्येन जातिबोधे गवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानं तस्याविशेष्यत्वे च बाह्याद्यन्वयो व्यतिघटितपरपर्यायोध्यः तत्र जातिरेकत्वेनैकवचन
मेव प्राप्नोतीत्ययमारंभः एकत्वं चान्वहुवचनार्थः एकस्मिन्नर्थे वर्तमानशब्दो बहुनामर्थानां वचने बोधको भवतीत्यर्थो दश्यातिदेशे यमित्याहैकोप्यर्थइत्य
दिब्रुक्तं भाष्ये यावद्भूयान्देकोर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति एकत्वेनैव बहुत्वप्रयुक्तं कार्यमिति दिश्यत इति अयमपि कार्यनिदेश एवेत्यन्यत्र वि
स्तारः एतच्च भाष्यप्रत्याख्यातं जातौ संख्यान्वये एकवचनस्य व्यती संख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात् एवं च यथेतरं मुनीनां प्राप्ताप्यातं सूत्रोक्तार्थप्रयोगाणां
मसाधुत्वमेव एतेन यत्र वने एक एवास्मदृक्ष सूत्रजातिपरत्वे आम्नाः संतीति प्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यप्राप्तं सुविशेषणस्येति इदं मुख्यार्थं बहुवचननिषधाय
यदा त्वस्मच्छब्दस्य स्वधटिते उद्भूता वयवभेदे समुदाये तस्मात्तदा बहुवचनं भवत्येव तेन त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यादिसिद्धं गार्ग्यो
ब्रवीमीत्यादावप्ययं निषेधः उत्तमपुरुषानुरोधेनात्राहमित्यस्यैव विशेष्यत्वात् फलानु न सत्र इति प्रथमा द्विवचनं न सत्रेयद्यभिधीयेते इत्यर्थः चेन्न द्वयो
रित्यनुकर्षः फलानुगोमाणविकइति फलानुगोर्जात इत्यर्थे फलान्यथादाभ्यां ढानाविति टः टित्वा ङीप् एकस्यां तु तारायानैतयोः प्रयोगः उद्भूता वयवभेदे स
मुदाय एवेह स्यात् ॥ तिष्णपुनर्वस्वोः न सत्र इत्यनुवर्ततेति ष्यपुनर्वसुशब्दयो रभिधेयेन सत्रे कोमसो यो न सत्र वाचकानां हं इत्यर्थे स्तनपयोपाणा
मापि तिष्णपुनर्वसु इति तिष्ण एका तारा पुनर्वसु हेतारे कुंद सि पुनर्वस्वो रिति निर्देशात्तदाह तिष्णपुनर्वसु इति विशारवेति विशारवाश्चानुराधाश्चेति हं
शब्दः सप्तवका इति न सत्रेण युक्त इत्यणालुबविशेष इति लुपि जातार्थे संधिवेलेत्यणितस्य अविंष्टा फलानुगोत्यादिना लुक् बहुवचनस्य किं इदं तिष्णपुनर्वसु
समाहारहं हः अतएव समाहारहं हः प्राण्यगादीनामेवेति हं हश्चेत्यादीनां नार्थः न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्येकत्ववद्भावेन बहुवचनाभावात् ॥

ल. शे.
स.
४८

वर्थमिति वाच्यं तद्वैकल्यकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् न चैते प्राणिन इति वाच्यं आपोमयः प्राण इति श्रुतेरङ्गिर्विनास्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात्स्य ह्येवं भाष्ये।
न सत्र समासे इति तु नोक्तं यत्तिष्ठत्सौ पुनर्वसूयेषां तेतिष्ठत्सु पुनर्वसवः उन्मुग्धाः अवयवभूतास्तिष्ठादयो वर्तिपादार्थस्तेषामेव विपर्ययसंबुद्धिविषयाणां मुद्-
तावयवभेदः समुदायः समासार्थः उन्मुग्धा इत्यस्य विपर्ययसंबुद्धिविषया इत्यर्थः अस्मद इत्यादीन्यपि व्यर्थानि आचार्योः कथयंतौ त्यादौ शक्तिगतस्यावयव-
गतस्य वावहुत्वस्यारोपेणे वेहापितदोषेणेव सिद्धे रिति स्थष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति चेद्विद्वांस्तु शसनमपि तथेति भावः उच्छ्वस्वलास्तु कालोपसर्जने इत्यत ए-
कशेषप्रकरणं तंतुस्य पदानुवृत्त्या प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन तुल्यमित्यर्थोत्सर्वमिदं सूत्रकृतैव प्रत्याख्यातमित्याहुः सनपुंसं तच्छब्देन समाह्वयितुं द्वौ-
पणमृश्येते व्याख्यानात् अकर्मणेति अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव सनपुंसकमित्यपवादत्वात् यात्रादौति स्त्रीत्वेनेत्यर्थः त्रिसूत्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात् सूत्र-
शब्दस्य त्रयाठ इति कैयटश्चित्यः बहुसूत्रमिति भाष्यप्रयोगस्तु प्रकरणेन्यपदार्थे बहुव्रीहिणा साध्याः पुण्येत्यादि सूत्रान्तेत्यस्यापवादः। अथः सं कृतसमा-
सांत इति पथ इति कृतसमासांतैकदेशानुकरणं प्रथमांतमिति भावः प्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवर्ततेत्याख्यानात् दाह त्रयाणंतपंथा इति अंकुशूरितिसमा-
सांतः विपर्ययनगरी अतिपथेत्यादौ चनेदं अर्थनावमिति वस्त्रेकात्रयत्वाद् द्विगस्य एतेन कापथविपर्ययो व्याख्यातौ आवश्यकत्वादेनेनेव सिद्धे अप्रपंचपुंस-
कमिति सूत्रेन कार्यः सामान्यनपुंसकमिति अनियतलिंगविषयतेनादिपचतोत्याद्येवा आदिशब्देनित्यं पुमान् आद्यपाकानुकूलक्रियेत्यर्थः न्यायसिद्धमेतत् वि-
शेषविशेषासन्निधाने लिंगसर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात् लिंगसर्वनामनपुंसकमिति दांदिनायनेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सि-
द्धे क्रियाविशेषणानां क्रीबत्वे द्वितीयांतत्वेति नापूर्वे धातूपात्तभावनां प्रतिफलं शस्यकर्मतया तत्समानाधिकरणे क्रियाविशेषणे द्वितीयांतत्वस्यापि सिद्धेः त-
स्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यं तदुद्ध्या पूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः संप्रदानादेरिव ज्ञानगतजनकत्वस्य च तादृशेष्ये ओषपः वाचनिकत्वं तु यत्र धा-
त्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात् यथा तृप्तिका मस्तोकेनोदनं पचतोत्यादौ तद्विषयकामनावत्कर्तृकः स्तोकविक्रितिकरणक ओदनकर्मकः पाक इति वा-
धः तद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेन तस्या उद्देश्यत्वमर्थसिद्धं केवांचित्त्वादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तद्देश्यत्वसामान्यादिति दिक् तत्सुखेन परवल्लिख्यमिति या-

एम-
२०

वदधिकारोपं न न कर्मधारय इत्युक्ते न न तत्पुरुषस्य न कर्मधारयत्वं आरोपमात्रस्य न न चोपत्येन सामाधिकार्यभावात् यद्वाप्युपपत्तिरिति तयोः सामानाधिकार्यव्यवहारः
 न न समासे हि आरोपितो न पदार्थे आरोपितधर्मके र्थे वा न पदस्य वृत्तिः न न तु चोतक इति तदभावः सज्ञायां के अमोदि रिसंज्ञासा चोशी नोरेषु तत्पुरुषाभिन्नान
 समासकर्मधारयरूपा च नास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनं इदं प्रकरणं परवह्निं गत्वस्य विशेष्यनिप्रत्वस्य चापवादः उपशोप इह सनाशास्त्रे विवक्षेव निया मिकानव
 सुस्थिति रिति सूच्यते तेन त्वदुपक्रमे सौजन्यव्यवहार इत्यपि तत्र यद्यपि विवक्षा द्विविधा प्रयोक्त्री लौकिकी च प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थे प्रयोगकर्तारोऽस्मदाद
 यः लोकणत्वेन विदितवेद्यः परावर्तः शिष्टो लोकः एतदेव शिष्टत्वं एषोदरादिसूत्रे भाष्योक्तं तथाप्यत्र नाद्यविवक्षा तेषामपभ्रंशप्रयोगे बाहुल्येन प्रवृत्तेः तस्मादप्येव
 ते हि यत्रार्थे यं शब्दधर्मबुद्ध्या प्रयुजते तेषां शास्त्रविषयतेति तदस्य तदस्मिन्त्यादितीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेषामेवामिधानानभिधाने अपि बोध्य इह षष्ठी तत्पुरुषं विना
 तदादित्वा संप्रत्ययान्नाधिकारफलं उपजायते इत्युपज्ञा कर्मण्यङ्पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृष्वप्या समासः उपक्रमे कर्मणि च नृपाणिनिसंबंधाद्यज्ञानविषय इत्य
 र्थः क्वायावा बाहुल्ये सति या क्वाया तद्वाची यच्छायां तत्तत्पुरुष इत्यर्थः तत्र कस्य बाहुल्ये इत्याकांक्षाया साधारक इव निमित्तत्वात् क्वायायास्तद्वाहं ह्येति गम्यते त
 पूर्वपदार्थे कृतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति पूर्वपदार्थे बाहुल्यस्य षष्ठी तत्पुरुष एव संभवात् नान्वाप्यधिकारफलं पर्यायस्येति पर्यायवचनस्येति वाच्ये पर्याय
 यस्येत्युक्तिः सत्यासत्यभावेति वत एव कोरेण स्वरूपस्य विशेषाणां च व्यावृत्तिः रूप्येति पर्येदासवृत्त्येत्यपि कश्चित् नेह काष्ठसमा अत्रापि नाधिकारोपयोगो न्यासं
 भवात् समाशब्दः शालायां संघे च तत्राद्ये प्रतिषेधादाह संघोतेति अशालेत्यस्याशालार्थेत्यर्थः अत्राप्यन्यासंभवान्नाधिकारोपयोगः प्रथमार्थे षष्ठीत्याशयेनाह
 एतदंत इति द्वंद्वे समाहरितरेतरं तयोर्गाम्भ्यां रूपद्वयस्य बुद्धौ न वद्वीहौ प्रत्युदाहरति दृढसेन इति इति तत्पुरुषः द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात् तेषां इत्य
 स्य प्रथमोत्तत्वाच्च प्रथमांतपदोपात्तापेक्षे षष्ठ्येव ग्रहणमिति भावः अन्यस्येति अस्यत्वं चोपस्थितसमस्य मानप्रथमांतापेक्षं तच्च यस्य यस्मिन्नित्यादितदाह
 अप्रथमेति तदंतार्थे इत्यर्थः यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिसंबंधरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकारानिरूपितत्वाच्च संबंध
 स्यापि प्राधान्यव्यवहारः एवं च देवदत्तादिपदैः सामानाधिकार्यानुपपत्तिस्तथापि व्याख्यानात् विभक्त्यर्थोऽसि प्रसंबंध्यं तभीवेणापि शक्तिकल्पनयाऽदोषात् तत्र

स. जे. स. ४२ कस्यसंवेधिनः समस्यमानपदैरुक्तत्वेन द्वितीयः संवेधीयस्येत्यादिप्रकृत्यर्थभूतोऽप्युच्यते इति स्पष्टं भाष्ये चित्राणां वाक्ये चित्राणां गवां प्राथम्येऽपि च-
 न्नोतदर्थवोधकविग्रहवाक्ये च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्ततः शिष्टानां तथैव बोधात् तत्र षष्ठीसप्तमीविभक्त्यन्तातिरिक्तार्थे कर्तृकमेव च न सुबंतानामेव समस-
 मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्तृकमेव च नेनाप्रथमाया इति वार्तिकात् तः प्रथोयस्मादिति विग्रहेऽप्यर्थस्य तत्र पंचम्याः षष्ठ्यपवादत्वेन षष्ठ्यर्थकत्वात् एवं न्या इतरेय-
 म्यस्य त्रापि मत्वं तस्येव बहुव्रीहेरप्यस्यार्थात्तर्भावेण शक्तिरिति मनुस्मृत्ये भाष्ये स्पष्टं ग्राहवती नदीत्यादेः पदसमुदायस्य मास्ना होति वाक्यार्थे वर्तमानस्य बहु-
 व्रीहिव्याप्त्यर्थे पदग्रहणं अन्येत्यादिकिं बहुपदो बहुव्रीहिः स्वपदार्थे मा भूदिति द्वयोः पदयोः समानाधिकरणत्वे स्वपदार्थे वृत्तौ तत्पुरुषेण बाधात् किंच बहुषु-
 लवकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थेऽपि समानाधिकरणतत्पुरुषोवाधेत सतित्वस्मिन्त्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वाधेत इति न दोषः अनेकं किं बहुना म-
 ध्येऽप्युच्यते तेन चित्राजम्बुरित्यत्र चित्रापदे पुंवत्त्वेन कपिजलाधिकरणन्यायस्येऽत्र शास्त्रेऽत्राप्यणात् चतुरादिपदानामप्ययं यदि तु तद्विज्ञेयत्वेनेनोत्तरपदे
 समासस्य विधानात् ज्ञापकात् बहुनां समासो यथाभिधाने सिद्धः चित्रं गुरित्यादौ गोशब्दे रूपसर्जनत्वमप्येकविभक्तीति सूत्रेण सिद्धं तच्च तत्रैवेऽपि पादितं स्पष्टं चे-
 दं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा स्पष्टार्थमनेकग्रहणं सुपेति न तोयंति तु नेह संबध्यते द्वयोः समासनापत्तेः प्राप्तिमुदकमित्यादि अत्र यद्वक्तव्यं तत्कारके उक्तं त-
 त्रान्यपदार्थः समासघटकसर्वपदशक्यः परस्परसमभिव्याहार एव च तच्छतपुद्बोधकः अतएवाप्यपदार्थे वर्तमाने अनेकं सुबंतमिति संगच्छते न त्रौस्त्यर्थेना-
 मिति न त्रः परं यदस्यार्थवाचिपदं न दंतस्य पदांतरेण बहुव्रीहिः अस्यार्थवाचिनां तु वालोप इत्यर्थः एवं प्रादिभ्य इत्यपि व्याख्येयं उच्चैर्मुख इत्यादावुच्चैरित्य-
 त्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि च त्वावाधेयप्रधानत्वात्समानाधिकरण्यं अस्तीत्यस्य तिङं तत्त्वेन सुबित्यनुवृत्तः समासेऽन्यथा न ग्राह्यं विभक्तीति विद्यमानस्यो-
 त्पदाहरणार्थः निपातनादिति अन्यथा प्राप्तिरन्यथा चारणं निपातनं प्रसज्य प्रतिषेधार्थं कनजा समासोपित एव भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे न द्वाधितं पुंस्कं प्रवृत्ति-
 निमित्तस्य धारत्वविवक्षया सप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे आद्यच् अतद्वृत्तं संविज्ञानं आद्यं बहुव्रीहिः पुंस्त्वविशिष्टस्य स्त्रीलिङ्गवाच्यत्वाभावात् शब्दश्च स्वार्थकतवे-
 लस्य्यातिरेकेण स्त्रीवाचकसमानानुपूर्वी कः समानार्थेऽगृह्यते प्रत्यासत्तेः तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते इति यदर्थे ज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं

भाषितः पुमान्येनेति तु नोक्तं कुटीजीविकश्यादावतिप्रसंगात्कुटशब्दो घटे पुमान्नेहेस्त्रीगर्भभार्यः प्रसूतभार्यइत्यत्र तुर्गभीर्ग्रीहिः प्रसूतो यमित्यादि प्रयोगान्मुस्त्वविशि
 ष्टस्यापि नेभ्रनात् भाषितपुस्कात्वमस्ति उभयत्रापि गर्भसंबंधोऽपत्यापत्यवत्संबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानाया माकृतौ तत्त्वमस्ति इति कैययदयः अन्यतु पुंस्ति
 गर्भीर्ग्रीहिरित्यत्रावयवभूतगर्भसंबंधः स्त्रियां त्वनवयवभूतगर्भसंबंधस्तथा प्रसूतादि शब्दानामपि स्त्रियां गर्भविमोचने पुंसि गर्भानामिति समानादस्तीत्याभावस्य पुंव
 द्वावर्षे तु स्त्रियाः पुंवदितियोगविभागरूपोपलब्धः कायः अग्रिमेष च तस्य क्वाचित्कत्वं बोध्यते एतदेव ध्वनयितुं पुंवदिति आदौ मध्ये पठिते अतस्त्वभाष्यकर्तव्योत्र
 यत्न इत्युक्तं न हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्नसाध्यं शब्दार्थसंबंधनित्यतात्तनेः एवं च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे गर्भिणी शब्दो नित्यस्त्रीलिंगइति गर्भिण्योदाहरण इत्येव ।
 स्त्रीराद्येयं हि शब्दं यादृशैः प्रसूतं पदैः गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युक्तस्य भेदका इत्यमोऽनियतलिंगविषयस्त्वप्यदृशैर्यस्त्रिंशसंख्या बोधकैः तथा तस्त्रिंशसं
 ख्याबोधकाः भेदकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादकाः सुकृत्यादयो गुणशब्दाः द्रव्यादयो द्रव्यशब्दाः पाचकादयः क्रियाशब्दाः शृणुतत्तज्जन्ककल्याः सन्नि
 याः सर्वे एते दशवदन् भुजानां कुंठिताय त्रशक्तिः नमयति धनुरैशं यस्तदोपणे न त्रिभुवनजयलस्मीमैथिली तस्य दारा इत्यादि दारा इत्यादेरेव विशेषणत्वेन न
 योपपत्तिवदंति अनूडिति च प्रसज्य प्रतिषेधः तेनैडविडभार्ये न दोषः पुंवाचकत्वेति प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगात्तरे पुमां समाचक्ष्णाणस्य यद्रूपं
 ज्ञेयं वाति दिश्यते तेन जस्ती शब्देन विग्रहे वृद्धगुरिति न (वृत्ताभार्यइत्यत्र हं सभा इति) अत्र च रूपातिदेशो न तु स्त्रीरूपार्थे पुमर्थोतिदेशो र्थस्योत्तरपदपरत्वा
 भावात् भाषितपुंस्कात्परत्वं स्यात्संभवेन वरदाभार्यस्य स्थाने हं सभा र्यस्यापतेष्वभाषितपुंस्कादित्यस्यासंगते च स्वार्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेति दिष्टे तद्वाचि
 शब्दप्रवृत्तिरत्र पक्षे इति बोध्यं यद्यपि रूपातिदेशोऽर्थो निवृत्तिरेवं च वातं द्यपुवतिमित्यादौ वतं डाचलुक् स्त्रियामिति यजो लुगापत्तिस्तथापि अतिदिष्टमानस
 षविरूढस्य स्वाश्रयस्यातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न दोषः स्पष्टं चेदं त्रैथ्यवत्स्त्रैकैयटकिं स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपाति
 देशो तदर्थं विशिष्टस्य निवृत्त्यर्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः ध्वनितं चेदं ततो यादिविति सूत्रे भाष्ये समानाधिकरण इति समानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्य
 कप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमतेरैव युगपदधिकरणवचनतापक्षेपद्वी मृद्यावित्यत्र पुंवत्वमाशंक्य तौ वृत्तेः प्राक्च यत्र समाना

संश
सं
५०

धिकरण्यतत्रैतत्प्रवृत्तिः प्रकृतेचनततः प्राकृतामानाधिकार्यमित्युत्तरितं द्वंद्वसूत्रेभाष्ये नामंत्रितेसमानाधिकरणइति सूत्रेचभाष्येसामान्यवचनमित्यस्य
देविकरस्वतोतिपर्यायेषुप्रत्युदाहरणंदतमितिदिक् चित्राअसितिद्वतोसंख्याविशेषाभावेपिगोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभानातभूमरूपमत्वर्थेत्रवहुव्रीहिरितिभा
वनेहेतिअतस्वात्रसूत्रेपद्वीमृद्योभार्येयस्येतिद्वंद्वमर्भहुव्रीहोपद्वीमृदुभार्येइतिभाष्येउदाहृतं तत्रहियःपूर्वपदं द्वंद्वानसभाषितपुस्कः अतएवप्रा
द्वीशब्देत्तरडीषोननिवृत्तिः मृद्वीशब्दस्यकेवलस्य भाषितपुस्कत्वपिनपूर्वपदत्वमिति तदाक्षेपेनैतस्मिध्येदितिभावः परेत्वाक्षेपेपिनदोषः धर्मोदनि चूत्रे
केवलादित्युत्पातस्ययोगिकत्वबोधनात् तद्धिमथमपदव्यावृत्तयेसमासासिद्धिपूर्वपदस्यविशेषणमित्याकरइत्याहुः चित्राजरद्भुमेतोत्यस्यप्रयोगइतीतिशेषः
भाष्यमित्यस्यसूचयतीतिशेषः पद्वीमृदुभार्येइतिभाष्येणेदं ध्वनितमितिभावः जरद्वीत्यत्रेणरतद्धितेतिटचिडीप्रतश्चित्राशब्देनवहुव्रीहौनष्टतश्चेतिकप्रवामो
हभाष्येसहितशफेत्पृष्ठप्रधानमितिभावस्तुडंतंनित्यनपुंसकं अपूर्णो पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्यानुदात्तत्वेसिद्धेपिअपःपित्वसुपंचमाइत्यादौनजसुभ्या
मित्यंतोदात्तबाधनार्थेस्त्रोलिंगनिर्देशात्पंचमशब्देनसमासेसुपंचमाइत्यादावपन तेनतत्रातोदात्तमेव रात्रयइति उद्धृतावयवभेदोरत्रिसमूहायोन्यपदा
र्थः प्रमाणीति करणेत्युद्धृतदंतस्यविशेष्यनिघ्नतयाडोप्रधानपूरण्यमेवेति पुंवद्भावविधौवार्तिकात्कल्याणपंचमोक्तः पसइति
व्यादाहरणात्समासांतश्चतत्रैवेतिभावः बाच्याचेति आ
न्यपदार्थवत्कतयासमासवाच्याचेत्यर्थः उद्धृतावयवभेदस्यरात्रिसमूहस्यप्रधानत्वेनयथाप्रथमाद्यासत्रयः समासाभिधेया एवं पेचम्यपीतिवर्तिपदार्थस्यान्यपदा
र्थेनुप्रवेशात्प्राधान्यमितिभावः नद्युत्तरपदादिति नयंतादितिनेक्तं बहुधीवरीतिनद्यंतबहुव्रीह्यर्थेवहुअसंधीवनअसितिवाक्यकबापतेः नचबहुधीवरीतिनद्यं
तस्यनवहुव्रीहित्वंलिंगविशिष्टपरिभाषयासत्वात् तथाहि प्रातिपदिकत्वतद्याप्यधर्माणांलिंगप्रत्ययरहितेदृष्टानांतीदृशिष्टेतिदेशः क्रियतेध्वमितेचेदंबहुव्रीहे
रुधसइत्यत्रभाष्ये पुंवद्भावइति पूरण्याअप्रधानत्वान्विषयाप्राप्तेरितिभावः केणः अत्रकस्तद्धितएवव्याख्यानात्तेनराकोत्यादौनह्रस्वः दृढमिति अदाह्यनिवृत्ति
मात्रपरत्वेनलिंगविशेषविवक्षानेतिभावंतद्विवक्षायादृढाभक्तिरित्यादिसिध्यर्थेप्रियादिषुतत्प्राठः अव्याप्त्याप्राप्तिरिति निलक्ष्यनशसांतसिलादिषुपाठाभावात्तदं

गम
२२

[illegible]

स-शे-
स-
५१

पत्यादिष्वित्यनेन साधुत्वमिति तेनोक्तं परेत्यनेनास्त्येवमस्य ब्रह्म्यात्रोदेइत्युच्यते तन्न सापत्ने पुंवत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्य सापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरत्वात्
 लोतिभाष्येण सपत्नीशब्दद्वयस्य लाभेऽप्यस्या लाभात् किंच स्वमित्यनेन बोधकः पतिशब्दः यदा तु स्वामित्वं प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं बुध्यते तदा पुमानेव पतिप्र-
 दक्षिणं पत्नीतिरूपात् तथा च पतिनो धवे त्रिष्वीश इति कोशः त्रिष्वीश जन्मसंस्कारविशिष्टरूढौ तु न मानमित्याहुः स्वामिपयोयेति अस्य च योग्ये प्रकृतिनिमित्तकस्य
 व्यतस्यमित्यस्य पत्न्यादिष्विति सप्तदायाचारणे न लोकावबहारेण च स्त्रीविशेषरूढिः समानस्वामिकदास्यास्तथा व्यवहाराभावात् क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गोणः योगार्थः।
 मादाय च भाषितं पुंस्त्वं पुंसितु सपतिरित्येव आशयस्यापि शत्रुत्वेन स्त्रीविशेषरूढिः अत्राप्युक्तभाष्यमेव मानं तत्र भाष्यके यदेनैवं व्याख्यातं सपत्न प्रकृतिरु-
 सपत्नीशब्दाभावं मन्यमानस्य सपत्नीशब्दादणिसापत्न इति प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्दाच्छाब्दस्वादिर्न निनिष्पन्नसपत्नीशब्दादपि पुंवत्वेन
 सापत्ने सिद्धिरित्युत्तरमिति परे तु एवं सति तृतीयादय्येणोक्तं न सापत्नो दुर्नरः न च शिवादेरुदस्यैव महत्वं तृतीयस्यापि स्त्रीविशेषरूढिसत्त्वात् न चासापत्ने इ-
 सापत्निरित्येकैयदाशयः शब्दे स्वादिगणपाठाच्च ज्ञानकल्पनामपेक्ष्य सापत्न इत्यस्यापि प्राप्तिरित्येव सांकाभ्यामव्याख्यासां भेदित्येन तस्या अयुक्तत्वात् सपत्न-
 शब्दस्य भाष्येण निरूपितप्रकृत्यंतरत्वं मेव लभ्येत इति तस्यान्यथा व्याख्याने मानाभावश्च तस्माच्छिवादेः सपत्नीतिरूपात् सपत्न प्रकृतिकसपत्नीशब्दादपि
 सापत्नसिद्धौ वपितृतीयादणिसापत्नोपि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः उत्तरसापत्न इत्यादि अन्याप्रकृतिर्यस्य सप्रकृत्यंतरत्वात् सापत्नः सिद्धः प्रकृत्यन्तरे सपत्नेति ए-
 वंचत्वदुक्ता सपत्नीति प्रकृतिः शिवादिगणे न पश्यते किंतु सपत्नेति एवं च ततोऽणः प्राप्तिरेवेति न सापत्न प्राप्तिः सपत्नेति पाठे पितृगविशिष्टपरिभाषया जेनं तद-
 व्यणवाध्यसामान्यचितया चायमणस्त्रीभ्यां डकोप्यपवाद इति तद्वा वदन्त्याहुस्तद्वनयन्त्याह आद्ययोरिति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकसपत्नीशब्दयोरित्यर्थः लिंगवि-
 शिष्टेति एवं च व्याख्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादत्वं विप्रतिषेधेनेति प्य इति भावः पदितुदित्यदित्येति सत्रे दैत्यादिते यथाः सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्याक-
 रे उक्तत्वेन तस्माच्च यीत्युत्तरपदांशे पितदप्रकृतिस्तदासापत्नेयोऽन्यथा मूलोक्तं रूढयेवेति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकडीनेतयोरित्यर्थः यत्तु मूलोक्तकृपाणामर्थ-
 आद्ययोरित्युभयप्राप्यर्थ इति तन्न तृतीयस्यापि रूढेर्मेनोरमायामुक्तत्वात् द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततयारूढोमानाभावाच्च सपत्न्यमित्यपि सपत्न प्रकृतिकाद्रोसाणा-

राम-
२३

दिव्यास्त्रिवोध्यं अस्मात्पत्यंतलक्षणयकिपुंवत्वेयस्येतिलोपेसापत्यमेवेतिदिक् ठकृस्सोश्चेति अभवादाहंभःभाषाभावेति ठावस्यायामेवपुंवत्वेऽकारेशवाधित्वा
 तंतत्तलक्षणःकःइकारेशेतुकादेशःसन्निपातपरिभाषयाठदिष्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्लिधित्वेनस्थानिवत्वाभावाच्चदुर्लभइतिभावः भाष्यकोरेष्येति अष्टाध्याप्याम
 पाठात् अन्यवार्तिकानामिवात्रप्रकरणेऽप्याठात् अन्यकर्तृकत्वानुक्तेश्च भाष्यकारीयत्वमेवेतिभावः इदंचदक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रेभाष्येस्पष्टं गतार्थत्वादिति नवै
 कशब्दादकचित्वादौएकिकत्वमित्यादौपुंवत्वेऽकारेणश्रूयतयाचकजातोयेतिवत् इत्येतुप्राप्तजौविकवत्तच्छ्रवणमित्येकतद्वितेचैतिनगतार्थेएकैक्यविभक्ति
 कनिर्देशेनलोपः प्रातिपदिकांतस्येतिवत् नस्वरूपविवक्षार्थेइतिवाच्यं तादृशप्रयोगाणामनभिधानेइत्यमिमावात् सर्वमयेनत आगतइत्यर्थे मयट् अत्यंत
 स्मार्थिकोवाइहोमात्रप्रयोगाद्यस्य क्वचित्सर्वनामत्वंदृष्टंतस्यदृष्टौपुंवत्वमित्यर्थः अतएवउत्तरपूर्वोपेप्रथमद्वितीयकस्ययोरित्यादिसिद्धंतृतीयासप्तम्याभित्यादावनि
 सर्वापुत्रइत्यादौचन संज्ञापमर्जनयोः कदापितत्वादर्शनात् तेनाकचैति उपलक्षणमेतत् तदितरादेः कुक्कुट्यादीनामैडाजातिमात्रपरायणोदनायांजात्यंतरनि
 वृत्तिपरत्वात् कुक्कुटादिशब्देरेवसमासेनसिद्धेरिदंप्रत्याख्यातंभाष्येकुक्कुट्यादिशब्देस्तुनसमासेनभिधानात् एतांयतइति कर्तुः क्यडिपुंवत्वेऽकंत्सोर्वेति।
 दोषः अत्रक्यडः प्रत्ययस्यनिमित्तत्वात्पूर्वः कार्ययस्मात्सविहितः सगृह्यतेतेनपडा मृदोशब्दात्क्यडिनपुंवत्वंप्रकृतिभूतस्यसमुदायस्यभाषितपुंस्कात्वाभा
 वान् मृदोशब्दस्यतत्प्रकृतित्वाभावात् प्रत्ययस्यनिमित्तत्वेपूर्वोपस्यात्सविहितसुदादिर्गृह्यतेइत्यंगस्येति सूत्रेभाष्येस्पष्टंभाष्येनमहणमसमानाधिकरणार्थमन्य
 थार्थचेत्पुदाहरति स्वमिन्नामित्यादि मनइतिणिनिर्नोतत्वाङ्गीप् नकोपधा सौतौमसंख्यानिकपुंवत्वमात्रस्यनिषेधोयं तेनविलेपिकायाः धर्म्येवैलेपिकमित्यादि
 भस्माइतिपुंवत्वंन उत्तरनिषेधास्तुसौत्रविषयकाइतिबोध्यं तदुक्तंभाष्येनकोपधायोइत्ययंयोगः पुंवद्राष्टावस्यविषयेतत्तदुत्तरमेवसाद्यनुक्रमणमाद्यस्ययागस्य
 विषयेइति आद्यस्येति पाणिनीयस्येत्यर्थः एतद्वाच्यप्रामाण्याद्वार्तिकानामपिसूत्रसमतत्त्वमाहुः तदुक्तमभियुक्तेः सूत्रेखेत्रहितसर्वेयद्वौयचवार्तिकेइति यमुट्
 याचहोमिसूत्रिकिमर्थेमिदंकर्मणिद्वितीयासिद्धेः सुपांसुपे भवन्तीति तृतीयायाश्चसिद्धेरित्याशंकासत्येतस्मिन्सुपांसुपांभवन्तीति तृतीयाथोयमारंभइतिभाष्येकं
 तस्यतस्मिन्नुद्भावसंतोत्यर्थः नहिपाणिनेः सूत्रकरणकालेकात्यायनवचसोभावइति केयटस्यापि तद्वचसो नियमेनबुद्धेर्भावइत्यर्थः एवंचोपायांतरपरमिहसूत्र।

ल.शे.
स.
५२

मिति तद्वावः पाणिनिश्च तज्ज्ञानेप्यन्याभ्यां तस्य वाच्यत्वात् स्वयं वार्तिकभाष्येऽप्यनर्थान्नोक्तवानिति सांप्रदायिकाः पाचिकेति स्तुलकादेशादवित्वानिरासिकेति भूतइ
नोति तत्तद्वित्तु इति तद्वित्तु ग्रहणं बुग्रहणं चेत्यर्थः याका बाला ये च मीपाशेति याप्ये पाशप तसिलादिष्विति प्राप्तिः वृद्धिश्च निति वृद्धिश्च निति आवर्तत इति भावः स्तोत्रोति
भवार्थेऽपि डीप मध्यमेति भवार्थे मध्यमः कांडलावेति कर्मण्यण्छेदयं तावद्वायै इति तत्परिमाणं मस्या इत्यर्थे तच्छब्दादनुपि आसर्वनाम्न इत्याकारेण वृद्धिश्च
विहित इति भावः काशायोति कशायेण रक्तेत्यर्थः ण हेनो विकारिनुदातादेशे चेत्यत्र फलोपधेति व्याख्यानादेतस्मात् इति भावः अतएव प्रवाहणस्य परस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य
तुवेत्यर्थे प्रवाहणस्येति सूत्रे प्रवाहणेयो भाव इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंस्त्वनिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं जातेरिति भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तेनार्हं प्रस्थिकी भाव इत्यत्रायं
निषेधो न अत्र हि नातः परस्येत्युत्तरपद वृद्धिनिषेधात् पूर्वस्यैव कस्य कत्वेनाभावाच्च फलोपधानं च यांकां चिद्विप्रतिबोधं तेन पारिषद्या भाव्यं निषेधः अ
प्यथापरिभाषादोष्यस्य यावद्वृद्धिप्रतिफलोपधानाभावेन दोषः स्यात् त्रैयाकरणभावे इति एवोक्तुं वृद्धिश्च न विधानं नाप्येवौ प्रति तद्वित्तो निमित्तं निषेधस
न्नियोगादिषु तथैवातिप्रसंगभंग इति भावः स्पष्टश्चायं प्रयोगो न द्याभ्यामित्यत्र कैयटे परे तु भाष्ये तावद्वायै दोषवारणाय वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नित्यर्थोऽप्रयणं च
तं निमित्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भवानाश्रयणमिति शब्दव्यापाराश्रयणेन मानं एवौ प्रति च तद्वित्तस्य निमित्तत्वमस्यैवाधिकारप्राप्त्यागे भागमा
नु भावात् किंचैच्छूत्रे वृद्धिपदादृत्या एवोपि वृद्धिश्च न विधानं मस्ति अतएव दाविकी भाव्ये देवि काशिं शोपेत्यात्वे पुंस्त्वनिषेधः भाष्ये देविकेत्यस्य प्रथमा
ध्याये करणेनैषामाकारस्य वृद्धिसंज्ञाविधाय तद्वित्तेष्वचामादेरित्यनेन तद्विधानमिति पक्षांतरस्याक्तप्रातदेकफलत्वाय तत्र वृद्धिपदसंबंधसत्वात् सूत्रमेव दूष
णमात्रेण च तद्वित्तमित्यन्यत् एवं चैजविधायकेऽप्येजशेषितत्संबंध इत्यर्थायातं मङ्कानुवृत्तौ मानाभावात् एवं च वैयाकरणी भाव इत्येवमस्यभिधाने अतए
वनञ्जाभ्यामिति सूत्रे यद्यपि नित्यत्वादेवि वृद्धिस्तयोरेव स्यादिति निषेधवैयर्थ्यमाशंक्य विषयाथेदाध्यश्चिरितिसमाहितं तत्पक्षे पुंस्त्वनिषेधलाभात् यद्यप्य
पवादो वृद्धिरिति वृद्ध्याप्रप्रेव निषेधवैयर्थ्यवक्तुं युक्तं तथापि विषयभेदान्नापवादत्वमसंभवापवादत्वमिति वार्तिकमते एवमुक्तं किंचात्र पुंस्त्वइष्टे नि
षेधवारणाय शब्दव्यापाराश्रयणास्यावश्यकत्वेन वृद्धिर्गदेच्छूत्रे तावद्वायै दोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीतिपर्यंतं भाष्यकृतो धावनं विफलं स्यात् एतेन तद्वावि

रामः
२४

तानामेव संज्ञेति पञ्च पुनर्वचनप्रतिषेधाभातिरूपदोषानुद्वावनेनावतन्निषेधोऽनिष्ठ इत्यप्यस्तं मनुक्तरीत्याप्यपितद्वाभित्वेनैतदोषानुपन्यास इत्यस्य कर्तुं शक्यत्वादित्या-
 दः तदंतास्तीति तदितस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येत्यर्थः स्त्रियादतिषष्ठ्यन्तात्तु वृत्तेरेवमेवौचित्यात्सुकेरीतिस्वाभावेति डीषु अमानिनीतिनिषेधो दीर्घमुखमनिनीत्यारावपि सि-
 गविशिष्टपरिभाषयामानि न ग्रहणेन मानिनी शब्दस्यापि महणात् यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्य वतेन ग्रहणमिति नियमे मानाभावादिति ध्वनितं भाष्ये तद्ध नयन्नाह सुके-
 रमनिनीतिजातेः पर इति स्वागादित्येतत्साहचर्याद्व्याख्यानाच्च जातेरित्येषा पंचमो निभावः अतएव दारदिकेत्यत्रायं निषेधो न स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे नूट इत्यस्याप्यु-
 दासत्वे ऐडविडभार्य इत्यादेरेषा अनुद्वावने ऐडविडहंदादिकेत्यादावेव तदुद्वावने तु पुंवदिति सूत्रेणैतदनुवृत्तिं तत्रापीदृशार्थकत्वेमेवेति ध्वनयितुं न तु पुंवत्वा प्राप्ता यत्तु ना-
 त्र जातेति निषेधः पुंवत्कर्मेधास्येति तु निषेधविषय एवेति तदाशय इति तन्न इडविडादीनामनंतरापत्य परत्वे भाष्यमते जातित्वाभावादिति दिक् यत्वाप्यमनिनीत्येव-
 ढमानिनीति धृत्तावुक्तं तत्तु भाष्ये नुयलं भाव्यल्लुक्तोपेक्षितं सौत्रस्येवायमिति न कोपधाया इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वोपि निषेध इत्यर्थः उपदशा इति दशसमीपवर्तिन-
 डांते बोधः दशसमीपामिधानस्वाभाव्यात् स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यावंत एव तदाह नैकादशवेत्यर्थ इति अतएव नित्यं बहुवचनं तोयं आसन्नविंश इति ति-
 लोपि मर्त्यं समुदायस्य पदभिन्नस्यांतेऽकारसत्वात् यस्य तिलोपस्तु नामीयतया तिलोपस्य सिद्धत्वात् होवेति संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिषेधको तस्यैव सं-
 शये परस्परप्रतिषेधकनेकधर्मेव त्वंधर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं नार्थः अयं स्यात्तु न च त्रीहि भिद्येवैवैत्यादौ संशयात्मक एव बोधः स च परस्परप्रतिषेधकततद-
 स्तुमानित्यकारः तत्रैकचिद्वलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बोधेयत्र तु न तथा बाधकं तत्रैकचिदैच्छिकं पाषाणकालुष्मानं कचिद्व्यवस्थितं लक्ष्यानुरोधादित्यन्यत् एव च
 नियमतः पंचास्मादुपतिष्ठत इति बहुवचनं वस्तुतो हि न्येत्यत आदित्यादिरीत्या बोधः अत्रैव नार्थप्राधान्यात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्ये तत्संगच्छते हि एव ता इति शब्द-
 शक्तिस्वभावात्सुज्जयातर्भावेण पूर्वपक्षस्य वृत्त्याश्रयणात्सु चोपयोगादित्वसंख्यात्यक्तिकाऽऽवृत्तिविषया इति बोधः न चान्न संख्येयं नार्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वसू-
 त्रेणैव सिद्धमिति वाच्यं अधिकदशा इत्यर्थे सूत्रसत्त्वात् कवभावाय मस्यावश्यकत्वाच्च शेषाधिकारस्य नानेकमिति सूत्रेण समास एव कपप्रवृत्तेः शेषादिति सूत्रे बहु-
 व्रीहौ सक्थ्यष्ट्यादित्याद्ये स एव शेष इति भाष्ये स्पष्टं एवं च डज्विषये पूर्वसूत्रेण समासे पाक्षिकः कविषु एवेति बोध्यं संख्येय इति किं च नरो विप्राः अव्ययेत्यादिभिर्भाषि-

दश
श.स.
५३

प्राः पंच संख्येये इति किं अधिस्त्रिंशतेर्गवांसंख्येति अंतराल इति अंतरालशब्देन दिगेव प्रत्यासत्तेः अतएवास्य नित्यस्त्रो लिंगता इदं सूत्रमसमानाधिकरण्यं कवभा
 वार्थं च दक्षिणपूर्वेति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत् तत्र तेनेदं सप्रस्यत इत्यादौ निप्रथमादिवचनां तानि ग्रहणविषय इत्यादेः ग्रहणा क्रियाद्यंतर्भावेण वृत्तिमिति इत्यर्थः
 इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थ इति तत्र विशेष्ये इत्यर्थः अतएव केशके शिष्युर्देमिति संगृह्यते यत्र न तदुपादानं तत्राध्याहारः इदं क्रियामात्रोपलक्षणभाष्ये क्रियाभिधानादित्युक्तेः ग्रह
 णप्रहरणे तस्यैवं अतएव कर्णकर्णौ प्रथित मयशः हस्तादस्तिमिषात्पृथक् च तदेमित्यादिसंगृह्यते अयं विषयविशेष इति ग्रहणादिरूपो न्यपदार्थक्रियारूपः
 कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः इति शब्दश्चात्र प्रकाशे तत्त्वचलोकप्रसिद्धत्वं तदुच्यते इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसार्यतीति कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणा
 दिदृक् कर्मव्यतिहार इति समासात्तस्येति हिषपतेव इति शब्दबलेन तत्रास्य प्रतिपादितत्वात् इतीति तुराषाडित्याद्यर्थमावश्यकं नानेन सूत्रेणेत्यर्थः त्रिष्टुप् इ
 ति अक्षरवृत्त्यादिप्रमाणं विभक्त्यश्रवणाया व्ययत्वं केशके शिकुर्वन्नित्यादौ परांगवत्वाया व्ययीभावत्वमव्ययानेनेति निषेधस्या व्ययीभावेऽभावादिति वा
 ध्यं केचित्तु इदं व्ययस्य स्वरादिषु पाठादप्यव्ययत्वमव्ययीभावत्वफलं शेषेन दृढतरं मानं नापितत्प्रयोगः प्रमित इत्याहुः गृहीत्वेति त्वाप्रत्ययो ध्याहृतस्थित्या
 दि क्रियाप्राप्त्यर्थो बोध्यः केशेषु केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः गृहणकर्मत्वं प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणां बोध्यं युद्धस्यानेककर्तृ कत्वा
 त्तु इदं सूत्रं वैयधिकरण्यार्थं सरूपत्वात्प्राप्तकेशेषश्चानवकाशेनानेन बाध्यते ओरोदितौति ओरवित्यस्यास्यैव उपलक्षणमिदं संज्ञापूर्वेति इदं कैयटहरदत्ताद्य
 नुसंधेनोक्तं भाष्ये तु न दृश्यते स्वयं भुव इदमित्यर्थे निस्त्वयं भुवो लोकेऽसाधुरेव भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनका
 नासौ त्रासराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवोचित्यात् शोवादंष्टोमणिरित्यत्र आदेरितीति सूत्रस्था भाष्यप्रयोगादप्येषामपि दृश्यत इत्यनेन तत्रादौ
 र्घसत्वात् अपुष्कमिति वतर्हीर्घाभावेऽणस्येव वागमशासनमनित्यं नञ् घटितमनित्यमातिदेशिकमनित्यं सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिति धिश्च क्लृप्तानित्यादि भा
 ष्या उक्तं बोध्यं देवस्य हेति तुर्ययोगरकेन गमनादिना योगस्तद्योतकं सहेत्येतदित्यर्थः वीपस अत्रोपसर्जनस्येति मत्वर्थेऽपि अत्ययांत उत्तरपदे च संनिधापितस्य स
 मासस्यावयववैयर्थ्यं विशेषणलक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् सर्वत्र च कश्चिदवयव उपसर्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्ववयवस्येत्यर्थस्तदाह बहुब्रीह्यव

राम.
२५

यवस्येति व्यधिकरणावष्टेतिभावः तेनेह न सहकृत्वा सजनिपुधिक्रमः सहचेति कृनिबुपपदसमासः सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि न उपसर्जेन सर्वोवयवके बहुव्रीहौ यदु
तरपदप्रियशब्दः सहशब्दस्य तत्परत्वाभावात् सहशब्देन द्वंद्वलुनास्येव चार्थेवृत्तेरभावात् अनभिधानाच्च व्याख्यानादेवोपसर्जेन पदेन शास्त्रीयलौकिकं च गृह्यते ते
न सपुत्रादेषु पसर्जेन सर्वोवयवकत्वं बोध्यं व्यधिकरणत्वात्पूर्वेणाप्राप्तो वचनं कवभावाच्च सपुत्र इति सप्रमो विशेषण इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दिष्ट
मित्यनेनोपसर्जेन त्वाद्यत्र पूर्वनिपातानियमप्रसक्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः प्रापिकमिति इति शब्दादिदं लब्धं सकर्मक इति स्वार्थेकः अतएव अर्थेन सह निवृत्त इ
त्यर्थेकः सार्थको निवृत्त इति द्वंद्वस्य भाष्यः प्रयोगः संग्रहते एतच्च प्राचामनुगृहेन परे तु सकर्मक इत्यादौ विद्यमानवाचो कर्मादिसमानाधिकरणः सह
शब्दस्तत्र च षष्ठ्यपवादतृतीयाया असंभवान्नानेन समासः सहैवं दशभिः पुत्रैरित्यादौ तु विद्यमानतावाची तेषां विद्यमानत्वेपीत्यर्थे इति न दोषः प्रकृते तु न सः
कर्मेणा विद्यमानत्वे इत्यर्थे ननु भवात् एवं चानेकमन्यपदायै इत्येतस्मात् सः पूर्वाया इत्यादि निर्देशे वापि सर्जनस्य तत्र प्रतिपदोक्त परिभाषाया अप्रवृत्त्या
सादेशः सुलभः सपूर्वेत्यत्र सर्वनामसंख्येति स्यात्प्रवृत्तिरित्यत्वात् अतएव संहितशफेति सूत्रे सहो रुरित्यस्य सह विद्यमाना वृत्त्यस्या इति विग्रहप्रदर्श
नं कैयट्टिभिः कृतमित्याहुः प्रकृत्या शिसपुत्रस्य यजमानस्य चर्यामिष्टद्विरस्त्वित्याद्या शैर्वचनमसाध्वेवेति बोध्यं बहुव्रीहौ संसंख्येये वर्तमान संख्याशब्द
तोया बहुव्रीहिरित्यर्थः पंचमर्थे सप्रमोत्याह उपगणा इत्यत्र उचिसत्यसति च रूपे विशेषाभावादाह स्वरे इति उच्यं तो दानं अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर इ
त्यर्थः बहुगुणयोपेदाचतुरादिबोधकता तदा तस्मिन्पत्रादीनां बहुत्वाद्बहुवचनं अशिष्यः संख्यातरपदः संख्येयं वा र्थाभिधायित्वादित्यनेन तत्प्रत्योख्यानं तु
संख्येये वर्तमान बहुव्रीहेत्यर्थो न दोषः मूलोपसंख्येयेयो बहुव्रीहिरित्यनेन सूचितमिदं स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे संख्याव्ययेति सूत्रे च भाष्यकै पटयोः अत्र पक्षेकः
व्यभिभाष्यः नंतर बहुव्रीह्यपेक्षया शेषस्य ग्रहणात् अतएव बहुव्रीहौ संख्येय्यणिरिति प्रकरणे एवेदं न कृतं संख्याया इति अव्ययादेरिति बोध्यं तेन गाविंशति
रित्यादौ तस्य स्पष्टं चेदं मत्रेव भाष्ये अत्रान्यत्राधिकलोपादित्यपि भाष्ये उक्तं द्वाधिकाविंशतिरिति चोदाहृतं तत्तुवार्तिककृता स्वरीत्या क्तं भाष्यकृतानुवृत्तद्वंद्वस्य
वांगीकारात्तद्व्रीत्या तदनावश्यकं तत्प्रत्येहि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिध्या द्वंद्वस्य त्रैति भाष्यकृतोक्तं द्वंद्वस्य त्रैति भाष्यकृतोक्तं द्वंद्वस्य त्रैति भाष्यकृतोक्तं द्वंद्वस्य त्रैति भाष्यकृतोक्तं

स. श. ५४ त्वाप्रित्यान्यत्राधिकलोपादिति नवक्तव्यमिति चात्र भाष्ये अतमित्याहुः व्यत्ययेन षष्ठीति सप्रत्ययेनैवमेव तदाह बहुव्रीहेरिति स्वांगमद्वयवृत्तिमदित्यादि षचः षोडशस्य
 स. श. ५४ स्तदुदाहरणं जल जासीति चित्तमंनोदातत्वापत्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरान् स्यात्वासेति अस्य त्रयपूर्वग्रंथिः षचिहिडोषस्यात् अंगुलीसदृशे निदाहणे प्राणितया मुरवाया
 त्संभवादिभिर्भावः संयलेति मात्रचोदयसचोवादिगोर्नित्यमितिलुक् द्वित्रिभ्यां षचोप्रकृतेष्वविधानं द्विर्ध्वं इत्यादौ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धस्तिष्ठति सिक्तातेदातत्वा
 भावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः षचिहिचित्तसामर्थ्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वानित्यमंनोदातत्वं स्यात् विकल्पस्तु अनित्यतया समासात्ताभावे चरितार्थः अनित्यत्वे
 चमूर्धस्तिष्ठति निर्देशदेव ज्ञायते अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्ध्ने षित्येव वदेदिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे माष्यकैयट्याः स्पष्टं द्वित्रिभ्यामित्यस्य ताभ्यां परेणो मूर्धन् शब्दस्तदु
 दाहरणं बहुव्रीहेरित्यर्थात् समासात्ते कृतेऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यसं अन्ते दन्तादित्यंतग्रहणात् ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णमहणे तदंतग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्था
 दिति समासपदे इत्यस्यास्त्वंडपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थे निर्देशभाष्ये इति प्रागयनं ऋग्मवनमित्यादीनां त्वर्नामिधानमिति भावः रघुनाथादिशब्दे तु णत्वे संज्ञा
 त्वभंगापत्तेर्न णत्वं कृतं णत्वे न चेत्संज्ञारूपं शैवगम्यत इति सूत्रार्थः तदुक्तं भूजो संज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये य एते संज्ञायां विधीयंते ते षु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेय्यया
 मिति किंतु हिं प्रत्ययांते न चेत्संज्ञागम्यते इति प्रत्ययांते न षदिरूढिर्गम्यते ततः प्रत्यय इति कैटः रूढिः रूढ्यर्थः भाष्ये प्रत्ययांते नैतत्तच्छास्त्रविधेयकार्येण सत्त
 एतन्मूलकमेव पश्यतेऽभियुक्तैः संज्ञाशब्दाद्यनादिप्रयुक्तानियतां पूर्वोक्तानि एवं सिद्धास्तत्रेदानां कस्ताद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति खुरखराभ्यां अस्यादेशस्यैव स्थानिद
 रसमासात् त्वेनाशेषत्वाच्छेषादिभाषेति कवत्रविषयेन पश्येज्योति भाष्ये त्वे तन्न दृश्यते उपसर्गोदा अतो किं प्रनोमुचतमित्यत्र णत्वं माभूदिति तद्वृत्तेति अनो
 त्यस्य पत्नीयवहुलग्रहणं कृत्वेत्यर्थः अन्यथा प्रणो न पेत्यादावव्याप्तिः प्रनः पूषेत्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादिति भावः अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्राग्वदेव प्रणस इति
 प्रगतानासिकायस्येति विग्रहः विगतयानासिकयेति तत्र च पदान्तिनिसादेश इति भावः सुप्रोतादौ अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः शारिकुक्षेपस्येति लोपः कुक्षीती
 कारंतपाठस्त्वर्थाः अचप्रकरणविरोधात् चतुरस्रेति तालव्यमध्यः एणीयदादिषु यद्वावे निपातनात् अहल इति अस्यैकस्त्रिकत्वेऽप्यनुक्तसमासात् तत्वाभावात् तत्र
 न कप् नित्यमस्येत्त्ववारणाय चरुकृतः अकारोच्चारणं सुप्रजसावित्यर्थः नित्यग्रहणं स्यष्टार्थमिति भाष्यस्वरसः धर्माद् केवलात्किमिति बहुव्रीहिणा पूर्वपदासेपे

तस्य च समासप्रथमावयवैरुद्धत्वेन ततः परत्वाभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोष इति प्रश्नः अतः तत्पूर्वपदशब्दस्य तत्प्रथमावयवैरुद्धौ तु न मानं तदा होपेक्षिकमिति परमम् ।
 स्वधर्म इत्यत्र स्वशब्दस्य सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातो नाहिताग्न्यादित्वात् स्वमेव जहत्सार्थे त्यत्रापि केवलं त्वंच सजातीयान्याभाववत्त्वं इदं चेज्जादेरिति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टं अनिचोः कारोऽदृष्टार्थः कृतसमासां तमिति अनिजंतमित्यर्थः धनुषश्च जुसाहचर्यादिः त्वरणाच्चास्यादेशत्वं निश्चित्याहानडोदेश इति लोपोव्यो वलादौ ।
 प्रत्यय इति त्वयुक्तं प्रत्ययस्याप्रकृतत्वात् त्रिगो धर इत्यसिद्धेश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकारभादेशः समासांता इत्यधिकारादादेः परस्येति न प्रवर्तत इत्याशयिना हांतादेश
 इति एकदेश इवेति तदेकांतग्रहणमिति वार्तिकं गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतंजलिमते गंधो वयव इति तद्भाव इत्यन्ये अत्याख्या तथा च लेशवाक्किं गंधशब्दस्य
 हणमित्याशयेनाह संप्रत्ययगंधोलेश इति तत्र प्रमाणं कोशमाह गंधो गंधक इति नन्वभावस्य कथं समासांतत्त्वमत आह स्थानिद्वारेणिति पादस्य पादिति नांतं
 प्रतिपदोक्ततयाऽस्यैव पादः पदित्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः किंपि पद इत्याद्यानापत्तेः कुंभपदौ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चार्थव्यगतिः स्त्रिलिङ्गानामे
 व गणे पाठादाह स्त्रियामिति यदि होपमानं पूर्वसंख्या पूर्ववत्तस्य सिद्धे लोपे नित्यं डीवर्थे वचनं अष्टापदोत्पन्ननिपातनादौर्ध्वत्वं द्विदन्विति शिशुत्वावस्थाप्रती
 तिः समदंतौति नासिकोदरेत्यादिना डीष् श्यावः श्यामकपिशः अरोकोः दीप्तिरद्विद्रोवा ककुदस्याः कालाहारादिकृता अवयवोपचयादयो बलुधर्मा अवस्थेत्यु
 च्यंते अजातककुत्वेन वात्यं पूर्णककुत्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायां किंचित्ककुदः संज्ञैषति एवं च पर्वत इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः व्यूढं विशालं तद्वित्त्वात्कस्य
 नेत्वं सोपदादाविति सः प्रियसर्पिष्के इणः षः एकवचनांता इति सर्वत्र गणेर्निर्वभाक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केवाचित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्विवक्षार्थस्तदाह द्वि
 वचनेत्यादि अनुक्तसमासांतादितिसामान्यतः समासांतापेक्षयेव शेष इत्यभिमानस्तद्वक्ष्यति प्रियपथ्य इति परे तु नैव कवपे संशेषग्रहणं नापि समासांतापेक्षं किंत
 र्ह्यनेतरेषां बहुव्रीह्याधिकारः सोपेक्ष्यते इति भाष्योक्तेस्तदपेक्षयेव शेषग्राह्यः समासांताश्च कवभावेसावकाशा इति समासांतैः स्वस्वविषयेकपोवोधेनोपपत्तौ श
 षग्रहणं व्यर्थमिति नवाच्यं एवं च प्रियपथिक इत्यपि अतएव बहुव्रीहौ संख्येये इत्यस्यान्यत्र पाठः सार्थक इत्यन्यत्र विसतर इत्याहुः शेषाधिकारेति इदं संख्या
 यस्यादौ कवभावाथमिति भाष्योक्तेर्ज्ञायते सकृदुच्चारितादर्थद्वयत्वाभासंभवौत्यत आह तत्रादिनेति उच्चारयित्वा तत्रेणोच्चारितं बोद्धुं गृह्यत्यावोध इति बोध्यं आ

ल-श-
अ-स-
पु-प-

पोन्ये न कपोत्यतः कपोत्यनुवर्तते अनंतरस्येति न्यायाद्धेषादित्यस्येव निषेध इत्याहं शेषादित्येति विधेयं नि विचार्य देवगणविशेषा इत्यर्थः उद्धृतावयवभेदत्वाद्बहुव-
चनविग्रहे हि देव इति विधेयं देव इति त्वपाठः न संज्ञेयसोरित्येव वक्तव्ये योगविभागसामर्थ्यादौ यस्येति न दृष्टं त्वस्यैव निषेधकमित्याह न कविनि ईयसावहुव्रीहौ
पुं वदिति वचनं ईयसः परस्य स्त्री प्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुं वत्सु विषयस्य कारस्य यथानुस्वस्त्वस्याप्येति तदर्थस्तदर्थतः पठति इयस इत्यादिना अत्र स-
न्ने ईयस उपसर्जनस्त्री प्रत्ययस्यैव वक्तव्यं न वक्तव्यं पुं बहुवचनात्सिद्धमिति भाष्योक्तेरेनेन न पुंसक इत्यस्यापि निवृत्तिरन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याना संगतिः ममतु न पुं-
सक इत्यनिवृत्त्यर्थमावश्यकेन युज्यते प्रत्याख्यानमिति दिक् कहुं ये यसीति लिंगविशिष्टपरिभाषयानिषेधः नष्टतश्चेति नित्यं कप्प्राप्तः अभिवादस्तुतिरू-
पो भयार्थकवदिधातुनो भयसाधारणपृजालस्य त इत्याशयेनाह पूजित इति एतेन स्तुत्यर्थकस्यैवात्र ग्रहणमिति कृत्यादिध्वनितं निर्वाजमिति ध्वनितं सुभ्राते-
ति नष्टतश्चेति कप्प्राप्तः स्त्री प्रत्ययात् तत्त्वाभावादिति अविद्वत्तन्त्रिभ्य इति त्रैणादिकत्वादिति भावः ल्युडिति प्रायते स्यामित्यधिकरणे इति भावः समाप्रवा-
निति समाप्रवानेव येन क्रियायस्येत्यर्थः सप्रमोवि सप्रम्यं तस्य कर्त्तृत्वान्वयद्वारेव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वेन सिद्धे वैयधिकरण्येपि समासज्ञापनार्थं सप्रमो ग्रहणविशे-
षग्रहणं च ब्राह्मण वशिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरंतदाह अतएवेति चित्रगुरेति उभयोर्ह्यपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन एकविभक्तित्वेन वानियमे प्राप्ते उत्तरपदा-
र्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थविशेषणग्रहणमिति भावः सर्वनामसंख्ययोरिति श्वेतशुक्लयो रुदाहरणे विशेषणत्वं बोध्यं वन्येतराहस्तदक्षिण इत्यादौ राजदंता-
दित्वात्परनिपातः सर्वेष्वेत इति वचनसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वं बोध्यं त्रिशुक्ल इति पाठः द्विशुक्ल इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेव सिद्धेः शब्दपरेति-
अतएव वार्तिकेत्याचोपि परनिपातः संख्याया इति संख्यावाचकानां समासेत्यर्थवाचिकाया इत्यर्थः द्वंद्वे धीति सूत्रे पठितमपीदं द्वंद्वद्वंद्वसाधारणं तदाह द्वि-
त्रा इति द्वादशेति च सहस्राणां शतमित्यर्थे पिशत सहस्रमित्येव स्ये चेदं तदस्मिन् अधिकमित्यत्र भाष्ये वाप्रियस्येति इदं बहुव्रीहौ वावेव तेन सहेत्युदाहरणस-
हप्रिय इत्यत्र न सप्रमो विशेषण इत्यत्रोपसंख्यानात् गद्वाद्याहिताग्मादी आकृतिगणौ अत्र वेत्यनुवर्त्यैव स्थितविभाषाप्रयणादाह कचिन्नोति एतद्वृत्तौ स्ये-
कृतं कृत्ययोः क्रियाशब्दादनियमे प्राप्ते वचनं चारुस्मितेत्यादिताग्मादित्वात्साधु जाति कायेति जातिकालसुखादिभ्यो नात्रादनात्तत्र इत्यंतोदात्तविधाय-

केन ज्ञापितं वाग्रहणानुवृत्तेराह प्रापिकमिति क्वचिन्नेतितेषामाहिताग्राहित्वमिति भावः इति बहुव्रीहिः चार्थे अनेकमन्येयतेनेकमित्यनुवर्तते तत्फलं लक्षणादष्टदंष्ट्रं
 तपोत्तनेष्टोदात्तारइत्यादौ यथायथं समासां तान्दोर्मध्ये प्रवृत्तिर्न अन्ये एव च तत्प्रवृत्तिः अत्र वदति दंष्ट्रः प्रथमां तानां मेव न परिनिष्ठितविभक्तपदानां चैत्रेण मित्रेण च कृ
 तमिति वाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीतिश्चैत्रमैत्राभ्यां कृतमिति समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतिस्तस्य वाक्यस्य समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य तत्वाक्यत्वाभा
 वात् अतएव यदग्रे च प्रजापतये चेत्यादौ व्यस्ते प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीतिरस्मिन्मैत्राभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वं प्रतीतिरिति व्यवस्था सिध्यति तस्यापि त
 द्वाक्यत्वे तु समास इव तत्रापि समुदाये देवतात्वं प्रतीतिरेव स्यात् अतएव न डि संवुद्धो रि निसूत्रे भाष्ये डि संवुद्धो रनुत्तरपदे इति वार्तिके संवुद्धिग्रहणं
 कार्यं राजद्वंद्वं दारकेत्यादौ संवुद्धं तानां समासः इह तावत्समाससमानार्थकेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेद्वाक्ये वाक्येन गम्यते न सो जातु चित्समासेन गम्यते अवयव
 वसंवोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंवोधनं समासेनैत्युक्तं संवोधनविभक्त्युत्तराभिमुखिभावफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखिभावं प्रतीत्या क्रियान्वयेन परस्मा मसामर्थ्य
 मिति तत्भावः यदा समासाधिकरणस्थलेपि समासो न तदा व्यधिकरणं वीदंष्ट्रः सुतरां नेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेपि राजपुरोहिताविति न तदुदाहरणमेवं च व्यधिकर
 णतृतीयाद्यंतानां मपि क्रियादावेवान्वयेन क्रियान्न कत्व रूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन वाक्यसमासयोर्न समानार्थकत्वम् एतेन कटंभीष्ममित्यादौ प्रत्येकं कर्मता
 योभयोः क्रियान्वयेपि पार्ष्टिकपरस्परान्वयेन समर्थमादाय समास इति मीमांसकनयोजकमपास्तं राजद्वंद्वं दारकेत्यादावपि पार्ष्टिका न्वयेन समर्थमादाय समासापत्तौ भा
 ष्यासंगते तिङ्-समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति न्यासेपि समुदायद्वारा वयवानामपि तिङ्-समानाधिकरणेन समुदायकर्तृत्वोक्तावयवकर्तृत्वस्याप्यभि
 हितत्वेन समुदायप्राधान्येऽवयवेष्वेभ्यः प्रथमा भवत्येवातएव तत्रैत्रमैत्राभ्यां न सौ प च त इत्यादि नित्यद्विवचनाद्यं तारव्या तश्रयोग एवेति दिक् प्ररस्य रतिरपेक्ष
 स्येति तत्त्वं चैकस्य क्रियान्वयेन परस्परान्वयात् अनेकस्येति तेनैकस्य सोपेक्षत्वेपि न दोष इति भावः समुच्चये च शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थे इतरस्योपे
 क्षत्वं बुध्यते तदसमभिव्याहृतं तु न अतएवात्रैकचंशब्दप्रयोग एव एकस्मिन्निति एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इति यत्रैवं मन्वयस्तत्र समुच्चयश्च शब्दार्थे इत्य
 न्वयः नन्वन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यं अन्वयो विशेषतया विशेषणतया वा तत्रांत्योवश्यमाणादाहरणे आद्यसुदेवदत्तः पचति हसति चेत्यादौ क्रियासमं च ये आ

नुषंगिकेत्वमनुदेश्यत्वं अन्यस्य प्राधान्यं च तत्संबन्धिक्रियाया अवश्यकर्तव्यत्वरूपं अन्वाचये आनुषंगिकत्वं व्याप्यत्वं च समभिव्याहृतक्रियागतं चार्थः । भित्तिर्तानामिति
परस्परपेक्षाणामुद्भूता वयवभेदसमूहस्याप्यमिति यर्थः अन्वयइतिस्फुटं धर्मावच्छिन्नेनान्वयइत्यर्थः तेन नो धातोः संगे गजनकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकतया द्विकर्मको
त्वेप्यजाग्रामेन येतिव्यमौनचकारप्रयोगेनापि समासः एकधर्मावच्छिन्नेनैव याभावात् अतएवात्रानेकचकारप्रयोगः यत्रैवमन्वयस्तत्रेतेरयो गस्तादृशसमूहश्चात्रैव न
यः समूहे उद्भूता वयवभेदश्चैव वयवगतसंख्याभेदोपपत्तं प्रत्यवयवं समूह रूपत्वायोगे वा समूहइति अनुद्भूता वयवभेदः समूहइत्यर्थः तत्रेतेरयो गे उद्भूता वयव
भेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्ये कवृत्तिधर्मद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं समाहमेत्वंतिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भावात् समूहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः असामर्थ्यादिति अनेकसु
बंतानां चार्थकृत्यभावेनैकार्थोभावरूपसामर्थ्याभावात् किंच तत्र चार्थश्च समभिव्याहृते विशेषणं समासस्तु अन्यपदार्थप्राधान्ये इव चार्थप्राधान्ये एव स्पष्टं चेदं सर्व
मत्र सूत्रे भाष्ये तत्र हि चार्थस्यासत्त्वभूतत्वात्तदर्थसमासस्याप्यलिंगासंख्यां प्राप्नोतीत्याशंक्यस्वभावेन परिहृतं गुणवचनं वच्छेदइत्याश्रितः समासार्थस्तदेदं व्यलिं
गसंख्यायाहकइति च समाहितं अतोनेदं भाष्यं समाहारादिविषयं तेषां समूहिद्रव्यलिंगादिग्राहित्वाभावात् नन्वेवं परवस्त्रिगमिति सूत्रस्यस्य अवयवावेवापेक्षित
परस्परपेक्षाद्वयार्थानुतुष्ट्यतिरिक्तः समुदायोस्तीति क्रेयटग्रन्थस्यासंगतिरिति चेन्न तस्यान्यतव्यतिरिक्तोनेत्यर्थात् अपेक्षितपरस्परवित्यनेन च समूह रूपता उद्भूता
वयवभेदाच्च दृष्टिना अतएव यद्वाऽवयवव्यतिरिक्तः समुदायोर्थः स्यावयवलिगेन सिगवान् इति तदुक्तपक्षांतराद्वा विशेषइत्यन्यत्र निरूपितं अहरहर्नयमानो ग
मश्च पुरुषपशुमित्यादौ न समासः अहरहः पदेन विनिगमना विरहात्परस्परसाहित्यावगतावधितस्य चकाराव्यत्वात् यत्र वियहं चेन्नैव चोत्पत्तौर्थः तत्रैव
समासो नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये चार्थवलोदेव सति तात्पर्ये समभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादिगम्यते इति दिक् राजदंतादिषु उदसर्वे समासविषयं षष्ठी समास
कर्मधारयद्वंद्वानां तत्र पाठात् धर्मादिष्विति द्वंद्वसर्वेदं राजदंताद्यंतर्गणसूत्रमेतत् जंपतीति अभ्यर्हितत्वात्पशुः पूर्वनिपातः प्राप्नोति निपात्यत इति राजदंताद्यंत
र्गणे पाठेनेति भावः अयं राजदंतादिरित्यर्थः अत्याचरं यथा कथंचिदतिशयमारेण्यग्रेयांसमित्यादि भाष्यप्रयोगे ईयसु निचेहतरप अतएवातंत्रं तर्निर्देश इति भा
ष्यं समूहे उच्चैस्तगमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं तत्प्रयोगश्चादृष्टार्थः अतएव स्वरिनात्संहितायामनुदात्तानामिति सूत्रेनुदात्तानामित्यत्र शब्दसंस्कारार्थमेव बह्वत्वं वि

वक्ष्यते न तु तत्कार्यान्वयितिकैयटः मृदं गंशखपणवाइत्यादौ द्वंद्वेतरपदो द्वंद्वइति बोध्यं तत्रंतरनिर्देश इति भाष्ये कृत्वा तरे मुख्यातिशयोक्त्यर्थः तदापि प्रकृतवसूत्रेति शयः
विवक्षितो न तु द्वयोरित्यंशः तेन गंशखदुंदुभिवो णानामिति बहुष्वपिसिध्यति यदेतदस्या चतरमिति तदस्याजिति वक्ष्यामितीति भाष्यस्य यंतः कुतोश्च त्वसर्वस्याप्यप्यत्वात्साम
र्थ्यादिति शयार्थं भविष्यतीत्यर्थः अत्रपक्षे स्याच्च त्वेयत्किंचिदपेक्षयानि शयस्तृप्तात्तपेक्षया अतत्रपक्षे तु अतिशयः सर्वथा विवक्षितसवाल्या च त्वेयत्वात्तपेक्षये
वेति स्पष्टं भाष्ये तत्रपक्षेपि द्वयोरित्यंशः शविवक्षणादतत्रपक्षस्यैव ज्यायस्त्वमत्र अस्यात्यंतस्वार्थिकतरस्वज्ञापकत्वमिति तु न युक्तं तत्रातंत्रविचारस्य भाष्ये संगत्यापत्तेः
नाहं सर्वथार्थाभावे एवं चिचारः संभवति मम तु आरोपितत्वेऽतत्र त्वं मुख्यत्वे तंत्रत्वमिति तत्संगतिः कुत्वचुत्वयोरभावश्च निपातनात् अत्रापि बहुष्वनियमः आनुप
र्व्येणेति ऋतूनामानुपूर्व्ये प्रादुर्भावकृतं न सत्राणां तदयकृतं त्वेयं अनित्यमिदं प्रकरणं लक्षणहेत्वोरिति निर्देशात् घ्येतादिति अजाद्यंताच्चात्या च तरेल्लक्षणं
तु न सत्राणामित्यभ्यर्हितं चेति आनुर्ज्याय सदिति च विप्रतिषेधेन सर्वतोऽभ्यर्हितं पूवे वा सुदेवा जेनाभ्यामिति निर्देशात् द्वंद्वश्च अत्र तूर्यो गंशब्देनैवादि का एवेति अस्या
चतरमित्यत्र भाष्ये ध्वनितं अंगशब्द आद्यंतयोरवयवपरे मध्ये तृपकात् परः अंगशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः तत्रैकप्राण्याद्यंगकद्वंद्वसंभवेनान्यग्रहणस्यावश्यकत्वे प्र
त्यासत्त्यात्तद्वक्तव्योपस्थितप्राण्येगाद्येवादि तौर्यं गृह्यते तेन मादृगिकाश्चारे हाविति सिद्धं एवमेवाध्वं युक्तुरित्यादौ बोध्यं एकवचनशब्दश्च योगेनैकत्वविशिष्टबोध
कपरस्तदाहैकवदिति एकार्थे बोधकपदवदित्यर्थः पाणिपादमिति प्राण्यगत्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यनेन न सिद्धिः नियमार्थमिति एतच्च विभाषावृत्तेति सू
त्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं न चैतानि इतरेतरयोगे एकवद्भावविधानार्थानि कुतो न भवन्ति पाणिपादइति च तत्फलमिति वाच्यं द्विगुरेकवचनमितिसाहचर्येण व्याख्याने
न चानुवादत्वस्यैवोचित्येन मन्त्रादौ द्वंद्वपदस्य समाहारद्वंद्वपरत्वात् तत्र तदनुवादेनैकत्वविधाने फलाभावात् प्राण्यंगाद्यनुवादेनैकवचनद्वंद्वविधेयानियमाद्येतेषां स
माहार एवेति तद्वत् समाहार एवेति ध्वनितं चेदं विशिष्टलिङ्गइत्यादौ समाहारे द्वंद्वः स्यादिति व्याख्यानेन द्विगुरेकेति सूत्रेऽनुवादफलं तु तत्रैवोक्तं विपरीतं नित्यमाभावोक्ति
ष्य पुनर्वस्वोरिति सूत्रे उक्तं अनुवादे यदप्रतिपत्ताप्रमाणान्तरवगतमप्यर्थकार्योतार्थप्रयोः प्रतिपाद्यं तदनुवादस्तदाह सिद्धस्येति प्रकृते चोदयप्रतिषेधयोरनु
वादः असिद्धजपनिददयः कठकलापाइत्यपि चरणाशब्दोत्रशास्वाध्येतृपरः स्थितोरिति लुङंतस्थेणाः प्रयोगे सतीत्यर्थः अध्वयुक्तुरिति पठ्यर्थे सिद्धमात्र

ब. श.
शे. म.
५७

विप्रकृतिरुक्तदाह प्रयासनादिति अध्ययनगताप्रत्यासुतिरध्येयतद्वागतदध्येतरिचारेष्यतइतिभावः पदक्रमशब्दयोस्तुजातित्वादेवसिद्धमिति तदध्येतुं पूर्वोक्तके।
स्यप्रवृत्तिः जातिरु पक्षार्थे प्रथमातदाह जातिवाचिनामिति यद्यपिस्तत्प्ररोहणादिनादृष्टादौ नामपि प्राणित्वं तथा पोहलोकप्रसिद्धमनुष्मादयस्वप्राणिशब्देनमृ
ह्यंतइतिविभाषादृष्टेतिस्वभाष्यस्वरसः जातिः किं नेदेकपांचजन्योहरेः खड्गोनेदकः शंखश्चपांचजन्यः एकव्यक्तिवृत्तित्वान्नजातिः द्वयेति अप्राणिनामिति पयुदा।
सादेतत्त्रभ्यते जातिप्राधान्येति प्राधान्यं च तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिवोधनरूपसंद्रव्यविशेषेत्यस्यनियतद्रव्यविशेषेत्यर्थः इदंचतस्यादितइत्यत्रकैयटे यद्वाप्राधान्यं।
नामविशेष्यत्वं तदभ्यविशेषणवाहाद्यन्वयः परंपरयाजातौ तत्रतात्पर्यं ग्राहकमेकवचनंद्रव्यप्राधान्येति तेतरयागोपातिवोध्यसीरेदकेसंयुक्तेइत्यंतादिवच्चैतिसूत्रभा
ष्यप्रयोगे त्रमाने वदामलकानोति फलत्वव्याप्यजातिवचनावेतौ विशिष्टलिङ्गाग्रामादिति पयुदासः ग्रामभिन्नसर्वावयवग्रहणमत्रइहग्रामपदेनग्रामेनाध्ययंउदो।
च्यग्रामाच्चत्यादाविबनगरंनगृह्यतेव्याख्यानात् तेनमथुरापाठलिपुत्रमित्येव अत्रनदोदेशविषयेदेवाकोतत्रहंहश्चेतिसूत्रोक्तरीत्यानद्यादिसर्वावयवग्रहणमतो गं
गापाठलिपुत्रेइत्यादौनतदाह ग्रामवर्जैति नदीग्रहणननदस्यापिग्रहणं अतएवतत्रभिन्नलिङ्गत्वसंभवः शश्वच्छब्दत्रैकाल्येततोभवार्थेनिपातनादुत्तिरिलोपकादे
शयोरभावः अस्यसंधिवेलादिषुपाठाच्छाश्वतमपि स्वाभाविकइत्यर्थः परत्वादिति पशुशकुनिद्वंद्ववकाशोगोमहिषहंसचक्रवर्कादिः अस्यावकाशोऽहिनकुलादि
अत्रविरोधोवैरनुसहानवस्थितिस्तेनछायातपावितिसिद्धं पात्रादिति यैर्भुक्तेस्मृत्युक्तं संस्कारेण पात्रं न शुध्यति ते निस्वसिता इत्यर्थः यथोच्चारितानीति गणपाठेरु
यमेवाविवक्षितं ननु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रतात्पर्येतेन पररूपपक्षे गोश्वगोश्वा इति दासीदासमित्यत्रातएवनिपातनात्सुमान् स्त्रियेत्येकशेषानगवाश्वेषुहंहविभा
षाप्राप्ताकेषांविद्वद्वहप्रकृत्यर्थः पाठः केषांचित्तामान्यतः प्राप्तिनियमार्थः दृष्टादौ विशेषाणामेवेति स्वरूपमिति सूत्रेभाष्यतयोक्तेरितिभावः आदिशुभमादिषुकेप्रा
युक्तरीत्यामृगादिसर्वावयवकसमुदायेएवैतद्वोधिततत्तद्वाक्यप्रवृत्तिः ब्रीहिकुशस्तुमित्यादौ तुजातित्वान्नित्यमेव फलसेनेति वहुप्रकृतिर्वहुवचनोतावयवकइत्य
र्थः अत्रकनस्यतिशब्देनदृष्टग्रहणंसेनाशब्देनतदंगं इदंप्रकरणशेषभूतंएकवचनहंहविषयंयंच ब्रह्मस्वप्राप्तिरतद्वहुवचनातावयवकसमुदायस्यैवतेनाव
हुप्रकृतेरितरेतयोर्गएवतेनसग्राहक्यश्चरथपदातिमिरितियेनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः पातितैरथनागाश्चैरितिचोपपन्नतदाह जातिरिति सेनांगत्वान्नित्यप्रा

राम.
२६

प्रेति विकल्पाथेमित्यनुषज्यते गमहिषमित्याद्युदाहरणं प्राप्तिमात्रमिप्रायेण चार्थे दंड इत्येव सिद्धेः परेतु फलसेनेति वार्तिकव्याख्यानभाष्ये एषां दंडो विभाषेकवद्वति
 बह्वप्रकृतिरिति व्याख्यानादह्वप्रकृतिकदंडस्यैकत्विकेकवत्त्वे फलादिविषयेपि अतएव बह्वमलकं बह्वमलकानोत्पदाहंतभाष्ये एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वानिर्वाधास्वात
 र्वैतद्वचने विभाषापदानुवृत्तयेऽत्र पठितं न तु दंडश्चेति सूत्रे इत्याहः नन्वेवं मगशकुनिग्रहणं व्यर्थं चार्थ इत्यनेनैव सिद्धे रत आह मृगाणां मृगैरेवेति तेषां नैरेवैकवचनोद
 दः नान्येऽस्य विभाषेति नियम इति भावस्तदाहा नैवेति एवमिति पूर्वोपशब्दयो रधरोतरयोः परस्परमेव समाहारदंडो नैवेति तरेतरयोग एवेत्यर्थः विप्रतिषिद्धं चा वि
 रोधोत्रसहानवस्थानलक्षणः अद्रव्याणां तस्यैव संभवात् अधिकरणं द्रव्यं चो विभाषा नु कर्षणार्थः अद्रव्येति अद्रव्यवाचिनां चेद्विरुद्धार्थानामेवेति विपरीतनिय
 मस्तु न व्याख्यानात् इतरेतरेषां एवेति विरुद्धार्थानां चेदेकवचनदंडोऽद्रव्यवाचिनामेव स च वेति वचनव्यक्तेरिति भावः भवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न
 स्यात्सामान्यतोऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावस्तत्रोदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णं सुखदुःखं सुखदुःखं इत्यादिविप्रतिषिद्धमेतावन्मात्रोक्तो शीतोष्णं सुखदुःखं इत्यत्रो
 भयोपपत्तिः नंदकपाचजन्यं नंदकपाचजन्यावित्यादौ समाहारदंडो नैवेति बोध्यं नदधिपय नियमप्रक्रमेपि नानेन नियमस्यैव निषेधः ब्रह्मप्रजापत्यादिषु।
 नियमाप्राप्तेः तत्साहचर्योत्पत्तकरणाच्च चार्थे दंड इति सूत्रविहितसमाहारदंडस्य नियममात्रस्य च निषेधः गणे द्विवचनात्तानामेव पाठाच्च नदाह नैकवदिति यद्यदे
 कवचनदंडविषयं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा प्राप्नोति तन्नेत्यर्थः तेन दधिपयसी इत्यादौ जातिरप्राणिनामित्यपि नेति बोध्यं अधिकरणो नियमो नेति पूर्वसूत्रव
 त्सामान्यतो निषेधे मानाभावाच्च नियमप्रकरणाच्च नियमस्यैव निषेधः किंच वर्तिपदाथेस्य संख्याविशेषबोधनीये सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्समाहारदंडो प्राप्तेरेवाभावे
 न तन्निषेधो व्यर्थः प्रधानस्य सापेक्षत्वादितरेतरयोगस्तु भवत्येव ममतु प्राप्यंगादिनियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तिरिति बोधनेन चारितार्थस्यैव निषेधः परेतु दंतो
 छदारकसर्वधेनुदशमस्य समाहारे न्वयविवक्षायां सत्येव समाहारे दंडो प्राप्तिः किंच समाहारदंडस्याप्राप्तौ दंडस्येति स्यात्प्राप्तिरिति कस्यानेन निषेधः नियमो न त
 त्प्राप्तिविषये एवेतरेतरयोगनिषेधनात् तस्मात्पूर्वसूत्रवद्वय मप्युभयोर्निषेधः अतएवोत्तरसूत्रविषयसमाहारदंडो सिद्धिः सामर्थ्येनासामर्थ्ये समासकस्य नपेक्ष
 येवमस्वयंकल्पनस्यैवोचित्यात्तस्मै नियमो न स्यादित्यस्यैवोपि नेत्यर्थः समाहारे साक्षादशत्वान्वये तु दंतोष्णौ तिसमौ पश्यत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा नुवृत्तस्य च य

ल.श.
शे.श.
पट

क्यापि पेरणामदस्याह त्वस्यसामौयेनेति उपदशमिति नवेकादशदंतोषसमूहइत्यर्थः तत्रसमाहारद्वंद्वेसमानलिंगवचनत्वादव्ययोभावस्यैवानुप्रयोगः अत्राप्युपदशदं
तोषस्येति सिद्धं तत्रसामानाधिकरण्यं तु समोपसमोपिनोरभेदविवक्षया बोध्यं इतरे नरयोगितु बहुव्रीहेरेकानुप्रयोगः तस्यसमोपि प्रधानत्वात्समानलिंगवचनत्वाच्चेति बोध्यं
आनङ् ऋतोविद्यायोनौत्यतोविद्यायोनौत्याद्यनुवर्तते ऋतानामिति ऋतइत्यनुवर्तमानेपुनर्ऋतइत्युक्तिः सर्ववयववहाराद्वहविशेषणार्थेनेनपितृपितामहादौजानङ्
नेकारोच्चारणमुरणपरव्योच्यते अत्रऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वेपिङ् कारोमित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वंद्वविषयः त्यादेशार्थः उत्तरपदेइति चाधिकारः होतेति एषा।
विद्याद्वारकैकयज्ञत्वेककृतसंबंधः उत्तरपदासिप्रपूर्वपदशब्दः केवलयोगिकइति ध्वनयन्नाह होतृपात्रिति मानेति अत्रयोनिकृतः मंडूकेति अतस्त्वमध्येन सं
बंधः वाक्यभेदेन च संबंधः ऋतस्य पुत्रे आनङ् इत्यर्थः तेन तातपुत्रावित्यादौ न इत्यादाविति स्कंदविशाखावित्यादिशब्दार्थः अग्नेः सुतसात्यदाद्योरित्यस्यापवा
दः इत्युक्तौ देवताद्वंद्वेदृष्टिरूपोत्तरपदा संभवात्सौत्रलोपेन लुप्रमत्तं तदृष्टिपदमित्याह दृष्टिमतीति नन्वेतरंगत्वात्पूर्वमानडीत्वेस्यातामत आह अलौकिकेइति
तद्वितालौकिकेइत्यर्थः परिनिष्ठितान्दितोत्यतोः दृष्टिमत्त्वे चोत्तरपदस्य भाव्येव निमित्तमित्यर्थः आग्नावैष्णवमिति इत्याभावादनङ् द्यावासा मेति द्यावासामारुक्मो।
अंतर्विभातोत्यत्रत्यमिदं तत्रद्वंद्वेद्यावादेशेषक्याः सुपांसुलुगिति डादेशः देवताद्वंद्वेचेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरइति ब्रह्मभाष्ये स्पष्टं द्यावाचिदस्मेइति द्यावाचिद
स्मेपृथिवी न मेतेइत्यत्रत्यमिदं चिदस्मेइत्यनेन व्यवधानात्समासाभावनिर्णयः इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्रमित्तयोर्वैरुण्योपेति वत् अतस्त्वपदकाले पृथिवीइती।
तिप्रगृह्यं पठंति वाकुं दसीति पूर्वसेवणः अन्ये त्वत्रद्योशब्दस्यैव द्विवचने णित्वे सुपांसुलुगित्याकार इत्याहुः मातरपितर एकशेषस्यैकत्विकत्वात्तद्वंद्वः अत्रपूर्वप
देऽरडादेशे निपात्यते उत्तरपदाधिकारात् उत्तरत्रतु ऋतोऽपेति सिद्धं पदद्वयेपि तन्निपातनमित्यन्ये इति द्वंद्वः अपवादसंगत्याह अथेति गुप्रत्ययस्य त्रेति गोत्रयुवत्व
प्रतीतिमात्रेत्यर्थः तेन गगोश्च गार्गायणश्च गगोइति सिध्यति मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतेर्व्यवच्छेदः तदाह कृत्स्नमिति एतदेवकारत्वं न
कृतएव विशेषश्चेन्न तु तत्कृतानि रित्तइत्यर्थात् तद्वत्क्षणः किमिति तद्वत्क्षण एवेति किमित्यर्थः भागविति के कुत्सने षक् कृत्स्न किमिति एवकारेण प्रकृत्यर्थस्या।
पिव्यावृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः तद्वत्क्षणे विशेषेइत्येव सामर्थ्यात् तद्वत्क्षण एवेति लब्धे चेदेव ग्रहणं स्पष्टार्थं स्त्रीपुं स्त्रीत्वस्यैव रूपकारणस्याधिकात्पूर्वणा प्राप्नोवचनं

त्रक्षणश्चेदित्यादीहापिसंवध्यतेतेनभागवितोचभागवितिकश्चगर्गोचवात्यायनश्चेत्यादौन अर्थेपुंवत्वातिदेशफलमाह अनुवर्तमानेइति तद्राजस्यबहुष्वित्यतः
 पुमानस्त्रिया अत्रविभक्तावित्यनुवर्ततेविभक्तौतदितरक्तविशेषविहारश्चेदित्यर्थः । अतएवजननीपरिक्षेत्तवाचकमातृशब्देनैकशेषः हंसाविति स्त्रीव्य ।
 केरपिहंसत्वेनस्त्रीत्वानालिङ्गितायाएवबोधेननात्रडीप्राह्मणीवत्सश्चप्राह्मणवत्साचेत्यादौतुनेदंप्रधानेकार्यसंप्रत्ययाप्रधानस्त्रीभावकृतविशेषेएवेतत्प्रवृत्तेः ।
 नपुंसकमन्यतरस्यामित्येकवच्चेत्यनेनैवसंवध्यतेआनंतयोतत्त्वर्थेचशब्दश्चेत्यत आह तच्चवेति अनपुंसकेनेति किं शुक्लं च शुक्लं शुक्लं अस्य ग्रहणं मस्यैवैकवद्भा
 वइतिबोधनार्थेतेनान्यसूत्राणां समाहारद्वंद्वविषयेन प्रवृत्तिः घटघटमित्यादित्वनभिधानान्न एवंचानभिधानस्यावश्यकत्वेनद्वंद्वमात्रस्यैकशेषविषयेतदाश्रि
 त्येकशब्दस्यानेकार्थत्वंचाश्रित्येकशेषप्रकरणभाष्येप्रत्याख्यातंअन्यथैकशेषारंभेपिगार्ग्यगार्ग्योयणवोधानस्यातत्तस्यतदर्थकत्वाभावादितिदिक् गुणेशु ।
 कादिपदानांपुंस्त्वाङ्गुणिपरताप्रकटनायप्रकटादिपदोपादानं एवंचगुणपरतायांनीलोरूपमित्याद्येवप्रयोगः शुणिपूरतायंतुविशेष्यनिघ्नतागुणेशुक्लादय
 पुंसिगुणिलिङ्गास्तुतद्धतीत्यमरेकेस्तद्धतीत्यस्यद्वयेविशेषणतापुनर्ताइत्यर्थप्रामाणिकाः तत्रक्षणएवेति किं हि महिमान्यौ अत्रमहत्वादिहृतोपिविशेषः माता
 पितरविति पितृदेशगुणमातागौरवेणातिरिच्यतेइत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः आनङ् अतइत्यानङ् अश्र्वा अपिमातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वं त्यदादौन स
 र्वैः त्यदादिभिर्न्येचेत्यर्थः यत्परमिति गणीयमत्रपरत्वंअत्रद्विपर्येतनामिति नियमोनास्तिअहंचभवांश्चावामितिभाष्योक्तेः पुंनपुंसकतइतिस्त्रीशेषेतिभावः
 पुंनपुंसकयोस्त्विति तयोःसहोक्तौपुंनपुंसकतइतिवचनेपरत्वान्नपुंसकंशिष्यतेइत्यर्थः इदंकेययदोस्यहं अतएवपुंसकमिति सूत्रेभाष्ये शुक्लं च वस्त्रं च शु ।
 कश्चकं वस्त्रादिदं शुक्लं तेदं शुक्लेइत्युदाहृतंसंगच्छतेत्यदाद्यंतगतयोरपि एकद्वौनैकशेषोऽनभिधानात् ध्वनितं चेदंसरूपसूत्रेभाष्येद्वौप्येतयोर्नैकादिन
 वातानांद्वंभावश्चोर्थेइतिसूत्रशेषेभाष्येध्वनितत्वात् एवंचएकद्विकरणहेतुसंज्ञायात् कपंचकेतुणवन्मन्यतेकोपकामौयः पंचकास्यनइतिमैप्रधपद्येएकद्वि
 करणेइत्यसाध्वेवयोलोभः अनेकपदः षष्ठातत्पुरुषोऽप्यसाधुरेवेतिदिक् अस्यापवादमाह अहंहेति कुकुटमयूयोविनि द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदलिङ्गत्वेनतदधीन
 तैवविशेषणस्येतिबोध्यंतत्पुरुषेऽर्द्धपिष्यत्यस्ताइत्यत्रविशेषबोध्यः तच्चित्तोयोगइत्यादौतदित्यव्ययं ग्राम्यप अत्रानपुंसकेनेत्यनुवर्ततेतदाह । पुमानिति एतोगा

वर्तिते संघशब्दश्च बहूनां समुदाये शक्त इति भावः वत्सा इति अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तत्तुल्यपरत्वे इदं बोध्यं वर्क इमे इति प्रसिद्धा हरणं
वर्कस्तरुणः पशुः एकशेषे कृते इति अंतरंगत्वाद्भिन्नतुल्यतेः प्रागित्यर्थः तेनेति द्वंद्वत्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः एकवदिति द्वंद्वश्चापीत्येतत्कृतो नियम इत्य-
र्थः पंथानाविति इतो द्वितिसूत्रं तु पंथा इत्यत्र मथिनादौ च चरितार्थकृतद्वंद्वानामेकशेषे हि द्वंद्वलौकिकविग्रहवाक्ये ऋक्यूरित्यनेन तत्प्राप्तिर्दुर्कीरेवं च वैरूप्यादे-
कशेषेन स्यात् एकं पथेति अपरं पथेति न चोत्तरमनर्थकं विशिष्टरूपेणादानाभावेन सरूपसूत्रेणैव तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः एवं चैतद्वाक्येनार्थमुत्तरप-
दावयवत्वस्वीकारः कैयटोक्तौ विफल एव किंचैवं विरूपाणामपीत्येकशेषस्य दुर्वात्वाद्वाक्यासंगतिः मम तत्तरवं इत्यानर्थकत्वात् न तत्प्राप्तिरिति भावः इत्ये-
कशेषः प्रसंगादाह कृदिति पार्थोभिधानमिति करणे स्युटसामान्येन पुंसकं परशद्वन्द्व्यपरस्तेन युक्तोर्थः पार्थः एवं च परस्यार्थेन संवदोपः स्वार्थस्तस्या-
भिधाभिर्योपस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः इतरार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यत्र घटकैरित्यावत् यद्वापरेण प्रधानशब्देन शब्दात्तार्थस्याभिधानं विशेषण-
त्वेन ग्रहणं तत्करणमित्यर्थः यत्रत्यप्रधानपदेनेतरविशेषणकस्वार्थस्यैवोपस्थितिरिति यावत् मञ्जूषायां चेदं विस्तरेण निरूपितं यद्वापरेण प्रधानशब्दे-
न शब्दात्तार्थस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणमित्यर्थः साचावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या अवयवशक्तिलौकैसिद्धा शास्त्रकल्पिता च अंत्यातद्धिता-
दिप्रत्यये समुदायस्य वृत्त्या अयत्वेनैवामौपचारिको वृत्तिव्यवहारः प्राचासाचसमर्थः पदविधिरिति परिभाषावल्लभ्या तत्र समासतद्धितयोः पदोद्देश्यक-
विधित्वस्य सत्त्वेन मानांतरसिद्धेः कार्योभावस्य च सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टेव कृतमप्युपपदनिमित्तकानां पदविधित्वस्य सत्त्वेन तत्साहचर्याच्चाप्यत्रापि ॥
अतएव पाचकादौ न क्रियाकारकभावसंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः कृत्कृतं तद्धितशब्दस्तद्धितसमुदाययोः एव वक्तव्यो न दोषः ए-
कशेषेपि द्वंद्वइत्यनुवृत्त्या तद्धिते एतद्धिधानेनैव कार्योभावः आवश्यकः चार्थोत्तर्भावेण बोधनार्थ इत्यभिमानः वस्तुत एकशेषे पार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्-
नित्वेन मानं शिष्टपदेन स्ववृत्तैव तत्तत्समूहरूपार्थोपस्थापनस्य भाष्यस्य सत्त्वात् अतएव समर्थसूत्रस्याधिकारत्वपक्षे एकशेषासंग्रहोभाष्यनोक्त इति बोध्यं ।
सनादिषु कज्जादेः पदविधित्वस्य सत्त्वेन सति स्वभावतएव वृत्त्यवृत्त्योः सिद्धत्वाद्वाचनं न कार्यमिति तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्सं प्रातिपदिकप्रकृतिकपि न्यपि ।

सः सुंदयति माणवकमित्यत्र सापेक्षत्वेनासामर्थ्याहत्यानभाव्यमित्याशङ्कामौड्यपरसुंडशब्दात्प्रत्ययः तस्य च साध्यत्वेन प्रतीयमानतया क्रियात्वात्कारकैर्नित्यसा।
कोऽसत्त्वान्नदोष इति भाष्यात् एवमेव व्याकरणं सूत्रयतोऽप्युपपद्यते सूत्रशब्दस्य सूत्रण क्रियावचनत्वेन व्याकरणे तन्निरूपितकर्मत्वोपजननात् षष्ठीतुल्यसूत्रण
क्रियायाण्यन्तार्थत्वेऽपि कृत्यार्थत्वाभावात् क्रियापरत्वं चैषां वृत्तिविषयमेव मौड्यार्थकादिक्वाचतुन अनभिधानात् इत्यर्थे बोधकमिति आख्यातं तद्विज्ञातस्य यत्
किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इति न्यायेन सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसेमानस्य विशेष्यविशेषणभाव इति भावः हरिकारिकायां तत्रेत्यस्याख्याते इत्यर्थः
स्वरसतः प्रतीयते स्यष्ट्या यमर्थस्तद्दृष्टेति सूत्रे समर्थसूत्रे च भाष्ये इति निरूपितं मञ्जूषायां वाक्यमिति तत्तत्समासघटकपदानां तत्तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तानां
स्थक्प्रयोगरूपमित्यर्थः संज्ञाविषयसमासे वाक्येन संज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्य मानपदार्थे बोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव नित्यसमासत्वव्यवह
रस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्ति समानार्थकत्वाभावेन गौणो बोध्यः लौकिक इति शब्दस्तत्तद्वदश इत्यर्थः एतेन तदर्थोपदर्शकं न लोके प्रयुज्यते पचतीति पाचक इत्यादेः पाक
कर्त्ता पाचकपदबोध्य इत्यादिक्रमेणार्थोदिति परास्तं अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौ
किकवाक्यस्याभावाद्दृष्टस्तत्तद्वदश वाक्याभावादिति भावः एवं च वृत्तिवैकल्यकत्वबोधने वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधने तदर्थबोधने च विग्रहप्रदर्शनेन फलबोध्यं अ
स्वपदंति समस्य मानपाचक्यदाघटित इत्यर्थः दंतोष्ठमिति समाहारस्य प्रधानत्वात् यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तस्योद्भूतावयवमेव दैव्येव भा
नाश्च पदार्थप्रधानत्वमिति भावः अतएव तत्र वर्तिपदार्थस्यैव पसर्जनत्वेन तद्रूपेणैव तस्य भानादतएव दंढे चेति सर्वनामसंज्ञानिषेधः सार्थकः समाहारदंढेनूपस्य
र्जनत्वादेव तदभावः सिद्ध इति बोध्यमिति केचित् अनुवादः कमेव दंढे चेति अतएव कुक्कुटमयूर्याविमे इति दंढे उपसर्जनह्रस्वत्वमाशङ्क्य दंढेनेति वर्चनेन परिहृतं।
एवं चेतेतरयोगेऽपि वृत्तौ हिलक्षणा निव्याप्तिरित्यन्ये अनेकेति व्याक्षेपार्थः क्वचिद्वक्तृजातादौ समासविभाजकोपाधिगणनावश्यको चेत्तत्राह सुपांसुपेति सुपामिति
सर्वत्र संबध्यते अथ तिङ्मिति यावत् तत्र सुपांतिङ् तिनेनेति तिङ् सुवर्तेनेत्यस्य संग्रहात् च विधत्वे मेवेयुक्तं उभयत्रापि सुपतिङ् घटितत्वस्याविशिष्टत्वात् इति चिंत्यं।
यद्वा आद्येन सुवंतपूर्वपदस्य ग्रहणं अत्येन तिङ् तत्पूर्वपदस्येति भेदः आद्यास्ति स्मो वृत्तय इमा अभिधानलक्षणाः अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासा इत्युक्तैरि

लश
श.सो
६०

चेतिस्त्रिधाष्योक्तेः अभिधानं च शिष्टानां ततोर्थवोधकस्य तद्विपरीतमभिधानमिति तदस्य तदस्मिन्स्यादिति सूत्रे भाष्यस्य ह्ये इति सर्वसमासशेषः अइति लुप्रविभक्ति
कः सोत्रो निर्देश इति भावः अस्याधूरिति असंवाधनीयाधूरित्यर्थः संवाधिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्तमीसूत्रे अर्द्धे च इति अर्द्धे चो इति पुंस्त्वं अर्ध्यतयेवेति अ
र्ध्यतत्त्वयोगतावतौत्यर्थः अध्ययनं चोपस्थितत्वात्कसंवाध्येव अनृक्तामेति षष्ठीकवपि अनृक्कमित्यादि द्यंतरु अंतरीयमित्यादेरनगताः प्रतिकूलाः संगता
आपोऽस्मिन्निति विप्रहः उपसर्गग्रहणं च प्राद्युपलक्षणं समाप्रापइति एवं चाप्रादित्वान्नेत्वमिति भावः स्वविति न पूजनादिति समासांतनिषेधः कृत्स्नोदकपंडितिसंख्या
या इति चाप्रत्यन्वेत्यत्राजितियोगविभागसिद्धाभियुक्तोक्तिरिति बोध्यं संख्याया इत्येतन्नदीभिश्चेति विहितसमास एवेत्याहुः भाष्ययोगविभागस्यादर्शनात् षष्ठीदरा
दित्वेनेदं सिद्धमिति कश्चित्करणत्सुडंतदर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां च सुः परस्मैत्ययुदासेऽक्षिपदंतत्सदृशपरमित्याशयेनाह गवामसीवेति धेन्वनड्हाविति समाहारे
तुदं च्चुदेति चैव सिद्धमिति भावः दं ह्ये निपात्यते इति विरूपाणामप्येकशेषं बाधित्वेति भावः सरजसमिति अव्ययोभावे चेति सहस्यसः तत्पुरुष एवेति उत्तर
पदार्थप्रधान इत्यादिः निःश्रेयानिति बहुव्रीहिरी यस्येति निषेधान्नेकपू निष्क्रांतः श्रेयस इति तत्पुरुषोवापुरुषस्येति षष्ठीसमासे एषेदं श्रुनइति अव्ययोभावेऽ
वेदं उत्तरपदार्थप्रशंसामितिकर्मधारयः श्रेयःशब्दोऽपि प्रशंसार्थ एव आशीर्विषयमिति षष्ठीतत्पुरुषः विषयेशब्दो नित्यपुल्लिङ्गः एवं च षष्ठ्यंशब्द उत्तरपदार्थ
प्रशंसाया आशीर्विषयत्वद्योतक इति फलितं एतच्चैतद्वृत्तिविषयमेव एवं चाशीर्लिङ्गंतप्रयोगे एवास्मसाधुत्वमिति वृत्तिः सप्तमीस्यादिति सप्तम्यर्थे वृत्तेरित्यर्थः अनु
गवमिति गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यवद्यानमिति बोधः हिस्तावाहिरावृतातावतौत्यर्थसु च आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सु च निपातनफलमाहयावतीति यत्र सकलांगोपदेश
साप्रकृतिः आवृत्तिक्रियांतर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः द्विगुणेति तु फलितार्थकथनं प्रत्युदाहरणे हिस्तावतीति भिन्नेपदे उपसर्गोद इदं प्राद्युपलक्षणं किं राज इति किम
त्रप्रश्ने षष्ठीसमासः कर्मधारयोवा नञस्त नञ्पूर्वपदकादित्यर्थः अपथमिति नस्तद्धित इति टिलोपः पथः संख्याव्ययादेरिति न पुंसकत्वं अपथं वतैत इति अर्थोभा
विष्ययोभावः ऋक् पूरितिसमासांतः नत्राप्यव्ययोभावं स्वीकुर्वतां मते इदं इति साधारणः समासांताः उत्तरपदे इति उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवैरुदः पदे
इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् अयं नवविधिः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यारंभात्तदाह अधिकार इति । स्तोकांस्तु कइति द्विवचनांतादिभिर्न समासोऽनभिधानांतस्मा

राम
३२

सफलमेकपद्यादिप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिमिष्टगुणाभिधानंस्तोत्रंअप्रगीतमंत्रसाध्यंतच्छ्रुत्सुश्रुपेति समासस्तुदाह शस्त्राणीति ओजसेति कर्तृकरणेइतिसमासः पुं।
 सानुजइति यस्यपुमानग्रजः सपुंसोहेतुनाऽनुजइत्यर्थः जनुषाजन्मनापूरणेइतिस्वरितत्ववत्तातदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमत्रयद्युत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रह।
 णेनतदंताग्रहणंहृदयस्यहृद्रेखेत्यत्रज्ञापयिष्यतेतथापोहात्मशब्दात्पूरणेप्रत्ययासंभवेनतदंतमहणमित्याहापूरणप्रत्ययांतइति उदाहरणेहेतुत्वात्प्रकृत्यादित्वा।
 हातृतीयासुश्रुपेतिसमासः यथाश्रुतभाष्यस्वरससुआत्मनश्च पूरणेइत्यस्यवार्तिकत्वेसंवहिभाष्यं आज्ञापिनिचआत्मनश्चपूरणेआत्मनश्चपूरणेउपसंख्यानंकर्तव्य
 मिति वैयाकरणाख्यामित्यत्रनुवार्तिकस्यस्यैवात्मनइत्यस्यानुवृत्तिर्वाध्याकाम्येरोरित्यादेरिव यदापरस्यचेत्यनेनैकंस्वरं चेनपरप्रतिद्वंद्वितयात्मशब्दस्यग्रहणमि
 तितदाशयः योगविभागादिति सुश्रुपेतिसमासइत्युचितं गवियुधिस्थिशब्दउणादिकिरच् प्रत्ययातः सात्पदाद्योरितिनिषेधेप्राप्तेइदंअंतर्गानपीतिन्यायेना
 वादितः पूर्वसुकृप्राप्त्याहलदंतादित्यस्याप्राप्तिग्रहवचनादेवेति हृदिस्यमिति अलुग्विधेज्ञापकात्कर्मणिसंप्रप्नोतिभाष्यंभमईमस्तत्तादित्यनेनतुनसिद्धिस्तत्संज्ञ
 यामित्यनुवृत्तेः कारनाम्नि नामग्रहणस्यस्यार्थसंज्ञायामित्यनुवृत्त्येतिसिद्धेः कारनाम्येवेति प्राग्देशनाम्निचेत्कारनाम्येवेतीदंस्वरमुसारेणभाष्यत्वयंनियमोने।
 क्तः अभ्याहितपश्चादेःसंज्ञात्वमेवेनेतिकारनाम्येतिस्वार्थमिति तदाशयः अविशब्दात्संघातेकटचूर्णणामेषः नद्यामिति नद्युत्तारेणेतत्कालिकोदोहः कारइत्य
 र्थः वणिकूपशुपालकर्षकेभ्योराजग्राह्योभागः करः सएवकारः हलादौविद्यादिग्रहणस्यस्यार्थेतत्रयुयपश्चादयउदग्देशकाः हलेद्विपदिकादयः अविकटैरण।
 अत्रप्राग्देशेप्राचामेवेतिनियमोपिकैयदाद्यनुसारेणभाष्येतुपूर्वणमित्यप्राप्तेकारनामिप्राचामिति विकल्पार्थेतेनमुकुटकार्षापणमुकुटकार्षापणमित्याद्युभयं ह
 लादाविति योगविभागेननियमार्थेतेनाजदौलुगेवेतिस्थितं कारनामिवावचनार्थेचेदजादावितिप्रसंगः नैषदोषः योगविभागात्सिद्धकारनामिचप्राचांततोदलादौ
 इदमिदानीं किमर्थमिति सार्थेहलादावेवकारनाम्येति अविकटैरणइतिहिभाष्यं वंधेचउत्तरसूत्रस्यतत्पुरुषपदमिहापठ्यतेवंधइतिघञंतंअन्यत्रनेन्सिद्धेतिनि।
 षेधः स्पष्टचेदंसर्वभाष्यं बहुस्तग्रहणेनेवसिद्धत्वाद्दलदंतादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेतिध्वनयन्नाह क्वचिन्नकुत्स्वरइति अतस्वगोषुचरः सिद्धः विभाषावर्षसिंगविशिष्टग्रह
 णाद्वर्षासुजोपि चकाल घंशब्देनतरतमौ कालेतिस्वरूपग्रहणंततः सतुद्रद्युद्युलौ पूर्वाण्हेतरेइति प्रकृत्यर्थेप्रकर्षविवक्षयाद्रव्यप्रकर्षसत्त्वादात्मकतः सायंचिर।

स-श-
शे-स-
६९

मिति सूत्रे भाष्ये प्राणह प्रमयोरेवं तत्त्वनिपातनं व्यर्थमलुकासिद्धेरित्याशंक्य यदा स प्रम्य न्याविभक्तिः प्राणहः सोढो यस्येत्यर्थतदित्युक्तेर्विभाषेत्युक्तिर्द्वेत्यनुरोधेनेति बो-
ध्यं विभाषा पूर्वोक्तेः तिसूत्रे दोषात नमित्यादावव्ययादिति सुकोनेनालुकाशंक्यसमानकालस्य प्रत्ययनिमित्तलुकावयवमलुक-
परभाष्यादत्र हलदन्तादित्यस्यानननुवृत्तिः अतिप्रसंगस्त्वनभिधानात्नेति बोध्यं अपोयोनियन्तुष्विति अयं पाठो हरदत्तानुसारेण मतिषित्युक्तः पाठः एकैव च-
त्यस्यातिप्रसंगव्याजेनासुनासुचरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् न ह्यशुभं तावित्यत्र तस्य प्रसंगोऽस्ति शब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् किंतु मतुष्विति पाठे फल-
चित्यं अस्य वामोयमित्यादाविवलुकोऽप्राप्तेः चक्रवद् इति सप्रम्यं तेन निष्ठांतस्य साधनं कृतेति समासः स्येच अयं निषेधो अनंतरस्येति न्यायात् तत्पुरुषे कृतौ त-
स्यैव अतएवामूर्द्धमस्तकादित्यलुकि कंठे स्थः कालो यस्येत्यनेकमिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते पश्यतो ह्येति पश्यतमनादृत्येत्यर्थः षष्ठी चोनादर इति षष्ठी दे-
वानामिति मूर्खेणामित्यर्थः मूर्खश्च मूर्खप्रिय एवेत्यनेनैव तत्र कैय-
रंभसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं पितुः पुत्र इति प्रत्ययान्तात्पितुरुत्पन्न इत्यर्थः तत्पूर्वेति विद्यायोतिसं-
नहोतुः पुत्र इत्यादिसिद्धं मातुः पितुर्भ्यामिति रेकांतात्पुकरणं विसर्गादावप्येकैव शविकृतन्यायेन तत्वं इत्यलुका समासः धरूपे धशब्देन तस्मै प्रत्यये धितिलेखे महणे-
नोत्तरपदाधिकारे क्वचित्प्रत्ययग्रहणे तदंताग्रहणज्ञापनादिति भावः ननु विबोवदरो आमलक्यादयो भाषितपुंस्का इति न्यदांतसूत्रभाष्यादत्र भ्यते इत्यरुचेराह कुब-
लोति नद्याशे भाषितपुंस्कादितीह न संवध्यते तदाह स्त्रीतरेति उगितः परेति विहितेति शेषः तेनेषु मतोपत्यं स्त्रीषु मतीततस्तरेषु मतिरेत्यत्र नित्यं ह्रस्व इति युक्ते-
रनाकावित्यत्र भाष्ये स्पष्टं पंचमी समासेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन व्यवधानं तु न बहिर्भूततरतिमित्तस्य ह्रस्वस्य स्थानिवत्त्वं नृदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन तत्र तदप्रवृत्तेः नि-
र्मूलमिति न हि स्वयमप्रवर्तमानोऽपि ह्रस्वः पुंवत्वं बाधत इति न्याय्यत्वमिति भावः शमिनोतरेति धिनुण सूत्रभाष्यप्रयोगेनुताच्छ्रितिकानोरुदृष्ट्या च त्वेन संज्ञाशब्द-
तया संज्ञा पूर्णयाश्चेति निषेधान्न दोषः ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यकृत्वा तदंतविधिर्नैत्यर्थः एवं च तदंशे उत्तरपदे इत्यस्यासंबंध इति बोध्यं इच्छत्वेन सिद्धे इद-
यलेख इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदं सौहार्थमिति ब्राह्मणादित्वात्पञ्चदशसिद्धं तदित्युत्तरपददृष्टिः प्रपंचार्थमिति प्रयोगद्वयमेव बाध्यत्र ह्रस्वशब्दप्रयोग एवेति।

राम-
३३

व्यस्यार्थमितिभावः पादस्यप दा उत्तरसूत्रेयदग्रहणात्पदेत्यदंतं लुप्रविभक्तिकंतदाह अदंतइति पादशब्दस्यस्वांगुशिदामित्याद्युदात्तत्वेप्ययमंतोदात्तोनिपात
 नात् पद्याइति विध्यत्यधनुषेति यत्पाद्येपादार्थाभावेति यत् पादस्यत्यत्रपादशब्दः प्राण्यंगवाच्येवव्याख्यानात् इकेइति पर्यादिषुपादः पञ्चेत्यनोभेयत्वाशीति
 सुष्यजातावितिणिनिः पञ्चौकर्मणिक्तिन् ऋचः शो अत्रचतुर्थोशवाविपादग्रहणं उदकस्यप्रसन्नोदसरदित्वासाध्वेवोदकपर्यायोदशब्दांगीकारेकहल
 दावित्यस्यवैयर्थ्यं समुद्रेत्विति संज्ञात्वादितिभावः एकहला संज्ञायांतु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव एकशब्दोऽसहायवाचोसंज्ञपञ्चतुत्यजातीयकोहलेव्यवहृत्तिः
 यतइतिबोध्यं प्रसिद्धत्वादेकशब्दः संख्यावाच्येव सर्वस्यापिशब्दस्येकहलादित्वात्सामर्थ्येनेकहलमुच्चार्य यत्रालुच्चार्यतेतत्रैवैतत्प्रावृत्तिरिति भाष्येस्पष्टं असहा
 यवाचोत्प्राकिनिजमात्रविषयइतितद्वाचः पूरयितव्यं पूरणहं शुद्धोभवइति ऊर्यादिचीतिनिपातत्वेव्ययत्वं वृद्धभावित्वान्विविधेप्राप्ते आह अश्रूइति॥
 एकत एकशब्दात्यस्य ह्रस्वइत्यर्थेन पुंनपुंसकयोर्विशेषाभावादाह एकस्याइति रेवतिपुत्रइतिसंज्ञा कृंदस्याह अजक्षीरमिति अजक्षीरणजुहोतीति प्रयोगः
 त्विच संज्ञायाअसंभवाकृंदस्येवेदं अनुतरपदार्थवचनं षडः सं अनुसंधदयोच्चारणपाशादिभ्यायस्य षमिद्वेदेतिन्यजः अवापुत्यर्थे संप्रसारणस्य द्रव्योप
 इत्यतो दीर्घइत्यनुवर्तते उत्तरपदेइत्यधिकार हलइत्यनेन ननुनात्र दीर्घः संप्रसारणात्पूर्वस्य हलः संप्रसारणनिमित्तनिरूपितांगावयवत्वाभावात् प्रत्यासत्तात्
 शांगावयवस्येव तत्रग्रहणात् अतएव निरुतसित्यादौ न सः कुमुदगंधेरयत्यस्त्रीत्यर्थे णो णिजोरिति षड्वि यडः आपूपूर्वोतवत्वेन षडं तेत्वा संप्रसारणे पूर्वत्वे च
 त्विभावापि दीर्घे धिसामर्थ्यात्स्या निवत्वेन संप्रसारणत्वात् दीर्घः ह्रस्वोनेति इको ह्रस्वइत्यनेन प्राप्त्रः परंतु ग्रामणिकुलमित्यत्रेकइति ह्रस्वस्योक्ताशः ह्रस्वस्यै
 कस्मिन्कत्वेनाभावेकरीषगंधीपुत्रइत्यादौ संप्रसारणस्येति सावकाशं ह्रस्वप्रसंगे उभयप्राप्तौ परत्वात् संप्रसारणदीर्घत्वमेवेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः अतिकारीषि
 ति अत्याह इति समासेषष्टीतत्सुरुषे षडं तेन पूर्वपदमितिभावः मातजादेशइति सचकवभावपक्षे एव ननु नष्टइति नित्यं कप्राप्तात्तदभावपक्षो दुर्लभोत आ
 ह कविकल्पयेति अयमातजादेशः संवुद्धावपिकारीषगंधीमातरिति भाष्यादाहरणत् बहुव्रीहवेवेति तत्रैव भाष्ये उदाहरणात् चित्विति मातचइति शब्दः इष्टे
 शो असंज्ञाकृंदोर्थवचनं उत्तरपदाक्षिप्रं पूर्वपदं विशेषाकृत्य तदंतविधिरित्याह तदंतानामिति इष्टकचित्तेसाधनं कृतेतिसमासः कोरेस अरुर्द्विषदित्यतो मुम

ल.श.
शे.स.
६२

तुवर्त्तते सत्यं कार इति सत्यस्याशये दृष्टौ तु जातेव तत्रोपपदमिति सूत्रेण व्यंते उपपदेण भवति न वेति विचारे सोपेक्षत्वान्नेति भाष्यात्प्राच्यैः प्रत्ययोत्यतेः पूर्वमुत्पत्तिरिति
 त्मर्थसामेनतद्देवततः पूर्वञ्च प्राप्तेः न हितदासुमः प्राप्तिरुक्तं यदपरत्वाभावात् व्यञ्जंतेपिसमासप्रवृत्तिकालस्य दृष्टावः प्रवृत्तिरित्याहुः धेनुं भवेति मयूष्यं स।
 कादित्वात्समासोभोभव्यस्यपरिनिपातः लोकेष्टणात्तेतिविग्रहेकर्मण्यणस्यादत्त आह मूलेति रत्नेः कृ अत्रप्रकरणेप्रत्ययग्रहणेन दत्तविध्यं भावेपि कृतोऽसं
 भवात्तदन्त इत्यर्थः नित्यमेवेति स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये भ्रान्तिमन्य इति आत्ममाने इति खशय्यन सहस्य सादेशो निपातनादुदात्त इति भाष्यं सहस्रध्वेति संहेचेति।
 कनिष्पुपपदसमासः समुहर्तेमिति अंतवचने व्ययोभावः मुहर्तोदिशब्दानां कालवाचिनामेव तत्प्रतिपादके ग्रंथे कालत्वोपेण प्रवृत्तेरव्ययोभावे चेत्यनेन न सौ का
 ल इति निषेधात् ज्योतिषमिति ज्योतिष उदमित्यर्थः द्वितीये च उपारवे प्रत्यक्षं तद्विज्ञेनुमेये सहायवाचिनि उतरपदे इत्यर्थः अप्रधाने सूर्ये द्वितीयशब्द इति ह
 रदत्तः सराक्षसो केति बहुव्रीहिर्नेष्टु तश्चेति कप योगे विभज्यत इति कांदसमपीदमेतदर्थमेवान्नोपन्यस्त विभक्तेवोपसर्जनस्येत्यनेन वेत्यनुवृत्त्याव्य वस्थितवि
 भाषाश्रयणात्समानजातीयव्ययोत्पादः योगविभागस्य भाष्यनुक्तेत्वात् आह अथवेति सदृशवचन इति स्पृष्टं वृत्तिविषय एव तदाह तेनायमस्वपदेति तेन स
 दृशब्देन समासेऽयं वक्ष्यमाण इत्यर्थः वोपसर्जनस्येति सादेशः अतएव विभाषादर इति चरितार्थे अन्यथा कर्मधारये सोऽस्मान्देसभासपक्षादिवद्वागवि
 भागेन सिद्धाभ्याययतोरूपद्वयसिद्धौ तद्वै पश्यं स्पष्टमेव सदृशार्थकसदृशस्य तु तत्र सादेशो दुर्लभो न पक्षे समानशब्देन समासे समानजातीयत्वे वेत्याहुः ।
 ब्रह्मचरीति ब्रत इति सुष्यजाताविति वाणिनिः समानः स इति तस्य समानत्वं वेदस्य ब्रतस्य वा समानत्वात् तस्य तत्त्वं चाध्येतभेदाद्देदभेदं वापरिकल्प्यवोध्यं तेन स
 मानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचरीत्यर्थः समानं ब्रह्मवेदाध्ययनार्थं ब्रतं चरतीत्यर्थो भाष्याह भ्येतेतीर्थे ये अकारोत्रविवक्षितः यशब्देविवक्षिते इत्यर्थः निरनुवं
 भकपरिभाषा तु नात्र तीर्थान्तिरनुवंधकस्यासंभवात् सचप्रत्यय एव संभवतीति ध्वनयन्नाह यादाविति समानतीर्थे इति सादेशेनैकदेशविकृतन्यायेन स
 मानतीर्थशब्दत्वं एवं च सति शिष्टत्वाच्चत्वरणोदाहरणेन तदर्थमेव विवक्षित इति व्याख्यातं विभाषा अत्रये इति वर्त्तते विवक्षितसप्रमीत्वा दन्तीपि सति शिष्ट
 न्याप्रत्ययस्वर एव अन्यथा सादेशस्वरः स्यात् तत्र सादेशपक्षे सोऽराद्यः समानोदरेशयित इत्यर्थे प्रथमोच्चारिता बो भवति सच सोऽरात्यर इति तदर्थः सादे

राम.
३५

शाभावेतुसमानोदरेशयितुसोदरोपीतिप्रयोगस्तुसमानमुदरयस्येत्यर्थे अथवेत्याद्युक्तरीत्यासपक्षवत्सभावेबोधःवोपसर्जनस्येतिविकल्पान् यत्रभातासम
 होदस्वत्यपिसिद्धं दृष्टेति सदृशस्येतिभाष्योदाहरणात् अस्यकादसत्वेपिसंदर्भश्चार्थमिहोपन्यासः॥त्यदादिषुदृष्टेनालोचनेकञ्चसमानान्ययोश्चदृष्टे
 श्वेतिकञ्चिन्वसः दीर्घइति अन्त्यस्यात्वेकतेसवर्णदीर्घे इत्यर्थः इदं पूर्वपरान्वयं अमूहगिति अःसेरितिव्याख्यानेष्वेवमेवअकोरेणाकारस्यापिग्रहणत् स
 मासंगु अंगुलेः संगः भोगः स्थानं ज्योतिषः स्तोमः आयुषः स्तोमइत्याद्यर्थे प्रत्यासत्तातयोः पदयोः समासेस्य षड् इत्यर्थस्तदुनयन्त्युदाहरति ज्योतिष इति एवं
 हि संज्ञा इत्यादिप्रथमानिर्देश आंजसे भवति अयं सुषामादिराकृतिगण इत्यर्थः तेनैतयोर्गणस्य त्वमिति सूचितं अषष्ठ्य तृतीयेति ननु ह्योपादानेन स्य षड् कृष्टे
 बहुव्रीहिः इदमेव तत्पुरुषग्रहणमत्र प्रकरणेऽप्रतिपदोक्तसमासस्यापि ग्रहणं ज्ञापयति तद्वद्व्यति अस्मि शब्देन बहुव्रीहिर्वेति कापथे कुगतीति समासः त्रक
 रित्यः पथः संख्यति न पुंसकत्वं अनौषदर्थमिदं पूर्वविप्रतिषेधादिति याव्यानुक्तमपि दृष्टिप्रामाण्यादुदाहृतं तदुदाहृतं आदिशब्द प्रकारेण योपदिष्टमित्युक्तेः अ
 पदिष्टमितिकर्मणि क्तः उपदेश उच्चारणं तस्य कर्तृकां स्थायां शिष्टैरित्युध्याहारस्तभ्यं शिष्टाश्च शब्दतत्त्वसमाकारवन्ते योगिन इति साधेयस्य उतरपदाधिकारात्
 मासविषयमिदं हंससिंहयोर्दृष्टं तार्थमुपादानं यथा तयो रूपादिरात्मा साधुत्वं तथा गुढोत्मा देः एषोदरादित्वादित्यर्थ इत्येके परे तु इदं तद्विषयमपि पु
 राणशब्देन न तलोप इति सर्वोदिसूत्रे कै ययत् एवं व हं स देरुणं तत्वेन शास्त्रांतरे कस्यापि अनेन साधुत्वं सर्पिषत्यादौ षत्वमप्यनेनैवेत्युक्तं इडाशादौ रफसोत्वे
 संवर्णे दीर्घः ध्यं शब्देन प्रत्ययांतस्य ग्रहणं आर्गतेनाधुना धीशब्दस्य च ग्रहणं तेन सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवोनास्मान्मावधीदित्यर्थकं मानः समस्य दुर्बु मिमिदं
 दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे कारकपूर्वपदत्वाद्यण् अतो नुक्तप्रत्ययांतं सस्यानिकस्वन्ते तुनांतस्वरितासंगतिरिति दिक् संहिता एतत्फलं च चलिङं तस्यातो दीर्घः स्या
 दित्यर्थकं न च चोतस्मिदीत्यनेन विद्वाहित्वा मेयति श्रुत्वा नामित्यत्र संहिताया मिव विद्वाहित्वेति पदकालेन दीर्घः एतदधिकारस्यान्यशास्त्राणां तत्तरपदाधिकार
 रात्समास एव प्रवृत्त्या तत्र च संहितायानित्यत्वान्न ते स्वस्याधिकारस्य फलमिति बोध्यं कर्णे लक्षणं यत्पशूनां स्वामि विशेष संबंधज्ञापनार्थं दानाकारादिचिह्नं क्रि
 यतेतदिह लक्षणं तेन त्वं कर्णे सिद्धिः अष्टकर्ण इत्यादेरष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः तत्संख्येस्वाचिह्नकर्ण इति वा मर्माविदिति व्यधेयीहि ज्येति संप्रसार

ल-श-
शे-स-
६३

णं सादृश्यावस्थितेति एतच्चप्रचुरलक्ष्यदर्शनादास्थितं केचित्तुयथोपदिष्टमित्यनुवृत्त्यान्यात्रवारयंति सभ्यएवेति कृतदीर्घेभ्यइत्यर्थः कृतदीर्घणामिति व्याख्यानात् ।
अतएवविपरीतनियमो नान्यान्तरपदेष्वादीर्घोक्तत्वासंभवाच्च नियमार्थइति पूर्वपदात्तं ज्ञायामित्येवसिद्धेः दीर्घस्यसंज्ञायामेवविधानादस्यणत्वस्यसंज्ञायांप्रवृत्तेः
विध्यर्थेइति अयेवणशब्दस्यासंज्ञत्वादितिभावः पुरादृष्टमित्यत्रागइतिनिषेधस्तुनअगकारंतपूर्वपदादित्यर्थात् असिपत्रवनमिति नरकविशेषस्यसंज्ञा व
लंप्रत्ययइति यथोपदिष्टमित्यनुवृत्तेरितिभावः तेनाज्ञेतेद्विधातौन अणइत्येवनेहआतवलः रजः कृषीत्यत्रायेभ्योपिदृश्यतइत्युक्तेर्वसचप्रत्ययः उदाहर
णरजः कृषीतिवत्संज्ञायामेवेदेतेनपुत्रवत्तइत्यादीनस्त्ययनिमित्तत्वेपिसंदर्भशुद्धयेषामुपन्यासः शरादिगणंतिगणः इकोव वहेःपचाद्यच् उपसर्गोदघ
जोःसंभवेनतदंतविधिरित्याह घजंतइति इकः काशइतिपचाद्यजंतार्थ अन्येषामपीतिसूत्रस्थाभियुक्तोक्तप्रपंचमाह शुनोदतेति तत्प्रपंचत्वादेवसंप्र
मित्याद्यापि यथादृश्यतेतथासाध्वितितर्थात् आचवराहश्चआचराह्येषांचविरोधइत्येकवत् प्रनिरंतः संज्ञायामेवनेपुरेतिनियमादप्राप्तेःसंज्ञाया
पूर्वपदात्तं ज्ञायामित्युक्त्याः प्राप्तेचचनं शरादीनामोषधिवनस्यत्यन्यतरत्वंदुत्तरेणविकल्पेप्राप्तेवचनं असंज्ञाप्राप्तमपीति अस्येतः संज्ञायामिति नानुवर्ततइतिता
त्यर्थं विभावो औषध्यःफलपाकोताः वनस्यतिरक्तदृष्टमात्रं व्याख्यानात्तद्ध्वनितं चेदंलुपियुक्तवदिति सूत्रभाष्ये अयेप्येति अने नवाहस्याचेतनत्वंतत्तुस्य
त्वंवाबोधितं ऊह्यतइति सूत्रेभूतकालोविषयित्वेनवाह्यं यदानारोपितं संनिहितमात्रं तदापिभवतीतिभावः तदुक्तंभाष्ये ओरापितोपस्थितयोरिति वक्तव्य
मिति तथावाहनंवाह्यादिति वक्तव्यं यदाहिगर्गाणांवाहनमपविद्धंतिष्ठतितदामाभूत् गर्गवाहनमिति यदागर्गावाह्यत्वेनविवक्षिता भवतितदाणत्वंभवत्येव
तिकैयटः कर्मणित्युडिति बाहुलकादितिभावः देशेकिंदाक्षीणापानंदाक्षियानंदेशइत्यस्यदेशवासिष्ठित्यर्थः क्षीरपानमिति नपुंसकेभावेकरणेवास्युद्स
रिष्यानमित्यादौतुनषात्यदांतादितिनिषेधात् तस्यहिपदेपरतोयः षकारस्ततः परस्यनस्यणोनेत्यर्थः अतग्रहणसामर्थ्यात्तेनसुसर्पिकेणेत्पादौणत्वंभव
त्येव सर्पिष्यनमित्यादौसुबुत्यत्यनंतरमेवसमासः अतएवनिष्पानमिति तदुदाहरणंभाष्येसंगृह्यते पदपदं पदत्वयोग्यपरंवा श्रीहिवापीणीति कर्मण्यण्घ
जंतेनवहुव्रीहिर्वाजसःशिः अदंतत्वानुम् अतएवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेनप्रातिपदिकस्यविशेषणादेवेत्यर्थः उत्तरपदशब्दस्यसमासचरमावयवेरूढ

राम-
३५

त्वाभाषवापिणावित्यादौ उत्तरस्य पदत्वेनेति न शक्यं ज्ञापकं शिथिलमित्याह किंचेति पूर्वपदाक्षिप्रसमास प्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्यायनुग्रहणं भाषेन प्रत्या
 ख्यातमिति तत्रणत्वस्यैव त्वानुमानादिति भावः भाषेसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थकरणदंगस्येत्यादिन दुपपादनत्रयोपि चिंत्य एवेति परे णत्वार्थमपीति णत्वार्थ
 मेवेत्यर्थः प्रेननमित्यादौ त्विति प्रत्ययसंबन्धिनस्येव धातुमध्यवर्तिनुमोपिनस्येत्यर्थः एवं समुदायाख्यवतत्रयाठया इति द्वयोरपिनयोर्णत्वाभावसिद्धिरिति नु
 म्यवायेनुस्वारभावेण त्वप्रतिषेधोक्तव्य इति न कार्यमिति भावः युवादेर्नेति समस्तायुवादिषु असमस्ताः शब्दाः सुभ्रादिष्विति भावः अतएव युवादेर्नेति ।
 प्रातिपदिकान्तेनिसूत्रे भाष्ये पठितं उभावप्याकृतिगणौ वृत्रहणाविति वृत्रं हतं वंतावित्यर्थे वृत्रहणेति किंपृत्रहणीत्यस्य दाहरणं हरिमाणोति मानयतेः
 क्षिपिसमासे डीप् क्षीरपेणेति पिवतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः आतोलोपः रम्यविणेति रम्यश्चासौ विश्वेति विग्रहे आडो नानेवं तर्वाते विभक्त्या वि
 शदस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति निषेधः स्यादिति चेन्न अतद्धित इति वार्तिके कवाक्यतया णत्वा अयातिस्ति तद्धिते भिन्ने परतः पदेन कवायेनेत्यर्थेनादोषात् व्य
 वधायकपदस्य णत्वा अयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वेनेति यावात् तत्स्य तु ख्याने तु पदे व्यवाय इति सप्रमीसमास इत्यदोषः अतएव स्यत्वाख्यानां रभयोः सम
 फलता कुमतिच कादावित्यर्थे भियाकाविति नोक्तं अनेका उत्तरपदार्थमिदं अत्र कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्रसमासस्य विभक्त्याक्षिप्रप्रकृतेश्च प्रत्यासत्यैक
 त्वाअयणेपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वमवत्येवं सिंगविशिष्टपरिभाषया विभक्तिप्रकृतौ समासत्वात् णत्वरहितपाठस्तु लेखकप्रमादात् पदेनेति निमित्तानि
 मिति नोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः पदेनेति किमचतुर्वह्नेर्णवहुजयं प्रत्ययः माषकुं भवापेनेति न च माषकुं भस्य वापश्चत्वाप्येगा नियस्यते न योग इति विग्रहे उत्तरपद
 त्वेनेति निषेधादंगकुंभयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यं प्रत्यासत्वात् उत्तरपदस्य कार्पित्व एव तत्प्रवृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतविधावेव तत्प्रवृत्तेश्च न चैवम
 पि माषकुं भस्येत्यादेर्वापादिनिरूपितकारकत्वाद्गतिकारकोपपदानामित्यनेन वापादिभ्यः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनेषां पदत्वं दुर्लभमिति सप्रमीसमासेन व्याख्याने णत्वनि
 षेधासिद्धिरिति वाच्यं तस्यानित्यत्वेनासुबुत्पत्त्यनेन तमेव समासेनादोषात् यनुकुमतिचेत्यत्र भाष्ये माषकुं भवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्सुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्सुरुषकुमतिचेति नि
 त्यणत्वेन भवितव्यं षष्ठीतत्सुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्सुरुषे प्रातिपदिकान्तेति विभाषयेत्युक्तं तस्याभिनिरूपणबोधं यनु एतद्वाक्यद्वयनिषेधउपसर्गादसमासेपीत्यादेस्ते

ल.श.
शे.स.
६४

नप्राप्तिर्यादुदाहरणमिति तत्र पदव्यवाये योत्ये तच्छेषभूतस्यातद्धितइति वार्तिकस्याद्वैगोमयेषेत्यादिभाष्योक्तोदाहरणसंगत्यापत्तेः अतद्धितइति अवधायकस्य पा-
दस्यणत्वात्प्रयत्निरित्तद्धितमिन्नपरत्वे निषेध इत्यर्थः उदाहरणे गोशब्दः पदं सूत्रे न पंसकनिर्देशात्कुलुवुरित्युक्तमत आह अतत्रमिति बहुत्वं चैवमिति बोध्यं गो-
षट्से असेविते सामर्थ्यान् नप्युर्वकमुदाहरति अमोषदात्तरण्यानीति असेवितइति बहुव्रीहिस्तेन गवांसंचारेयत्र नैव कदाचित्तत्रैव नप्युर्वसुडिति भाष्यस्यैवैष-
सेत्रमिति सेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन बोध्यते तेन गोषट्से त्रस्याधिकत्वेऽपि न सतिः आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्यानलाभः प्रतिष्ठाप्रकृतौ लाभ-
विषयं स्थानेन तत्रा यथासदमनेन लब्धं शरीररक्षणं पक्षानेन सध्यमित्यर्थः अदुतेति अनित्यत्वेन कदाचित्कतया द्रुतं लक्ष्यते इत्यर्थः विकिरग्रद्वणमिति विकि-
रः शकुनौ विकिरेवेति तस्मिन् सूत्रपाठः तस्यापि विकिरेशब्दस्यापि भाष्येति तत्र हि शकुनौ विकिरेवेति वाच्यं विकिरः शकुनौ वेत्युच्यमाने शकुनौ तत्तुल्यजातौ
ये चान्ये त्राथेनित्ये मेव विकिरस्या तसिद्धिश्च स्वविकल्पायोगाच्छकुनौ क अन्यत्र वेत्यधिकरणविकल्पस्यैव प्रतीतिरित्युक्तं न वक्तव्यं न वा वचनेन शकुनिरूप-
मधिकरणं संबध्यते किं तु निपातनं विकिर इत्येतच्छकुनौ वानि पात्यत इत्युक्तं एवं चान्यत्र विकिरस्येष्टत्वं स्पष्टमेव सभ्यते दृश्यते च विकिरैवैवैदेविकमिति प्रयो-
ग इति दिक् कृधातोरिणपधज्ञाप्रैकिरइति केनेन सुट्परिनिविभ्यइति षत्वं कशेरेव कशेनि कशधातोरेव कशंश्च इत्यर्थः इह च गमिः प्रतिरूपसंगो न कशेरिति
भावः अमेवार्थमिति मंत्रे तु ह्रस्वचंद्रोत्तरपदं मंत्रे इत्येव सिद्धमिति भावः हरिश्चंद्रो राजर्षिः सुडिति वेणो इति श्वेति परिव्राजके चात्सुडपि इदं दृश्यनुसारेण
अयं नाकरोदयं नाकरोदतो माकृतकर्मणि शात्पाकाम्पकमेहानि हारासकलं कर्म पश्चिन्निर्धुष्माकं प्रयसीत्युपदेशा मस्करी परिव्राजकः माडुपपपदात्कृज-
निर्मोडो ह्रस्वः सुट्च निपात्यत इति भाष्यके यट्योः इहैव युक्तं वृत्तिमते मस्करशब्दादिनैयोगरूपापरिव्राजकवोधे सिद्धे मस्करि परिव्राजकग्रहणवैयर्थ्य-
पत्तिरिति बोध्यं कश्चिरे इषदर्थेवेति कोः कदेशः कारस्कोरे हि वा विभेतिटः केचित्त्विति अत्रारुचिवीजंतु पारस्करादिषु प्रत्यक्षतो दर्शनं प्रकरणादिसर्गस्थाने एव ते
न सत्वविधानं चेति न सूत्रे ष्विति न गणसूत्रे ष्वित्यर्थः एवं च पारस्कराद्यंतर्गणसूत्रमिदमिति बोध्यं पारं करोतीति कृजो हेत्विति टः पारस्कोरे देशे न गं च त-
होतिरिति प्रायस्येति च गणसूत्रे करप्रत्योक्तु सुडिति अत्रापि न सत्त्वं न दृहताः सत्यादेशं तु तदुवोरं दृहस्यतिरिति दृहत्याः पतिरिति कुकु घादीनामडादिष्विति युक्त्या

राम-
३६

ल.श. शब्दः प्रायोनामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते इति स्मृतेः प्रायः पापमिति स्मृत्यन्तरात्पापवाच्यपीति सर्वेषु सिद्धिः इति समासाश्रयविधयः सवत् १९२८

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ मंगलादीनिमंगलमध्यानिमंगलान्तानिचरास्त्राणिप्रथंतेरतिभाष्योक्तेर्विघ्नविद्यानाद्यर्थग्रंथमध्येकृतंमंगलंशिव्यशिसार्थनिवध्नाति॥
 आर्हतीतिश्रीत्रंश्रुतियत्वेदाध्ययनकर्तृत्वंआर्हतीयोग्यतातद्विहितकर्मानुष्ठानत्वमाभ्याविनैःप्रसिद्धेरित्यर्थः।गुरोःप्रशस्तगुणवद्धिःअहर्दिवोअहन्यहमि
 विजयतेतरामिति।वीतिभिस्त्वंपदंतिउश्रेतितरण्यामतिउं।तौत्रपदसुसमासश्चंदस्येव।उपसर्गाणंघोतकतयाकीपितत्तापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथंतरवित्तिन
 शोकं।पूर्वार्द्धेनास्यसंगतिमाह।पूर्वार्द्धेइति।कथिताःप्राधान्येनेत्यर्थः।तृतीयाध्यायेति।उल्लादीनामप्युल्लादयोबहुलमिति।सूत्रबोधितत्वात्तत्वं।पंचमरत्निसु
 लिट्प्रत्यासक्तक्रमापेक्षयेदं।छंदोमात्रेति।तेनतद्रूपाणामिहाप्रदर्शनान्यूनतेति।यसं।वर्तमाने।कालादेर्घोऽन्यतयाह।वर्तमानक्रियेत्यादि।वर्तमानकारुकि
 यत्नार्थः।वर्तमानत्वंप्राग्वापरिसमासक्रियाश्रयत्वंकालगतंबोध्यं।अटाविताविति।अकारस्यविनेत्संज्ञांनिहत्सुपायाभावात्।टिखंदेरेत्यर्थः।लःकर्मणि।लर
 तिउच्चारणार्थाकारेणजातौप्रथमैकवचनात्।लस्येत्येतत्स्वरसात्।निप्रसिद्धौत्रत्वात्त्रिविभक्तिकानुकरणत्वाद्वा।सांथांतसीत्यादौरुत्वंनानिवादीनां
 पितृगुणार्थंस्वरार्थंच।आदेशैःसाहचर्यान्नागमत्वमितः।एषांस्थानिवद्भावेनप्रत्ययत्वेसिद्धेः।पिदेशांशेनिशकांस्तोपिचअविरोधात्प्रत्ययःपरश्चेत्याद्युदात्तश्च।
 निचसंबध्यतएव।अतएवेतत्सूत्रविधेयतादिविषयेप्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तमाद्युदात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रेभाष्येउक्तं।लट्यादेशापेक्षयाषष्ठीत्याह।ल
 देगाश्रुति।सिजादयस्तुल्लेखेर्विशिष्टोद्देशेनविहितानलमात्रोद्देशेनेतिनतेषामत्रग्रहणं।अस्याकडारत्वेपिशत्रादौसावकाशांपरस्मैपदसंज्ञांपुरुषसंज्ञानवाधे
 सिचिबद्धिंपरस्मैपदेचित्यादिलिङात्।एकसंज्ञाधिकारादेवात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः।शेषपदार्थज्ञानायात्मनेपदविधायकोन्याह।अनुदात्तडि
 नरति।तदंताच्चेति।तेनयदंतादात्मनेपदसिद्धिः।यअदेर्द्वित्वमादायतन्तिहावपियअद्यंतसमुदायस्यतड्निरूपिताङ्।त्वानापत्ताः।डाद्यव्यवस्थापतिरिति।केचित्ताच।
 अद्यंतेतुनामंडुकधुन्याभूवादयस्तोधातवरत्यस्यषष्ठ्याविपरिणतस्यानुवर्तेरितिभाष्येस्पष्टं।स्वरितजितः।कर्तारमभिप्रेतितत्कर्त्रीभिप्रायंकर्मण्यण्।अभिप्रे
 तिर्गत्यर्थस्तदाहकर्तृगामिनीतिक्रियाफलंचश्रुत्यालोकतोवायदुद्देशेनक्रियाप्रवृत्तिरवगतातदेवनदसिणादिरूपं।तच्चपच्यादौभोजनादिलोकतोवगतंय
 ज्याहैस्वर्गादिश्रुत्यावगतं।कर्तृगामिफलफलकक्रियारत्नेर्धोतोरित्यर्थः।तदर्थत्वघोतकंचात्मनेपदमेवयजमानस्यपाकयागादिसामग्रीसंघटनरूपंसंविक्

नि-

श-प्र-

९

नयज्ञानो यजतेरन्त्यादौ धात्वर्थानचैवं लिजापतिरिति वाच्यं संविधानपूर्वकप्रेरणया एव लिजर्थत्वात् ॥ यत्र सति प्रयोजकरत्युच्यते न हि संविधानमात्रेण तथोच्यते
नासंविधानं कुर्वन्नपि नयावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजकरत्युच्यते इति हेतुः ॥ भिन्ना वासयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वात् रोपो बोध्यः तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्ना
चरन्ति सोऽपि वासादिप्रयोजकरतिभाष्यात् ॥ तत्समर्थो चरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वात् रोपरतिरित्यर्थः ॥ तत्समर्थो चरणपूर्वकप्रेरणतत्र तत्र धात्वर्थः ॥

तदुक्तं हेतुः ॥ राजेन यः स्वर्गादिफलार्थं भृत्या इतरं व्यापारयति स्वयंच प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तव्यात्मनेपदमि-
ष्यते इति ॥ केषां चित्कर्त्रभिप्रायेण चासह विकल्पते आत्मनेपदमिति हरिकारिका व्याख्या वसरे विहेलाराज आह ॥ लिचप्रेरणवाची ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूच्यते
न ॥ अतएव न दाश्रयस्य कर्तृत्वं पाचयति देवदत्तो यद्देतेनेत्यादौ ॥ एवं च भिन्नविषयत्वाद् द्विकल्पोक्तिरसंगता ॥ किंच सामान्यविहितेण चोधातुविशेषादिहितेना
त्मनेपदेन बाध एवोचितः ॥ एतच्च केषां चिदित्यनेन सूचितमिति ॥ श्रीस्त्रीष्वप्यनेरन्त्यादिप्रयोगाणां तेनैव गतिरुक्ता ॥ श्रीणीष्वात्मानमिति विनतां कट्टराह ॥ तत्र प्र-
त्युपकारं विना दास्यान् मुक्त्यसंभवात् ॥ प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वानुत्र संविधानं गम्यते न तु सतदर्थः ॥ एवं केदारश्च वपतेरन्त्यादावपि स्वस्यासामर्थ्येन साम-
र्थ्यात्कर्तुः संविधानं गम्यते न तु सतदर्थः ॥ एवमन्यत्राप्युक्तमिति ॥ स्वामिदासौ यचेतेरन्त्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपादात्मनेपदं दासधर्मस्य तु न स्वामिन्य-
रोपः ॥ उत मे निरुद्धधर्मोऽप्यप्रयोजनं विना स्वरसतोऽप्रतीतेरिति न कदाचित्तत्र परस्मैपदमेतच्च मंजूषायां विसृजेन्निरूपितं कभलवजो ॥ घाटनं कुर्वते इ-
त्यादौ तु सुगंधाग्राणदिरूपविकासफलारोपः ॥ किरणेष्विति न दोष इत्यन्यत्र निरूपितं युष्मद्युपपदे ॥ सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकत्वं तच्च प्रत्यासत्त्यालकारे-
णैवेत्याशयेनाह ॥ तिङ् वाच्येति ॥ अत्र तिङ्ग्रहणं तस्यानिलकारत्वात् ॥ एतद्विधेयस्य तिङ् एतद्वाक्ये उद्देश्यत्वा संभवात् ॥ उपोच्चारितं पदमुपपदं न-
तु क्त्वात्रिंशत्तस्येहानुपयोगात् ॥ अप्राप्तेऽप्यस्थानं प्रसंगस्तद्वति स्थानि नीत्यर्थः ॥ स च तदर्थो वगतौ सत्यां वक्त्राप्रयोग एवेत्यभिप्रेत्याह ॥ अप्रयुज्यमाने इति ॥
अपरर्थमाह ॥ प्रयुज्यमाने चेति ॥ त्वद्भवति ॥ अत्वं त्वंसं पद्यतेरन्त्यादौ तु न ॥ त्वं शब्दस्य गौणत्वात् ॥ त्वत्कल्पद्रव्यादौ कालांतरदृष्टगुणस्यैव मद्दसमासौ प्र-
त्यय इति त्वत्कल्पो भवसीत्येव ॥ ननु तिङ् वाच्यकारकवाची त्वत्कल्पशब्देन स युष्मच्छब्दः ॥ न च युष्मदीत्यस्य युष्मद्वतीत्यर्थे सौत्री लक्षणेति चार्थः ॥

अतित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमायतेः स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेत्त्र। युष्मदिसाधने इत्येवं भविष्यतीति भाष्ये एव समाधानात्। युष्मदर्थे न यत्र लान्तस्य समानाधिकरण्ये तत्र मध्य-
 म इत्यर्थे न तत्त्वाभेद इति कैयटः। लवो ध्यार्थे न समानाधिकरण्युष्मदर्थबोधकत्वात्। उपपदेरत्यादिक्रमेणार्थः। समानाधिकरण्ये च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्बोध्यं। स-
 लिंगस्य चेतना चेतनसाधारणस्य भवदर्थत्वात्। युष्मदश्चालिंगचेतनैकविषयत्वाद्भवच्छब्दयोगेन मध्यमः संबोधनार्थमध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च संबोधन एव
 प्रथमेति नुनपुक्तं च सीत्यादौ तदप्रतीतेः। क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वात्। तदुक्तं हरिणा। प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधीकर्तृकर्म-
 णोः। न योः श्रुतिविशेषेण चेतनौ मध्यमोत्तमौ। सदसहापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते इति एवं च मध्यमोत्तमाभ्यां चैतन्ययुक्ते क-
 र्तृकर्मणी बोध्येते प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तृरहंकाराणास्य चैतनत्वं। अपरत्वं तदहंकारस्य चैतनत्वं। कर्तृकर्मविशेषेण न योः प्रतीतिस्तिष्ठेवेति श्रुतिविशेषेण युक्तं
 श्रुतेन ग्राह्यत्वात्। अत्रार्थमसदिति अनभिव्यक्तमित्यर्थ इति मंजूषायां विस्तरः। अतित्वं भवतीत्यादौ अतिक्रमिणुः प्राधान्यान्मध्यम इति बोध्यम्। प्रहासे च
 पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः। मन्योपपद इति बहुव्रीहिः। प्रकृतिभूतश्च मन्यति कर्तृकर्तृक एव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणे इत्यनुवृत्तेः। मध्यमोत्तमयोर्बोध्यं। तस्मै न प्र-
 योगे प्राप्ते इदं अत्राद्ये वाक्येः स्मृद्युपपद इति द्वितीये युष्मद्युपपदे इति च संवध्यते। उन्मार्थस्यैकत्वविधानात् समानाधिकरण्युष्मच्छब्द एकवचनात् एवा। अ-
 स्मदि। आद्यंतपदरहितं पूर्वसूत्रमनुवर्तते तदाह। तथा भूत इति। युष्मदस्मत्समानाधिकरणे तु परत्वादुक्तमेव। अहं च त्वं च त्रहं संयुज्यावहेरति यथा
 देवदत्तश्च त्वं चेत्ते क शेषे युवां भवथ इति मध्यम एव युष्मदर्थसत्त्वेन शेषत्वाभावात् एकशेषे शिष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते नैवलुमार्थबोधात्। उपयुक्ता सममि-
 दृतस्योपयुक्ता इत्यस्य शेषपदार्थत्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये। एवं च तत्र वाक्येऽपि भवथ इत्येव भवच्छब्देन युष्मदस्मदोः सहविवक्षायां पूर्वशेष एवेति मध्यमोत्त-
 मविवक्षा। परस्य भवतः शेषस्तु नानभिधानादिति कैयटः। भूरागायां॥ सजेहान्सधारणं सजायामित्यादेर्वर्तनरतिशेषः। पूर्वभूकथने महाव्याहृतिस्मारकतया मांगलिकत्वा-
 त्सार्थनिर्देशेऽप्येवं सत्तास्य परब्रह्मणः स्मरणत्वात् कर्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वकर्तृप्रत्ययानाह। कर्त्रिति। धातोरिति च म्यंतस्य एथक्त्वात् तस्याधिकारसामर्थ्यादा-
 ह। धात्वधिकारेति। कर्त्रर्थेऽपि विकरणस्तु सति संभवेद्योतकार्तिभावः। अतीत्यादौ विकरणं विनापि तदप्रतीतेः वस्तुतस्तत्त्वादेवोपि द्योतका एव लकारार्थश्च क्रिया

ति
 श-शे यामेवांनेदेनान्वेतिगुणगुणिनोरिवक्रियातद्वतोरपितादान्यांगीकारात्। अतएवकैयटेनयुष्मदर्थस्ययत्रलांतेनसामानाधिकरण्यमित्युक्तं। अन्यथात्वेनेत्येववदेत्।
 २ न्यन्यन्निरूपितं। ननुकर्तरीतिव्यर्थंभावकर्मणोरुपयकावाधानदोषः तद्विधौहिभावकर्मणोरिति वर्तते इति चेन्न। दिवादिभ्य इत्यादावनुस्यर्थत्वात्। अन्यथाऽप्य-
 वास्वविप्रतिषेधेनभावकर्मणोरपितेभ्यः श्रयस्यात्। यक्पुरस्तादपवादस्यायेनश्रयएववाधकरतिरिक्त्वा। प्रत्ययावयवस्येति नोऽस्ति तेन्यादौमिश्रः सर्वसर्व-
 पदादेशादिति न्ययेनतुश्रविशिष्टस्यांतविशिष्टादेशेनार्थः। अतएवाख्युनन्निन्यादावुपदेशिवद्धचनेनांतरंगत्वादंतिभावेकतेस्थानिवत्वेनपरस्मैपदत्वादिति-
 तोलोपेकदेशविकृतन्यायेनस्त्रित्वात्मासोजुसधातोरित्यधिकारान्नेतिभाष्येस्पष्टं। श्रुतिसित्यत्रप्रक्रियालाघवायविशिष्टेएवस्थानित्वंबोध्यं। भवन्तीति। अत्रश-
 वकारान्त्यकारयोः पररूपेकतेचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्वाद्गुणः॥ वार्णादांगमिति तु समानस्थानिकत्वे एवेति बोध्यं। अतोदीर्घो। यत्रिकिं। भवत्। एहि मन्ये इति। ओ-
 दनं भो ह्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। एवमग्रेपिबोध्यं। सत्यप्योदनेपरिहासशीलस्यासुकादेर्वाक्यमेतत्। अत्रमननापेक्षयाभोजनस्यभविष्यत्कालतैवमननस्यतु-
 वर्तमानतैवपरिहासयोषायेवहीत्याकारणं। श्रयानिर्देशादिहना एहि मनुषेरथेनयास्यामीति। अत्रपुरुषव्यत्ययस्यप्रहासव्यंजकत्वं। परोऽस्येति। परो-
 ह्यत्वं चसाह्यात्कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं। भूते इति अनघतनेलङ्घितोऽनघतन इति चानुवर्तते तत्रभूतादीनांसाह्याद्भूतविशेषण-
 त्वासंभवाद्वात्यर्थः— विशेषणतेन्याह। भूतेन्यादिभूतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वं। अतीतरात्रैरन्ययामेनआगामिन्याः पूर्वयामेनचसहितः कालोच्य-
 नलङ्घिन्नो नघतनः लिङ्गवृष्ट्याः सौत्रोलुक्तदाहलिङ्गादेश इति। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रसत्त्वेनसंज्ञासमावेशः स्यादत आह। एवेति। लङ्ः शाकटायन-
 स्येवेत्यतोनुवर्तेरितिभावः। परस्मैपदानां। एलः सर्वादेशत्वंततः प्राकृणकारस्यलोपाभावेनानेकालत्वादिति केचित्। तन्ननानुबंधकृतमनेकालत्वमिति-
 निषेधात्। अनुबंधत्वयोग्यकृतमितितदर्थः ध्वनितं चेदं डारौ रस इति सूत्रेऽनेकालिति च सूत्रेभाष्ये इति जसः शीघ्रन्निरूपितं। तस्मात्त एल इति प्रश्नेषेणाने-
 कालत्वेनेतिसर्वादेशत्वसिद्धिः प्रश्नेषसा मर्थ्यादादेशोत्तरमेकादेशमप्रवृत्तिः। एवंडा आ इति प्रश्नेषात्डादेशः सर्वादेशो बोध्यः। हित्वंस्वरार्थः। अन्यथा द्विः प्रयोग-
 त्वादिर्वचनस्यपर्यायेणोभयोरंतोदातत्वेत्यादित्यत्रैवभाष्येस्पष्टं। भुवोवुक्। अचिन्वित्यतोचीत्यनुवर्तते। नित्यत्वादिनि। कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण कचिन्नित्य-

ताभ्युपगमादिति भावः। ओः सुपीत्यत ओरिति ननु नानुवर्तते फलाभावात्सरित्वाच्चेत्यपि बोध्यम् अधिकृत्येति व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेति भावः। एकाजितितदुल्लेखं संविज्ञान
 बहुव्रीहिण प्रथमविशेषणं। अतएव जागृता दौहित्वे तदाह धात्ववयवस्येत्यादिपचादौ रणधातौ च प्रथमतः का चत्वधात्ववयवस्येति विशेष्यपदेशिवद्भावेन बोध्यानि। अजादेरि
 तिकर्मधारयः तदाह। आदिभूतादिति। एवं च द्वितीयस्येति न कार्यमिति बोध्यम्। अत्रैकाच्चादस्यादेः क्कारकषणीत्यादिः प्रयोगपक्ष एव। अतएव आदिदृष्टिस्तदौ लोपसिद्धिः। स्पष्टं च
 देशप्रत्यययोरिति सूत्रेऽस्य हिः प्रयोगत्वमुक्तं भाष्ये। अत्रोत्तरस्वडस्यैवार्थवत्त्वं। अभासो नर्थक एव ध्वनितं चेदं दयतेरिति सूत्रे भाष्ये। न च त्रपस्येति विशेष्ये त्यादौ सापदाद्योरिति प
 त्निषेधापत्तिः सिधेरनतिद्विहित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्पदादित्वस्योत्तरखंडाद्यसकारसत्त्वादिति वाच्यमन्तावेव सुप्तिजै यौतकः परौ सैव च प्रकृतिराद्या। आ
 दिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेनेनेति भाष्येण समाधानात् यौततो विधानावधेः परौ तावेवैवौ सुप्तिजै यौतो विहितौ सा प्रकृतिराद्येव। आगं नूनामंते निवेत्त रति न्यायात् हि
 तीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वात्। आद्या। आद्योच्चारणविषया। ननु द्वितीयोच्चारणे न व्यवधानमन्त आदिग्रहणमिति। यस्मान्न त्वयविधिस्तदादीलस्य नानुवर्तनात्। समु
 दायपदत्वमिति। उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहार इति तदर्थः। कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणे नैवार्थबोधादभ्यासस्यैवैव्यवहारोपि। यनु द्वित्वे स्ति दीत्यस्य वि
 षयसप्तमीत्वमाश्रित्य पूर्वद्वित्वे ततः समुदायास्त्रितितस्त्रिडि-यस्यातिद्विधिसुदादिति तं तस्य समुदायस्यैव पदत्वं। समुदायोपि द्विः प्रयोगत्वादित्वस्य धातुबुद्धिविषय र
 तियस्योत्तरमुक्तं। नत्वेकदेश्यक्तिगणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च तस्य धातुत्वोपपत्त्यभावात्। अतएव दयतेरिति सूत्रे अससिति द्वित्वे परस्य भूभावे रूपा
 सिद्धिमात्रं कर्तृधातुके रणस्य विषयसप्तमीत्वेन परित्तरं प्रथमद्विर्वचनापवादः। अजादेर्धातोर्द्वितीयाभावे प्रथमवाक्ये नैव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टमप्यपदेशिवद्भावे
 ननु न द्वितीयत्वं प्रथमस्येति नुक्तोपपत्त्या मेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः। धातेरिति किं तदभावे लिङीत्यादिप्रथमैकाच्चावविशेषणं स्यात्। एवं च पचाचेत्यादावेव स्यान्नुजजागरे
 त्पदा अनभ्यासग्रहणमनर्थकत्वं दसिवावचनादिति भाष्यं यडं तात्तनिसनंतात् एचि च डि-वालोके प्रयोगा अनभिधानादसाधव एवेति तदाशयः। त्रिण्योरिति सूत्र
 भाष्ये दादुतं सोष्यिषते रति तु छंदसमेव जुगुप्सिषते रत्यादौ लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायेन निर्वाहरति बोध्यं हेरत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणम्यते तदाह। तयोरिति हंलारिः
 शेषः। अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते। यद्यपि अभ्यासस्यादिर्हलशिष्यत इति वाक्ये आदिहलत्वं एव ग्रहणं न प्रत्यक्षं तया शेषग्रहणं सामर्थ्येन भ्याभ्यासस्या

ति
 श-शे
 ३
 न्यहलं ह्रस्वतरति वा क्येतादृशस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणं प्राप्नोति। तथापि लक्ष्यानुसाराद्याभिन्याया श्रयेण भ्यासमात्रग्रहणं बोध्यं। यद्वा संहितापाठेऽह्लादिः शेषरति
 छेदः अभ्यासस्याहलहलभावो भवति यत्रादिः सतत्र शिष्यतरत्यर्थान्न दोषः शेषोक्तेः प्रत्यासत्त्याः न्यस्यहल एव लोपतरति निवृत्तिपूर्वकावस्थानेशेषशब्दस्य वृत्तेरित्या
 ज्ञायेताह। अन्ये हल इति ह्रस्वः यद्यपि भवते रत्येव सिद्धेरस्य प्रकृतेनोपयोगस्तथापि पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्यभ्युपगमेनेदमत्रोक्तं। अत्राभ्यासस्येत्पनुवर्तते। अचरति
 चोपस्थितं तच्च अधिकरणमभ्यासावयवस्याचरत्यर्थः। अतएव छेदरत्यस्यात्वे लिटिच्छाशब्दस्य ह्रस्वत्वं तरंगत्वात्तु किं अनजंतस्यापि ह्रस्वसिद्धिः इत्योक्त्याङ्गत्वाद्वाहिरंगः
 एतेन तु गपेक्षया परत्वाद्वस्वरत्यपास्तं। स्पष्टं चेदं दीर्घाकितरत्यत्र भाष्ये। एवमुक्तं सत्यतरत्यनयोरपि बोध्यम्। वार्णादांगमिति तु उभयोरदेशत्वे एवेति तद्भावः। भवतेरु
 प्रयोगेदृष्टानां भूनामनुकरणत्वात्। अतएवालोभूभावेपि च भूवेत्येवा तस्यार्द्धधातुक एव विधानेन लुग्विकरणत्वाभावात् लुग्विकरणेति परिभाषा प्रवृत्तिः उभयानु
 करणेनाद्यदि मात्रत्वाभावात् न श्येत् लुक्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशाच्चाव्यथो लिटीत्यनुवर्तते रत्याहालिटीति। असिद्धवदादृदंसूत्रमनि
 त्याश्रयोरलोप इति सूत्रस्थितपरकरणत्वात् तथाहि। असत्तामिति स्थिते जनसनेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याभीयेषु विप्रतिषेधसत्त्वेन परत्वादलोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा
 न्यूनः प्रसंगविज्ञानेनाऽऽदिलक्ष्यभेदाद्वक्ष्ये लक्षणेति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तस्य लोपस्य वारणाय तत्र तपरकरणं तच्चादोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तरनित्यत्वात्कमिति बोध्य
 म्। अदृचात एकेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तेन दंभेर्दंभतुरिति सिद्धं। उवङीति। एत्यपि वृद्धपेक्षयानित्यत्वाद्बुकि वृद्धेराभीयत्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभावात्तदप्राप्तावुवङः प्राप्तिः
 अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावाद्वाह्लादिः शेषात्त्वयोरत्र समावेशो बोध्यः। आर्द्धधातुकस्येदं नेदु शिकृतीति प्रकृते एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशेऽप्यनुवर्तते
 रतिन्यायेन नेति निवृत्त्या सिद्धे पुनरिदं ग्रहणं नेदु शीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं। आर्द्धधातुकस्येति किं जुगुप्सति। स्यतासी। यद्यपि लशब्देन लङ्लुटोर्ग्रहणं तथापि रह
 यथा संख्यं वाचकशब्दसाम्यात्। शबाद्यपवादरति। अत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्त्याऽस्य लावस्थायं प्राप्तावपि यदीदं न स्यात्तदा शस्यत्वात् तत्त्वप्राप्तिरेवेत्येतावतेति भावः
 लुटः प्रथमैकार्थस्यैकार्थरत्याघांतरतस्यानिर्वाहः। उतिवैति सर्वादेशत्वं त्वनुबंधांतरेण पिसुशक्यमिति भावः। पुगंतं बहुव्रीहिगर्भोद्विहः सार्वधातुकार्थिकं चेकोवि
 शेषणमंगावयवस्यैकरत्यर्थः। अतएव भिनतीत्यादौ न गुणः। नत्वेवं भेतेत्यादावपि न स्यादत आह येन नेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते रत्यर्थः

अत्र क्रोः कित्सामर्थ्याद्भूतपूर्वत्वधूपधत्वाश्रयोगुणः रको गुणवृद्धीति सूत्रे भाष्ये तु पुकि अंतो ल ध्वी उपधातयोः समाहार इदं हरेत्याश्रितं सार्वधातुकारिकं चांगविशेषणं
 तत्रैवोत्थिताकां सत्त्वात् न त्परांगवयवपुगंतलधूपधारूपेको गुण इत्यर्थ इति तदा शयः दीधीवा इडत्रागम एव व्याख्यानात् सासुत्पोः सस्याहं धातुक इत्यतोऽनुवर्तंती
 त्येतद्वेधितसकारस्य प्रत्ययाच्च वयवस्यैव संभवेनेफलितमाह सादाविता लट् शेष इति चरहितः यालिनेः पाठ इति भाष्यस्वरसः तत्र योगविभागः लुडित्यनक्रिया
 र्थायामित्याद्यनुवर्तते शेषे इति अक्रियार्थोपपदार्थो न च क्रियार्थेनादिमिदं तैव सिद्धे शेषग्रहणे व्यर्थं भावकर्त्रोऽनुमुत्पुलभ्यां लटो वा धाभावाय न तन्न च वासरूप
 विधिना तत्सिद्धिः तु मुत्पुलाविनि सूत्रेणुलग्रहणेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वा सरूपविधिना प्रत्ययांतराभावज्ञापनस्य भाष्ये उक्तत्वात् सर्वे चेदं भाष्ये स्पष्टं आ
 श्रिषि आश्रीरिष्टप्रासीच्छा अनन्यार्थं डि त्वेधिति न द्वलकल्प्यमानार्थानुवाद एव डि चेत्येतत् अर्थोतरकल्पनानि वृत्त्यर्थमिति भावः परिभाषाणं च प्रायेण प
 क्षप्राप्तार्थानुवादेनार्थोतरनिवृत्त्यर्थत्वं व्रीही न व हंतीत्यादिवदिति स्पष्टमेव सं प्रसारणादीति आदिना च वरं ड भावः संभवत्ययोजनेति इदं प्रयोजनं सर्वादेशत्वे ए
 वनांत्पादेशत्वेऽप्रत्ययत्वात् मंथरमिति संभवत्ययोजनतया स्वविषयाभावसंभावनया डि त्वमात्रदर्शनेन स्वविषयसंभावनया च मंदं प्रवृत्तिरित्यर्थः समवल्लभ्यदि
 तिमंदप्रवृत्तैव तत्त्वमिति भावः एतेन टा प य प अवादि घनन्यार्थपित्वेषु चरितार्थस्यानुदात्तौ मुप्यिता वित्यस्य जित्वरीत्यादौ तु कसं पादनेन चरितार्थपित्वे चरपि उ
 क्तस्यायेनोतरंगेण प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन वाधापत्तिरिति परासंतद्वदस्य पित्सामर्थ्यसिद्धत्वाभावात् वस्तुतस्तु न त्सामर्थ्यसिद्धस्य डि चेत्यस्याप्राप्तिरेव डि त्वस्य सावकाशत्वा
 तात डि विप्रतिषेधात् सर्वादेश इति भाष्यस्य सावकाश डि त्वे प्रवृत्तौ परिभाषात्वविरोधाद् प्रवृत्तौ सर्वादेशः सिद्ध इत्यर्थः न च गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वं तत्वे च
 तदर्थत्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालामे अंत्पादेशत्वे मेव स्यादिति वाच्यं एरुरिति प्रकरणेति खोस्मादिति न्यासेनानयोरिवर्णस्य तादित्यर्थकेनांत्पादेशत्वसिद्धौ
 दिक्त्वरणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वारा सर्वादेशार्थत्वेनादोषात् स्पष्टं चेदं सर्वभाष्यकै यटयोः नुस्थानिकश्चायमांतरतम्यादनुदात्त एव हि स्थानिकसूदा
 न एवेत्याहुः नित्यं डि तः डि टुत्तमस्येति षष्ठी तत्पुरुषः एतत्त्वे खोभवानीत्युत्तरमुचिनः सेत्थ्य अपि द्वहणमित्येनानुदात्तसे स्थाने जायमानहेरांतरतम्यान्नाममं प्य
 नुदात्तत्वं एतेन सेर्हि डि चेत्येवास्तु इति परासंतमवतादिति लुगपेक्षया परत्वाद्देसातड् अंतरंगानपीति न्यायस्तु तापकसिद्धं न सर्वचेति न्यायेनानित्यत्वान्मोर्नि अमोप

वादेयं संविद्येति यस्याडागमः सत्यर्थः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रक्रिया लाघवा यदु नू एव विदध्यादिति भावः भवानीति लङ् वद्वा वात्स्यामपि इतश्चेति नमो न इति वक्तव्यं म
 निरिति सूत्रेण तत् एव हेरपि बोध्यं अनद्यतने अयं बहु ग्रीहिः तेनाद्यत्वात् भुंक्ष्म हीत्यत्र व्यामिश्र लुङे वस चोदात्त इति अंतरंगत्वा निवादिषु कृतेषु नित्यत्वादि कारणे क
 वृत्ति करणं तस्य गस्याडागमः लकार प्रत्ययेण ला वस्थाया मेवाडिति यष्टे भाष्ये पक्षांतरमुक्तं नन्वत्रपक्षः करोदित्यादौ उपस्यया घुदात्तत्वं निबंधनमनुदात्तत्वमटः स्या
 ता उदात्तत्वं त्वमवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न उदात्तपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यप्यर्थात् वलवजोपिसति शिष्टस्वरस्य बाधनात् पूर्वशास्त्रेण व
 लवजोपि परशास्त्रस्य बाधनवत् अधिकः कारदत्यप्यर्थस्तेन पूर्वणपरस्य बाधदतिस्पष्टं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये अतएव पक्षयोर्न फलभेद इत्यलं अभवदिति न चात्रा
 देः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः अनुवृत्तधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् विधिनिःसंप्रश्नः संप्रधारणं विचारलद्धा कर्तव्यमिदं वे
 त्यादिरूपः यासुट्टपासीयुटोः पवादः प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयांतरंगत्वात् परस्मैपदानां न सादीनामुदात्तत्वे कृते यासुडागमोऽनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनं न चाघुदात्त
 श्रुतिसूत्रोक्तभाष्यादिरीत्या परस्मैपदविषये लस्यैव यासुट्टिधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् निर्दिश्यमानलस्यैवादेश इति नोक्तं फलमिति वाच्यं लस्य यासुटा
 पिलस्य स्थाने आघुदात्तलस्य भवतीत्येवमर्थादुत्पद्यमानस्यैवाघुदात्तत्वेन तत्र यदागमादित्यस्या अनुवादविषयाया अप्रवृत्त्या तेन यासुडुदात्तत्वस्य दौर्लभ्यात् आ
 गमाअनुदात्तादित्येवोर्थः शेषनिघातमूलक एव अनुदात्तपदमिति सूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेन यावतः पदत्वं भावि यावच्च पदत्वं भावितावत्संनिहिता
 नां सर्वेषां शेषनिघातेन पश्चात्प्रवृत्तागमानामपि तेन निघातप्रवृत्तेः सन्निहितानां तु तत्समकालमेव निघात इत्यन्यतः अलावीदित्यादौ सिचश्चित्तेनेट उदा
 जत्वा न निघात इत्याघुदात्त श्रुतिसूत्रे भाष्यप्रदीपे चोतेनिरूपितं अनेन यासुटोडित्येव यवेः चरितार्थे लिंगे समुदाये विशेषणमिति न्यायेन समुदायेऽङित्वे चो
 ध्यंङित्वोक्तेरिति अत्र यदुक्तं तद्विद्वेति सूत्रे उक्तं सुटायासुडुति आत्मनेपदे चरितार्थेपि परत्वात्प्राप्तोवाधोनेत्यर्थः विषयभेदादिति एवं च यौगपद्यासंभवरूप
 विप्रतिषेधाभावात् न परत्वेन बाध इति भावः एतेनैधिषीष्टेत्यादौ सुटासीयुटो येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्यपासंतकारश्च कारयोः सुटः सत्वेन कार्यभेदादि
 ति भाष्यकैयटयोः स्यष्टं नत्वस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति वार्तिकमते स्य समाधेर्वक्तुं शक्यत्वेपि सत्यपि सभवे वा धनं भवतीति भाष्यनये प्रथमद्विर्वचनस्य द्विती

यद्विचनेन बाधवत्सुदापिसीयुदेवाधोद्वाररतिचेत्सत्यं यासुद्धिषयेसीयुतः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनात्र प्रकरणे बाध्यवाधकभावाभावज्ञापनेनाहोयादिति नि-
 रूपितं भाष्यप्रदीपेद्येते अतएव श्रेयसविषये यासुद्धिसिद्धिरन्यथा ज्ञायासुदेवाधापतिरिति दिक्कालिकः सरुदादिभ्य इत्यन्तः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सकारद्वय-
 स्थापीति। युगपत्प्रत्यक्षालस्यमेदात्युनः प्रवृत्त्यावेति भावः यलोपरतिन च तत्र कर्त्तव्ये गसंज्ञासापेक्षस्येवोवहिरंगतयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यमानस्यामंगशब्देन श-
 ब्दरूपस्य सप्तम्या घं तोयातस्य निमित्तस्यैव ग्रहणं न तु संज्ञाया आर्थस्य चेत्तदोपात्ता एवं चेयोऽपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वमिति बोध्यम् सार्वधातुकावयवस्यैक-
 मिति। रुदादिभ्य इत्यन्तः सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्तते अन्यथापचेदित्यादौ दीर्घप्रास्याचिकीर्ष्यादित्यादौ अतो लोपप्राप्त्या नर्थक्येनोभयोरपि बाधः स्यात्तस्यै-
 पवादा इति न्यायेन लोपमिव वाचाद्येतेति स्पष्टं चेदं भाष्यकै यटयोस्तदाह मध्येपवादेत्यादि उस्वप। अपदान्तात्किं का उस्वा कोस्त्वा न चान्त्रलाक्षणिकत्वमुसः अपदान्तादि-
 सेतन्नामर्थ्येनेह परिच्छेदकन्याया प्रवृत्तिज्ञापनात्। अतएवानर्थकेऽप्रत्यये च भिद्युरित्यादौ पररूपसिद्धिः अवर्णादुसवयवेऽचीति सूत्रार्थस्तदाह इति प्रांस इति न-
 शब्दाकारेणेति भावः नित्यत्वादिति एकादेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहण इति भावः यास इत्येतस्येति। वार्णादाङ्गमित्यनपेक्ष्येदं संधिरर्ष इति आने मुगिति सूत्रे भाष्यः तोयाद-
 त्तियस्त्वणठ एव दृश्यते नन्वेवमपि भवेत्यकारेण युसः पररूपे दुर्वा रं यदा गमा इति न्यायेन युस उस्वादिति चेन्न भिद्युरित्यसिद्धापत्त्याऽर्थवत्परिभाषाया इदं यदा गमा-
 त्तस्या अप्युसविषयेऽप्रवृत्तेः अन्यथा गमसत्वे केवले उस्वस्याप्यभावेन तदसिद्धिः स्पष्टैवा किति च॥ इह च त्वेन गकारेपि निर्दिश्यते तेन जिह्वाऽसिद्धिः स्थाक्करित्य-
 त्रत्वापत्त्यानायं किदित्याशयेनाह गिदित्यादि। निमित्त इति। किं तस्मिन्नेगुणवृद्धी प्राप्त इत्यध्याहारेण सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वे बुध्यत इति कवि-
 त्तुलार्थिक कृतानुत्तनिमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भाष्यकृताक्तोः कित्वेन ज्ञापकेन प्रत्याख्यातं गुणवृद्धिविशेषणत्वेपि किंति अव्यवहिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्ये प्रा-
 पुत इत्यर्थस्य संभवेन परिभाषाया दुर्वारत्वात् अनुवादे परिभाषानेति तुङ्को गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्यतस्य निषेधस्यानुपलंभाच्च अधि-
 करणसममी संभवे उपपदविभक्तः कारकविभक्तिर्वलीयसीति न्यायेन यस्य च भावेनेति समस्य युक्तं त्वप्युक्तं सिद्धसाध्येति न्यायस्य परिभाषाया बाध एवोचि-
 तः तन्निमित्तग्रहणेन सामर्थ्यात् ज्ञापकेन परिभाषाबाध इति नूचितं रक्त इति च स्वरूपपरमत्रानुवर्तते अर्थाधिकारात्तदाह रत्नलक्षण इति रत्नकूपदललक्षण इत्य-

र्थं भूवात्मेति धातोर्विहिततसादीनामित्यर्थेन परत्वादाद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्यरीत्यालस्यया सुदि अंतरंगत्वाद्वापूर्वया सूक्ष्मपि निर्दिश्यमानपरिभाषयानसक्ति माडिलुङ्मासु
 रत्यादौ तु भिषेधार्थो मात्राद्धेन माडिति न दोष इति कश्चित्तन्न आड् माडोश्चेति सूत्रस्येन माडो विशिष्टस्य ग्रहणं किमर्थं प्रतिषेधार्थकं संप्रत्ययार्थं प्रमाच्छत्रमित्यादौ माभू
 दिति भाष्येण तदभावबोधनादिति परेण पाविहेति व्याख्यानादिति भावः अतएव गापो र्यहणे रणपिवस्यो ग्रहणमिति उक्तं भाष्ये भू सुवोः अत्रपि तीत्यनुवृत्तावननुवृत्तौ वा फलसे
 ययोरेभावेन न तदुक्तिः । भत्वमिति तेन कुत्वज्ज्ञेना विद्यमानादिति । तत्त्वं च सर्वदेशेनानपत्तत्वं अतएवासीदित्यादौ न दोषः भाष्यानु अस्तिस्सिचोः एके रति सूत्रपाठे लभ्य
 ते तत्र स रति मध्यमं लिप्यायेनोभाभ्यां संवध्यते सांतादलेः सांतात्सिचश्चेत्यर्थः लुक्पि स्थानिवत्त्वं नात्विधित्वात् प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु नियमार्थं विध्यर्थत्वेपि सांतादिति विशेष
 ण सामर्थ्येन श्रूयमाणं सांतापरं अतएव वार्तिककृता सकारः सिच एव विशेषणमित्याशयेन भुवर्दिति स्थानिवत्त्वप्रतिषेध उक्तः ननु सिप्रलुकोपितनिषेध आरब्धः सिचस्वर
 तिप्रश्नेषे हि सकारको निर्देश इत्यस्य भाष्यस्यासंगतिः तदुच्चारणभावादिति भाष्यप्रदीपोद्योते विसर इत्याहुः इति प्राप्ते रति प्रत्ययलक्षणे न प्राप्तिः आदेनादेवेति विपरीतनि
 यमस्तु न व्याख्यानात् तल्लिलुङीत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्सर्वं अडादाविति । लुङादिषु यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । लुङि मित्ते हे तु हेतुमद्वावादीत्यादिना आत्रासा
 वचने लिङित्यपि गृह्यते इत्येके अतिपत्तिरिति भिन्नैर्द्विभिः उदाहरणे सुवृष्टिभवनसुभिः सभवनयोर्हेतुहेतुमत्तोर्मविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरितो वाक्यादस्य ते प्रमाणं तत्र च
 तयोरतिपत्तिवक्ता वगत्याकां प्रयुक्ते अनिलोद् उपसर्गसमुदायावयवानि शब्दकारस्य एतत्त्वमित्यर्थः ग्रहिमात्रीत्यादौ तु न दोषः अनर्थकत्वात्मादीनामनुपसर्गत्वाच्चा
 वंचलेद्वा हणमनर्थकमिति भाष्ये स्पष्टं दुःखत्वणत्वेति । दुः कृतरफसांतस्याप्यत्रानुकरणतस्याप्ययं निषेध इति निरूपितं अंतः शब्दस्येति हेतोरन्युर्वस्येन्युत्तरमंतरदेश इति
 तु देशप्रतिषेधार्थमिति भावः अयनचेत्युत्तरसूत्रमपि कृत्य च इति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थमेवं शेषे विभाषा । अकखादाविति छेदः ननु संहिताधिका रान्दिवसाः विवसाभ्यां रूप
 इयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमत आह संहितेति अत्रैकपदशब्देन अखंडस्य दम अतएव नित्यासमास इति चरितार्थं अतएवाये अग्रे रत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्येव अखं
 डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखंडत्वेन राजीयतीत्यादौ न दोषः अथाप्येतत्प्रसंशवेकादेशोपिन स्यादिति बोध्यं अर्थनिर्देशश्चेति भू सत्तायामित्यादिरभियुक्तकृत इत्यर्थः सचक्रिया
 वाचित्वबोधार्थ इति भावः पाणिनि लुकोश्चिदर्थरहितान्यठतिकांश्चिदर्थसहितान् अतएव भूवादि सूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यं कुतोत्वेतत्तत्तु भूशब्दो धातुसंज्ञो मविष्यति न

पुनर्भेदशब्दरतिभाष्ये उक्तं च दूरति सूत्रे यदयमिरितः कांश्चिन्मनुष्यकान्यठति उबुद्धिरनिशामने स्कंदिर्गतिशेषणयोरिति तेन नेरितामिदिह धिरिति भाष्ये उक्तं तथा न सो वरि
 वरति सूत्रे भाष्ये उक्तं कः स्वत्वपिपचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोतीति अथ स्वत्वप्याचार्यश्चित्रयति कचिदेकं कचिनेति उपलक्षणमिति। अनेकार्थ्य अपि धातवो भवे
 तीति भाष्यमत्र मानेन तच्च प्रयोगानुसारेणैव न त्वमर्यादं भाष्यस्यापि शब्दात् एवंच संधेतुर्गताविति सूत्रे गतावित्युपादानात् विधगर्जामित्यर्थनिदेशे वाणिनीय इति बोध्यं
 धातुकारति अतएवानुभवत्यादेः सकर्मकत्वं अत्रोपसर्गास्त्वित्युक्तानि पातानां धातुत्ववचकत्वं चाभ्युपैति एधदृष्टौ अकर्मकः॥ इदं स यमयजीवितमरणं लज्जा स
 तास्थितिजागरणं शयनक्रीडा रुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुरित्यभियुक्तोक्तेः इति आत्मनेपदानां आत्मनेपदशब्देनात्र प्रकृता स ड एव गृह्यते तेनानस्यनेति भा
 व्यस्यष्टं सार्वधातुकं अपिदिति पर्युदासः। न च चवेत्यत्र परादिवद्भावेन शविटोरेकादेशस्यापित्वाङि-त्वे गुणानापत्तिः एकदेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्वेनादोषात् य
 तु वदंति पिदाहं धातुकयोरिति पठित्वा इदं त्यक्तं शक्यमिति तन्न मृष्टरत्यादौ मृजदृष्टेः कृति चेति निषेधानापत्तेः यासः सैतज्जदेशानां देरेत्वं नेति ज्ञापनायैकारोच्चारणं
 जादेश्च गुणधातोरेकाचरत्यतो धातोरिति कास्यन्यादिन्यत आमुल्लिखति चानुवर्तने इयेषे न्यासैतुना मुसन्निपातपरिभाषाविरोधात् लिखितमिहाहितस्य गुरुमत्ता
 रजादेर्गुरुमतो विहिते लिखितेति वार्थान्न दोषः रचागुणरित्यवानृच्छरतिपर्युदासादर्थान्तरस्यासंभवाच्चे जादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुपग्रहणमादिग्रहणं च स्पष्टार्थं
 मतुपग्रहणदौपदेशिकगुरुमतोर्ग्रहणमिति तनयुक्तं इदं कृजीत्यादेरुच्छेत्वा मनापत्तेः तत्र हि नुमत्तुगुतरं गुरुमत्ता अनृच्छरस्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः आदिग्रहण
 नृस्ये जादेरेव ग्रहणं न तु व्यपदेशिवद्भावेन जादेरित्यपि न युक्तं इदं गतावित्यादेः स्यांचक्रेरतिमाधवाद्युदाहृतस्यासंगत्यापत्तेः न च कृच्छेर्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव
 तत्र आममं वसिष्ठः नृच्छरतिव्यर्थं आमवाधापेक्षया तस्मिन्निति परिभाषावाधेन व्यवधानेपि गुणप्रकृत्या तत्सामर्थ्याभावेन तत्सार्थक्यादिति तात्पर्यं ज्ञायकादिति न नुमि
 त्वादं न्यादयः परत्वसामर्थ्यादसंजातविरोधित्वन्यायेन सवर्णदीर्घवाधोस्त्विति चेन्न प्रधानसवर्णदीर्घवाधापेक्षया रत्संज्ञा बाधस्यैवोचित्यात् कृत्वा चानु। कास्यन्या
 दिदिति सूत्रादमुदत्तमिति वंचस्याविपरिणम्यते लिटि परत उपलिष्टस्य कृत्र आमं तादनुप्रयोग इति सूत्रात् अल्लितमाह आमं तास्त्रिपररति आमं तादिनियंचम्य
 निर्दिष्टपरिभाषया प्रशब्देन चाव्यवहित एव प्रयोगः अनुशब्दात्पश्चादेवेति च बोध्यं कृत्वा हरेति कृत्र एवानुप्रयोगेन प्रयोगस्यैव वसिष्ठे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव नेषां कि

ति श-शे-
 यति। एधुजादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृत्यनुकूलव्यापारवाची भवन्तीत्यनुकूलव्यापारवाचकैः आम्भृतिसमभिव्याहरे चान्यत्पादिकमामंताथ्यफलनिष्ठमेव
 एवं च एधुजादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृत्यनुकूलव्यापारवाची भवन्तीत्यनुकूलव्यापारवाचकैः आम्भृतिसमभिव्याहरे चान्यत्पादिकमामंताथ्यफलनिष्ठमेव
 नन्वितार्थत्वादिति संपरिहसिद्धवस्तुना योग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति भावः इत्येव संपरिहसिद्धवस्तुना योग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति भावः
 योगेनोपपन्नः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वनतस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन कृत्यजातीयानां धातूनामेव प्रत्याहारग्रहणत्वं पदविशिष्टस्या धातुत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपा
 लं भ्रतद्रुणति आमेतस्यात्मनेपदाने हेत्वात्मन्यग्रहणाच्चेति भावः तृतीयांतादितिः अनुप्रयोगस्येति कर्मणि घञ्प्रत्ययस्यैव प्रती अत्र न प्रत्याहारग्रहणं अनुप्रयोगस्येति वसिष्ठे
 कृत्यग्रहणात् पूर्ववदितितृतीयांतादितिः पूर्वशब्देन पूर्वाणामनक्तत्वेनेपदभवनं लक्ष्यते न राह पूर्ववदेवेति पूर्ववाक्ये आम्भृत्ययवदितितुदंतीचकारेत्यादावकर्तृगामिनि
 याफलएतादृहिनात्मनेपदवारणाय नतडिति इदमुपलक्षणं कानचोपि एकारोच्चारणमिति। यासः स इत्यन्यमप्येवं तेन डेत्यादि। टित आत्मनेपदानामित्यत्र भाष्ये स्पष्ट
 मिदमेकदेश्युत्पावस्तुतः परत्वादेत्वे पुनः प्रसंगवित्तानेन डादिषु कृत्येषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायन नैत्वमितिलुटः प्रथमस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टं किं न्यादिर्नि किं न्यादित्यर्थः हि
 र्वचने। स्थान्यच पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव च केरत्यादौ कार्याभावादचः परस्मिन्नित्यनेनासिद्धेरिदमारब्धं हि र्वचने चैत्यनयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् हि र्वचनशब्देन तन्नि
 मिषं लक्ष्यतेऽतो चैत्यनेन सामानाधिकरण्येन राह हित्व निमित्तः चीर्तिप्रत्ययस्य तन्निमित्तकारणस्यैव स्थानिवत्त्वं बोध्यं उर्णुन विषतीत्यां रावपितद्वावमावित्रमात्रे
 ण निमित्तताश्रयणदचस्तन्निमित्तत्वं किंच लक्ष्यानुशेधेन साक्षात्समुदायपदकतया बाह्विप्रयोजकत्वं निमित्तत्वमिति चेत्तु रिन्यादिसिद्धिः एवं च हित्वेऽजादिप्रत्यय
 यस्य निमित्तत्वं चोपितत्वं यलि अचो निमित्तत्वं जादिप्रत्ययस्यापि सत्य सेरित्यस्य प्रकृतत्वे विमनो हित्व प्रयोजकत्वमस्ति तत्र लोके समवायिकारणतिरिक्ते एव निमि
 त्तकारणत्वव्यवहारादरिषतीत्यादौ न संस्कारस्य बाह्विनिमित्तत्वमिति न गुणनिषेधः इतो हित्वाश्रयत्वात् तदाहुर्नेहिकार्यमनुभवकार्यानिमित्तत्वेनाश्रीयते तस्य समवा
 यिकारणत्वादिति तदाशयः एतेन शयितरिन्नतरतितापकसिद्धं परिभाषांतरमिति वदन्तः परास्ताः भाष्येऽस्यानुक्तेश्च व्याकरणेपि कार्यारणेपि श्लिष्टस्यैव निमित्तत्वव्य
 वहाराच्चनचारिरिषतीत्यादाविलथा उपश्लेषस्य समीपसंबंधरूपस्य भेदनिबन्धनत्वात् अचिकिं अधिजोगाडुलिटीत्यत्र हिलंकारकनिर्देशेन लावस्थायां गाडुदेशस्य

सत्त्वस्त्रिभिर्आर्द्धधातुके रत्यादीनां विषयप्रतीत्येति तद्भाववित्त्वेनेव तद्बुद्धिभावभावितामात्रेण निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् अत्र सूत्रोपात्तलिङ्गिभाव एव निमित्तमित्यभि-
मितत्वाभाक् सर्वत्रैव चान्न शब्दे बुद्धि कृतमेव निमित्तत्वादिरुदमेवाचीति ईदृशनिमित्तत्वाश्रयलेखिं आहृत्या कास्त्वधारणं मपीत्याह द्वित्वे कर्तव्ये रतिं अचरति किं ई-
आयेतत्र हि किं त्वनिमित्तत्वात्सं प्रसारणस्यादेशेषु कृतेषु प्रवृत्त्याज्जिनिमित्तत्वात् अत्रान्वये धे द्वित्वे हलादिः शेषे उज्जरत्वं सं प्रसारणे पूर्वस्वडे सं प्रसारणं न स्यात् न सं-
प्रसारण इति निषेधात् लावस्थायी तु न किं त्वपरैस्तिवादिभिर्वाधात् अतएवासंयोगादित्यत्रापि दित्यनुवृत्तिश्चरितार्थेति दिक् उरत्तच्छ्रुत्वरित्यादावभ्यासविकारे-
वाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वहलादिः शेषे ततोत्तरं गत्वानुकि उरदत्वसिद्धये आह अभ्यासकवर्णस्वेति ईदृचरीर्ककितरेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं न नृते रत्यादौ तेनैव न-
नोरदत्वे कृते हलादिः शेष इति बोध्यं प्रत्यये किमिति अंगेन प्रत्ययाक्षेपः किमर्थमिति प्रश्नः वप्रश्नेति अन्यथोरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्यानिवत्वाभावेन न सं प्रसार-
णे श्च निषेधाना पुनिरतएवासप्तमसमाप्तेरंगाधिकार उक्तो भगवता न च प्रागभ्यासविकारेभ्यो ग्राधिकारेऽपि अभ्यासेन प्रत्ययाक्षेपो भविष्यतीति वाच्यम् अभ्यासे-
संज्ञैकवाक्यतया लिटि परे ये हेतयोः पूर्वस्य क्रतोः दित्यर्थलाभेऽपि अत्वस्य परनिमित्तत्वानुपपादनात् किंच सन्यजेरित्यस्य षष्ठीत्वेन तद्विषये सन्नंतस्य ये हेतय-
र्थेन सर्वथा परनिमित्तत्वं उरुपपादे अंगसंज्ञैकवाक्यतया तु प्रत्ययरत्यस्यावृत्त्या न दोषः अजर्घाश्चर्करीत्यादौ यङ् लुगं तेन लुमतेति निषेधानित्यत्वेन न समिरिति-
भावः वस्तुतस्तेन तदाक्षेपाभावेऽपि अंगसंज्ञाद्वाराः स्य परनिमित्तत्वं नियमतः परबुद्धेः पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् एवं च चर्करीत्यजर्घा रत्यादौ दोषशक्येनेति दि-
कु न नृपदेशोः नृदान्तस्यैकाच्चाभ्यभिचारत्किं तेनेति पृच्छति एकाचरति किमिति ॥ न च वधिव्यावृत्त्यर्थं तत्तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रेणैकाचोयहणादिनिवाच्यं आ-
शुदान्तिपातने वसिष्ठेरित्यभिमानात् एकाच्चाहलेनेति तदर्थकेनाचरति पदेनेत्यर्थः अन्यथोपदेशोऽनेकाचमुदान्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति भावः न नृ-
भावात् तद्वत्त रतिं समुदाये एकत्वविशिष्टज्वपत्तायेनेति भावः सिद्धे रतिं शब्दविशेषमनादस्यार्थविशेषपुरस्कारेणैवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति भावः साम-
र्थ्यादिति उपदेशमात्रेणैकाच्चेत्यर्थक्यनयेत्यर्थः अनेकाच्चादिति हनो वधेति सूत्रेऽस्यादंततायामभ्ये उक्तत्वात् अतएवावधीदित्यत्रातो हलादेरिति वद्विर्न एवं चाशु-

त-

शे-

७

दत्तनिपातनंतस्य निष्फलमिति भावः वस्तुत आशेषितार्थबोधकत्वे तान्यर्थग्राहकाभावेनाजंतस्येत्यर्थवारणाय चैकपदस्यावश्यकत्वेऽपि अवच्छेदकावच्छेदेनान्य-
स्योत्सर्गिकत्वेन लक्ष्यानुरोधेन च तथैवान्वयादधिव्यावृत्तिः स्पष्टा चेयं रीतिरुपदेशोऽस्त्विति सूत्रे भाष्यकै यदयोः तत्र हि यसौ प्रतिषेधाभावाय हलादिग्रहणं कर्त-
व्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रहणमुभाभ्यां संवध्यते उपदेशयोः त्वान् हलादिभ्यो न च घसिन्धुपदेशो हलादिरिति कै यदेनोक्तं यद्वा यस्य सा ह्लादुपदेशः संभव-
तितस्य मुख्यत्वात् एव गृह्यते न तु स्थान्युपदेश इति न दोषः इयमपि रीतिरुपदेशोऽस्त्विति सूत्रशेषेऽनोभारहाजस्येति सूत्रे च भाष्ये परे त्वेकाग्रहणव्यावर्त्योऽत्र-
धिरेव किंचित्तर्थाभेकाग्रहणं अतएव जागरितवानित्यादावुपदेशोऽगंतत्वमादाय श्रुकरतिरिति वेधोन तत्रोपदेशानुवृत्तिश्च स्त्रीर्णमित्यादाविष्णिवेधायेत्याकरे-
स्पष्टं श्रुतिपाशयेति नास्येव भाष्यानुक्तत्वात् न च भाष्ये यङ्लोपे वेभिदिनेत्यादाविट्प्रत्ययार्थमुपदेशे न दाता देकाचः श्रूयमाणदित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो-
मित्यतीति दोषो यस्या सव्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः यङ्लोपे रत्यादिभाष्यं नूपक्रमोपसंहारवत्त्वेन न यङ्लुग्विषयं किंच तस्य तद्विषयत्वे यङ्लोपे स्थानि-
वत्त्वेन यङ्लुक्पुण्याप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् इद्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेना दोषा-
त्तत्र न्यथैकाग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरं न जागर्त्यर्थमित्युत्तरं स च भाष्ये निरालंबनतापत्तेः अजर्घावेभिदीतीत्यादौ श्रेमूर्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्स्या बदौ-
पाठेन यङ्लुगंतं गणंतरप्रयुक्तस्याप्राप्त्या न छंदसत्त्वादेव कार्यतराणामपि छंदसि दृष्टप्रयोगे घट्टा नामभावो बोध्यः भाष्यार्था तु तादृशं नामभाव एव श्रुतिपादि-
निर्देशात्तुलिङादिनिमित्तकभवते रत्यादिस्थितनिर्देशवन्नार्थसाधका रत्याङ्गः षीध्वं षीध्वमिषकारोच्चारणं तु ष्वीध्वमित्यादावेकदेशविकृतस्यायेन सौ-
मः सत्त्वेन हत्ववारणाय अंगात्किंचे विषीध्वं अस्य षीध्वमो नर्थकत्वेऽपि अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनायेदं नानि न स्मर्य हणनीति सिद्धमिति केचिन्मत्स्य-
तिमधपिकृत्रित्युक्तौ लाघवमस्ति तथाप्येकस्यैव लाभा र्थं प्रत्याहारग्रहणं क्लेशोद्वेगता चेति भावः तदुक्तमतउत्सार्वाधातुके रतिसूत्रे भाष्ये अनुप्रयोगे तु भुवस्य वा-
धने स्मरंतिकर्तुर्वचनामनीषिण इति पररूपापवाद इति पररूपपदमेकादेशोपलक्षणं आनृजे रत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः प्रभासविकारे वाध्यवाधकभावीभावेन पूर्वोप-
स्थितहलादि शेषोत्तरं दीर्घ इति भावः अत्र लिटीति वर्तते तेन ऋधातो रश्रधातोश्च यङ्लुकि नायं दीर्घ इति केचिन् आदिग्रहणं तदंतविधि निरासार्थं ॥ धिघांश्वादी म-

न्यस्यति तेन पयाधावनिपयोधावनमित्यादौ नलोपः अतएव भाष्ये सङ्गीत्युक्तं सनः सकारमारभ्य महिडोऽकारेण प्रत्याहारः चकाधीत्येवेव्यते इति भाष्योक्तेरयं सि
 चोलोपरतिसङ्गीत्यस्यैकदेश्युक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तं तत्र सङ्गीत्यस्य धादेः सांतादसंभवेन प्रत्ययस्त्वेषा ध्यादन्तं मूलकृता यनुपदस्येत्यधिकारेण प्रत्यासत्ता व्यस्यनेन चारं
 डेकपदस्य योर्निमित्तनिमित्तनोर्ग्रहणमिति कैयटेनोक्तं तत्त्वतिक्लिष्टं ततो वचनमेव व्यायति परे ह एतिता सत्योर्लोपदस्य तलो सत्यो रिति सः सीत्यतः स इति च वर्तते लो
 दर्शितालोडादेशस्येत्यर्थः सलोपरतिलिङः सलोपरत्यनेनादोतात्कार उच्चारणमात्रफलको न विभक्तावित्यस्योच्चारणमात्रफलकेः प्रवृत्तेरच्च घेरित्यन्योपपादितत्वा
 दित्संज्ञयानि वर्ततेषत्वमिति लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः युगपदेवोभयोः यत्त्वं तद्ययोरिति मतभेदेनेति शेषः दस्येवेत्युक्तं इति मते त्वित्यनेन तन्मते भाष्यामनुययति
 स्यस्य युक्त्यभाव रूपस्य चास्वरसस्य बोधनात् उद्देशेति निर्दिष्टो काराणां नानुदात्तत्वादेव वभूयात्तन्मते निरुद्धा भावनिपातममारब्धं एकचरुर्न तेन जमृदी धीत्यादीनां व्यावृत्तिः श
 क्तिर्निभाष्येत्वनुवंधरहितः पाठो दस्यते पचितिडुपचषः प्रसिद्धत्वात् सृजिर्दिवादिस्तुदादिश्च बुध्यतीति यद्यपि भाष्ये श्यनानिर्देशो नास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तः
 मृष्यतिदप्यतीति अति एव श्रेमुचादीनामिति सूत्रभाष्ये तृपितोदपित इत्युदाहृतं लुपतुदादिरेव नदिवादिर्व्याख्यानात् तत्राप्यातोर्भादेर्दिवादे श्यग्रहणं श्लिष्यतीति श्य
 नानिर्देशः श्लिष आसिङ्गन इति सूत्रभाष्ये प्रामाण्यात् तत्र हि श्लिष इति विभक्तविहितस्तस्य पुषाद्यङ्वाधकत्वमुक्तं अनिदरत्वनुवर्तनादाहार्यस्य सेटो ग्रहणभाव इ
 तिकैयटः मृषेर्भाष्ये नार्थः पाठः मृषस्ति ति ह्यायामिति सेड् निष्ठायां अकित्वविधानात् अतएव मूले मृषिर्नोक्तः पुष्येति श्यनानिर्देशो माधवादिप्रामाण्यात् वसतिर्भादिः व
 सिः प्रसारणीति भाष्यात् शक इति चंद्रदुर्गाभिमतं न वस्तुतो भाष्ये लदित्याद्यभावेन दिवादेरप्यनिर्द्धमेव विद्यति विनदिती विकरणनिर्देशस्य व्यावर्त्यव्यावर्त्यान्तरसंज्ञन्या
 जेन दर्शयतीति विंदतिरिति भाष्ये पीतीति विदति विनजि विद्यतीति पाठ इति भावः संप्रत्युपलभ्यमाने विदिविद्यतीति पाठे विविदिग्रहणेनोभयोर्यग्रहणं विनिविंशतीति प्रयोगस्य विंदे
 रमुकरणदिकः सत्वात् अतएव यस्य विभाषा अविदेरिति वक्तव्यं इह माभूत् विदितः तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः शविकरणस्य विभाषा
 लुग्विकरणश्चायमित्यस्य विभाषेति सूत्रभाष्ये उक्तं तौदादिकस्यापि सेट् अविदेरिति वार्तिके तद्ग्रहणमेव स्यात् एवं च यदुपाधेरित्याश्रयणेपितदर्थं वार्तिकस्यावश्य
 कत्वेन तत्प्रत्याख्यानसंगतिः समतुत्रयाणामनुदात्तत्वेन वार्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न दोषः तएव ज्येष्ठं परित्यज्य दागन्मीश्वलब्धवानित्यर्थे परिवर्तेति

ति-

श-शे

८

तुनंतप्रयोगः संगच्छते यत्तु कैयटेन तत्र न्यं भाष्यमुपादाय वेतिरत्र विवक्षितो विहलाभरत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव विनरतिविधितिचिन्त्योस्त्वनुदीतत्वादित्प्रतिषेधः सिध्य
तितरेतेन प्रगल्भतौ दारिकस्यापि सेद्धे अविदेरित्यनेन वेतेरेव ग्रहणे बीजाभावात् न वेति तेन रक्तंतदस्मिन्ननं प्रायेत्तौ कृतमितप्रतिपन्नाः शुष्क धृष्टौ तेन नत्रविशिष्टेनेति
निर्देशात्तु न्योमम्य-पुष्टोमंक्तामंक्तव्यमित्यादि भाष्यव्यवहारश्च वसतिष्ठ धोरिदुदविदोदनामस्मिन्नशोस्लीत्यादिगमकाच्च ततव ह्यतुनवद्धेति भाष्यप्रयोगाच्चेति भा
वः अकर्मक इति वदन्तो यत्तदंतं स्पष्टं तदंतं त्रस्पष्टं पूर्वकेशब्देन वृत्तिर्बोधाश्रयः हलादिरित्यतः शेष इत्यनुवर्तते अत्रादिरित्यनुवर्तते तत्र शब्दतिरिक्तवर्णये स्याधा
त्वादिसूतारत्यर्थः तेन वत्र श्वेतत्र च स्पष्टं शेषः स्वयं किं सखं भर्तृपूर्वाः किं सपूर्वा इत्युक्तौ उस्वादिस्यपि स्वयः शेषापत्तेः आशिव्येवेति आशीः प्रतिपादकनाथ एवेति वाच्य
र्थः अर्थान्तरे शेषादिति परस्मैपदमेव अत एक एक शब्दोऽसहायवाची द्विवचनां तेन समासः द्वयोरेव मध्यसंभवादित्याह असंयुक्तेत्यादि लिटीत्यादेशविशेषण एक दे
शान्वयेपिसौत्रत्वाद्दृष्टिस्तदाहं लिखिमि तेति तन्निमित्तादेशादिभिन्नमित्यर्थः निमित्तं च प्रत्यासत्त्योपस्थितौ लिडेवेत्याशयेनाह किं तिलिटीति गमहनेत्यादितो यद्यपि कुत
त्यनुवर्तंतथापिलिडेडित्वा संभवात्किं तौ न्युक्तं अभ्यासलोप इति विशिष्टविधिरत्र प्राप्ता प्राप्तिविवेकेन चलोपमात्रे विधेयता पर्यधस्यति यद्वासमासेषु देस्यविधेयतया च
योस्ति सति तात्पर्यं क्वचित् लिटीति किं पापच्यते अभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावाभावेन दीर्घात्पूर्वकृते वाभ्यासदीर्घ एत्वाभ्यासलोपौ प्राप्नुतः किं च परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्य
दीर्घत्वेन बाधः सकृद्वृत्तिन्यायाच्च न पुनस्तौ इति भाष्ये उक्तं शब्दंतरा प्राप्या चलोपो न नित्यः अभ्यासविकारेषु न वाध्यबाधकभाव इति तु त्नाप्रकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्नात्रा श्री
यतरति तदा शयः एतेन यत्रान्यतरस्मिन्कृते सर्वेषां प्रवृत्तिस्तद्विषयः सत्याय इति कैयटोक्तमणालं दीर्घकृते इत्यस्याप्राप्त्या चीकरदिति गुणो यद्भुकोरिति सूत्रोक्ततदुदाहर
णपरभाष्यविशेषापत्तेः यल्लिचसेसेदीत्येव सामर्थ्यादेवा किं लिङ्गिष्यत्वे लब्धे यत्पहं स्पष्टार्थं तेति धिति देधे इत्यादिषु दकारादिषु सत्त्वपीत्यर्थः एकेत्यादिकि मिनि आरंभ
रित्वा दौ हलमुच्ये इत्येतावतापि वारणसंभवादिति प्रश्नः न च वभलनुरित्यत्राभ्यासे चर्चस्य सिद्धेत्वादेत्यादिनिवाच्य फलिभन्निग्रहणे नैत्वाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्य सि
द्धत्वापत्तौ अत्रादिरित्यादिग्रहणं तु हलादिः शेषमादाय सूत्रस्यासंभवारण्यस्य घाथं म् अन्ववनमुत्तु न्यगमनं इति तौ इति तदतिकर्मधारयेण धातोर्विशेषणं नेनेदिरेतस्य
धातोर्नुमविधानाच्च सिद्धादौ न दोषः धातेरिति धातूपदेशवस्थायानुमर्थेतेन हुडेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययसिद्धिः अनुवर्तमानमंगस्येत्वं गत्वयोम्यस्येत्यर्थकं बोध्यं तासौ

तुनशेषभासाएववक्तुं शक्यत्वात्सिच्यपिन दोषः सचएववक्तुं शक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये श्रिते इति श्वेनोभवतीत्यर्थः अभिवादनं न तिसृत्पूर्वकमाश्रितं वा वचने वा सुमआल
संनिद्रागतावस्थाविशेषश्च न शसंगुणशब्दोचनादेः मात्रपरः शसिदिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः व्यपदेशिवद्भावेन गुणवयत्वं सेभवात् अतो व्याख्यानाच्च लक्षणया गुणश
ब्देन भावित परः सदति बोध्यम् अयमित्यादि आस्वादनमनुभवोरुचिश्च धात्वादेः अत्र सुधातुव्यावृत्तये उपदेशरत्यनुत्तेरावश्यकतया षडित्यादेरपिते नैव व्याप्यौ
धातुग्रहणं स्पष्टार्थं आदेरितिलब्धनिव्यावृत्तये योपदेशफलत्वं सिद्धदिति उर्दमोने मानं सुखं चादास्वादनं उपधायां च सिपिधातोरित्यनोधातोरिति वोरुपधायाद
न्यतो वोरिक इति हलिचेत्यतो हलीति चानुवर्तते धातोरित्यस्याभावेपदाधिकारस्य सत्वेन यदोपधाभूतयोरित्यर्थे उर्दतरत्यसिद्धिः सूत्रं तु किं वते उर्दिन्यादौ चरितार्थं
कुरस्वर्दगुदेति पृथग्धातुः सगिति भाष्ये कचिद्वृत्तांतस्य कचित् लृट् इति दीर्घांतस्य पाठदर्शनादुभयोपादानं यद्येकोचरत्सु च भाष्ये न दृश्यते तथापि यद्विधौ सौ सूच्य
तरति भाष्यादाहरणान्तरितं सेगारिपर्युदासाद्यतत्वाभः यद्यपि भाष्ये कचिर्न दृश्यते तथापि सुधातुष्टिबुधकतीनां प्रतिषेधरतिवार्तिकवलात्पठितः छिवे सुन
सत्वं यादित्वादिति बोध्यम् नरपरेति सूत्रे सुपिसृजिस्पृशिस्पृहीनामयोपदेशत्वेपि पूर्वपदादिति सूत्रेण प्राप्तवत्त्वनिषेधार्थं ग्रहणं तत्र हि आदेशप्रत्यययोरिति न संवध
ते अतएव द्विषासहस्रमित्यादौ छंदसितेन वत्त्वसिद्धिरिति वतौ स्पष्टं पूर्वपदादिति सूत्रे च छंदसीतिसंवध्यते यद्यपि छंदसि दृष्टानुविधिसुधापि छंदसान्यनिषेधवदिरम
पीति बोध्यम् ग्रथिकौटिल्ये कौटिल्यं शब्दं वक्तुं तावाभ्याघाया मिति अविद्यमानगुणसंवंधज्ञापनं श्लाघा अथाष्टात्रिंशदिति अष्टात्रिंशदिति पाठे भिन्ने पदे रट् रटि संभो
गांतस्येत्यतो लोप इति रात्स्येत्यस्येति चानुवर्तते वदव्रजा हलंतत्वादेव सिद्धेः तो हलादेरित्यस्य बाधनार्थमनयोर्ग्रहणं तदंतविधिने वसिद्धे न ग्रहणं स्पष्टार्थम् नन्वज्ग्रहण
सामर्थ्यात् न दीति निषेधाच्चानं न्याचोय हलोसिद्धे हलंतग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न रत आरम्यद्विभाजएवसिच्यरत्वेन विशेष्यतरत्यर्थज्ञापनार्थं तत्सत्वात् एवं चारां क्षीदित्यादिसि
द्धये वर्णग्रहणजातिग्रहणयतदावश्यकं अतएव लावण्यायामडाममेपाक्षीदित्यादावदोनद्विः विलोडनं लोभणं निषेधे प्राप्ते रति रट्मुपलक्षणं अवृष्टभातीत्यदावप्रा
मस्य विधानात् उपसर्गात्सु अभिवाचयतीति एतेपि सत्वं भवत्येव शब्दशक्तिस्वभावेनोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणताया एव स्वीकारात् तदुक्तं भाष्ये सुनोसादीनां
त्वे एतत्सोपसंख्या नमधिकत्वादभिवाचयति न वा नन्यत्वात् न च नानुनोति प्रतिक्रियायोगः किं तर्हि सावयति प्रतीति सुनोति प्रत्येव क्रियायोगो नासावेव प्रेष्यते सुनु

मि-
प्र-शे-
८

अभीतिकिं तर्हि उपसर्गविशिष्टमसौ प्रेष्यते अभिषुखितौति अत्रवचनप्रत्याख्यानयोः समफलत्वाय नासावेवमित्यादिभाष्येण च मदुक्ते एव तात्पर्यं लभ्यते सुदिरप्र-
अप्रतेः किं प्रतिसमादननुसदेरालंबनाविदूर्योर्हेत्यभावादेवासंबंधः सिद्धोऽत आहोर्केचेति अवाच्चा। आविदूर्यसामीप्यं अवष्टब्धागौः निरुद्धासौ समीपे आसदे-
त्यर्थः परिनिविभ्यः सेवेत्यत्राकार उच्चारणार्थः सितसयौषित्रप्रकृतिकौ व्याख्यानात् स्यादिव्वप्राकृसितादित्यस्य संबन्धार्थं प्राकृतादित्युत्तरमिदं पठितेन चाभ्यासस्य नै-
रर्थक्यानस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य नियमार्थत्वमिति वाच्यं हिः प्रयोगत्वादभ्याससंस्कारस्यापि अर्थवत्सुनो न्यादिसंबन्धित्वा सतेः अर्थवत्सुनो न्यायवयवत्वमिव तत्संब-
ध्यवयवत्वस्यापि अत्र वक्ष्यर्थत्वात् यद्वा अत्र प्रकरणे तत्तद्वातो रिव तदानुपूर्वकस्य च ग्रहणं व्याख्यानात् अतएवानुषस्यं देरन्यादावनुविपर्ययमिति भ्यति अ-
भ्यासस्य षत्वं ॥ स्यादिति नियमस्तु प्राकृताच्चेदभ्यासस्य षत्वं तदा स्यादिवेवेत्येवमिति नात्र तस्य प्राप्तिः सुपिसूतिसमादतिसूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं तत्र हि भाष्ये वि-
सुच्चापेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्तेति न च स्यादिति नियमान्न भविष्यति प्राकृतसंशब्दान्नियमः उत्तरश्च सुपिः एवं तर्ह्यनर्थकत्वान्न न चैव विषुषु पुरिति न सि-
ध्यति रतिवाच्यं सुपिभूतस्य द्विर्वचनादित्युक्तं सुपिभूतस्येति प्रतीकैयद्यपि कैयदेन हिः प्रयोगे स एव सुपिर्हिरुक्तरतिसमुदायाश्रयमेव षत्वमिति व्याख्यातं तथापि-
दयतेर्दिगीतिसूत्रस्य भाष्यविरोधात् समुदायस्य सुपित्वानुपपत्तेश्च मदुक्तव्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यं दिगीतिसूत्रस्य भाष्यत्वमेव नादिगणेषु टीकरिष्यते ॥ गंगां विसेध-
तौति विप्रतिषेधरूपत्रसेधनेर्गताविति निषेधो न तस्य विरोधार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात् सिषेधेन्यादावादेशप्रत्यययोश्चित्त्वत्वं भवत्येव अनंतरस्येति न्यायेन सेधनेर्गता-
वित्यनेनादेशप्रत्यययोश्चित्त्वत्त्वानिषेधात् रतिकेचित्सिचोयडीत्यादिसाहचर्यात्सर्वषत्वनिषेध उपसर्गादिन्यस्य तु नात्र संबन्धो विद्धि न त्वत्वेन गंगां विसेधेत्येव यद्य-
भिधानमस्तीत्यने ॥ स्वरतिसूति। सूतीत्यत्र गुणभावः सौत्रः धूनः सानुबंधकनिर्देशो धूविधूनने इत्येतच्छास्त्रार्थः रट्सनिवेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं लिङ्-सिचोरात्मनेपदे चि-
त्यस्य निवृत्त्यर्थं न च स्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा न्न श्वेतीदृक्कल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं स्वरतिग्रहणं नित्यार्थस्यादिति तस्याज्ञापकत्वादिति कैयटः ॥ अकार-
दिति ॥ मन्त्रं तु नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः ॥ अतो हलादेः ॥ अत्रांगान्तेः कारासंभवाद्दलादेरिति सामर्थ्याच्चांगस्याकाररतिवैयधिकरण्येनान्वयः हलः परस्वांगावयवाकारस्ये-
त्येव न सिद्धे आदिग्रहणं स्पष्टार्थं अचकासीदित्यादौ तु चकाराकारेणातिप्रसंगसिच्यत्वेनाकारविशेषणत्वं न चैवं लघोरिति व्यर्थं अतश्चीदित्यत्रापि येन नाव्यवधानम् ॥

यैनेववारणसंभवादितिचेन्नस्यष्टार्थत्वात् अतश्चित्तु अङ्गीदित्वा दौष्टिहारणयनेर्गदप्रत्राउव्यवायेयीतिवर्ततेनेनाकारदिव्यवधानेपिणत्वंयद्यपितत्रसूत्रेरेक
कारयोर्निमित्तयोर्निमित्तिनश्चनस्याडादिव्यवायआश्रितस्तथापियत्रयन्निमित्तंनिमित्तौचतयोरप्यडादिव्यवायेणत्वंअस्मिन्नात्रगदादेर्निमित्तत्वंनेर्निमित्तित्वमि
तिस्यष्टभाष्यकैयटयोःधात्वादेरित्यनुवर्तनादाह धात्वादेरितिअत्रोपदेशइत्यनुवृत्त्याणदिनामधातुव्यावृत्तिर्वाध्यानादीतिनटअवस्थंदनेचुरादिरेवव्याख्यानात्
तेमभादिर्लोपदेशएवआहुरितिभाष्यविरोधोत्रारुचिः उपसर्गदपूर्वपदात्संज्ञायामित्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तौतदाक्षिसमासेएवस्यादतोऽसमासेयीतिननु
पूर्वपदाधिकारस्यात्रनिवृत्तेर्व्याख्यानतएवसिद्धाविदंमर्थेनचासंज्ञायामपूर्वपदादितिनियमव्यावर्तितेणत्वप्रतिप्रसवायसमासासमासयोर्विशिष्यविधानार्थपू
र्वपदादिविदष्टेयसर्गादिसमासरत्यस्यासिद्धानियमेनव्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् नचैतत्प्रकरणेप्रकरणमसिद्धंननुसूत्रेसूत्रमित्यर्थेत्तापकमितिवाच्यंरवाभ्यामित्यत्र
समानपदेशस्यस्वत्वेउपदेशस्यर्थेनपूर्वप्रदादित्यस्यविध्यर्थत्वेनज्ञापकसंभवादितिचेन्नस्यष्टार्थत्वात् तस्मान्नतच्छब्देनातआदेरितिस्तदीर्घः परामृश्यतेउपस्थि
तत्वात्तदाह दीर्घोभूतादितिअत्रापिलिटीतिवर्ततेदंशकस्याक्रियत्वादाहदंशकक्रियायामितिदंशकोविलेशयःवदनैकदेशरतितक्रियायामित्यर्थः
आदिर्ज्ञात्रेकारोयतीत्यादौनेदंतेषामनभिधानात् यत्तूपदेशइत्यनुवृत्तेस्तत्रनदोषरतितन्नतस्यास्वरितत्वात्किंचतदनुवृत्तावादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिःयद्वादि
त्रायेउपदेशभावादेवनदप्रवृत्तेरित्याहुः द्विचत्वारिंशदिति विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृताविति विकल्पविधानादात्माभावःअत्रोपदेशत्वादितिसेकःपर्युदासादय
योर्दत्ताजंतसादित्वाभावादित्यर्थःअदुपधेभ्यरतिर्यद्यपिविमिदतुरित्यत्रकित्वेनित्यंतथापिअदुपधेतदनित्यंगुणसंयोगात्परत्वात्तत्रपरत्वात्तगुणोपदेशं
कित्वावकाशार्जतुरित्यादिः गुणवकाशश्चेततीत्यादिः परेतुअदुपधविषयैतल्लक्षणोपलवकृतकित्वस्यानवकाशत्वमेवतदुक्तंभाष्येउक्तंवाक्यस्यानवकाश
त्वादपवादो गुणस्येतियथाक्त्वस्यकित्वसामर्थ्यादेवास्तिइत्यादौगुणोवाध्यतेतथेहअदुपधविषयैतल्लक्षणोपलवप्रापितातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थरतिर्केय
टःनचपरत्वाद्गुणस्येतद्विषयलक्षणोपलवएवनेतिवाच्यंअसंयोगादितिकित्वस्येतद्विषयेनिषेधातिदेशकत्वेननिषेधाच्चवलीयांसइतिन्यायादत्रविषयेविप्रवे
धाप्रवृत्तेःमच्चसंप्रसारणविधौकित्वस्यकृतार्थत्वात्तदुर्वलेनानेनातिदेशेनप्राप्यमाणेगुणनिषेधोदुर्वलरतिविधिरनेनस्यर्हतरतिपरत्वप्रवृत्तिरस्येवेतिवाच्यं

ति.
११
२९

विचिन्तयन्तीत्यादावितिदेशात्तत्त्वस्यसंप्रसारणेनकृतार्थनयातदनंतरप्राप्तगुणेनत्वदुक्तरन्यानिदेशप्राप्तगुणनिषेधवाधापत्तेः एवंचविषमउपन्यासः अनवकाशो
 क्तस्यकित्वंरहपुनरुभयंसावकाशमित्यादिसुदुतरभाष्यग्रंथएकदेश्युक्तिरित्याहुः उचोस्वेतिद्विर्वचनेचौतिनिषेधात्पूर्वद्वित्वेकतेउकारस्यकारणंदांगस्यवलीयस्त्वा
 त्सवर्णदीर्घवाधित्वागुणेकतेउवङ् एतेनगुणस्यस्थानिवत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपासंपूर्वस्यैवविधौस्थानिवत्वात् उवङितुनस्थानिवत्त्वमसवर्णप्र
 हंलसमर्थ्यात्संनिपातेतिआमिसतिधातोर्णपरत्वव्याघातः स्यादितिभावः वार्णदितिअत्रत्यभ्यासस्येतिमूत्रंज्ञापकंतद्विदयेषेत्यादावियञ्घर्थेतत्रपूर्वप्राप्तगु
 णवृद्धोद्विर्वचनेचौतिनिषेधेद्वित्वोत्तरं प्राप्तेगुणवृद्धीवाधित्वांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घतद्वैयर्थ्यस्यद्वैवेत्यन्यत्रवित्परत्वाच्चेतिअस्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थः एवंच
 भ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेनज्ञेस्वह्लादिशेषयोर्युगपत्प्रवृत्तौततः परकालोदीर्घइत्यंतरंगत्वादीर्घत्वंस्यादिति नवाच्यमितिभावः अनिदितामितिइदंकुं
 चधातुविषयंक्रुं चौत्वनिदितामिति नप्रवर्तते परेश्वघेतिमूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनास्यजोपधत्वान्नकारजावनुस्वारयंचमावितिनुप्रायिकंतदाहक्रुं च्यादितिभक्त
 ररहितपाठस्त्वपाठः इतिमतेत्वितिइदमेवयुक्तंतपरकरणफलस्यभाष्यानुक्तत्वात् अजेर्व्यअत्रवालिटीत्यतोवेत्यनुवर्ततेतेनव्यवस्थितविभाषातेनघमभ
 क्यसुनस्युटिवावलादावाहधातुकेवाअन्यत्रनित्यमेवअघत्रयोरिति नवक्तव्यंस्पष्टंचेदभाष्येएवंचेतद्विकल्पसामर्थ्याद्धीधातोर्ज्यर्थसार्धधातुकेएवप्रयोगो
 नाहधातुकरतिवोध्धंस्वरदीर्घेतिपूर्वचासिद्धीयइतिनिषेधस्याप्ययंनियमइतिभावः चतुर्णामितिहृत्वादिनाचतुष्टुविनिगमनोक्तिहेतुतेषांसर्वेषांनियमार्थमेवत
 दुत्तरेषांनुविध्यर्थत्वसंभवान्नतदर्थत्वं प्रकृत्याश्रयः एकाचउपदेशेइतिक्तादिषुत्रिषुप्राप्तः प्रत्ययाश्रयः श्र्युकः किंजीतिवृधातोः प्राप्तः प्रत्ययाश्रयस्यनियमेवप्रहृण
 मेवमानंयनानिति नन्वाशब्दान्तरश्रपितइत्यर्थः तेनविधूरत्यस्यमिषेधित्येकमेवयदितुनेदुशीतिप्रक्रमान्नप्रापितस्यैवनियमः स्यात्तदोपदेशेत्वतइतिसूत्रेनि
 त्यानिदइत्यस्यांजिर्व्यावर्त्यइत्यर्थपरभाष्यासंगतिः तत्रनित्यानिदइत्यस्याभावेऽजोऽतोभारद्वाजस्येतिविकल्पः स्यात्तत्सत्वेप्युदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैवसत्वेनत
 दसंगतिः ममनुक्तादिनियमेननित्यइतिभाक् क्तादिभ्यश्चेदिन्नतर्हिहिलिधेवेतिवियरोतनियमस्तुनक्ततेपरिवृत्तइत्यादिलस्यविरोधात् अत्रसूत्रेकजोऽसुट
 इतिवक्तव्यंतेनसंचस्करिवेत्यादिसिद्धमितिस्पष्टंभाष्यततश्चतुर्णामितिनियमाद्विधिवलवानितिभावः उपदेशोऽर्जतइतिउपदेशइत्युत्तरसूत्रस्यतथाचसु

च विभागादि है वक्रियत इति क्रतोभारद्वाजस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च घडादेर्दधित्येत्यादिसिद्धयः न ग्रहणमावश्यकं अन्यथोपदेशे रजतानामात्वविधानेन न ग्रहणमेव कुर्यात् न ता
सोमित्यानिट् । रजितासौ सतस्तत्र नित्यानिट् इत्यर्थः यस्मात्सा वस्ति नित्यानिट् चेति भाष्योक्तेरिति भावः तास्वदिति सप्तम्यंताद्धतिः यथा तां सौ नेदृतथायत्यपीत्यर्थः नित्यानि
ट् किं दुधमिथ अयं सरतीति सूत्रेण तासौ विकल्पितेऽतोऽस्य च लिनित्यमिट् नित्यपदाभावे भारद्वाज नियमेन विकल्पः स्यादिति वृत्तिः त्रसावितिकिं घस्त्वादेशो जघसि
त्रेत्यादौ नित्य एवेव व्याख्यास्यादिति उपदेशोऽत्र उपदेशे किं कर्षाचकर्विथ अत्र तत्तरति किं भेताविभेदित्यतपरः किं
द्वाराधित्यतासौ किं जिघृक्षति जग्रहिथ नित्यानिट् किं आनज्जिथेति भाष्यं चक्रमित्येति प्रत्युदाहरणं सुक्रमोरिति नियमेनात्मनेपदपरतासाविड्भावेऽपि परस्मैपदे
तत्सत्त्वात् आत्मेभाप्रचक्षास्वदित्येव सिद्धे नियमोयमित्याहेतुदंतादेवेति । न च आदंते विकल्पेन निषेधार्थमिदमिति वाच्यं अचक्षास्वदिति सामान्यसूत्रप्रणयनेन भारद्वा
जातिरिक्तैरप्यदंते निषेधस्यैवांगीकारेण स्मृत्यनुरागसंधानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् तज्जादिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणैरपरत्वे आदंतत्ताभावेऽप्युपदेशग्रहण
स्य तस्यासूत्रविभागेनाचक्षास्वदित्यत्रैव तत्कारणतः प्राप्तिः नियमफलितार्थमाह तेनान्यस्येति अत्रापि भारद्वाजस्येति संबध्यते अन्यस्येत्यस्य आकारांतमिन्नस्य तासौ
नित्यानिट् उपदेशो जंतस्य त्वतश्चेत्यर्थः एतेन ययिथेत्यादावजंतसन्निपातेन जातर्दसन्निपातपरिभाषया आलोपनिमित्तं न स्यादित्यपासं उपदेशोऽस्त्युक्तेस्तदाह अ
जंततरत्यादि अस्योपदेशो रस्यादिः ईदृक्तासौ नित्यानिट् ननु सुदुसुश्रुवांथलिभारद्वाज नियमादि रस्यात्कादिसूत्रस्थत्वादियहणे ननु येन प्राप्तिन्यायेन कादिनि
यमप्रापितस्यैव वाच्योचित्यादिना शयेनाहनचेति समाधत्ते योगद्वयेति अयं भावः थंल्यनिटो नित्यमित्यस्यानुवृत्त्यात्सदसंबंधवान्यदल्लिखेधः सभारद्वाजमतेन आका
रांतस्यैवेति नियमेन कादिनियमस्य नायं निषेध इति एतेन भारद्वाज नियमो येन नाप्राप्तिन्यायेनाचक्षास्वदित्यस्यैव बाधक इति जघनिथेत्यादाविणस्यादित्यपासं ध
नितं चेदमत्रैव सूत्रे भाष्ये किं च पुरस्तात्प्रतिषेधकां डारंभसामर्थ्यादपि स्त्वादिति निषेधेनानंतरस्यापि भारद्वाज नियमस्य बाध इति नेदुशीत्यत्र वसेत्कादिन्यत्र भाष्ये स्पष्टं
सिचि वृद्धिः वृद्धिश्चुत्पत्तिस्थितमिक इति अंगस्य समानाधिकरणविशेषणमित्याह रंगंतांगस्य तितत्फलं त्वकोपीदित्यादौ व्यंजनस्य वृद्धाभावः न च नेदीति निषेधः तत्र हलं
तस्येत्यनुवृत्त्यतद्विषये परत्वाद्दलत्तलक्षणयाऽस्यावृद्धेर्वाधेनानयायेन नाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यासेन निषेधेनावाधानं भ्रष्टावसरन्यायसुनास्येवनांतःपादमिति पाठे

पिण्डोः सौख्यं नुवर्त्य एहोः नित्यं यत्प्रोक्तं तस्य निषेध इत्यर्थः स्य नोत इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन फलाभावात् कृजिनेति अर्थे व्यापारिभावात् न स एव रडादौ किं अथा धीतरस्य
तुरिति इकारोत्र ह्रस्वः द्वित्वे कृते एरनेकाचरतियणसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्वाणं दांगमिति परिभाषया यणिति बोध्यं केचित् तिन्यारभ्यो दाहरंतीत्यंतमरुचिग्रसमिति केचि
ता कुडिवैकस्य मविवेकः तुडातोडनंदर एहं हिंसनं च लल्लयोश्चेति अत्रैकोदुःस्पृष्टः स च शिक्षादौ प्रसिद्धः सिद्धिं सिचारको दल हलंता चेति असंयोगादित्यतः किदि
ति चानुवर्त्तमे आत्मनेपदेष्विति किम अद्राक्षीत अत्र हि कित्वेः कस्यान अर्थमेवादिति पूर्वोदित्यर्थः इति भावः तत्फलगुणशब्दे न भाविता कारवत्वाद् द्विरुपादेशादि
त्यादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्च यथा यथ मप्राप्ते विधिरयेत हीनं त्विति पूर्वसवर्णप्रवृत्तिवत्त्वात् प्रत्ययोर्वाजं त्वित्यर्थः अर्थविशेषानिर्देशादाह स्वार्थ इति धातोरेकाचर
त्यातो धातोरित्यधिकारादस्याह धातुकत्वं आयोः कारात्कृतत्वं तु गोपायतमित्यादौ गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणां तो दातत्वे श्वकारेणैकादेशस्याप्यंतो दातत्वेन मित्यस्यासु
पदेशान्तरलसार्वधातुकत्वेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं सनाद्यंता संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणनिषेधादेतग्रहणं यस्मात्सविहितसदादेरित्यंश
तु प्रवर्त्तन एव तेन देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न एतन्माध्यधातुसंज्ञकघटकां नो सूत्रादीनां समुदायानां च क्रियावाचकत्वं तु स्वभावाद् बोध्यं स्पष्टं चे
दमुप आत्मन इति सूत्रेन मोवरिव इति सूत्रे च भाष्ये विवक्षा यामिति विषयसममीति भावः परसममीत्वे हि आह धातुकोपदेशात् काले यदकारांतमिति गोपायितेन यत्र लेपान
स्यात् गोपायेति च न सिध्येत् पूर्वकिं न एवापते कास्य प्रत्ययांतेभ्यश्चेति धातुभ्यरेति शेषः सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति एतच्च हरदत्तगृथे स्पष्टं परेतुकासीति समस्यंतं तद
घटितं सूत्रे इत्यर्थः भाष्ये कास्यग्रहणे च कास उपसंख्या नमित्युपक्रमस्वारस्यात् अतएव भाष्ये तन्न कर्तव्यमिति नोक्तं अतएवाचारिवगल्भेति वार्तिके धातुभिरेव सिद्धि
मार्गं व्यावगल्भं चक्रेत्यादौ कास्यप्रत्ययादाममंत्रे इत्याम्यथा स्यादित्युक्तं भाष्ये तत्राकारस्यानुबंधत्वेनैकाच्चात् न च भौतपूर्विकानेकाचत्वं गृहीत्वा तत्रा मिति वाच्यं आ
मर्थवार्तिकमित्युत्तरमपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किच्चावकव्यः एवं तर्ह्यवगल्भाद्यनुक्रमेण कार्यकार्यचानुबंधानां संह्यामीति अवगल्भं लीव होडेति भाष्योक्ता
तदर्थं तस्य चारि तार्थ्येन भौतपूर्विकानेकाच्चा मित्यर्थे मानाभावात् अनुबंधासंगश्च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन किपि अवगल्भं तीत्यादीनां वारणं यावश्यकः क
त्रैव स्मिन्नतेनैभ्यः क्षिप्येन नाप्राप्तिन्यायेनास्य तद्वाधकत्वात् सर्वग्रहणं त्ववगल्भेति वार्तिकोपेक्षया बहुविषयत्वबोधनायैत्याहुः अत्रेदं बोध्यं प्रत्येयग्रहणपनयवा

दिनेयिकेभ्यः अचारक्रियेनभिधानभावश्चकं अन्यथाऽरंमप्रत्यख्यानयोः फलमेदः स्यात् इतिहरदतोदाहृतानिससौचकाविन्यादीनिचिन्त्यान्येवेति अतो लोपः आर्द्धभा
 तुके किं वक्ष्यस्यच्युतिपक्षे सप्रत्यय उपदेशोऽकारांतः घुणघूर्ण अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः अन्येतद्दसमेवपठंति सुताविन्येवेति यद्यपि पृथक् निर्देशो यथा
 संख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधादेव मुक्तं सुतावनुबंधस्येति आर्द्धधातुकविषये आयादीनां वैकल्पिकत्वेन तदभावे चारितार्थमिति भावः च
 संप्रति अतुनासिकस्येति दीर्घसुनकिप्साहचर्येण तिङ्भिन्येव शलादेर्ग्रहणत्वात् कामयत इति अनिलस्य एतान्नोपधावृद्धिनिषेधः अयोमं लोपापवाद इति लि
 लोपापवाद इत्यर्थः वसुतोयदनुवादेयेतदनुवादवलाच्चाणलोपवाधः ध्वनितं चेदप्रकृतसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः ननु परत्वादियदिति
 युलिलोपोन स्यादत आह एतलोपाविति किं जंतमिति किं नु दुर्लभोऽप्रत्ययादिस्यनेन वाधात् एवं हीप्सतीत्यप्यवकाशः इति भाष्ये ईको इति कित्वात् यत्तु यदपि न
 प्रसंग आश्रीयते स्यानिवृद्धावेन च लित्वंतदाणिलोपांशे वार्तिकमनावश्यकं अतएव सममशेषेण ता एलोपरत्वात् लिचि वृद्धिः वृद्धौ कतायां लोपस्य नान्त्वोप्यंगमिति
 भाष्ये उक्तमिति तन्न अगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यानाकतायां वृद्धौ लोप इत्यर्थस्य लोचनीति सूत्रभाष्येऽवीचरदित्युपक्रम्ये वसिहंति तत्वेन एतलोपाविति पूर्व
 विप्रतिषेधपरभाष्यविरोधेन च परत्वाद्द्विरित्यत्र न्यभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वात् किंच वृद्धौ लिलोपोपि दुर्लभः एतभावात् ननु स्थानिवद्भावाद्द्विस्थानीकाररूपाल्
 ति धर्मलित्वाश्रयलोपस्याल्लिधित्वेन नत्रस्थानिवत्ताप्रवृत्तेः स्पष्टाचेयरीतिर्भोभगो इति सूत्रे भाष्ये एतं ताणाववीचरदित्यादावित्त्वदीर्घत्वोपधादुखत्वसिद्धये लोपश्च्यु
 पसंख्यानमेव कार्यसन्वत्सूत्रे लोपश्च्युपसंख्यानं निमित्तवचनाभावेन सिध्यंति लोचाव्यवहितत्वाद्ग्लोपित्वाच्चेत्येव सिद्धांत्युक्तिरग्रिमभाष्ये त्वेक देश्युक्तिः एवमतो लो
 प इति सूत्रे एतलोपाविति पूर्वविप्रतिषेधमुक्त्वा नवक्तव्यः एषु विधियुक्तैः युस्थानिवद्भावात् लिधित्वेन लोपो भविष्यति नैवं शक्यं इत्युपदेशोऽन्यलोपापत्तेरित्युक्तं भाष्ये तदप्ये
 कदेश्युक्तिरेव भोभगो इति सूत्रस्थन्यायसिद्धभाष्यविरोधात् किंच एतनिदीत्यस्य एतंगस्य निर्दिश्यमानो यो न्यस्य लोप इत्यर्थः इति एकाचोद्वे इति सूत्रभाष्यात्तभ्य
 नेतत्र हि स्थाने द्विर्वचने आटिटदित्यादौ लिलोपोन स्यादित्यापादितं एवं चेयडि अन्यस्य निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चांत्यालरूपत्वाभा
 वा लोपाप्राप्त्या तस्यैकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात् त्वचनसामर्थ्यादिति परत्वाद्गुणदीनां लिलोपवाधकत्वे इडादावपि गुणेन वाधसिद्धिरिति भावनेन कारणसिद्धिः

ति-
श-श-
५२

किं त्वेवमनेकद्वयनकल्पनात् तस्मात्समर्थं न तत्तद्वाधकस्य नापेक्षया पूर्वविप्रतिषेधकस्य कत्तया एवानिदीत्यस्योचित्यमित्याहुः लोचडि-लिनांगस्याव्यवहितपर्यवचय-
मुसामर्थ्याद्यवहितपरत्वं तत्फलितमाह चडु-परेण वितिणविति किं चडु-परोपधाया ह्रस्वभाविन्या असंभवेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः न च लङ् अङ् इति उकारस्य संभवे तत्रा-
प्यंतरंगत्वाद्वावादेशयोः कृतयोस्तदसंभवात् न च ह्रस्वो ह्रस्वरपवादः ह्रस्वप्रवृत्तिकाले ह्रस्वेर्निष्पन्नत्वेन तस्य तद्वाधकत्वासंभवात् तदसंस्कारपक्षेपि निमित्तनिमित्तिभा-
वाप्यमशस्वकार्येण क्रमेणैव ज्ञानेन धातुसंज्ञातिङ्-त्यति चडु-त्यति समये एव ह्रस्वावोर्निष्पन्नत्वज्ञानेन चडु-तत्कालिक ह्रस्वेन तद्वाधयोगात् न च सामर्थ्येन चडि-प-
प्रत्ययसुप्तिनुपधाया इत्यर्थो मविष्यतीति वाच्यं तदपेक्षया सकलबोधवोधसमत्वेन एणवित्यस्यैवलघुत्वात् चडिः किं करयति उपधाया इति किं अचकांस्तत्प्र-
त्ययस्यांशोऽस्त्यिना कंस्तत्वात् एणवित्यंगस्यैव विशेषणत्वाच्चरति बोध्यं तदुक्तं शर्पूर्वा इति सूत्रे कैयटे शब्दनित्यत्वेऽपि उपायानुसृत्या त्रयलीयोतरंगवहिरंगभावश्च-
निष्पन्नः शब्दो वाक्यपदरूपः तदन्वारव्यानेपीत्यर्थः अवश्येति अन्यथान्वाख्या न विलय इति तदर्थः बहु व्रीहिरिति परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः तद्विशेष्यं चणिरे-
वनलघुमुद्ग-स्येष्टावर्त्यामसंज्ञानिमित्तमिति व्याख्या नादत एव श्रीप्रभृतीनां न सन्त्वं तदाहं गसंज्ञेत्यादितत्परं यद्व्यधिनि॥ सन्निधानाच्चडु-परेण वितिलघो-
रेव विशेषणमिति भावः अत एवेह कस्मान्न भवति अजजागरतलघुनिचडु-पर इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघुचडु-पर इति भाष्यं संगच्छते चडु-परेणैव लघुतद-
भ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः एवं चाचचकासदित्यादौ नैव सन्त्वं औदिदिदित्यादौ नैव दीर्घत्वं और्णूनवदित्यत्र च भवत्येव सन्त्वं अचिह्नपदचिह्नणदित्यत्रा-
स्मृदृत्वरेखमेनेलवाधनार्थेन संयोगव्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः अंगस्येति अवयव इत्यर्थः अस्य फलं चिन्त्यं तत्परं लघुपराभ्यासस्यैव सिद्धिः माधवानुरोधे-
नेतुमूलकतोक्तं तन्मते फलं त्वग्रेष्कुटं एणविति चडु-परे इत्यस्याहतेरिति भावः अथ वेति चडु-परे इत्यस्याङ्-विशेषणत्वं ङ्गत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेनैव लिरूपवि-
शेष्यस्य भवति भावः अयं पक्षस्तु उक्तभाष्यविरुद्धः औदिदिदित्यादौ दीर्घा पतिश्चात्र पक्षे चडु-परेणैव दंगमौदिदितितदीयोभ्यासश्चडु-मादायलिलोपस्यस्थानि-
वद्भावेन लिमादाय बालघुपर इति बोध्यं ननु मीमादीनां तु अभ्यासस्य लोपः प्राप्नोति अमीमपत्सिंहं तु सनियादशमभ्यासरूपं दष्टं तादृशस्यैवात्रातिदेशेन तु का-
न्यप्रचमीमादीनां सन्यभ्यासरूपमलिलोपश्चन रूपमित्युक्तांगान्यत्वाद्वासिद्धमिति भाष्ये उक्तं तत्र कैयटः मीमादीनामंगानां सन्यभ्यासलोपो विहितोऽयं त्व-

म्यसि एयं तानां अन्ये तु च उ-परे लोय दं गंत द्भ्यासस्य सन्वत्वं लो मीमादीये बंगानि तस्मादं गान्यत्वादित्यस्या यमर्थः येषां मंगानां मच रस रत्यादिर्विधीयते त-
 स्याग्रहण लोयो न खिसादि र हितानां ममी मयदिसा दो धातोः सन्वत्वाभावाद्भ्यासस्यैव स्यनेन सन्वत्वमिति एवं च कै य दे नाप्यग्रं पश्य उक्तं इति चेन्न अंगस्याभ्या-
 स इत्यत्रां गं किं निरूपितं यात्वं चङ्गि रूषितं णि निरूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च णि निरूपितमेव गृह्यते इत्येवं परतया पूर्वभाष्या विरोधेन तस्य योज-
 यितुं शक्यत्वात् अन्यथा एकस्यैव प्रयोगस्य सूत्रव्याख्या नभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न वेति सूत्रस्थ भाष्यविरोध इति दिक् सन्वतः मतः किं नु घुसति तपर-
 त्वं स्पष्टार्थं अभ्याससंबंधकारस्येत्यर्थः इति दीर्घा कित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतएव चिच्छादयिषतीत्यादावंतरंगत्वात्तु के पि रत्वमितिः सन्यराभ्यासस्येत्यर्थ-
 हिः प्रयोगत्वाद्द्विर्वचनस्याधीषिषतीत्यादौ सन्यरत्वमभ्यासस्य यजे ह्येयस्य स्थानिवत्वात्पचिषते इत्यादौ न दोषः ध्वनितं चेदं लो तिल्लोरिति सूत्रे भाष्ये
 तत्र हि अभ्यासादित्यस्य सनियोभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्यानियमो यथा स्यात् यडि-योभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मामूतसो युष्यतेः सनसोषु पिषते
 अथवाभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्यानियमो यथा स्यात् धातेश्च या प्राप्तिस्तस्याश्च नियमो मामूत अधीषिषतीति प्रयोजनं मुक्तं संज्ञायाः कार्येति तत्पक्षे हि पूर्वोभ्यास
 इत्यस्य एकाच इत्यनुवृत्तसहितस्य कार्यदेशो सन्निधानं अंगं च तत्र संनिहितं तत्रांगस्येति कर्मणि षष्ठीकारकविभक्तेर्या व्युत्पात एकाच इति च तत्समानाधिकर-
 णं एवं चांगसंज्ञकैकाचकर्मके ये हे उच्चारणे तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञस्तस्य च सन्वदित्यर्थ इत्येका ह्येव प्रवृत्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्यस्यावृत्तिरिति भाव इदं चां-
 जजागरदिसादौ सन्वद्वावापादानपरभाष्य विरुद्धमित्यरुचे राहवस्तु तदस्यादि अत्र पक्षः गस्येत्युपसंज्ञकतया कथं चिन्नेयं उल्लो दीर्घ इति स्यादित्यपक्ष-
 ष्यते सन्वत्वं त्वन्नोपयुज्यते अर्थपयताविति अर्थश्चाणि चिप्रकृतेरापुगिति भाष्यः वस्तुत आपुग गम इति भाष्योक्तपक्षांतरेण फलाभेदाय लुङि-
 अस्यानभिधानमेवोचितं मूलं नुक्तत्वाच्चितायायेनेति दिक् न स्यादिति न स्यादेवेत्यर्थः व्यवस्थयेति अथवेत्यादौ चोचीनोक्तपक्षेणेत्यर्थः कै य दे नैवेति ए-
 तन्निष्कर्षश्चोक्तः अगितामिति कमिप्रभृतीनामित्यर्थः ये विभाषा जनसनेति सूत्रे जग्न हणे न यथा जुहोत्यादिदिवाद्योर्ग्रहणं तथा सग्न हणे नापि सनते स-
 नोते श्वग्रहणे अतएव सनोते रनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्या वसरे आत्वे सनोते र्ग्रहणस्य को वकाशः सनिचये विभाषा च आत्वस्या

ति-भा- वकाशोऽन्येजनादय इत्युक्तं भाष्ये अन्यथाऽन्ययोर्जनस्वनोर्द्वयोरेव सत्वेन जनादय इति बहुवचनासंगतिः स्यात् ममत्वेन संनमादाय तदुपपत्तिः स्याद्वैवर्ते
 शो- भाष्ये संनोतेरित्युक्त्याऽस्य न तत्र ग्रहणमित्यपास्तं न चाडोपीति वनिर्द्देशकार्यः कारोच्चारणेन यगादावेवास्मिन्निति निर्णयः सुडादाविति वाच्यं अजसि आशमजस्य
 ११- शमित्यत्र यलिये विभाषेत्यात्वं प्राप्नोतीत्यचः परस्मिन्नितिसूत्रेण स्य भाष्यविरोधापत्तेः तस्मादकारोच्चारार्थ एव क्रामत्विति उक्तामेत्यत्र हेर्लुकिरीर्षो भवत्ये
 वक्रम इति सूत्रेऽनुवृत्तांगस्य परस्मैपदपरशिन्निरूपितस्यैव ग्रहणेन हेर्लुक्पितमिन्नरूपितांगस्य कार्यभावेन न लुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासन्नित्यायेन लुमतालु
 ते प्रत्यये परं गंतव्यकार्य एव निषेधवृत्तेः स्तुक्रमोरस्तुक्रमोरिति प्रथमार्थे षष्ठी अनात्मनेपदनिमित्तरतिप्रसज्यप्रतिषेधः स्तुक्रमीयनात्मनेपदमिति तेन भव
 तस्मिन् प्रत्यासत्प्राप्ताभ्यां परस्माद्धातुकस्येडित्यर्थः उदात्तत्वादिति सिद्धे नियमोऽयं तदाह अत्रैवेति प्रस्तुतरत्यादौ श्रुतः किर्त्तितनिषेध एव पुरस्तात्प्रतिषेधका
 डारं मसामर्थ्यानिमित्तत्वं चात्र फलोपहितं न योग्यतामात्रं तेन प्रस्तुतिते स्यादाविद्भवत्येव स्तुक्रमोरनात्मनेपदे इति तु न सूत्रितं तत्र हि परस्मैपदे इडित्यर्थे च
 क्रमिष्यतीत्यसिद्धिः स्येन व्यवधानात् आत्मनेपदेनेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंसिष्यते इत्यसिद्धिरतो निमित्तपदोपादानमिति हि कृतं ततः परेषामिति यद्यपीदः षीध्वम
 वयवत्वात्ततः परत्वं डुरुपपादं तथापि श्रुतिरुक्तानेतर्यमात्रेण सामर्थ्याच्छास्त्रप्रवृत्तिर्विध्या अन्येतु इदः परस्यैवांधस्येत्यर्थः षीकारव्यवधाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरि
 त्याहुः अत्रांगादिति निवृत्तं अतएवोपरि दीयिष्वे इत्यत्र विकल्पः अन्यथा युट्प्ररादित्वान्न स्यात् इयंच प्रासविभाषालुड्यपि चित्सलोपेदवर्णात्तमंगंधमिजात्तमि
 तीणः षीध्वमित्यस्य प्राप्तेः परस्योपसर्गस्येति श्रुतत्वादयतावित्युपसर्गविशेषणं अतएव निलयतेऽप्रायते फलायते इत्यादौ सर्वत्र लुक् सिद्धिरेकविशेषणत्वे तु प्रायते निच
 यतरस्यत्र श्रुतिरुक्ता व्यवधाने एव स्यादिति भावः प्रायतरति अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाच्च परवर्ग इति स्पष्टं भाष्ये इलोक्कृमिति ज्ञत्ययमनुन अनमिधानादिकि
 यट् कथमुदयतीति शानच्स्यादिति प्रश्नः अनित्यमिति इदं भाष्येन दृश्यते इदं किरेत्यत्र प्रश्नेषाभाववादिनां मते त्वयप्रयोगोऽसाधुरेवेति बोध्यं उदः लौदनं पुन
 प्रसंगोति द्वित्वे कृते पिसावकाश इत्यभिमानलिङ्गीति विषयसप्तमीति परदीपजनबुधेति बुध्यते रेवग्रहणं तस्यैवात्मनेपदित्वात् चिलोक्कृ अकारितरामित्या
 दौ भूषां न लुक् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन पूर्वचिलोलुक् उत्तरचिलोलुक् सिद्धत्वात् अतोच्चांता कचिद्भाष्येऽतोर्लानस्येति पाठो दृश्यते इति कश्चित् आगंतुनाका

कोपदेशः संकोचरतिनेत्रसंकोचरत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगात् गतिचातुर्यमश्वीयं बोध्यं छद्मगतिः कपटगतिः हर्षेनैवोदित्यसंघिनिमित्तेति। संघिदेपरितिस
समीच्यासविशेषणं चेति भावः संघिदपरोयोभ्यास इति वक्तुमुचितं उपन्ययश्चेति॥ सन्नियोगशिष्टत्वेनोभयोपदेशकोलस्यैकत्वादीर्हधातुकोपदेशका
लेऽर्हत्त्वादतोलोपरतिभावः तस्य स्थानिवद्भावादिति एतेन वस्यलोप एव विधीयतामित्यपासंधिचंतीत्यादौ वस्यस्थानिवत्त्वेनार्हधातुकत्वादिएन उकारहत्या
र्हधातुकत्वस्यात्यर्थमत्वेनानल्लिधाविति निषेधात्स्यष्टाच्यं रीतिर्भोगोरतिसूत्रे भाष्ये अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये तु भुपेस्यस्थानिवत्त्वं पंचमीसमासेन परि
हृतमेकदेशिनेति बोध्यं प्रत्ययोकाररतिअंसंयोगपूर्वदिन्यनेनावध्यवधिमतोः साजात्याडुकार एव विशेष्यरतिभावः असंयोगपूर्वोप उकारसदंतोयः प्रत्यय
इति वक्तुमुचितं अमवीदमावीदिति यत्किं को गुणेति सूत्रे भाष्येऽतोलेति सूत्रे वकारप्रश्लेषमुक्त्वा माभवानवीदित्यत्र शेषमाशंक्यतेत्यत्राविमव्योर्नेत्य
क्तेरत्र नित्यनिषेध एव लभ्यते इति तन्मध्ये पवादस्यायेनास्य निषेधस्यातोलेत्येतन्मात्रवाधकत्वात् जागर्तौ तुलस्यानुसाराद्वाध्यसामान्यचिंताया एवांगीका
रात् ह मयांतादिविषये तु सामर्थ्यादिकस्यैव निषेधात् अतएव सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः इक इति सूत्रस्य भाष्यं पूर्वमप्युक्तिरिति परे इति दिक् दीप्त॥ मौ उया
दयः पंचार्थाः ईषगति॥ दाने धिनिपादांतरं परिभाषणमनृतभाषणं आद्य इति अतएव वेहद्रर्भोपधातिनीत्यादिसंगच्छते गदितिलोपेष्टत्वासिद्धत्वं नलोपविधानसा
मर्थ्यात् शूलरगु अनिटश्चेरिति धातुविशेषणत्वे तु गुहश्यस्य सेट्त्वादघुसदित्यादौ क्तोन स्यात्पाक्षिके उभावमादायानिष्टत्वे तु निमित्तमेव स्यान् स्यात्स्यनादिसूत्र
मतेऽदमनिट इति विशेषणदेव क्तस्य नोदितरतीट् नचगुहादेश्च वस्थायां गुणः स्यात् रगुपधत्वाभावेपि क्तविधानं भूतपूर्वगत्याचरितार्थमिति वाच्यं क्तस्य कित्
सामर्थ्यात् नदप्रवृत्तः नचककाराभावेत् एदिभ्यश्चातुरर्थिके सेत् एसावित्यादौ क्तस्याचीविलोपापत्तिः तत्रोत्तरसूत्रस्यात्मनेपदग्रहणपक्षेण दोषान्न दाहाजदो
तडीति अतएव ककारे क्तेपि द्रोः क्तेतादृशावित्यादौ नलोपः उत्तरसूत्रे ह्यादेशकस्यैव ग्रहणेनार्थाधिकारानुरोधादत्र तस्यैव ग्रहणेन तदुक्तिनिष्फलं नि
मूलं चेत्स्य अघृष्टातामितिलोपाभावे आतोडितरति स्यादिति भावः प्रतिज्ञानमितितच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनं अपपाठत्वे हेतुर्वत्तेत्यादिसूत्रेण माद
रत्नतेत्यस्य सूत्रेण मिति तदर्थः तीषसदृशकारे स्यन्त्यपात्रनिषेध इति वार्तिकादत्रैव ग्रहणेनेच्छतीष्मासोरेव ग्रहणं अत्र सूत्रे धातुपाठे चेशुरन्यदिन्या

निम्ना-
श-शे-
१४

हो नार्थः तादृशेति ननु तादेरित्यर्थो दुर्लभः वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्येन विशेषविशेषणयोरुभयोरपि समस्युच्चारणे एव यस्मिन्विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः अतएव डः सिद्ध इत्या-
दौ सादेः पदस्यति नार्थ इति चेन्न सूत्रत्वात् वलादेरित्यनुवृत्तविशेषणीभूतवत्यर्थस्य तकारेण विशेषणतकाररूपवलादेरिति वाच्यः एवं सेसिचीत्यादा प्रविबोध्यं
समसीतुप्रथमार्थ एवेत्यलं उषविद इयमप्राप्तविभाषा प्रत्ययान्ताधात्वंतराणीति नवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटादय इति श्लिष आलिंभन इति सूत्रस्थान्तरात् किंचिदध्यमः
अत्रैव पाठे इति न च धातुसंज्ञार्थः पाठः धुतात्पूर्वपाठे नैव सिद्धेः त्रपाठस्य ज्ञापकत्वात् एतेनायं धुतात्पूर्वपाठः पुषादिसूत्रे घसादीति पाठ्यल्लुदित्वं च न कार्यमि-
त्यस्य पाठस्याहः संपादकतया चारितार्थ्येन नान्यपि परस्मैपदे प्रयोगानापत्तेः लृदित्करणमिति यद्यपि यस्मादेते नैवा घसदिति सिद्धं तथाप्यघात्सीदिति प्रयोगवार-
णार्थमेष्यल्लुदित्वं बोध्यं आशिषीति इदमुपलक्षणं यच्चिणेर्विषये च प्रयोगाभावस्य परेतुलित्यन्यतरस्यामित्येतत्सामर्थ्याल्लिदिमास्तु प्रयोगो न्यत्र नुभवत्येव न
घस्येति रूपवारणे तत्सार्थकं न घस्येत्यस्येष्टत्वे हि असार्वत्रिकत्वबोधनेपिन कथमपि सार्थकमत एवोपदेरोत्वतरति सूत्रे घसिः प्रतिषेधो वक्तव्यो जघसिचेति वार्ति-
कं तासौ नित्यानिदृत्वाभावात् न्यास्यातं भाष्ये अन्यथाः स्य प्रतिषेधार्थं वार्तिकं स्यादिति तत्प्रत्याख्यानासंगतिः अत्र न्यये घस्लादेशविधानं तददत्तत्वं तद्वपारणार्थमि-
त्याहुः अत्र विदशादीदिति यद्यपि द्कोरुणेति सूत्रे तोलेत्यत्र वकारप्रश्लेषात् कस्तथापि पूर्वपक्षत्वात् तस्य सिद्धांते प्रश्लेषे मानाभावेन तत्र विभाषा वृद्धिरिति भावः म-
हपूजाया अयं दाने इति दाश्वानिति सूत्रे भाष्यं धुतिस्वाप्योः प्रत्यासत्त्यां गाभ्यासयोरेकनिमित्तत्वे एवास्य प्रवृत्त्या दुघोतकीयिषतीत्यादौ संप्रसारणभावः यदि घुतदित्यत्र घ-
च्च इत्येति समासपदं गम्यं हं ह्यत्र यणेन न दोषः इकारेण पस्थितघुतेरेवेकारांतस्य ग्रहणं इकारश्च एव च प्रसाहचर्यादिति तदनुसारिणः अत्र मानाभावान्न घुतेरपि
ताच्च डिः संप्रसारणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिणः स्वापिर्न नाम धातुधीति साहचर्यात् न च भासास्य प्रकृतिभूतघुतिस्वाप्योः प्रत्यासत्त्यां म्यसनिमित्तप्रत्ययान्तयोः संप्रसारण-
मित्यर्थेनोक्तदोषप्राप्तिः स्पष्टा चेयं रीतिर्हः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये इत्यं गाधिकारणाद्यर्थ इति वाच्यं अभ्यासस्य संप्रसारणलाभानापत्तेः अभ्यासस्य ननु दस्यर्थे तत्र णञ्च
अणोक्तवर्तिका न्यायाच्च एतेनाभ्यासाक्षिप्तप्रत्ययस्य प्रकृत्या कं स्थायामुपातधातोरेव ग्रहणेनाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतधुतेः संप्रसारणमित्यर्थेन नां गाधिकारेण तन्म-
त्रपाठे फलमिति परास्तं किंचाभ्यासस्योत्पत्तौ प्रत्ययापेक्षत्वेपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावोऽतएवाभिहितो विषयिषतीत्यत्र स्यादिति सिद्धं त्वं भवत्येवे

निरिके ध्वजोऽपि वहुवचनास्यार्थवगतिः वक्ष्यते तु इति सप्तमी तदा ह्युत्तादिभ्य इति वृद्धः स्य सा प्रतिप्रसवविधिरयं अन्तरंगस्योपेति सकारादिविशेषोपेसखास्य
नानि निमित्तत्वाभावा निमित्तत्वाच्च निषेधस्य वहिरंगत्वमित्यभिमानः चतुर्ग्रहण सामर्थ्यादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधस्य फलोपेक्षते अन्यत्र न वृद्ध इत्येतावतैव सिद्धौ
तदेव यथेयमेव वक्ष्यते इति सुनफलं तासि चेति चकारेण सा धार्ढ्यात्तु केन स्यापि निषेधसत्त्वात् रक्तकरणेन युतादेरि पस्योपेति धियतुं शक्वा अतएव वृद्धः स्य सन्नेरि
मिसूत्रं संछेतेन वृद्ध इति वचनेन तु येन नाप्राप्तिन्यायेनार्द्धधातु कलस्येण द्वाधेन चरितार्थक्येन तासि चेति सूत्रं भसामर्थ्यादिविकृत्यानेति भावः वस्तुनश्चतुर्भ्य इति व्य
यं निषेधाच्च वलीयांसरतिन्यायेनांतरंगणमपि कथसिद्धेः दृतादिभ्यो यद्यन्नासंततन्नेति वचनव्यतया सर्वे निषेधाश्च अतएव चतुर्भ्य इत्यस्य न्याय्यानेभाष्योक्तं संग
छेते किंच वदिर्भूतशब्दनिमित्तकस्यैव वहिरंगत्वमिति परत्वेनापि तद्वाधोनेति दिक् उदरनिष्ठे ददति स्पष्टं चेदं प्रत्याहारान्निवेभाष्ये तच्चेति रूपेति पदमित्यर्थः सूत्र
मित्यनेन अहं निफलं वाक्यभेदः दृदिनि वृत्तेः कर्तरि क्तिष्पितश्चेति अतिदेशोऽयं फलं तु विद्विहदिभ्य इत्यङ् तत्र येऽन्यविकरणा अनूद्यतेति यां तत्तत्र युक्ता एव विकरणा
येतुभ्यादिभ्य एव अनूद्यते सत्तत्रावाप्यनेतेषां शब्दे वचतस्यैवेति एवं च विषयकीभ्यामैमित्वं न स्यादिति भावः नान्ये मितरति अनुवादसामर्थ्येन तद्वाधकस्य नापेक्ष
या स्वातंत्र्यकल्पनस्यैवोचित्यादिति भावः नच विलार्थमयं चुरादेरनुवादः तत्रैव घटिषिति पठितुं युक्तत्वात् एषा सश्रंथेति युच एव प्राप्ताप्येत्वे फलाभावाच्च हलादिः शो
भायवाह इति यैस्त्वानिक हलादिः शेषाय वाह इत्यर्थः अचाभ्यासविकारे वाध्यवाधकभावाभावेनेदमसंगतमजीगणदित्यादौ हलादिः शेषै रत्वस्य साप्यार्थप्रयोजन
भाष्ये उपन्यास्यत्वात् प्रत्यापितत्र विकारग्रहणेन ग्रहणत एवं च वस्यैव संप्रसारणातिरिति वाच्यमस्ति त्वभ्यासस्येत्यत्रोभयेषां ग्रहणेन सामान्यत एवाभ्यासलोपाभ्यास
संप्रसारणविषये तन्म्याया प्रवृत्तेः शोपनेनादोषात् संप्रसारणतदाश्रयं च वलघदि तितु उभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्यास्ति त्वभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति
तदुपन्यासं केन चिदयुक्त एवेति दिक् मित्वसामर्थ्यादिति असंजातविरोधन्यायेनेति भावः । अक्षं जीति एयं ताश्चिणि तशब्दस्य लुक् सांज्ञां जमिति एयं ताश्चिणि एयं
एवमुक्तं क्रियासममिहारेदित्वे एतत्सर्वदक्षादिष्वपि बोध्यं मित्वार्थ इति विलस्याप्युपलक्षणं गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययेनापि सिद्धेः विलेफलाभाव इति कश्चित् मित्वार्थ आत्म
नेपदाथेति चेन्न विलमप्युल्लस्यमनिदित्याठे इदित्याठे तु सज्जिवत उत्सृष्टानुवंधरतिन्यक्तानुवंधरत्यर्थः उकारेः कार उदाज उच्चारणार्थः अनुवादत्वेलाघवेनेत्ये

ति-भा-
श-शे-
२५

वतिनेकमितिभावः अत्राण्येन्यत्रपठितानांसतिसंभवेनुवादएवेतिशृतंपाकेरतिसूत्रेभाष्यकैयटेचध्वनितंतत्रहिशाश्रयोःशृभावोनिपात्यवेरतिभाष्यमुपादायश्र-
यकइत्येवमैवैवकेरतिभाष्यदौघटादिषुमित्यर्थःआपाकइतिपद्यतेरतिकैयटःअतएवभाष्येश्रयिआपीनामितिनोक्तं प्रागेवेतित्वरेतेरग्रेत्यर्थःवित्वंययोदशाना
मवअनुप्रातेतंलंनमेवामयस्त्वितिभावःपरस्मैपदमितिनचैतदर्थंपाठस्यचारितार्थ्येनकथमर्थविशेषनियमस्यभरतिवाच्यंघर्षेदेषुपाठेनूनत्ययुक्तकार्यस्या
प्यानश्यकत्वेनेतिजातीयार्थपाठेनचतस्यापिलाभात्एवंचमित्वंपरस्मैपदेवेष्टनएवेतिलेख्यंअहिडिअहीडीतिचिएलमुलारितिदीर्घःएतदर्थंमत्रह्रस्वएवनवि
कुलितःपरेणह्रस्वविकल्पेनेवसिद्धेचिएलमुलारित्यत्रदीर्घग्रहणंव्यर्थमित्याशंक्यशमेर्यन्ताणिचिअशमीत्यादौलिलोपस्यस्थानिवद्वावाइस्वनस्यातदी
र्घग्रहणेनुदीर्घस्यानिवत्तनियेधान्नदोषइतिकमेरिण्डःसूत्रेभाष्येउक्तंतदनुपपन्नंप्रकृतोदाहरणार्थंदीर्घविधानस्यावश्यकत्वेनशंकोत्तरयोरुभयोरपि
निर्दलत्वपक्षेःतस्मादस्यात्रासांप्रदायिकःपाठःकैयटादयस्तुचित्वाएवा॥उकालइतिसूत्रेभाष्येयत्तद्वनितमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितंद्विर्वचनादीनिन
वक्तव्यानिवरेयलोपस्वरवर्जमितिनपदांतसूत्रभाष्यवर्ज्यकोटौदीर्घोप्युपलक्षणीयःकिंचयदापिपाठस्तदापिउत्सृष्टानुवंचेत्ताद्यसंगतंअपूर्वत्वेबाधकाभावात्
अर्थविशेषइत्यत्रापिनमामेकिंचसर्वेषामनेकार्थत्वेनमानं।एवंचोपात्तार्थेएवमित्त्वमिति तत्रफलभावाएवमन्यत्राप्यनेकार्थत्वनिर्णयकाभावेकिंचभेदस्यहे
तिधानुपाठस्यमूलादिसूत्रभाष्येत्तरर्थस्त्वपिआचार्यश्चित्रयतिद्विचिदर्थानादिशतिकचिन्नेतिनमोवरिवरतिसूत्रभाष्यातिशान्त्यार्थमिदंशस्यपालिनीय-
त्वमेवेत्यत्रनदृढतरंमानंएवंचनियमकस्यापिनिर्मूलाअतिप्रसंगपरिहारस्त्वनभिधानात्प्रयुक्तानामेवमन्यत्रास्यानोचकिंचसंरुदिभ्यःप्रागेवापादेनकिंचित
जोरर्वलाधवंवाएवंचतत्रानुवादमात्रेणपरस्मैपदकल्पनापिनिर्मूलत्वाहःननुविशेषानालिङ्गितसामान्यभावेनक्रियासाधनार्थेत्वमयुक्तमतआहअनेकार्थत्वादि
तिशनिपात्यतइति॥तत्रलिप्प्रकृतिषातोरेवग्रहणंघञंतस्यव्याख्यानासूत्रोत्तरसाहचर्याच्चेतिभाष्येधातुपाठेह्रस्वोच्चारणोदीर्घेणचोरमाचरितार्थंनचत्रपाठवैष्य
र्थमतमिहमित्वेत्वितिनिपातनेचचिस्ममुलतिरिक्तविषयेचरितार्थंतदभावेपिनहृदिःफलेविशेषाभावेनदीर्घेणवाधत्वादेयथीयतेःतस्मात्स्वस्यनेदभावेपिता
न्यथीरितिभावःउदित्करणसामर्थ्यादितितदनुवादेनमादेरुदित्वेनपुनरत्रतत्करणव्यर्थमित्यर्थःविशिष्यार्थो नोचतदनुपपत्त्यानियमस्यवक्तुमशक्यत्वेनत

१५

हेयमितिभावः अतएवपूर्वपठितवनोपि नानुवादः उक्तरीत्यार्थनियमासंभवेन तत्रवनपाठस्यैवैय्यविषयात्तदनुपादेसंभवात् उदित्वफलं तु लिजभावे ॥ य
रेतुपूर्वपाठः संमकोशवेचवनीतिरूपव्यावृत्त्यर्थः अन्यथानेनैववननीत्यादिसिद्ध्यात्त्रापितद्वैयर्थ्यतदवस्थमेवतत्राशिवनुवाचनेरनिपाठः अत्रतुवनशब्देव
नवनसंमत्तविमि उदित्वमस्यतुजानादिकस्यैवात्रानुवादस्यार्थबोधनायतेनपूर्वपठितस्यप्रवानयनीत्येवतानादिकस्यादित्वेनपूर्वपठितस्यानुदित्वेननिष्ठा
योरूपद्वयं तवापीष्टमेवेत्याहुः विकल्पोवक्ष्यतइतिम्लान्वावनुवमांचेत्यनेनेतिभावः कादेरितिदिष्टादेरित्यपिबोध्यमन्त्रोक्तिलिङ्गप्रकरणेऽस्यदिवादिनां
अपिभाष्यसंमतत्वात् अयंयतत्वेदृणातिदीर्यतिवारतिमतेरतिरदमेवयुक्तमितिभानिस्वमन्यत्रापिअत्रपठित्यप्रोक्तानामन्यत्रमठितानामपिनानेका
र्थत्वमित्यन्येपाकादव्यत्रेत्वाधयिचित्त्यमर्थोतरेरुतौमानाभावात्परिभाषाभ्यामितिविरोधः नित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तिरितिभावः मारणेत्यादिमारणेसंपूर्वकस्यै
वप्रयोगइतिपुरुषकारेणउक्तंकथमितिमाधवान्यमतेआक्षेपसहनयत्राहुमाधवेतिअत्रमाधवमतेन्यायः कंपनेचलिरितिकंपनेर्यचलधातुरित्यर्थः एवमन्य
त्रापिस्वार्थे लिजभावेइतिआध्यादेतिवैकल्पिकत्वादित्यर्थः स्वार्थेणित्वित्तिनायेमितइत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः जिह्वामितिज्ञापयतीत्यर्थः जिह्वेतिनितयाज्ञापय
तीत्यर्थः लंडपतिशुभुमितिपालयतीत्यर्थः दधीतिउन्मृष्टानिविलेडयतीत्यर्थः देवादिकस्येतिअस्यैवानुवादइत्यर्थबोधनार्थमीदित्वमितिभावः घञकारितिलोडितो
पसजितुमिस्थानिवस्त्रमिर्माहसइतिभावः हनित्वरितिभाष्येमुमहस्यतइतिभावः प्राप्तेइतिवनः पूर्वपाठहोमः प्रवृत्त्यादितिभावः अत्रवनोत्तमादिकस्यापिश्रहणमित्य
न्येयमोषपरिवेष्टनंमोजनानुकूलः पात्रेऽन्मस्यापनाविरूपोव्यापारइतिबोध्यंनियममवलंब्यदितिनचमनुब्रूयोपेदेरित्यस्याप्रामौदहोपुगापत्तिः नियमवदित्यर्थकार्य
आधुनंतनियमशब्दादित्यर्थमात्रेपातउपेक्षामितिमियमयन्तिस्वदेः सामन्त्रस्येनात्रमतेउपपत्तेरितिभावोपेक्ष्यावितिकश्चित् असंभवादितिप्राप्तिंविज्ञानिमेधसंभवादित्य
र्थः फलेप्रमितेभयोव्यतीरकाण्यनुयुक्तामुपशृणुषेइत्यादिश्रोतप्रयोगोक्तानुकूलइतिबोध्यंतत्रहोतिषत्वाविधावित्यर्थः दलद्वलवैकल्यंभयादिजचितोद्वेगः तस्या
कारइतिबंधुत्वानुकूलोव्यापारइत्यर्थः अक्षयौदितिहस्तिवन्नरुद्धिः सुधाकरइतिअस्यैवमर्थसहितस्यपालिनिनायाठेप्रमाणभावइतिअत्रारुचिः तद्वाच्यदवि
तिवेमुदित्वह्यस्यसाधवएवेतिभावः मर्षणंस्वमासात्तापराधेसत्यपिकोपानाविष्करणंलोपइतिवहुव्रीहियस्येनिमित्तत्वेनाश्रयणादेवपुत्तारीनामृष्टि

नि. भा. नायकाधिकारात्तद्धीतमुरुषत्वेनदलोपरतिविषयसममीतत्रक्तप्रत्ययंविनातद्विषयज्ञानाभावादुदरत्याहेतवत्कृतेसंप्रसारणोत्वयोः प्राप्तेपरत्वादेत्वेसंप्रसारण
 श. शे. पूर्वत्वेचकृतेलक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेनपुनरोत्वाप्रवृत्त्याः वर्णस्येतिभाष्येप्रत्यास्यांतरलोपस्यत्वसंभवाच्चिह्नः सोढः नरपरेत्यतोनेत्यनुवर्ततेसोढः किंपरिहते
 १८ सिवादीनांसिमुहमुटसुसंजः सिवादयः विशीर्णतायामिति विशारणे इत्यर्थः ननुज्ञातनंतदनुकूलोभ्यापरः एवंचतेनार्थकथनमसंगतंसकर्मकत्वापुत्तेरता
 आहृतातनेतिविषयतयेतिविषयतात्रजर्कनेतारूपाएवंचतज्जन्मविशारणमर्थरतिभावः शदेः शितः शदेः सिद्धुत्पत्तेः पूर्वशितोः संभवाच्चितरत्यस्यशिद्धि
 यत्नेनप्रमाणतदाह तद्वाचिनरतिशिद्धिशिष्टलक्षणार्थमुचितः शवादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेनपरस्मैपदेजातेभुक्तवंतमिति न्यायेनास्यसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तिरितिभा
 वः बोधितेतिबुध्यतेरेकानिद्वत्त्वमितिभावः वृद्धिपरेतुज्वलितिकसंतेभ्यरतिसूत्रादत्रवृत्करणमनार्थेअन्यथाज्वलदिभ्योणइत्येवसूत्रयेदित्याहुः अतुददिभ
 निररदत्वेपिरदित्वाभावान्ननुमरुवेदित्वादौस्वरितेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदंतुमवत्येवस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्प्रत्येकमिरोरित्वमितिपक्षेपिननुमकर्मधारयेणां
 त्यदितएवतद्विधानात् अनिदितामित्यस्यापीत्संज्ञकेकारांतमिन्नांगानामित्यर्थ इतिनलोपोमवत्येवेतिबोध्यं उदुपधाया उपधायाइत्युत्तरार्थं प्रकृतेलोः सुपीत्यत
 श्रीरित्यनुवृत्त्यापिसिद्धं गोहइतिविषयार्थतदाह गुणहेतावितितेननुगुहत्तुरित्यादिसिद्धं दत्तेतडीतिवर्णग्रहणस्यस्मिन्विधिरिति न्यायाच्चदंत्वाहेतडीत्यर्थः अं
 तलोपइतिअतएवावृत्तातामित्याहर्वातिष्ठितरतीयादेशेन॥ अह्नोः॥ एकाचइतिनिषेधेप्राप्तइदंरिड्-या॥ अयउडीत्यनयोस्तिअकृतावेतिनानुवृत्तंलिङ्-एववि
 शेषणंशः संभवात् यस्मिन्वैयर्थ्येनदाह यादावितिदगागमेनसिद्धेरेकोचारणंनिर्दिश्यमानपरिभाषयास्तिइहकारोच्चारणंचस्यप्रर्थउच्चा॥ इहोः शलित्यतोमूलग्रहणंलि
 ङ्सिधावितिसूत्रंनानुवर्ततेतदाह अवर्णादित्यादिह्रस्वादां अंगग्रहणं अंगसंज्ञानिमित्तस्यलोपार्थं तत्रपूर्वापरसाहचर्यात्प्रवतदाह सिचइतिनेनासंहिसमामित्यादे
 नयस्यपिह्रस्वात्सिचइत्येवसिद्धं अस्माविष्टमित्यादौतुनदोषः आगमेकृतेतत्सहितस्यैवप्रत्ययत्ववत्सिद्धमितिस्वाक्येवत्वमेवैवार्थाभावात्पिपदलाघवाभावादे
 वमेवोक्तं॥ आचदे॥ उपदेशइतिषष्ठ्यर्थेसममीतेनैजंतस्यापदिश्यमानस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषयउच्यतेनेनदोक्तिरेवादीनदोषः समुदा
 यलोपदिश्यमानत्वंनतुतदवयवस्यतदुपदेशेतात्पर्याभावात् उपदेशकिं गोभ्यां उद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः उणादीनामन्युत्पन्नत्वाच्चडोइत्यादीनामुपदिश्यमा

नमतेनमिति नवाच्याताह शश्व प्रायेण धातुरेवेत्यतो धातो रित्युक्तं। मेडदौ ड-कारसत्त्वे परस्य ड-स्य सत्त्वेन तस्यै जंतत्वाभावेन उरी चांमा ड इति निर्देशस्येनानुबंधकत
मने जंतत्वमित्यर्थज्ञापकता सुखा ड-कारलोपेत्वे जंतत्वसत्त्वेन धातुसंज्ञादिकार्यार्थतावतोप्युपदेशेनाप्यर्थोपदिश्यमाने जंतत्वसत्त्वेन भवत्येवात्वं धातो रित्यनुक्त
नौ खनुबंधलोपो नरंतद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुता या न धातुलोपसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनो दी चांमा ड इत्यादावात्तानापत्तिः धातो रित्युक्तसंबंधविनापितदंतविधिरत्रेत्यलिजे
रितिसूत्रशेषेपि भाष्ये ध्वनितंतत्रहि अवश्यमात्त्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यमिह माभूतगोभ्यामिति उपदेशे यदेजंततत्त्वेदात्ममिष्यते उद्देशोरुद्दिष्टा नानायागे
र्न भविष्यतीत्युक्तं न च रे प्रभृतीनामुपदेशे एजंतत्वादात्वव्याहृतये धातो रित्यावश्यकं श्रित्तिनेत्युक्त्या शित्त्वस्य परत्वोपपत्त्येवै जे मस्य ग्रहणे न दोषात् एवं चोपदेशे इत्य
सवर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषाः प्रवृत्तिज्ञापकतापि चिंत्येति दिक् न तु श्रितीति श्रितीति कर्मधारयात्सप्तमी पूर्वोत्तरसूत्रेण प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्य
दत्र श्रितीति श्रिति प्रत्यये इत्येव ह्येकैकदेशः एवं च तदादिविधावित्संज्ञकशकारादौ नेत्यर्थः तेन जस्ते इत्यस्य सिद्धिः विषयसप्तमी चेत्येन ग्लायतीत्यादौ शबाद्युत्प
त्तेः प्रागपि नत्वमित्यलं आतो लोपदीडो युडित्यतो चिकुतीति वर्तते तदाह अजाद्योरिति उडा मम एवां न्यासं भवात्तजगे रत्यादौ त्वजादिकृत्वा देवसिद्धं रट आर्धधा
तुकत्वत्वरवयवत्वाद्वाध्यमकिंतीति चेदो न विशेषणमिडग्रहणसामर्थ्यात्तदरूपा इति प्रयोग इति शेषः प्रयोगस्थदाधारूपाणामेधेभूत्रेऽनुकरणतत्प्रयोगस्थाना
मेव सूत्रेऽनुकरणमित्यर्थस्य तदुद्देशानां टेरेत्वेनेत्यर्थे आनेयीति वक्तव्ये आने मुगिति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वं वदता भाष्यकृता सूचना च यद्यपि लाक्षणिकत्वाद्दोदे
इधेदोक्तत्वात्तानं प्राप्नोति तथापि मामादाग्रहणे च विशेषरतिपरिभाषयान्दोषः अस्यांचदैयः पितृत्वापकंतच्चादिविति निषेधेऽस्यापि ग्रहणाय धारूपा इति प्र
योगं वा हल्येव बहुवचनं प्रनिधारयतीत्याशयनर्थकत्वात्तत्त्वेनैव धुनिरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च न एतत्प्रणिदापयतीत्यादौ यदागमादित्यायेन दोषः रफस्त्वाकाराग
मोनदा रत्यस्य दोसाहचर्याद्वाग्रहणे न घेतोपि ग्रहणं अतएव दोदद्वोरित्यत्र दधाते हि विधानसत्त्वात्तद्धेल्लिङ्गस्यार्थदाग्रहणं चरितार्थं एलिङि-धुमास्थेत्यदि वर्तते।
कितीति च विभाषाधेदुलि श्रीत्यतः कर्तरीति च डीति च वर्तते विभाषा प्रागाति स्थित्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति लुगिति च वर्तते यमरमन अनयोः सगिडि चाम्रमयं
दित्यादौ च हरे रभावायायं सिष्टा मित्याद्यर्थच आ तोप्यधासिष्टा मित्यादौ फलम् वान्यस्य अन्यस्येति स्थाधातौ परत्वादेतद्विकल्पचारणयकितिलिङीतियद्येसि कि

नि. भा.
श. शे.
९९

तीत्यनुवर्तमानं चापि आर्द्धभातुकेरन्यनुवर्तते विचिलिङि न प्रवृत्तिरिति डि तीत्यनुवर्तौ फलाभाव इति भावः एवमेहि डि तीत्यत्रापि बोध्यमपि बदेश इति मचादं न आद्युदात्तश्चे
ति स्थितं भाष्ये तेन विवतीत्यादौ गुणभावः आद्युदात्तत्वं च सिद्धं एवं च हलन्त एव अंगवर्तपरिभाषया गुणभाव इति भाष्ये क्तपक्षांतरं परिभाषासंभेदगुरुफलांतरं च तास्या इति
निरूपितं युष्मन्प्रकरणे सागति अत्र सपादसमाध्यायीस्य कार्यप्रवृत्तियोग्यतायां पृथ्वाप्रवृत्त्यासत्वे यस्यैव श्रवणं बोध्यं प्रतिष्ठतीत्यादौ विप्रतेरेव मन्त्रिर्धः प्रशब्दत्वादिति
कर्मणि इति भूदादि सूत्रे भाष्यातिष्ठन्मूत्रयत इत्यादावूर्ध्वदेशसंयोगोपपत्तिरुत्तरार्थ इति समर्थसूत्रे भाष्ये धनितं नृत्तश्च तपरत्वं स्पष्टार्थं अरेव सिद्धे गुणग्रहणं
असिद्धत्वं तामित्यस्य मलक्षणत्वेन कुतश्चेति निषेधाय क्तसोः कित्वसामर्थ्यान्निषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधांगीकारान्न उपधाहृदिरिति जाग्रोचीति गुण
विधानं भुजागृधातोरेव गुणेतरं स्वरभावबोधकमत एव कृधात्वादौ भावकर्मणोः परत्वाद्गुणे उपदेशग्रहणाच्चैव त्वेकारिष्यत इत्यादावुपधाहृदिरिति भावः श्रुतः
एकाचः किं जागरितः गिरिति चर्त्तनायं प्रक्षिप्यते तेन भूक्षुः सिद्धः स्यात्सु सिद्धये हि सुगिरिति दिक् परत्वादिति स्वरतीति विकल्पसु मध्ये पवादस्यायान्नास्य बाधक
इति भावः अस्मिन्मृदाधारेति बहुवचननिर्देशादकारेण प्रक्षिप्यते नृवर्णो तस्मात्तु मात्रस्य तु न ग्रहणं नृत्तश्च संयोगेति तस्यैव यथार्थपत्तेः अन्यथा न अतु
सिति स्थिते हित्वे उरदत्तेः भ्यसलोपे अत आदेरिति दीर्घे उत्तरखंडे प्राप्तं यत्वाधित्वा परत्वाद्गुणे अतुरिति स्यादिति भावः इत्थं निर्दिष्टं ग्रहणं स्पष्टार्थं अर्हीत्युभयो
र्ग्रहणं व्याख्यानात् गृध्रधातोर्धृतधर्मघृणभ्योन्मन्त्रप्रयोग इति तज्जन्मसूत्रे भाष्ये स्पष्टं श्रुतं श्रुतश्रुतः स्वादिपाठः कुतो न कर्तारिति चिन्त्यते यत्तु लुकि मृलोतीति
कार्थीमिति तन्न शब्दादेशाः शब्दादय इति भाष्ये क्तपक्षांतरोः स्थानिकत्वेन शब्दात्तस्य लुकि संनियोगात् शिष्टन्यायेन देशनिष्ठत्वात् तस्यैव मन्त्रात्तस्मात्पक्षांतरे व्य
स्य साहचर्या घञ् लुक्प्रवृत्तिश्च कर्तृत्वं चेत्पदादौ पाठश्चेत्याहुः ह् श्रुतः एतन्काच इत्यतो संयोगपूर्वत्वेन नृत्तमोः सुपीत्यतो नृत्तस्य ओरित्यस्य विशेषणं न तु प्रत्ययस्य तेन
मुच्यतीत्यत्र य एन अचि श्रुतस्यो चीत्यनुवर्तते ह् श्रुतोरिति किम् अपुवर्त्तनं चानेकाच इत्यनुवर्त्याः आभीयासिद्धत्वेन नदी प इति वाच्यं तत्तस्याख्याने दोषवारणा
यत्तत्तज्जस्य साचेयं सति धिचिह्न एवैरचेति सूत्रे भाष्ये तत्र हि वलोपेन सिद्धेः करविधानं तत्त्वे यस्यानिवृत्ताद्गुणभाषाय न च वलोपेन धातुत्वेन इति निषेधसिद्धिः प्र
त्याख्यायते संयोगः तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेवेत्युक्तं श्रुतोरिति तपरस्त्ववकाश इति न्यत्वबोधनेन चरितार्थं सिद्धं भाष्ये यत्तु लुकोभाषायामपि प्रयोग इत्युक्तं तापकत्वेति

स्वेकदेशेन एव अत एव किमेतस्वरापने प्रयोजनं वेभिरीति चेच्छिदोतीत्येतत्सिद्धं भवति भाष्यामपीत्येभाष्ये उक्तं अन्यथा ज्ञापिते व्यस्य सार्थक्याय उवर्णति भ्येपियङ् लुक् आव
 त्यक्त्वे मेत्येतदिति भाष्यासंगतिरित्यादि सिद्धं भवति एवं सिद्धं भवतीति वक्तव्यं स्यात्किमेतस्येत्यादि प्रश्नस्याप्यनुपपत्तेः श्लोके उवर्णत प्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेव
 स्य प्रश्नस्य बीजंतत्र तत्प्रयोगाप्रदर्शनेनोत्तरमेकदेश्युक्तिरित्यपि बोध्यं यदेचिचेति सूत्रे बहुलग्रहणानुवृत्त्यावाक्यभेदेन चलभ्यस्यानेमिजिकयङ् लुकोवाहुलकेनैव य
 थाप्रयोगं लोकेपि लाभेन ज्ञापकानुपयोगाच्चेति सुधियो विभावयंतु इदं देवा स्यैवेति व्याख्यानादिति भावः स्पष्टं चेदं गाडु लिटीत्यत्र भाष्ये फले तु न भेदरतिगा अआते
 रत्यनवात्परिभाषया सवर्णदीर्घवाधित्वाभेदोऽतिरतीयादेशः स्यादिति मेदलुनतस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः वृत्तिरिति ईदमुपलक्षणं भाष्यस्यापि मान्धवमभ्या
 सविकार आभ्यासः सचेत्वमेव व्याख्यानात्तदा ह्रस्वकारस्येति वस्तुतस्तद्धितनिर्देशो व्यर्थः अभ्यासविकाराणं समावेशस्यैव वक्तव्यं तया रत्वेन रं दीर्घस्य सुलभत्वात्स्य
 ष्टं चेदं गुणो यङ् लुकोरित्यत्र भाष्ये गुणेर्निर्दायामिति गोपनाद्यर्थकानां निर्दाहौ वृत्तिरनेकार्थत्वाद्वाह्याजिज्ञासायामिति तत्र योज्ये विचारे इत्यर्थः अत एव मानेर्वि
 चारे इति वृत्तिग्रन्थेन न विरोधः सन्नंतस्येति अत एव सन्यङ् चङ् स्वितीनसूत्रितम् अत एव यङ् लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङंतत्वाद्धित्वं मिध्यति परसमस्यां तु न लु
 मतेति निषेधान्न स्यात् गुपि प्रभृत्य इति गुप्तिजमान्धा इत्यर्थः कितमिन्ना इति य एवे विद्वानचिकित्सतीत्यादि प्रयोगात्स परस्मैपदीति भावः यद्यपि भाष्ये गुप्तिज
 कितमाना अनुदाते तत्पुक्तं तथापि अनुक्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयं मनुदाते इति कैयटः यद्यपि च धिर्नो जो हानशानौ वस्वरितेताविति नोक्तं तथापि ह्य
 नुसागदेवमुक्तं गुणादिष्वनुबंधकरणमिति भाष्येण ध्वनीतोप्ययमर्थः अन्यथा गुणादिष्वनुदाते त्वमित्येव वदेत् परेतु यथा श्रुतं भाष्यस्वरसात्किंतिरनुदाते ह
 धि परस्मैपदी चिकित्सतीति तुच्छांदसमित्याहुः अर्थात्तरेत्वननुवधका इति अत एव गुणादिष्वनुबंधकरणसामर्थ्यात्संब्रंतादात्मनेपदमिति भाष्योक्तं संगच्छ
 ते अन्यथा सनेभिधानस्वभावादर्थविशेष एव साधुत्वेनार्थान्तरे सनभावे आत्मनेपदार्थं तस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्येतिरसंगत्ता स्यादिति भावः चुरादय इति एत
 द्ब्रह्मनुगोचनेन परेतुदाधर्मीति सूत्रेतेति के इति किं निपात्यतेति जेयङ् लुगंतादात्मनेपदमिति भाष्याद्वादेशविकारणाप्येते अन्यथाणि जंताघङ् लिलोपयोर
 पि निपात्यन्त्यात् एतेन भ्वादौ गोपनाद्यर्थेषु गुणादेरनुदात्ताद्यर्थ इत्यपासंगुपादिष्वनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यस्य सप्रकृतिभूतेष्वर्थविशेषविशि

ति-भा-
श-शे-
९८

हेचित्यर्थः भाष्यद्वयप्रामाण्यात्तद्विशिष्टेष्वपि अनुदात्तपाठः पाणिनेरिति ज्ञायते इत्याहुः भाष्योदाहरणदिति आद्यमत एकेति सूत्रे अंत्यसंज्ञे परस्य लिटीति सूत्रे इति बो-
ध्यमकृत्येवेदमिति परे त्वन्नभाष्यानुग्रहः अतएवानुविपरिभ्य इति सूत्ररवात्रमगवतापर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलमेव विचारेन कृतं तस्माद्विपूर्वस्यास्यति
उप्रयोगो वा स यत्नो वा प्रयोग इत्याहुः भाष्यमिति संप्रसारणञ्चेत्यादि सूत्रे चितिशेषः मतांतरे त्विति इदमेव सारमिति वक्ष्यते अत्रारुचिवीजंतुवैपादिके नरंगोप
रिभाष्याया भाष्यमयेः प्रवृत्तिरिति तस्मादत्रापि पक्षेण त्वं भवत्येव अतएवामिषिषेण यिषजि अभिषुणु इति भाष्यप्रयोगाः संगच्छंते इयमिति अत्रमंडकसूत्र्याचीति
वर्तते तस्य च शितीति विशेषणं तेनाजूपेशितीत्यर्थे दिष्ट्या तीप्यत्योर्नातिप्रसंगः एवं चान्नसूत्रे तु दादौ चोदित्या ठेनार्थ इति बोध्यं इकानिर्देशे पिसौत्रत्वात् पद्यो लो-
पः गमेरिड् अत्र परस्मैपदमात्मनेपदाभावे लक्षणिकं न दृश्यते इति वत् अतएव न चिसंजिगमिषितेत्यत्रेऽसिद्धिः अनुदात्तस्य च आदेव इत्यन उपदेश इति सूत्रे इ-
दोऽस्ति ततोऽस्य मकितीति च वर्तते धाते कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया सन्निधापितस्य प्रत्ययस्य अकितीत्यस्य वा सखीति विशेषणं अनुक्तमिदं लोप इति सच दंष्ट्रा व्यापारा
र्धके एव तनुत्रं वर्मदंशनमित्यपरस्वरस्त आधुनिकत्वादिति सर्वधातुष्वर्धनिर्देशस्य पाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः यजदेव पूजे हदेव तोदशेन इव व्यागः लिखभ्यावचि
स्वपि ग्रहिज्येति सूत्रोपात्तयोरुभयेषां ग्रहणमित्याह वच्चा सैनमिति वचिस्वपि इकानिर्देशे सौत्रमसंप्रसारणं आदिशब्दो वचिस्वपिभ्यां न संबध्यते स्वपिग्रह
णान् चुरादौ संप्रसारणयोग्यवच्चादेशभाक्चयज्जदिः श्रयत्यंतः परत्वात्संप्रसारणे कृते सकृद्वृत्तिन्यायेन दित्वा प्राप्ते राहपुनरिति विकिरणमिति कुप्रत्ययः अतएव वचि-
प्रकिरणार्थ इति सत्यद्भोरित्यत्र भाष्यं णसिबसि आदेशप्रत्ययत्वाभावादप्राप्ते विधिरयं शासिद्वयमप्यत्र गृह्यते आशिषिलिङि न्यदिभिर्देशात् अवात्तमिति सिद्धोप
स्यासिद्धत्वात्सः सीतितत्वे सिद्धोपः इकार इति इत्संज्ञकत्वे नुस्यादित्याभिमानः परेतु वयिरित्यादौ स्थानिवद्भावेन भाष्यानिर्देशिकधातुत्वं गृहीत्वा धातुनिर्देशे इकः स
त्वेन वनुमिन्माहुः उवायेतिलिटि बयोष इति यस्य निषेधादस्य संप्रसारणं अत्र ग्रन्थादिसाहचर्यत्वरस्मैपदिनो वयेर्यहणं न स्वयवयेति दंडकपठितस्यात्मानेपदिन उ-
वतुरिति वकारे कृते तस्य संप्रसारणं तु न उच्चास्येत्येव सिद्धे वा देशविधानसामर्थ्यात् उपदेशोऽजंतत्वादत्वत्वाच्च यल्लिनिषेधमाशङ्क्याह वयेत्यासाविति यत्तासावस्ति नि-
त्यानिर्देशेति भाष्ये क्तेः नहि तासौ सतास्थानिवद्भावसहस्रेणापि अस्ति देशे शब्देति भावः वैजः अत्र कितीति ननु वर्तते तदाह ववाविति सामर्थ्यादिति तन्मामर्थ्यात् ननु विधा

नन्तेनविध्यंतराणं बाधरतिभावः रूढमेवचसामान्यतोज्ञापयतिअभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषयेऽभ्यासविकारेकाध्यकाधकभावोनेतिनप्रवर्ततेइतिबोध्यंतेनैवयथोक्तिरीत्य
स्यापियलोपबाधित्वाप्रवृत्तिः संप्रसारणंतदाश्रयंचकार्यबलवदितितु उभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यापन्याभावेप्रत्याख्यातमितिदिक्कुरुत्यर्त्तानिअन्यथाऋतोभारद्वाजस्येतिविक
स्फस्यादिनिभाक्कीयादितिसंप्रसारणेः कृत्सर्वेतिदीर्घेअभ्यासस्यचननुष्ठितेऽभ्याससंज्ञायामुतरखंडस्यसंप्रसारणेअभ्यासस्यनसंप्रसारणइतिविषेधः स्यादंतआहअभ्य
स्तीभविष्यत्तस्मिन्मवजिज्ञास्यकीयिषतीत्यादावपिसंप्रसारणपतिः अभ्यस्तीमविष्यतोद्देशरत्नस्याभ्यासप्रकृतिमूतस्यहेत्ररत्नर्थेनादोषान्प्रवहिक्यजंतःसम्भजोवात
त्यकृतिः यद्गतं धातुत्वं निमित्तीकृत्यावयवस्यैकाचोदितं सहितप्रकृतिरित्युच्यतेअतएवहूः संप्रसारणमिति सन्चडु परे लौ संप्रसारणविधायकंचरितार्थतत्रह्यायमे
रभ्यासप्रकृतित्वात्पृष्ठेचेदंभावे यत्तु कैवलेनाभ्यासासि संप्रत्ययेऽन्तरस्यहूयतेग्रहणेनानादोषदस्युक्तंतत्तुघुनिस्वाव्योरितिमुत्रोक्तरीत्याऽसंगतमितिस्पष्टमेव
मुहवतुरितिहूअनुसरत्युक्तलोपयेष्टाऽनैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वात्संप्रसारणेचार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेनांतरंगत्वात्पूर्वैरेततोदितेउवडि-उवडि-पूर्वरूपस्य
नस्थानिवत्त्वेउवर्णांतधातोरुवडिधानेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावृत्तिनोदेश्यकत्वाभावात्आकारैकादेशस्याकारात्परभूतनिमित्तकत्वाभावाच्चप्रत्यासून्याचः
परस्मिन्निमित्तत्रादेशस्यानपेक्षपरत्वनिमित्तकस्येवग्रहणत अह्वदतीतिअह्वगत्यर्थवदेष्टेतिगतिर्त्वंविभाषाभ्यः उभयत्रविभाषेयंशुशवेतिअत्रनित्यत्वात्संप्रसार
णेऽन्तरंगत्वात्पूर्वैरेदितेदृष्ट्यावावितिभावः नन्वेतदभावेदित्यभ्यासस्येतिदुर्वारंतथाचशिश्रवायेत्यसिद्धिरतआहवयतेर्लिटीनिवाचनिकमेवेदंतत्सामर्थ्या
च्छ्रयत्यभ्यासविषयत्वस्यएणानुपपन्नवएवेतिभावः यत्त्वेनेनपरत्वात्तस्यबाधरतितन्नअस्यपरत्वेनद्विर्वचनात्पूर्वप्राप्त्यालित्यभ्यासस्येत्यस्यचद्वित्वेनांतरंगत्वा
युगपेत्प्राप्त्यभावेनविप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः तदभावापेक्षेतेनबाधस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च॥ पररूपमितिआहृधातुकोपदेशः दंतत्वाभावान्नातोलोपःअभ्ययोदिति
नन्वेतरंगत्वाद्गुणेरंगतत्वाभावाद्दृश्यप्राप्त्याऽयादेशेवांतत्वादेवहलंतलक्षणानिवेधेसिद्धेकिंत्पनेतत्रणिशिवग्रहणेनेति चेन्नसिचिद्वदेत्येननाप्राप्तिन्यायेनांतरंगत्वा
वाक्यदिनिदिक् इतिभादयः सौनरतिकर्मेर्लिङितिसाहचर्यानांतरंगानिर्दिष्टो नत्विकारांतः उपपत्त्येऽकृत्सर्वेतिदीर्घेणसिद्धेर्इयङ् करणत रत्येकेरतिऋतीयतेस्याज
घृणयोरितिनेत्रादर्थहयमपितचघृणयोरित्यस्यजुगुप्साकरुणयोरित्यर्थः नित्यमिज्जितिअन्यथाभारद्वाजनि यमाहिकल्पः स्यादितिभावः दुःसलभ्योरुदिहोत्पादोतुननिर्दि

ति.
श. प्र.
१६

स्थमानस्य बह्वितत्वादिसहितस्य चानिर्दिश्यमानत्वात् अतदित्यत्र धित्वात्परत्वात्तातडि स्थानिवत्त्वेन पुनर्हि त्वंतुनसकृद्गताविति न्यायात् युगपत्पृथक्तौ स्वस्वनिमिना
नंतर्थाभावरूपा संभवस्य सत्त्वेन परत्वप्रवृत्तेः सादृशा संभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्य कार्यप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिकाले रतियुगपदसंभवः स्पष्ट एवेति
दिक् अदः सर्वेषां अङ्गार्थेत्यनेति वर्तते प्रणिहन्तीति नेर्गदेति एत्वं लुप्तपृष्ठीकं रति असमस्तसौत्रत्वाद्युसविभक्तिकमित्यर्थः तेन मुचाद्यैर्न दोषः अनुदात्तैर्पदेशादिति अ
नुनासिकांतां रतिरोष उपदेशेति किं यतिः क्तिनिनित्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि न दोषः जघनिष्येत्यादौ स्त्रिण्यत्वादाह। अभ्यासाच्चेति इदं चाभ्यासांगनिमित्तप्रत्ययैक्य एव तेन जिह्वनी
यिषतौ न्यादौ न अंरंत रतितेनावधीदित्यादौ न वृद्धिः अलिप्तनेति शलरतिक्त्तः लुग्विति बालुकु अलिप्तातामिति क्तस्याचीन्यंतलोपः युजर्थ रति अनुदात्तेतश्च हलादेरिति
युच्चविचक्षणं तोदात्तः ज्ञापनार्थ रति अंसेदित्वव्याघातकत्वेन चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वं भाष्यानुक्तं च ज्ञापकत्वमत्र इदं माघवानुरोधेन स्फायन्निष्पाद्यसाधेवेति बोध्यं
असिद्धकंडे रतितेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्योपरत्यत्र धन्वयोपधारितिवृत्तं किंतु छ एव तच्च वचनं एतत्प्रकरणं नंतरं बोध्यं तेन पर्याख्या नमित्यत्र कृत्य
चरति एत्वं न अस्ति वक्तिं अस्तेः पुषादित्वात्सिद्धे तउर्थग्रहणं वक्तीति वच्चादेशस्त्वं तत्र योरुभयोरपि ग्रहणं ख्यातीति प्रयोगस्य ख्यानामनुकरणं दाधेति वत् वैचित्र्या
र्थरतिष्वेदस्य पूर्वत्रापकर्षः सदस्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरिति वैचित्र्यं ईशेध्वे इडभावाथ्ययोगविभाग रतिनयुक्तं भाष्यविरोधात् ईडजनेऽप्येवेति भाष्यसंमतः पाठः आउः शा
सुअयं धातुर्वेदीउ नंतरमिति जस्यित्यादिसूत्रस्य भाष्यस्वरसः नमो वाकमिति वचं धृजिवाकः नम रतिवचनमित्यर्थः नमस्कारमिति यावत् प्रश्नस्मिहेकुर्महे इत्यर्थः धा
तुनामनेकार्थत्वात् श्रिजिअयं रंस्यादिरपि शीडोरुट् सोनादत्यतो झरति अदभ्यस्त्यादिस्योऽदिति च वर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते तदहं रति सस्यैवरुदित्वरादेशो दुर्लभ
उतो वृत्त अचीत्येतद्वहितेनाभ्यस्त्येति सूत्रमनुवर्तते तदाहपितीति भाष्येऽपि चेति इदं च हलः झरति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधातुकमपिदित्यस्याहत्वे दं लभ्यते ननु पूर्ववाक्ये न डित्व
मपि दुर्लभमत आह विशेषेति यथादिति आह धातुकत्वान्न वृद्धिः स्मरंतीति अव्यवहितति ड इडिधानमत्र वीजं शम्पमोर्वहुलं छंदसीति विकरणलुकिवेदे उदाहरणं उ
र्णेते उतो वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते आस्मतीति उर्णेते नुवद्भावेने जादेरित्यनेकाचरनिवा मोऽभावस्याग्निदेशादिति भावः नन्दाः अजादेरितिकर्मधारयात्वं च मीतदाह
अचः परादनि आदिभूतादचः परादित्यर्थः ननु त्रखंडेऽपि एष वलं स्यादत आह नशब्दस्येति एतत्स्यासिद्धतया नुवद्भावद्वित्वकरणतय हुद्या शास्त्रप्रवृत्तिसिद्धीयद्वितीयम्

योगस्यैवसाधुत्वात्वाख्यानालोत्तरखंडेणश्रवणपूर्वचारेणान्यवधानाच्चनशास्त्रेणतत्प्रसंगरतिभावःपूर्वत्रासिद्धीयमितिपूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेभनमित्यर्थःगहादि
 त्वाच्छःपत्पूर्वत्रासिद्धीयंशास्त्रंतत्रादित्त्वेरत्युपतिष्ठतेरत्यर्थस्तच्चपूर्वत्रेयनेनावेतिएवंचद्वित्वमिन्नेपूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थःद्वित्वस्यत्वमत्रासिद्धत्वंभवत्येवअत्रद्वित्वश
 व्देनषाष्ठमाष्टमिकंचाविशेषातल्लिंगादितिअन्यथाअनितेरित्यनेनकृतएत्वस्यद्वित्वेप्राणिणदित्यादेःसिद्धावुभावितिसूत्रंच्यर्थस्यादेवंचएत्वविधावस्यानुपस्थान
 मितिभावःविभाषोर्णःगाडुकुटादिभ्यइत्यतोडिदितिविजइडित्यतरडितिचानुवर्ततेतत्रेडागमएवविजइडित्यत्रतस्यैवसंभवेनार्थधिकारातअतःप्रौर्णवीत्यत्रनायं
 विकल्पःअन्यथापरमपिसावैधानुकमपिदितिबाधित्वानिषेधाश्चवलीयांसइतिइदमेवस्यादितिदिक्गुणोऽपूक्तेनाभ्यस्तस्येत्यतःपितीत्याद्यनुवर्ततेउतोद्वित्तिरित्यतोहली
 तिचउर्णतेर्विभाषासिचिद्वित्तिरितिसूत्रंनेटीतिचवर्ततेनिषेधविकल्पविधिविकल्पस्यफलितत्वान्नेतिनिवृत्तेर्वाऽहद्विर्वेतित्रयःपंचानांआद्यंनुवर्ततेपंचम्यंतद्वि
 तीयंषष्ठ्यंतविहोत्वोवेत्यतोत्वोवेतिवर्ततेचत्वेमितिमहाप्राणदेशप्रकरणदाहसइतिनोक्तंहलादेःपितरतिनाभ्यस्तस्येत्यतःपितीत्याद्यनुवर्ततेसर्वधानुकस्येत्यपिबो
 ध्यतेनउवक्येत्यत्रनअपृक्तइतितुनानुवर्ततेब्रवीतीत्यसिद्ध्यापत्तेःवक्तीत्यडितिप्रयोगस्थानामनुकरणेऽस्यस्वतंत्रस्यचविनिगमनाविरहादनुकरणमितिभावःदीर्घ
 रणःअत्रलोपइत्यतोऽभ्यासस्येतिच्यबोलिटीत्यतोस्लिटीतिचानुवर्ततेकितीतिकिंइयायनचपरत्वादीर्घेपिअभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनपरत्वाप्रवृत्तौइत्यउत्तरंदीर्घःनिष्ठस्यापत्तेःइत्यतुरितिननुइदअतुसितिस्थितेऽभ्यासदीर्घेयएवपिस्था
 चेबाडिरूपसिद्धिरितिवाच्यंअभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनपरत्वाप्रवृत्तौइत्यउत्तरंदीर्घःनिष्ठस्यापत्तेःइत्यतुरितिननुइदअतुसितिस्थितेऽभ्यासदीर्घेयएवपिस्था
 निवृत्तंनृसर्वर्णदीर्घःभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्पुनर्यएभावेइअतुरितिप्राप्नोतिअनंतरस्येतिन्यायेनतत्सामर्थ्येनयएवबाधोनतुदीर्घस्येतिचेन्नपूर्वस्येवविधौ
 स्थानिवत्त्वेनयणिदीर्घाप्रवृत्तेःआयन्नितियएआभीयासिद्धत्वादादतदसिद्धत्वप्रत्याख्यानेतुलावस्थायामडेवकर्तव्यःआउज्जदीनामितिचनकार्यंआउश्चतिसूत्रमट
 केतिकार्यंतेनएज्यतेत्यदौनदोषःद्विद्विधौधातोरित्यपकर्षेणस्वयोहसतीत्यत्रनद्विःअतोगुणइत्युत्तरंनादरतिकर्तव्यंतेनादीदित्यादौनपररूपंआयुनगित्यादौ
 वेदेतुल्यंइदसोदीर्घःआयन्नित्यत्रचान्तरंगत्वादहवायादेशःवृद्धौकृतायामिलोयणितितुनतत्रएरित्यपकर्षेणनेकाररूपस्येणोयणित्यर्थात्तदंचासिद्धवत्सूत्रन
 माडूयोगइतिसूत्रयोर्भाव्येस्पष्टंइणोऽणइतिप्रसिद्धत्वादस्यैवात्रग्रहणमितिभावःउभयतरतिपूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फूर्तिकत्वाद्द्वि

ति. भ. २५
ग्र. १०
२५

इति देशद्वययुगपदसंभवः यथाद्वयोरेकः प्रत्यक्षान्तरयुगपद्विन्दे शकार्ये प्ररितोऽविरोधार्थकस्यापि कार्यनकरोति तद्वदिति भावः एतद्विषये स्थानिवत्त्वं तु न आनुमानिके स्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानिवेपि प्रत्येकं त्रयोऽस्थानित्विमानाभावात् श्रौतमुवर्णयोरवेति बोध्यं स्पष्टा चेयं गीतिरुपसर्गादस्य तूखोरित्यस्योत्पत्तयत इत्यादेशुण् कृते प्रवृत्तिवारणपरभाष्येन च भांतस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादीकारस्य परादिवद्भावेने एत्वाद्भस्वादुर्बारास्पष्टा चेयं गीतिरुदके केवले इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं प्रयोजनं गुडोदकमिति भाष्यमुपादायां तादिवच्चेति सूत्रे कैयट इति वाच्यं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वकेशस्य अजसः शीकथं न च यथा गंगा प्रविष्टनद्याः गंगा ग्रहणो न ग्रहणं तथा तदैतः प्रविष्टा के स्यापितद्ग्रहणं ग्रहणमिति वाच्यं यथा परिच्छिन्नपरिमाणार्थं वाचकां नद्यादिद्रोणादिशब्दानामूनधिक्योर्न प्रवृत्तिरुत्थासर्वाद्युपादानैर्न किं - यमाणसंज्ञाया विनाशाखव्यापारं न नूनः धिके वा प्रवृत्तिरित्याशं क्यने दमदसोरिति ज्ञापकात् समाहितं तत्तुल्यन्यायादपि दीर्घविशिष्टे भांते च लैकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादिति बोध्यं मलस्यानुसारात्कचिन्यायानाश्रयणमिति न दोष इत्यन्ये परे सुवति घटितशास्त्रस्याहा यशोपबोधकत्वेन तस्य च विकृद्भविष्यस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनोक्तेन न स्यात्सिद्धिः किंच तत्र तादिवत्त्वेपि व्यप्रवर्गाभावेनोपसर्गात्परत्वस्येति अभावेनाभीयादित्यादि सिद्धिः न चोपसर्गस्येति सूत्रेऽयति परस्योपसर्गस्येति श्रुत्येत्तादित्यादावेकादेशो कृते व्यप्रवर्गाभावादयतावितिलत्वं न स्यादित्याशं कां तादिवद्भावेन व्यप्रवर्ग इति भाष्या संगतिस्मात्पूर्वपरात्तादिवद्भावे आर्थसमाजयस्तः स इति वाच्यं तद्भावेपि वारुवभेदाभावेनायति परत्वस्यानुपपादने इत्येकदेश्युक्तित्वात् न हि तेनानिदेशेन वाच्यं तदाशेषबोधनं शक्यं कर्तुं तस्मादेकदेशेनोक्ते तस्मिन्नर्थे परे लोकादेशेनोभयत आश्रयेनांतदिवदित्युक्तेऽच परस्मिन्नितिः स्थानिवद्भावाद्यं यवर्गरिति सिद्धांतिनोक्तं अतएवोभेदमभ्यस्तमिति सूत्रे ईर्त्तनित्यादौ नुम्प्रतिषेध एकादेशो कृते व्यप्रवर्गाभावाद्धारितः किंचाभीयादित्यादौ चार्णदां गमिति न्यायेन ह्रस्वे कृते लस्ये लस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्राप्तेर्नास्य निषेधस्योपयोगः इह मुपसर्गाद्विस्व इति सूत्रे कैयटस्य प्रयत्नव्याश्रयत्वात् तत्र न्यायाप्रवृत्तिरिति तेनोक्तं तत्तु इत्येवमप्यसिद्धा संगतिमिति स्पष्टमेव यदपि प्रोक्तं तदस्यैकादेशो कृते व्यप्रवर्गाभावात् न ह्रस्व इति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य अंतादिवद्भावेपि उपसर्गात्परत्वाभावादित्यर्थः साध्यैकदेश्युक्तिरेवार्णपरिभाषया सिद्धेः आउत्थेनेओत्थतेसमोत्थते इत्येतद्वारणाय तत्र समेयादित्येतद्वारणाय तत्र चाल इत्यनुवर्त्तते इति भाष्य

मये कदेत्युक्तिरेव आद्येषु पसर्गत्वेन तेन न्यायेन पूर्वह्रस्वस्यैव प्रवृत्तेः अतएवांतादिवत्सूत्रेऽभ्यासादीनीह्रस्वत्वेनांतादिवत्के पुनरभ्यासादयः अभ्यासादीनां तादिवत्के पुनरभ्यासादयः अभ्यासादीनां तादिवत्के पुनरभ्यासादयः अभ्यासादीनां तादिवत्के पुनरभ्यासादयः
कोपसर्जनह्रस्वत्वानि उपेयाय प्रोक्तानि अन्वात्रेत्याद्युदाहृत्य नवावहिरंगलक्षणत्वात् अन्तरंगह्रस्वत्वं बहिरंगत्वे विधाय द्रव्यं न च उद्देशह्रस्वत्वेन अन्तरंगमुप
सर्गसंबधोत्तरमेव प्रवृत्तेः वर्णाश्रयत्वादेकादेशे एवांतरंग इति वाच्यं तदपवादवार्णपरिभाषाया अप्यनेनोपलक्षणत्वं एवोभयतरस्यादरण्यहणानु
वृत्तेऽप्येकदेश्युक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तं किंचोद्देशे विवक्षितमभ्यासादिष्वगणयताभीयादित्यादेरनभिधानं सूचितं यदप्यंतादिवत्चेति सूत्रे प्रादितेन्यादावेकादेशादुक्त
रपदप्रकृतिस्वरविप्रतिषेधेन सचावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः नत्वेकादेशे उत्तरपदं परं भवतीति व्ययवर्गाभावमिप्रायेण सिद्धान्तिनोक्ते ननु चान्तादि
वद्भावेन परमिति पूर्वपक्षे एकदेशिनाशं किने उभयत आश्रयेनां तादिवदित्युक्तं साप्येकदेश्युक्तिरेव एवं न परं न सूत्रस्यैवोत्तरिणिसूत्रस्यैव च भाव्येऽस्योत्तरस्यैव
देश्युक्तिरेव निरूपितं च तत्र भाष्यप्रदीपोद्योते तस्य तत्त्वं अतएवांतादिवत्चेति सूत्रे उभयत आश्रयेत्यर्थं न्यायसिद्धमुक्ता तस्योदाहरणं न दत्तं नृनिर्गता च सोर्वा
नोक्तत्वाद्देः समेयादिति आडः प्रश्नेषोऽत्र बोध्यः भौवादिकस्येति इटकिटकटीत्यत्र प्रश्निष्ठस्याशीर्लङीति भावः इहाहं धातुक इति स्वरूपकथनं किति लिङी
त्येतावतैव सिद्धेः नित्यमधिपूर्व इति धातुसंज्ञानुपाठायेऽक्षणादधिरहितस्यैव क्रियावाचकत्वं तु काल्पनिकं तस्यास्यैव अधिरुपरिभावे उपरिभावश्च पठनेनिय
मिपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रभाष्यस्पष्टं ननु द्विर्वचने चीति निषेधादित्वा एव द्वित्वे उत्तरखंडस्य गादेशोऽधीगो इति स्यादत आह लावस्थायामित्यादि एवं च द्वित्वनि
मिज्ञान्निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचने चीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः गुणयादेशयोरिति पूर्वधातुः साधनेन युज्यते यश्चादुपसर्गोऽनेति सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्ति
तत्त्वादिति भावः साधनेनेत्यस्य कारकेण त्वर्थः उपसर्गोऽनेति संज्ञकशब्देन इति दर्शन इति अनेनारुचिर्वाधितान्ती जंतु तत्रैव भाष्ये एव मुपक्रम्य नेतृत्वात्
क्तिः निर्देशान्नेति अनेन हि निर्देशेन पूर्वधातुः साधनेनेत्युक्तन्यायो ज्ञाप्यते उपसर्गार्थे ननु पूर्वयोगः तेन पूर्वयोगादेवाभूयते निविशते इत्यादौ कर्मलकार
त्तनेपदयोः सिद्धिः नैर्विशदित्यादेर्न परस्वयोग्यादित्यादिक्रमेणार्थात्पूर्वमेव तदुसंप्रचानुरुधेन्यादेरपि संपूर्वत्वयोग्यात्पृथगेत्यादिक्रमेणार्थः अतएव न तत्र धातु
पसर्गयोः संज्ञासंतिडि अतिडि तिनिषेधात् ध्वनिजं चेदमुपपदमिति डि ति सूत्रे भाष्ये गोसंहाय इत्यादावपि सन्धान्यार्थविशिष्टाहृतोः कर्मण्युपपदेऽणिततः

निम्ना-
श-शे-
२९

संशब्दयोगगति समासे उपपद समासो बोध्यः साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वसाधनसंबंधः तस्मिंश्च तत्प्रयुक्तं कार्यमपि पूर्वमेवांतरंगत्वात् एवं च तदु-त्पत्त्यनंतरमधि-
संबंधे वा एतदंगमिति न्यायेन गुणदौ कृते यण घञ् ल्युडादयो व्युत्पसर्गार्थविशिष्टे सिद्धत्वे प्रतियादनाय पूर्वतदर्थसंबंधे मंतरंगत्वात् तद्व्यनिमित्तसमासात् पूर्वमे-
व एवं भावार्थनिर्देशे यिध्वनितं चेदं सुट्कात्पूर्वगतिर्गौ उपपदमिति डि-त्वादि भाव्येषु भिन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसंबंधरूपसर्गसंज्ञकशब्दयोगोत्तरमेव
अतएव अघञ् उदा अघोदेत्यत्र पूर्वमंतरंगत्वात् द्रुणे पररूपमिति संप्रसारणचेति सूत्रे भाव्ये परत्वादियडिति आउयेत्येत्यादिः अत्र वदंतिलावस्थायामडि-
ति पक्षेऽंतरंगत्वाद् द्रुवे तद्रूपासिद्धिः कथंचिद्वा एतदंगमिति न्यायलेपि अनेकाच्चाद्वयणयतिः नचाटोऽसिद्धत्वान्नयण अत्र पक्षेऽसिद्धत्वसूत्रस्य भाव्ये प्रत्याख्य-
नात् नच एरनेकाचरतियोगं विभज्य रणे यणि न्यनुवर्त्ताडादि सहितानेकाचश्चेद्यण् तर्हि रवर्णते एवेति नियमान्न दोष इति वाच्यम् शाब्दमर्यादयां लाभा-
त्तेऽङ्गरीत्याऽडादि सहितानेकाजिले यण एवाभावात् भाव्ये त्वसिद्धत्वसूत्रप्रत्याख्यानोऽस्य योगविभागस्य विध्यर्थतामाश्रित्यैतन्नामर्थ्या रायन्मित्यत्र पूर्वमाडित्युक्तं
तस्मादीदृशविषये पक्षयोः फलमेदायेड् धातोर्लोकेऽभिधानमेव संप्रसारणचेति सूत्रोदाहृतमध्ये यातामिन्यादि तुच्छादसंतत्रहि बहुलं छंदस्य माउ-योगेपी-
ति बहुलग्रहणात् इति तत्रोत्तरं परत्वादियडिति तज्माटिहृदिः नचाणानित्यः इयडेनेपितत्वात् अंतरंगयादृद्धाबाधेपिलक्षणान्तरेण निमित्तविघातेपि नित्यत्वा-
गीकारादितिकेचिच्चुलावस्थायामडिति पक्षेपि वा एतदंगमिति न्यायेनांगस्य तन्निमित्तभूतादेशानां च पूर्वप्रवृत्त्या न दोषः यथांतरंगानपीति न्यायो लुक्तं तत्र
योजकसमासादीनां च प्रावत्य बोधकः अतिप्रसंगस्तु अनित्यत्वाद् हारणीय इत्याहुः गाडादेशादिति न्यास्यमानं मन्त्रारण्यमास्याजहतीति हाकोग्रहणं न हाजेत्याख्य-
नात् रीडेयुडित्यतः कितीति वर्त्तते आ ईधातुक इति न्वाधिकृतं ईयतीत्यनर्ह इति च वर्त्तते इकस्मरणे इ एवदिक इत्यादौ विशेषणार्थः ककारो केचिन्निमित्तं अति-
एव भाव्ये रणे गालुङ्गित्येन प्रकरणे रदं पठितं अधीयन्ति ईयडिः सवर्णदीर्घः राघवयोरित्यधीगर्थे निषधीकेचिदिति अत्रारुचिबीजमटआभीयत्तयाऽसिद्ध-
त्वेनानेकाचत्वाभावलीवस्थायामडिति पक्षेपिलक्षणानि निमित्तत्वादट समीनाश्रयत्वेन स्थानिनामादायवासमानाश्रयत्वेनासिद्धत्वं सूपपादं ईदृशप्रयथमेसिद्धव-
त्सूत्रमावश्यकमेव अतएव तत्सूत्रे भाव्येवार्जिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिं कृत्वापि आरम्यमाणेस्मिन् सूत्रे इत्याद्युक्तं सर्वथा प्रत्याख्यानेतुं अस्मत्सूत्रमथमपुरुषवद्

वचने नभिधानं स्त्रीकार्यं अस्यार्द्धधातुकेन प्रयोग इत्यजधातावुक्तं जुस्वेति एवकारसूत्रत्रयप्रमाणे लिट्चलिअशिखीत्यादावर्थवान्नयामित्यंङित् इत्यतोङित्तर
त्यनुष्ठत्पासिद्धे लङ्ग्रहणं लङ्ग्रहावेनैतदप्रत्ययार्थं विधाशिशोः स्कोरिति सलोपेयाभादित्येव ह्रस्वमिति विशेषोदात्तनायदिवचनमुदाहरति यायातामिति लिङ्
सलोप इति सलोपः पारस्पर्येण गतिस्थायुमास्थेयत्रपिवतरेव ग्रहणमेव सिद्ध्यति प्रणिदातीति घुत्वाभावाच्चेवेविभाषेति वैकल्पिकं एतत्सर्वधातुकमात्रेति
मानत्राद्येव धातुसंस्थानत्वमिति स्याज्जदेव स्वस्वशब्दित्वप्रयोजनकथनावसरे कर्त्तिकमिदं संस्थानत्वं संस्थानशब्दो न स्ववाच्ये जिह्ममूलीयो बोध्यते यद्वा संस्थानत्वं
शब्दे संस्थानशब्दः शब्दपरस्वज्ञावश्चतदर्थ एव तदाह संस्थानो जिह्ममूलीय इति अन्यथाऽस्मान् चित्तस्य दुर्कारत्वेन भाष्या संगतिः प्रमाणानां सामान्ये यस्याताच्चाद्धा
तुकमात्रे प्रयोगाभाव इति भावः नटः स्यात्तीत्यादौ तु जिह्ममूलीयो मवत्येवेति दिक् संपूर्वस्येति सार्वधातुकेऽपि नेति भावः संस्थेति प्रयोगस्तु च लिङ् एव नास्येति घुप्रकृ
तिमाडिति भाष्ये याप्रदिति भावः अयमंतीति शिष्टैरिति शेषः अत्रार्थेन भाष्यानुग्रहः विदरति यंचमीविकरणव्यवधाने लट्सतः परत्वा संभवादाह वेनेरिति अ
कारांतन्निष्पन्ननादिति आम्संक्रियेनेति शेषः तदुक्तं भाष्ये निपातनादगुणत्वमिति विदं कुर्वेति शिष्टशब्दप्रकारेण जातीयकमित्यर्थस्तदाह पुरुषवचनेरिति
तयोर्जातीयकमुच्चारणमिति भावः कर्तृत्वपरस्मैवदेतुविवक्षिते एव लोकाविवक्षानुसारकेति शब्दादित्येकेते अप्यविवक्षिते गंतरीयकत्वादेवेत्यन्ये लोट्
कारणसामर्थ्याद्विवक्षित एव अत एवोषविदेत्यामूविधानंतत्रापि व्याख्यानादुपजागृसाहचर्याच्चास्थिवपरस्मैपदिनो ग्रहणं गणकार्यस्येति तनादिसाहचर्य
एतद्गुणस्थस्यैव कृत्रोत्रग्रहणं क्रियासामान्यवाचित्वेन च ययोग्यतया तस्मै वात्रानुप्रयोग इति भावः भाष्ये कृग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानादत्रार्थेनान्यर्थमप्युक्तं
नविश्वसेदित्याद्यार्थमेव ज्ञापिते पितृचारितार्थभावाच्चेत्यन्ये अत उत्सागमहनेत्यतः किं नीतिनित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति उत अत्र प्रत्यादित्यत उत इति चा
नुवर्तते तपरस्वसामर्थ्यादिति इदं स्थानिवत्तूत्रे भाष्ये स्पष्टं उदबोद्धामित्यत्र वृद्धिवस्त्रस्य लक्षणस्येति न्यायेनाप्येतद्धारयितुं शक्यं विकारभेदकृतलस्य भेद
दानाश्रयण इति केचित् तत्स्थानिक इव तत्स्थानिक स्थानिकेपिलोकन्यायेन तत्त्वबुद्धे स्वस्थानिकादेशा स्थानिकादेशास्तलस्य भेदानाश्रयणेपि स्वस्थानि
कादेशावयवस्थानिकादेशास्तलस्य भेदानाश्रयणे मानाभाव इति स्थानिवत्तूत्रस्य भाष्याश्रयं परे कुर्वेति सत्रहल्लिचेति दीर्घसुननभकुर्धुरामिति निमित्ते

न. भा.
श. श.
२२

लुकोऽसिद्धत्वादितिसार्वधातुक इत्यस्याभावेऽपि उकारो जातः गावयवकरोनेरतउदित्यर्थात् अंगसंज्ञायाश्च लुक्पि प्रत्ययसंज्ञाणेन युक्तेरनाकाविन्यादिसूत्रभाष्ये
स्वीकारेण सार्वधातुकग्रहणं स्पष्टार्थं एतन्मूत्रशेषस्य मिदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात् कुर्वीतीति भाष्यत्वे कदेश्युक्तिरिति बोध्यं
इति सिद्धिर्धातोरिति सूत्रं पदस्येति चानुवर्तते पदांतस्येति किं वेत्ति चर्त्तस्यासिद्धत्वाद्दोष्यत्र असौ रिति शकं ध्वदित्वात्पररूपं अत्र सार्वधातुके इति निष्कर्षः अ
द्धे धातुके तस्य भूभावात् इहासासेन्यदौ अत आदेरिति दीर्घपरस्य लोपेऽपि स्यात् न भावात् अस्य सार्वधातुके एव सत्वाच्च आसन्निति आयन्निति वत् उपसर्गपरस्येति
सस्य विशेषणं नेन प्रादुरासीदित्यनपत्वं अस्तेः किं अनुसूतेऽनुसूतस्याप्यन्यमानुसेय इत्यत्र शुभादित्वाद् किं लोप इत्युलोपे सकारनिरूपितोपसर्गत्वसत्वेन
सत्त्वापत्तेः मृजेर्द्ध अत्रास्या ध्वीयस्य च मृज् इत्यस्य ग्रहणं व्याख्यानात् लुक्चि करणपरिभाषात्वमित्यत्वादत्र न प्रवर्तते धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषाल
व्यमर्थमाह धातुप्रत्यये इति तेन परिमृड्यमिज्यादौ न अजादाविति आद्यं शोयस्मिन् विधिरिति परिभाषासुभ्यर्थानुवाद् मृड् इति हेर्धिः यत्त्वष्ट्वजश्वानि प
रत्वादितियुगपत्प्रवृत्तौ द्वयोः स्वस्वनिमित्तानं मर्यासंभवस्यो विरोधोऽस्तीति भावः रुदश्च यंहलदेः किं व्यत्यरुदिपंचभ्यः किं अजागः पितरति स्वरूपकथनं अप
क्तापितोऽसंभवात् न स सु इत्यत्रैव तन्निवृत्तेऽस्य सार्वधातुकस्येत्येव अरुदितामिति नामादिविधो धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन निर्वृष्टपरिभाषानपेक्ष
णार्थं नरं गत्वा नामादेयत्वं तद्वद्वदं पादः पदिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रकृतीति प्रत्ययविशेषाये स्यात् सुडपेक्षयांतरं गत्वा दितश्चेति लोपेऽपि सुधी व्येः प्रासयोः अंतरं
गत्वा या सुडित्यर्थः सामान्यधर्मापेक्षया त्रापेक्षया कश्चिद्विशेषधर्मोऽधिको निमित्तको दौ यत्र विशेषाये स्यात् त्रैः सितं जगौ च हिरं गमिति तदर्थः रुदादि
त्वं सार्वधातुकत्वं च स्यात् सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीति चेध्यं
वस्तुतद्वद्वहिरं गत्वं भाष्ये क्वापि नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितं तस्मान्नित्यत्वादत्र या सुडि कृतेऽप्युक्तत्वाभावेनाडीदोः प्रासभावेन तयोरनित्यत्वा
दित्यन्ये सुविनिर्द्ध्यः सुपीत्या गंतुनेकारेण कृषसंप्रसारणस्य ग्रहणं सूतीति क्तिन्नंतं समेति यचाश्च जंत साहचर्येण तस्यापि कृदंतस्यैव ग्रहणस्य पूर्वधा
तुरुपेति द्वित्वात् पूर्वप्रत्वायेदं यत्वे कृते इति युपि भूतो हिरुत्वात् ते इति भाष्यादिति भावः यदि तु सुपि संचंधिसस्येति सूत्रार्थः म्याससोपिसुपि संचंधीमवत्येव

न हीयते प्रयोगसंबंधित्वादिन्युच्यते तदा यत्वात्पूर्वद्वित्वेऽपि न दोषः इदमेव युक्तं पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धं तात् अतएव भाष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यत इति प्रसु-
 रः पाठः अन्यथा भाष्यस्य नार्थक्यं तत्संबन्धिनः यत्त्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिति सूत्रे निरूप्यताच्चेति अस्य चोपपत्तिरूप्यामावाहिति अर्थवत्पुनरुप-
 भाष्यद्वित्वेऽप्यन्यथैकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वं दुर्वारमेव अभ्यासस्य नार्थक्यं नापि समुदायस्येत्यत्रैव सूत्रे दयतेर्द्विगोत्रसुट्कादित्वाच्च भाष्यस्य अनेन
 उपपत्तिरसमास इत्यत उच्यते सर्गादिनिवर्तने नो एतदिति च अत्र समीपार्थक्यं तदप्यस्य सप्तम्या विपरिणम्या नितेः समीपे योरैकस्मात्तस्य एवमित्यर्थः
 समीप्यं च बहिर्मेव व्याख्यानात् प्राणिनां त्रैकादेशस्य परादिवत्त्वेनानि तेरव्यवहितत्वेरेकस्यासिस्थानिवत्त्वं तु न पंचमी समासस्य नित्यत्वात् पर्यायिनीत्यादौ यथा
 रणस्य त्वं चान्न एव अन्यथा उच्यते प्राणिनां त्रयदांतस्येति प्रतिषेधवाच्येऽपि स्यादिति भाष्ये स्पष्टं अंतर्गत्तु सूत्रं हे नार्थं अंतर्गत्तु वाद इति यद्यप्यंतर्गो-
 हस्य स्यत्यप्यवाहविषयं प्रकल्योत्सर्गाणां प्रवृत्तेर्न ग्रामस्ये कुलायेत्यादौ प्रवर्तत इति तृतीयादिष्विति सूत्रकै यदोक्तं त्रीत्या प्रकल्यवाच्यं दविषयमुत्सर्गा-
 भिनिविश्रुतेति भाष्ये कन्यायमूलकेनोपजनिष्यमाणो व्यपवाद इति न्यायेन ददतीत्यादौ अंतर्गोप्यं तादेशोचर इति त्रीत्यादौ नायं अनत इत्यपकर्षात् अतएव प्रतीतिष्वंती-
 त्वात्तौ मजागोविचिणल्लभ्युदासेन द्विविषयस्य डि-त्युदासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं विरत्रैतच्छब्दकल्योविना जागृविः इति रिता यद्युच्यते प्रातिपदिकं ॥ ३
 एतद्विषयपाणिनेरव्युत्पत्तिरस्यैव सत्वात् अत्रौणादिके विनिति चिंत्यं एतच्छौणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यते विग्रहणसामर्थ्याज्जागृवैल्लक्षणं तरेणापि गुणेनाकिमु-
 न गृह्यते शुद्धिर्वापरस्यात्र ग्रहणं किंप्रसूतो न नासिक इति भाष्ये स्पष्टं निषिध्यते इति जागरक इत्यत्र गुणे कृते उपधाद्विमुनविणल्लप्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्या-
 जागर्तेर्गुणोऽप्यवाहविषयकत्वं नात् यत्तु गुणोत्तरं द्विमात्राभावे एतज्जापकमाश्रित्य स्येनेति सूत्रे जागृग्रहणं न्याज्यमिति तन्नासतिसंभवे सजातीयायेत्यतैव ज्ञापक-
 स्योचितेत्यर्थस्य जागृग्रहणेन ज्ञापनादित्याहुः अय इति सूत्रस्य भाष्यस्य तु सामान्यायेन ज्ञापकत्वे एव स्वरसो दृश्यते इदं हरिद्रस्यासौ चो ह्रस्वः इह ल्यघोरित्यस्यापवाद-
 आर्हधातुके लोपविधानात्सर्वधातुके एवेदं आत इत्यनुवृत्त्या लोपोत्तरं न स्य प्रवृत्तिः अनयोरात इति आसाहचर्येण भाष्येऽप्यन्यस्यैव ग्रहणं प्राप्तीत्यत्र न दोषः तत्तु इ-
 ति कास्त्रयपादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं ओरत्येवेति ओकारस्य विवृत्तत्वेन यत्त्वलाघवादिति भावः आलोये इति आर्हधातुके विवक्षिते लोपेऽपि ओविधानसामर्थ्या-

श. शे.
ति.
२३

देवभूतपूर्वगन्धकारांतत्वमाश्रित्यल आदेशरतिभावः। आग्नेतिपक्षे रतिभावः इदं मतं वस्वेका जदिति सूत्रभाष्ये ध्वनितां कैयटेन स्पष्टमेवोक्तं। सनि एवुलीति। अनंतस्ये
तिन्यायेन चार्त्तिकप्रामस्यैव निषेधेन दिदरिद्रिषतीत्यत्रातो लोपो भवत्येव दिदरिद्रिषतीत्येके दिदरिद्रासतीति चेति भाष्यात्। अदरिद्रासीदिति। अयं प्रयोगः इदरिद्र
स्येति सूत्रे भाष्या इत्येके रति। धिचेत्यत्र सिचो ग्रहणं कर्तव्यमिति चार्त्तिकदिति भावः। भाष्यमिति। इष्टमेवेतच्च काधीति भाष्योक्तेः। सिचो नुवृत्तेरभावो पूर्वकरणं चेति
ष्टावहमिति तद्वाचः। तिप्यनसे अनसे किं। सलिलं सर्वमादरं। आदरितलडि-तिप्यनसे रूपं। बहलं छन्दसीति इदं न। सिपिधा। सिपिवेत्तेवदत्वविकल्पे सामान्यसूत्रेण
वरुत्वे सिद्धे धातोस्वरिति दधेन्युतरार्थे शासरति। अङ्गयोग्यस्यैव शासर्यहणराशास्ते इत्यादौ नेति भाष्ये स्पष्टं। शाहौ इत्वापवाहः यद्यपि पूर्वसूत्रे शासर्यवयववष्ट्री
तत्त्वपीहोपधापदनिवृत्त्यास्थानवष्ट्रवयवचेति। अतएव दीधीवेचीति सूत्रे दीधीवेयोः छान्दसत्वादिति भाष्यं जसित्वाद्यदिति सूत्रे वासिवशी छान्दसाविनि भाष्यं च यी
वर्णे मोदी। तस्यैवोरित्यत्रो लोप इत्यनुवर्तते। यिश्च रवर्णश्चेति द्वंद्वः यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थस्तदाह। यकार इति। नित्यत्वादित्यंतरंगत्वस्याप्युपलक्षणं टेरेत्वमिति।
अचः परेस्मिन्निति सूत्रे आदीधे रति भाष्यप्रयोगादिति भावः। आदीधयते पूर्वलि अंतरंगत्वेन लिलोपात्पूर्ववीवर्णयोरिति लोपे आदीधक इति सिद्धं। यत्तु नाग्लोपी
निसूत्रे भाष्ये च र्यहणसामर्थ्याच्च मेयीन्युक्ता। तत्तु अंतरंगत्वमनालोप्या एवं चोतरंगपरिभाष्या अनित्यत्वे एतज्ज्ञापकं इति बोध्यं। एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्याच्च यमाले
इवर्ण एव लोप इति हरेत्ताद्युक्तमप्यासां वेचीडोऽनंतरंगः शास्त्रेति पक्षे ते रति जसित्वाद्यदिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। वसस स्ति। जसित्वाद्यदिति सूत्रस्य भाष्यस्वर
साजुससिधातुरत्रास्तीति प्रतीयते तत्रैव कैयटेन सशास्त्रस्वमेरत्येके पठंति। तत्र श्रितयानिर्देशेन शास एवार्थमेवात्युक्तपाठ इत्युक्तं माधवो नुसेधीतुमूलपाठः। तदनुसारेण
वपं च नं छान्दसत्वात्तिः। असः। असदिति सिपिधातोरिति वारुः। संगीति। इदित्वा नुमिस्वरितिसलोपे श्रोत्ररीतिपक्षे तत्त्वपः इत्येके रति। असा रुषिषी अंगुहस्येन नरा इति सूत्र
भाष्यविरोधः। तच्च न्यभाष्यादप्ययमप्राभाषिकः। अन्यथा बहूनां सन्निधाने बहूनामेवेति पक्षे सखा धाता विवाचापि दोषान दनुक्तौ बीजानापतिः। वक्ष्यतां। अस्य भाष्या
यो प्रयोगः साधुरेवा उद्धृति संप्रसारणादित्वत्वं जज्ञत्वष्ट्वेति। अवडिति। लडि-हल्लुक् इति लोपे पत्व जज्ञत्वचत्वानि। औष्टां। संप्रसारणे जादित्वा दौटाप्यपि ल्य
वरण्यामडिति पक्षे अङ्गप्रोति। तथापि भाष्यजादेरपि तेनाडि धानान्नोष्ठा तत्त्वसे ऐज्यतेन्यादिसिद्धयेऽमेवाश्रित्य आटः प्रत्याख्यानाच्च। चर्करीतं चेति। चर्करीत

यजुहोतीत्यपि स्यादत आह परस्परतिवधेति आहवक्यम्यादस्य तत्र नान्यथाप्यप्रस

मिति यङ्लुकः संज्ञातेन न दंत ग्रहणं सामर्थ्यात्किं रतिं चर्करीतांतमिति समेभाष्योक्तेः। अदादाविति तेन यङ्लुगं जाच्छवेव न तु तद्गणप्रयुक्तः स्यादिति शेषोक्तं
परस्मैपरिण उपक्रम्यास्यण ठादस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोध्यं। इत्यादादयः। भाष्यमिति। नृतीयाच होरित्यत्र। दानं प्रसिद्धं चेद्विप्रोप्यमाणकाष्ठादाविति प्रसन्ननिचययेया
हाहविषयेति। जुहुत इति। श्लोः परमिमित्वाभावेन शस्त्रेन स्थानितयाऽजादेशत्वाभावेन च स्थानिवद्भावेन शस्त्रमाश्रित्य न गुणपरत्वादिति। हुश्रुवोरित्येतदपेसा
येति भावः। मियोन्या। गमहनेत्यतः किंतीति वर्तते। अभ्यस्येत्यनुवृत्त्या सार्वधातुक इत्यनुवृत्त्या बाभात इत्यादौ न दोषः। एादीर्घाच्चरणमुत्वाया उदोष्ठ्या अंगावयवौष्ट्येति
अगताविति आदिः। ते समीर्ण इति यथा स्यादिति तत्र। शृद्दहस्वविधानस्य कित्येव फलमिति सूचयितुं किंतीति गुणभावे वार्णदां गमिति यणं जाधित्वेत्वापस्य गुण एव न वि
कल्पितः। मृजामित्वा बहुवचनादाद्यर्थो वगतिः निजामित्यतस्त्रयाणामित्यनुवर्तते। ईहत्या। आसाह चर्यादभ्यसांशेऽपि सार्वधातुक एवेदं जहातेत्यभ्यस्येत्यनुवृ
त्त्याऽस्य लोपायीत्यस्य च सार्वधातुके एव प्रवृत्तिः। दंत इति। अघोरिति प्रतिषेधादीन्वाभावे आभ्यसेत्यालोपः। अदात्। गतिस्थिति सितो लुक्। दधसु अक्षंतस्य च शरत्स्य
नुवृत्तिसामर्थ्याद्विरुक्तग्रहणेन धरत्येव सिद्धे दध इति स्पष्टार्थं दधंतस्येति किं। दधाति। नन्वाहोपस्य स्यानिवत्त्वाहृत इत्यादावपि न स्यादत आह। च चनेति। पूर्वत्रा
मिह इति। एवं च वामनादीनां वचनसामर्थ्याश्रयणं वृथेति भावः। निजं त्र। श्लाविति किं। निनेज। कपिंजलाधिकरणस्यापस्यात्र शस्त्रेऽनाश्रयणबोधनाय त्रंवाणमिति
मृजामिदित्युत्तरार्थं। अत्र तु नोपयोगः। गणंतेपाठेन त्रंवाणमेव निजदित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। नाभ्यस्य। अभ्यस्य किं। द्वेषाणि। अचि किं। नेनेति। पितीत्युत्तरार्थं
अत्राधिलीडुति। ओविजीत्यस्येवेति। तौदादिकस्य रौधादिकस्येव च तत्र ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः। अभिजिहतीति। अत्रापि स्यादसत्त्वादित्वं। दप्रतीति। यलोऽचः
परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वालोपो व्योरिति यलोपो न यलोपस्यानिवत्त्वनिषेधसु लोपरूपाजादेशस्येवेति हिक्। ऐय इति। हित्वेऽभ्यासस्येत्वेदयडि उत्तररवंडे गुणपरत्वे ह
त्वादि लोपे विसर्गे आट्टवृद्धिः। ल्यवस्थायामडिति पक्षेऽपि बहुलं छन्दस्यमाडि। निवहुलग्रहणात्तदुत्तरमत्राट्ट। बहुलं छन्दसीति सिद्धेः तिपिपन्वीत्येवमिति ग्रहणात्
ज्जायका लोके प्रयोगेऽपि छान्दसप्रकरणे पाठात्कविदेव लोके साधुत्वं न सर्वत्रेति बोध्यं। अतएव कलकसूत्रे भाष्ये उक्तं अर्तिप्रवृत्तिश्चैव लोके लस्यत इति प्रकाशितं तस्म
पीडुधातावुक्तं। केचित्त्विन्यादिना। दधंत इति। च संसरति वन्नदीर्घः। जजायादिति। ये विभाषेत्यात्वां जिगीत इति। बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं। ईहत्यघोरिति वादति

नित
श-मे
२४

जुहोत्यादयः। दिवउदित्मृदिनोवेति। न्यायामिदिकल्पार्थः। सेसिचि। सदस्यकारोऽविवाहितः। असिचि। तिर्य्युदासात्सादेरित्यर्थः। लोभोयथातथातीवसहेत्वन्निरूपितं
तमिरि। नियमपिप्रतीधानोपिचकार्यरूपापिप्रकृतेतुमैरेवग्रहणं। वूरणगुणेति सूत्रे सुहितार्थशब्देन तृतेरेवग्रहणस्याकरेउक्तत्वादिति भावः। जेतुरिति मृच्छत्युक्तमि
तिगुणवाजंभस्वित्येत्वविकल्पः। दीजेयुडा। उमयनिर्देशोपंचमीनिर्देशोवलीयानित्यचीतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीतदादिविध्यर्थेन्याशयेनाहाजादेरितिउत्तरार्थवसप्तमीत्यपि
बोध्यंयुटिकृतेषितस्यासिद्धत्वेनयणमाभिमाशंक्याह। नुयुटाविति। मीनाति। अत्रैचरतिउपदेशरतिचवर्तते। उपदेशापदंचतदुत्तरकालपरं। एचरत्यस्यविषयेस
तीतिशेषः। एवंैवोविषयेसतिउपदेशेनरकालेएवआत्वमित्यर्थः। स्पष्टंचेदंभाष्ये। एवंचाशित्तीत्यनुवृत्तेः। कलंचित्यमितिपरो। लीलीडोरिति। न्यादिगधृवीयुध
निरनुबंधः। परस्मिपदी। स्वादयदतिगणसूत्रेमेतन्नाष्टुदृत्यारभ्यघोडंतादृत्यर्थः। ओदितरत्यतिदेशः। सकर्मकरतिअत्रमानंतुचिंत्यं। षोता। अंतकर्मनाशनेषते
ति। अत्रपाठेप्रमाणप्रयोगमाह। द्युतयामेति। पक्षान्तरंरति। परेतुनित्येषुशब्देषुस्थान्यादेशत्वानुपपत्तिमाशंक्यबुद्धिविपरिणमेनपरिदृत्यएवजहिअपवादोउत्सर्गक
तंम्राजोतीत्याशंक्यनापवादोउत्सर्गकतंभवति। यदयंशब्दनादीकांश्चिच्छितः। करोमीतिश्वनः। शित्वस्यज्ञापकत्वात्। स्थानिवत्सूत्रेभाष्येनचपित्वमिदमनियमार्थंशि
त्वांनित्वसामर्थ्यादेस्तत्सिद्धेः। तद्व्यापुदमार्थंश्यनः। पित्वेतुपित्वादेवानुदात्तत्वेत्सर्वधातुकातुदात्तत्वेचधातुसुरेणैवसिद्धेः। किंतेनेतितरोशयः। नूवताब्दीत्यदिवि
षयेचानशिप्रकृतेराद्युदात्तार्थंनित्वमितिवाच्यम्। अन्यत्रविकरणेभ्यदसुक्तातत्रस्यस्वरप्राप्तेः। नचतस्यापितन्नामर्थ्याद्वाधः। तद्वाधकल्पनापेक्षयाऽग्निदेशप्राप्त
पित्ववाधस्यैवचिन्त्यात्। वाहतुरत्यस्यानेकावःसखेतत्रधातुसुरेणासिद्धेर्नित्वस्यावश्यकतयातन्नामर्थ्याभावेनपित्वमिदमनियमार्थंशित्वस्यावश्यकत्वाद्वाध्यासंगतिर्ये
ष्टेवभट्टिप्रयोगेनुवाशब्दस्यैवार्थतयाकामयमानेवनतुतथाकिंतुछलनार्थमागतेत्यर्थान्नदोषवृत्तेनुवृत्तवाहतावितिकेशोकवाहत्तशब्दसुपेवोदरादित्वात्पित्व
नित्वयोरविशेषमुक्त्यचनशिविशेषंप्रदर्शयत्। कैयटस्याप्यनेकाचोधातोरत्रगणः। भावेएवस्वरसः। नचज्ञापकत्वान्नियमार्थत्वेलाघवंसर्वधानुपपन्नंनैवज्ञापक
तयानियमार्थत्वेत्सपकत्वस्यैवासंभवात्। किंचनियमार्थत्वेएकत्रैवातिदेशवाधोज्ञापकत्वेतुअनेकत्रैतिनियमएवयुक्त इत्याहुः। क्लेदेरिति। अतएवक्लिनेशुकमि
विप्रयोगः। तशब्देरिति। सचात्रात्मनेपदप्रथमैकवचनंपदेस्यैवसंभवात्। अवीधीति दीपजनेतिचिण् युधमिद्धतीति। व्यत्ययोबहुलमिति सूत्रभाष्येतुप्रतीपमन्वउ

मिर्युध्यतीत्यत्र न्ययेन परस्मैपदमित्युक्तं। एतद्वाच्यविरोधादनुदात्तप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिंत्यमेवा अकर्मकरति। अकर्मकोपीत्यर्थः। अतः सजियुज्योः सक
 र्मकयोः कर्मवद्भावश्च नित्यकर्मवत्सूत्रस्य वार्तिकेन न विरोधः। स्वष्टेति सजिह्वशोरित्यम। एवकारादर्थोत्तरे राधः श्यन्नस्यादत आह। भिन्नेति। अतएवाकर्मकादिति
 सार्थकं। उदाहरणमिति। तथा च दृष्टवित्युपलक्षणं। अतएव राध्यनोदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। हिंसार्थस्येति शत्रुमपराधोती
 त्यादौ हिंसात्त्वर्थदर्शनात्। चुरादिश्चेति। ज्ञेयइति शेषः। तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः। श्लिषरतिप्रतिप्रसवविधिसदाहा। अत्रापवादइति पुषाघडः स्वन्येपुषा
 दयोः वक्षाशाः यद्वा वक्ष्यमाणनियमपर्यालोचनयाऽनालिंगने चरितार्थस्यादोयमयवादइति भावः। सिक्कलंदर्शयति। आश्लिष्यत आश्लिष्यति। अत्रादादेशस्य लो
 द्वासीतिलेपयोः सिद्धिरिति भावः। रंघतुरिति। परत्वान्मुमिसन्यक्तित्वान्नलोपनशोः षां॥ नभाभूरत्यतोनेति वर्तते भूतपूर्वेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नूनाप्रापितनिषेध
 स्यैव कादिसूत्रेण निर्दिष्टमिति मतेना ह दुद्रोद दुद्रोहिथेति वस्तुतो दुद्रोहिथेत्येकमेवरूपं न्याय्यं। आगणं नादित्यत्वस्य ते स्युगिति सूत्रमत्र ज्ञिगामिति तन्न अस्य
 निवर्त्तनेनात्मनेपदे तडि तस्य चारितार्थ्यं तदाह दाहे पठितइति दिवादावेवेत्यर्थः युषरूपलुपेति पाठः उदितालेखं स्वकप्रमारात्तु दान्तादिविरोधात् नृहपाठर
 तिदिवाद्यंतर्गणपुषाद्यवित्यर्थः श्यन्नर्थइति एवं च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्तइति भावः अत्र गणेनुटच्छेदने इति पठति चुरादौ च। चुरादेशेर्न्यएयंतत्वाच्चाटनीत्यस्य सिद्धि
 र्भाष्ये श्यन्नश्रुतिग्रहणं दृष्टव्यं तद्वद्वहणं ते दीर्यं तेवेति भाष्यात् दृधातुरप्यत्र बोध्यः तदाह भादिवराकृति गणइति इतिदिवादयः सुरासंधानं सुरोत्पादवप्रकारः सुन्वर्तिले
 पश्चात्स्थितिर्वाउलोमः सुनुइति उतश्चेति हेर्लुक् सुनवानीत्यत्र दुश्रुबोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः। सुनेति स्यन्नरपरेत्यतोनेति वर्तते सन्नामिसुसूषतेरप्रत्यये भिसुसूषित्य
 दाहरणं अन्यत्र लौटिल्योरेवेति स्थितिर्वाभाष्ये सति च नियमादेव तदभावसिद्धेः विभाषाचे च जोरिति सूत्रात्कुरित्यभ्यासाच्चेति सनलिटोर्जरित्यस्य सन्निहोरिति च
 नुवर्तने अतश्च संदृसनिवेत्यतरद्वेति लिङ्-सिचोरिति सूत्रं चानुवर्त्तते न च लावस्थायामटिसंयोगादित्वाभावादस्मरिष्टेत्यसिद्धिः संयोगादेरितिकर्मधारयोऽगस्येति त
 द्विशेषणमिति संयोगसंज्ञासूत्रभाष्योक्तयस्यैव गाद्यवयवसंयोगात्परस्य ऋकारस्येत्यर्थः। दसिद्धिरेवेति वाच्यम् अत्र सिजनुइति सा मर्थ्यनाडागमे भूतपूर्वसंयोगा
 दित्वादायशस्त्रप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् अतएवास्मर्यतेत्यादौ गुणेर्त्तीति गुणसिद्धिरिति दिक्कृदिनिषेधादेव सिद्धेववर्थग्रहणं निगमएवेति नियमार्थतदाह

तिस्त्र-
३५
३५

तिनेतिलिङ्मिचोदतइतिइडसनिवेत्यतइतिवर्ततेनसिडि इतइतिदीर्घइतिवर्तते अवरीष्टेतिइतोवेतिदीर्घः प्रहिलो नीतिगुणस्यस्यानिवत्वाद्दिनुशब्दोत्रपूर्वत्रा
सिडेनस्यानिवदित्यस्यतस्यदोषः संयोगादिलोपेत्यादिनानिवेधात्स्यष्टं चेदं भाष्ये बहिरंगपरिभाषा तुत्रैवादि केतरंगेनेत्यसच्छदावेदितेहेरअचडीतिपर्युदासोन्याय्यः।
आपुवंतीतिसंयोगपूर्वकत्वाद्भुवोरितिनियणउतश्चेतिहेर्लुक्नराधोअतइत्यनुवर्तमानैपिसामर्थ्यात्परत्वलभ्यार्थबाधः आभ्यस्तयोरातइत्यनेमंडकस्युत्पाआतइत्यनु
वृत्तिर्वाअशुअयंपरस्मैपद्यपीतिउपदेशोऽत्वतइतिसूत्रस्यभाष्यस्वरसः अश्रोतेश्चतस्मान्नुडितिवर्तते अशोरितिवाक्येः प्रतातिव्याहृत्यर्थं भुनिदेशः इहाप्याश्री
युतइतिसदेः परस्यलिटीतिसूत्रस्थः परिक्रमजइतिभाष्यप्रयोगोदेमतुरितिअतएकेतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगश्चेहमानंदंभेश्चेत्यतएकेतिसूत्रेभाष्यवार्तिकं सु
धेकरादयइतिआत्रारुचिबीजंतुश्रंथिग्रंथीत्यत्रलिट्पदस्यकिन्पदस्यचकर्तव्यतापत्यागौरवमितिममतुव्याकरणंतरेष्यसंयोगादितिकित्प्रकरणएवैतदि
तितयोर्कर्तव्यतास्यैवअतएवभाष्येप्रथमोपस्थितएलंविहायदेभतुरित्युदाहृतंदंभेश्चेत्येत्वविधायके॥तपअत्रन्योऽपंसेद्धः छंदसीतिगणसूचं इतिस्त्रा
दयः आर्द्धधातुकेरंतिवरीभृज्यतइत्यत्ररीकोरेफस्यननिवृत्तिरभ्यासस्यनैरर्थक्यात्समुदायस्यतुनभ्रस्त्वितिप्रयोगस्येदुरुपपादत्वात् अतो नतन्मध्य
पतितन्यायेनतत्रप्राप्तिशंका उपदेशइत्यनुवृत्तरीकोरेफस्यवरीभृज्यतइत्यादौरमागमव्याहृतिरित्येतत्परभाष्योक्तिस्तु एकदेशिनदः यतेदिगीतिसूत्रसंमतया
न्यायसिद्धयोक्तरीत्याप्राप्तेरवाभावान्तरम्यकारउच्चारणार्थः तेषधेत्यत्रोपधयोः स्थानेप्रसंगेप्रत्युज्यतेरोपधेनप्रयुज्यतेइत्यर्थः बभ्रज्जतुरितिसंयोगान्तरत्वात्कित्त्वाभावः
नन्वाशीर्लिङिसंप्रसारणंवाधित्वापरत्वादमिसकृद्विन्यायेनसंप्रसारणमावेपुनः प्रसंगविज्ञानेनसंप्रसारणेव्याहुणेभर्ज्यादितिस्यादत आहपूर्वमिप्रतिषेधेनेतिसंप्र
सारणरमोर्मृज्जतिर्भर्ज्यवकारैकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणसंप्रसारणेनित्यमित्यपिसुवचनचक्रकारांगतरेफमादायरमपिभित्पसिद्धोतेवर्णग्रहणेवर्णकदे
शाग्रहणादितिस्यष्टंभाष्ये अकृस्यतेनित्कादेशोतडे कवचनेसिच्यसेबहुवचनेचानतइत्यहादेशोएतदेवरूपं अकृस्यतेनित्कादेशोऽनतइत्युत्तरादेशो नकृ
मात्रेतिअवधारणेमात्रशब्दः अकृत्युतामितिअकृतिशब्देनधातुपाठेसाक्षात्पाठस्यैवग्रहणंनक्रधातोः प्रक्षेपेणैवतस्यसिद्धत्वाच्चअतएवसूत्रेनहुवचनंनच
स्यतुकितस्यचुत्वेनचकारेलिटिहिलेभ्यासकार्यंअकृतीतिगुणेविहलत्वान्नुदनस्यादतआहअनेकहलिति॥तृपतृपशेमुचादीनामितिस्त्रभाष्येशतपादीनां

नुस्वाच्यः तृपतिनृकतीतिपाठदर्शनादद्योपिसनकारश्चिप्रतीयतेमूलं तुधातुत्वनुसारीतिबोध्यं अउपवादत्वादिति उत्सर्गसमानदेश अपवादश्चिप्रतीयान्यायादितिभावः किंचित्त्रा
नयोर्ग्रहणेपक्षेसिजभावेत्त्रेवश्रवणेपक्षोऽत्रिः कापिनश्रूयतइतिभाष्यविरोधः हेणुचयनुरुधादिभ्य इतिसूत्रेभाष्येपृणतीत्यादौ व्यादीनामितिह्रस्वायश्रमशित्वंनच
त्वन्यत्वात्पृणिमृणीतौरादिकौधात्वंतरमित्युक्त्वायत्तर्हि नधात्वंतरं वृणसेइतित्तुतद्योग्यंधात्वंतरंनेत्यमिप्रायकंअस्यपरस्मैपदित्वात्परेतुव्यत्ययेनश्रमन्तेनेवात्मने
पदसंभवात्तद्भाष्यप्रामाण्येनास्याप्रामाणिकत्वमेवेत्याहुःकरोतेरेवेतिव्याख्यानादितिभावः लिखलिखितुमित्यादिप्रामादिकमेवकडमदेअस्यकुटादित्वसामर्थ्याद
इतिह्रस्वाणहृद्वरपिनिबधइतिकश्चिन् अशोकवनि कान्यायेनात्रपाठइतिपरतडित्यानस्याप्युपलक्षणं अंतरंगत्वादितिनाजनेतर्यइतिनुनसमक्षप्रवृत्तिकत्वा
त्तस्याप्रसत्त्वाच्च अउभ्यासेत्यादिअत्रयद्वक्तव्यंततनादौवश्यतेगिरतेरिति व्याख्यानात्तयोयदीत्यत्रास्यैवग्रहणमितिभावः अजादावितिधातोः कार्यमुच्यमानमितिप
रिभाषासन्निधापितसुप्रत्ययस्याचीतिविशेषणमितिभावः अतएवगिरावित्यादौनामृजेर्द्विहिरित्यादौभाष्येस्महेमतत्आदियतइतिरिड्इयउप्रवृत्तिश्चेतिष्यः नच
षत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वतुकिञ्चस्यषत्वेप्रवृत्तिरितिवाच्यम् अद्यापिसनुकनिर्देशात् मञ्जातीतिसस्यश्रुत्वजश्चे अन्त्यात्पूर्वइतिएतत्कलंनुमग्नइत्यादीनूलोपः तत्तसंयो
गादिलोपःममडुक्तेतिजस्यकुत्वेनस्यानुस्वारेपरसवर्णेगस्यचत्वंबोध्यंमंस्यतीतिस्यसस्वत्वविशेषः तडर्थइतिपूर्वपाठस्तुकर्त्रमिप्रायेपिपरस्मैपदार्थविद्वेतिभोगे
तिसूत्रस्थकैयदेविद्विर्लोभेरतिपठ्यतेइतिनुदादयः जस्त्वद्वृत्त्वमित्यादिअत्रप्रक्रियादर्शनमात्रेतात्पर्येनतुक्रमेशिंडीतिसानुस्वारएवपाठः अनुस्वारस्यादिष्ठादकंपूर्व
त्वेनस्यानिवृत्ताप्रवृत्तावपिदीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यययिवापदांतस्यतोर्लिउदः स्या झयोहोशश्चोटीतिषट्सूत्रीपाठोत्तरंमूलंजशश्शिशअप्यासेच
र्चखरिचवावसानेअणोःप्रगृह्यस्येतिपंचसूत्रीपाठइतिभाष्यसंमत्तद्वाध्यायीपक्षेपरसवर्णदृष्ट्या झलंजशित्यस्यझरोझरीत्यस्यचासिद्धत्वेनययूपरत्वाभावात्परसवर्ण
प्राप्तेरित्यन्यत्रविलरः नृणहश्रमिक्ततेरम्यथास्यादितिश्रमानिर्देशोऽन्यथायेननाप्राप्तित्यायेनेमश्रमोबाधकः स्यात्तदाहश्रमिक्ततेइतिअंजेःसिचिउदित्वस्यएविकल्पा
पवादः इतिरुधादयः तन्वइतिलोपश्चास्यामितिवालोपः आत्रेयादयइतिअत्रारुचिस्तुतइतित्यत्वेभाष्यानुक्तत्वंस्यिणुइत्यादिप्रयोगानुबहुलमेतन्निदर्शनमितिरीत्या
स्थितानुस्वादावप्यंगीकृत्यनिर्वाहादन्ये तत्रपठितएवभाषायामपीत्येकेसमवायः संबंधः समूहश्चउपात्तः यद्यप्यत्रसूत्रेचोवृत्तौनपठ्यतेतथापिसंपर्ययेभ्यइतिवृत्तु

ति. त. पाठफलस्य भाष्यमते साधनार्थतदावश्यकतेन्याहुः केचित्तु भूषणसंबंधयोरुपात्तरस्य सुदंनेच्छंति चंचनेपठंति सुट्कात्पूर्वकं अत्राद्यं सूत्रं अंत्यवार्तिकं अभ्यासस्यानर्थ
 श. के. कत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवक्तृयाकरोतित्वेन चतस्य च समोभ्यासेन व्यवधानादद्विषये विकरणांत भक्तनयाः दत्तेन व्यवधानात्सुदोः प्राप्तौ अंत्यमारब्धं अडभ्यासव्ययायेपि
 २६ सुट्भवतिसचकात्पूर्वदत्यर्थं भाष्यकृता तु अत्र कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थतदा सुट्भवति यदा कृतः कात्पूर्वो भवतीति तेनांतरंगमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा
 पूर्वमुडिति अडभ्यासव्यवायेपीति न कार्यमिति तत्प्रत्याख्यातं कात्पूर्वदत्यपि प्रत्याख्यातमित्याह पूर्वधातुरिति उपसर्गो न्यस्यतदर्थेनेत्यर्थः अतएवानुभूयतरति
 कर्मणि लकारः सत्त्वं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वाद्विस्वाद्येक्षया सुडंतरंगदत्याशयः लावस्थायामडिति पक्षे तु संपरिभ्यां परत्वयोग्यस्य करोतेः सुडित्यर्थोत्तरवतः पूर्वमु।
 डिति न दोषः सुडित्कालसुसंपरिभ्यामित्यत्रैव पाठ्यद्वितितदाशयः अतश्च संयोगादेरिति ननु द्वित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादं नित्यत्वेन गुणत्वं पूर्वपूर्वः
 स्वयदत्यस्य प्रवृत्तेः न भ्राभ्यासस्य नैरर्थको नोत्तरखंडस्यैवार्थवत्त्वेनांगत्वमिति न दोषः अभ्यासस्य नैरर्थकं च त्वेके केवलं भाष्यसतोर्था बोधानुत्तरखंडस्य नैरर्थक्यं
 वहितप्रामर्शिनः केवलस्याप्यन्यार्थबोधकतायादृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव पेचतुरित्यादौ तदभावेऽप्यर्थबोधेन तस्यार्थवत्त्वाच्च अभ्यासप्रयोगसुरेयोर्धुष्यतीति वत्साधु
 त्वार्थे एव यातिरित्यादौ शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन शिष्यमाणभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावादर्थबोधजनकत्वं ददकेवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्व
 मिति वदतोप्यावश्यकं अतएव दयतेर्दिगीति सूत्रेः सेद्वित्वेकते परस्य भूभावे पूर्वस्य अवर्णं प्राप्नोतीत्याशंकार्हा धातुकदत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परित्त्वं समुदायेऽस्ति
 त्वंतु द्विः प्रयोगपक्षे दुरुपपादं भिन्नानुपूर्वीकत्वात् एवं च धातुत्वमप्युत्तरखंडावेति वाच्यं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धं तेनाद्ये प्रत्ययविधानावधित्वप्रत्यमित्या
 तदादिग्रहणसत्त्वेन समुदाये एवांगत्वस्यैकाचोद्देशेति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् अंगसंज्ञाया विकरणविशिष्टे समुदाये निरर्थकेऽप्यंगीकारेण समर्थसमासे निरर्थकस्याप्यं
 गत्वदर्शनेन चांगसंज्ञायामर्थवन्तरिभाषाया अप्रवृत्तेः यस्मादित्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकशब्दानुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैव ग्रहणतधातुत्वादिकं तूत्तरखंडेऽप्येति बोधेन
 चासूक्तरीत्या समुदायस्यांगत्वमुत्तरखंडमात्रस्यापि तु तदुत्तरं ईदृशे विषये मुख्यतदादिलाभेन व्यपदेशिवद्वावलब्धतदादेरप्रवृत्तेरिति चेन्न प्रत्ययोन्यतिविलासो संयो
 गादित्यस्य विषयस्येनादोषात् अतएव सस्वरतुरित्यादिसिद्धिः सूत्रं च सार्थकं स इतः संपरिभ्यां परत्वयोग्यस्य स इति विधानात्प्रत्ययोन्यतेः पूर्वमेवेति द्विक नित्यमित्य

मुक्त्ततत्तिरं च सुट्कादिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं परं त्विदं चिंत्यंतस्यातिदूरत्वात् विद्धि नृत्वाच्च तस्य तत्सूत्रे विधेयविशेषणत्वाच्च किंच नित्यं संयोगादित्वं न प्रयोगमात्रावच्छेदितं
 त्वं कौष्यभावात् सस्वरतुः सस्वरित्येत्यादौ तदभावात् यगादि घटितप्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वमित्यपि न अस्य तत्तरीत्यादि न्यासावभावात् अतएव प्रत्येकं संयोगसंज्ञा
 यस्य संज्ञां संज्ञीयत इत्यादौ दृग्गुणपादनपरं हलो नंतरादिति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते एतेनेदं विधावुपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि परास्मात्स्मादिङ्गुणयोः प्रतिषे
 धवचनारंभ एव न्यायानित्यपरे ॥ इति तनादयः हलः अङ्गस्येत्यावर्तते तत्रैकं हलो विशेषणमवयवसंबंधेषु द्वितीयं च संप्रसारणस्य विशेष्यं तदंतविधिसंज्ञा अ
 गावयवादि तितेन निरुतमित्यादौ न दीर्घः निर्देशेति ॥ अंगरुतपरिभाषानिष्कलेत्पनेन सूचयति सिजलोपस्येति प्रत्ययलक्षणः सूत्रं विध्यर्थमेकाचरति सूत्रे च साहच
 र्यान्नादिप्रत्यय एव गृह्यते इति मतेनेदं यदा त्विदं नियमार्थं स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्या च त्रिषादीनां सिद्धांतरालविधित्वान्नस्थानिवत्त्वमिति बोध्यं तत्र मूलमिति एवाभ्यास
 लोपावत्रेत्या रभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् ग्रथे रादेशादित्याच्च सूत्रेण ग्रामेवार्त्तिकादर्शनाच्चेति भावः इत्यन्यथादिति बहुव्रीहिः ग्रहो रडित्य
 नुवृत्तस्य ग्रहरतिपञ्चम्या षष्ठी कल्प्यते इत्याह एकाचरत्यादिहरदत्तानुरोधेनेदमुक्तं अप्रहोशमित्यादौ लावस्थायामडिनिपक्षे एकाचो विहितत्वाभावाद्दीर्घा प्रास्या
 संगतमिदं हरदत्तेनेकं इति क्रमादयः प्रपेचार्थमिति न च स्वार्थे विधानार्थमस्तु सत्यस्य कन्यापुगिति भाष्यविरोधात् न चापुगिपातनार्थं सत्यापग्रहणे वावश्यकं
 अर्थवेदार्थमावश्यकवार्तिके एव सत्यपाठेन सिद्धरिति भावः ॥ स्वार्थे रतिकरणस्य स्यतु नानुवृत्तिः विद्धि नृत्वादि ति भावः एतच्च लक्ष्यते स्वरिते स्वमनार्थ एते
 न लक्ष्यः स्वरितेत्वादिदं चुरादौ न प्रवर्तते इति परास्मात् इदिकरणमिति एतन्नित्यत्वे हि तेन व्यवधानान्नलोपाप्रसक्त्या किं तेनेति भावः ननु एतज्जात्किपिनलोपाभा
 वात्तच्चरितार्थं स्थानिवत्त्वं तु कौविधौ निषिद्धमिति वाच्यं असिद्धवदत्रेति एलोपस्यासिद्धत्वात् कौविधिमित्यस्य किं शब्दमुच्चार्य विहितविधिविषयत्वाच्च कौलु
 तमिति तु न सार्वत्रिकं परे त्विदित्यस्य तत्रिमत्यादौ व्यभिचारित्वेन कौलुतमित्याश्रयेण ज्ञापकतौ चित्येन च चितेति पाठः इदं भाष्यगौरवेण च एतच्चूलास्त्रबाधेन
 स्थानं भाष्यानुक्तं त्वाच्च वक्ष्यमाणे रणवितिसूत्रस्य कैयटासंमते श्वेत्याहुः सामान्यापेक्षमिति चुरादित्वापेक्षमित्यर्थः जगणतुरिति मंत्रत्वात्तस्मिन्निर्देशायः नि
 लएयं तत्वेपिलोयेनेह सिद्धादयं वृत्तिर्न साधिका गणेरनित्य एयं तत्वे रणवितिसूत्रस्य भाष्या संगतिश्च तत्र हि गणयति गणः स्वयमेवेत्यादौ लोके कर्मण्ये

हितत्वेपिचिस्फुरावुच्चार्याविहितत्वाच्च एवं च स्वादेर्हेतुमणवात्त्वमवत्येवउत्तरत्रविभेतेहेतुमयद्रव्यादौणवित्यस्यशब्दाधिकारश्चनेत्याहुः आकुस्मादितिगणसूत्रमात्म
 नेयदविधायकंतद्वह अकर्तृगेतिलिस्संनियोगेनैवेतिचमलआभंडनेआलंबनइतिपाठांतरं नाम्नोवेत्यंशव्याचष्टे अथवेतिधात्वर्थेइतिकेत्यर्थेअचष्टेइत्यर्थे
 त्वर्थः शब्दउपसर्गादितियद्यपिशब्दशब्दतत्करोतीतिलिचिशब्दयतिप्रतिशब्दयतीत्यादिसिद्धंतथापिशब्दवैरेतिक्यङ्गवाधाभावायविशिष्टेयसाधुत्वायवेदसुक्तंजाये
 मितइतिनकम्यमीतिनिषेधस्तुचमिसाहचर्यात्पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चहेतुमणवेवेतिभावः तस्माद्धेतुनितिनकम्यमीतिनिषेधाहृदिर्भवत्येवेतिभावः हन्यथाश्रितितेजान्त
 तद्गुणेषाठसामर्थ्यालिज्वाएवैकपेरपिअनएवज्ञायकान्निवृत्तप्रेरणदित्यसार्वत्रिकंयततालब्ध्यांतस्यादिः असिद्धददितिवोपदेशलक्षणोस्वजिसाहचर्येणभादेर्निर्नुवं
 धकपरिभाषयाऽस्यचयहादितिभावः इत्यास्वरीयाः अर्चपूजायामितिअयमनुदातेरितिशाकटायनः अस्यभावापठोऽनार्यः अनेनैवसिद्धेः तस्याप्यात्मनेपदि
 नायाः शाकटायनमतेमाधवेनोक्तेः एवमन्येषामपिपरस्मैपदिनांभादिपाठोबोध्यः लाययतीतिलीलोरितिनुकूनलासाहचर्याद्धेतुमणवेवतस्यप्रवृत्तेः
 नेतिविभाषालीयतेरित्यात्वंतुनलिनानिलीयत्योर्यकानिर्देशइतिभाष्यातनुकमाहुरितिशाब्दासेतिसूत्रेभाष्येऽस्यपाठाजन्ताहचर्येणहेतुमणवेवास्यप्रवृत्ति
 र्वायुर्विधूनयतीतिवहेतुमण्यंतस्यैवरूपमितिनुयरेहरदतेतिअनेनभाष्यासंमतत्वंसूचितंस्थानिवत्वादितिअचःपरस्मिन्नित्यनेनेतिभावः गणसंख्यसंख्या
 निमित्तज्ञानविशेषरूपपरिच्छेदेभागशेषवस्थापनेचेतिलोरणवित्यत्राकरः ईचगणःलिचः प्राग्वर्तिनोनुकरणंएतेननित्यलिजंतत्वाद्गणइत्यसंगतमित्यपासंतेनस्त
 र्थण्यंताच्चडपिप्रवृत्तिः गलेरितिर्ण्यतानुकरणेतुण्यंताण्लोचडोवस्यातल्लोचडपरइत्यनुवृत्तेरितिबोध्यम् यद्यपिगणरूपाभ्यासांत्यस्यणस्यर्द्रत्यर्थादुल्लादिः शेषेणान्य
 निवृत्तावस्थाप्राप्त्यानवकाशत्वेनेदंतद्वधकंप्राप्नोतितथापिअभ्यासविकारेबाध्यबाधकमवाभावेनपूर्वहलादिः शेषे वशिष्टांत्यस्यकारः एकदेशविहृतन्यायेन
 चावशिष्टस्यगणरूपत्वंस्पष्टंचेदंगुणयड्लुकोरित्यत्रभाष्येस्तुनगरीदंगंताद्विवचनंप्रकरणञ्चादंतत्वा उना अस्मात्लोचडिनशब्दस्येष्टद्वित्वं दुर्लभं द्वित्वादंतरंग
 त्वादस्त्वोपातलिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्धिवचनेचीतिदुर्लभमतआह ओः पुयलितिअयंभावः विभावयिषतीत्यादावंतरंगत्वाद्द्विवावादेशेसन्त्यतइत्यवसि
 द्दंपूजेयौनेश्चसनिस्मिपूडसनोवतेतीतिद्विवचनेचीतिसूत्रप्रवृत्त्याभ्यासेउकारसत्वेपितदर्थपययोरित्येववाच्यंनचपियविषतेइत्यदौगुणवादेशयोरच परस्मि

श. ३०.
नि.
२५

नितिस्थानिकत्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैव न रभावात् एवं च वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सन्तुलिचोदित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि तन्निमित्तकजादेश-
स्थित्वे कर्तव्ये निषेधं ज्ञापयतीति लिङ्गीति लिङ्गनिमित्तक इत्यर्थः लिङ्गिपरत इत्यर्थे तु पुष्करयिवतीत्यादौ रेफेण व्यवधानात् न स्यात् ज्ञापनफलं तु तुतावयिवति अ-
नूतवत्तुर्णनावयिवति और्णवत्तु पुष्कारयिवति अपुष्करदिति — चचा एचासस्सूत्रे भावेन कथं तस्यामरतिवाच्यं यतो नानेनापूर्वो निषधाज्ञाप्यत किं-
तु द्विर्वचने चीत्यस्य हित्वनिमित्ते जादौ प्रत्यये परे जादेशो नेत्यर्थकस्य येन नाव्यवधानमिति न्यायेन एकव्यवधाने प्रवृत्तिरतस्तत्त्वाभः तेन दिद्वनीमिवतीत्यादौ ना-
तिप्रसंगः एते मूलकमेव च इति स्वरूपकथने एवं च द्विर्वचने चीत्यस्य हित्वनिमित्ते जादौ प्रत्यये एकप्रत्ययातिरिक्ता व्यवहिने परे तदन्यतरनिमित्तकदेशानेति ।
सूत्रार्थः इतीति रेफे च वर्गादिग्रहो लिङ्गमिति पूर्वणान्वयः यत्रेतियद्यप्यचि कीर्तदित्यत्र त इत्यवर्णपरत्वमस्ति तथापि न दोषः चङ् सहितस्योत्तरस्य उक्त्वाभावात् अ-
द्यो जिति स्थलार्थे न तत्रावर्णपरत्वं किं हित्वप्रवृत्तिवैलाया मुतपरिनिष्ठिते रूपेण द्यः चुस्मावयिवतीत्याद्यसिद्धापत्तेः नां त्यः औ न नदित्याद्यसिद्धेरत आह प्रक्रियायामि-
जिनत्वमुक्तवैवेत्याग्रह इति भावः नन्वेवं सति हलिकत्वोपदानं त्वनिपातनं कृतायां वृद्धौ टिलोपज्ञापकमिति भाव्यासंगतिः एयेताभ्यामाभ्यां चङ् इत्यथेष्टनामधातुष्वित्य-
नेन द्वितीयद्वित्वेः हललदित्यादौ अभ्यासेः कारश्रवणेन चारितार्थ्यादिति चेन्न एतद्वाप्यप्रामाण्येन कंडूदेस्तीयस्येत्युत्तरं तत्पाठेन च अत्रैकाचामेव तत्र भाव्ये उदा-
हृतत्वेन च हित्वप्रवृत्तियोग्यैकाचयसन्निधाने एव यथेष्टमित्यस्य प्रवृत्तेरदोषात् तदध्वनयन्नाह औ न नदित्येत्यत्वदेन त्वसामर्थ्यादलोपविकल्प इति न शास्त्र-
बाधस्याप्यप्यत्वात् तममनुनकस्यापि शास्त्रस्य बाधः एतेन लिङ्गिकत्वार्थं तदित्यपास्तं किं चास्यादंतत्वमलोपित्वसंयादनेन ह्रस्वाभावार्थं न तदध्वनयन्नाह मा-
भवानूननदिति परतु भाव्ये ओः पुयणजिषु वचनं ज्ञापकं लोस्थानिवद्वावस्य यद्येतज्ज्ञाप्यते चि कीर्तदित्यत्रापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च तुल्ये जातीयो-
यथा जातीयकाः पुयणजयः कथं जातीयकाश्चेतेः वर्णपर इत्युक्तं तत्र एणवित्यस्य निमित्तकोऽच आदेश इत्यर्थः लोपर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात् पुष्कारयिव-
तीत्याद्यसिद्धिः ज्ञापनफलं तु तुतावयिवतीत्यादितुल्यजातीयस्येत्यस्य वादिघटितधात्वन्तुल्यस्याच इत्यर्थः यष्टपे म न याऽच इत्यस्यैव तद्विशेष्यत्वात् अस्तेन तुल्यत्वं

२५

कृतेरपीति एङ्गति कश्चेति उत्तरयति यथा जातीयका इति अत्र पुण्यजकारे चतुल्यत्वासंभवात् पुण्यलित्यादेश इति धात्वर्थः धात्ववयवत्वादिना साभ्यम
वापीति एङ्गति कश्चेति उत्तरयति यथा जातीयका इति उत्तरयति अवर्णपर इति एवं च द्वित्वप्रवृत्तिर्वैलायामवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिनोश्च आदेश इत्यर्थः तदेव स्थानिवत्त्वप्र
वृत्त्यानां लिकसा जात्यग्रहणस्यैवौचित्यात् एवं च अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः एतेनाद्यजवर्णकपरखंडकारित्यर्थः स्येति परस्मैतन्त्र
इति वैलायामपरखंडाभावात् आद्यजिन्यादेः शब्दमर्यादयाः लाभाच्च एवं च यत्र द्विरुक्तेरभावात् यत्राद्यस्थानिवद्भाव इति द्विर्वचने चीत्यादौ भाष्यकै य
टयोः स्थितमिति माधवोक्तं चित्तं अत्र स्वभाष्यकै यटाभ्यामश्रमर्यादया तदर्थो लाभात् सर्वयोननदित्यादिचित्तमेव द्वित्वप्रवृत्तिर्वैलायामस्थानिवद्भावत्वं मुत्तर
खंडाभावेनोत्तरखंडेः काराभावात् नापि द्वित्वोत्तरसं द्वित्वकर्तव्ये एव स्थानिवद्भावेन तदुत्तरमुत्तरखंडे तदश्रवणात् स्थानिवद्भावकृताकारश्रवणस्य तत्त्वज्ञेति
मित्तत्वायोगाच्च अतएव लोस्थानिवदित्यस्य प्रथमोपस्थितादंतोदाहरणं विहाये कोरांतोदाहरणं दंतं भाष्ये इति प्राहुः एतज्जिकल्प इति सूत्रादेरदंतत्वमनेका
भाष्योपदेशत्वात् मिति न ततो लिज्जिकल्प इति भावः अननुदात्त इति तेन मर्वतीति मध्योदात्तं सूत्रमूत्रयोः पाठे फलं चित्तं तत्करोतीत्यस्य सूत्रयतीति भाष्ये उदाहर
णात् वस्त्वेषे प्रतीत्यर्थे वस्त्वसूत्रयतीति सिद्धे घटः प्रस्रवतीत्यर्थे घटो मूत्रयतीत्यर्थे तयोः पाठ इति कश्चित् गणसूत्रमाह प्रातिपदिकादित्यनुमत्तकृतिक सु
बंतादित्यर्थः तत्करोतीत्यस्येति द्विवरणत्वात् तत्राह तदितिकर्मपरं द्वितीयां तात्पर्य इति तृतीये हरदत्तोक्तेः तन्मसुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् सुप इत्येव सिद्धे गणसूत्रस्य
प्रातिपदिकपक्षसंगतेश्च अतएव स्वार्थपरिपूर्णमिति न्यायोन्नत अतएवाचारक्रियप्रातिपदिकादेव तत्करोतीति तु धात्वर्थे इत्यस्य सकर्मकधातुविशेषपरता
कर्मांतर्भावेनैका र्थीभावं च बोधयितुं अतएव घटो जायते घटं पचतीत्यर्थे घटयतीति नुदं दमेवामि प्रत्यमूले तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपंचरत्नं माधवस्वरसोपेवमे
व द्वितीयां तादिनिहरदत्तस्य तदंतार्थकारित्यर्थः अतएव क्यरराजतपचयतीत्यादौ न कुलंपरत्वाभावात् परेतु तत्करोतीति हेतुमति चेति सूत्रे वार्त्तिकान्तरैरि
ति सूत्रेण विष्टवत प्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकाच्च गणसूत्राणि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे इत्यत्रेष्टवच्चेति चाप्रामाणिकानि तत्र तत्र सूत्रे हतिकादिभिः स्युनामि
त्यादौ नासूत्रावयवत्वं यपठितानामपि वार्त्तिकेषु दर्शनेनाप्रामाणिकत्वं सूत्रस्य सर्वसंमतत्वात् वार्त्तिके करोतीति धात्वर्थे पलस्येणं इष्टवत्त्वविधायक इति

ति
श-शे
२६

पदिकस्येत्युक्त्या प्रातिपदिकादेव तदुत्पत्तिरिति भावत एव घटो जायते घटं पचतीत्यर्थे च घटयतीत्यादिनेत्याहुः तत्र वार्तिकेण विन्युपमेये समी दर्शनात् सम्यं नाह
तिरित्याह रश्मेयथेति अतएव भावयतीत्यादि विन्युपमेयेति यिडेति यिडागमो न प्रस्येत्यादि आदिना सकलवाच्चादेशः पांचमिकः कनचगृह्यते अतएव भारद्वाजीयैः
एणविष्टवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावविलोपयणदियर प्रादिविन्मतोर्लुक् कन्विध्यर्थमिति पांचमिकः कनेवोपातो न तु तत्रादिपदमुपात्तेनापि प्रथमोपा
स्थितस्योपोदानमिति केचित्माधवादयलुकन्यहणमुपलक्षणं मत्वा सर्वेषां न्वमिकादेशमन्वते यद्यपि भसंज्ञाभाष्ये न दृश्यते तथाप्युदाहरणमेतन्नपरिगण
नमिति भाष्याजस्या अपि ग्रहणं तेन सखिणमाचष्टे स्वजयतीत्यादौ नुकुत्वं एयं तात्किपि स्रमिन्वादौ वहिर्भूतसुन्निमित्तवहिरंगपदत्वस्यांतरंगेण भवेन बाधयोगा
त्कुत्वं भवत्येव पुंवद्भावोदाहरणमिडविडमाचष्टे ऐडविडयतीति दृष्टानि दृष्टस्यैवातिदेशरति आदिदृष्टे नोतिदेशरतिदिक् परत्वाद् दृष्टविति अतएव मुंडमिश्रेत्यत्र
हलकलेति हलिकल्योरदंतत्वं निपातनं भाष्योक्तं सार्धं कंदहेः पूर्वलोपे तु रकारलोपे प्यग्लोपित्वसत्त्वेन तद्वैयर्थ्यस्य प्रमेवलोपस्य शब्दंतरास्यादृष्टेः स्वतएवानित्य
त्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वाद् द्वौ आवादेशात् पूर्वपरत्वादांगत्वाच्चलोपदत्तनग्लोपित्वात् सन्वतं भवत्येवेति भावः न चान्नबसेवारि आख्यदवीवरदित्यादौ वृद्धौ कृतायां क
तस्यापि टिलोपस्य स्थानिकत्वाद् स्वत्वं न प्राप्नोतीति वाच्यं च उपरि निर्हासेन निषेधात् इह च मुंडमिश्रेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं दृष्टेर्लोपरति अतएव नास्त्वपीति सूत्रेऽप्ये
पीत्यत्रमिति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं दृढदुयधेभ्यो लिजंतेभ्यो लुङ् तु न भाष्यप्रामाण्यादिति भावः साममिकमेव न्यायः मुंडमिश्रेति सूत्रस्यैव कदेशुक्तिः अचक
लदित्यादौ दृष्टेरपि नित्यत्वमाशंक्य शब्दंतरास्या अनित्यत्वप्रतिपादकस्य मुंडेति सूत्रस्य भाष्यस्य तत्तावश्यकत्वात् लोपस्य स्थानिवद्भावेनात उपपत्त्यादित्यस्याभ
प्राप्तेः अचोऽस्ति तिरस्यः स्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च अत उपधायारत्यस्य भिन्नलक्षणत्वाद्भिन्नस्थानिकत्वाच्च अतएव लोचडीति सूत्रे अवीवरदित्यत्र लिङ् लोपेऽग्लोपि
त्वाद्भ्रस्वप्रतिषेधः प्राप्नोति न च परत्वाद् द्वौ कृतायां लोपदत्तनग्लोपित्वाभावः नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन दृष्टेर्लोपस्य वल्वत्त्वापनात् अथ कल्प्येति पावि
ति पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वलिङ् लोपदत्तयां कलोर्लिच्युपसंख्यानेन परितृप्तं तदेवाभिप्रेत्य सममेकैयट आह अनाश्रित्यज्ञापकमत्वं निपातनमुक्तं ज्ञापकाश्रयणं
तु न्यायश्रुतिकिंच हलकलेत्यकारांतरयोरेव ग्रहणादचकलदित्यादिसिद्धं हलिकलिभ्यां लिजेवमासीत्यफलमत्वं निपातनं न च तत्करोतीति लिचङ्कारांतरयोरेकारांतर

२६

योऽप्यर्थायत्वेन हलकलग्रहणस्य नियमार्थत्वेन तयोर्णिजभावादिष्टसिद्धेः एवं च चड्परनिर्हासे स्थानिवत्त्वनिषेधो न कार्यः तन्माध्यस्यावीवददित्यादेर्लोर्लिच्युपसं
 न्यनेन सिद्धेः अन्येषां तु तन्माध्यानामनभिधानमेवेति नाभ्युपगम्यते न सूत्रे कैयटे स्पष्टं धातुरूपां चेति गणसूत्रं वार्तिकमिति हेतुमति चेति सूत्रे रतिशयः अत्रास्यानशब्दे
 न सर्वेन प्रसिद्धकंसवधाये वतेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्यानावाचककृदन्तात्तदाचष्टे इत्यर्थे लिच्युपसं कृत्य वयवकृतो लुक् कृतस्यैव कृ
 तोया प्रकृतिर्हानित्यादिसंस्थाविकारपरित्यागेन स्वेन रूपेण वस्थानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चेति कृतप्रकृतिप्रकृतिकलिजंतवदित्यर्थः तदाह हेतुमति चरत्यादिना न एव पृथगे
 युष्येण योजयतीत्यादौ तृतीयासिद्धिः राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीयाचद्वितीयांतमित्युपलक्षणमाख्यानात्तदाचष्टे इति चोपलक्षणं द्वितीयांतमिति अन्यथा प्रत्ययलंसा
 लेन कृदंततया कृतप्रकृत्यर्थकर्मत्वेन षष्ठी स्यादिति भावः परेतु प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिपदेन प्रत्यासत्प्राकृत्यप्रकृतिप्रकृतिकहेतुमत्त्वं तत्प्रकृतिसंस्थाः प्रत्या
 पत्तिः प्रत्यभिज्ञाविषया आपत्तिः स्थितिः सा च पृथक् तत्सत्त्वे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीत्यनेनैव कारकबहिर्भावो वधायादेशनिवृत्तिः कुलतत्त्वादिकंच योजयतीत्यादौ
 कुत्वादिविद्वत्तिश्च सिद्धा अतएव रात्रिविवासमाचष्टे रात्रिविवासयतीत्युदाहरणविषयेव च ने प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्र भौष्ये चरितार्था अन्यथा तत्र कृतप्रकृतेर्विकारा
 भावेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् समतु कारकबहिर्भावाय तदुक्तिः सार्थिका एवमपि कंसादेः षष्ठी प्राप्नोतीत्यतः प्रकृतिवच्चेति यद्विभक्तं तंतत्रकारकं तादृशमत्रापीत्यर्थः ए
 वं प्रकृतिपदयोरेकार्थता भवति चेकारमूलकं मिन्नं वाक्यं च न कल्प्यं भवतीत्याहुः कर्तृकरणद्वितिनहं द्वौ व्याख्यानादित्याशयेनाह कर्तृव्यापारार्थमिति चित्रवित्रा
 त्वाच्चालिचोवाधामाभूदिति पाठः अदंतैश्चितिवदीत्यादिनिर्देशस्तु सौत्ररतिभावः शाकटायन इति अत्रारुचिस्तु सर्वत्राख्योपवाधेमान्भाव इति संग्रामेति युद्ध
 इत्यस्य लिजर्थत्वं तु न प्रकृत्यैवलोक्युत्पत्त्या तद्दोधात् अस्य गणसूत्रत्वाद् अत्र विवक्षित एवार्थः मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञेयादिवत् अनुदात्तेदिति तत्त्वचके व
 लसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वान्न चरितार्थमिति एते उपकरोतीति बोध्यम् अकारप्रश्लेषादिति अदंतप्रकरणं तन्नाम्नापित्वा दुपधाह
 स्वेनेति भावः अस्यानुदात्तेत्येकैयदाद्युक्ते दृढमानंचित्संभृशादिसूत्रे भाष्यः वश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादित्यतिर्वक्तव्या असंग्रामयत्तदित्यर्थं तन्नियमार्थं अस्मा
 देव सोपसर्गान्नायस्मात्सोपसर्गादित्येवोक्तं तस्यायं भावः संग्रामशब्द एव युद्धार्थकः संग्रामस्तु तस्य तदर्थत्वेनोक्तः एवं च प्रातिपदिकादिभिर्लिच्युपसं कृत्यैव तत्कस्य

श-शे-
ति-
३२

प्रादेरिवास्यापि द्योतेकस्य धातावतर्भावो न स्यात् एवं च संग्रामयतेत्येव स्यादतो ग्रामयुद्धे रत्येतावतैव युद्धे वर्तमाना द्वा मशब्दांतादित्यर्थः केन संग्रामेति विशिष्टा
नृत्तिरिति हे संग्रामेति पाठे नियमार्थ इति नियमाकारादिचाये दर्शयिष्यते एवं चानुदात्ते माने चित्यं भाष्यप्रयोगस्य लिचश्चेति पाठिसिद्धात्मनेपदेनापिसि
द्धिरित्यलं बहुमिति भूवादिसूत्रे तु पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्ये प्रतीकमुपादाय सपाठो नोपलक्षणार्थः पितृयुक्तप्रतिपादनार्थ इति कैयटेनोक्तं तेनेदमनार्यमि
ति सूचितं न वगर्णीत्यादिहं सार्थं श्वेत्यसंगतेरिदं चित्यं चुरादिभ्य इति ररमपि चिति धातौ दूषितप्रायम् ॥ एङं गात् श्वेता श्वेति च गणसूत्रे मंगलार्थः प्रसंगा
त्तदर्थः सिद्धशब्द इत्यर्थः इति चुरादयः तत्प्रयोजको तच्छब्देन स्वतंत्रः कर्तेत्यत्रोपस्थितः कर्ता गृह्यते चेन च ॥ हेतुमति च हेतुशब्देनोक्तः कृत्रिम एव अन्यथा
विक्रित्यनुकूलस्यापि हेतुमत्त्वेनातिप्रसंगात् हेतुमांश्च प्रेरणादिरेव हेतुः कर्ता स्येति व्याख्यानात् राह प्रयोजकव्यापारे इति सच वाच्य एव द्योत्यत्वे तु त
स्य विशेषणतापत्तौ मितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्राधान्येन गत्यर्थत्वात् कर्तारिक्तस्यापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं विशेष्यत्वे तु पाचयति देवस्तो यज्ञस्तेनेत्यादौ
प्रधानीभूतव्यापारनाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिरित्याशयेनाह वाच्ये इति ओः पुयण अः परोयस्मादिति बहुव्रीहिर्न तु यस्येति पुयणदीनामकार
वयवकलोभावात् लोकादेशस्य स्थानिवत्त्वापनाद्भूत इति द्वित्वे सन्द्वावेनेत्वे दीर्घसराह अवीभवदिति अपर इति वर्तते तच्च बहुव्रीहिरन्यपदार्थश्च
प्रत्यासत्त्या धात्वस्य मेव तदाह अवर्णपरे इत्यादि एकहेत्वव्यवधाने तु सामर्थ्यात् प्रवृत्तिः ओः पुयणित्यस्य तु न व्यवधाने प्रवृत्तिः मानाभावात् अतएव पुष्का
रिष्यतीत्यादिसिद्धिः अवर्णपर इति किं सुसूचति अवीचकासदिति च उः परे लोयदं गेतस्य योभ्यासः लघुपर इति व्याख्या नृणामवीचां स्त एतन्तु मन्तांतेरे इति
च उः परे लोयत्वं चिति भाष्यसंमते पक्षे इत्यर्थः द्वयोरपीति अवीवदिति त्यादौ सन्त्वे स्याप्युपलक्षणमिदं निमित्तकालिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन च उः परलि
पस्य धायास्तत्परलघोरभावाच्चतयोरसंभव इत्यपि बोध्यं एयाकृतीति ते प्रागित्यादौ गत्या कृतिनिर्देशादिति भावः एतेन वर्णग्रहणे एव जातिग्रहणं नान्यत्र
न्यपास्तं एवं च उः परलित्वजात्याश्रयकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थ इति बोध्यं इदं च वृत्त्यनुरोधेन परेतु आकृतिनिर्देशः युक्तजातेः यौर्वापर्याभावेन ह स्वसम्बन्धव
विधायके च उः परेण विति विशेषणसंगतेः व्यक्तिद्वारकं यौर्वापर्यमिति हलं ताच्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं तु न युक्तं द्वितीयाध्यायस्थे आर्द्धधातुकरति सूत्रे जाति

निर्देशाज्जात्यापौर्वापर्या संभवेनविषयसममीतिभाष्यासंगत्यातद्वरं कं पौर्वापर्यमित्यस्यासंगतत्वात् किंचलविषयस्य ग्लोपविषयेण त्वेनलित्वजातिनिमित्तका
ग्लोपेत्यर्थेन एकलिनिमित्तकापरलिग्लोपस्यापिलित्वजातिनिमित्तकत्वेन ग्लोपित्वंदुर्वोरंलित्वजात्याश्रयोनेकनिमित्तकैत्यर्थः चकथदित्यादौ दोष एकाणि
जंतेतावन्मात्रनिमित्तकस्यैवाग्लोपस्यग्रहणमनेक त्वेनेकनिमित्तकस्यैवतस्यग्रहणमित्यर्थस्य शब्दमर्यादयानलाभः अनेकलिनिमित्तकाग्लोपस्याप्रसि
द्धत्वाच्च अतएवसन्वत्सूत्रेणैवजीत्यत्रलेलिच्युपसंख्यानमेवोक्तंभाष्येदस्याहुः लौघसंश्रयत्रलौघसंश्रयोरिति विषयसममी एवं चतयोर्विवक्षितयोरंतरं
त्वाद्दृष्टादेः पूर्वसम्प्रसारणं अन्यथाऽंतरंगत्वाद्दृष्टादयोक्ततयोः यश्चा त्संप्रसारणेव्यशुशवदित्याद्यसिद्धिसदाह संप्रसारणंतदाश्रयं चेति जसिपं परिभा
ष्येतिभ्रमित्यंतस्याभाष्येप्रत्याख्यानान्तत्वं भुसिउपसर्गेतिउपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्तिकात्तत्फलमुदाहरतिन्यसीषहृदिनिअभाष्यासिनिमित्तकत्वं
भवेत्येवेतिभावः ऋदित्करणदि तिअन्यथानित्यत्वहित्वेउपधात्वाभावात्प्रत्यभावेकिंतेनमाभेवानितिअत्रयद्वक्तव्यंतदेत्येधनीत्यत्रोक्तं औदिरदितिच
उपरलेणयल्लघुतत्पराभ्यासाभावात्तदीर्घः अजादेरित्येवेतिअजादेरितिचकर्मधारयात्संचमीआदिभूतादचः परेइत्यर्थः तेनेदिदीयिवतीत्यादौदस्यनदित्वनि
षेधः स्पष्टं चेदंसंयोगासंज्ञासूत्रेभाष्येतत्रहिनन्द्रादस्यत्राजादेरिति वर्तनेदत्तुक्तं अदिद्रवदिति ननु लावस्थायामडिति पक्षे आदेरचः परत्वमस्येव किंच च जी
तिद्वित्वात्परत्वात्सपिप्रथममद्वन्याय्यरतिचेन्ननन्द्रादस्यस्याधिकारसूत्रत्वेनतत्तत्सूत्रेउपस्थितौतत्रधातोरिति सत्वेन प्रत्यासत्त्याव्याख्यानेन च धातुसं
ज्ञाकालिकादारेरचः परानदरादस्यर्थान्नदोष इत्याहुः ईदृशानामभिधानेददं मानंचिंत्यमिति कश्चित् क्वापि बाणि द्वितीयः पवर्गीयादिः लोटिलोचय
तिआद्यष्टवर्गप्रथमोपधः चोपधोत्सः बाणि लोठिति आद्योदन्तेष्वादिः द्वितीयोपधः अत्रपूर्वषट्भाष्ये रत्युक्त्यासादिमनस्सप्रामाणिकत्वं सूचितं स्था
प्यश्च डिच जीतिविषयसममीतेन पूर्वसंप्रसारणेहित्वंशास्त्रसा अत्रपाशब्देनालुग्विकरणत्वादलास्यलिकत्वाच्चपिबतेरेवग्रहणमिति कैयटः दूः संप्रसारणे
लौघसंश्रयोरित्यनुवर्ततेसाचविषयसममीलोपः पिवतेः अभ्यासेकारसन्नियोगशिष्टत्वादित्वेकतेउपधालोपः अर्पयतीति वृद्धिबाधित्वानित्यस्यापुकि
गुणः यलोप इति लोपोव्योरित्यनेन फतेलौ॥ पुक इति अर्जिहीत्यस्येत्यर्थः अत्रलुगाऽऽ गमएवपालरसलोइत्यनेनरूपेसिद्धेप्यागमांतरनिवृत्तयेवचनं वीनिधु

ननु प्रत्ययस्यैव चोपधोत्सः बाणि लोठिति आद्योदन्तेष्वादिः द्वितीयोपधः अत्रपूर्वषट्भाष्ये रत्युक्त्यासादिमनस्सप्रामाणिकत्वं सूचितं स्थाप्यश्च डिच जीतिविषयसममीतेन पूर्वसंप्रसारणेहित्वंशास्त्रसा अत्रपाशब्देनालुग्विकरणत्वादलास्यलिकत्वाच्चपिबतेरेवग्रहणमिति कैयटः दूः संप्रसारणे लौघसंश्रयोरित्यनुवर्ततेसाचविषयसममीलोपः पिवतेः अभ्यासेकारसन्नियोगशिष्टत्वादित्वेकतेउपधालोपः अर्पयतीति वृद्धिबाधित्वानित्यस्यापुकि गुणः यलोप इति लोपोव्योरित्यनेन फतेलौ॥ पुक इति अर्जिहीत्यस्येत्यर्थः अत्रलुगाऽऽ गमएवपालरसलोइत्यनेनरूपेसिद्धेप्यागमांतरनिवृत्तयेवचनं वीनिधु

श-श-
नि

३३

नवेजोनापिदेवस्यस्यलक्षणकत्वात्समुवंधकत्वाच्च केषांन्यापयतीतिमुगंधीकरोतीत्यर्थः लीयतेरिति लीलीडैरित्यर्थः लातेत्येति आदादिकस्य कृतात्त्वलीयतेत्येवमर्थः व्या
ख्यानादिति बोध्यं विपातनं द्रवीकरणं ननु कृतात्त्वस्यापि स्थानिवत्त्वनलीत्वान्न कृस्यादत आह ली ईरति प्रलंभनाभिभवत्वादियद्यपि भाष्ये लीयतेः प्रलंभनशालीनीकरण
योर्नित्यमित्येव धृतं तथापि तदा न्येदविषयोपलक्षणतेन पूजायामपीतिकैयटः द्वयोरेवैवमपि मतान्तरं तेनैवोक्तं इदमेव भाष्यसम्मतं विशिष्य द्वयोरेवोपादानात् अशितौ
तु प्रकरणेन च अशिञ्जात्रिणरेवकीड जीनामित्यत्र पाठान् भाष्येण विन्युक्ते श्रुतियः संद्रहापि द्वयोर्ग्रहणं व्याख्यानात् तदाह लीड-लियोरिति शालीनीकरणमभिभ
वः प्रयोक्तव्यं चेदिति हेतुसंवेधिभयस्याव्यावर्तकत्वात् चम्यं तेन समास आश्रीयतरतिभावहेतुभयरन्युक्तेर्मयस्याविन्यनुपपन्नमत् आह सूत्रेति भी ईरति स्थानि
वत्सूत्रेभाष्ये स्पष्टमेतत् नित्यं स्महेतुभयरतिवर्तनेभयधात्वर्थोपलक्षणं तदाह हेतोः स्मयरतिभाषयतीति द्वितीयोपि तालव्यां तस्यः कथं न हि विस्मापयन्निति आत्वं कृत
मात्मनेपदं च नेत्यत्र कीजाभाव इति प्रश्नः उभौ तौ लभ्ययकारवेवेति न दोष इत्युत्तरं यदेति आत्मनेपदं भीस्मी प्रकृतिकस्य तादेवन एयं ताण्विति भावः लोचमं प्रज
धिकृतमार्हं धातुक इति एणाविति च विषयसंभतीति स्पष्टमाकरे तत्रादेशस्य एव बुद्धिनिमित्तकत्वेपि गाओ द्वित्वे कार्येण वच आदेशो नेति न प्रवर्तते सति हि
तस्मिन् न जादे द्वितीयस्येति एव द्वित्वे उत्तरखंडे वर्णपरत्वाभावात् अस्यो वर्णादेशत्वाभावाच्च प्रजने वीयतेः नायं स्य न आदादिकत्वात् यकानिर्देशभक्त
दृष्टार्थः व्येजो ग्रहणार्थं नुनतस्य प्रजने नृजौ मानाभावात् तस्य शब्दासेति पुगपवादयुको विधोनेन रूपे विशेषाभावाच्च वचिस्वपीत्यादिसंप्रसारणबोध्यं एतेभ्यः
काम्यच्युत्रस्य बोः संप्रसारणविधायके विहितविशेषणस्य तदितरपक्षयोः फलैक्याय क्विबभावस्य सत्वाच्च एतेन एयं तात्किप्यात्वपक्षेभ्यः ज्यैरन्यादिरूपाणि न द
भावपक्षेभ्यो व्याविन्यादिरूपाणि निविशेव इत्यपासं विचोः सार्वत्रिकत्वाच्च अत एव भाष्ये विभाषालीयतेरित्यत्रेवात्र सामान्यग्रहणार्थं नोक्तमित्यसंवाचिज्जा
विति वर्तते। प्राप्तविभाषेयं तेनेह न चित्तस्य दोषः जृणतेत्विति तस्य पित्वाभावेनेमित्वाभावादिति भावः आखेट इति अनेन पक्ष्यास्त्वितेपिरजयति पक्षिण इत्येवेति
सूचयति अन्येतुरजयं चकार विरजाः समृगानित्यादिप्रयोगान्ममरणं यथा श्रुतमेव अत एव भाष्ये मृगरमण इति किमर्थं रजयति वत्सालीति प्रमुदाहृतमित्या
हुः तपादिप्रतिनेन मित्वा इत्युः चिनोतेः लुः चिस्फुरित्यात्वे पुकितस्यामित्वान्न ह्रस्वः पक्षे तालव्यौ द्वौ यकारौ इदं चुरादिलिखिते परे तु मते बोध्यं अपुस्कर इति आ

३१

त्वस्यलौकिकतत्वे । नस्थानिवत्वेन स्फुरित्यस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यनितेर्विशेषणं व्याख्यानात्तदाह साभ्यासस्यावित्तेरिति अनेनोत्तरखंडे एव तत्तदनुवृत्तं
 मिति सूचयति एतेन प्राधान्यान्कारविशेषणत्वेऽभ्याससहितनस्येत्यर्थः । मागमेनरोपधयोरिवाभ्यासनिवृत्तावभौग्रहणान्नस्यैवस्थानेण द्वये प्राणणदिति स्यादिति
 त्यासत्वे अतएव प्रकृतसूत्रे भाष्ये उक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिष्टमिति अनितेरित्यनेन तु न सिद्धिः । अभ्यासस्यानर्थकत्वाद्दुतरस्वडस्यैव बहिर्गतात् अतएवेदं सूत्रमभ्या
 सेनेति अभ्यासस्येति वा नोक्तं किंतु साभ्यासस्येत्येवमुक्तमिति तदाशयः परंतु साभ्यासानितिसंबन्धिनकारयोर्भौणकारौ भवत इति वृत्तिरुचिता न चाभ्यासस्यानिते
 त्यनेन सिद्धिः तस्यानर्थक्यात् अनितेरवयवस्य तत्संबन्धवयवस्य चेत्यर्थे तु तदनुवादकमेवेदं तथा भावे तु विधायकमेवेदमुभयोरुक्तकारिणः । अतएवैकः पूर्वपर
 योरिति सूत्रे भाष्ये उक्तं उभौग्रहणसामर्थ्याद्वादेशौ भवत इति कैयटश्च साभ्यासस्यानितेरुभौणकारौ भवत इत्याह एवमेव युक्तं न तु भौमकाराविति न इत्यस्य
 प्येतस्यैवाधिकारणभयोरित्यापत्तेः । अतएवैत्येति वत् उभौग्रहणत्वादेशद्वयार्थे अन्यथा न चरेत्तादृशवत्सकृत्पक्षे बोधयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनरप्रवृत्तौ
 आदेशद्वयलाभो न स्यादित्याहुः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे रत्युक्तेः पूर्वणत्वे द्वित्वे न सिद्धावधिकचित्तदप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति बोध्यं निमित्तसमीति न चोपसर्गरेकत्वे
 गमिः एविति विषयसप्तमी अत्र बोधनं शब्दज्ञानं नान्यदिती कृधातौ माधवः ईर्ष्यतेरिति ईर्ष्यति प्रकृतिकप्रत्ययांतधातोरित्यर्थः सचल्यंतः सन्तंश्च विनि
 गमना विरहात् ईर्ष्यतेरामः सत्वेन लिटोऽभावात् अन्यत्र द्वित्वाभावाच्चेति हि कृदतिवार्थ इति न न्ना इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । वकारस्येति रेफस्य तु न न्ना इत्यनेन वारित
 मिति भाष्ये द्वितीयस्येति अजादे द्वितीयस्येत्यनेन रेफस्य न्ना इति निवेध इति भावः । दहोपन्याससु आद्यव्याख्याने उपयोगादिति बोध्यं इति एवंप्रक्रियाधातोः कारवि
 कर्मणश्चिकर्मादिकंचार्थद्वारकंधातोर्विशेषणं एवं चेयिकर्मवाचकादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् समानकर्तृकादित्युक्ता क्रियावाचकाद्वातोरेव भविष्य
 त्किं धातोर्मेतदनेन सत आह धातोरिति अतएवेकोऽल्लितिकित्वं सार्थकं कर्मणः किमिति प्रत्ययवाच्येच्छानियतं कर्मकांक्षतया तदाकांक्षायां प्रत्यासत्या प्रकृत्य
 र्थकर्मकायामेव विधानं भविष्यतीति प्रश्नः प्रत्यासक्तिः सर्वैर्दृष्टेयं तु तत्समानकर्तृकात्किमिति प्रत्यासत्तिमाश्रित्य प्रश्नः प्राग्बदेवोत्तरं ॥ रुदविद्वत्त्वस्यानुरोधेन्या
 रव्यानाद्विदेः सर्वसुग्रहणमित्याहुः । सनिग्रह । चकार उगनु कर्षणार्थः । अन्यथा बुभूषतीत्यादौ कित्वात्प्रत्यादिडेव स्यात् कित्वाभावेन श्युक इत्यस्याप्रवृत्तेः ।

श. शे. काजित्येव जिजागरीयते ननु परत्वेन यत्त्वकत्वयोः कृतयोर्भवावो न स्यादत आह यत्त्वस्येति किरश्च सनिगहेति का च इति च निषेधे प्राप्ते वचनं जिगरीयतीति इदं सनिवे
 नि. नितमपवादत्वादयं बाधते अत्रेदं इति इदं वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते हलं ताच्च हलितिलुसपंचम्यं तं अंतःशब्दः समीपवाची इक इत्यनुवृत्तं वृत्तं विपरिणम्यते तदाह इ
 ३२ क्तमीयादिति यियसत इति सति कित्वे यजेः संप्रसारणं स्यादिति भावः जातिपरमिति हत्वजात्याक्रमेणैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः समीप्यमव्यवहित एवेति भा
 वः अज्ज्वच्छेदिरिति सूत्रे भाष्ये सलनुवृत्तेरुक्तत्वादाह इत्यादौ सनीति जिगमिषतीति गमेरिडिनी इतत्र हि सर्वोपि गमिगृत्वने व्याख्यानादिति भावः रलो व्युत्पत्तेरप
 तः सेडिति न तैतच्च न्को संबध्यमपीहानुवर्तमानं स मोपिविशेषणं व्याख्यानात् नोपधेत्पतो वेति वर्ततेनेति निवृत्तं सनिप्राप्तभावेन निषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात्
 दाह सेदौ वेति सामान्यापेक्षेति लोचनीति सूत्रे भाष्ये यद्यमोणिमृदितं करोति तज्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ब्रह्मत्वं बलीयदप्युक्तत्वेन सामान्यापेक्षस्तापकत्वमस्य चि
 त्त्यं अत्र हलादेरिति तु एषित्वेन्यादौ नित्यं कित्वाभावाय किंच एषिषिषतीत्यत्र नित्यत्वाद्द्वित्वेऽभ्यासस्य नैरर्थक्यादितो नापत्तौ स्यासिद्धिरस्य ष्छब्दं वरप्रा
 स्याद्वित्वस्याप्यनित्यत्वात् द्वयोरनित्ययोः परत्वादित्वाच्च इति ततोपि पूर्वपरत्वाद्गुणेनेष्टसिद्धिरिति दिक्। सनीवंना। आत्रसन्धानुसनादिर्भादिश्च विनिगमना
 विरहात्॥ आपत्तसनिमीमेत्यतोऽचरति सनीति च सः सीत्यतः सीति चानुवर्तते आवादिभिरचो विशेषणदनेत्येसावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन एल्लोपो
 बाधतरति नान्यस्य एचरत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके दीर्घग्रहणेन नत्वग्रहणं तदा नन्यस्येति वक्तव्यं। अत्रलो। अत्र सनिमीमेत्यादि सूत्रे चतुष्टये लोपोऽभ्यास
 स्य न्युपतिष्ठते इत्यर्थस्तत्फलितमाह सनिमीमेत्यादि यद्वा सनिमीमेत्यादिविहिते कार्ये कृते सतियोभ्यासस्येत्यर्थः अत्रोक्तं न्यस्या प्रवृत्तिः सन्न सनिमीमेत्याद्यव
 दन्त्येव सिद्धेऽत्र ग्रहणादत्राभ्यासत्वेन यो निज्ञातस्य लोप इत्यर्थो ननु पस्थितिः। इत्सीतीति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति च त्वेत्सी शब्दस्य द्वित्वं भवेति
 ट्प्रमागमयोर्विकल्पाच्चत्वारिरूपाणि॥ उदो ह्येति। अज्जनेति दीर्घे कृते इति भावः यियविषतीति॥ द्विर्वचनेऽचीतियुशब्दस्य द्वित्वेऽप्युपलब्धीति च उल्लेखेति रि
 उभावेऽज्जनेति दीर्घः इदं पक्षे विभाष्येति वाडित्वं चौरादिकश्चेति ह्रस्वविशिष्टयोरुभयोरपि स्यात्स एव कत्वोदिति भावः किंवा ननु गुण इति एचर
 ति शेषः एल्लोपेन गुणस्य बाध इत्यपि बोध्यं आशंकायामिति आशंकाविषयार्थप्रतिपादकत्वात् तौः स्वार्थे सनित्यर्थः आमुर्मूयतीति वर्तमानसामीप्ये सत्

आशंकाचप्रयोक्तृगता। सनिमीमासः सीत्यतः सीत्यनुवर्ततेमीशब्देन कृतदीर्घयोर्मौनातिमिनोत्योर्ग्रहणं व्याख्यानात् शक्यं ह्येवमवधार्य ह्येवोरपि सानु
 बंधकत्वात्। मुचोक्तकित्वाहुणप्राप्तौ वचनं रटसनिवा। सनिग्रहेत्यस्यापवादः प्रकृतिप्रत्यापत्तौ नित्यव्यययोगं जानाति पुष्पेण येन येनोत्पत्तौ तत्साधके पुष्पयोगे नित्यव
 चने भाष्यकृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्लोपिकात् तत्र हि च जोरिति धितिपरतः कुत्वं अन्यथा कृत्स्नकिनिमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वं नित्यवृत्तौ सिद्धापां किं तदनुवृत्त्येव तत्र विसृज्य
 वस्तुत एतैस्तत्परिभाषाभाषएव बोध्यते॥ पुष्कारयिषतीति व्यवधानादोः पुयणितिना॥ लौतिल्योरेव एवकार इष्टोवधारणार्थः अन्यथा यत्नवेति नियमः स्यात् तत्तथा
 चतुष्टावेति न स्यात् सानुबंधकघणोति किं सुषूष इह उपसर्गात्त्विति लौतिल्योरिति नियमेन मध्येपवादस्यायवलादादेशप्रत्यययोश्चिन्तितमेव बाध्यत इति भा
 वः सोष्यतेः सनि सोष्यते इत्यादौ तु यत्नं भवत्येव प्रत्यासत्त्या सनियोभ्यासस्तस्माद्याप्राप्तिस्तस्या एव नियमेन व्यावृत्तेः अयं तु यदुन्निमित्तोभ्यासः प्रतीक्षितोति
 अत्राभ्यासीतस्याज्जनगमामिति न दीर्घः सिधेचेत्यत्र पदादित्व वारणयेकाचोहे इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या हित्व निष्पन्नस्योत्तरभागस्य प्रोप्यधिकारस्यत्वाभावे
 नाप्रत्ययतया चाभ्यासांतसमुदायस्यांगत्वाभावात् श्रुतिपातिरूपसत्त्वं त्वस्येवेतीत्वं भवत्येव सन्यत इत्यस्य हां गावयथाभ्यासस्यात इत्समिपरत इत्येवार्थ इत्य
 लंधातृपसंगैकादेशनिष्पन्नेन निमित्तमत्राद्यस्त्वं त्वं भ्यासेन निमित्तं द्विप्रयोगत्वाद्भ्यासस्य वत्परत्वं द्वितीयस्य तु न वणपरत्वं सः स्तिदिनस्तिदीतिव
 क्तुं युक्तं शेषिकादिति सन्विधायकैर्भाष्ये इह शेषाधिकारभवप्रत्ययां तातदधिकारभवः सरूपो न शालीये इति शालायां भवदत्यर्थः वाक्यमेवेत्येवकारेण च ए
 व व्याख्येयते सदाहनत्विति अण तु भवत्येवेति भावः अणं तादिति भवाद्यर्थं तादित्यर्थः अत्र सारूप्यं शब्दत एव तेन जाता र्थछांताद्वा र्थे पिच्छोनेत्याहुः स
 ष्टं चेदं ह्येति न च शालाशालीययोः षष्ठति यि पठिष्यन्त्येककालिकोपस्थित्यभावात् कथं तत्प्रत्यययोर्भ्यस्तत्प्रत्ययप्राप्तिरिति निषेधो व्यर्थ इति वाच्यं नि
 त्यशब्दपदार्थानुत्पत्तेन प्रातिपदिकत्वेन च सर्वानुवादेन विधिसंभवात् अत एव त्वप्रत्ययां तात्वप्रत्ययसिद्धिः सत्यभिधानेन तत्राऽप्यर्थे सिद्ध सर्वकशब्दादर्थ
 तरे पुनरुक्तं च सत्यभिधाने इष्ट एव अन्यथा त्वनभिधानात् सरूपः सनेति सारूप्यं शब्दो र्थतोवातेन समानार्थी विरूपः सरूपश्च न अभिन्नार्थः समानाकारो
 नेत्यर्थः तदुन्मती न च शाली सप्तम्यर्थान्यतरवृत्तेः सप्तमीषष्ठ्यन्यतरार्थे प्रत्ययेः र्थतः शब्दतश्च सरूपत्वाप्राधान्यदोष इति मतमुत्पन्ने आकरे स्पष्टं तत्र हि मत्व

श-शे
नि

३३

कीयान्मनुष्यादेः प्रतिषेधोक्तव्यः तं चापि पुनरासमानवृत्तौ सख्यरतिचवक्तव्यमित्युक्तं सनित्वर्थसाख्यमेव विशेषणसामर्थ्यात् इतिसन्नतप्रक्रिया। भृशार्थः
कार्त्तव्यनष्टिचोत्प्रेरतिवाच्यत्वे तु सन्नते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः पुनः पुनरित्यादिधातोः क्रियासमभिहार इति तत्त्वोक्तं बोध्यत इति क्रियासम
मिहारे हेतुमिरति द्वित्वं तु न क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुरुषैकवचनस्य हेतुमिरति क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्यपाठेन तस्य लोडिष्यत्वात् किञ्च यङः क्रि
यासमभिहार
रातिरिक्तार्थाभावेन यङे वनद्योतनसम्भवात् तत्तत् लोटसु सेमुच्चये
पिविधानादस्ति तत्त्वोक्तने द्वित्वापेक्षा भृशार्थे यङि तत्तत् पौनः पुन्यविवक्षायां तु भवत्येव नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं पापच्यते पापच्यतरति भृशक्रियासंयादय
पुनः पुनः पचतीत्यर्थात् पौनः पुन्ये यङि तु न नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं क्रियासमभिहारे हेतुमिरति न पौनः पुन्ये पिलोडं तद्वित्वविधानेन पौनः पुन्यस्य केनचित्त्वोक्तने
सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तत्वापेक्षात् अन्यथा भृशार्थ इत्यववदेदिति निरूपितं द्विरुक्तप्रक्रियायामिति दिक् क्रियासमभिहारे धातोरेव इति संभवात् सन्नतिधातोः किमिति
यङ्नेतीति अनभिधानादिति भावः यङ् विधौ धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तते तेन धातुसंबन्धे पक्षे यङ्मेभावेनीमवांस्तु हिलुनी हीन्येवायं सुनीतीत्यादौ लोटः सि
द्धिरिति भाष्ये स्पष्टं सूचि सूत्रि सूत्रे एकाज्जलादिग्रहणप्रत्याख्या नफलमिदं सूत्रे स एकादेशानुवादः भृशं शोभते रोचत इत्यादावतिव्यासे भृशं दावव्यासे च तत्प्रत्या
ख्यातं पचास्थितसूत्रन्यासे तु तेनामुपसंख्या नं कर्तव्यस्यादिति स्पष्टं भाष्ये यथा न्यासे पिउल्लेतेर्न वक्तव्यः नुवद्वावेन सिद्धेरिति चोक्तं ननु भृशक्रियासम्येति अकितर
तिवद्गुत्रीहि किद्विहाभ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्येति न्यायेनैतत्प्रकरणस्य किद्विहाभ्यासमेव व्याहृतिरिति चोक्तं यत इत्यादावंतरंगत्वमुक्तिरिति न्यायेति माधवस्य भा
ष्योदाहरणद्वित्वेन यङ्ने द्वित्वं प्रतिकार्यत्वेन शीर्घनिमित्तत्वायोगात् तस्याहं अनेन भाष्योदाहरणेन यं प्रतिकार्यत्वं तं प्रतिनिमित्तत्वाभावेन नैकाकीन्येन
बोधनादिति भावः नित्यग्रहणं न वाक्यनिवृत्तये विग्रहेण यङ् न प्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणं नर्थक्यमिति भाष्यात् तस्मात्कौटिल्यपदान्वयवधी
रणार्थतदित्याह कौटिल्य एवेति इदं च इत्यनुरोधेन धातोरेकाच इति सूत्रे भाष्यतूत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणं नर्थक्यं क्रियासमभिहारे च न
नेभ्यो यङ्मभितव्यमिति चेन्न विशेषासंप्रत्ययादित्यनुकुर्यते विग्रहेण कुठिलं गच्छतीत्यनेन चंक्रम्यत इत्यर्थासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमाद्ये नर्थकं कुठिलं

पंथानंगच्छतीत्येवसंप्रत्यायात्क्रियासमभिहारेचेत्येतत्तुपसदसेतद्विषयंतद्विषयस्यैवभाव्यउदाहरणतन्मात्राद्यर्थः क्रियासमिहारेयद्भवतेवप्र
तोपिवश्यमानंयस्त्वित्यादिमतमसंगतंअतएवस्थावरप्रतिदंड्यर्थकजंगमेरुतिसिद्धस्थितिशीलोहिण्यावरस्तत्प्रतिदंडीभृशंगंगाहिजंगमयोगद्वयो
नित्यग्रहणाभावेनयोगयोरित्यस्यैवमेवव्याख्याचिताचकारस्वारस्याच्चयत्रतत्कृततत्रतत्त्वत्वाद्यानेउत्तरासंबंधस्यसिद्धत्वाच्चाभावगर्हायामेवेतिरदमपिह
निरीत्यैवयत्तुगत्यार्थादिभ्यः कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेनयत्क्रियासमभिहारार्थयड-लकौडिन्यन्यायेनबाधलाभ्युक्त्याभ्यांवादेर्यस्यवा
घरतितत्त्वत्वाद्यस्यविषयविषयत्वाद्वारित्यविषयत्वाच्चअत्रक्रियासमभिहारादेर्यड-द्योत्यतयातद्वर्धातोरित्यर्थेनात्रिष्टेयत्वात्क्रियासमभिहारिवि
स्यायांचारितार्थ्यंचअतएवादेरर्तेश्चगत्यर्थकात्क्रियासमभिहारेयड-दाहृतोभाव्यएकाजह्लादिग्रहणंचप्रत्याख्यातंउत्तरस्यपरशब्दसामर्थ्या
दभ्यासस्येत्यनुवर्तमानंयंचम्याविपरिणम्यतेतदाहअभ्यासात्परस्येतिअतदतितपरत्वंस्पष्टार्थअस्येत्युक्तौलाघवाभावात्तद्योयडि-भिरेरेकत्रग्रहण
व्याख्यानात्संचेस्त्रीयतदतितचसंकृत्यस्यामवस्थायांद्वित्वनिमित्तयडः पूर्वमंतरंगत्वात्पुटिकृतेततोयडिद्वित्वात्परत्वाद्गीडश्चापवादत्वाद्यडिचे
तिगुणः स्यादितिवाच्यंसुट्कात्पूर्वदतिसूत्रभाष्यध्नितेनगुणनिवेधेनसंस्कियतदतिवददोषात्तत्रहिभाव्यसर्वतोऽंतरंगतरफः सुडित्युक्तकैयद
नचइदं एवोक्तुप्रतिषेधोवक्तव्यएवेत्युक्तंएतच्चतनादिशेषेनिरूपितंशयानिर्देशस्यफलमाहकीर्तीत्यादिभ्यादेरेवकुडेअत्रग्रहणमितिभावः नोयं
चुकसंभोगादीरेवालुग्विकरणत्वादितिकेचित् अकितरत्युक्तेरितेनन्वजेताभ्यासस्यदीर्घदन्यर्थेननुगुणादौकृतेजतत्वाभावनोकिविशेषाभावा
द्रिकिरीप्तिमानेनैवसिद्धेरिग्विधिसामर्थ्यादेवतदभावसिद्धेः किमकितरत्यनेनेतिचेन्नअभ्यासविकारविधौवैयधिकरणान्वयतांपनार्थत्वात्तन्नछपतेः।
सनिहितैर्जातानुक्तिविच्छासतीत्यादावभ्यासहस्त्वत्वसिद्धिः नचैवमध्यपवादत्वानीगादि मिर्दीर्घबाधेव्यर्थमेवतदितिवाच्यंअभ्यासविकारेबाधका
नवांधंतत्रत्यस्यमित्तापन्यततेषांसतिसंभवेयुगपदेवप्रवृत्तिः यौगपद्यासंभवेक्रमेणैवतत्रान्यत्रबाधकप्रवृत्त्युत्तरंबाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रकृतेजुतम्
स्मिन्हतेविप्राप्तियौग्यंवाध्यंभवत्येवयत्रनुबाधकप्रवृत्त्युत्तरंबाध्यस्यप्रवृत्त्यौग्यतातत्रपूर्वबाध्यस्यप्रवृत्तिरनंतरंबाधकस्यप्रवृत्तिरितिअनएवमीमां

श-
नि
३४

यतेऽपि कर्तृत्वादिना विवेकैरुक्तैरीदं अनुस्वार इति तस्य पदांतवत्त्वात् संप्रसारणः प्रीभा वरति अत्र यदीतिविषयसमीपित्वपूर्वप्रतीभावोपेक्षित इति वह्निलं यजे वोपसंस्था
नाद्यङ् लुकिना गत्वतरति। एवं चरीगृह्यधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं नकार्यं रुग्णिकौचेत्यत्र ऋत्वतइत्यस्येवानुवृत्तेर्न श्रुत्यपिनकार्यमिति केचित्तन्मन्त्रादुप
धग्रहणं प्रतीत्यात्मनेमानाभावात् अतएव तन्नकर्तव्यमिति भाष्येनोक्तं रुग्णिकौचेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् एवं च ऋतश्चेत्यस्याप्याव
श्यकत्वमेव अतएव तस्य मृष्टादौ यङ् किनरुगादिरीकुअनेन वार्तिकेन भवत्येवेति परे ईघ्रादीर्घोच्चारणस्य चावित्युत्तरार्थं शाश्वत्यतइति विक्रितीत्यस्य वि
षयसमीपतादंतरंगत्वेन अयडिहित्वं अन्यथा दिग्यादेशेन वडित्ययडापि द्वित्वबाधः स्यादिति बोध्यं इति यडे त प्रक्रियायञचिअचप्रत्यय एव व्याख्यानाज चे
न बहुलामेव नुकृष्यते अतएव यो यूयोरोरूप इत्यादौ ना फलांतरमप्याह चकारान्तं विनापीति बहुलग्रहणानुवृत्त्या बाधभेदेन तदर्थसिद्धिः सच छंदस्येव प्रयो
गदर्शनात् द्विषय एव बाहुलकादेव क्वचित्स्रोके पिबेमिरीतिच्छिरीतीति एतत्प्रयोगद्वयमेव लोकोक्तिद्वयश्रुवोरिति सूत्रस्य भाष्यस्वरस अंतरंगत्वादिति लुक्वा
न्यपि बोध्यं धातुत्वादिति चर्करीतमित्यस्या दादौ पाठाद्वादित्वेन भूवादिसूत्रेणेति भावः डित्वस्येति नचायमनुबंधनिर्देश इति भूमित्वं यदीयानुबंधनिर्देशस्तत्र
कृतिक यङ्गते तस्याप्रवृत्तिरित्यर्थे वैशिष्ट्यानिर्देशादिसाहचर्येणांगीकारात् क्षिपाश्रपानुबंधेनेति निषेधस्य भाष्यः दर्शनाच्चेति भाष्ये यद्विहीति तस्य सूत्रस्य
नियमार्थत्वं मेव सिद्धं तरति भावः अनुबंधनिर्देशादिति परेतु तन्निषेधाभावेपि नेति के रतिनिष्ठा तेनात्रैकात्मनेपरं यङ् लुगंतेनात्रैवेति नियमान्न दोषः तिजेन
निशानार्थस्येदं रूपं तस्य नित्यसन्नतत्वेन न तोयडभावात् तस्मादर्थोतरवृत्तेरनुदात्ते सुपठितस्य भावेरिदं रूपं अर्थोत्तरेप्यनुदाने सुपाठे सुपाठे त्वमत्वे सुअनु
बंधकरणसामर्थ्यात्सन्नतादात्मनेपदमिति गुप्तिजादि सूत्रस्य भाष्यस्य समादिरूपाये विशेषेप्यनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यर्थः केमुच्चित्तु युअर्थसाहि गोध
तुपाठः पाणिनीयरतिभाष्यसम्मतं रतिनिरूपितं प्राक् अर्थोत्तरवृत्ते श्रुवादित्वमेवेति मतं स्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधात् एवं चानुदात्तेत्वादात्मनेपदे सिद्धं तदुक्तमि
यमार्थे अतएव अनुदात्तडितरत्यात्मनेपदंसिद्धमित्युक्तं अन्यथा डितरति आत्मनेपदंसिद्धमित्येव वदेत् उक्तरीत्या डिस्वप्रयुक्तस्य तत्रापाते श्रुतमूलक एवा
रादौ चर्करीतं चेत्यस्य परस्मैपदिषु पाठः प्रयन्नादयोपिन चर्करीतं चेत्यस्य विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणांतरप्रयुक्तस्याप्राप्तोरित्याहुः यडे तदिति। लुक्वापि प्रत्य

यल्लसणेनयडंतात्परत्वं छदसिनिपातनारितिसंकोचेमानाभावेनयडुल्लुगंतभूधातोः छदस्येवतत्रापिलोप्यवगुणभावरतिविसृतिभावः तत्रसूत्रेकाज्यहणं
कर्तव्यमिति वार्तिकारंभेयडुकिभाषायां सर्वत्रगुणएवलभ्यतरतितरेकफलत्वायतत्पत्याख्यानप्रकारेपिद्विविधनियमस्यैवैचित्त्वंअतएववार्तिकारंभेःभूदित्यसि
द्विवत्भाषायांयडुकिगुणोपनिर्दोषत्वेनभाष्येनोद्भाषितेतिदिक्परेतुलेख्येवनेनियमः बोभूत्वित्यस्यछांदसेषुपाठसुयडुल्लुगंछांदसत्वादेवभाषायांमस्ययडु
गंतस्यप्रयोगसत्त्वेनमानंअतएवभाष्येबोभूत्वितिनियमार्थंअत्रैवयडुगन्तस्यगुणभावोनान्यत्रेवोभवीतीतिलेडिउदादतमित्याहुः नचैमितस्यभूत्वाभावादितिभा
वःग्रहणादितिपरेतुउत्तरत्वंउस्यभूत्वादित्यभूसुवोरित्यस्यतरंतांगस्येत्यर्थात्प्राप्तस्यनिषेधस्यनियमः द्विः प्रयोगत्वेपिविशिष्टातुपूर्वमितिगुणकृतिपदस्येनतत्र
हणोपपादनासम्भवात्अतएवदयतेरितिसूत्रेभाष्यंअस्तेर्भूआदेशेयदिस्थानेद्विर्वचनंरुतेद्वित्वेसर्वदेशेभूभावः प्राप्नोतिअथद्विर्वचनंनतदपस्य
भूभावेकतेपूर्वस्यश्रवणंप्राप्नोतीत्युक्तमित्याहुः नित्यत्वाहुगितिनुसिचेतिगुणपेक्षयेत्यर्थःअपास्यादितिनचदौर्घसिपिधातोरितिउत्तमसिद्धत्वेयसूत्रेदगं
हलेनलणसूत्रेऽर्घादितिभाष्योदाहरणेनचपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेपूर्वग्रहेणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात्तवनीवन्नीतीतिनचनीविच्चित्यनुबंधनिर्द्देशनंयडु
किनीगदुर्लभंरतिवच्यंयडुल्लुकोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात्अतएवसनीस्वसोदनीध्वंसदित्यजेचित्यत्रभाष्येप्रयुक्तंनलोपस्तुनयडेलुकालेषान्ति
पाशयेत्यस्याअसत्वाच्चवनीवक्तृरितिसोडि. त्वानलोपः ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीगीदेर्नगुणः सामान्यापेक्षेतिअन्यथैकाज्जिवंधनस्यैवानिसत्वंस्यादितिभा
वःआश्लिषितुवध्यादिनिरदंदयतेरितिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धमपिमाधवानुरोधेनोक्तंनिरूपितंचैतवनादिशेषेधातोर्विशेषणमितिअतदपिअशास्त्रीयस्याप्यनि
देशरतिमतेनसाभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेनतासौनित्यानिद्वत्वरतिदेशालभ्यत्वमित्यप्राक्तंअसिद्धत्वेनेतित्रियादीस्यत्वेनेतिभावः बहिरंनलेनगुणस्यसिद्धरति
चित्त्यंउदाहृत्युत्वेपोपूर्वतरत्वाभ्यासगुणेविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येदृश्यतेनभवंतीतिअतन्माधवानुसारेणनविद्यतेकिद्यस्मिन्नितिबहुव्रीहिगर्भवदुशीत्या
श्रयणज्जिह्वीत्यादावकितरतिदीर्घनिषेधोनतत्सामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्वावोपिनउत्वेनेतिसंप्रसारणेनेत्यर्थःइत्येनेतिअतदपिमाधवानुरोधेनचाद्रीगनु
वर्जतरत्वंहरीगितिअवर्तनंरतिरदंमाधवानुरोधेनवस्तुतोऽस्यानमिधानेरास्येत्यत्रतत्कारप्रश्लेषेतशोपस्यप्राप्त्यासूत्रमतेःप्राप्त्याफलमेदापतेःचाक

सं-
शे-
ति
३५

तीतिपदं मिमिती कृत्वा तिरंगमपि अत इति तीत्वं न यजेतु कालु सत्त्वात् उदरत्वं भवत्येवेति निरूपितं न लुमतेति सूत्रे न च चाकर्त्तव्यत्वाभ्यास ह स्वत्वे ज्ञत्वं न पारी गृत्व न
इतिरीगुर्वीर इति वाच्यम् अभ्यासस्य चकारमाद्य कृत्व नो ग्रहणे कृत्व न इति न परत्ववै य र्थे न तद्ग्रहणस्य वक्तु मशक्यत्वात् नित्यत्वेनोरदित्यस्य प्रवृत्त्या तदभावाच्च
स्थानिवत्त्वेन अपूर्वविधित्वात्। चाकर्त्तव्यत्वात् कीर्तयत्पुनश्च किरति चर्करीतां तं पचतौ न्यत्र योनयेत्। प्राप्तिस्तं तमहं मन्ये प्रारब्धत्वेन संग्रह इति भाष्योक्तेः पच।
तीतिलदः संज्ञाते नान्यत्रास्य प्रयोगः सूचितः आरतीति द्रलोप इति दीर्घः न च दीर्घयणः स्थानिवत्त्वं अभ्यासकार्ये तदनवयवधात्ववयवादेशस्य तत्प्रतिवचकस्या
निवत्त्वं नैत्यर्थे स्याभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्ण ग्रहणेन ज्ञापितं तयाः क्षतेः दीर्घविधौ न निषेधाच्च अरिप्रतीति यणदेशस्य स्थानिवत्त्वात्परत्वादिना ततः पूर्वमेव
वा इयङ् एकाच इत्यनुवृत्तेरिति इदं हरदत्तानुरोधेन वक्तुं नोऽस्माद्यङ् लुक् सत्त्वेऽपि दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति भाष्ये कृतादित्येऽभ्यासविशिष्टस्यैवांगत्वांगीकारवत्
प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङ् नत्वाद्वा तुलांगीकारे न तु तस्य ग्रहित्वमिति इदं योऽप्यन्यस्य ग्रहे विहितत्वाभावात् ननु वृत्तिर्निष्कलेवेति तदिति
शेषेऽप्यादिशेषे च निरूपितं एवं च माधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चिंत्यमिति दिक् ज्वरत्वं प्रत्ययधायाच्चेति चकारेण वाक्यभेदादादेशिभेदेनोद्भूयंतयोश्च सवर्ण दी
र्घजूरित्यादिसिद्धिः उद्भूत एव रमागमन्यायेन नूभयोर्निवृत्तिरित्येतत्तद्वयमपि एकः पूर्वत्यत्र भाष्ये स्पष्टं रात्रोपः वलिलोपेन सिद्धे वस्तुपुद्गि धानमूढावाधना
र्थे न धातुलोधातुलोप इति बहुव्रीहिसहस्रह धात्वं शलोपेन्यादिसर्वधातुलोपस्याभावादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये गुणवृद्धीनेति सन्निहितं कपरिभाषा निषेधे तु
दीर्घावेवादिमित्यसंबद्धस्यादिति व्याख्यानादुणा वृद्धोरेव निषेध इति भावः नन्वेवं हलादिः शेषस्यांगाधिकारस्यत्वेनांगासि सप्रत्ययमिति ज्ञात्वा हि भेदेन्यादयं
नेन निषेधापत्तिरिति चेन्न अभ्यासस्य धात्व नवयवत्वात् इदं च तनादि शेषे निरूपितं किंच युवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्या ज्वडास्यैवास्याप्येवमिति कला
त्निरूपितं चैतन्न लुमतेति सूत्रे सूत्रोदाहरणं लोबुवः योपुव इत्यादिधात्विति किं लुञ्जलविता तदभावे बहुव्रीह्यालाभे नलोपनिमित्तरत्यर्थोलाभात् अर्हं धातुकर
ति किं मोर्तिकृति चेति सूत्रस्य भाष्यात्वेनायङ् लुगंतानामभाव एवेति लभ्यते तदाह धातु कग्रहणं स्पष्टतया बहुव्रीहिलाभार्थं विषयासंभवेनेति भाविज्ञानस्यैव य
दुगंत प्रक्रियासु य आ आत्मनः किं रात् पुत्रमिच्छति पदविधित्वेन समर्थपरिभाषा प्रवृत्तये सुपरतिमहांतं पुत्रमिच्छतीत्यादेशीक्यान्माभूदिति च काम्यचिपूर्वस्य

पदस्य च तत् अस्मिन् इति अवर्णनस्य गत्यर्थः नाच्यतीति गोसमानास्यरनां तादृशित्वे कदेशिमतं न सिद्धं तः अतएव नः क्येदृशे सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं ॥ तः क्ये
 ककारोच्चारणं सामसुसाधुः सामस्य इत्येतद्व्यावृत्तये अन्यथा तत्रैव विध्यर्थं स्यात् यस्य हल इति लोपमाशङ्क्या ह सन्निपातेति राजीयतीति न लोपः सुप्त्वेति नियमादौ
 न लोपो नासिद्धः चिन्त्यमिति पुंशब्दमिच्छतीत्यर्थेऽपि प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन धातुत्वमस्येवेति भावः ॥ ग्रामादिक इति ॥ हलिचेत्सुत्रधातोर्नित्यनुवृत्तेरिति भावः क्ये
 चोश्चेति आपत्यलोपोनेन क्रियते वाच्यतीति अत्र संप्रसारणं न धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषणान्न सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति ॥ वार्तिकस्य रध्यस्यति मध्यस्य
 निरधिप्यति मधुस्यति इत्येवमर्थमिति शेषात् इदं रधि मधुशब्दविषयमेवेति माधवः काम्यञ्च धातुस्वरणसिद्धेः स्यचित्वं चिन्त्यप्रयोजनं कस्येति शानुनकलाभावात्
 कर्तुः क्यङ्धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तते कर्तुरिति क्यङ् धौ पंचम्यंतमपि सलोपविधौ योग्यतया षष्ठ्यंतं तेन तदेतद्विधिरिति बोध्यं तेन हंसायुत इत्यादौ सलोपो न
 सन्नियोगशिष्ट इति सांत संवधिक्यङ् इत्यर्थः तेन क्यङ् इतदभावो नेति भावस्तदाह सच व्यवस्थित इति इतरेषामिति ॥ भाष्ये नानामतप्रदर्शनेन विकल्पमात्र्यादिति
 भावः सपत्नीवेति एतत्तत्त्वं भस्याद इत्यत्र निरूपितं युवायत इति वयोवाचिनां जातिकार्ये वैकल्पिकमिति जातेरस्त्रीति सूत्रे भाष्ये स्येष्टमे तेन जाते श्येति निवेधादिदं रूपं
 दुर्लभमिति परास्तं वाग्रहण इति अन्यथा विशेषविहितत्वात्किपाक्यङ् एवाधः स्यादिति भावः एताननुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति भाष्योक्तेरेत्यापि प्राति
 पदिकादेवोक्त्यन्ति सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य क्यङ् श्वविधानेन वचनसामर्थ्यलब्धपर्यायस्यैवानुवादको वा शब्द इति माधवः भूतपूर्वादपीति अकारस्यानुवर्धत्वेन संप्र
 तिकानेका स्वस्यात्राभावात् अतएव धातुभिरेवरूपसिद्धिमाशङ्क्या वगल्माञ्च के इत्यादौ कास्त्रन्ययादित्याम्यस्या इति क्लिप्त इति भाष्ये उक्तं नचावजिगल्लेखते इत्यादौ
 वाचारे किंवन्तात्स नियथेष्टं नाम धातुचित्यस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्तिकं गावश्यकमिति वाच्यं नाम शब्दस्य सुवंत परतया तत्प्रकृतिक एवास्य प्रवृत्तेः अचारकिंवन्तेभ्यः सने एकानु
 त्यते श्व
 ॥ इति संभवादिति नचाचारेथे सर्वस्य नेनाजनात्किपि अवगल्मतीत्यादिवारणायानुवंधासंजनार्थं वचनमा
 वश्यकमिति वाच्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन किपितथाप्रयोगे रक्षापतिरित्यभिमानः वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह पूर्ववार्तिकं तु अनुवंधासं
 गार्थमिति आचारे जंतात्किपि अवगल्मतीति प्रयोगाखण्ड्य सर्वेत्ये तन्किं वनुवादेनानुदात्तासंग एषां बोध्यत इत्यर्थः अत्र स्यतिरित्योः कारः पररूपेण प्रसिद्धोऽनुना

ल-श-
शे-ति-
३६

सिक आसंज्यते इत्यनेकास्त्वप्रयुक्तस्यामः सिद्धिरिति भावः हरदत्तानुसारेण ह प्रत्ययग्रहणमयनीयेति वस्तुन सादपनयेन मानमिति निवेदितं प्राक् एवं च प्रत्यया-
नत्वादेवात्राप्तिरिति ध्यायितुं च तदपनयवादिना एकाज्योऽनमिधानात्किं वनुत्यतिरेव वाच्या अन्यथा सूत्रवार्तिकयोः फलमेवापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य
प्रवृत्तिस्तत्र फलभेदेष्वपि प्रत्याख्या नमस्तु न चात्र तथा तथा सत्यनेकाज्यग्रहणं चुलुपाद्यर्थमिति वदेकाज्याद्यर्थमित्यपि वदेत् किंचैवं सति न कादेरित्यादौ अ-
नर्थकः प्रतिषेधो निष्ठाया मनिष्ठः कुत्ववचनादिति वत् प्रत्ययादित्यनर्थकं अनेका च अमिधानादिति वदेदिति दिकतत्र हरदत्तौक्तं मंगी कृत्यमाधवेनोक्तं प्रक्रिय-
क्रममाह अतो गुणेऽत आदेरित्यादि अतो लोपमत आदेरिति दीर्घं च वाधित्वान्नरंगत्वात्पूर्वरूपं वार्णं दृष्टमिति तु नानित्यत्वादिति माधवाभिप्रायः दीर्घ इति
परत्वादतो लोपं वाधित्वा पूर्वा तत्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायः मालतीति आतो नायः आतो धातो रिति न्यासयोः फलैक्याया बन्तेभ्य आचारकित्वेव नेत्युपरे असाहच-
र्यादिति इंकाररूपञ्चातात्तिस्योरसंभव इति भावः कैयटादय इति इदं च गोशब्दादाचारकियि अगवोदित्युपक्रम्येको गुणेति सूत्रे कैयटेनेनेत्तं अत्रास्त्विवीजं ननु नवैसं-
ध्यस्वरमंत्यमस्तीति इको गुणेति वदव्रजेति सूत्रस्थ भाव्यप्रामाण्यादेतदप्यनिआदे च इत्यादिसूत्रस्थ भाव्यप्रामाण्यादेजनेभ्य आचारकियो भाव इति सुगसुग्वि-
धायकवार्तिकोक्तमाधवरीत्याः स्यापि वार्तिकस्याश्रुतिगर्भतीत्येवमर्थमिति वाक्यशेषात्तन्मात्रविषयतेवास्येति कश्चित् इदमतीति ह्रस्वं तेभ्य आचारकिं ज्ञासीति
ह्रस्वनप्यपरतिसूत्रे भाव्ये स्पष्टं यथी नतीति इदं माधवानुसारेण किंवंगीकारेपि यथेनतीति तु युक्तं इह किति नियमेन दीर्घा प्राप्तेः न च नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्सु-
बानंतर्त्येव नियमफलनिषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यं वृत्रघ्नः स्त्रीवृत्रघ्नीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरित्यपरे हरदत्त इत्यत्रास्त्विति दर्शयति माधव इति अनाकर्तृत्वेनेति अत्र यदुक्तं यत्
दुक्तं भृशदिभ्यो भृशदिराकृतिगणः सुमनसादयो बहुव्रीहयः अभूतत्वावयवग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तदाह अभूतेत्यादिक्रार्तिकान्यथा सिद्धिर्माह अत्रैरिति चे-
न्वाचयेत्त एव भृशग्रहणं चरितार्थं ॥ भृशा इति भृशलोकादित्यर्थः कैयटे तथा पाठान् प्रातिपदिकमिति ॥ न धानुलथासति भूष्योक्तवक्ष्यमाणं शापकां नुवपतिरिति ॥ ३६
ति भावः ॥ अयं सर्गसमानाकारमिति अन्यथाऽत्रत्यसंशब्दस्य क्रियायोगाभावेनानुपसर्गत्वाज्ज्ञापकानुपपत्तिरिति भावः ॥ उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदे नैव सर्गसमाना-
कारत्वं बोध्यं च कीर्तित इति पृथक्करणेन समासाभावकल्पनेपितद्विषये क्वअदिप्रत्ययविधायकेलसले सुवतादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीत्यंशा प्रवृत्त्यानरो-

यस्माद्विहितरूपने अधिकव्यावृत्तिरेव न तु न्यूनव्यावृत्तिरिति तत्त्वं। एथ क्रियते इति तेन जातसमासाभावः कल्प्यते अतएव सुमेन न्यूनव्यावृत्तिः कानेन समासेत्यप्य
सिद्धिः तदुक्तं भृशदिष्टिसूत्रे भाष्ये संग्रामयतेरेव सोपसमानान्यस्मात्सोपसमादिना श्रूयत इति उत्तरपदात्पार्थक्येनेति शेषः आदेशेनेति एकदेशस्येति शेषः अतः
एव सा शब्दात्म्यविचरिति माधवोदाहृतं संगच्छते अवगल्येति स्वेतरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिधृतैकदेशधानुनासमर्पत्वादिकं तद्धारतुं ह्येवमप्युच्यते
पि ज्ञातेन समर्थतया कुगतीति सूत्रेण समासे कोऽप्येकदेशः प्रकृत्येकदेशद्वारकमेव च कृत्युसर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक् च शब्देनेति एवमपि विनिगमनाविरहेण व्यसामा
न्यचित्तया सर्वबाधकत्वं तस्येति भावः अन्यथा पुरस्तादपवादस्यायेनो माझे रित्यस्यैव बाधः स्यात्सीत्यस्येति बोध्यं अत्राचरेति अतएव भाष्ये लोहितमिन्नानां लेहितदि
गणेष्वप्युक्तमानानां भृशदिष्टादिना नित्यात्मनेपदमेव प्रयोजकमुक्तं नत्वभूततद्वावविषयतालाभोपीति भावः असंभवादिति अनुकरणाद्वा ज्विघानेनानुकरणत्वमप्यन्यत
नतदसंभवरिति भावः तस्य आदिशब्दस्य भृशदिष्टिति नित्यमात्मनेपदस्यैव तेभ्यश्चेरिति भावः तस्यापि ककारस्यापीत्यर्थः योगं विनापीति तदर्थसंज्ञात्वेत्यर्थः एवं च त
दर्थविवक्षया डाचिहृतेततस्तदर्थे क्यपिति भावः तद्भाष्येति उक्तभाष्येत्यर्थः कष्टाय क्रमणमुत्साहः कष्टाय तदनुक्यागमनाद्यप्रतीतावपिकष्टविषयकोत्साहप्रतीति
स्तदाह उत्साहेत्येति पापं कर्तुमिति अंतरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवांतरभावः विग्रहे कर्तुमित्यध्याहारेण क्रियार्थोपपत्त्येति चतुर्थी इति समीति तद् इति विषयमिति न च तत्रैव त
त्वे कष्टाय क्रमते इति विग्रहोऽनुचितोऽस्य दविग्रहस्यैवोचित्यादिति वाच्यं अस्य सत्राद्यभिप्रायेण प्रवृत्तेः अतएव भाष्ये कष्टाय क्रमतीति विग्रहं प्रदर्शयन्नादिषु सनदर्शि
तः पापं चिक्कीर्षतीति उत्साहनायाः कृत्रर्थत्वाद् द्वितीया भाष्ये तु क्रामतीति परस्मैपदं प्रयुक्तं क्रमणं गमनमेव पापोद्देश्यकेन हितेन तु द्विषयकोत्साहो गम्यते इति क्रमेण ता
हार्यत्वाभावः क एव चिक्कीर्षामित्यस्य हितस्यांगम्यायामित्यर्थ इति तदाशयः कर्मण इति षष्ठीप्रतिपादकत्वं षष्ठ्यर्थः कर्मप्रतिपादकरोमं च तयोभ्यामिति वाच्योर्थः फलि
तमाह कर्मभ्यामिति अर्जुन इति एयं तादृशत्वं निर्देशे इत् कैयट इति उक्तं च भाष्ये उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य चामंथोरोमंथ इति उद्गीर्ण उदरादुपर्यारुष्टं अवगीर्णमयानां निर्गतं मं
थश्चर्वणमिति तदर्थं शब्देनैव कर्मण इति वर्तते करणमत्र क्रिया व्याख्यानात् इति न्यासरिति भाष्या नारूढत्वमत्रा रुचिः सुखादिभ्यः वेदनाकर्तृसंबन्धि सुखादिप्रतिपा
दकेभ्यः सुखादिभ्य इति वाच्योर्थः फलितमाह वेदनेत्यादि पूजायामित्यादि नम आदिभिः क्रमेण चेति चित्रोडित्तमवयवैः चरितार्थमिति क्यजंतात्तज्जानौ पुच्छादिति अ

सं. श. त्रपुच्छादयः सकर्मकोदसनक्रियादौलास्रणिकाः ततः स्वार्थे लिङ्गणविष्टवदिति टिलोपः। वस्त्रादित्यादि। हस्त्यादिभ्यश्च भिन्नभाष्येन दृश्यते। संवस्यतीति वस्त्रैः सम-
 येति। दयतीत्यर्थः। परत्वाद्वाविति। न च नित्यो लोपः। शब्दोत्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात् व्यक्तिभेदमात्रेण च शब्दोत्तरस्य ग्रहणत्वं। रंधयतीत्यत्र तु तस्या अनित्यत्वान्न दोषः
 ३२ अत्र यद्वाक्यं तदुक्तं। गृह्ये सा ये सेभ्यो यीति॥ स्पष्टे चेदं सुप्रआत्मन रत्यत्र कैयटे। गमकत्वान्मुंडयति माणवकमित्यत्र लिज भवति क्यच् तु नागमकत्वादित्यपि त-
 त्र भाष्ये स्पष्टं॥ तदा प्रयत्नार्थमेव मुंडादियहणं। माणवकं मुंडं करोतीत्यत्र वाक्ये कर्मसामानाधिकरण्यात् माणवकस्य कर्मत्वं। हनौ तु मौंडय रूपफलाश्रयत्वात् तत्त्व-
 बोध्यं॥ संन्यापयतीति। आपुग्विधानसामर्थ्यात् टिलोपो ना एषां लुप्यनभिधानं॥ अतएव एण्युडिति संगच्छते घटति कर्मण्ययं निपातनात्कृत्वाभावः कर्तर्यजं
 तत्त्वपि वक्तुं शक्यमित्यने एतयतीति न चात्र परत्वादिलोपः स्यात् अतिदिश्यमानकार्येण मुपदेशे शस्येव देशत्वात् कारादिति वाच्यं भ्रष्टं दृश्यं प्रत्ययोक्तं पूर्वप्रह-
 त्वांतरंगत्वात् तदतिदेशसामर्थ्याच्च न च पुंवत्वस्यासिद्धत्वादिलोपो दुर्लभः आभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात् अतएव वेरिति सूत्रे भाष्ये एतयति शब्देन पुंसां दत्तं। रघुनिष्ठं
 दृश्ये वत्त्वोपप्रहृते लोके न तदतिदेश इति पुंवद्वाचादिषु न लोपो नोक्तो मूले वाप्युदात्तः अतएव मातयति भ्रातयतीत्युदात्तत्वेन रक्तुते रति सूत्रे भाष्ये प्रथयतीति निरभावदिलोपाव-
 न असिद्धत्वादिति द्वित्वेन दृश्यत्वेन हकारघटितवृद्धादित्वेः भ्यासेऽश्रुत्वसिद्धिः। इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे हनौ द्वीत्यस्येति तदमित्यत्वं उभौ साभ्यासस्येति सिंहाण्युत्तमात्र-
 विषयमिति तद्भावः औडिदिति द्वित्वेन तेन दाश्रयस्य कार्योत्तरे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वे निषेधान्नाभ्यासेऽश्रुत्वादीति भावः वैयाघ्रपद्यवार्तिके शर्पूर्वा इति सूत्रे कैयटे चो जटदिति
 प्रयोगो दृश्यते रत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीति अत्रारुचिः स प्रयोगोपि चिंत्य रत्यने उनयतावुक्तमिति तच्चासंगतमिति तत्रैवोक्तं कैयटेः भ्यासेः कारणादेवेत्येकप्रमादात् पूर्व-
 त्रासिद्धमिति सूत्रस्य वृत्तिग्रंथोपि चिंत्य एव तत्र हि उडमाख्यदौ जटदित्युक्त्वा औजिददिति तु उडि शब्दस्य तुक्तं प्रकृत्यैकाजितितेनाति हि टिलोपो न यस्येति लोपश्च न दृष्ट-
 मितस्यादृष्टत्वेन तदनतिदेशात् नैकाजितिसिद्धे प्रकृत्येत्युक्त्या तस्यापि बाधश्च दृष्टिपुकाविति प्रापयतीति भाष्यप्रयोगादचोऽस्मितीति सूत्रस्य नित्यत्वं उपपद्यते। शब्देनो-
 तकिमर्थो योऽविभागः सत्यर्थ इति भाष्यं तु प्रयोजनोपलक्षणमिति भावः अंतरंगत्वादिति वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति भावः अनित्यत्वात् अमुल्लेखं रमावाभा-
 वात् न्याश्रयेपीयायैसा दौतम वृत्तेऽद्यामेव न्यायमिति परे अन्यथा सिद्धीति एवं हितत्र भाष्यमिष्टमेयः सुप्रकृतिभावे किमुदाहरणं। घटति प्रादीनामसिद्धत्वात् न भविष्य।

निरदं तर्हि श्रेष्ठः अत्रोच्चारणसामर्थ्यान्भवविषयविनिर्मुक्तं तर्हि स्ववित्तमः स्वजिष्ठरतिना प्राप्तेऽपि लोपे लुक् आरंभे लुक् कटिलोपवाधान्न विषये न दभावदि
 नि असिद्धत्वे प्रत्याख्याने तु परत्वात् आदिषु टिलोपवाधित्वा कृतेषु सकृदति यायेन टिलोपाप्राप्तिर्विध्या अनवप्रवेशद्वयत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति यावत् किं त्रविन्मते
 लुगिव प्रादयः आदयश्च नाप्राप्तेऽपि लोपे आरम्भमाणसुद्धाधका इति तद्विषये न टिलोपरत्यंत्यमेव सर्वसाधारणमत एव कनि रत्यादौ देशिनिननसिद्धिर्द्वयमि
 न अनउच्चारणसामर्थ्यात् सर्वदेशत्वे केत्यादेशेनापि सिद्धं प्रेष्ठ्येष्ठयोराद्ये समाधाने एकदेशिनः परेतु किमुदाहरणमिति प्रप्रेयोकोदाहरणानामन्यथा सिद्धिर्पद
 श्रेयोदाहरणानगनुक्तेरस्योदाहरणभाव एव औपदेशिकोदाहरणभावे आनिदेशिकफलार्थमात्रं सूत्रं भस्यादर्शनाच्च प्रत्याख्याने एव भाष्यतां न्यर्थमिह न्यहुः एरित्यस्यै
 वेति एवकारेण न सद्धित इत्यस्य व्यावृत्तिः तेन सहेयेन नाप्राप्त्यभावात् तस्यानन्तरत्वाच्च भत्वादिति इष्टवदित्यतिदेशेन मत्वा तत्तु वेति संप्रसारणं तांत आदीनामि
 त्यर्थेऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वा न्न दोषः परेतु बहुश्च न शब्दात्स्त्रियां डापि नांतत्वाभावेन संप्रसारणभावे बहुश्वेत्येव भाष्यमिति डापसूत्रे भाष्ये उक्तं न्यामी एयात्संप्रसा
 रणोऽनित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वा प्रवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं संप्रसारणं न च नकारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिक प्रत्याख्यानाय भाष्येऽनृत्यपकर्षं कृतं सत्यं संप्रसारणं दुर्वा
 रलोपस्य स्थानिवद्भावेनानृतयोः नंतत्वस्यार्थसमाजग्रहत्वात् श्वनशब्दत्वं तु सर्वे सर्वपदादेशां निर्न्यायेनेति वाच्यं वार्तिकैकवाक्यतयाऽलोपोमरस्य श्रूयमाणानंत
 वप्रवृत्तेस्तत्साहचर्येण चार्थाधिकारेण च बहुश्वेत्येवेति भाष्यविरोधेन चास्यापिश्रूयमाणानंत एव प्रवृत्तेरदोषात् किंच यपूर्वेति सूत्रे भाष्ये प्रकृतिभावस्यालोपे चरत्वेन हाध
 कताया अप्युक्तत्वेन नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावविधायकेन्याया प्रवृत्तेर्वोधेन च न सद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभावो न्याय्य इति टिलोपोपि दुर्लभः यनुप्र
 कृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इत्युक्तं तत्रादिशब्दः प्रकारे लोपत्वेन च सादृश्यमिति न तद्विरोधः एवं च द्रष्टव्यं नयतीति प्राहुः ॥ श्रुनयतीति ननु संप्रसार
 णपूर्वत्वं बाधित्वा बाधसंगमिति न्यायेन टिलोपेरदं रूपां दुर्लभमिति वाच्यं शुभ्रवतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते तेन न्यायेनैरनेकाचरतियणिरूपा सिद्धा पूर्व रूपविषयेऽनित्यत्वे
 न न न्याया प्रवृत्तेरिति भाव आहुरिति अत्रारुचिवीजंतु व्रह्मवच्छब्दादिष्ठानिमंतोर्लुकिटेरित्यस्या प्रवृत्तौ न सद्धित इत्यस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेनेष्टनिर्गतस्यादृष्टत्वादित्यसंगतं किंच त्र
 स्त्रिष्ठरत्यादावित्यस्य संगतं तथा हि केवलादगुणवचनत्वेनेष्टने वदुर्लभः मत्वं तादिष्टनिमंतोर्लुकिटेनेटेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरंतदप्रवृत्त्या परत्वादित्यस्य संग

३८ श- किंचनसहितरत्यस्यदेरित्यपेसयापरत्वमित्यर्थस्यप्रकृत्यैवजितिसूत्रेभाष्येध्वमिततयापितदयुक्तमिति नेत्येक इति टिलोपेनासो लोपेवस्त्वंदुर्लभंराजकीयमित्यरावन्वचतए
 शेति- वेचसंप्रसारणप्राप्तेरेवाभावेनांगवृत्तपरिभाषापन्यासो वृथेति अकारुचिवीजंतत्परिभाषायाअभावाच्चेतिच इदमेवाग्रिममतद्वयेः रुचिवीजं रूपंतुविद्वयतीत्येवसत्य
 ३८ मिधाने प्रतीत्यतीति अचंद्रत्यल्लोपेचावितिदीर्घः इकोऽसुवर्णइति नसमासइतिनपृथक्करणेनसमासनिवृत्तेरुक्तत्वात्सम्यचिचदिनिसम्यादेशस्यस्थानिवत्त्वेनोप
 सर्गत्वात्पृथक्करणेपृथक्करणेनसमासस्यनिवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेपिअंतरंगत्वाज्जातःसम्यादेशेननिवर्ततेसमीचयतीत्यादौचकारस्यांचतित्वंतुस्थानिवत्त्वेनबोध्यं
 अनेमिनिरसोऽनुपसर्गत्वेनपृथक्करणभावेनानेकास्त्वात्प्रकृतिभावाप्राप्तेरितिभावःवहिरंगत्वेनासिद्धत्वादितिबहिर्भूतएनिमित्तकत्वादितिभावःनिरसस्यैर्यलोपइत्य
 अनंतरत्वेनाचरितिलोपस्यैवप्रतियोगित्वेनग्रहणद्विलोपेपितिदिःस्थानिवत्त्वेनतिरेरव्ययत्वेनाव्ययानांभमात्रइतिटिलोपोननसहितइति सूत्रेभाष्येऽस्यप्राप्तेनपरयावृद्धा
 बाधात्अतएवयस्येतिलोपोनअनेनसर्वटिलोपवारणेपिमाधवोक्तमभ्युच्चययुक्तिमाह असिद्धवदितिअंगवृत्तेतिवृद्धिस्तुभवत्येवतस्याअनित्यत्वादितिभावःअंगवृत्तपरि
 भाषायाःफलभावइतीदंचित्यं निरूपितंचैतद्युष्मदसत्प्रकरणेदेवद्वंद्वमिति विष्टदेवयोरित्यद्वादेशः स्वयतीति अव्ययानामितिटिलोपोऽनेतदेष्टेनत्वात्संज्ञापूर्वक
 त्वादिति एविन्यंगेनातिदेशेनविनोलुकःसत्त्वादंगवृत्तपरिभाषयानवृद्धिरितिकैयटःअतएवदेरितिसूत्रेदवयतीत्यत्रवृद्धिर्नकृताभाष्ये परेतुएतद्वाच्यमस्येष्टायाययती
 तिभाष्यप्रयोगाच्चलक्ष्यविशेषविषयकेऽस्मिन्वाक्येऽभावातिदेशेपितेनेष्टसिद्धिरुदाहरणमात्रमितिभाष्योक्त्यातदनुक्तमसंज्ञातिदेशवत्कचिदस्याप्यतिदेशेवा
 धकाभावात्एतेनसंज्ञापूर्वकविधिरनित्यत्वंनभाष्यसंमतमंगकार्येइत्यपिनलक्ष्यसाधकं तत्रतत्रतज्ज्ञापकमुक्त्वाकिंप्रयोजनंपिवेर्गुणप्रतिषेधःप्रयोजनमित्येवोक्तं
 नत्वेवंधिधलक्ष्यसिद्धित्वात्प्रयोजनत्वेनोक्तैषांप्रकारांतरेणसिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात्इत्याहुः श्रीमतीमिति एचिपुंवत्त्वेमतोर्लुक् अशिअयदिति एवचैवादिशोनेति
 श्रीशब्दस्यद्वित्वेउत्तरखंडेद्वयायोः कृतयोर्बन्धटितानित्यत्वेननालोपीतिनिषेधाभावेहस्त्वमितिभावःएतच्चमाधवानुरोधेनसपमिधानेऽशिआवदितिप्रतिषेधमि
 त्यनेयवयतीति स्थूलदूरेतियणादिलोपगुणे अंगवृत्तपरिभाषयाऽनंतत्वाभावेनवासंप्रसारणंनज्यापयतिनेदयनिसाधयतीतिमाधवानुरोधेनपांचमिकैवोर्विन्मतो
 लुक्कनोरेवभाष्येकतादृष्टवद्भावेनांगीकारादित्युक्तं कनयतीति अत्रोपधावृद्धिर्नस्वजयतीतिवत्उपसर्गस्येतिनपृथक्करणेनविशिष्टस्यप्रातिपदिकत्वाभावाज्जा

निदेशप्रवृत्तिरिति भावः इति नाम धातुप्रक्रिया एभ्यो धातुभ्य इति धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वादिराकृतिगण इति गणस्य महेद
 धौतेनैरयति धवत्त्वतीत्यादिसुधातुवृत्तौ स्पष्टं इति कंडादयः प्रथमैकाचरति अजादेर्हितीयस्येत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् तृतीयस्येति एकाचरत्यर्थः एकाचरत्यनुवृत्तेः
 कंडादेरित्यस्य तद्वद्विषयगतस्येत्यर्थः भाव्ये कंडादियिष्यतीति यिशब्दद्वित्वकरणत्वात् नाम धातुषिति नामघटितधातुषित्यर्थः नामशब्देन सुवर्ततेषु विद्यमानानि त्रयाण्ये
 काचां यथेष्टमित्यर्थः अतएव पुत्रीयिष्यतीत्याद्युदाहृतं भाव्ये अतोपि एतच्च डिनास्यप्रवृत्तिः त्रयाणामिति एकाचोद्देशः जादेः कंडादेरित्यवपूर्वत्रयाणामेवोपपत्तिः
 वेत्तवाप्यबाधकभावस्य निर्णयान्न त्रयाणं न युगपद्वित्वं तत्राजादेर्हितीयतृतीययोः पर्यायेणान्येषां तु त्रयाणं पर्यायेण द्वित्वमिति बोध्यं एषां वचनात्तानि न्ना इति सूत्रे प्रा
 ठेन तद्देवाधिकारत्वादेविशेषेण प्रवृत्तेर्यथाभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः नदराणामिति तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः दीशब्दयिशब्दयोरिति न च द्विवचने
 चीत्यस्योपनिषेधाद्यशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या यिशब्देऽसंगतं नटभार्यावर्द्धनानीति न्यायेनेकारसकारसहितस्य द्वित्वप्राप्त्या कार्यानुभवेन नहि कार्यातिनिषेधेन द्विवच
 ने चीत्यस्याप्रवृत्तेः नचयिसशब्देन नामधात्ववयवः नामधातुघटकवर्णसंबद्धैकाचमित्यर्थेनादौषान् अतएव पुत्रीयिष्यतीति भाव्ये उदाहृतं यिशब्दद्वित्वेपिसन
 वयवेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वनिमित्तत्वायोगोऽस्यैवेत्यनास्थयामूले यिशब्देत्येवोक्तं चंदिदीयिष्यतीति इदं माधवानुरोधेन आदिभूतादचः परस्यैवेति भाष्यसंमते
 र्थेन तु चिंत्यमिदं विचारयिष्यतीति माधवेन वृद्धांगीकारेण नमते इदं इति प्रत्ययमाला कर्तरिकर्म कर्महक्रिया कर्मव्यतिहारवर्तमानाद्वातो रित्येन धातोः क्रियायां वृत्ते
 रंतरंगत्वेन तस्या एकग्रह इति प्रकृतसूत्रे संख्या संज्ञासूत्रे चकैयटस्यष्टं कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थसंभवेपि न कृत्रिमकर्मग्रहणमुक्तार्थस्योचित्यात् तेन देवदत्तस्य
 मि कंधान्यं स्वद्रव्यं दत्तालवनेन स्वीकरोतीत्याद्यर्थके देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनातीत्यादौ न यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणां परिवर्तनरूपो व्यतिहारो न संभवति प्रणिधानं
 व्यतिहार इत्येकोऽर्थ इति सुसंज्ञासूत्रकैयटात् उदीचामाजे व्यतीहार इति सूत्रोदाहरणस्यार्थमित्यथा च तद्वत्तस्य याचित्वावस्थापरिवर्तयतीत्यर्थ इति कैयटाच्च
 वस्तुदानपूर्वकपरवर्द्धनीकारो हि परिवर्तनं अतएव कर्मव्यतिहारे देवाच्चेति वार्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इति व्याख्यातमभियुक्तैः एतेनान्यक्रियायां अ
 न्येन करणव्यतिहार इत्यपास्तं अतएवाप्यन्यक्रियामन्यः करोति इतरक्रियामितर इति कर्मव्यतिहारं जयमंगलाकारः प्रादर्शयत् तथापि तत्तत्साध्यत्वेन तानक्रियाणां

ल. शो. साध्यसाधनभाष्यव्यासः परस्परकरणं च सः यथासं प्रहरंते राजान इतीति कैयटः तत्र वर्तमानाद्वातोः कर्तरीत्यर्थे विनिगमनाविरहात् तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययोचित्येन द्विवचन
 येति बहुवचनात्ता न्येको राहरणानि नत्वेकवचनात्तानि अतएव भाष्ये क्वचित् कवचनां तानि नोदाहृतानि एवं च व्यतिलुनत इत्यस्या न्योन्यव्यत्यासेन लुनंतीत्यर्थः एतेन देव
 ३५ दमेन सह वैश्वेनो व्यतिस्तीत इत्येकवचनात्त प्रयोगसंभवः अतएव दालेति सूत्रे कथं न तु र्य्यर्थे नृतीयास्यात् एवं न हि अशिष्टव्यवहारे नृतीयावविधौ यत्रैव
 त्मनेपदं चेति सिद्धांति नोक्ते इतर आह यद्येवं नार्थः नेन सह युक्ते नृतीयास्याद्यतिहारे तदेविधिर्दालेति सूत्रे प्रयच्छत इति भाष्ये उक्तं दालेति विश्राण्यतया सहोपमु
 क्ते इत्यर्थ इति कैयटः न चोक्तमिति परासं तस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तिने नार्थासाधकत्वात् तथा हि तस्यैविश्राण्यतामुपमुक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहारे व्यशिष्टत्वप्र
 तोते न तानहोपमुक्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहारात्प्रतीतेः सूत्रस्यावश्यकत्वात् किंचोपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राण्यतानिरूपितचतुर्थ्या एव युक्तं किं च ध्या
 र्व्यतीहारे दालावपि उक्तरीत्या कर्तृहयस्यापि ति ओक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमोचितान सह के गमिनीया अतएव क्रियायोगे पुत्रेण सहायत्वस्यैवैकैर्नृतीयाया
 सिद्धायामक्रियायोगार्थेन सहेति सूत्रमिति तत्सूत्रे उक्तं भाष्ये भाष्यकृता त्वतिफल्युत्पन्नतद्वृत्त्यभिनिवेशः कृतः एतेन भविकव्येति श्रामिष्यमेमां प्रति
 किमर्थं ब्रह्मवधादिकरोषीति राम एष्टेममायं धर्म इति तेनोत्तरिते धर्मो स्तिसत्यं तवराक्षसाय मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ब्रह्मद्विषये प्रोक्तः न्योन्यसंन
 वंधुर्धृतकार्मुकं पुरितिरामवाक्येन तव धर्मेण देव ब्राह्मण देव्यरूपेण ममान्धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येष धर्मेण युक्तो ह्येन धर्मेण युक्तो न स तं वधि नो ब्र
 ह्मद्विषः प्रणिहन्तीत्यर्थे के अष्टारभ्यत्वधर्मः क्रौर्यमयि भवति मद्धर्मोः क्रौर्यं च त्वयि वर्तमानं सामीप्ये लट् रामवाण्यतेन समुद्रसमीपे यति नो नृतीया च सस्य श्रिय
 तीत्येतत्तात्पर्यं के व्यतिस्ते इति प्रयोगोपपरासः यतो धातोरात्मनेपदं प्रत्यासन्ना तदर्थं क्रियायां तत्कर्तृव्यत्यासे एवात्मनेपदोचित्याच्चासूर्यो रिति सूत्रस्य
 दाहृतं व्यतिसे इति मुक्तां दसेतत्र द्विवचन्येन द्विवचनादिस्थाने एकवचनं रिचेति सूत्रे व्यतिरे इति वत्त ररयोरे इत्यस्य दसत्वात् च्छां दसमेव ह्यतीति सूत्रे व्यति
 ह इत्यपि तथैव लोके एकवचनात्तमसाध्वेवेति दिक् नेविशः नेरिति षष्ठी नेरर्थद्वारा संवधिनस्तद्यो न्यार्थकस्य विशेषित्यर्थे लो न्यद्विशतेन्या रो नृदोषः परित्यवे
 म्परत्यादावपि षष्ठ्यर्थे यंचमीत्यष्टं चेदं शदेः शित इत्यत्र भाष्ये अतएव न्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणमिति दिक् आजेरे अकर्त्रीभि प्राये व्यात्मनेपदार्थमिदं

सविहरणे दसतेरेव प्रसिद्धत्वेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यैव ग्रहणमित्याह दसतेरिति आस्य ग्रहेण मिति विहरणशब्दस्य कीडापदवि
 हरणस्यार्थत्वाभावबोधपूर्वकं विचारार्थमात्रेतात्पर्यग्राहकं तदिति भावः प्रतीकमाददाति भिस्मा माददातीति चिंत्यमेव यत्स्वस्मरणे आकाशद्विजेनात्मनेप
 दनेति तन्न स्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविषयेनाद्योतकस्यैव भाव्यत्वेनाडित्वलाभात्स्मरणपूर्वकग्रहणे धातोर्वातात्पर्यग्राहकत्वेन क्रियायोगसंज्ञेन विज्ञेयवत्त्वात्
 च उकारस्य अस्यैवार्थस्यानुवादकः एतन्त्येति भाव्येण तस्यैवोदाहरणदिति भावः हंत्यर्थेति गणसूत्रेण एण च हंतेर्गत्यर्थत्वस्यापि सूत्रानुमातरि दिति संस
 कंचिन्नात्ममित्यर्थः शिरोरिति अत्र जिज्ञासायामित्युक्तेर्ज्ञानपदाध्याहारे आत्मनेपदं तात्पर्यग्राहकं वैषयिके आधारे सममीत्याह धनुर्विषय इति प्रकार इति
 धर्म इत्यर्थः ताच्छील्येनियततत्त्वभावता विषया इति समभिव्याहृतपदांतरगम्यारत्यर्थः आलेखनं खननं अपस्किरत इति अत्र कृधातोः खननपूर्वके
 धूत्मादिविधेयेवृत्तिः अपस्किरनिकुसुममिनि रालेखनाभावात्सु उभावः प्रियमाणो वषभः पादैर्भुवमपस्किरतीत्यत्र हर्षाद्यभावादपवृत्तिः नैवार्ता इति अने एव
 भाव्ये समुद्धान्येवेत्याहरणनिदृश्यं ते गजोऽप्यस्किरतीति स्वभावाख्यानमत्र आनुते इति षृगाल उक्तं ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैयटः एण इति परे तु उपलंभ
 नेनेनात्मनेपदं भाव्ये उपलंभन इत्येव पाठदर्शनत् ३५ लंभनं प्रकाशनं धातोः शपथकरणकं प्रकाशने इतीति तदुतात्पर्यग्राहकः शपथशब्दोक्तं प्रसिद्धस्य अनलोकोदाहरणेदे
 वदनायेत्यववृत्त्यर्थे भाव्ये प्रयुक्तासख्यः शपथमिदं किंचिदस्मिन्मीत्यादौ शपथमात्रं विवक्षितं न तु प्रकाशने मूले उपलंभ इति पाठ आच्छेदार्थं दिव्यादिव्याख्यानं च
 ह्यनुरोधेनेति वरति इहा क्यपरिस्पंदरूपे व्यापारः शतमुत्तिष्ठतीत्यस्योत्पद्यत इत्यर्थः उपानं चक्रलेकेऽर्थे कर्तमानादित्यर्थः संगतिकरणमुपश्लेषः मित्रकरण
 मनुष्येष्टिष्टिनिमित्तसंबंधः लिप्तायामिति लिप्तापसर्जनकैः र्थवर्तमानादित्यर्थः अदिष्टं इति ध्याकिं निष्पत्तिज्वलतीत्यर्थः त्यजंतं विनैवेति वाक्ये वाक्ये कदेशप्रयोगः
 नायेन अत्र शब्दाध्याहार इति भावः अस्यायुक्तत्वं मन्मान आह भेनुमित्यादीनि दृष्टित वाक्यस्यैकदेशोयमित्यर्थः समीपमेत्येति चेति विषमविलोचनस्य समीपमेत्यसं
 वस्य आज्ञे रत्यन्वय इति भावः नेतेरेवेति व्याख्यानादिति भावः अतीतिद्वयोरिति व्याख्यानादिति भावः सूत्रे कलुषातिग्रहणं तौ ददिक कलुः संपूर्णस्मरणस्यैव दद्यात्तयेस
 मृच्छिषत इत्यस्यार्थं च समार्तेति उच्चेति किंत्वाद्रुणप्रासावाटश्चेति बाधित्वा परत्वात्सिजलोपेव हिः सिजलोप एकादेश इति सिद्धकांडे पाठादहं प्रतिसिजलोपेनामिह

ल-श- यतुहस्तादंगदित्यत्रंगपदसत्वेनवर्णपरिभाषयादृष्टेः पूर्वसिजलोप इति तन्न तस्यावर्णंगयोरेकस्थानिकत्व एवमृते सजज्ञापकस्यसजानीयात्सत्वेनांगाधिकारस्य
 शे-नि- स्वेवांगस्यतत्रग्रहणञ्च इहस्वादिनिसूत्रेः गपदप्रयोजनंतुतत्रैवोक्तं अथैष्टेतिनुसिजलोपस्यासिद्धत्वात्परत्वाद्वा एतदंगस्यवल्वत्वाच्चसार्वधातुकेतिगुणेष्टेष्टेसिद्धतीतिभा
 क- परेतुलावस्तुपमडितिपक्षेसर्वतोदृष्टेरंतरं गत्वेनतत्पक्षेसिजलोपोदुर्लभस्तदेकवाक्यतयापक्षान्तरेपितदलोपएवोचितः किंचसिजलोपएकादेशेरनिसिद्धत्वम
 पिप्रत्यासत्त्यात्सिजलोपनिमित्तकैकादेशंप्रत्येवोचितंनतुप्रकृतविषयमपिनचैकादेशपदेसामर्थ्यसवर्णदीर्घपदापेक्षयालघुत्वादित्याहुः मासमृतेति सतिश्रुतीति
 सूत्रेपुवादिसूत्रेणयोगविभागसामर्थ्यात्परस्मैपदेक्षित्यस्यासंबंधादितिभावः अवएवसमारंतममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युयागतेरितिभट्टिः संसृज्जेतौचस्यष्टमेतत्पु
 रेतुशसादितिसूत्रे भाषाश्लोदत्यादावित्ववारणाययस्माच्छासेरद्विहितस्यग्रहणमितिभाष्यमुपादायसर्तिशालीत्यत्रपरस्मैपदाधिकारान्नाशोरेदिसुक्तं कैयदेन
 किंचास्यतिवक्तीत्यनेनसर्तीत्यादेर्योगविभागस्यफलंनिरूपयितुमशक्यमतएवभाष्येप्रकृतब्रह्मिकेधातुद्वयसाधारण्येनमासमृतेत्याद्येवोक्तंनचैवमृदिप्रयोगात्
 त्यादिचिंत्यमित्याहुः अकर्मकादित्येवेतिसमोगमीत्येतोपसंख्यानत्वादितिभावः नचसमोगमादिषुविद्यादीनामुपसंख्यानमितिभाष्येमादिशब्दप्रवृत्तचनाभ्यासमः स्य
 वदत्यत्रायेषामुपसंख्यानेनसकर्मकेभ्योप्यात्मनेपदेष्टेरकर्मकादित्येवेत्यसंगतमितिवाच्यं तेनैवसिद्धेः त्रोपसंख्यानस्यवैयर्थ्यापत्तेः नहितत्रसकर्मकादित्यस्येना
 कर्मकार्यमिदंस्यात् भाष्येवद्ववचनंतुप्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुः वहतीति प्रायणार्थस्यवहेतेरर्थोत्तरस्यंदनेवृत्तिरितिभावः जीवतीत्यत्रजीवनकर्म। धात्वर्थतभूतं अ
 कर्मकत्वंचपृथगुपस्थितैतच्छास्त्रविहितकर्मसंज्ञकानन्वयर्थकत्वंस्पष्टं चेदंमुपआत्मनुरतिसूत्रेभाष्ये वर्धतीति रदंक्षित्यं अत्रप्रसिध्याश्रितिसुपस्थितसंप्रविशपि
 डीमित्याशविवाच्यसंभवेनतद्वाचकानुपादानमात्रंनत्वेतावताः कर्मकत्वंन्याय्यं कदाचिन्नेष्टो जलं वर्धतीतिप्रयोगात् अतएवतत्परसूत्रेः युक्त्येनैवैतत्प्रतिपाद्यते
 दादायन्यायेनासंबद्धरूपार्थः न्यायशब्दस्यतुप्रयोगः प्रसिद्धत्वान्नकृतः कदाचित्तुप्रसिद्धार्थस्यापिप्रयोगोदृश्यतेन्यायेनायुक्तइतिधात्वर्थतभूतस्यवृत्तप्रयोगात्तत्रैव
 वतिजीवतिधाणनितीतिकैयदेनोक्तं एवंरीत्याः कर्मकत्वस्यभाष्येऽनुपलंभाच्चेतिकर्मणोऽविवक्षानामकर्मविशेषान्वयाविवक्षासुचकचित्वादितीत्यथमा
 लोदादतेनअनिर्वाधभावेत्यदीनांसाधुत्वंकचित्तुकार्यप्रवृत्तिवैलायांतदविवक्षा पश्चान्तद्विवक्षायथातकृतपूर्विकटमित्यादिवृत्तिविषयं किंचकर्मणोधा

त्वर्थेप्रतिसंवंधसाभावेनान्वयविवक्षाननुकर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षापदार्थः अतएवमातुः स्मर्यतरत्पत्राविवक्षितकर्मतयाभिव्यक्तोऽद्योगयेत्यत्रभाष्येहिता
 न्ययदत्पत्रापिहितातुरुषाहितार्थस्येनसंभृणुतेनजानातीतिप्रतीतेर्मातुः स्मर्यतरतिवदेवाविवक्षाएतेनेदंप्रसिद्धागतार्थमित्यपस्तमित्यस्य निहितमिति सो
 पसर्गास्यत्यूहोः सकर्मकत्वेनाकर्मकादित्येनसंवंधस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः स्पष्टार्था स्पष्टविषयेदत्पत्रार्थः आचूयतेः शब्देनएववर्ततेसिद्धिमात्रेण
 कर्मकारकंयस्यततः कृत्रोविपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः प्रयोमोपाधयदित्यथाशास्त्रिनयतरत्पत्रनयतेः प्राप्तामर्थः शिष्यादिसंभाननंतुतफलंसांभानसंबंधवि
 षयः एवंमाणवकमुपनयतेरत्यत्रविधिनावेदाध्ययनफलकमुपनयनारव्यसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणंनयतेरर्थः एवेहि सा पाध्यापक आचार्यमिवतीति आचार्य
 करणंमानसबोधविषयः कर्मकरानुपनयतेरत्यत्रात्मसमीपप्रापणंनयत्यर्थः तच्चभूतिदानकरणकमेवेतितन्मानसबोधविषयदितिभावः कर्तृस्थकर्मणीतिक
 तृस्थकर्मकारकेसतीत्यर्थः शरीरशब्देनेति शरीरतादात्म्यापन्नस्यैवकर्तृत्वेनशरीरस्यतत्पत्त्यत्वासंभवः अवयवानांनुसंवंधविशेषेणतत्पत्त्यत्वंसंभवइतिभावः कर्तृ
 स्थितिकिरात्रः क्रोधंविनयति अन्येतुविध्यर्थमिदं अकर्तृशेषिक्रियाफलेनयंतिपौरुषमितिनुप्रमादरत्याह उपपत्त्याभ्यामस्यनियमत्वमिति सति ननु रत्याबोधविधि
 त्वेतुअनेनैवसिद्धेप्रोपाभ्यामिति सूत्रे उपग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः प्राप्ताभ्यंभेदेवसिद्धेः के पादेषां तूनामेनेकार्थत्वेबोधयितुंस्वयंपदविहरणरत्युक्तं अनुपसर्गाद्वर
 दंसूत्रंलिटिआशीर्लिङि चन अस्यविकरणेभ्योवलीयानित्यर्थस्तापकतापरानुदातडितरतिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनानिभावः संप्रति
 भ्या उत्कंठापूर्वकंस्मरणमाध्याने योगोविभज्यतरतिअत्ररत्यादिकमेवमानं भासमानइति शिष्यैः सूयमानोहिभासेतु तथाचोपर्युपरिशंखार्थप्रतिभासानु कृतिर्निर्वहति
 तजिभंगेतुनशक्याहदितुमितिभावः ज्ञानेइति शास्त्रेवरतरतिबोधोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवृत्तंमनसाबुध्यतरतिभावः यत्न उत्साहः सत्त्ववदेतरत्यस्यतद्विषयकमुत्साह
 भाविष्करोतीत्यंमिदंविचरेतरतिवैमत्यहेतुकंनानाविधंभाषंतरत्यर्थः वदेव्यक्तवागर्थत्वेनव्यक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्याद्यथाप्रसिद्धतरंन्यक्तवाक्कृत एवेहगृह्यतेनेन
 वरतनुसंप्रवदंतिकुंकुटादत्यादौनपरतिविराममनिच्छंतीतरुणीप्रतितद्विरामौचित्यद्योतिकोक्तिरियंतराह मनुष्यादीनामिति समुच्चेत्यादिकं क्रमेणसंप्रवदंति विभा
 षविप्रयुगपत्वरस्याविरोधेनकथनंविप्रलापः भाष्यमिति एवंचतुदादरेवग्रहणमितिभावः समस्तुनीयातृतीयेत्यादिकं उभौलोकोसंचरसीमंचामुंचदेवलेति राणा

ल.श.
रिति.

४९

इदमप्रतिष्ठव्यवहारेण्यतेदानपूर्वकेभोगेऽत्राणधातुः सूत्रद्वयमिति शब्देरितिसूत्रभाष्यात्सर्वत्रैववष्टीव्यवहितेप्रवृत्तिश्चेतिसम्पत्तेस्वरणस्वीकाररतिचिह्नप्रकृतिविह
तिभावावेवसाण्यत्वात्प्रादनेदन्त्यत्वात्स्वीकाररत्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति कैथ्यम्। पूर्वसूत्रस्यैवेति। एवं च तस्मात्सकर्मकविषयत्वेन स कर्मकस्यैव निवेद्योः कर्मकैनुपरत्वात्पूर्व
वत्सनरत्यात्मनोऽपि लिभावः। प्रत्याड्भ्यां। प्रत्यासत्याश्रुधात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याड्गृह्येतेषौ च उपसर्गावेवेत्याशयेनाह। कर्मप्रवृत्तनीयत्वादिति तेहिर्विधपरिच्छेदका
नक्रियाविशेषकारातिस्पष्टमेवा। पूर्ववत्सनः। प्रत्यासत्यासनः पूर्वद्वयार्थलाभः। प्रकृतिगतमेव निमित्तं सनाद्यवधानेप्यात्मनेपदं प्रवृत्तयतीत्यर्थाननुषंगित्यतीत्यादौ शि
दिविषयशब्देरात्मनेपदविधानाद्धिद्विषयसन्नतादपि प्राप्नोतीत्यत आह। वाक्यभेदेनेति। स्वराद्यन्तेति। स्वराद्युपसर्गात्स्वरांतोपसर्गाच्चैत्यर्थः। लैरलो। इहवाक्स्वरांतो
रिति। अलोयत्कर्मलोचैदिति च। सकर्तेति च। तत्र स्यादित्येनाद्यव्याख्याता। द्वितीयव्याचष्टे अणविति। कर्मात्रक्रियायज्ञेनित्यसंबंधात्तयच्छब्देन तच्छब्दोपात्तैव
चेदित्यर्थलाभः। नचात्र सन्नैव प्रतिपाद्यतां किमेवकारेणेति वाच्यम्। अध्यारोपितप्रवणद्वितीयकस्यायामधिकप्रवेशपितत्सजाया अस्यात्वात्कृपैव यथ्यापतेः। त
तीयव्याचष्टे। अलोयत्कर्मत्वादिति। अत्र पूर्ववाक्यमनुवर्तते कर्मशब्दश्चकारकपरो व्याख्यानादिति भावः। सकर्तेति। सर्वनाम्नां यथ्यायेणेदं श्यविधेयात्पुनरलिंगतेति भा
वः। तत्रासतिप्रतिबंधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्यस्य व्युत्पत्तिसिद्धयः। एयं तावस्था स्थकर्मकारकत्वावच्छेदेन लौकिकतत्त्वलाभसेन देवदेवैरागाया च ते।
यत्तदनेयत्तदतो गाया च ते देवदतो गाया च यतियत्तदनेयत्तदतो गाया च यतीत्यादौ नात्मनेपदं यच्छब्देन तच्छब्दोपात्तैव यत्तदतो गाया च ते।
लोयत्कर्मसकर्तेत्यत्र कुत्रेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्यापत्रात्मनेपदं तत्रैत्यर्थलाभादिति चेन्न यत्तच्छब्दवत्स्यष्टार्थत्वात्। अत्र फलकल्पनानुभाष्यामिहानुभाष्यादयुक्तेति प्रा
णिकाः। अणवकर्मकादिति यत्र क्त्वाप्येयं तावस्थायामकर्मकादित्यर्थेन प्राप्तिरिति भावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति अत्र च मानंदर्शयतेराजेति भाष्योदाहरणमस्ति
एति। सौकर्यविवक्षयेति भावः। अत्र कर्मस्थक्रियत्वाभावेन कर्मकर्तर्यपिशवादि तत्तरति। फलवाचकान्दधिकरणे व्यापारित्यर्थः। पुनर्यथ्येति। एयं तावस्था
द्रहितः र्यत्सणागंगादिपदस्य तीरलक्षणायामपि दायस्थिति वत्त्वस्थिति रिति भावः। प्रथमतः तीययोरिति। सर्वनाम्नो वृत्तिमित्ररतिपुनतत्त्ववत्तीयक
स्यायामित्यत्रापि। यावतीषु सोपानस्थानीया स्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते ता भूमयः कस्याश्च्युतेऽवस्था इति च। तथा हि आरो

४९

हन्ति हस्तिनं हस्त्रियकादयेका कस्या। ततो णिचिव्यापारांतर प्रतीतिः स्यात् अतो मध्येः न्याकस्यारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति। अत्र न्यागभवत्तमात्रं मर्थ्यं ततो णिचिव्यापारो हं
 तीत्यनेन समानार्थान्तीया। इयं च नृती यवाक्यार्थव्यावर्त्यभूता उदाहरण कस्यापयादिका चान्तो व्यापारन्यागे आरोह्यते हस्ती स्वयमेवित्युदाहरणभूता तदुक्तं।
 न्यागभावना न्यागवनेरुहो शुद्धे प्रतीयते। न्यागभावना न्यागवने एतेपि प्रतिपद्यते। अवस्थापंचर्मा प्राहुर्न्यागवने तत्कर्मकर्तारि। निवृत्तप्रेषणहातोः प्राक्तनेः चैलि न्यागवने इति
 अत्र पंचमौ त्वं यथा कथं चिदुपपाद्य। न्यागवने मधोदेशस्थित्यनुकूलो व्यापारः। तदनुकूलो व्यापारश्च न्यागभावना। तत्राद्य कस्यायां न्यागवने स्वरूपं योऽप्यतमिष्य
 येन न्यागभावनायां कर्तुः प्रवृत्तिरिति प्रतीतिः। अन्यथा शिलायां मंजुरो न्यादनाये वा प्रवृत्त्यापत्तिः। द्वितीयायां तु प्रयोज्य स्वव्यापारेणैव प्रवृत्तिरिति सौकर्यं प्रतीतिर्नान्ती
 यायां न्यागवने स्वतएव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तस्मात् कर्तुः प्रवृत्तिरिति सौकर्यं प्रतीतिः। उदाहरणे तु सौमार्थ्यमपि न स्वव्यापारभिन्न प्रयोजक व्यापारापेक्षेति सौकर्यं प्रतीतिः शय
 प्रतीतिरिति बोध्यम्। अत्र रुहो शुद्धे प्रतीयते इत्यनेनार्थं प्रतीतिर्ननु तदा च्यत्वं नयोरिति सूचयति। तथा हि। उद्धृष्टे शावुद्धि न संयोगानुकूल व्यापारो रुह्यर्थः। रुहि
 र्गत्यर्थ इति यद्विदुः परमित्यत्र भाष्यात्। तदवच्छिन्न संयोगाश्रयत्वेनैव गजस्य कर्मत्वं। अतएवायं कर्तुः स्थक्रियः संयोगस्य कर्तव्यं सत्त्वात्। उपरिगमनस्य न्यागवने
 धिनाः संभवात् तस्यापि मानसो बोध इति बोध्यम्। यदेति। अत्रापि पक्षे क्रिया साम्यं निवृत्तप्रेषणं द्वितीय कस्यामादाय बोध्यम्। तस्या अप्येतन्मूलत्वात्। आधिक्यमात्र
 व्यवच्छेदे त्वे तत्पक्षी प्रथमा मादायापित होध्यम्। अयमपि पक्ष उक्तो हरिणा। केषांचिदेव दत्तादेव्यापारो यः सकर्मकः। स विना देव दत्तादेः कदाचित्पु विवक्ष्यते। स यदा
 प्रयोजक कर्तार मंतराण्यिकर्मणि विवक्ष्यते तदेत्यस्या अर्थः॥ स्वीकृतप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकं। प्रेक्षणंतरसंबंधे एते लेनाभिधीयत इति। प्रेरणास्वीकारे
 सौकर्यं प्रतीतिः प्रयोजनं। प्रेरणंतरसंबंधे। कर्तुर्विषय प्रेरणंतरसंबंधे। तेन स्वविषय प्रेरणा सर्वत्र स्वस्मिन्नस्तीति दर्शितं। अत्र पक्षं स्वयंदृष्टी स्पष्टं निदर्शनं।
 आद्यपक्षे आर्षी प्रवृत्ती सापेक्षा तत्तदनपेक्षा सापि निदर्शनं। द्वितीय कस्यायां न तडिति। नन्वेतत्समानार्थं तर्भा वित एवार्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन ततो मादाय क्रि
 या साम्यमत्रापि। न च सा एतस्य न मूलभूता तत्तत्कस्यास्थ एतधा तु प्रवृत्तित्वं हि एतन्मूलत्वमिति वाच्यम्। एवं हि निवृत्तप्रेषणं चतुर्थ कस्यायां कर्मणः कर्तृत्वमाद्य
 कस्यामादाय पयाद्यमानमनुपपन्नं स्यात्। तुर्य कस्यायां तत्प्रवृत्तिक एतत्त्वाभावात्। द्वितीय कस्यास्थ प्रवृत्तिक एतत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वात्। न च यदर्थकाद्यदर्थ

ल-श-
शेति
४२

मूलकाद्यप्रयोगात्तत्कस्यातरेऽर्थस्यत्यागोवृद्धिर्वासामूलभूता। अस्तित्वाद्यकस्यार्थैकदेशस्योदाहरणभूतकस्यायांत्यागः। द्वितीयकस्यामूलकत्वेतीयकस्यार्थैकदेशस्यापि तस्यांत्यागाच्चतस्यापिमूलत्वेनैवंप्रकृतेरितिवाच्यम्। कस्यचोर्मूलमूलिभावस्य सूत्रभाष्याक्षराद्यनारूढत्वात्। अंतर्भावितव्यर्थकस्यास्यधातोर्निवृत्तप्रेषणं वांछित्वाणिचिक्तेतत्समानार्थस्येतप्रयोगेणतस्यापितन्मूलत्वात्तेष्वेतदर्थकमूलकात्तत्रवृद्धेः सत्वादितिचेन्नागमकंविनांतर्भावितव्यर्थतायाअभावात्। अणवित्तैर्निवृत्तप्रेषणपक्षीयत्वेतीयकस्यास्यकर्मणेहेतुत्वारोपेणद्वितीयहेतुमणोदर्शयतिभवोभक्तैरित्यत्रैवमाधूदितिकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारश्चज्ञानविषयीभवनमेवेतिदिक्। मध्वपाययतस्वच्छंसोत्पलंदयितोतिके। आत्मानंसुरताभोगविश्रंभोत्पादनंमुहुरितिभट्टिश्लोकेआत्मानंसुरताभोगविश्रंभोत्पादनंदर्शयित्वेतिशेषः। समधुपिवतिमध्वपाययतेत्यर्थोदनेनैवात्मनेपदे। ध्वनितंवेदंजयमंगलायांकरेणुराहयतेमिथादिनमित्यत्रैवात्रापिणिचक्षेत्यवात्मनेपदमित्यन्यस्मरयतीति। मित्वाइत्स्व। अपरेतुकर्तरिकर्मच्यतिहारेरतिसूत्रेक्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति। सूत्रकारशिसाकुर्वतोवार्तिककृतः कर्मपदस्यक्रियापरत्वंनामिप्रेतमित्यस्येतस्ययत्कर्मयदायंतेतदेवकर्मभवति। तदाआत्मनेपदमित्युपक्रमवार्तिकस्थकर्मशब्दस्यक्रियापरत्वेनव्याख्यामेनयुक्तमित्युभयत्रापिकर्मशब्दः कारकपरएव। अतएवंतद्यास्यानभाष्येयिकर्मशब्दप्रयोगएवकृतो नक्रियाशब्दप्रयोगः। नापिकर्मवद्भावदवात्रसकर्मकाणांप्रतिषेधोवार्तिककृतोक्तः तत्रद्वितीयवाक्येनालोयत्कर्मणेचेतदेवकर्मैकिकर्मोत्तरनिवृत्तिः प्रतिपाद्यतेनत्वणो कर्मणेणो कर्मत्वोत्तरवाक्येनतस्यकर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्यैकस्याक्रियायामुभयरूपत्वासंभवात्। नचदर्शयतेभृत्यान्राजेतिभाष्योदाहरणविरोधोभृत्यरूपस्यकर्मणः सत्वादितिवाच्यम्। एतद्भाष्योदाहरणं प्रामाण्यदलेयेकर्तृकर्मणोर्तद्विन्नकर्मव्युदासेतान्ययोनाकर्तरिकर्मन्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्यप्रथमयाविपरिणामय्ययच्चयश्चयदित्येकशेषेणयमर्थालब्धः। कर्मोत्तरनिवर्तकैकैक्यफलंसुआरोहतिहस्तिनेहस्तिपकाः आरोहयमाणेहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानितिभाष्योक्तं। तत्रहिस्थलमधिकं कर्मतस्यमूलभूताएवंतावस्थामनुष्याहस्तिनमारोहंतेत्येवसौकर्यातिशयप्रतिपादनायप्रेरणवृद्धिवत्प्रतिपादनायेवफलांशवृद्धाद्विकर्मत्वं। अत्रोच्चदेशतस्थवस्तुएतदुभयसंयोगानुकूलोव्यापारोधीत्यर्थः। स्थलशब्देनगजपृष्ठस्थंकाष्ठादिमयमुपवेशनस्थानमुच्यते। गजोर्द्वैदेशसंयोगानुकूलव्यापारेणतन्व्यगमवनरूपेणतस्थवस्तुसंयोगेपिजातइतिसौकर्यातिशयोक्त्वोच्च

४२

आरोहंति हस्तिनं हस्तिपक्षरन्वेषात् आरोहयमाणरन्वेषैव मूलभूता आरोहयमाणरन्वेषं तं सूत्रे दाहरणप्रदर्शनं दृष्टं तार्थं यथा तत्कालने पदं तथा अपि स्यादिति तदा
 शयः किंचास्यो दाहरणस्य न मनुष्याः स्थलमारोहंतीति मूलकस्या नापितस्थलमारोहयतीति स्थलं कर्तुं आरोहयमाणो हस्तीति शून्यं न जंत प्रयोगेण मनुष्यक
 र्मकारो हलेस्वरसतो हस्तिन एव कर्तृत्वप्रतीतेः शतशानजाद्यं तार्थानां स्वभावतः क्रियांतरसाकांक्षत्वात् क्रियांतरस्य चानुपस्थितेः एवं च त्वद्रीत्या मूलकस्य
 निरूपणेऽलोकर्मणे लोककर्तृत्वाभावादप्राप्तेः प्रत्युदाहरणसंगतिसवहस्तीत्यंतस्य शुद्धदृष्टं तार्थत्वे तु निडं न मे वोच्चारयेत् किंच कर्म पदस्य क्रियापरत्वे समानीक
 यत्वप्रदर्शनाय द्वितीयकस्याप्युदाहर्तुमुचिता कर्मणः कर्तृत्वबोधनाय प्रथमकस्यावहितितदनुत्पाकारकपरत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते एवं प्रथमप्रघटकेना कर्म
 कारणमेवैतदुदाहरणत्वं मन्यमानेन सकर्मकाणां प्रतिषेधस्य सूत्रकृताऽनुक्तत्वेन सूत्ररीत्या तेऽपि कर्मवद्वावप्रवृत्तिं मन्यमानेन वाचार्यदेशीयेन कर्मकर्तृत्वान्ति
 हस्तिमुक्तेः अनाध्याने रतिप्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यसमर्पणयेदमित्याशङ्क्या ध्याना र्थकानां कर्तृस्थभावकत्वात्तत्र कर्मवद्वावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधेऽवफलमित्यनेन मध्य
 मप्रघटकेन सूत्रवैयर्थ्ये आचार्यदेशीयेन शंकिते यथा तवाध्यानविषये कर्तृस्थभावकत्वादप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं तथा कर्मवद्वावाप्राप्तियोग्ये विषये आत्मनेपदार्थं
 सूत्रमित्याशयेनाचार्यलोचनदेवज्ञापयति भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपदमिति विध्यर्थमिदं भित्तिनृतीयप्रघटके सिद्धं तितंतत्र एव जातीयकानामित्यस्य कर्तृस्थभावक
 जातीयानामित्यर्थः तज्जातीयत्वं च कर्मवद्वावाप्राप्तियोग्यत्वेन एवं च कर्तृस्थभावक्रियवत्सकर्मका एव स्यो दाहरणीति ध्वनयतो दाहृतं दर्शयते भूतानराजिति अ
 तएव द्वितीयपक्षमुक्त्वा दकहरिकारिकयोः प्रेरणावृद्धिप्रदर्शनवत्प्रेरणाद्वयत्यागविषयो दाहरणकस्याप्रदर्शनं न कृतमाद्यप्यसर्वतेन तत्र द्वितीयकस्याप्युदाहरण
 मिति सूचितं किंच गभीरायानद्यामित्यादौ गभीरनदीतीरकेधेन लक्षणात्तान्यस्याहकतया गभीरादिपदसार्थक्यवदिह कर्मपदस्य लिख्यसार्थक्यमन्वयोकानोपपादयि
 तुं शक्यः न च कर्मपदं तज्जटितस्वतद्वहिते स्वार्थसंबन्धे लक्षणेति न दोषः तएव लिख्यस्येति रिति वाच्यम् प्रेरणारूपे र्यशास्त्रेण साधुतया चेधितस्याप्यर्थे लक्षणा
 वापि साधुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्माद्दर्शनविषयीभवनसमानाधिकरणप्रेरणावास्तवी आरोपितावालिज्जर्थ इति लिख्यसाधुत्वं कर्तृत्वं च स्वस्योपपन्नं अतएव
 ता एतयो र्यभवनतदनुकूलव्यापारयोः प्रतीत्युपपत्तये पंचम्यामवस्थायां लिजुपपत्तये च हरिणनिष्ठप्रेषणद्वानोः प्राकृते र्ये लिजुच्यते ववीति पचने र्ये सिध्यति

ल. प्र.
शे. नि.
४३

नविनालिचासल्यतः यचेतेर्ये सर्वथैवावतिष्ठते। तद्वदुद्देशेनैव चतुल्यार्थत्वं प्रतीयते इत्युक्तमिदमुक्तं तृतीयकस्यादाहरणभूतपंचमकस्याभयसाधारणम् तत्र हि
तृतीयकस्यायां न्यभवनसमानाधिकरणे व्यापारोऽर्थः। ततो लिचि तृतीयकस्या। तत्र लिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य च त्यागे आरुह्यते हलीति तु यत्किं ह्यात
ने न्यभवनसमानाधिकरणे प्रवर्तनात्वेनापि विचक्षिते व्यापारे लिच्यदाहरणभूता कस्या एवं च तस्याः ह्युक्तपंचमकस्या त्वस्वरसत इपयद्यत् एवंच पूर्ववत् एताद
ये एते तत्समानाकारो भिन्नार्थ एव। एतत्सर्वमन्वास्यानोपायमात्रमिति बोध्यम्। एवं च समानक्रियत्वासंभवापि बोध्यः। कर्मवद्वा वासिद्धमिति प्रतीकमुपायलाभयति
केदारो देवदेतेनेत्यत्र केयटे परस्मैपदं तु तद्वीत्या बोध्यम्। प्रायेण तन्नेष दपाठ एव तत्र दृश्यते। करिष्यमाणसिद्धांतानुसारी तु सः। एवं पूर्वविप्रतिषेधोपि चित्यः। भाष्येऽनु
क्तेः दर्शयते राजन्यत्राणां वकर्मकादित्यस्याप्राप्तेः सभाष्यप्रयोगेन मानं अणवकर्मकादित्यत्रोद्देश्यता वल्लेदका वल्लेदेनान्वयस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धतयाऽप्येतावस्था
त्वा वल्लेदेना कर्मकत्वप्रतीत्याऽन्यता विद्यमानकर्मकेष्वेव तत्प्रवृत्तेरिदं चाख्यं तसकर्मकेष्विति विषयमेवात्मा विभावोपपदेनेत्यस्य च बाधेनैव मानं पश्याम इति प्राहुः। विभा
वोपादयं प्राप्तविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये। स्वरित इत्यादिपंचसूत्रानुवर्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये आत्मनेपदमिति तदर्थः। अथापि तदर्थोक्तकमात्मनेपद
मेव सपिब्यतिलुनीत इत्यादौ व्यतिभ्यां घोटिते कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदमिवेहापि प्राप्नोतीति प्राप्तविभावैवेति तदशयः॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रियां कर्तव्यव्यतिभ्यां
तिदेशे व्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति मते इयमेव कल्पनावोधा। अत्र सभाष्यस्वरसोप्यत्रैव पक्षे। नृज्वत्सूत्रेपि भाष्ये शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशो
रमेरपवसूचितः। एवमग्रेपि। केचिदिदं नैतद्भाष्ये दृष्टं। उपाच्च। उजरत्रोयेत्यस्यैवानुवृत्तये योगविभागः। बुधयुध। अत्रा कर्मकाणां यदांतर्भाविन एवार्थत्वेन सोपसर्गत्वे
नवासकर्मकत्वं तदर्थमचित्तवत्कर्तृकार्यं च ग्रहणं। चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थं। प्रीतिं भक्तजनस्य योजनयते इत्यादिप्राप्तादिकं। यद्यभक्तजनः प्रीतिं जनयत्या
नस्तस्य तामीश्वरो जनयते इति एयं ता एलोसा धुप्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनस्येति वष्टीत्याहुः। निगारणच अत्र निगारणशब्देन नपादमीति सूत्रे पाग्रहणत्वात्
मपि गृह्यते इमां किमाचामयसेन च सुधीरतिश्री हर्षपथे इमामित्यस्यैतन्मुखचंद्रचंद्रिका मित्यर्थेनाचामयतेः सादरज्ञानलासल्लिखितयानिगारणार्थत्वाभावात् नानेन पर
स्मैपदमत एवंच सुषोः कर्मत्वं ज्ञानार्थत्वादिति बोध्यं। यदितु नृनिवर्तकस्तत्तद्व्यापार एव यानं सर्वेद्रियाणां च स्वस्वविषयविषयकेषु नृष्वेदस्यार्थस्यैतरेषोपनिषदि स्पष्टत्वा

४३

दत्तनलक्षणं किं तु मुख्यमेव निगणं तदा चिंत्य एवायं प्रयोग इति बोध्यं प्राप्ते वायमिति अनंतरं स्येति न्यायादिति भावः अणवकर्मका चित्तवदित्यादिकं शुष्यंति हयसा
 नशेषयते अकर्मकात्किं कटं करोति तं प्रयुंक्ते कटं करयते इति रतिरिति दमिरकर्म कोपि एतन्मा माण्यात् अतएव दमिः सकर्मक इति हि वादिस्थयं चेनाविरोधः परंतु अक
 र्मकत्वं स्य सूत्रस्य मानत्वेऽपि सकर्मकत्वे मानं चिंत्यमित्याहुः वासयते इति लुप्तिकरणपरिभाषयाऽदादेः सकर्मकतया च भादेरेव ग्रहणं वसेः परस्मैपदं स्यादेवेति अनंतरं
 स्येति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्मैपदस्यैव निवेधादिति भावः पाययतीति शच्छासेति युक्त इति पदव्यवस्था सार्वधातुकेयक धातोरेकाच इत्यतो धातोरेति चिणभावेत्यने
 भावकर्मणोरिति चानुवर्तते उत्पादनाफलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः फलत्वं च कर्तृ प्रत्ययसमभिव्याहरे न ह्यत्वर्थविशेषणत्वे सति तद्वात्वर्थत्वं अनेकप्रकार्योपादानं चेत्तनाचेतनर
 ति फलकारयत्नादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वं च बोधयितुं अतएव यच्च निपाकं करोतीत्यादिकमेण ह नासर्वधातूनां विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमा
 नाधिकरणे जातिविशेषः दृष्टक धातुत्वं च जातिविशेषः तत्परिचायकं तु भूवादिसूत्रं धातुत्वेनेति तद्व्याप्यपचित्वादिनेत्यर्थः फलकारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्यताप्राप्त्या
 कत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनानदोषाय धातुत्वं तु न शक्ततावच्छेदकं तदजानतापि बोधात् सर्वधातुभ्यः सर्वक्रियाबोधापत्तेश्च सकलेति अकर्मकाणां मय्यं शक्यामि धाय
 कत्वात् फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्ये सकर्मकत्वं सामानाधिकरण्येऽकर्मकत्वं बोध्यं धातुवाच्येति करोति कर्तृत्वाद्यौ तथा कृतत्वादिति भावः सामानाधिकरण्यभावादिति
 असत्त्वमृतक्रियायाः सत्त्वार्थकयुष्मादिसामानाधिकरण्यसंभव इति भावः तिङ्वाच्येति तिङ् नूद्येत्यर्थः लिङ्गाद्येन न्वयित्वं सर्वनामपरा मर्शयोत्यत्वं वाऽसत्त्वं औत्सर्गिक
 त्वेनेति एकवचनमित्येव सूत्रमुत्सर्ग इति भावः परंतु क्रियायामेकत्वमस्यैव एकाक्रियेति रूपवादि सूत्रस्य भाष्यात् एवंच तस्य प्रकृत्यर्थऽन्वयात् एकवचनं द्वित्वादिकं स्वी
 तरिति चकारकगतं तत्रारोप्यते इति कर्तृकर्मितिङ् शुद्धिवचनादिसिध्यति तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थे एव यथा हतशायिकाः शय्यं तरन्त्यादौ हतशय्येन सदृशनिशयन
 नीत्यर्थे के उपमाने बहुत्वोपादानसामर्थ्येनोपमेयेतिङ् र्थक्रियारूपे उपमानगत बहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्वत्तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपेनाचकारकगताया इत्य
 आर्थशक्तिस्वभाव एव धीजं तदुक्तं हरिणा एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्ययामिद्यतेन तु लिङ्गाख्यो भेदः सन्नतस्य अय इति नचपुंथमपुरुषोपिन स्यात्तत्तस्या
 विशेषसामानाधिकरण्ये नियतत्वादिति वाच्यं शेषग्रहणं त्यक्त्वा प्रथमस्य उत्सर्गत्वकरणेन तत्सिद्धेः तवत्तत्त्वेन च वचनं एकवचनमित्युत्सर्गात् अनुअव्ययप्रकरणेन तत्

ल. ११.
शे. ११.
४४

त्वाऽव्ययेभाद्रसर्वेकवचनपक्षे-स्वहं च दयुष्मदीतिसूत्रेभाष्येऽतिवदंति स्यसिच अत्रयथासंख्यं नास्तरितत्वात् उपदेश इत्येव विशेषणं नपि यामव्यभिचारान्तस्य होयदे
शय इति यजिति एतच्छब्दं लुप्तविभक्तिं कसौ त्रैवा समास इति भावः इद्विधायकस्यादीनामिति विभक्तिविपरिणामः अगस्त्यनेदभाष्ये आर्द्धधातुकस्येति योगविभक्त्या वा नि
दृष्टा आर्द्धधातुकस्येति परिभाषणात् लक्ष्या नुरो धाच्च विवदिति सप्तमीनां चि एव द्वावोऽत्र प्रधानमिदं तु चेन तस्मिन्निर्गोशिवः भावकर्मणोरिति न
स्यादीनां विशेषणं सीयुदो भावकर्म वाचित्वेपि स्यसि चत्वासीनां तत्त्वाभावात् नापि भावकर्म वाचिनिप्रत्यये परे ये स्यादय इत्यर्थः स्यादीनां तादृक्मेत्यपरत्वं संभवेपि सीयुदोऽ
संभवेन आगेभविशिष्टे प्रत्ययत्वा र्थे वत्वाद्यं गीका सत अतो विषयसप्तमीत्याह गम्यमानयोरिति चिणभावश्चेति चिणते इत्यतस्ते इति चानुवर्तते न चिण्यग्रहणं तु नरुध
इति निषेधाननुवर्तये इत्याहुरिति अत्रारुचिबोजं तु साहचर्याश्रयणे हृदमानाभावः ननु एतत्स्योपदेशाभावात् तत्र चि एव दिट् न स्यात् उपदेशे योऽप्युत दंतं गीत्येन्यथेपि आ
रितस्मारितेत्यादीनि न्यत्वाद्गुणेरपरत्वे च चि एव दिट् न स्यात् न हि रांतस्योऽपि द्येयोऽचत दंतत्वमस्ति भूमी प्रभृतीनां गुणोऽप्युपदेशे योऽचत दंतत्वाभावादेति चेन्न अतो लेप
इत्यत्रेवार्द्धधातुकोपदेशे यदजंतमित्यर्थेनादोषात् तत्रेवात्राप्याहृत्यासीयुद्विशेषणत्वमपि आधातोस्तदुपदेशोऽजंतत्वं व्यपदेशि च द्वावेन बोध्यं तपोऽनुता चारक्षकर्म
कर्तरीत्यतः कर्मकर्तरीत्यनुवर्तते चिणते इति सूत्राच्चिणानि नरुध इत्यनेनेति च वर्तते भावेवा लुडित्याहयायेनेति अविचार्यकर्मकृत्वापश्चादशाचीत्यर्थः कर्मकर्तरीति
दाहरिष्यते अचिणलोरिति प्रसज्यप्रतिषेधे चि एव द्वावेन निषेधः पर्युदासेपि न दोषः अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयस्यातिदेशत्वाभावेन न गीका रादिति भावः
निष्पत इति नृह्नोरिति वाधित्वानित्यत्वाच्चि एव दिट् वलीति हितत्र वर्तते नन्वार्द्धधातुके इत्यादेर्विषयसप्तमीत्वेन वधादेशस्यांतरंगत्वं न चि एव द्वावेन वाधित्वासावकस्या
दत्तआहा श्रीर्लुडितीति अपवाद इति वाक्यार्थे बोधवत्वायां वाधकाभावेन हतेरपि सीयुदसंवेधेन तस्य निरवकाशत्वात्पश्चात्तस्य संस्कारवेकोपस्थितवधवाधेने
न्याय्य सीयुदुतुतदविषये च रिता र्थ इति भावः परेतूमयत्रापि दंडनिर्देशात्समुदायस्य समुदायेन संबधोऽप्यननु प्रत्येकं चतुर्णामसंबधः शब्दा लभ्यते एमेव निरवकाशत्वं
मत एव भाष्ये विप्रतिषेध उक्तः वधिभावात्सीयुदिविषयत्वं विप्रतिषेधेनेति चि एव द्वाववाक्येपि स्यादिति त्रिप्रयसप्तमीति भाष्याशय इत्याहुः अदर्शित्वमिति तदशरिति
निषेधात्तत्रैः कथानसिच कित्वादिति लिङ्गसिचावात्मनेपदेशिन्यनेन लत्वमचिविभाष्येन न दत्तं विभाषेद इत्यनेन द्वित्वत्रयं मस्य दधयोश्चानचीति वदत्यनेन मयति

दृवमानमिति अचोर हाभ्यां यलो मयोऽनचि चेत्येतैः नस्थानिवदिति आभीयासिद्धत्वेन व्याश्रयत्वादिति भावः भाष्येति न पदांतसूत्रस्येत्यादि न चैवं एतत्तद्वि
 विकल्पानापत्तिर्व्यवधानादन्त आह एणविति न पदांतसूत्रस्य भाष्यापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थं एणवित्येतानां यदुलोपे चोपसंख्यानमिति वार्तिकस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन प्रकृत
 स्थानपरं भाष्यं दुर्वलं प्रकारांतरेणापि प्रत्याख्यानसंभवादित्यभिमानः प्रकृतसूत्रस्यैकमेवाङ्गितिसूत्रस्येव भाष्येऽत्रापि दीर्घस्यानिवत्त्वनिषेधो न एव दीर्घग्रहणं च
 रिता र्थमित्युक्तं तन्मात्रमात्राद्वरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि न कर्तव्या नीतिवार्तिके वर्ज्यकोटौ दीर्घोऽप्युपलक्षणीयो हेतुधातुश्च घटादावसंनिदायिक एवाकृति
 हेतुस्य वक्तुमशक्यत्वे चोपयादितं प्राक् किंच मिद्वा यदुल्लुक् सत्वे वार्तिके यैर्यपत्यानदनमिधानावश्यकत्वेन यदुलोपे तं शस्यप्रत्याख्यानासंभवदीर्घनस्थानि
 वदित्यं शस्त्रियादिक परद्रव्यभिमानेन च चनारं भसदभिमानत्यागेन भाष्यकृत उजरमिति न मेकश्चिरोक्षः तदा शय इति न पदांतसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देश इत्युत्तरं
 दीर्घग्रहणं चेदं मास्ति न्यपाठः हेतुर्घटादौ पठितश्चिणि अहि डि अही डीति रूपार्थतत्त्वात् ह्रस्वविकल्पेत्वे हेतुनिस्सम उरु कैयदादौ स्पष्टं भाष्ये गीत्यानिवत्त्व
 निषिधायैव दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः शमिष्यत इति स्यादीनां चैवत्वादीर्घः शम्यते मुनिनेति अकर्मकत्वाद्वावेः नोदातोपदेश उपदेशेन न शमीत्य
 दौघि नृणवर्ण्यमानस्वरेण नुदातत्वेपि निषेधः अनाचमीति यद्यपि भाष्ये आङ्गिरहित एव पठ्यते तथाप्यात्रा मरत्येव भाष्ये उदाहरणं दत्तं नृवि एव पर्युदस्यत इति
 भावः त्रिभाषाचिलभे श्वेत्यतो लभेरिति वर्तते प्रादेरित्युपसर्गोऽस्यैव भाष्यस्वरसात् तत्र हि उपसर्गात् खलित्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य स दुर्भ्यामित्यगोनेति चानु
 योपसर्गात्तरस्य लभेर्विभाषा नेति व्याख्यातं चिणलमुलो रनुपसर्गस्यतिवक्तव्यमिति वचनमेव वार्तिककृता कृतं द्विकर्मकेषु लादीनां व्याख्यानाह द्विकर्मकाणां
 त्विति दुर्लभिरित्यनेनाकथितं चेति सूत्रविवरणं ग्रहणं प्रधाने इति एतेन तेषां दुर्लभारिपाठोऽसंगत इति दर्शयति अन्येषां गत्यर्थोऽकर्मकत्वेऽपि तीनां एतद्वाचि
 कमेव स्पष्टं चेदमकथितं चेति सूत्रे भाष्य एतदप्यनेकसन्निधौ तदभावे तु मुख्येपि भवति वादो ग्धं पय इत्यादि तदुक्तमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये गुणकर्मणि लादि
 विधिः उपरे ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे अपर आह प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाह द्विकर्मकाणां अप्रधाने दुर्लभादीनां एते कर्तव्ये कर्मण रतिर्गौरमते आद्यादि ने
 यति लुप्यादेर्गोमरुदोदक अकर्मकाणामितिलः कर्मणीति सूत्रे निर्णयते तत्तत् इति भावकर्मप्रक्रिया न विद्युष्यत इति तत्तत्कारकापारश्च प्रधानधात्वर्थत्वे

श.शु.
ति.
४५

नविवक्ष्यते इत्यपि बोध्यं कर्मणस्त्विति फलसमानाधिकरणनद्वयापारस्यैव प्राधान्येन विवक्षायामित्यर्थः प्रायेण कर्मकार इति व्यापारमधिकरणफलश्रयस्याभावा
दिति भावः द्विकर्मकालं कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वात्प्रायेणेति अकर्मकत्वफलमाह तेभ्योभावे इति क्रियायाः कर्मणसाधनेन तुल्यत्वासंभवा
त्कर्मशब्दस्य स्थित्तिरालक्ष्यकः मंचाः क्रोशंतीति वनं तुल्यक्रिय इति बहुव्रीहिः एकहोपयोरपि क्रियायोः कर्तृकर्मावस्थामेदेनैवाधिनैमिदं प्रायेण तुल्यत्व
मवपाद्य कर्तृरिति शब्दवित्यतः कर्तरीत्यनुक्त्यप्रथमया विपरिणाम्यत इत्याह कर्तृति कर्मसंज्ञक इत्याशंकावारणाय वतिः तादृशः येति सूचितं कत्वाद्वा वेलोनस्य
ने कार्योतिदेश इति प्राधान्यादिति भावः न च कार्योतिदेशे येति दिश्यमाना कार्योणामुत्पत्तिदेश एव देश इति भाष्यसंमते पक्षपरत्वात् इत्यपरः पक्ष एव स्यात्
ननु यगात्मनेपद इति वाच्यं न दुहसुनमायकचिलौकुविस्मोक्त्या धारंभसामर्थ्येन परमपि वाधित्वात्तद्विरतिदेशान्नतराह तेनेत्यादि द्वितीयास्यादिति न
चोक्तरीत्या परत्वात्तृतीयापत्तिः द्वितीयेत्यनेन कृत्यादेरुपलक्षणं न च कार्योतिदेशः तिदेश एव देश इति मते मूलमित्यने अदिदेशेन स्वनिष्ठा कर्मकत्व
स्यानिवारणेन भावे लोनस्यादिति न शंकितां यदि तु अतिदिश्यमाना विरुद्धाश्रयाभावोऽतिदेशस्वाभाव्यात्तदा सोपि दोषो बोध्य इति केचित् लकारवाच्य इति
तत्र तस्य विधानादिति भावः हिलकारकादिति सूत्रे निदेशो वाच्यपदार्थः लक्ष्मीति अनेन तस्य लुप्तव्यपत्तत्वं दर्शयति कृत्येति इदमुपलक्षणं कीर्तयति हिंसा
कुसुला इत्यत्र चानाशिन कर्मवत्त्वमिति नयगित्यपि बोध्यं तत्र निष्ठेति सूत्रविहितः कर्मार्थको गृह्यते तेना कर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तृपितोभेदेनैव अतएव सिनोने
ग्रासकर्मकर्तृकस्येति सगच्छते तेन परशुभिन्नः कुसुला इत्यादौ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावसिद्धिः एतेन सजस्यात्मनो जगतीत्यनेत्यादिबोधो
कमेदमाश्रित्य स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थो कर्तृत्वेनौदनस्य कर्मत्वान्मुख्ये कर्मण्येव प्रत्ययोऽनुकिमिति देशेनेत्यपासं तादीनामप्यापनेर्मित्त्वे प्रेषणतायां साधक
म्बुनतीति वन्यचत्पोदन इत्यस्यापनेश्च नमते दंड इत्यादौ यकचिलोः प्रतिषेधे शयचडोरनापनेश्च कचित्प्रयुज्यमानं स्वयमेवेति तु कर्तृत्वाभावप्रतिपादन
रमिति दिक् व्यवहार इति उपपादितमेतन् प्रत्यासत्या समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाश्रयणान्यचत्पोदनं देवदत्त इत्यत्र कर्मणो एषो दत्त इत्यत्र
कर्तृत्वेपि न कर्मवत्त्वमिति बोध्यं ननु करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नप्यसिस्थालोच्योपादेन धातुनोपातः प्रकृतसूत्रे च धातोरैकाच इत्यतो धातु इत्यनुव

४५

वर्त्यधातोर्वाच्ययाक्रिययानुल्यक्रियरन्त्यर्थोऽतोनायं दोषोऽत आह किंचेति कर्मलोप्येतत्सामर्थ्यात् दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियानुल्यत्वं दृश्यतर-
तिभावः नेतरत्रेति राजदर्शनग्रामगमनादौ कर्तव्येव हर्षश्रमादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्तृस्थेनैव व्यवहार इति भावः उत्पन्नार्थ इति उत्पन्नानुक्रमेण पारा-
र्थरन्त्यर्थः उत्पत्तिफलको यत्नावाच्य इति न युक्तं बीजेनां कुरु कृत इत्यनापत्तेः एतेन ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वेन नत्वात्मनेपदमिति ज्ञानजित्यर्थः यगामनेपदयोस्त्वनुव्य-
वसीयमाने इति स्यादिति भावः अन्योन्यसृशत इति अयं भावः कर्मपदेन तत्स्थक्रिया लक्ष्यते न तु कर्मत्वोपयोगिनी तत्स्थक्रियामानाभावात् एवं चान्योन्यमित्या-
वभयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वाद्यैव कस्मिन् संयोगानुक्रमेण क्रियासंयोगो वा सैवापरस्मिन् कर्तृरिति कर्मस्थक्रिययानुल्यक्रियकर्तृसत्त्वात्मासिः आश्रयम-
रादेन च तुल्यत्वावाधातः यद्यपि रमोगंगासृशत इत्यत्र कर्तृस्थः स्पर्शस्तथापि प्रकृते कर्मलोप्योरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थः स-
इति अजामिति ददं तु चित्त्यं गमनानुक्रमेण व्यापाररूपेण जानिष्ठफलेन नेतृव्यापारेण वा तत्र विशेषादर्शने न कर्मस्थक्रियत्वाभावात् यदि ग्रामसंयोगकृत्यत्वं न-
ते तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामेऽपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनाद्रम्यमित्यापि कर्मस्थत्वं स्यात् अतएवात्योन्यमाश्लिष्यते इत्येव भाव्ये उदात्तं दुहित्ये चोरिति अन-
योर्द्विकर्मकतयेकस्य कर्मणः कर्तृत्वेऽप्यपरेण सकर्मकत्वात् प्राप्तेव च कर्तृत्वान्यचेत्तुलानोदव्ये च तीति वा द्विकर्मकत्वं यद्वा दृष्टपाकमन्त्रिकफलपाकासंभवात्
चिरत्रविषये द्विकर्मकः कालस्तु तदा कर्तो बहुलग्रहणं नेह पक्षेऽपि पदार्थतस्यात्रानिष्ठत्वात् विकल्पेनेव्यतिरिक्त इति दुहेत्यनेनेति भावः कर्तृकर्तृरनुशब्दे परे दुहे-
त्येवेति तदर्थः गोः पय इति अग्रधानं गोरूपकर्मण एव तस्याविवक्षाना न्यस्येति भावः गोः पयस्य जतीत्येतदर्थः अचः कर्मचिणतेरिति चिणिति दोषजनेत्य-
त्तं नेतरस्यामिति चानुवर्तते इदं च सूत्रमत्रास्थानेऽपि त्वं करोति प्रसंगेनूचितं श्रद्धापपन्न इति सूचमुख्यकर्तृवेतितत्रान्यं प्राप्सकर्मत्वात् यजेतु कर्म-
कर्तृरिसकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थं युज्यते ब्रह्मेति योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संवंधात् कूलव्यापारवान्भवतीति पूर्वकक्षा ततो युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसं-
धार्थकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वं प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वबोधं भूषाकर्मति कर्मशब्दः क्रियापरः यद्यपि भूषावाच्यं तेषु लिख्यते न नयकचिल्लेः प्र-
तिषेधः सिद्धस्तथापि चिण्वदिउभावायेदं अन्यत्रात्मनेपदादित्युक्ते स्वयाणामपि निषेध इत्याह यगित्यादि सुवकिरते इति कश्चित्परस्यादिना हस्तिनमवकिरतीति

पूर्वकही कृष्णप्रभु किं दयः तत्राद्योः कर्मस्थक्रियतयात्मनेपदव्यतिरिक्तनिवेधार्थमन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेन मनेपदविध्यर्थमिव विध्यर्थमिदं प्रति अयं भावः उपवा
 नि सादितपस्तापसंतपतिर्दुःखयतीत्यर्थः एवं च तापसस्य कर्मत्वे तदेदुःखजननेमर्थः कर्तृत्वे तु जनेनमर्थस्तपस्तपस्तप्यतेऽर्जयतीत्यर्थः एवं च क्रियाभेदेन कर्मकत्वाच्चाप्राप्ते
 ४६ विधिरिति कस्यनुसारिण इति भाष्ये त्वेवकारसामर्थ्यान्नियुक्तमर्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिवेधोक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्यानाय तपेर्वीर्यकर्मकत्वात्पुनरनियमार्थेनेये
 रस्य कर्मकस्य नान्यस्येति तपेरितियोगविभागेनायं नियमः तस्य च तपः कर्मकस्यैव कर्ता कर्मवदिति तेनेह न उक्तपतिसुवर्णसुवर्णकारः उक्तपमासुवर्णसुवर्णका
 रमनुपनीत्युक्तं तस्यायं भावः यद्यप्यपवासादिरूपं तपस्तापसंतपतीत्युक्तपिदुःखार्थः तपस्तदुःखयतीत्यर्थो न तापसस्तप्यत इति तापसस्य कर्तृत्वेऽर्जयतीत्यर्थस्तपस्तदुःखयतीत्यर्थः
 यो न एवं च कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वस्य कर्तरि अभाव इति न कर्मवत्त्वात् प्राप्तिस्तथापि शरीरसंतापलक्षणयोः क्रियायाः अवस्थाद्वयेपितुल्यत्वात् प्राप्तिः तस्याहि तप
 स्तापसंतपतीत्यत्र ज्ञानेन जनकोयवासादिरूपसंतापविशेषः तापसंतापयतीत्यर्थः अंतर्भावित इत्यर्थो त्रैतपिः तापस इति शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापा
 रः संतापविशेषवृत्तिरिति बोधः तदनुकूलव्यापारश्च संतापविशेषस्वरूपावस्थानरूप एव संतापेशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारविशेषोक्तकारणव्यवस्थेनानु
 तापसस्य कर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यत्र संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः सव्यापार एव चाजनेन तत्र क्रियाविशेषेण स्वान्ते
 कमेधत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वं भाष्ये प्रामाण्यादेव सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषेण तापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ कर्मस्थितकारणे भवत्येवेति बोध्यं तदुक्तं
 भाष्ये यथा गोपोषमपुषादित्यादौ सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म एव तापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ सामान्यतपेरवयवतपिः कर्माति अवयवतपिस्तप्यत इति विशेषतः किं तान्तर्यं
 कोपवासादिरूपसंतप इत्यर्थः अत एव कर्मणिलेः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्ने स एव संताप इति भाष्ये उक्तं प्रसुते इति प्रसवग्नानुकूलोक्तं गोत्यादौ नलोतेरर्थः प्राप्तेति
 कमारिति नियमाद्वलादिरूप एव केवलनमतेर कर्मकत्वादाह अंतर्भावितेति चिह्नवदित्वेति उक्तं बीजमेतत् वृत्ते कथ्येति उच्चारणेन शब्दे प्राकम्परूपविशे
 षदर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमस्येति बोध्यं अत्र कर्मकर्तृत्वविनायेऽकर्मकास्ते आत्मनेपदो कर्मकशब्देन गृह्यन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचारिसत्त्वान्ते
 यामंतर्भावित इत्यर्थत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वबोध्यं उदपुपुच्छतेति पुच्छमुदस्रवानित्यर्थः व्यकारिण इति चिह्नमिदं द्रव्यं

[illegible]

वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्वाद्भविष्यतीत्युक्ते आशंस्यमानक्रियावाचकाद्वातोरित्यर्थः देवश्चादिति दृष्टिवापयोऽहमयोरप्याशंसाविषयत्वाद्भयञ्ज
 नित्पिलकारः पूर्वविषयेऽपि आशंसायामित्यर्थेऽनेन तदपवादोऽयं तदाह नेति न भूतवदिति नापि वर्तमानवदित्यपि बोध्यं अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् सिप्र
 प्रयोगेऽपि परत्वादित्दमेवेत्याहाशंसेऽपि प्रमिति नानद्यतनवत्प्रबंधः सातत्वं लङ्-लुटौ नैति भूतानद्यतने लङ्-न भविष्यत्यमद्यतेऽनु-नेति भवः सामीप्यं चात्र
 कालकृतं तच्च प्रयोगकालापेक्षया कालस्य सामीप्यं नुत्पज्जातीयेनान्यवधानं देशसामीप्ये योपदेशोऽति कृत आगामीयातस्मिन्नादिते आर्षास्यत इत्युदाह
 रणमिति केचित् भविष्यतिम अक्रियाप्रबंधार्थमसामीप्यार्थं चेदेयद्यपि भाष्येऽक्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंधार्थत्वेव च ज्ञानार्थकं सिद्धं क्रियाप्रबंधपूर्वत्वेऽप्युक्तं
 तथापि तदसामीप्यस्याप्युपलक्षणमिति कैयटः असामीप्येऽनुत्पद्योदाहरणनभिधानमित्यन्ये अभविष्यति अमर्यादायां परस्मिन् होरात्रविभागे वा क्रिया
 प्रबंधे नानद्यतनवदिति पूर्वसूत्रमेवेत्यत इति भाष्ये स्पष्टं भविष्यति किं न्येयमध्यासित्वा तदस्याहोसक्तु नपि बोधेऽप्येवमर्यादेति किं यो यमध्यासं न्योनिरवधिक
 सस्य यद्वरं साकेतादित्यादौ तास्मैत्येव अवरस्मिन्निति किं तस्य यत्परमिति प्रयोगे पातास्मैत्येव यथास्यादिति कालवि कालकृतमर्यादेति वक्तुं वरप्रविभागे सती
 त्वर्थः अहोरात्रसंबन्धिनीति अनहोरात्राणामिति शेषवष्टीनकर्तरि कौयिकमर्णीति भावः मर्यादावरयोरन्यतरस्मिन् न्यहोरात्रसंबन्धिनिमित्तात्पर्यं प्रतिबेधा
 मिति क्रियासातत्याद्यसत्त्वेऽत्यर्थः तत्सत्त्वं होरात्रसंबन्धिनिविभागेऽपि नानद्यतनवदित्यस्येष्टः तस्य योऽवरः पंचदशरात्र इति पंचदशरात्र इति बहुव्रीहिरचप्रत्य
 न्ववेति यो गविभागस्तमासांतः पुंस्त्वं पक्षान्यपदार्थः एवोदरादित्यात् मयूरव्यंसकादित्याद्वासाधुत्वं परस्मिन् वि कालविभागेऽप्येवमिति भाष्ये स्पष्टं वज्यमिति एयं
 तात्कर्मण्यचोयत भूते च पूर्वसूत्रमिति अनहोरात्रपूर्वसूत्रकोयमधिकारः समानकर्तृके धितियावत् उताप्योरित्यतः पूर्वतु वाग्रहणसंबन्धमेतदधिक्रियते तत्र गहो
 लङ्-लुटौ न्यत्र नास्य संबन्धः लङ्-लुटौ नानद्यतनवदित्यस्येष्टमिति भावात् गर्हयामिति भविष्यतीत्यादिनिवृत्तं तदाह कालत्रयेऽपि परत्वादिति उत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः
 अत्र भविष्यतीति क्रियानिपत्तावित्यपि बोध्यं कथमो गहयाश्चलिङ्गि मिनस्य सत्त्वादिति भावः किं वृत्ते कालत्रयेऽप्येतैः लङ्-लुटौ नोक्तं लङ्-लुटौ न्यत्र नास्य संबन्धः प्राग्वहिति भूते वा भवि
 ष्यति नित्यमित्यर्थः लिङ्गि मित इति सूत्रमत्रानुवर्त्य वाक्यमेदेन संबध्यत इति भावः एतेन तद्विषयेऽपि परत्वादित्दमेवोचितमित्यपासं अनवकृत एतयोर्विषये कालत्रये लिङ्-

लुप्तवित्यर्थः इह यथासंख्येनेष्यते प्राप्तिरिति भूते वा भविष्यति निमित्तमित्यर्थः लिङ्गेन वा ददति पूर्वसूत्रेणोभयोः प्राप्तयोर्लङ्गहणेन लिङ्गेन निवृत्तिरिति भावः अत्र लङ्गे नि
लिङ्गे निवृत्त्या एतदुक्तानवक्तव्या देर्लिङ्गे निमित्तभावादिति भावः यच्च यत्र योः अयमपिलङ्गपवादः योगविभाग उर्जरानयोरिवानुवृत्त्यर्थः लङ् प्राग्वत् शेषे लङ् अत्र ल
ङ् न यदि सोधीयतेति जातु यदेरित्यत्र यदा यदोरित्युपसंख्या नास्ति उ भूतेपीति वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीति भूतेपि नित्यमित्यर्थः कामप्रवेद सर्वलापवादः
अकञ्चित्तीत्यस्य कश्चिच्छब्दप्रयोगाभावे रत्यर्थे सराह नत्विति कञ्चित्तीति अयं प्रश्न एव कामप्रवेदनद्योतक इति भावः कञ्चिच्छब्दस्यैक्यार्थकत्वाभावादिति
च्छार्थे चित्यप्यत्र न प्रवर्तते प्रौढिः क्रियायाः कृत्यसाध्यता विरहबोधनं संभावने क्रियायोग्यता विषयो लङ्कोटिकं ज्ञानं विपरिणाम्यत इति आवर्त्य विपरिण
म्यत इत्यर्थः तच्चेदिति इमां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेत्संभावनमिति भावः अत्रापिलङ् प्राग्वत् सिद्धप्रयोग इति यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्यतर
त्यर्थः अपि गिरिमिति संभावनस्य धात्वर्थविषयसामर्थ्यविषयता ध्वनको भविष्यत् कञ्चित्प्रकरणदिकमपि तथेति बोध्यं संभावयामीति भोजने भवान् एतत्तु
नेत्यर्थः न प्रत्युदाहरणे पूर्वेल्लिङ्गवाण्यादिति विभाषेति पूर्वसूत्रादेनुवर्तते इष्यत इति लिङ्गे वर्तमाने पुनर्लिङ्गग्रहणदेतद्विशेषलक्षणः हनौति हननं हेतु
पलायनं कार्ये गहीयान् लङ्पीत्यतो भविष्यतीति निवृत्त्या कालत्रयेत्येतेष्वप्यस्ति अत्र प्राप्तिः लङ् प्राग्वत् उपसंवादाशं कयोरपिलिङ्गव्यः उपसंवादः कर्तव्ये प
एवं धः यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते ददं दद्यामि तु दाहरणं अर्थविध्यवधिमद्वाव एव प्रतीयते न हेतु हेतुमद्वाव इति न हेतु हेतुमतोपि न्यूनसिद्धिः आशंको न्येसा
तेन सार्पिषोपि स्यात्प्रासाद आसामिष्टकानां स्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टं चेदमुपसंवादाशं कयोरिति सूत्रे भाष्ये इच्छार्थेषु सर्वलापवादः लङ् प्राग्वत् इच्छार्थे उपपदेदिति
सूत्रार्थः कामप्रवेदने स्वाभिप्राया विष्करणं तच्च प्रयोक्तुरिति बोध्यं इदं न स्वतंत्रं विधायकं किंतु सूत्रशेषभूतमन्यव्यावर्तकमेवातो व्यावर्त्यमेव दर्शयति न हेतुमिति विधि
नि प्रवर्तना विचारार्थं न विषयार्थं वाचका इति त्वर्थः प्रेषाति अनयोर्विध्यामंत्रणभ्यां भेदेपि निमंत्रणादिषु कृत्यव्यावृत्तयेः त्र्यहणं प्राप्तकाले च कृत्या येन
ते हेतव्यपितेः सामान्यविहितकृत्यानां प्रेषादिषु लोटावाधामाभूदिति कृत्यविधिः प्राप्तकालार्थमिति प्रेषादिसर्गयोः पूर्वेल्लोटाचेति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भा
वलिङ्गो प्राप्तकालेः प्राप्तकालस्य लिङ्गे विधानार्थमिदं अन्ययोर्विध्यादिसूत्रेण सिद्धेः चाद्यथा प्राप्तकाले कृत्याश्च अन्यथा लिङ्गतयोर्बोधः स्यात् मुहूर्तादूर्ध्वप

श-श-
ति-
४८

चनेभासकालमित्यर्थः स्मेलोऽथैषादय और्ध्वमोहूर्तिकरतिचानुवर्तते यजतांस्मेति स्वशब्दोऽधिकारसूचकोभवान्नाधिकतदित्यर्थः अर्धोष्टेति लिङोऽपवादः योगवि
भागादूर्ध्वमोहूर्तिकरतिनिवृत्ते लिङादिकालसमयवेलास्मिन्नुवर्तते यद्भवान्मुंजीततस्यकालरत्तुदाहरणार्थः भावेपरत्वात्मुनमयंवाधते सर्वलापवाद्यं अर्ह
योग्यकर्तरिगम्यमानेहृत्कदयदित्यर्थः शकिलिभावेकिय शक्तौगम्यमानायामित्यर्थः सर्वलापवादत्वाच्छकते कथमिति माशब्दरति सूत्रं सर्वलकारविषयेऽडाड्
हितलुङ् वक्ष्योगार्थं वस्तुतः सनास्येव आड्-माअे श्वेति सूत्रभाष्यतथाध्वनितत्वात् धातुसंवेधे प्रत्यणरत्पुत्तेर्विधिर्यं धातुसंवेधरत्पुनरत्राप्यनुवर्तते स्वरितत्वात्
संवेधस्यद्विष्टत्वाद्द्विवचनांतेन समासः धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन गोमानासीद्वितेति सिध्यति तदाह धात्वर्थानामिति द्विवचनां तत्त्वमुचितं यत्र काळे रति
वर्तमानसामीप्यरत्पारभ्यकालान्यत्वमिति पादनस्यैव दर्शनादिति भावः नचेवं वसन ददर्शत्यादौ भूते लडिववर्तमाने लिङित्यपि स्यादत आह तिङेनेति भूते ल
डिति अयं भावः अनेन प्रयोगे श्रूयमाणानां कालान्तरे विधानं क्रियते एवमेवेति शतुः साधुत्वे बोधितेः योपन्यातदर्थकाल उपिकल्प्यते एतेनानेन लट्यपि पुनरेतेषां
पारे मानाभावाच्छतादुर्लभरत्पारसं भाष्यकृतस्तुभाविहृत्यमासीजनिष्माणः पुत्रआसीदित्यत्र भाष्यादिशब्देऽनेन प्रत्यये आसीच्छब्दपर्यायतया युगपत्प्रयोगानुपप
त्तिः यदियं तं कालं भावित्वादिना च वदतं तदासीदित्यन्वयस्तर्हि ज्योतिषमया जीत्येवं व्यवहरिष्यमाणे भविते त्वेवमपि बोधसंभवाद्गोमानासीदित्यत्रापि गोमानित्येवं
वहरिष्यमाण आसीदिति बोधसंभवाद्गोमानासीदित्यन्वयस्तर्हि ज्योतिषमया जीत्येवं व्यवहरिष्यमाणे भविते त्वेवमपि बोधसंभवाद्गोमानासीदित्यत्रापि गोमानित्येवं
द्विष्टीकृत्य प्रत्ययस्य लसं च तत्समानकालं च प्रत्ययो दर्शने शतस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः ननु चोत्पत्तौ तैव वचनलोपं चोदिताः स्मरन्ति सरूपसूनस्य भाष्य
प्रयोगस्याप्येवमेवोपपत्तिरित्याहुः क्रियासमभिहारे धातुसंवेधरतिवर्तते क्रियासमभिहारे इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणं न हि शिष्टक्रियावचकाद्वा नोर्लोड् सर्वलाप
वादस्तदाह द्योत्येति तस्येति लोटदित्यर्थः यदिति वादी नोस्थाने स्यातां तदास्थानिव द्वावेन पित्वा ह्युनी हीत्यादावीत्यादिन स्यादिति भावः तैवेति लोटित्यनुवर्त्य
हिस्वलोडादेश हिस्ववरित्यर्थ इति भाव उक्तातिदेशवलादेव सार्वधातुकत्वात् रं शिष्ये शिष्ये चैवायमीष्ट
इत्यत्रेशः स इत्यस्य प्रवृत्तिः ननु वाचतध्वमोरिति वाक्यशेषा संगतिः तिङ्गो हि स्वाभ्यां वाधेन तध्वमोरभावादत आह तध्वमोर्विषय इति विषयसंभवी सति भावः तश

न्योमध्यमवहुवचनमेवव्याख्यानात् हिः कर्तरीति कर्त्रादयश्चकालसंख्यावरनुप्रयोगेणैवनिर्णयाः एवंचकर्तरीत्यादेः कर्त्राद्यर्थकानुप्रयोगे इत्येवार्थः भावक
 र्माथकानुप्रयोगेपरस्मैपदिभ्योपिस्वरति युक्तं समुच्चयेत्य अत्रसमभिव्याहारपरहितं पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते समुच्चयमानक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः अतएव
 रकसमुच्चयेनास्यप्रवृत्तिः विकल्पस्यलोटे वान्वयोननुहिस्वाभ्यां व्याख्यानात् यथाविध्यनु अस्यव्यवहितादिप्रयोगोपिलुनीहिलुनीहीज्येवायंलुनातीतिभा
 व्यप्रयोगात्समुच्चयेसा सामान्यवचनत्वंतमुच्चितार्थबोध कथात्वपेक्षयेवोपस्थितत्वात्तत्त्वंचानुप्रविष्टसमुच्चितधात्वर्थकत्वं अस्मिन्चाभ्यवहरीत्यस्य
 नुप्रविष्टत्वादनपानादिरूपार्थबोधकत्वं तेनोभयार्थगतसंख्यापुरुषकालाद्यभिव्यक्तिः हेवाच्येति इदमाद्यसूत्रविहितलोडंनविषयमेवेतिअत्रैवप्रकरणे
 भाष्येस्पष्टंलवनादीत्यादिनामोषणहरणे अस्वास्थ्यक्रियेति अस्वास्थ्यमितिप्रथमांतंक्रियाविशेषणमितिभावः इत्थंशब्दउक्तक्रियाणंसामान्यभूत
 चक्रेइत्यर्थः मेरान्वयतात्यर्थग्राहक इति तात्यर्थपुनः पुनरितिलोडंनैवाच्यइतिहेतेषांव्याख्यानां अननुवृत्तेरिति भाष्यादावनुक्तेरितिभावःलोडंनेति उभयवि
 वक्षायामपिसमुच्चयस्यानेकविषयत्वेनसमभिहारस्यैकविषयत्वेनांतां गत्वात् पूर्वसूत्रस्यैवप्रवृत्तिरितिहित्वापत्तिरितिभावः परंतु अवस्कंदेत्यादिपदोपस्थिता
 नामित्यं पदेनाकांक्षामुत्थाप्यास्वास्थ्यं पदेनमनौदुःस्वार्थकेनान्वयेनातेतस्यचक्रेइत्यनेनकर्मतयाऽन्वयः एवंचप्रथमोनासंगतिरित्यमित्यस्यास्थानस्यत्वंच
 नुतत्रप्रकरणह्रलीपदेनरावणस्यैवोपादानात्कर्त्रर्थकत्वावगतिः तस्यातीततायालोकप्रसिद्धतयातत्कर्तृकक्रियाणामपितत्वावगतिः चलीत्यस्यैवकर्तृत्वा
 त्युक्तंयवन्नतइतिनात्रानुप्रयोगापेक्षा किंचक्रियामात्रप्रतिपादनेतात्यर्थात्तदनुपयोगएवपौनःपुन्यमपिअहर्दिवमिति सभिव्याहाराद्वावणस्यतथाकर्म
 शालित्वेनप्रसिद्धत्वाच्चिंजनयैवबुध्यते यद्वाऽवस्कंदेत्यादीनिविधिलोडंतायेवस्वसेवक्रप्रेरणविषयावस्कंदनादिजन्यमस्वास्थ्यमनौदुःस्वचक्रेइत्यर्थः अत
 एवतानीमानिपुद्गल्यसंक्रुत्प्रवर्तानिभूतानिमवन्तित्रायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीयस्यानमिति श्रुतावनुप्रयोगाभावेपिसमुच्चयेलोडंभवतिक्रियामात्रविवरणेनसं
 ख्याकालाद्यभिव्यक्त्यानुपयोगेनात्रानुप्रयोगाभावोऽतएवानुप्रयोगविधायकं ह्यमपिभाष्येप्रत्याख्यातंश्रुतौपौनःपुन्यमसंक्रुत्पदगम्यं एतच्छ्रुतिसमानार्थकेआचस
 न्यलोकाश्चावीचेर्जायस्वम्रियस्वेनिविपरिवर्तमानमात्मानंजीवलोकंचालोकाऽस्मिन्संसारेनिष्पृच्छिदुःस्वात्मकंप्रसंख्यानमुपावर्ततइतिवाचस्पति

श. शै. अयोग्येवमेव बोध्यं आचारी चैराचसत्यलोकादिति विपरिवर्तमानमिति च पदसमभिव्याहारेण यौनः पुन्यावगतिर्यत्तु कल्पतरुणा क्रियासमभिव्याहारे इति सूत्रेण
ति. यौनः पुन्यलोडित्युक्तं तत्रादित्वापत्तेरिति वदन्ति इति सर्वेष्टसिद्धिः विलसत्तु च हच्छेदुशेखरे बोध्यः ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतलेख
४८ शब्देदुशेखरे निजं संपूर्णं ॥ ॐ ॥

ॐ ॥ धातोः सोपसर्गणमंगत्वव्यावृत्तयेदं स्यादिव्यवधाने आदेशप्रवृत्तिसुधातोर्विहितस्यलस्यादेश इत्यर्थादक्षत लुनातोत्यादौलादेशव्यावृत्तये आनृतीयसमासेरधिकाररति
 भावः तत्रोपपदं कुरति ३ व्याख्याते वासरूपपरिभाषेयं अधिकारत्वे स्वरितत्वप्रतिज्ञागौरवमिति भावः असरूपरतिलिङ्गे यत्रासरूपप्रत्ययविधानं तत्र वेत्युपपत्तिरिति न इत्यर्थः न च प्र
 त्ययत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरं ज्ञानेन पूर्वतद्विधित्वज्ञानासंभवरति वाच्यमयस्य प्रत्ययत्वं भावितुं द्विधा विन्यर्थान् यद्वाक्यप्रत्ययो भवति स च वेति वाक्यभेदेनान्वयः असरूपरति
 छेदः तत्रासरूपत्वं किं मये स्येत्याकांक्षायां स्य सर्वत्र प्रवृत्तिसदृशे स्योपस्थितत्वात्सोत्सर्ग एव नापवाद उत्सर्गविषये सर्वत्रापवादप्रवृत्तेरतएव विप्रतिषेधनिषेधेन
 प्रवृत्तिसदृह असरूपपवाद इति उत्सर्गस्य बाधकोऽपवादो वा भवतीत्यर्थः बाधकत्वविकल्पेन प्रतिपत्तिरिव पक्षे समावेशः स्यात् अतएव न वेति सूत्रे साधुत्वविकल्पेन स्ये
 व पक्षे साधुत्वमाणादितं धर्मनिषेधधर्मभावे मानाभावात् एवं चापवादो वा भवतीत्येव सिद्धे उत्सर्गस्य बाधक इत्यस्य फलं चिंत्य अपवादपदार्थनिरूपणं तदित्यन्यस्त्रियामि
 त्यस्य स्वरितत्वादहस्यधिकारोक्तमिति अपवादमिति शेषः तेन व्यावक्रोशो व्यवक्रुष्टिरिति सिद्धाति कर्मव्यतिहारेण चः स्यधिकारोक्तत्वाभावात् असरूप्यं चोपदेशि
 कमेवेति किंचादिषु न दोषः तदप्यननुबध्नुतमेव ददाति दधात्योरिति एवाधकशस्य विकल्पात् अतः कालो न समावेश इति दिक् कर्तरि कृतं न च धातोः परः कृत्य
 त्वयः कर्तरि वर्ततामि न्येव मस्य सूत्रस्यार्थः तथोदयत्र ह्यभावेन प्रत्ययनियमोयं भवतीति काष्ठमिदं ब्राह्मण इत्याकारस्यापितत्र वृत्तिरिति तस्यापि कृतं ज्ञाप्रत्ययसंज्ञे
 स्यातामिति वाच्यमयः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृतं ज्ञेयान्य इति संज्ञानियमेनादोषात् अतएव न शब्दार्थसंबन्धनित्यता हानिः एवं सर्वत्रार्थबोधकेषु बोध्यमस्पष्टं
 चेदमत्रैव भाष्ये तयोरिव तच्छब्देन लः कर्मणीति सूत्रस्य भावकर्मणेः परामर्शः तत्रासत्त्वभूतस्यैव भावस्यानिर्देशेनात्रापितथाभूतस्यैव परामर्शेन भावे एकवचनस्व
 भावाच्चास्यैव रूपमप्यसकत्वं बोध्यं अत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्त्याभावेऽकर्मकेभ्य एव एवकारः स्पष्टार्थः कर्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्तरि कृतित्यस्या प्राप्तेरिति दि
 क् स्वार्थवित्तिनित्स्वरितम् उपोत्तमं रीतिनिस्वरार्थं तद्वाच्येति तत्र मिदं लिमादस्य मेतव्या इति विवरणादिति भावः कृत्यकृतीति विधन्यभावादेतत्स्वरितत्वविशेषणं तदाह क
 र्त्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्तरि कृतित्यस्या प्राप्तेरिति दि
 क् स्वार्थवित्तिनित्स्वरितम् उपोत्तमं रीतिनिस्वरार्थं तद्वाच्येति तत्र मिदं लिमादस्य मेतव्या इति विवरणादिति भावः कृत्यकृतीति विधन्यभावादेतत्स्वरितत्वविशेषणं तदाह क
 र्त्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्तरि कृतित्यस्या प्राप्तेरिति दि
 क् स्वार्थवित्तिनित्स्वरितम् उपोत्तमं रीतिनिस्वरार्थं तद्वाच्येति तत्र मिदं लिमादस्य मेतव्या इति विवरणादिति भावः कृत्यकृतीति विधन्यभावादेतत्स्वरितत्वविशेषणं तदाह क
 र्त्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्तरि कृतित्यस्या प्राप्तेरिति दि

११- चारहाहल्लदेरिति अचः किं प्रस्विन्नः रजादेः हल्लदेरित्यर्थकं हल्ल इत्यनुवृत्तमपि सामर्थ्याद्दलं संपरं रजादेर्हल्लदेरित्वा संभवात् विहितविशेषणं च तेनास्यनियमत्वं
 १०- अन्यथापि लोपे हल्लतात्परत्वेन प्रत्ययलक्षण प्राप्तोर्विभावति वाधित्वानित्यार्थो विधिरेव स्यात् यद्यपि नियमे प्राप्तिर्वाधः सिद्धस्य पुनरुपादानादनुवादोऽप्यत्र तत्रापि लक्षणं
 नुसारिभाष्यमेव नियमे मानमिति बोध्यम् अनुस्वारश्च सर्वोपि गत्यनेव्याख्यानात्तदाह प्रोम्भणमिति वानि स कृतीत्यनुवृत्तं निर्दिष्टमिति यद्वो निर्देशसामर्थ्यात्त्वनिमित्तमित्याह
 कृतिपर इति पुनरुच्येति भारिषु प्रयोगहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिके इति भावः एतन्मादौ नामिति प्रभाषनमित्यादौ एतन्निषेधाय मादौ नामिति विहितविशेषणं एवं च एतदेः प्रा
 मिरिति भावः एकरणपरेति अत्र च एतत्पर्याख्यानमिति रव्याज्जादेशसूत्रस्य भाष्यमानं कृत्यल्युटोपादाभ्यां ह्रियते पादहारक इत्यादिसिद्धार्थं कृतो व हल्लमित्येव भाष्ये उक्त
 म् शक्यमकर्तुमिति अवर्णतादिव हल्लतादपि एतत्वाधादिति भावः ईदृशेति आतो लोप इत्यत आत इति वर्तते स्वरार्थ इति यतो नाव इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः योरनपरकारणादा
 व्यमित्यत्र न आडोयि इदित इत्यतो नुमितिलभे श्वेत्यतो लभेरिति च वर्तते विवक्षित इति एतदत्रैव भाष्ये स्पष्टं गदमुदे अनुपसर्ग इत्यर्थो भावेन नतत्पुरुषः प्रत्यासत्त्यात्
 दिसं वध्यपसर्गभावोऽतीत्यर्थ इत्येके नियमार्थमिति योरदुपधादित्वेव सिद्धेरिति भावः गर्हायामेवेति वदः सुपीत्यत्र भावरतिना पठ्यते इति सिद्धांतरिति भावः अजयं सं
 गच्छति प्राप्नोति पुरुषमिति संगतं मैत्रीकर्तारिक्तः अजयमिति च निपातत्वात् कर्तरीति बोध्यं वदः सुपि अत्र सुवग्रहणे उपसर्गग्रहणं न सत्सूत्रेति सूत्रे उपसर्गोपीत्युक्तेः न
 त्रहि सुपीत्येव संवध्यते इत्याहुष्यत इति भुवोऽकर्मकत्वेनोत्तरन्यर्थत्वात् यद्यपि प्राप्तावेतन्भावित एवार्थत्वे वासकर्मकस्यैव अप्रसिद्धत्वात् नतद्रहणमिति भावः इदं
 चित्यं भुवोभाव इति सूत्रे उत्तरार्थभावग्रहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्य कालादिकर्मयोगे एव नास्ति अनभिधानादिति तदाशयः एक इति सकर्मकत्वादिति भावः अथैव यत्कृत्य
 सः भाष्ये कृत्यादिसंभवात् भावे च स्तोत्रमित्यादि तुच्छादसंवाहुलकाद्देति बोध्यम् अतएवानुपसर्ग इत्यस्य प्रवाद्यमिति प्रत्युदात्तम् एतत्त्वस्यात्कर्मण्येवाव्यथा प्रवाद इति
 भावघञंतम्यत्वादहर्तव्यस्यात् हनस्तचतकारस्यादेशत्वं व्याख्यानात् सुपीति किं चातः एतन्न स कर्मकत्वेन नदप्राप्तेः भावे किं श्रुत्याद्यो दृषलः अनुपसर्गो किं प्रधातः
 निरुपपदं हत्येति त्वमाद्यु शिष्य इति शासदत्तं सति प्रसीत्यादौ प्रसिद्धत्वात् अस्तेरेव ग्रहः
 एतन्वाश्लेखेति भावः नृड इति वृजोग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिके मूलाद्याख्यानादिति भावः वार्त्तिके इति अत्र निरोधस्य विवक्षणा न्नावधेयस्य प्राप्तिरिति भावः पुनरिति

तकारस्यादेशत्वेन चकारं विनापि पूर्वसूत्रे कशं वंधसंभवेन तत्र तस्य चानु कृष्टत्वादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये आङ्-पूर्वादिति एष्यति तु कत्वन्लोपाभावतिस्वरान्तरात्पत्तिरिति
भावः ह्रस्वः सुपठरति ये विभाषेन्त्रयस्य विषयसप्तमीत्वेऽपि जनादि साहचर्येण यादि प्रत्ययोत्यति पूर्वकालेनोत्पत्त्येवावधानेनात्र तदप्राप्त्या न स्यत्वे आङ्-ए न ह्रस्वसिद्धे
रिति भावः एतत्केशपरिहारायैव दीर्घाच्चारणमिति तत्त्वं कश्चित्ति अयं स्थगिकारस्थश्च युक्तेः साम्यात् नन्वेवं भार्यावधूरिति वक्तव्यं भार्याः स्त्रीयादित्यस्यापि सिद्धावसंज्ञायामि
ति व्यर्थमिति चेन्न भरतेर्भार्यायां च चारणयतस्य सत्त्वात् मृजेर्विभक्तदुपधत्वात् सविभाषेयम् च जोः कृयथा संख्यं न रागादित्यादि निर्देशात् न्यं का दीतां च एषु उल्लिख्यमाणो
न्युत्पत्तिवादिव्याकरणं तत्राभिप्रायेणेत्याहुः राजसूयोपज्ञविशेषः निपातनादिति पूर्वोत्तरात् यिक्योरुडिति निपातनादिति शेषः एवमप्येपि रुच्ये निपातनीत्कर्तारि
ति एवमप्येपि धनं धातुपात्रादिरूपं न तु वस्त्रादितत्वेनाप्रसिद्धेः पूडिति न्यादि साहचर्येण शपविकरणस्यैव ग्रहणमिति भावः पापमिति तैत्तिरीयैः येषु निपातनात्
तरं यद्वहजीवतच्चेत्याहुः जित्यरति जिअमिभवेकाष्टमिति हलिशब्दात्पत्तिरित्यर्थः पदास्यै एषु चतुर्थ्युग्रहेः कश्चित्त्वर्थः पदविषयेः सन्निकर्षोऽग्रहेरर्थः यस्य पदस्यैव
हमगृह्यसंज्ञाचक्रियते तदभ्युच्यते गृह्यकारण्यनुकंपायांकन्यामगृह्येति बहिर्भावेन ग्रहेरर्थः युग्यरति युज्यते शकटादिनेत्यर्थः युग्यमिति सूत्रे सामान्येन पुंसं कं पत्र
पात्रववित्रल्लत्राः पुंसि चेति लिङानुशासनात् पत्रशब्दः पुंस्यपि युग्यं पत्रं च वाहनमिति कोशे उपलक्ष्यं युग्यायुष्या इति कुडाः सारप्रश्नश्च नोदयन्निति तु चोरापूर्व
लिप्प्रयोगः एतेन युग्यरत्यसंगतमित्यपास्तं अभावः अत्रान्यतरस्यामिति निपात्यमानह्रस्वसंबद्धे एषु नित्ये एव सूत्रे तकारोच्चारणं तु प्रकरणप्राप्तक्यपि सम्प्रसारणभावेन
पातनशंकावारणयेति बोध्यं यथोत्तरमिति वार्तिकस्य सूत्रदूषणाय प्रवृत्तत्वाद्वाच्यं कृताचवार्तिकमते शोक इत्यस्यासिद्धिमाशंक्य सूत्रमतेपि एष्यति कृत्वचारणाय
नियमार्थमाशङ्क्य किमुच्येर्धनीतिवचनेन समाधानाद्वार्तिकमते स्यात्वाभ्यनुज्ञानाच्चेति भावः भुजन्मुञ्चौ भुजेरगुणत्वं निष्पन्नानात्वाहो भुजअर्शोऽद्यजंते मुञ्जंतीति चेष्टरहित
अवाङ्-मुखाः शोरेतरत्यर्थः यद्यपि मुञ्जयतीति अविरोगे मुञ्जः सिद्धस्तथापि मुञ्जद्वयत्वेन द्वा रत्नये मुञ्जग्रहणमिति बोध्यं अवश्यपाच्यमिति आवश्यकाधर्मण्ययोरित्यनुवृत्ते
माने कृत्वाश्च नित्यत्वं प्रवाच्यमिति इदं दृश्यं नुरोधेन भाष्ये तु प्रवाच्यः शब्दसंज्ञायामेवेति वचो शब्देत्येव सिद्धिरित्यत्र प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातम् चिंत्यमिति पूजेनित्यस्य
तत्त्वेन ननु हेतुर्भाव इति भावः तदाह भाष्येति मोक्षं भ मस्य मत्र सर्वं न तु स्वरविशदमेव व्याख्यानात् वज्रिति मन्त्रेति न्यादौ व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः निरनुव

ल-श-
शे-क-
२

धकपरिभाषासुगुह्ययोरुपस्थितावेवेतितात्पर्यं आचार्यमितिपाठः चाचार्यमितिपाठेदृष्टिर्दुर्लभाविशेषरतियोगाहेत्यादानीयतेतत्रेत्यर्थः प्रणय्यो असंमतावितिवदुवीहि॥
आचार्यमितिमीमांसानालेकनेरतिभावः माजेवाहविर्विशेषरतिरेदंपयोदधिवेत्यर्थः संवात्यमिति वहिसमानार्थहेत्येतात्सिद्धेस्त्रेसमूहोतिव्यर्थमितिभाष्यं कचिन्ने-
तिअतएवकाप्रत्ययेनतुमुनोनित्यवाधरतिआसित्वाभुंक्ते आस्यतेभोक्तुमितिचभवतीतिभावः कर्तरिचेति कर्तरिक्तुदित्यतः कर्तरीत्यनुवर्ततेरतिभावः आवश्यको-
धमएवैवैरन्तर्गतमानेकृत्याश्चेतिसूत्रंतच्चमव्याद्यर्थ इतिक्त्यप्रक्रिया एतुलतचौ अनयोर्वर्तमानकालाह्न्यत्राप्रयोगोऽनभिधानादितिभाष्यं तत्रहितृजादि-
षुवर्तमानकालोदात्तनकर्तव्यंनकर्तव्यमन्येषांप्रत्ययानांकालमात्रेदर्शनात्सर्वायाह इत्युक्तंनचश्चकारसुच्छंदसितुरिष्टमेयस्त्वित्यत्रहृन्तचौ सामान्यग्रहणविधाना-
र्थश्चकाररतिभाष्येस्पष्टंउणादीनांयुत्यन्तत्वमतेतुप्रत्ययानुमात्रादिभ्यश्छंदसिनेष्टेयसोर्दर्शनमितिज्ञावः अत्युत्तिपसाश्रयणेनुमातयतीत्यादौनेषवद्भावदतिर-
नातरतिसूत्रेकैयटः षोडशमर्ह इति अर्हकृत्यनृचरत्युक्तेरितिभावः वधहिंसायामिति अतएवजनिवध्यारित्यत्रवधिग्रहणंचरितार्थवधादेशेत्वत्त्वोपस्यस्यानिवद्धा-
कात्सिद्धेएतेषांहेधातुकेप्रयोगेति त्यपासंरदंसर्ववृत्तौस्पष्टमपरत्वेवंसतिचसिडि-तिसूत्रेवहुलतएयन्नवधकगात्रविच्छेदणजिगद्यर्थमितिवार्तिकेवधकग्रहणवैय-
र्थ्यापत्तेः अनेनधातुनासिद्धत्वात् धातुक इतिविष्यतएववाहुलकाद्वधकमित्युपादायण्वुलिवधादेशरतिकैयटः तथास्यानिवत्सूत्रेवार्तिकवधादेशेरद्विजत्व-
योः प्रतिषेधः वधकंमुक्कमिति अन्योयंकिदौणादिकोवधकशब्दोरुचकरतियथेतिभाष्यंचासंगतं स्यात् तस्मादयंनिर्मूलः आर्हधातुकेवास्यप्रयोगेनि-
र्मूलः जनिवध्योश्चेतिसूत्रेवधिग्रहणत्वादेशोहलंत इत्यभिप्रायेण अतएवहनोवधेति सूत्रेकिमयमदंत आहोस्विद्यजनांतः किंचातः यद्विज्यजनांतः इद्विजत्व-
प्रतिषेधरद्विधिश्च अथादंतोनदोषइतिभाष्यमुपादायकैयटआह अवधीदित्यत्रहलंतलक्षणवृद्धिः प्राप्नोतितप्रतिषेधोवक्तव्यः वधकरनिष्कृतिवहुलंतलक्षणेतिवधा-
देशेतउपधायाइतिप्राप्तावृद्धिर्जनिवध्योश्चेतिप्रतिषिध्यतेस्यानिवद्धावाहनलरतितत्त्वप्राप्तंतप्रतिषेधोवक्तव्यः अवधीदित्यदावेवाचत्वादित्येवधेप्रतिरेद्विधेयः अदं-
त्तत्वेत्वत्त्वोपस्यस्यानिवद्धावाहद्व्याधभावरउभावश्चेति एवंचादंतत्वपक्षेवधिग्रहणं सूत्रेनकर्तव्यमितिस्पष्टमेवोक्तमितिहृत्तिश्चिन्मत्याहुः नेत्यलितिरधिजभोरितिप्राप्त-
नुमानिवधोयंरमेरितिलभेतिचनुस्विधायकेकमे कर्तरीतिसुक्रमोरित्यत्रवार्तिकं अनन्यभावइतिअतएवभाष्येसोपसर्गमेवोदाहृतमकेचिदिति कैयटस्वरंसत्त्वत्र

[illegible]

ल. श. ३. श्रौपसर्गोपमवहितप्रयोगादिशिष्टक्रियायां कर्मकारकान्वयाच्च गतिसमासगर्भोपपदसमासः अत्र कर्मशुपपदे वैद्विस्थे एव प्रत्ययः एतेन कुंमं करोतीति हितीयांतस्योपपदत्वे
 कुंमं असिद्धिस्त्यानुपपदत्वेन तेन समास इति सिद्धांता संगतिः अणुत्पत्तेः अंकषष्ठभावेन वक्ष्यंतस्यानुपपदत्वात् किंचोपसर्गसंबंधात्पूर्वकारकवाचिभिन्नपदासंबंधेन
 साधनकार्योत्पत्तेरुपसर्गसंबंधेन च प्रेक्षा इत्यादेरसं गतिरित्यपार्श्वे आह इति न चात्र केव्यालोपवाधित्वानित्यत्वात्सं प्रसारणे ततो वा एतदिति
 न्यायेन पूर्वत्वाधिपत्यलोपे तस्याभीयासिद्धत्वेनोवजे प्राप्तौ यस्याह इति सिद्धमिति वाच्यं आभीयासिद्धत्वा नित्यत्वे वा एतदिति न्यायानित्यत्वे वा स्यात्पकत्वात् तेन न जुहुव
 त् इति सिद्धमिति ननु यो गोविभज्यते इति इदं केवलं उपसर्गेन आतश्चोपसर्गे इत्येव सिद्धेः कर्मण्युपपदेऽपि न आतो नुवर्त्यारंभात् प्रष्टो गौरिति आतश्चोपसर्गे इति कः अग्र
 गामित्वेन मुख्यत्वेन लक्ष्यते ह्यमपीति चरेष्ट इति सूत्रे कर्मणीत्यपि वर्तत इति भाष्यदर्शनेन सुपीत्यधिकारं दृष्ट्वापि न तन्निरुद्धिः तेन तु दशैकयोरित्यादीनां कर्मण्येव प्र
 वृत्तिः सुपीत्येतत्त्वकर्मकेषु सावकाशमिति भावः आलस्येति तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः तत्र सामर्थ्यादलससुखाहवोरिति बोध्यं मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी प्रे
 दात्तः जनेर्नोपनिर्देशः खनो च वेत्यादौ धातुनिर्देशः लोपाकरणत्वाख्यानाच्च इत्युक्तेरिति अनुवर्ततेरित्यर्थः गोसंख्ये च सिद्धः ख्याजादेशः शरतेर उत्सेपणदयश्चाथे
 वर्तमानादित्यर्थः शक्तिर्लोगचेति नृमनाथशक्तिः शस्त्रविशेषः सूत्रे चेत्त्रि धार्यर्थगम्यमाने सति सूत्रशब्द उपपदे इत्यर्थः स्तवकरणयोरभिज्ञपाषकर्मको दोमाभूदिति
 प्रत्यादिनिर्भावः संकरेति गृणतेः संगरेष्वानशंकरेति भाष्येणेदं प्रयोजनं खंडितं अधिकरणशेतेः इत उत्तर इति सुपिकर्मणीति त्रयमनुवर्तते यथा योगसंबंध इति चरेष्ट इत्यत्र
 प्यं उक्तानादि धितिकर्तृमृतेषूक्तानादिषूपपदे धित्यर्थः चरेः सकर्मकत्वेऽपि चरेष्टः कर्मण्युपपदे न भिषासेनेति सूत्रे भिषाग्रहणत्वात् स्पष्टे चरेभाष्येऽत आह अधिकरणे इति सेना
 चरे सेनायां भ्रमतीत्यर्थः आदाय चर इति मृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः अथेनेति पुरोगतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासम्भवात्तदसंबंधेन त्वात्तत्त्वेण ग्रशदेपितदसंबंधादिति भा
 वः इदं इति अत्रारुचिरयेसर इत्यस्यालुकासिद्ध्या एदंतत्त्वात् निपातनेन मानं पूर्वनिपातस्तु बहुशो व्यभिचरति इति रुजोहे हेतुः कारणमत्र आनुलोम्यमाराध्य चिन्तानुवर्तने
 चोत्प्रेषिति उपपत्तिरिति ननु न्यास्यानान् दिवाविभा दिवापदार्थस्यापि वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वेन कर्मत्वात् तत्र कर्मणीति संबध्यते अहेत्वा इति वीति हेत्वादिग्रहणानुवर्तने
 निभावं अतश्चितपरकरणवत्तः कृत्यस्याप्राप्तेराह कस्कादित्वादिति न जिजहातेरुत्पन्नत्वेनोत्तरपदस्यत्वादत्तु इत्यस्याप्राप्तेराह कस्केति पाणिनि संसृज्यते इति

शेत्वत्कुरुत्येव नित्यं समासेरति प्रत्ययावयवत्वात्सत्येदुपधस्येत्यस्यनप्राप्तिः परत्वादिति अजहेत्वादौ चरितार्थः सूत्रे च किमादिग्रहणं कार्यमित्यभिमानः कर्मेश्वर इति
 कर्मणीति चास्य विशेषणं तेन करणदौ नातिप्रसंगः पशुविति कर्तृविशेषणं पशुरत्रोपाधिः प्रत्ययांतवाच्यत्वात् एवं त्रीत्यादिष्वपि दृष्टव्यं स्यादवध्यः फलेग्रहिः अरुर्हिषत
 कालिमन्यादावनवकाशत्वात्पूर्वं हस्वे कृते न तोमुम् अन्यथा मुम्पनजंतत्वात्स न स्यात् इहानव्यस्येति वर्तते तेन दिवामन्वादावव्ययानां न मुम्पतुञ्जीति पार्ति के गध्वे चिति
 पाठांतरं मायारतिमृगाइति भाव्ये पाठः असूयथा संख्यमत्र असूर्यशब्दस्यानर्थकत्वेऽपि उपपदमिति महासंज्ञया तस्य सुवंतत्वं सुयचितीयेव प्रकृत्यैकदेशस्य कर्मत्वेन
 न्यये स्या युक्तत्वात् लल्लटसाहचर्याच्चेति बोध्यं प्रियवशे खचश्चित्त्वं व्यर्थं स्वचिह्नस्वरत्वादौ स्वेऽमेव स्वशो व्यावृत्तिः सिद्धा कुल्लेन इत्यमरौ चणवित्पनु रन्योन दोषरत्या
 दुः मितंगम इति दृष्टौ मतंगम इति पाठः खचडि हेति योगविभागादत्र विहाय मरत्यस्यासंबंधस्तस्य ह भुजंग इति तापेरिति चुरादेर्हेतुमल्लंभवादेश्च ग्रहणमिति दृष्टिः अनित्ये
 ति उपपदविधात्रेणानेति आसूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः वाचिय वाक्शब्दे कर्मणीत्यर्थः संकल्पविशेषोऽत्र भयशब्देनेति येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्छब्दरूपं
 विशेष्यमादीयते इति विधिरनेति बोध्यम् हेमं कर इति हेमं करीत्यत्र गौरादित्वाङ्गीष् आशिते मु अशमोजन इत्यतोऽप्यन्तान्प्रयोज्य कर्मणि तः उत्तरसूत्रात्संज्ञायामित्य
 कृष्यते तेनासंज्ञायान अतएव ध्रौव्यगतीत्यादिना भावकर्मोधिकरणेषु युक्तस्तदंगीन गृह्यते सोऽपसर्गस्य प्राप्त्यर्थस्य वा भुवः सकर्मकत्वेऽपि कर्मणीति न संबध्यते तस्या प्र
 सिद्धत्वात् आख्यानाच्च तदाह आशितो भवतीति अन्वत्रापीति अनेनैव सर्वत्र सिद्धौ सर्वत्रेत्यादि प्रपंचार्थं वस्तुतः सप्तम्यां जनेरिति प्रकरणस्थेनान्येष्वपि दृश्यते इत्यनेन
 सिद्धे रदमपि प्रविष्टोऽर्थमेव तत्रापि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिति बोध्यं शराविति शब्देऽपे स्यापुस्त्वं अन्यग्रहणं स्पष्टार्थं कुमारश्रीर्ष अयं निभि विव्य हर्तमान
 योरवनभूते भूते इत्यधिकारं कर्मणि हन इत्यस्य पाठेनायमेव निमित्ते इति एतत्कारं भसामर्थ्येन तत्र नियमात् यत्तु तत्कौडिन्यायात् कुमारश्रीर्षयोर्विशेषविहितेन एणि
 ना कर्मणि हन इत्येतद्विहितेन नि सह चरितं भूतकालोवाध्यते अतएव कुमारश्रीर्षादिपुनर्विधाने चरितार्थं न च तन्नामर्थ्याद्वा स रूपवाधः शस्त्रवाधोऽप्यथा कालवाधस्ये
 वाचित्वात् अतएव कुमारहंतेत्यपीति नूनं तस्य व्याप्यविधेयविषयत्वात् तत्तत्कालवृत्तेर्धानोरित्यर्थेन कालस्यानृषाधत्वात् भूते इत्यधिकारसत्वे चाक्तनियमोपपत्तिः
 ति अस्पभूताधिकारप्रयोजनोक्तिर्भूते इति सूत्रे भाष्ये इति दिक् पतिघ्नानि गमहनेत्युपधा लोपधित्वाङ्गीष् पालिर्था शित्यनिकर्तरीत्यर्थ आढ्यसु चैर्ष्यमुकिं आढ्यं

ल. श. कुर्वन्त्यनेन कर्तरितुनायं करणरुपायं नतकृत्तुडिन्यन्ययेन कर्तृरुपार्थवाधनात् अर्थस्यापि विधेयत्वात् अतएव कार्यशब्दवादेनियोगतः कर्तारं ब्रुवन् ससकृत्संस्तरस्य
 श. कृ. शोभाय्ये दर्शितः नियोगः शास्त्रनित्यशब्दवादे तु स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संस्तरः स्वभावतः करणं ब्रुवन् व्युत्पन्नकृत्संस्तरादिकमेणार्थः तदा कर्तयस्याप्रसक्तिरेवेति दिक्
 ४ कर्तारिभुषः अच्यतेषु किं आढ्याभविता रण्यचतुनगतिपूर्वभ्यः प्रायण्यच्छीलिकाग्रहः स्पृशे अनुदके किं उदकस्यर्शः अनुदके रत्येतत्सीमर्थ्यक्रिवपि धुस
 दिति सैसम्यते नरत्पूर्वपदं ससम्यतत्वेदुभ्यामित्यलुगापत्तिः सन्तु अनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्त्येव सिद्धे उपसर्गोपीति अन्यत्र सुग्रहणे उपसर्गग्रहणेनेति ज्ञापनार्थेनेन
 वदः सुपीन्युपसर्गनेति भाष्यं गदमदेत्यत्रानुपसर्ग इत्यस्यास्वरितत्वमेव मध्यः संवंधात् अतएव प्रगृह्यमित्यादिसिद्धिः प्रष्टे आतश्चोपसर्ग इति के रतिदिक् भजोस्वि
 सुप्युपसर्गोपीति च वर्तते अणवाधनार्थमिति स्पष्टं चेदेभाष्ये उयपदस्येति केच्येचेति सूत्रं तु आममांसमसकेकव्याद इत्येतद्वा ह्यन्यर्थमिति भावः अन्येतुगंगाधरादिवत्य
 चाद्यचिसवर्णदीर्घे ससाधुरित्याहुः वसुतोऽयमसाधुरेवेति परे निवृत्तमिति आतोमनिनित्यत्र विजुषे इत्यतोऽनुवर्तमानमित्यर्थः दृशिग्रहणदुपपदस्यापि व्यभिचा
 रः वनिषः शर्वरीश्वरहंरणं रोदरेडिति रुषरिषहिंसायां किंच अत्रापि दृशिग्रहणमनुवर्तते किं पचायेभ्योपि दृश्यत इति भाष्योक्तेस्तदाहरण्युत्तरति अन्येभ्योपि दृष्टव्येति
 रव्याविति सूत्रेभाष्यं इस्मनस्त्वचि ह्रस्वरति छादेर्घे इत्यतः छादेरिति चानुवर्तते लोपश्चेति अन्यस्येति शेषः शंस्थारति अत्रांतर्भावित एवार्थत्वे शमित्यस्य कर्मत्वं अन्य
 यानुनतत्वं प्रत्ययस्तु भयथापि सुपीन्यस्यैव संवंधात् अत्र विचक्षात्किं विन्यत्र किं पदेन सादृश्याद्विजेवोच्यते अतएव नेत्वं अचंवाधितुमिति अन्यथा धातुप्रहण
 सामर्थ्येन कृत्तुहेत्वादिषु टवाधवतंशपूर्वकस्याधातोः कक्षिणात्रप्यचवाधेनेत्यर्थः उपसर्गमिन्न एवेति सुपीति वर्तमानेपुनः सुपग्रहणेनोपसर्गोपीत्यस्य निवृत्तेरिति भावः
 भाष्येति अतएवोपसर्गोदतीति सूत्रे सुवापीति भाष्यप्रयोगोऽनुमादिनो विसारिण इति सौत्रप्रयोगश्च संगृह्यते साधुकारिणीति करोति रत्र सर्वभात्वर्थानुवादं केसदाहसा
 धुदापीति कर्तयु कर्तृभूतोपमानवाचके उपपदेरन्यर्थः व्रते सुप्युपपदे व्रते गम्येण निरित्यर्थः स्थंडिलेति स्थंडिल एव शोते इत्येवं व्रते गम्येण स्थंडिले शोते एवेति तु नम
 स्पत्रतत्त्वप्रसिद्धेः बहुलमाभीक्ष्ये बहुलग्रहणादाभीक्ष्योपपदयोरभावेपि व्रत इति सूत्रभाष्यबोधिते व्रतार्थे स्थायीत्वादौ एणिनिः आत्ममानेव आत्मने इति किं दर्श
 नीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति सूत्रमिति तत्रेणम्यदह्यनिर्देशः एकं विधेयसमर्पकं अपरं प्रत्ययविशेषणमिति भाष्ये स्पष्टं तदाह सचखादीति अत्रास्यामः प्र

न्यस्यातिदेशयोग्यकार्याभावात्तावमेव गृह्यते इति भावः अत्र न्यमिति परितुल्यमपरितुल्यगत्रनवाध्यसामान्यचिंतयामुपोधात्विति तु स्वतः अस्यापि अधिकारसमर्थेन
वाधात् किंचास्यामेव हिंरंगतया सिद्धत्वात्पिनसुपोधात्विति तु क उतरपदाधिकारेण्यपरिभाषानेत्युक्तिस्तु भाव्ये उक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्षेण इति स्पष्टं न हि हिंरंगतय
न्यस्यात्रिपादां हिंरंगपरिभाषाया अपठन्यामुसाधत्वेन फलाभावेन मानाभावेन चोतरपदाधिकारेण न्यरुतेः सत्त्वात् तस्मात् अत्रियं मन्य इति वरुणं भाष्यं समेतं अतएवोपक्रमे
अत्रियं मन्य इति भवितव्यमिति भाष्ये सिद्धंति नोक्तं एवं च पूर्वपक्षस्तु अत्रियं मन्य इति वरुणं भाष्यं समेतं अतएवोपक्रमे
योगात् इह स्वस्य मुमोराभावस्य च कल्पनमनुचितमित्याहुः अयममप्रत्ययवत्त्वादेव परः सुमासिद्धेः जादिप्रत्ययनिबन्धने यमसिद्धिर्वाग्रिदं सोमेनेति तस्मिन्नेत्येव विशेषेण
गं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमसंस्था कयागेनापूर्वभाविता नित्यर्थः यजेत्यागकरणके व्यापारे शक्तिः तद्व्यापाररूपभावनायाः शक्त्या कांसाधनत्वं स्वकरण
त्वेनोपस्थिते स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्च सा सात्सुससाधनमपूर्वभाष्यत्वेनान्वेति त्यागस्यकरणत्वं च भावनाभाव्यभावकत्वमेव सर्वत्र कारणदीप्ता मोदशमेककरणत्वं स
स्यावज्रमस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य तद्वत्तुल्यत्वात्त्यागसामानाधिकरण्यात्करणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाष्यत्वरूपमेव न तु फलाश्रयत्वरूपे अतएव दृशानां कामान्तपदे
नैवोत्प्लेखः केचित्तु तेषां गानुकूलव्यापार एव यजेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाश्च शब्दायाः शब्दस्यापि संकल्पद्वारा कारणत्वमित्याहुः कर्मणि कर्मस्य यथेदेभूतार्थाहंतेरिति
निरित्यर्थः इदं शक्तिस्वभावात्कृत्वा यामेव तेन चोहं तवानित्यादौ नेति हति चतुर्विध इति ब्रह्मादिषूपपदेशु भूतेषु नृमानाहंतेः क्विविति सूत्रार्थः तत्राविशेषाच्चतुर्ध
य एव कारो विनिममनाविरहान् तत्र ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाहंतेरिति नियमेनैतेरुपपत्तौ संवंधनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाहंतेरिति नियमेनान्या
र्थाहंतेरिति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाहंतेरिति नियमेनान्यार्थाहंतेरिति नियमेनान्यार्थाहंतेरिति नियमेनान्यार्थाहंतेरिति नियमेनान्यार्थाहंतेरिति नियमेनान्या
लनियम्यमश्रुतिभावः भाष्यमिति तथा च भाष्यं उभयनौ नियमोयं ब्रह्मादिष्वेवेति क्विवे वे चतुर्धं चेतत् श्रुतुपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणघ
न्यप्रमाणेन स्थित धातुकालयोरेवोपरोधोत्पाप्यः एवं च तद्विरोधाहंतेरुक्त्येति भावः काशिकेति धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति नृणां अत्रापि द्विविध एव नियमो
सुकर्मादिष्विति कृत्त एवेति च एवं सोमे सुत्रेण न्यदावपि कुत्सितेति चार्तिकमिदं यत्कर्मक्रियया संवध्यमर्षं कर्तुः कुत्सामां ब्रह्म तत्रेत्यर्थः सोमादयश्च विचीय

न. ११
शे. ६
५

माणः शीघ्रनिविद्धत्वात्तदावहाः तेजोहन् धान्यविक्रयः निवृत्तमिति असुखवचनत्वेनेहानन्वयादुत्तरत्रानुषंगोच्च सहयुध्वेति तेन सहयुद्धज्ञानित्यर्थः सर्वोपाधी
नि माहृत्यन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं परिश्रित्युक्तं कृत्वा नू यद्यपि श्रमोऽनुबंधान् श्रूयते तथापि तदुपलक्षिते कालकारकादिदर्शनेन तत्रानुबंधस्य नौ निष्ठात्प्रयु
क्तकार्यसिद्धिः इत्येव कक कारवानित्याकारात्स्मृतिः अतएव लोतरेत्याद्येन तत्रयुक्तकार्यमाभिनेत्यादौ एकत्वावगमाल्लुङ् तमेतदिति निर्णयोन दोषः स्थिते दी यद्यपि नि
र्देशादेव दीर्घग्रहणमत्र अन्यथा गुणः स्फुटतयापि स्थियो निष्ठाया मल्यदर्थे इत्यत्रैव चिह्नियत इति त्यादौ यद्वपंतदनुकरणत्वस्य सत्त्वा दन्तदीर्घग्रहणं स्पष्टं चेदं माष्य अत
एव दीर्घविधायकत्वावपि स्थियदत्येवोक्तं रदाभ्यां चोवाक्यभेदार्थस्तदाह निष्ठापेक्षयेति रदाभ्यां किंचरितं तद्विनिष्ठासंबन्धितकारविशेषणं पूर्वग्रहणं भिन्नवशा
मित्यादौ परस्परमाभूदिति स्पष्टं भाष्ये कर्त्तृत्वेत्योर्द्व्युत्तरं नत्ववारणाय दृष्टेः परस्परनत्वप्रतिषेध इति वक्तव्यं वाहिरंगा सिद्धत्वं तु त्रैपादिकेतरंगे मसीति निरूपितं।
ओदितश्च अस्मात्परस्य निष्ठातस्य न इत्यर्थः स्वादयो दिवाद्यन्तर्गणभूताः शीतं जलमिति अनेन मूत्रे स्वर्गशब्देन गुण एव प्रसिद्धत्वाद्वा स्वभावाच्च मूत्रे तेन नुरोग इति
धनितेन अत्रैव च तेनैति सार्थकं तद्विषयेन त्वं च विभाषाभ्यप्युर्वग्रहणमभिसंशीन इत्यर्थमिति वृत्तिः व्यवस्थितेति एतदपि वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु एतन्न दृश्यते क्त्वाव
पि यदि नेष्यते ततो व्यवस्थितविभाषेति वदतैवामनभिधानं सूचितं नत्वपादाने इति चेत्तदीयमपादानं न प्रयुज्यत इत्यर्थः व्यक्तमिति त्वेन प्रकाशार्थस्य रूपं तद
र्यादं चेत्तु निष्ठानभिधानमिति बोध्यं यस्य विभाषा आर्द्धधातुकस्येत्यनुवर्तते इति हि तद्व्याहारः अत्रैकाचरतिवर्तने तेन दरिद्रित इत्येव निष्ठादेश इति स्वरप्र
त्ययोरुदाहरणं स्वीकृत्यैविकः अत्र च निष्ठा च द्यजनादिति निष्ठांतस्य द्यवो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं नो द्यवचष्टुन चन प्राप्नोति इदं चेदसहितस्य निष्ठातकारस्य लो
पो निपात्यत इति पक्षे यदा तु तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते तदा नेदं प्रयोजनमिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणं श्रुतिविग्रहणं तु लोपो वेत्त्वा घे इत्यादि नये परित्स्कंदः प्रा अत्रैव निष्ठा
तनानिष्ठायांतलोपरतिमते अस्यात्रोपसन्नासः अच्प्रत्ययान्ते यत्त्वाभावनिपातनमित्यन्ये एतन्म तद्वयमपि ततो स्पष्टं वात इति इदं वृत्तिरीत्याह तन्मते निर्वर्त्त
वातोवातेनेति प्रयोगे वातस्य करणत्वे बोध्यः भावे निर्वर्त्तवातेनेत्येव भाष्ये तु अवातामिधान इति वक्तव्यं निर्वाणे निर्वर्त्तनेनेत्युक्तं भावे निर्वर्त्तवातेनेत्येविति वृत्ताशयः स्यामर
ति सौक्ष्म्य इत्यस्यादेच इत्यालं त्यः प्रत्ययपूर्वग्रहणं प्रसंखीत इत्यर्थमत्वं तु न प्रस्य इत्युक्तेः अत्रत्येष्टैरत्युभयोरपि ग्रहणमिति वृत्तिः एतत्सर्वं भाष्येन इदं लक्ष्यमिति।

उत्तंचरफलो रित्यनुवर्तमानेति चेत्तेवसिद्धं तत्रफलनिष्पत्तौ भिन्नफलेभ्योऽपि ग्रहणं व्याख्यानात् एकानुबंधकपरिभाषाया असार्वत्रिकत्वात् फले निष्पत्तावित्य-
 स्य नात्र निपातनं रडभावस्यापि निपातनापत्तेः एतेन पुनरुक्तस्य रत्यस्य निष्ठा तलोपो निपातयत रत्यपासं फलेर्लत्वेन त्यादिभाष्यविरोधाच्च नानुसर्गादि-
 न्युक्तेः परिकुशल्यस्यानुपपत्तिः परितः प्राप्तः कार्येनेत्यर्थेन परे कृशप्रत्यनुपसर्गत्वात् कृतोक्तशब्दः कार्यपररतिस्यष्टं भाष्ये रत्यतरति वृत्तिरस्य रतिशेषः प्र-
 भावश्चेति निष्ठादेशः यत्स्वरप्रत्यये द्विधिसिद्धरतिसिद्धत्ववार्तिके रड्विधियहणमेतन्निपातनसिद्धार्थानुवादरतिभावः नारोकितीति कितीति निर्मूलं निष्क-
 संचताभ्यां परस्य तादेः कित एव संभव इत्याशयो वा नुदविदो न मंडुकस्यारदाभ्यामित्यनेन रतिवर्तते द्वयोः प्राप्तेः न्येषां प्राप्ते विभाषेयं परेणति यदि तु पूर्वसाह-
 चर्यमंतरं गमित्युच्यते तदा व्याख्याना देवा स्य ग्रहणं बोध्यम् उत इति एतेनो लस्योत्पादेर्लग्न रत्यत्रेति न्येषेनास्य सिद्धत्वानेदृशीति निवेद्ये सिद्धेः त्रेदिद्रहणं व्यर्थ-
 मित्यपासं वरमनादाविति परिगणनेनात्र तदप्राप्तेः ख्यातरतिख्यादेशस्य स्वशादित्वात्स्वतंत्रस्याहं धातुकेययोगाभावाच्चात्रस्याग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम् कसो-
 वेत्त्यादि वि एकाचरति निवेधाच्चैत्यपि बोध्यं भिन्नमिति शकलत्वजातिविशिष्टेरुद्धोयं तेन भिन्नशकलयोः पर्यायत्वात्तत्र सहप्रयोगः निव्यनस्य शकलस्यान्य-
 स्मिन्विदारणे प्रतिपाद्ये भिन्नं भिन्नमिति भवत्येव किंच भिन्नं विदीर्णमिति स्यान्मन्योपक्रमे भिन्नमिति प्रयोग इति स्वष्टं भाष्ये रतिनष्टायां रडितिवर्तमाने पुनरिद्र-
 णं नित्यत्वाय निष्ठायामित्येतत्तुयस्य विभावेति निवेधवाधनार्थं स्यात् वसतिषु अत्रापीड्य ग्रहणं प्राप्ता पूजार्थ इति पूजाविषयार्थकारित्यर्थः नागं आश्विन-
 मग्निन इत्यादि संध्याधानेन पूजागम्यतरतितत्रापीड्य सिद्धः ननु गार्घ्यं रति गार्घ्यार्थं देवादिकस्य सूत्रेण ग्रहणं किंतु विमोहनार्थं तोदादिकस्यैवेत्यर्थः लुब्ध इति
 धनं च स्वानित्यर्थः उदाहरणे प्राप्तमोहरत्यर्थः आदिकर्मणि निष्ठेति आद्येषु क्रियाश्लेषु भूतत्वाभावात्प्राप्तानिष्ठेति वचने आदिभूतावयवे समूह रूपमा-
 रण्यतस्तस्य संध्याभूतत्वं यद्याश्रीयते तददं प्रत्याख्यातं तदुक्तं यत्कृतं तदमिसमो ह्यस्य योगप्रकृतः कटे प्राकार्थी कटमिति च यदावेति कान्त कटो मिसमी-
 सिद्धे तदापकरोत्रिके कटमित्येव भवतीति भाष्ये विमाषाभात्प्रादित्य निवेधे प्राप्ते इहं सेति चेति अस्या निरोभावादिदं स्वरूपकथनं अत्र मूषिः सवीपिग-
 खते श्रीदितरतीति ननु नित्यत्वात् प्रसारणपूर्वत्वयोः श्रुक इत्येव निवेधे सिद्धे श्विग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न श्रुक इत्यत्राप्यदेश इत्यनुवर्तते एव लीत्वेत्या-

ल. श. ६
 दिशि हिः शूनरति अत्रालिधित्वेपि ननु इत्यारं न सामर्थ्यात्पूर्वप्रत्ययसं प्रसारणत्वं तत्सामर्थ्यादेव कृदतिङ् सन्तत्त्वमाव्यरीत्येकादेशस्याचः परस्मिन्निति स्यान्नित्यं
 स्वे कृतल्लन इति अनुदातोपदेशे ननु नासिकलोपः अनित्यत्वज्ञाते इति इदं भाष्ये न दृश्यते कृतनेरिति स्वमन्वर्थमिति परे दृष्टिज इति तन्निपतो निसुनो वेदत्वा
 त्यातिः सादिमंथादिसाधने धात्वर्थे सुव्यादयो निपात्यन्ते तर्हि सुभितमथेनेति न स्यादत आह समुदायेनेति अन्यत्र प्रयोगस्तु सादृश्यात् स्वातशब्देन वात्यादिषु येषु
 अविशिष्टमनाकुलं मनश्च्यते इति कैयटः ननु ध्वेषादित्वाट्टिकल्ये प्राप्ते तदंशे निपात्यो विधिः स्यात्ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्यभावेपि आदितश्चेति नि
 षेध एव स्यादत आह भावादीति वैयात्यमविनीतता हरदत्त इति अत्रारुचि जीजंतु अवैयात्ये भावादिकर्मणो रमभिधाने मानाभाव इति तत्रादित्वं सफलमिति तदा
 ह माधवस्त्विति इति नो नलोपश्चेति अनिदितस्तु नलोपवर्जमिति भावः इदं च निरीत्या भाष्ये तु इदित एव निपातनं अनिदितं सुवृहत्तमित्येव युक्तं बहव हीति प्र
 भौतदर्थस्यैवानुगमादिति भावः सुखिर शब्देनाभिप्राय प्रकाशनं विशब्देन तदाह शब्देनेति एिलुक चेति तेनोपेक्षा गुणो न अधीयमाने इति तदर्थे चेतकोतं वर्तते
 इत्यर्थः दंतं छंद इति कर्मणि क्तः छतं छंदस इति प्रयोगस्तु केवल्यह तैरकर्मकाद्वा वैवोध्यः तत्र हि यस्य विभाषे तीट् प्रतिषेधः एयं तातु भावे कोटुल्लमः न पुंसके भावे
 इत्यस्याप्यकर्मकेभ्य एव विधानादिति स्पष्टं भाष्यादौ केवलः आतिः कर्मव्यापारे वर्तते ततोऽकर्मकत्वात्कर्तारं क्तलदाह स्वयमेवेति ततोऽपि चिपचिना समानार्थात्
 मेणि तदाह पक्षमिति क्षीरेत्यादि तथा च भाष्यं किं निपात्यते आश्रयोः शृभावरति आतिः पच्यमानकर्तृक व्यापाररूपे कर्मकर्तृविषयवक्ष्यर्थे वर्तते ततोऽकर्मक
 त्वात्कर्तारिक्तः एिजंतस्तु मुख्यपच्यर्थे ततः कर्मणि क्तः शृतं क्षीरं देवदत्तेनेति कैयटः क्षीरहविषो रिति वक्तव्यं कमाभूत् श्रीणाश्रयिता वा यवागूरिति श्रयेः पुनर्या
 पारेण चिपाचवालस्य एयं श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यत्तदनेनेत्येव ननु शृतमिति श्रयेः शृतमन्यत्र हे तोरिति वक्तव्यमिति वार्तिके अंतर्भावित एयर्थे यचेर्धमि पा
 कपदेन तस्याप्यभिधानसंभवं इति तदाशयः एतेन तस्या कत्वाभावादेव निपातनाप्राप्त्या इदं वार्तिकं व्यर्थमिति कैयटोक्तं परास्तमे क्षीराज्यहविषोऽर्जुमित्यमरस्येन
 मादः वादीतं दांतशतं योऽल्लोप उभावौ निपात्यन्ते अनुनासिकस्येति दीर्घः दलस्य षष्ठ्यने सुलिलुगिडभावात्तते
 यौ पक्षे लापित इति केचित् सपमिचेति चुरादेर्लोप उभावौ इति कैयटः छन्द इति त्वमित एव निपातनमिति स्पष्टं भाष्ये रूप्यम संधुपास्वयेति च भूयन्ति भा

धननवेति सूत्रे भाष्यं लोमस्त्विति कर्तृविपर्ययः इदमजर्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं केशानामपिलोमत्वात् तत्रापि विविक्त्यन्यत्र त्विति अर्थभेदेन रूपद्वयमर्थवैविध्यविस्मिन्नप्र-
 तिपातयोर्द्वयस्यायसूत्रं अपचिते चायश्चिभाव इदं भावश्च निपात्यते क्तिनिनिन्यं चिर्वाच्यः अपचितः प्यायः यी अत्र भाष्यं आङ्पूर्वार्धं धुधसोरेवनेह आख्यायन-
 श्चं तथा आङ्पूर्वार्धं देवांधूधसोः नेह व्यप्यानो धुः प्रप्यानमूधरति आङ्पूर्वार्धे वेति नियमेनोपसर्गोत्तरमेव निवर्त्यते तेन केवलस्याप्यापतिः आङ्प्रत्ययेन नि-
 यमद्वयविधानात् केवलस्य सर्वत्रयीभावः यीनो धुः यीनमूधः यीनं पुण्यं यीनमुखी कन्येति तेन विभाषाग्रहणमुच्यते वात्र लभ्यते व्यवस्थितेन्यादिमूलं तु ह्यनुरो-
 धेनेति बोध्यं घटिस्त्विति हो सोमास्येति सिद्धे प्रितयानिर्देश उपसर्गोत्तुनोतीति वत् इत्वेत्यादितत्वं तु स्वविषये परत्वादस्य बाधकमिति भावः मामाङ्भिति गोमादाग्रह-
 णेष्विशेषादिति भावः तकारादाविति यस्मिन् विधिरिति न्यायादयमेवार्थो ननु तांते दधाता वितीति भावः स्वशास्त्रकृत्यठित्वत्वात् सिद्धत्वात् भाष्ये स्यायस्मिन् विधि-
 त्यस्याव्याकरणेन पठिताया वा धेनतांते दधातुषट्तिनोत्तरपरद्वये वार्थ उचित इति तांते दोषो दीर्घत्वं स्याद्भाष्ये दोषो निष्ठानत्वं धांते दोषो ध्वप्रामिस्थाने दोषस्तस्मा-
 द्यांते इत्येतद्भाष्याशयः ददति च षष्ठीसमस्यै सन्निपातेति न च नत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यं असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनया वारणस्य कृते-
 जंतसूत्रे मीष्यध्वं चित्वा न जग्धमित्यादौ धत्वानापत्या ईदृशे विषये सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वाश्रयणमावश्यकमिति तु भाष्याशयः चेशब्दादिति अतएव प्रकृत-
 सूत्रस्यैव प्रवक्तव्यमिति वक्तव्यं इति भाष्यं दत्तीति सूत्रस्थे नीता वीतेत्युदाहरणपरभाष्यं च संगृह्यते नीतमित्युत्तरं वीतमित्येव वाक्यः सूत्रमिति त्वप्रवाहः गतिश्चेति सू-
 त्रे भाष्ये सोमत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधत वाक्ये अत्राप्यप्यर्थ इति वर्तते निनदीभ्यां निपूर्वत्वातेः कौशलेर्ये निष्ठां तस्यैव प्रचुरप्रयोगदृष्टानादिदमत्रोपन्यस्तं
 कपिष्ठलो गोत्रमिह पारिभाषिकमिति भाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययस्य प्रकृतित्वेन दृष्टोक्तः कपिष्ठलशब्द इति व्याख्येयं अस्यात्रोपन्यासः प्रासंगिकः एवं विकृतामिपरीत्य
 स्यापि गत्यर्थक आदिकर्मणि चेति सूत्रात्कः कर्तरि चेति वर्तते तोधिकस्यार्थः प्रायेण कर्मकाः अत्र वर्तन्ति गत्यर्थे न्यनेन सकर्मकेभ्योपि भात्रेकः विशेषप्रतिधा-
 नात् अतएव भातं देशमित्यादि सिद्धं अतएव जयसंगतमिति सूत्रे दृष्टार्थो नाक्त इति संगृह्यते कर्तरि क्तस्य दृष्टत्वात् कर्तृशरीरनिपातनंतर्हि कर्मण्यपि तत्र तस्य दृष्टत्वात्क-
 र्मण्यपि स्यात् जीयते र्कर्मकत्वात् तत्र न एव तर्हि भावेततः कस्य दृष्टत्वात् तत्र प्राप्नोति तस्मात्कर्तरि निपातव्यमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं अत्र हि भावेतो न कर्तरि

श्री १
श्री २
७

कर्मणि न्यायिहिति कर्तृकर्मवाचकेनाप्रथमायादत्युत्तरवार्तिकेन ननु सूत्रे सोद्वारः स्यात्तत्रोधिकरलोचेत्यनेमभक्षणार्थेभ्यस्तु नभावेव्यवहितपठेन तत्र कर्तरिभाव
कर्मणोरित्युच्यते अतएवपीतात्राक्षरान्यादिसिद्धयेकर्मकतादयि धनं तत्राश्रितभाष्यकैयटयोः अतएवाप्तसूत्रे चाद्यथा प्राप्तमित्येव व्याख्यातंगत्वर्थेति सूत्रे
विवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणं न चाश्रितः कर्तृन्यत्रन्यभाष्यविरोधः तत्र आह पूर्वोदशः सैकर्मकत्वात्कर्तृर्थप्राप्तेः तत्रोनिपात्यत इत्युक्तमन्यथामातुः स्मर्यते इति व
दविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं तस्य भाष्यस्याश्रितोदने देवदत्त इत्युदात्तप्रयोगस्येष्टत्वेन तदर्थे निपातेनमित्या
शयस्यापि वक्तुं शक्नुत्वात् अतएवाश्रितः कर्तृतिनिर्देशस्यायुक्तत्वं न विचारितं भगवता दत्तवानित्यर्थे दत्त इति नृनायाद्यं विवक्षायाः प्रयोगाद्यौ नत्वादित्यलं मुक्त
मस्तीति मुक्तमन्नमित्यर्थः इत्यादीति अतएव सुवतेः सूत्रस्य नववर्तमाने तौ इत्यनेनैव न्यत्रकैयटः जीतः कर्त्तव्यो मंडकपुत्र्या वर्तमान इति संबध्यते चात्र शनजि
ओः सर्वकालजाया भूत इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः जीर्ण इति जीनो जीर्णे जरन् नयीत्यमरः तस्येति अनंतरस्येति न्यायेन लिटः कानज्वेत्यत्र पूर्वलिट एव ग्रहणात् योगवि
भाग उत्तरत्रेकसोरेव संबधार्थः कानज्वेति वाग्रहणं तु यस्येति उः श्रवणार्थं वासरूपन्यायस्त्वादशेषु न अत्र चेदं वाग्रहणमवलिंगमिति ध्वनितं भाष्यकैयटयोरिति
स्पष्टमेव तेन सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः पश्येति अमश्रवणं शतृविययेयथाति उस्तथावह्यं ते रमौ कानचैकं सूत्रं दसौ इत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टं विभाषा पूर्वोक्ता पराह मेव
मिति सूत्रे पपुषददं पपिवदप्यमिति प्रयुक्तं तेन लोकेपि कचित्कसोः साधुतेति सूचितं प्रकृतसूत्रस्य भाष्यत्वेन प्रकृतिकृत्सुपमिति बोध्यं एकाजग्रहणसामर्थ्य
सम्प्राप्तं कृतद्वित्वेति द्वित्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषु कृतं चेकाचामित्यर्थः तद्विना नैकाज्यादृते येन तत्र लिट्यामः सत्त्वात् न त्रैतथा प्रयोगाभावाच्च न चामभावे जागति
र्वावर्त्यः न चैकुमुदीहरणमिति न्यायात् हरिद्राते सुकृतद्वित्वानामित्यर्थाभावे आह ग्रहणस्य भूतपूर्वाकारांतग्रहणे न हरिद्रादर्थतया न तद्वावर्त्यत्वमित्येकाज्य
हणसामर्थ्येन न हि द्रौ न भवत्येवेति बोध्यं घसिग्रहणभावे तु द्वित्वान्तरत्वात् नित्यत्वाच्च घसिमसोरिति लोपे द्वित्वनिमित्ताज्जिमित्त्वाभावे न हि द्वे चनेचीत्यस्याप्रा
प्त्या न कृत्वेन द्वित्वेन स्यात् तत्सत्त्वेनोपयोर्नित्यत्वेन परत्वादिति ततो हलग्रहणार्थं क्वमन्यत्रापि भावादित्युक्ते लोपे द्विर्वचनेचीतिसिद्धमिदं नैत्येषामिति ॥
आदिनियमात्प्राप्तस्य नियमोयमिति भावः न च घपि वा नित्यादौ सन्निपातपरिभाषया आतो लोपो न स्यादिति वाच्यं तस्या अनित्यत्वात् व्याख्यातं न दोषग्रहणमेत

द्विधेयलिदैवसंवध्यते तेन पक्षे लुब्धेदसीत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थं तेनाद्यतने लुब्धेदोरोक्षे लिङ्गिते तद्विषये प्रवृत्तिरस्य सिद्धे
 कल्पिकत्वात् प्रवृत्तयोः प्रवृत्तौति अंशवर्णमिति दिक् अश्रोतेरिति अतएव ननु द्वादशवर्णमिति लुब्धेदोरोक्षे लिङ्गिते तद्विषये प्रवृत्तिरस्य सिद्धे
 नैरपि ग्रहणं स्पृदिन्यासं दृष्टेति वार्तिकं लटः श अनंतरस्येति न्यायेनैतौ वर्तमाने लङिति विहितस्यैवेति वर्तमानसामोप्यद्वयौ भाष्ये स्पृष्टं यच्च मानमिति
 अत्रातोडितरतिनमुकुर्यपवादत्वात् अत रतिनपरत्वात्नेति तु चिंत्यं यदागमादित्येन ह्यव्यस्यत परत्वेनाव्यावृत्तेः अतएवा दुपदेशात् प्रत्ययस्य सखरसिद्धिः
 रिनिदिक् कचिदिति कदाचिदिन्यपि बोध्यं तेन पचति वा स एतस्यादिसिद्धिः वासरूपन्यायसु आदेशे युनेति स्पष्टं सच भाष्ये तु लटः शतृशान्तौ विभाषावर्त
 तेन यमासमानाधिकरणेन न्यायार्थमिदमित्युक्तं तेन यत्प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पबोधकं सदादिभ्यो बहुलं दृष्टं शीर्षे वैमि वार्तिककारेणोक्तं जनकार्ययोग
 विभागेन सिद्धेरिति बोध्यं संवोधने च इदमुत्तरं च सूत्रं प्रथमासमानाधिकरणेन न्यायार्थं शयानादिति शयने भुज्यर्थपरिचायकं तत्पुनरुक्तं भुज्यर्थे न च यव
 नाः परिचाय्येते इत्यत्र अर्जनं वासस्य फलं हरिदर्शनं मोक्षसाधनं रहलक्षणत्वादित्येन शत्राद्यर्थे सुकत्रादिरव क्रियायादिति कियः कं पतसो भ्रम्यद
 न्यादौ भाभूदिति स्तेनेरिति सत्ताविचारार्थं योरात्मनेपदित्वात्तयोः शतुरसंभवः लाभार्थस्य विकरणेन व्यग्रधानमिति भावः तौ सत अनुवृत्त्यैव सिद्धे तौ ग्र
 हणं शतृशान्त्या अग्रहणार्थं तेन हिष्णु हेस्यमाण इत्यादावपि पूरागुणेति निवेधः कचिदिति कदाचिदिन्यपि बोध्यं तेन तिङ्गिद्धिः लटः सहेत्य
 स्यापि भविष्यदधिकारविहितलटः शेषे चेति लट् इत्यव प्रवृत्तिरित्यनुवृत्त्युपसर्गस्य न्यत्र भाष्ये स्पष्टं अकृच्छणीति अनायासेन क्रियानिवर्तेकरत्नार्थः द्विषो
 ऽभिप्रमित्रे किं चेष्टिपतिभार्या नाभिर्नैव तौ त्वर्थः सर्वे इति सत्रिणः सर्वे यजमाना एव मुच्यन्त रतिशेषः आकैः भाजभासेति किंपमादित्यर्थः तां छीलिकः
 प्रायेण सोपसर्गेभ्यो न्यत्र भाष्ये स्पष्टं तच्छीलः फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तद्धर्मा स्वधर्मोयमिति यः प्रवर्तते साधुकारी तौ विनापि धात्वर्थस्य साधुकर्ता नृन
 कर्तेति त्रैलोक्येति षष्ठीनिवेधः तद्धर्मे मुंडयितारः श्रान्तिशो यदनुवृत्तिवधू मूढा साधुकारिण कर्ता खेदमिति भुवश्च योगविभाग उत्तरार्थः इदं लोकमसा
 धारणमिति आत्मसमभोगेति मन्त्रस्य भाष्यस्वरसः तत्र हि अत्राभिप्रमित्रे नुवर्त्य आदयो भवितेत्यत्र कर्तेषु भुव इति खिण्ण च स्वकर्तृनेत्युक्त्वा तां छीलिकः

ल.श. ५
शे.क.
८
पुनश्च स्मानभवतीत्याशंक्यरूपिका रासाच्छीलिकानयनरुद्धिर्वागतिमिविशेष्यते इत्युक्तं नैतदिति छांदसत्वमनुक्तसंग्राहकत्वं चेत्पर्यः शमिनीतरेति सं
तोपूरणस्य प्रतिनिधित्वात् संपुवत्त्वेनेति बोध्यम् मूलग्रहणमिति युवेति कावित्यत्र भाष्ये स्फुटमेतत् धिनुलकमेकाप्येवेति भाष्यं धित्वं संपर्कदौकुत्वात् रणीति अत्र
रजेति निपातनाजलोपस्य निदितामिन्मन्त्रभाष्ये स्पष्टं पूर्वलेति सकर्मकपदेषु युचो नभिधानमिति भावः ननु वा संपुन्यायेन युजयीत्यत आह तेनेति ज्ञाय्यत इति शेषः
कथितेति नूनं यथाशक्ति उक्तस्य प्रयोजनोभावाच्च स्यत्वाभावे श्यतो दीर्घाण्यस्य ह्यालु प्रमत्तौ सिद्धे निपातनाच्छ्रच्छ्रस्य धाशब्देन समासे अजसाय्यथितं द्वावं
न विशिष्टात्पत्येधातोर्विधानाभावात्साध्यानुकत्वाभावाच्च पआलोपस्य चाभावे श्रद्धालौ च सिद्धे अनुजिधानमन्यतोपिविधानार्थं तेनेदं सिद्धमिति स्पष्टं भाष्यम्
घसरे घसिः प्रकृत्यंतरं भंगरु कर्मकर्तृयैव धित्वाकुलं अजसमिति निपातनाच्छातुना समासेरः आह ग अत्र क्वाच्छ्रदसीत्यतः छंदसीत्यनुवर्तते अतएव भाष्या
धात्र कृत्सिति वार्तिके भाष्याग्रहणं चरितार्थं आदिति दकारे तेन अग्रहणेन दीर्घांतस्यापितृगूरत्यादेः स्वरूपेणाधेनातिदेशप्रवृत्तेस्तिवादयो न असंयोगादि
त्येव कित्त्वे सिद्धे पुनः कित्त्वं जगुरिस्तु नुरिरित्यादीन् श्रुत्वा न्यूनामिति गुणनिवेधार्यं काशिकेति भाष्ये तु नेत्यर्थः ईश्वरेति ईश्वरीति तु युयोगे विभाडिति ब्रश्चेति
षत्वं धूरिति राक्ष्ये परतिवलोपः तन्नेति वासरूपविधिसुताच्छीलिकेषु निषिद्ध इति भावः दीर्घासंप्रसारणं चेति अत्रासंप्रसारणं चेति दीर्घवचनसामर्थ्यानु
वादेः तथाहि यत्पयसु नियोगेन विधानादेतरंगतया दीर्घत्वे कृते संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृतं लक्ष्ये लक्षणस्येति पुनर्दीर्घाप्रवृत्ते वचि प्रवृत्तयो साद्धिधानमनर्थ
कं स्यात् अन्यथा क्विपः सूत्रेण सिद्धे रुष्ये सत्रग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टं भाष्ये एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवलक्ष्ये लक्षणस्येति न्यूये विकारकृतलक्ष्यभेदात् नान्यथलमित्य
हः वार्तिके इति अन्येभ्योपदश्यत इति सूत्रमप्येवमेवेति बोध्यम् वस्तुतः उणादिसूत्राण्यपालिनीयानीत्यनुपदं निरूपयिष्यामः दिघुदिति घुतिस्वीव्येति संप्रसारणं जग
दिजिगम् काविति मलोपेनुकुरीयतीति दीर्यते वाददिति भाष्यादिवादावप्ययमिति भावः भुवः संज्ञाया रदं संज्ञांतरयोः क्विवेति नियमार्थं विपरीतेति यमसु नविधे
यसंकोचापत्तेः मितदुरिति क्विपितुकस्यात् मितद्वरत्यत्र चोवडस्यात् धेरोधात्रश्चेति प्रयोगेषु हयोरर्थनिर्देशादिति भावः अत्र कर्मणीति नोपपदव्याख्यानात् दीर्घा
देशेति शपादिदेशे देशसंज्ञेति नलोपः दंष्ट्रायाम् जादित्वादाप नधीति नहो धः धित्वात्तैव करणे इति नोपपदव्याख्यानात् इति रीत्या यथा संख्यमसि प्रेत्याह अजौ

करणे रति एवमन्वये हं हस्यासाधुत्वाय त्येभयान्वय इति कर्तरि कृदिति सूत्रस्थभाष्ये स्वरसः पवित्रमिति पावमान्यादिसूक्तमित्यर्थः अत्रोक्तं च प्रायश्चित्तप्रत्ययान्तरादि शब्दाः अवयवार्थं शून्या असंतमप्यवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्ते तत्रापि प्रायः कर्तरि वाहुलकादन्यत्रापीति बोध्यं तत्रापि प्रायो वर्तमानकाल एवेति भूते रति सूत्रे भाष्ये तत्र हि न स्नाहने एह चेत्पुण्यदिसूत्रविहिता सिप्रत्ययातोने हस शब्दे वर्तमानकाल एवाव्यत्र न हंते त्युक्तं तच्च एवुलोः वर्तमानकाले एव साधुतायाः अनुसृत्य च विति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः अत्र वदंति कृवायेत्यादिसूत्राणि सर्वे नाम धातुजमिति नैरुक्तमक्तनुसारि शाकटायन्यादिप्रणीतव्याकरणं तद्वदिति युक्तैः संगृहीतानि अतएवोणादय इति सूत्रे वाहुलवचने किमर्थमिति प्रतीकमुपादायोणादय इत्येवोणादीनां शास्त्रांतरपठितानां साधुत्वाभ्युत्थानार्थमस्त्विति भावः इति केयदेनोक्तं न स्वेष्टां पाणिनीयत्वे शास्त्रांतरशब्दप्रयोगो युज्यते अतएवामेगुरिश्चलो वेत्पुण्यदिसूत्रे केधितसाधुत्वानामर्थगुलिलो मशुक्तादीनां साधुत्वायरस्यरुत्वार्थकपोले इति सूत्रे वचनमारब्धं वार्तिककृता वाहुलकं प्रकृते सरनुदष्टैः प्रायसमुच्चयनादपि तेषां कार्यस्य शेषविधेः तदुक्तं नैगमरुदिमवति सुसाध्विति वहुल ग्रहणप्रयोजनमुक्तं शास्त्रांते तन्मीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो ह प्रयते प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चितानि सर्वे तथा कार्योप्यपि सञ्ज्ञाणि कृतानि अतो वाहुलकमुक्तं ननु यावदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किं वहुलकग्रहणेनेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादि वैदिकानां रुदानां संज्ञाशब्दानां च सर्वेषां प्रातिखिकेरूपेण साधुत्ववोधनस्याशस्यत्वात् तरे प्रायसमुच्चयनादिकृतं तेषां सर्वेषां साधुत्वाभ्यनुत्तानाय चानेनाचार्येण वहुलग्रहणं कृतं तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां संयहादसंदिग्धं साधुत्वं बोधितं पाणिनिशास्त्रा बोधितानामेवेदानीं साधुत्वात् ननु के ते वै व्याकरणयै नैगमरुदिभवा नां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादने कृतं तत्रैकैकं कृतं कृतानामवधातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शक्यं च तेषां कृमिति निरुक्ते नैरुक्तं व्याकरणे शाकटायनश्च सर्वेनाम धातुजमाहेति तेषां ननु त्ववादिनः एवं पाणिनिर्न तद्व्युत्पन्नत्ववादी निस्पष्टमेवोक्तं ननु यत्र वयवार्थानुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादने प्रकृतमते उक्तं प्रत्ययविशेषपदार्थसमुत्पन्नप्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्व्युत्पत्तिमिति अवयवार्थज्ञानपूर्वकं नयत्रसमुदायार्थप्रतीतिस्तत्त्वज्ञानमित्यर्थः उक्तप्रत्ययसादृश्यं दृष्ट्वा तदेतरोभागः प्रकृतिस्त्वेन कल्प्यः उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरेः प्रत्ययस्त्वेन कल्प्यः नैवं सर्वत्रोक्तं कार्यः किं नु साधुत्वेनाभिमतसुसंज्ञेनैवोक्तं संज्ञासुधातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कर्पादि धातुवर्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु रति एतदुपलक्ष्य तेषां कार्यतत्त्वमपि तदुक्तं कार्यस्य शेषविधेः अनेन

ल. १-
शे. ६

भाष्यसूत्रेण कसमूहेनोक्तद्वयोवहुलमिति व्याकरणंतरस्य व्यापकमिति स्पष्टमेवोक्तं उक्तार्थताये शब्दांतरेभ्योऽप्युक्तैः

शस्त्रेतेषां साधुत्वबोधनं चैतावता कृतेष्वपि ननु तेनैव व्युत्पत्तिरप्येवमिति तदुक्तमायने योति सूत्रे भाष्ये प्रतिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति तत्र पाणिनेरित्युक्त्या तस्य व्युत्पन्नान्युक्तैः व्युत्पन्नानि न्युक्तं ततः शंकित्रा षेषां सूर्यरादीनां सूर्यरित्यादौ रुत्वानुरोधेन सांतानां सूर्यषेत्पादौषत्वानायेति रिति शंकिने सिद्धाति नोक्तं एवमहिं बहुलवचनमिति बहुलं प्रत्ययसंज्ञाभवमिति न्युक्तं बहुलमित्युक्तेरव्युत्पन्नत्वेऽपि प्रत्ययसंज्ञा निमित्तं कार्यं भवति व्युत्पन्नत्वे च कार्यविशेषे प्रत्ययत्वं कार्यविशेषेन दभाव रतिवर्त्तमान्यादावंगत्वप्रयुक्तगुणस्य सत्त्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः एवं चायमंतेति सूत्रे तादीनां ग्रहणं न्यक्तादीनां चेति सूत्रे उक्तं दिव्युत्पन्नं न्यक्तादिग्रहणं व्याकरणंतरस्य प्रत्ययानुवादेन तदनुमतिपरं अनेहा वर्त्तमानकाल एवेति भूत रति सूत्रस्य भाष्ये व्युत्पत्तिरिति व्याकरणंतरस्य व्यापकमिति सूत्रे भाष्यं किमयं क्तुः आहोस्ति तदनुः कश्चात्र विशेषः क्ताविटिगे गुणवचनं तत्रो गुणे वक्तव्यः स नयितुः गदयितुः अस्तु तदिदं प्रत्ययान्तरं कर्तव्यमयादेशे चोपसंख्यानमुपयोज्यते न्यासे एवेति अस्यार्थः अयामंतेति सूत्रेनापूर्वायादेशविधायकं किं त्वेचोयवायावृत्त्येन द्विहितानुवादकं लाघवात् तत्फलं तु तिलोपाभावबोधनं तत्र किमंतादिवद्वाकरणंतरविहितं क्तेव कृते डागमेव सूत्रे निर्दिष्टः अथ तत्त्वोपपत्तिः प्रत्ययान्तरमिति शब्दः क्ताविटीति तस्यैव तदित्यादि तत्त्वोपपत्तिरिति भावः शब्दे प्रत्ययान्तरमिति व्याकरणंतरस्य सत्त्वादपूर्वप्रत्ययस्वरूपं कल्प्यं अयादेशे चेति अयादेशविषये ढकिलोप रति सूत्रे निमित्तत्वात् प्रत्ययेन पितृष्वसु द्वे गुणसंख्या नवत् एतेभ्यो यथा प्रयोगं निमित्तत्वात् प्रत्ययमूलकमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रोच्यते रतिके यदोक्तं मन्त्रग्रहणेऽप्यत्र सूत्रे गुणविधायके वा तत्पाठस्यावश्यकत्वेनात्रयस्यैव विशिष्यमदुक्तौ बीजालाभात् ममनुतत्पक्षे व्याकीर्ण्यन्तरे विहितस्या

स्वानुमतत्वानुमानं ननु धर्मिणः कल्पनेति नेतदुक्तिः उभयं क्रियते इति श्रुः प्रत्ययांतरं तस्य च निमित्तत्वबोधनद्वाराण्येतेभ्यो विधानानुमानरूपमुपसंग्रह्या न चेत्त्यर्थः एवं
 चास्य सूत्रस्यैकस्य तयायादेशानुवादकत्वसिद्धिरितिलाघवमिति भावः एतेन यदात्र लुक्ग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्यादिति भ्रमश्च न्युरेव स्यादेव लाघवमिति कैयकोक्त
 मपास्तमत्तत्तद्विष्टसुखाविशिष्टानामेवं तादीनामनुवादास्वरविशेषोपि नास्ति एवं च लुक्ग्रहणमिति सूत्रेण व्याकरणं तस्योपादि सूत्रेषु प्रसिद्धमिति बोध्यम् अन्यथा बहुल
 ग्रहणत्वे चिदप्यदेवेत्यर्थकात्कार्यांतरवदेवामपि कार्यणं सिद्धौ तवाप्येतदेत्यर्थस्यैव एतेन किंच चीत्पुण्यसूत्रेण सिद्धे किंच चीत्पुण्यसूत्रेण सिद्धे किंच चीत्पुण्यसूत्रेण सिद्धे किंच चीत्पुण्यसूत्रेण सिद्धे
 धामाभूदित्येतदर्थमित्यपास्तमत्तेषां पाणिनीयत्वाभावात् अतएव अजेर्वातिसूत्रेण लिटीत्यतोवाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषामुक्त्वा न तर्हीदानीं वायाविति वक्त
 व्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं नेयं विभाषा किं तस्यादेशो विधीयते चारत्यादेशो भवति अजेर्यो परतः वायुरिति भाष्योक्तं संग्रहे अन्यथा कृवाया जीत्पुण्यसूत्रेण वायोऽसि
 द्यातस्याकर्तव्यतामेव वदेत् युस्थानेनैवानुमेयोपसंग्रह्याने अनुनासिकयणत्वाभावाद नोन न च कैयटोक्तरीत्या यजिमन्ति वाहुलकाद्युचिवारणार्थं न न्यायस्तदभावे
 न तदुक्तपत्तभावात् समनुतेषामपाणिनीयत्वा न्यायिनिशस्त्रे तदंशो युक्तः यनुविप्रतिषेधसूत्रे येन विधिरिति सूत्रे च वहिरङ्गपरिभाषायां स्योनः स्योनेत्युदाहृतं तद्वा
 करणोत्तररीत्यैव न त्रिहिकाहुलकादौणादिकोत्पत्तयः यथा विप्रतिषेधसूत्रे तं गपरिभाषाया अंतरंगत्वाद्यणादेशे वै प्राकरणादित्यादौ स्कारोकारयोर्द्विप्रसंगे इयुवाविति
 व्याकरणोत्तरलक्षणविहितयोरियुवोरप्राप्तिरुयो दोषः शंकितः प्रथमे धरत्यत्र तयोर्वारणया चीत्पुण्यावश्यकत्वेन समाधानमुक्तं यदपि कर्मवत्सूत्रे क्रिमिदंतपदरतिनये
 रयमौणादिकोत्पत्तौ भावसाधन इत्युक्तं तदपि पररीत्या योगप्रदर्शनेन स्वमनेन तद्वत्स्य रुढिद्योतनायेति न तद्विरोधः एवमन्यदप्येव जातीयकं व्याख्येयमिति सुधियो विभा
 वयंत्यिति अमुवं चैदमेति स्वार्थं जित्वमेवास्ति भावः वल्गु इति क एवादिपठितपातिपदिकेनैव सिद्धे रदं व्यर्थं तवेति सौत्ररतिननु इति सौत्रात्प्रत्ययो लिहेति युक्तं वक्तुं टि
 लोपश्च नित्यस्यापतो एतोऽपेक्षनेन अन्यस्य नित्यातनादिति बोध्यं कमिमनि अत नैव कंतोः सिद्धौ अर्जिदृशीति सूत्रेण मिग्रहणं व्यर्थं कैचित्त्विति अत्रारुचिः कैयटमाधवा
 दिप्रयत्नशिरोधोमूट् च गर्मुच्छब्दः प्रत्ययसूत्रांतोरातेः अतः प्रयोगमुत्तमिन्यत्र कचिद्वेद आद्युदात्तपाठमुच्छादसः सर्वनिघृष अतंत्ररतिव्याचष्टे अकर्तरीति इण्श्री
 भ्यामित्येव सिद्धे शो वति व्यर्थं मत आह अतो रतिरिति प्रथमः पादः कृतं च उमागमेनैव सिद्धे कू आदेशविधानं प्रक्रियालाघवार्थं रजेऽनुनरजनीगोरादित्वादीविति बो

ल-श-
शे-क-
१०

नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं
स्वाप्रभं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं नूनतु चैव सिद्धादिभ्यरतिपाठांतरं
इत्यत्रोभयोरुपादाने गोवलीवर्दन्यायेन पाशमकाचनयोरित्यर्थः अथमपदेनमणयः लोचनतुल्यत्वेनात्पादणीयेपि आदराभावध्वननार्थतदिति वा वर्तकिति
शकुनौ प्राचांमतेव कृत्येन्यर्थमुदीचांमतेव गवरुपाथर्वनकाशकुनौ प्राचामितीत्वप्रकरणस्य वचनकोध्यम् अस्मीति क्थिनोनिर्लेचित्यप्रयोजनं नचिषयत्वेनाद्यु
दातत्वसिद्धे इति नूतीयः पादः जूलिरिति व नूदाडू पूर्वाहतेरपि आर्त्तिः धनुः कोटिः अथिआर्त्ति इत्यपि आर्त्तिः योजधनुः कोट्योरित्यातिशब्दस्तु आडू पूर्वाहतेः कि
निबोध्यः अयं हस्तादिरपि उणादियुसाधुः अ चेः कोवेति अत्रचिदित्यनुत्पन्नोदातो यं मध्योदातोवाहुलकात् मशेचिरिति मिदचोन्यात्सूत्रमाध्यमञ्चेत्येतादश्चुरी
मागमश्चेत्युक्तं कुवश्चिदिति दीर्घविधानसामर्थ्यान्गुणः बाहुलकादीर्घगुणयोरभावे कुचोपिसमीलः चट्टदीर्घश्चेति वर्तते जंवालेति कर्देमेत्यर्थः षंठरति शब्दः प्रागु
क्तः ठस्य क इति सूत्रे शंठरति प्रतीकमुपास्य जनिदाध्य इति ठ प्रत्ययरति कैयटः प्रेत्वीरिति यदागमा इति न्यायेन तुडिप्रिभ्यश्च ग्रहणाज्डीपरो नचह शंजादिहितत्वेन
निषेधापत्तिः कथंचान्नतुक् छादसत्त्वादिति वनोरचेति सूत्रे स्थमाव्यणस्य छादसत्वबोधनेतत्तत्त्वतदप्रवर्त्तः वर्णिः सौत्र इति एयंतस्य वर्णरादेशरत्पुचितं किंच वलप्राण
न इत्यस्य वलोसिद्धे वर्णरादेशविधाने व्यर्थमिति बोध्यं वसिवापीति सूत्रे वादि एयंतो निर्दिष्टो वाहुलकाद एयं तादपि एतच्च सूत्रादि सूत्रे आकरे पातेर्दुमिति सूतेः सस्यप्रद
स्वोप्सुन प्रत्ययरति स्त्रियामिति सूत्रे भाव्ये उक्तं अथस्तिरिति अत्रक्तिचत्तौवेति किंजित्यने एतत्समानार्थोऽगस्त्यशब्दोपि अगस्त्यायतीति विग्रहे आतोनुयसर्गे क इति कथं तः ह्योरव्य
पत्येन्यव्यणियकाररहितमागस्त्य इत्याद्यस्य आगस्त्य इति द्वितीयस्य आद्यस्य बहुल आगस्त्य इति द्वितीयस्य अमस्त्य इति आगस्त्यकौडीत्यगस्त्यादेशः अगस्त्यशब्दोऽगमोदि
धित्यने भूरंजिभ्यामिति भूरंजिभ्यामिति पाठ इति अनिदितामिति सूत्रे हरदत्तः पुरंजिभ्यामिति कैयटः सि धुनेः सिः धातुपदयो गोमिधुने उरुव्यचारेण्यस्येवोदाहरण
मिति ग्रहिज्येति सूत्रे कैयटस्वरसः दीर्घरति बाहुलकात्तदभावे पुरुषा अपि प्रायेण ति तेनाप्सरा इत्येकवचनान्तमपि धुनितं चेदं वर्णे हित्वे प्रकरणे भाव्य इति चतुर्थः
पादः समानेस्वर इति इति तिडिदित्यलोप इति चानुवर्तते सचोदात्त इत्यस्य समानस्य सादेश उदात्त इत्यर्थः सच समासान्तरमिति ति त्वरेण व्यवस्था समानस्येति येषां

विभागेन सहस्यं यथा सहस्येन वा समासे सादेशसिद्धेरस्यानुवादत्वात् श्रीडो अवडित्वनेरित्यत उदात्तग्रहणमनुवर्तते तच्च शोभे विशेषणं तेनाद्युदात्तो यं ह्यस्य विधिसाम-
र्थ्यादुलो न लोप इति अलो न्यस्य इति पंचमः पादः उणादयो अत्रोणादिशब्देन व्याकरणंतरप्रसिद्धपंचपाद्युक्ता एव नाद्याध्यायीस्थाः तथा सति कृत्यस्य उदात्तग्रहो गा-
स्यायामित्यत्र च बहुलग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एवं चात्र निर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेत्यत्रापि पंचपाद्युक्तानामेव ग्रहणं बहुलग्रहणप्रयंच भूतानि सूत्राणि क्वाचिष्ट भूतं पीत्यदि-
तमुन एव लौभविष्यतीत्यनुवर्तते उपपदमिति महासंज्ञया क्रियापदं तद्वाचकपरं क्रियावाचनं तदं तोपस्थाप्यैव तेन भोक्तृया क इति न उपपदमिति उक्तिमाभ्यस्य रसा-
दिति निष्पत्तिं पुनर्बुलिति अकेनोरित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्या कस्य योग इति व्याख्यानेन फलं न च वर्यं शतस्य पूरक इत्यादौ एव बुलत्वाविति एव बुलिपदांतरसंब-
धाद्भविष्यत्वप्रतीतावपि षष्ठीसिद्धिः फलं तथा एतत्कर्मकया जनकतोरित्यर्थकैः द्वयजतां लप्स्यंते स्य याजका इत्यादि षष्ठीसिद्धिरपि फलमिति वाच्यं शब्दशक्ति-
त्वाभावेन क्रियानुपपदकाकांतस्य कर्तृप्रतिपादकतया पदांतरसंबंधादिना भविष्यत्वप्रतीतावपि अकस्य भविष्य-
तत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः लट् तु सामर्थ्याद्भवत्येवेति बोध्यं अनंतरत्वादिति अत्र व्याख्यानमेवं शरणं कालः पचतीति अत्र धात्वर्थमात्रं विवक्षितं ननु वर्तमान-
त्वादिभूतभविष्यत्वाकं स्यादिविवक्षितत्वात् इति प्राप्तिरिति भावः भाववचना इति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् भावाधिकारविहिताभाववचनाः न च भावे रत्येतावने-
वभावेयै विहितास्ते ततो न्यत्रापीत्यर्थेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यं यभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणभावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यसेनैव विशेषेण ते भवंत्वित्यर्थवचनग्रहणसत्ता-
नतदाह भावे रत्वधिकृत्येति अणकर्मणि च चाक्रिया र्थायामित्याद्या कृत्यते उपपदसन्नियोगश्च क्रियते उपपदेत्वं नु प्रत्येकमेव प्रत्येकं सप्तमीनिर्देशात् इदं सूत्रं एव-
लाणे वा धामाभूदित्यर्थं न च वासरूपन्यायनिर्वाहः पुनर्बुलविधानेनैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेरत एवेतद्विषये नु जचौ न कृते चास्मिन्वासरूपन्यायेन एव बुलपितदाह ल्यु-
लोपवाद इति एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं पुनर्बुलत्वादेन प्रकृत्युदात्तवासरूपनिषेधाप्रवृत्तिमात्रं अतएवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवं नन्वेवं कं वलदाय रत्यादावणनस्या-
त्वेन सूत्रेण एव प्राप्तवाधस्य प्रतिप्रसवोक्तं न वाधस्यैव तत्त्वात् अत आह परत्वादिति आहत्यास्य पुनरुपविधायकत्वेनाण उक्तं पृत्वात्कस्यापि वाध इत्यर्थः वच-
नसामर्थ्याच्चावृत्तिरिति भाव्ये स्पष्टं पदं एव जित्यतः प्रकृत्युदात्तं अयं कर्तरि सारो वलमिति भाव्यं नु वलेखदिरसार इत्युदात्तं सिद्धत्वेत्येति अतएवा-

स-शस्त्रियामिति विशेषणसंगच्छते रगतस्त्विति तत्र च जीवके रूपाय सर्गस्य च जीत्येव सिद्धे नियमोयमिति भावः प्राथमिकमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये २३ अथमपि प्रकृत्याश्रय
 शे क-स्त्वैव वाधको नक्ति नो व्याख्यानात्तदाह अस्मद्वि ४ उन्मसदस्य उन्मस्य उन्मस्यति निरभ्योः अत्रोपसर्गोभ्यां धात्वोर्यथा संख्यं धान्येति धान्यविषयकप्रसङ्गार्थप्रतिपादकादि
 ११ त्वर्थः यत्तेसमि यच्च विषयके र्थे वर्तमानात् ५ इत्यर्थः समि मुष्टिं मुष्टिविषयकार्थे वर्तेर्ग्रह इत्यर्थः परिणोः दृताभेयविषयकार्थोद्धारित्वर्थः पदार्थानामनपचारेयथाप्रा
 सस्य चकरणमभेयः ६ जोषणाय इति राजसर्गः ५ प्रयनस्य पर्याय इत्यर्थः हस्तादाने चेति निश्चयमेव वक्ष्यमाणपे पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये काशीनिकाय इति काशीनिवास
 देश इत्यर्थः गोमयनिकाये भावे च न कर्मव्यतिहारेण च श्वकारोण च स्त्रियामित्यादौ विशेषणार्थः आकोशे वन्योः अनंतरोपीनुणन संवध्यते अस्वरितत्वात् वृत्तेनेरास
 मुदायेनाच्छादने गम्ये इत्यर्थः आच्छेति प्रवरागौः कल्यादिभ्य एरज्जेति वार्तिकं कल्योर्थो मंत्रः एरज्जं नानामितित्वनाखं अचश्चकारस्थायेति विशेषणार्थः निश्चय इति सूचि
 धानसामर्थ्येन व्याख्यादिस्वरानप्रवर्तते एव चोत्तरपदप्रकृतिस्वर एव मध्योदात्तमेतत् एतेना च वसिष्ठेन यद्यनित्यस्य प्रसङ्गास्वरे विशेषणमावात् न च हस्तादाने चेति घञो
 वाधनार्थमस्तेयः स्मादयोः निष्ठेति परात् घनर्थे क इति स्थास्नायाह निव्यधियुध्यर्थमित्युदाहरणमात्रं बोध्यं प्रत्यविघ्नमोरधिकरणेकः प्रतिष्ठेतेः स्मिन् धान्या
 नीति प्रस्य निघ्नंति तस्मिन्मनां सीति विघ्न इति भाष्योक्तेः व्यधजपो अनुपसर्गस्योपसर्गेनेत्यर्थः सुदाह व्यध इति उपजापो मंत्रमेव अनुपसर्गचेति उपसर्गाभावे चेत्यर्थः सु
 दाह काल इति मदनोऽनुपसर्गमिन्ने उपपदे इत्यर्थः ग्लह इत्यत्राप्रत्ययालत्वे च निपात्यते हनश्च चोवध इत्यस्यानंतरं प्रत्ययसमुच्चयको योज्यो व्याख्यानात् अत्र वधादे
 शान्तोदात्तो निपात्यत इति उदात्तनिवृत्तिश्चरेण प्रत्यय उदात्तः स्वतंत्रवधे घनर्थे केन सिद्धेऽनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदं वस्तुतो विधिः स्वतंत्रो नास्तेवेत्युक्तं यत्तु माधवेन च
 घेर्घ आसिद्धे तोदात्तार्थमिति तन्न एरजित्युत्तरं वध इत्येव सिद्धे हन इत्यस्य वैयर्थ्यात्तदवस्थानघनान्तर्घनप्रघणप्रघाणे दधनापघनेति निपातनं हनेरदं च एते आदेशा
 अपघ्नयश्चेति चेति पक्षेऽपि संवेकचेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्ये अतो लोपकृते अप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेदात्तः आद्ये फिषोत्तरत्वं तोदात्तत्वं बोध्यं अन्ये हनेरत्यस्य संबंधः अ
 भघने अभ्रसंबंधि घन इति विग्रहः कर्मण्यधि व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरणमर्थः अधिकरणग्रहणमर्थोत्तरनिरासार्थं भावाश्रयित्वेन तत्र यथाभिधानं व्यस्यस्या अयमने
 काज्योनेत्याद्यं त्वं तूत्रस्य कै यटस्वरसः स्त्रियामित्यधिकारः कृत्यस्युट इति यावत् अजयौत्विति अजबभ्यां स्त्रीखलना इति वार्तिकोक्तेरिति भावः अस्मद्वि निरिति भा

व्येनैतदृष्टं दृश्यज इति बाहुलकादिति भावः ज्ञायकारिति तेन बाहुलकादउ-योति भावः वर्तते इति मंत्रे दृश्येति सूत्रादिति भावः भावादाविति क्वचिधाविति करणेनेति व्य-
 र्ति कान्त तत्र चेन करणं संग्रहः भृजोयंका पभावे एवेति भृजोसं ज्ञायामिति सूत्रस्थ भाष्यस्वरसः परिचर्येत्यादि भावेशानि पात्यते यक तु सिद्ध एव अकर्तरि कारके भिधानसत्तेन त्र-
 यगपि निपात्यः मृगयेति लिनिमिता जंतुलक्षणं दृष्ट्यभावोः कृत्स्नवैति दीर्घाभावश्च निपातनादिति बोध्यं अदंतरोरिति तत्र अतोऽङ्गि धावेव अंतः शब्दस्याङ्गि विधिगत्वे-
 ष्विति भाष्ये स्पष्टं तेनांतर्ह्यं अंतर्हिरंतर्लप्यतीत्यादिसिद्धिः एवं चान्तरदेशोऽयनं चेति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं देशे प्रतिषेधः सुभ्रादित्वात्सिद्ध इति अंतरपरिग्रह इति सूत्रे कैय-
 ठः आद्यं प्रज्ञाश्चेति निर्देशसिद्ध रादिकः रादिति निर्देशात्प्रत्ययसामान्याभावोपि मत्वर्थीय इति मतुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते ततो वहुव्रीहिः स्वार्थे चो बोध्यः शरीरसु-
 खमिति अर्थात्स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः कर्मणि किं तूलिकाया उत्थानं सुखं स्पर्शादिति किं अग्निर्कुंडलोपासने सुखं शरीरिति किं पुत्रस्य परि-
 षं जनं सुखं मानसी प्रीतिरत्र वा यौ ददं सन् अजेयौ परतो वा दत्तादे शो वायुरित्येव भाष्ये व्याख्यातं छादेर्दे अत्रोपधाया इति वर्तते एताविति च छादेरिति लिप्रागभागात्
 करणं आगंतुने कारेण घपरेण बंगमप्यच्छाद उपधाया ह स्व इत्यर्थः एतेन एतेरेव ह स्वः स्यात्तत्सामर्थ्याच्च लिलोपोन स्यादित्येषां अवेत्तुस्त्रोकरणाधिकरणयोरित्य-
 मुच्चेतेपि यथासंख्यनास्वरितत्वात् हलश्च अत्रापि प्रायेणेति वर्तते अवहारादयस्त्रयोप्यधिकरणसाधनाः उदंको नु अनुदकविषयक्यै प्रतिपादकां चे रुद्रं क इति यनि-
 पात्यत इत्यर्थः घृतोदं क इति वासरूपन्यायेन घृतोदं च नोपीनिकश्चित् गोदोहनप्रसादनयोर्बाहुलकाद्घघमौ भेति बोध्यं आनाय इति निपात्यते जालं चे हा च्यमित्य-
 र्थः जालशब्दस्तु जलघातन इति धातोर्ज्वलितीति त्वांतः भगः पदमिति क्वचित्प्रयोगः ईषदुः खित्वमुत्तरार्थं लकारः स्वार्थः खलचोरिति पचाघच एरच्च गत्यते न सुदुर्भ्या-
 तृतीयापंचमीवेयं अघे प्रत्युदाहरति सुप्रलंभेति द्वितीये आह अतिदुर्लभमिति अत्र केवलशब्देन सूत्रेण स्थिततिरिक्तं सजातीयमुपसर्गोत्तरं व्यावर्त्यते न कर्मप्रवचनीयत्वं
 स्वशब्देनातद्वनयनाह यदास्वतीति सूत्रोपपन्नमिति के निविशेषणसु दुर्लभमित्यस्य सिद्धिरिति कैयटः सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधस्तु केवलसुदुर्विषय एव प्रतिमुलभमि-
 त्यत्रैव भाष्यप्रयोगात् आतोयुच ईषदादौ नु वर्तते न कर्मणोरिति दुष्पानेद दुष्प धस्येति षः यात्यदां कृत्यचरति भावकर्मणोरिति च प्राप्तं निविध्यते पदेन
 इति अत्र चान्तग्रहणमेव मानं किंचिच्चोच चोच धाप्रोदिति पुनः कृविधिः न किंचि अनुदन्तोपदेशवनतीत्याद्यनुवर्तते दीर्घेति अनुनासिकस्येति प्राप्तः वंतिनं त्या-

ल. ११. सुनितुनेतिनेर सनः किंचि अस्यविकल्पत्वेनैव ग्रहणं भाषादाह सेनोतेरिति सन इत्येव वक्तुं युक्तं अलंखल्योः छदसिभावलक्षण इति निवृत्तं अव्ययकृत्वादस
 शै. ११. त्वभूतोभावः कार्यः पक्षे लुडादौ तु सत्त्वभूतः अन्यत्वं सर्वत्राह भावे घञ्मेव प्रणिधानेऽप्युक्त्या व्यतीहारार्थं सनस्यैव कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशः समानकर्तृकयो
 १२. रित्यनेन सिद्धिमाशङ्क्याह अपूर्वेति पूर्वत्वेन साचित्वापेक्षा मयतेव स्त्रीदिपेरिमयतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः परावरशब्देन पूर्वत्वे निवाची समानककप्रत्यपद
 १३. शोनाह हुत्रीहिः पूर्वकाले इति तद्विशेषः यद्ग्रहणं मानादातो रित्यर्थः अतएव समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रिया प्रधानो निर्देश इति भाष्ये उक्तं द्वित्वमिति पूर्वत्वस्य स
 मानकर्तृकत्वस्य च मेदघटितत्वेनानेकक्रियालाभेपिसौत्रोद्दिष्टवचननिर्देश इति भावः पूर्वकालत्वं च व्यवहितमपि व्यवधानस्य च तात्पर्यमवलेन व्यवस्था अतएव भुक्तावज
 न्ति अधभुक्ताश्चोत्रजिष्यतोत्याद्युपपत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादित्यर्थः नक्कासेट् अनेन कित्कार्यनिषिध्यते कित्त्वनिषेधे हि कश्चन
 स्यात् क्त्वाति किं निगृहीतः सलादाविनि अनुनासिकस्य क्त्वात्पतोऽस्तीति वर्तते सलादावितीति अनिदितामित्यतः किं तौ तनुवर्त्य किति क्तिरिति व्याख्येयमित्यर्थः सेट्
 क्त्वाचन किं इति भावः समासेन न अनजितिपर्युदासः तेन न न सट् शब्दयय पूर्वपदके प्रत्यासत्त्या क्त्वात्पतोऽस्तीति पदक इत्यर्थः तेन सलात्वाकालक इत्यादौ न दोषः अननर
 ते वसिष्ठे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं अधीनेति यद्यपि पदांतपदादौ रेकादेशोऽसिद्धौ च उत्तरखंडे सुवृत्तः पूर्वमेव समासस्तथापि तत्र पदशब्देनार्थवत्त उपलक्षण न दो
 षः गतिकारके स्यान्नित्यत्वात्सु वेतेन वा तमासः बाल्यपीत्यस्य स्थाने ल्यपि च वा मरतिवार्तिकन्यासः नांतानिदामिति प्रयोगाभिप्रायेण बहुवचनं आभीक्ष्ण्ये
 ण मुल्लयद्यपि वासरूपन्यायेन क्त्वात्सिद्धस्तथापि विभाषाग्रे इति सूत्रेणोभयोर्विधानाय चकारः तत्र सूत्रे साधनांतरजन्य स्वसजातीय क्रियाये स्यौर्बकाल्य रूप
 साधनयोर्बकाल्य विषयाग्राद्रीनामेव ग्रहणेन तद्विषये समानादिसूत्रेण क्त्वात्पतोऽस्तीति न्यायेन दुर्लभत्वात् नोप्यनेन आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेनास्यैव घृतेना नाभी
 क्ष्ण्ये एव तत्र अद्वेष्टे द्वित्वमिति नित्यवीक्ष्योरित्यनेन यद्यप्याभीक्ष्ण्येण मुलादिनाद्योति तंतथाप्यर्थोत्तरेपि तद्विधानाद्विरहितयोर्न तत्तद्योतने सामर्थ्यमिति भावः
 नाकांक्षते इति यद्यपि क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियायाः सर्वत्रा कांक्षासितथाप्याख्यातोपान्तक्रियाया आकांक्षानिवेधविषयाः नाकांक्षितश्चेदिति युक्तः पाठः पक्षे लडाद
 य इति कर्त्तारिविवक्षापसरत्यर्थः भावेत्वेनोतदाह अग्रेभुक्ते इति अत्रैवार्थविभाषाग्रहणं तात्पर्यग्राहकं एतद्विषये कर्त्तारिविवक्षापि पूर्वसूत्रे विषयानुसारा

॥ १ ॥
॥ २ ॥
॥ ३ ॥

मानाधिकरण्याभावादितिदिक् चोरंकारमाक्रोशतीति चोरश्चमुच्चार्येत्यर्थः नचानानुकरणं चानितीतिनिपातत्वाव्ययत्वयोः सत्त्वानुमनाप्रतिः अहिवि-
दित्यत्रस्वित्पनव्ययस्येत्थमुच्चार्येतिवाच्यं स्वित्करणसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः यद्वाकृत्साधुत्वार्थः चोरमाक्रोशतीत्येवबोधः यथातथयोर असूययाप्रतिवचनेइतिवि-
ग्रहः वर्षप्रमाणवर्षोदृष्टिः गोष्यदप्रमिति गोष्यदप्रंतरमिति तुन अनभिधानात् प्रातेः के गोष्यदप्रतरमिति चेष्यतइतिभाष्येस्पष्टं
समूलाकृत यथासंख्यमत्रेष्यते करणद हिंसार्थानांच समानेत्येवसिद्धेः हिंसार्थवचनं हिंसार्थवचनं हिंसायांनित्यसमासार्थंच तेनप्रथमेतुतृतीयाप्रभृती
नितिविकल्पेनसस्यात्तदाह यथाविधीति हसार्थइति व्याख्यानादर्थग्रहणं अधिकरणेबंधः अत्रसंज्ञायामित्याकृष्यते तेनग्रामेवद्वयर्थग्रामबंधवद्
इतिनकषादिषुसखेति सचाविशेषात्कृतं तस्मिन्तश्चेतिबोधं शय्येति एवंहिनामत्वरा यदावश्यकंमुखसालनाद्यकृत्वैवधावतीत्यर्थः येनविनेति एवं
चयनविनाजीवनेन दधुवमितिफलितं यद्यपीतिक्कानिदृतिरुनेष्टेतिभावः उपपदेतिद्वितीयांतस्येत्यादिः तेनपासिकोपपदसमाससिद्धिरितिभावः गेह
स्येति व्याप्यमानतयाद्रव्यस्यद्विजमासेव्यमानत्वेनणमुलं तस्येतिभावः केवलेनणमुलासमासाभावेद्वित्वंविनातयोर्वकुमशक्यत्वमितितान्ययंअस्यनित
वोःअनयोः किं ह्यहमुपोष्यभुंक्तेक्रियांतरेकिं अहरत्यस्येषूनातः नगतिर्व्यवधीयतेकालेषुकिं योजनमत्यस्यगाः पाययमि नाम्यादि नामशब्देउपपदे आउपूर्वादिशेष्यहेत्व
णमुलित्यर्थः तिर्यचीमिसौ त्रानिर्देशइतिभाष्यं तिर्यकृत्येत्ययसमुदायोः पवर्गेनराह समाप्यगतइति स्वांगेन स्वांगेउपपदेइत्यर्थः नसप्रत्ययइतिकर्मधारयः नाधार्ययथा
संख्यमत्रनेष्यते आनुलोम्यमानुकूल्यं तच्चपुञ्जानुसरणमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागे जीभट्टकृतेलघुशब्देदुशेखरेसिद्धं
॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ तौमुदीव्याख्यानेकृतं तं समापम विस्तरस्तुहहच्छब्देदुशेखरेदृष्टव्यः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ अवसरसंगत्यातद्धितप्रकरणमारभते। समर्थानां। पदत्रयमिति। तेन प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वाद्देत्यस्य प्राग्दिश इत्युत्तरं मर्षिसंवेक्षः।
 वधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्येति बोध्यं। तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः। समर्थः पदविधिरित्युक्तेरित्युक्तं। समर्थानामिति। समर्थशब्दः शक्तपर्यायः। शक्तत्वं त्वर्थप्र-
 तिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैव तदाह। कृतसंघीति। न हि सुउत्थित इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वं। समर्थानामिति निर्धारणवद्वा। समर्थानां मध्ये प्रथमादित्य-
 र्थः। तत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वं च प्रथमतः एव चानेकसमर्थसंभवे एवास्य संबंधः। शेष इत्यत्रापि तत्तत्समर्थविभक्त्यंतं विशिष्टार्थ एव श-
 ष इत्यनेकसमर्थसंभवः। स्वार्थिकत्वेनेकसमर्थसंभवात्प्राग्दिश इत्युत्तरं नास्य संबंध इति बोध्यं। प्राग्दीव्यतो। तेन दीव्यतीति सूत्रपठितदीव्यतिशब्दे-
 कदेशदीव्यच्छब्दोत्पद्यते तेन वैकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेन दीव्यत्यर्थ उपस्थाप्य तद्व्यर्थस्यावधित्वं। अयमेव निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोध्यं।
 । एवं चावधिमतोप्यर्थ एवेत्यत इन्नित्यादीनास्य संबंध इति बोध्यं। आदेरच इति। तेन निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकुपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति बोध्यं। प्रामादिकमेवे-
 ति। गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वयत्यादिषु पागदिति भावां क्षेत्रपत्यं चरुनिर्वेदेदितितुच्छादंसं। दित्यदि। पत्यं तादितितु नोक्तं परमप्रजापतिशब्दद्वयापत्ते-
 उत्तरपदग्रहणे तु यत्समास रूपं प्रातिपदिकं प्रतिपत्तिशब्द उत्तरपदंतस्यैव ग्रहणान्न दोषः। प्रत्ययविधौ तदंताग्रहणेन प्ररमादित्यशब्दान्न। एयादीनां पु-
 र्वविप्रतिषेधेन परागणपवादवाधकत्वा न्नीषंताभ्यामपिलिङगविशिष्टपरिभाषया एष्यस्य प्राप्तेर्देतेयादितेयावसाधू। नचलिङगविशिष्टपरिभाषाऽनित्या-
 । अत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। दिति वनस्यतिभ्यामपत्यसमूहयोर्णस्यैवेष्टतायाभाष्यान्नाभाच्चातयोः क्वचित्तदंता न्नीषिचट्टदप्रमाणाभावाच्च व्यापसूत्रेभा-
 ष्येलिङगविशिष्टपरिभाषादोषेष्टस्यानुक्तेश्च। दोषांस्त्वपिसाकल्येन गणिता इति भाष्योक्त्या न्यत्रानित्यत्वे मानाभावाच्च। अकार इति। अश्वत्याम्नोपत्यादी-
 त्यर्थः। यं लुग्वस्यते इति। अंतःपूर्वपदोदित्यत्र भाष्ये इति भावः। लुग्व्य इति क्वचित्याठः। लोम्न इति केवललोम्नोपत्येन योगाभावात्तदंतविधिः अभिव्यक्त-
 पदार्थाये इति त्रयैव संज्ञाभूतस्य ग्रहणेन। अपत्यार्थस्यापि स्थान्मोकार इत्यकारानुवृत्त्यनुरोधेन साधारणप्रत्ययेषुकथनं। इति साधारणाः प्रत्यया स्त्री-
 पुंसाभ्यां। ननु प्रकृताञ्जसंनियोगिनाकारसहितनगागमोस्तु अकारसाहित्याच्च न स्तद्धित इति रिलोपोन एवं चाजंतत्वादेव कीपिसिद्धेन नञ्स्त्रीकगिति।

उ श्रे.
सु. न.
१

वार्तिकेन जस्तजग्रहणं न कार्यं। न च गोत्रस्त्रीविवक्षायां जातेरिति डीषिष्ठोऽप्यक्षेतुततः परत्वाच्छाङ्कैरुपायज इति डीन प्रसंग इति वाच्यं यजजोश्चसंधं
कलक्षणोचित्यत्रैव जातिलक्षणोपि ऋष्यपत्यस्यैव गोत्रस्य ग्रहणो न डीप एव तत्रापीष्टत्वात्। यत्र त्वन्यत्रापि जातिकार्यमिष्यते तत्र तदगोपेण साध्यं अतः
एवस्त्रैणा इत्यत्र यजजोश्चेति लुक् न स्त्रैणानां संध इत्यर्थे संधां केत्येव च गतादशस्त्रीविवक्षायामेतत्प्रकृतिकप्रयोगानभिधानाच्चेति चेन्न। विवक्षितां त्याका
रविशिष्टागमस्याप्रसिद्धेः न जेव तु न कृतः। सौ स्त्रे संयोगांतलोपापत्तेः। न च स्त्रिया च न भवनात्सोभं चेति कार्यं लाघवाभावात्। आक डारस्यत्वाभावेनाना
यापदत्वबाधस्य न्यायेनाप्राप्तेऽप्येत्यलं। द्विगोरिति हेतुहेतुमद्भावेऽप्येत्याह। द्विगोर्निमित्तमिति। न चैवं पंचकपालीति समाहारद्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पंच
कपालमिति स्यादिति वाच्यं। अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुत्यक्तेः गोत्रे लु। अन्यस्यासंभवात्तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणविहितलुको यमलुक् असंभवश्च तत्र त
त्र वक्ष्यते अतएव जनपदशब्दादिति सूत्रे तद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तोभाष्ये। विवक्षित इति। तेन गगीणां छात्रा इत्यर्थे विवक्षायां कृद्वत्त्वनिमित्तप्रत्ययसिद्धिः।
अतएव माष्ये लुक् पूर्वमंतरंगत्वात् लुक्माशंक्यदयं भूषिप्राप्तस्य लुकी जादौ तद्विज्ञे लुकं शास्त्रितज्जापयति समानकालावलुगुकाविति विषयस
प्तमीतितद्वा वः। गोत्रं चात्र परिभाषिकमेव। यूनिलगिति सूत्रस्य यवसाहचर्योत्पन्नस्य त्रियेति विहितस्य तु नायमलुक्। यूनो गोत्रत्वाभावात् पश्चात्तत्र गोत्रस्त्रि।
यावान्यस्मिन्नित्यादिसूत्रभाष्यविरोधो न भवति तथा न्यत्र प्रपञ्चितं प्राग्दीव्यतीत्येति। विषयलाभायै द्वितीयेनेदमकारि। आपत्यस्य। सूर्यतिथ्येत्येतो यस्य
नुर्न ते हलस्तद्धितस्येत्येतो हल इति वतदाह हल इत्यादि। आभीयत्वाद्यस्येति लोपासिद्धत्वं नारंभसामर्थ्यात्। आपत्यस्येति किं। सांकाश्यकः संकाशदिभ्यो भ
वाद्यर्थे एयस्ततो यो प भत्वा इति तद्विज्ञे इति किं गार्ग्यः। अनातीति किं गार्ग्यायणः। गगायमिति प्राकृताच्छूनीलु। विवक्षित इति तेन ग्लौचुकायने चो न। व
क्ष्यमाण इति प्राचामवृद्धादित्ययमित्यर्थः। अजादौ किं। ग्लौचुकायनरूप्यं। प्राग्दीव्यर्कय इति किं ग्लौचुकायनीयं हिते च पैलादि। एयस्य त्रियेत्येतो पूनिलुगित्य
नुवर्तते। इजः प्रा। इजं तासुव प्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेव संभवेनाह। गोत्रेय इति तच्चेदिति। प्राचां ग्रहणं न विकल्पार्थं व्याख्यानादिति भावः न तौ लु। एतद्विज्ञेता
अनेतरस्येति न्यायात्पैलादिलुको नापंचाधक इत्याशयेनाह। यूनिलुगिति वेत्यधिकारेऽप्यन्यतरस्यां ग्रहणं द्विगोर्लुगित्यादौ तदसंबंधं ज्ञापनार्थं का

राम
१

त्यायनेगर्गद्विजंतकशब्दयजिजोश्चेतिफक्। कातीयेआपत्यस्येतियलोपः तस्यापत्यं। तत्संबन्धपत्यमित्यर्थेसूत्रेसमर्थानामध्येप्रथमोच्चास्मिन्प्रातिप
 दिकादगादयद्व्यर्थः। घकालतनेष्वितिज्ञापकात्कार्येपरिसमाप्तस्यैकार्थान्तरान्वयेनसुवंतात्तद्वितोत्पत्त्याव्यवहितं ततःपरत्वं। यत्प्रातिप्रदिकादिपदं
 त्प्रकृतिकेलाक्षणिकमिति तत्रजघन्यरुत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सुप्रतस्येतिपदेनउपस्थितयस्येवतत्फलितमाहषष्ठ्यंतादितितस्येति सामान्यशब्दे
 पिवुद्धिस्यत्वेनसर्वविशेषबोधक इतिउपगवादिभ्यउत्पत्तिर्नविरुद्धा आदिरुद्धिरितिस्वविषयइतिशेषः तेनव्यसोर्भावोवैयसंबन्धापदिभवंवैयापदमित्या
 दौनदोषः तत्रापिरुद्धिप्राप्त्याविषयत्वात्तेज्विधायंकेननिषेधइत्यन्यत् बाधतइति। अनुशतिकादिषुपुष्करसच्छब्दागात सहिपौष्करसादाबुभयप
 दद्वयार्थः। ठगादिस्तुतोनानभिधानादितिभावः परत्वादाधतइतिनयुक्तं युगपत्कार्यद्वयासंभवेएवविप्रतिषेधप्रवृत्तेः नापितक्काण्डिन्यन्यायेनापवा
 दत्वात्। उभयोरपिगौःपाचकःसौश्रुतइत्यादौचारितार्थ्यात्स्यसृचेंदंभाष्ये। तस्येदमिति। सामान्ये सर्वविशेषांतर्भावोदपत्येपितस्येदमि।
 त्येवसिद्धत्वात्तस्यापत्यमतइजित्येवकार्येव्यर्थोयोगविभागइतिप्रश्नः परिहरति बाधनार्थमिति। भानवाद्यैरुस्येतिशेषः नन्वशेषिकेणानेनस्वविष
 ये। प्राप्तस्यरुस्यकथंबाधः किंच तस्येदमित्यपत्येपीतिपूर्वपक्षोप्यसंगतः अशेषिकविषयेशेषिकेणासिद्धेरितितृतीयस्याशंकासमाधातुमाहउत्स
 र्गइति। योगविभागाभावेप्रकृतिविशेषसंबन्धान्यापत्यार्थस्यशेषत्वंयोगविभागेत्वणादिविधावपत्यत्वेनापत्यस्योपयोगान्नशेषत्वमितिहस्याप्राप्तिरेवा
 न्नबाधः इदंशब्दोहिइदंत्वेनसर्वविशेषबोधकस्तदुक्तंशेषेइति सूत्रेभाष्ये इदंविशेषास्तेतेअपत्यंनिवासःसमूहइति इदंपदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया
 व्यक्तविशेषादितितदर्थः तत्रशेषइतिविशेषणादपत्यादीनामिदंत्वाश्रयतयानग्रहणमितिबोध्यं शेषपदसंबन्धेनेदंपदेनप्राप्तनुक्तानामेवेदंत्वेनग्र
 हणमित्येतद्व्ययितुमेवउत्सर्गः शेषएवासावित्युक्तं। येत्विदंत्वेनकोपेशेषिकमिच्छन्तिवार्तिकंतुशाब्दबोधकतविशेषानादरेणप्रवृत्तमिति वदंतिते
 षामेतद्विरोधः स्यादएव किंचभानोर्पीदंत्वेनापत्यबोधेहस्यतवेष्ट्वेनास्वतदाधकत्वेऽक्तेःस्वारस्यासंगतिः आपत्यंवागोत्रमितिवार्तिकप्रयोगेशिव
 दित्वादणवोध्यः दाशरथायेत्यादित्वसाध्वेवेतिवार्तिकस्वरसइतिविभावनीयंसङ्घिः

कृतस्येः किमिति। अंतरंगत्वात्संधिकार्योत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति प्रश्नः उत स्यति अकृतेति यद्यप्यत्रैकादेशप्र-
वृत्तसमयेन दृष्टेः प्राप्तिः कृते एकादेशे जायमानया दृष्ट्या न तन्निमित्तविनाशः स्यादिति भावः वस्तुतो तं रंगन्यायलब्धार्थानुवाद एव समर्थानामिति वि-
षुण्डत्यादावकृतसंधेरपि प्रत्ययदर्शने नान्यत्रापि तथाशंकावारणाया त एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यं तं रंगं वलीय इत्यस्य सौत्थितिवैक्यमाणीरित्युदाह-
रणं दत्तं। पदस्य विभज्या न्याख्याने सुउत्थित उद्भूतिरिति स्थिते परत्वादादि दृष्टिः प्राप्तेति च कैयटः अकृतेति परिभाषा तु भाष्या व्यवहृतत्वाच्चास्येवेत्यन्यत्र
विस्तरः वस्त्रमुपगोरिति। यद्यपीदं तत्संबन्धपत्यमित्यर्थे न प्रत्यासूत्यावारयितुं शक्यं तथाप्युद्भूत्योपगव इत्यादिवारणाय सावश्यकीति तत्त्वं यद्यपि
र्थे इति उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः तस्यापत्यमित्यादौ लिंगवचनेऽविवक्षिते इति बोध्यं। अपत्यं यौ। यद्यपि प्रव-
राध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रतथापि प्रवराध्यायाप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदं यौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारदयत्पदसामर्थ्यादाह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन
यौत्रप्रभृतेस्तत्वेनाविवक्षायां न गोत्रत्वं यौत्रापत्यशब्दयोः ससंबन्धिकतया यदीये यौत्रप्रभृति अपत्यं तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वमित्यंगिरसं यौत्रे गगस्यानं
तरे वाच्येन गगशब्दाद्यत्र अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुक्त्ये विभक्तिविपरिणामेन समर्थानां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यप्रत्ययप्रकृतेर्यत्नोत्रप्रभृति आ-
र्थोत्तत्प्रत्ययवाच्यतयापत्यत्वेन विवक्षिते तत्त गोत्रमित्यर्थात् यौत्रपरगर्गपत्यादिशब्दान्नयूनिप्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टमेवं च गोत्रप्रत्ययांतेभ्योपत्य-
त्वेनैव बोध इति सूचितं। अतएव न गगस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थं प्रदर्शयति गार्ग्ये इत्यादेर्दृष्टाः। अतएवापत्यं वा गोत्रपरमप्रकृतेऽपत्यः आपत्याजीव हं-
श्यात्त्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञास्त्रियामित्येतद्वार्तिकसमुदायेन प्रत्यययोरेव गोत्रयुवसंज्ञाविधानं अपत्यस्यापत्यमापत्यं शिवादेराकृतिगणत्वाद्
एतेन च तद्वेधकप्रत्ययस्वरूपं लक्ष्यते। आपत्य आपत्यादित्यनयोस्तदर्थकत्वावश्यकत्वात्। गोत्रसंज्ञासूत्रे क्वचित्सुक्तके आपत्यावागोत्रमिति।
पाठे दृश्यते सत्रयुक्ततरः स्त्रीपुंसाधिकारे पत्या ता इत्यमरोक्ते। अतएवापत्य इति द्वितीयवार्तिके पुंलिंगप्रयोगः न चापत्ये भव इत्यर्थे रणंतः सङ्घप्रत्य-
यापत्तेः तदुक्तं युवसंज्ञासाहचर्येणास्या अपि प्रत्ययनिष्ठताया एवौचित्याच्चावार्तिकमतेप्यर्थस्य गोत्रसंज्ञायां सूत्रोक्तार्थादविशेषेण वा शब्दसंगतिश्च

न्यासलाघवमात्रेण वा शब्दे आप्तो गोत्रमिति वेति वदेत । आप्तो वेति न्यासेन संज्ञिविकल्पस्यैवलाभात् । आप्त्यादित्यादेरापत्यबोधकप्रत्ययांती जीवद्वं ।
अपत्यबोधकात्सार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः प्रत्ययो भवतीत्यर्थ इति स्यृमेवेति दिक् पौत्रेति पौत्र्यादेरप्युपलक्षणं जीवतितु । युवसंज्ञमेवेति । समावेशे
त्वापगवस्य गोत्रस्यापुत्र्यपगविरित्यादावेको गोत्रे इति नियमादि च स्यात् । गोत्राद्वृत्तीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वे तु गर्गस्य चतुर्थे जीवद्वं स्यैव विवक्षिते गार्ग्य इत्यस्या
पत्ने गोत्रादेव यूनीति नियमाभावात् किंच समावेशे द्वितीयाध्यायस्थलुग्मात्रस्य मध्ये पवादन्यायेन गोत्रेलुग्वीत्यलुक् स्यात् तथा च पीलाया अपत्यपैलः
तस्यापत्ययुवाणो ह्यच इति फिजः पैलादिभ्यश्चेति लुकि पैलस्य ह्यत्राः पैलीया इत्यत्र गोत्रेलुगिति अलुक् प्रसंगः असमावेशे युवप्रत्ययविषये स्यात् प्राप्ते स्तेन
न्यायेन भूमिप्राप्तस्येत्यर्थो दस्याप्राप्तौ अंतरंगत्वात् पैलादिलुगे वेति सिद्धमिति दिक् । आतरि च भातुरवंश्यत्वादां रव्यं । बहुषु पुत्रेष्टे तदुपपन्नं भवत्ययं मे
ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानित्याद्यंतवत्सत्रभाव्यप्रयोगे व हूनां निर्धारणोऽपीयसुन्दर्शनादिभागमात्रमीयसुनादिनिमित्तं हित्वादितु सुत्रेऽविवक्षि
तंतद्व नयन्नाह ज्येष्ठे इति अतएव बहुष्वपि पुत्रेषु मृतेपि पित्रादावग्रजे जीवति द्वौ गार्ग्यो यणाविति गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयानू गार्ग्या यणा इति चो
पपद्यते । वान्यस्मिन्सप्तपुरुषावधिपितृकुले सपिंडाः मातृकुले पंचपुरुषावधिप्रकृते भातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासादाद्यमेव गृह्यते इति वृत्तिरित्यम
पि गृह्यत इत्यन्ये अन्यस्मिन्नित्यस्य ज्येष्ठभातुरन्यस्मिन्नित्यर्थः तच्च भातरूपसपिंडे जीवति जीवतः परत्वाद्विकल्पव्यावृत्त्यर्थं जीवतीत्यनु
वर्तमाने जीवतीति व्यर्थं मत आहैकमिति तिङंतं तदिति भावः द्वितीयमिति शत्रेतात्सम्यंतमिति भावः ननु ज्यायसीत्यनुवृत्त्येव सिद्धेतरवंतं ।
व्यर्थं मत आहतरप् निर्देश इति तरवंतं निर्देश इत्यर्थः उभयोरिति स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानं पदं पितृव्यत्वादिकंतत्तद्वृत्तेऽप्येव तेषां पूज्यत्वात् यद्य
पि भातृत्वेन न पूज्यता कनिष्ठभातर्यपितृत्वादेवं च भातानां स्थानं तत्तद्वृत्त्यनेनैव व्यावृत्तिरिति सिद्धं वन्यस्मिन्निति व्यर्थं तथापि अन्यस्मिन्नेव सपि
ंडे जीवति विकल्पः भातृसहितेऽन्यसपिंडेपि जीवति जीवतो नित्यमेवेत्यर्थं तत् । न च ज्यायसीत्यनुवृत्त्या ज्यायसि स्थविरे इत्याभ्यासुभयप्रकर्षलाभे त
रप्यर्थ इति वाच्यं स्यष्टार्थत्वात् । मातामहभातरीति मातृसापिण्डमपि गृह्यत इति मते इदं । क्वचित्तु पितामहभातरीति पाठः स्थानवयो न्यूने इति स्था

ल.शे.
सु.त.
३

नन्यूनं स्वज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः जीवतीति किमिति। सूत्रोपात्तमनुवर्तमानं च किमर्थमिति प्रश्नः। मृते संपिंडे। मृतश्चतुर्थोऽदिः दृढस्य चेति पुनश्चेति चवार्तिके तत्र
भवानिति पूजागमकं। युवसंज्ञकानामत्यवयस्त्वेन दृढाधीनत्वेन सुखितया च पूजातां च गोत्रभूतसूतीयोपि मन्यते। अन्यत्र युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्सा
र्थे युवप्रत्ययो बोध्यः जाल्मइति जीवदंश्येन हि दृढाधीने च भाव्यं यस्तु दृढाननादत्यस्वातंत्र्यं कुरुते स एव मुच्यते। एको गोत्रे। गोत्रइति। अभिधित्ति तद्व्य
र्थः एक एवेति संख्यावाची एकशब्दो धिकारलब्धायत्यप्रत्ययश्च विशेष्यइति भावः अतएवानंतरापत्यप्रत्ययांता न्नापत्यप्रत्ययः अपत्यग्रहणानुवृत्ति
स्तु अनंतरापत्यप्रत्ययांता न्नोत्रप्रत्ययवारणाय। अन्यथानियमस्य तुल्यजातीयतया गोत्रप्रत्ययांता देवगोत्रप्रत्ययो वार्येता उपगोराणां गर्गादिभ्यो यजनडा
दिभ्यः कृत्वा तत्र त्पितृसंबंधे वापत्यं आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहर्दुहितरं सर्वपत्यं तो कंतयोः समे इत्यमरा तातयोः पुत्रदुहितोः अतएव पितामहोत्सवे आसी
नं दारकं काश्चित्पुच्छनिकस्यायमिति सतत्पितरमेव व्यपदिशति नात्मानं तदाह गोत्रे इति उपगोसूतीये वाच्ये औपगवादिजिअनिष्ठाप्रत्ययपरंपरैव प्राप्नोति न तु केदाचिदव्यो
तृतीये वाच्ये गर्गादिभ्य इत्याद्यारंभसामर्थ्यात् परंपरापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः च पिगर्गादिजिततः प्रत्ययांतरे प्रत्ययपरंपरानिष्ठापि प्राप्नोती
ति भावः यद्यप्यनंतरेऽणादीष्टमेव तथाप्यनिष्टघटकत्वात् सोप्यनिष्टः परंपरत्यस्य प्रसज्यत इत्यनेनान्वयः परंपरैवेत्यर्थः नन्वत्रपक्षे उपगोसूतीये
ऽणविध्यर्थत्वमस्ववाच्यं प्रत्ययमाला व्यावृत्तये नियमार्थत्वेति गौरवं। न च गोत्रपदेन गोत्रागोत्रसमुदायोलक्षणीयः एकपदं च सामर्थ्यात्सावधारणं वि
धिमात्रार्थत्वे हितद्वयमेव। गोत्रे इत्युक्तौ वोपगवादिभ्योणादिविधानेनेष्टसिद्धेः एवं च पुत्रे एकः पौत्रेऽपरस्तदपत्ये चापरइति गोत्रागोत्रसमुदाये वहुना
प्राप्तौ एक एवापत्यप्रत्ययइति नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिपि परंपरापत्यापत्यवत्संबंधे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति वाच्यं। एकग्रहणसामर्थ्ये
नैकाभ्यनुज्ञानादिरूपेपूर्वाक्तार्थकल्पनापेक्षया पितामहादीनामप्यपत्यमित्येतत्कल्पनस्यैव युक्तत्वादत एवापत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रं स्वरसतः सेगद्व
ते दशसुपुरुषेषु पस्यकुले विवाहिताश्च दानास्ति सप्तो मं पि वेदितु क्ता यथा एकपाते सर्वेषां पातस्तथा तद्वहितस्यैकस्य सर्वात्प्रत्यपातहेतुत्वेनापत्यत्व
मप्युक्तं सति पुत्रभ्रातृवाद्युपास्यानेषु मेवैकस्य सर्वात्प्रत्यपातहेतुत्वमप्यतनादपत्यामिति च पट्टीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमपत्यनोकंतयोः समे इत्यमरस्य तु तयोस्तत्तद्वदितसंज्ञानप

पगवइत्याणप्रत्ययविशिष्टमिष्टं सिध्यति। एवं गर्गस्य पु
पुनश्चेति चवार्तिके तत्र
अभिधित्ति तद्व्य
उपगोराणां गर्गादिभ्यो यजनडा
पितामहोत्सवे आसी
पितामहोत्सवे आसी
पितामहोत्सवे आसी

1
 मिति प्रश्नो जनकविषय एवेति तत्र पितृव्यपदेशे नोत्तरस्य नासंगतिरित्यस्त्वेराह यदेति स्वयुनेति संगोत्रं तदपेक्षया ह्यूनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यो
 निष्ठाप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः उपगोस्तृतीये एकस्मादौ पगवादिजनितः प्राप्नोति चतुर्थे ह्यभ्यामित्यादीति भावः अनिष्टोत्पत्तिस्तन्मात्रे न त्विष्टासिद्धिरिति भावः अत्र
 पक्षे उपगोरणोष्टसिद्धयौ पगवादिजनितत्वेन नियमार्थमेवेदं नन्वेवमप्यनंतरापत्यप्रत्ययांतादौ त्रे प्रत्ययो दुर्बलः गोत्रे एकस्यैव कृतत्वेन निष्ठा
 प्रत्ययान्तात्वात् न च गोत्रपदेनापत्यसमुदायलक्षणया परमप्रकृतेरेवेति वाच्यं अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्या
 पत्तिरिति चेन्न भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनैव पत्रे यद्वा गोत्रबोधनीय एक एव शब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नो नेक इत्यर्थः यदि च प्रत्ययांतात्त्वयः स्यात् नैकः प्रत्ययप्रकृतिः
 स्यादिति यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः प्रथमत्वं च सर्वमूलत्वं स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये तद्वा न्ये आद्ये इष्टासिद्धिः प्रत्या
 यमाणायाश्च निवृत्तयेत्ये निष्ठा मात्र निवृत्तये तत्राद्यो युक्त इत्युक्तं तृतीये इति तृतीयत्वं मूलपुरुषापेक्षया यजमानपंचमादित्यादौ विजातीयेनापि संख्या
 पूरणदर्शनात् औपगवादिति तस्मादेवेत्यर्थः न तु पगो रणतृतीयस्य तं प्रत्ययत्वा भाष्यादिति भावः एवमिति पिता महादीनामपीति सिद्धांतपक्षे पंचमादौ युनि
 तृतीयादुत्पत्तौ गाम्योपगो इतीष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनंतरापत्ययुवापत्यप्रत्ययांतादिति एवमपि प्राप्नोति युनिगोत्रादेवनतृक्तेभ्य इति नियमार्थं गोत्राद्युनीति
 आद्ये तु पक्षे पंचमेयुनिचतुर्थीत्ययः स्यात् न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययांतादिति विध्यर्थमेवेदं स्यान्न तु नियमार्थमिति पिता महादीनामपीति पक्ष एव
 ज्यायानिति बोध्यं स्त्रियोनुनेति अस्त्रियामित्येवं विभज्यत ऋणीत्यनुवर्त्य हे अपि प्रथमया विरिणमप्यस्त्रीयुवानेत्यर्थ इति भावः अत इत्यनेनाधिकृत
 प्रातिपदिकस्य विशेषणान्तदंतविधिरित्याहातं तमिति अस्यापत्यमिरित्यादौ व्यपदेशिवद्वा वादिजबोधः व्यासवरूडव्यासोत्रवेदव्यास एव प्रसिद्धत्वा
 त् नन्याभ्यां ननु हरेरपवादवेताविति नेतद्विषये हरेः प्रसक्तिः न च विषयभेदे कथमपवादत्वं विषयभेदे व्यचिरादेशे ननु ठोवाधस्य भाष्ये शकितत्वात्
 नतिस्मिति निषेधेन नुगेन एव न वाध इति समाहितमित्यन्यत् एव च नेमिव्यर्थमिति चेन्न यत्र ह्यभ्यां परस्य प्रसक्त्या हरे निषेधस्तत्रैवैवावित्ये चोर्वि
 षयनिर्देशार्थस्तत्त्वात् तेन दाध्यधिरित्यादेना अपचनिषेधोयेन नाप्राप्तिन्यायेन तद्विषयमादेरिति हरेरेव तेन द्याशीति के संख्यायाः संवत्सरंति

ल. शे.
सु. त.
४

इदिर्भवत्येवापदांताभ्यांकिं। एतीतियनतस्य छात्रायाता इत्यादौ माभूत्। पूर्वोपूर्वावपवौ अभक्तत्वेहिदृश्यानुश्रयजंतस्मान्नभवइत्यणंताच्छोनस्यात् प्राति
पदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तः गोत्रेकुं। गोत्रबोधनीयेतत्संबन्धपत्यमित्यर्थकुं जादिभ्यः परः प्रत्ययइत्यर्थः अजिजकारः कौंजायनीत्यादौ वृद्धार्थः चकारोवात
अजो रित्यत्रविशेषणार्थः ब्रातचजो। पूगान्नन्योग्रामाणिपूर्वादित्यतो न्योनवर्तते। तद्राजत्वादिति। न्यादयस्तद्राजाइत्यनेनलुगीतितद्राजस्यबहुषित्यने
नन्यस्येतिभावः स्त्रियामिति न्यप्रत्ययेहियोपधत्वाङ्गी प्रस्यात्तापचस्यादित्यस्त्रियामित्युक्तमितिभावः यजिजो। अधिकृतं गोत्रइतियजिजोर्विशेषणंफ
क्तुयूनिगोत्रेकिंसुतद्रमादिभ्यश्चातुरर्थिकेइजिसौतंगमेरपत्येमाभूत् शरद्वच्छु। भृगुवत्सपदेतदपत्येषुभृगुत्वाद्यारोपेणप्रयुक्ते अन्यथाभृगुवत्सयोः श
रद्वच्छुनकपूर्वेभावित्वादसंगतिः स्पष्टवेति केचित्। अन्यः कृत्रिमपुत्रादिः आग्रापणोनडादिफगंतः दर्भिरिति। अस्यऋषित्वेतुवाहादित्वादिज्शरद्वच्छुनको
विदाशेताभ्यांफकाः भावेऽत्र अनादिरिति भारतप्रसिद्धोस्मदाद्यज्ञेयादिकालइत्यर्थः अभिव्यक्तपदार्थायेस्तंतत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषुकर्तव्यः श
ब्देषुनतदुक्तिष्वितिहयुक्तेः अभिव्यक्त्यनेनानाद्यर्थोभिधायित्वेनेनविशिष्टरूपोपादानेफदकार्येएवचायं स्वतंत्रादित्यनेनगौणनिरासः लोकविश्रुताइत्यने
नाप्रयुक्तंनिरस्तातदुक्तिषुतत्सदृशेषु। वाहादिभ्यश्चेति सूत्रेभाष्येपि। वाहादिप्रभृतिषुपेषादर्शनंलोकविदितादिपुरुषत्वरूपेणलौकिकेगोत्रभावेततो
न्यत्रप्रतिषेधः वाहुनाम्नआधुनिकस्यापत्यंवाहवएव संबन्धिशब्दानांकार्ये तत्सदृशात्मतिषेधइतिचोक्तंतत्रगोत्रभावइतिप्रकृताभिप्रायेणतदेवध्वनय
ताविपुत्यानुवादेनसंबन्धिशब्दानामित्याद्युक्तंएवंचायंन्यायः सर्वविषयइतिबोध्यंवाहादिसूत्रेपाठात्तद्वितविषयएवेतिकश्चित्। अनृष्या अनृषीति
लुप्तपंचम्यतं। आनंत्ये। अद्रंत्वापत्ये। इदंइत्यनुसारेण भाष्येतुऋषिभ्यो नंतरेनेत्यर्थः। समर्थसमासेनदर्शितः येत्वानृषयः पश्यंतेतेभ्यो नंतरेपीति
चोक्तनिषेधसामर्थ्या देवात्रगोत्रेइत्यस्यासंबन्धइतितद्भावः पूनितुगोत्राद्युनीतिनियमान्नदोषः गर्गादि। रामोजामदग्न्यः पाशशर्या व्यासइत्यनेनंतरेगोत्र
त्वारोपाहोध्यं। यजजोः स्यस्त्रियेत्यतोलुगीतितद्राजस्येति सूत्राद्वृद्धपुतनेवास्त्रियामितियस्कादिभ्यइत्यतो गोत्रइतिचानुवर्तते। प्रवराध्यायप्रसिद्ध
गोत्रवाचित्वंयजजोर्नास्तीत्यतआहयजतमितिनिर्दिश्यमानपरिभाषालुक् संज्ञाभ्यालब्धमर्थमाह तदवयवयोरिति। प्रवरेति

एतदेवचलौकिकंगोत्रं एतत्सर्वंयूनिलुकुगोत्रावयवत्स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादौभाष्येस्पष्टं। लोहितादिकार्यार्थं मिति स्त्रियांष्फइत्यर्थः आंगिरसइत्येवेति
 तत्रयजेवेत्यर्थस्तसहानांगिरसेत्विति। आंगिरसएवेतिनियमस्तुनगर्गादिपाठस्यैवैयर्थ्यापत्तेः स्त्रियांलुक्स्त्वेनयन्योऽकारइतिव्याख्यानेनचास्यलोहित्या
 दिकार्यार्थंयावदइतिनवाच्यां शिवादिगणोपाठेमानंतुलुकुस्त्रियामित्यनेनवतंडाच्चेत्यस्यविभागएवेतिबोध्यं। विहितस्येति अनंतरस्येतिन्यायलब्धमि
 दावश्यमाणइतिअणिजोरितिस्त्रेणेत्यर्थः तत्रप्रतिपदोक्तपरिभाषयाक्रष्यणाएवग्रहणमिति नयुक्तंइजंशेतदसंभवेनतत्साहचर्यादणंशेपितदप्र
 हतेः परेतुवतंडाच्चेतिस्त्रंमास्त्वित्याशयेन किमर्थमिदमुच्यतेनगर्गादिभ्यइत्येवसिद्धेलुकुस्त्रियामित्यपितत्रैवोच्येतेत्याशंक्यांगिरसइतिविचि
 द्येतेत्युक्तंभाष्येतदाशयस्तुपूर्वपक्षेसम्यगेवतत्रपूर्वसूत्रेआंगिरसइत्युक्त्यानांगिरसेयजभाववदत्रापितदभावएवोचिनःविधित्वस्यैवोचित्यात्
 योगविभागसामर्थ्येनकापिबोधयोरिवास्यापिगणोपायभावएवानुमीयतेगणोपाठेतुआंगिरसइत्येतद्विच्छेदेनानांगिरसेपियज्ञस्यादितिशिवादि
 गणोपाठे पियदिप्राणिकस्तदानांगिरसेचरितार्थस्यतस्यांगिरसेयज्ञाबाधः एवंआंगिरसेवातड्यायनीतिचित्यमेवेत्याहुः। निवृत्तमिति। इदंरूपं
 गोत्रेनायूनिलुकुसूत्रभाष्येगोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंतगोत्राधिकारइतिध्वनितत्वात्॥ तत्रभाष्येऽपत्याधिकारात्परंशास्त्रीयगोत्रग्रहणोगार्ह्यायणादिभ्योयुवप्र
 त्ययांतेभ्यःसमूहादौगोत्रत्वप्रयुक्तोबुअस्यादित्याशंकापत्याधिकारात्परंप्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणोगोत्रोक्तौष्टेतिस्त्रेराजन्यमनुष्य
 ग्रहणोज्ञापकमित्युक्तंअनंतरापत्येगार्ह्यादितुजामदग्नादिवदारेपेणसाधुनचैवंगार्गीप्रभृतिभ्योयूनिकूनस्यात्यूनोगोत्रत्वाभावात्सूत्रंतुदातैयी
 त्यादौचरितार्थमितिवाच्यं। उदीचांरुद्रादितिस्त्रेगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येनेतश्चेतिस्त्रेनिजइत्युक्तिसामर्थ्येनचगोत्रप्रत्ययांतप्रकृतिभ्योप्येषांविशिष्य
 विधानेनतत्सामर्थ्याच्चजिज्ञोश्चेतिवदुन्युत्पत्तिसिद्धेः शास्त्रीयगोत्रंतुयुवत्वानाक्रांतयौत्रप्रभृत्यपत्यरूपांतदर्थकत्वंचवास्तवंशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय
 शास्त्रकल्पितेवापरत्रलौकिकग्रहणमपियज्ञशास्त्रीयग्रहणोगमेकाभावस्तत्रैवातएवकएवादिभ्योगोत्रइत्यत्रअणिजोरित्यादौवशास्त्रीयस्यैवग्रहण
 राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लौकिकेजातिप्रकारकबोधजनकत्वेपिप्रक्रियादशायांराजश्वशुरादित्यादेर्गोत्राधिकारेणामत्कल्पितंशास्त्रीयगोत्रार्थकत्वं अतए

ल.शे.
सु.त.
५

वराजत्यादिभ्य उक्षेचां दृष्टादिति फिञ् अतएव लुचुकस्य युवापत्यं स्त्रौ वुकायम इत्यत्र फिन्तां दृनिफिञ्च दृति मते तु सद्वीरः लौकिकं च प्रवराध्यायः
प्रसिद्धलोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात् अणिजोः स्त्रीपुसाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसाच्च न वशिवादिभ्य इत्यत्राणग्रहणं व्यर्थं न च बाधकबाधनार्थमिज
एवविधिरयं स्यादतोऽणग्रहणं तदा धकस्यैवाभावात् तत्रैज्वाधनार्थं शिवादिभ्यो यथाविहितमित्येवाणसिद्धेरिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तमसंगतं स्या
त्शिवादिभ्यो गोत्रएवेज्जनान्यत्रेति नियमेन चारितार्थेनाः

एग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यं विधिनियमसमवेति धेरव न्यापस्त्वेन विधित्वानुरोधेनाण एव विधिरिति भाष्याशयात्
अणग्रहणं तत्र पठितादृष्टिषेणशब्दादिज्वाधकस्य सेनां तलक्षणाय सत्त्वेनेज एव विधानं स्यान्न त्वए इतीति भाष्ये एव स्पष्टं यत्तु खडिकादिसूत्रे ज
नपदशब्दात् क्षत्रियादित्य धिकारस्य प्रत्ययां तदं ह रूपात् क्षुद्रकमालवाद्गोत्रो द्येति वुजिस्त्रौद्रकमालवकमित्युक्तं तत्र लौकिकगोत्रत्वागोपेण निर्वोक्तं
अतिप्रसंगस्तु आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायेन परिहार्यः अपत्याधिकारस्य सति भाष्ये परशब्दोऽन्यथोक्तः ततः पूर्वस्मिन् जत्रोश्चेति लुग्विधा
यके स्त्रीपुसाभ्यामिति सूत्रभाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादित्यन्यत्र विसरः अदृष्टाभ्य इत्यादेर्विशेष्यं प्रकृतिभ्य इति नदीमानुषीभ्य इत्यप्यर्थद्वारकं तदि
शेषांतदाह दृष्टेभ्य इत्यादि। कथं च कां अधकादयस्त्रयो वंशाः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः ऋषिर्वेदस्तदृष्टृत्वाच्च तेषां तत्त्वं। मातुरुत्तरं अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरो
प्यपूर्वाया इति निर्देशः मातृशब्दस्य जननीवाचिन एव ग्रहणमभिव्यक्तपदार्थकत्वात्। हेमातुरे द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति तद्विना र्थेति समासः तेन धन्येति
इदं चिंत्यं तादृशस्त्रीवारणायाभिध्यंतेत्यस्यावश्यकत्वात् लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रवृत्तिः वैमात्रेय इति एवं च विमातृशब्देन प्रत्युदाहार्य इति भावः।
अनूदाया एवेति नत्वक्षतयो नित्वं कन्यात्वमिति भावः वत्सादीनां मूलपुरुषत्वादिकर्णोदीन्यत्यपत्यत्वासेमबाहत्सादयस्तदपत्ये आरोपितप्रवृत्तिर्निमि
तक इत्याशयेनाह वा त्सश्चेदिति पक्षेदमिति पूर्वसूत्रादाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः स्त्रीभ्योः स्त्रीशब्दः स्वयं ते तेनाधिकार्यावगतिरित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्यये
ति। तदंतप्रातिपदिकादित्यर्थस्तदंतस्य प्रातिपदिकत्वं च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां तद्विशिष्टे बोधनादक्षतं ते चटावा दय एव व्याख्याना

नृपतेन दत्तं प्रत्यं दारद इत्यत्र नट कृतत्र दारदोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे णिस्त्री प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागे वा णो नश्चेति लुक् परे त्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थे ग्रहणमेव अर्त एव पितृ
 ष्वसृमात् ष्वसृभ्यां टकि लोपविधाने संगच्छते। दारत इड विट् एथ गुशिम्भो। नभिधानात् नटगभावः शिवादिपाठद्वयनिर्देशे दं ऋष्य धर्केति सूत्रे भाष्ये इ
 त्याहुः निरूपितं चेदं भाष्यं प्रदीयोद्योते वाग्रहणानि वृत्तये पुनर्दं ग्रहणं शिवादित्वा दिति तत्र सपत्नेति पाठे पिलिङ्ग विशिष्टपरिभाषया सपत्नीशब्दादपि
 वाच्यसामान्यचिन्ते योऽहं वाचिन्ना णिति बोध्यम् तस्येदमिति शिवादिपाठदित्युचितं तस्या कृतिगणत्वात् इतश्च अनिजः किं दाक्षीयणाः इति किं दाक्षि
 प्रवाहणस्य उत्तरपदस्येत्यधिकारः। अर्द्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्तते तदाह शब्दस्योत्तरपदेति शब्दस्येत्यवयववषष्टी प्रवाहणः शुभा
 दिः उत्तरपदस्य वृद्धिमत्वे पितृद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्धभावे पितृद्विनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधार्थं जातेत्येति निषेधस्तु अस्मादेव ज्ञापकादनित्य इति बोध्यम्।
 तत्प्रत्ययतच्छब्देन नटः परामृश्यते प्रवाहणस्येति च वर्तते बाह्येति सचेन्न इत उत्तरं विकर्णोत्पादिभ्यो वैपद्यं तोग्रथो विपरीतलेखस्तुलेखकप्रमादात् कल्याणादि
 दक्षिणदिशि नट इत्यर्थमिदं नटु नित्य इति वृत्तादिव्याख्यानादिति भावः। पूर्वेण स्त्रीभ्य इत्यनेन अत्र इति नटि चोपक्षे इति नटभावेऽपि नित्यः। हङ्गः चादुत्तरपदस्य
 महते सोभगायेत्यादौ वृत्तादित्वादजिह्वादसत्त्वाच्चोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसिनस्यादत आह वटकस्येति। एवं च सूत्रे चटकाया इति व्यर्थमित्याह।
 लिंगविशिष्टेति अजादित्वादिति तत्र सामान्येन द्वयोरनुकरणासिति भावः सुद्राभ्यो अर्थनिर्देशो यतदभिधायिप्रकृतिभ्यश्चायं प्रत्ययः शीलहीना अनियतपुंस्का
 दास्यादयः अगहीनाः काणादयः अतएवेति शुभादिपाठकृत्यनद्वारेति भावः प्रकारान्तरमपि प्रागुक्तं मातृष्वान्तरित्यनुक्तं पृथ्याचविपरिणाम्य
 ने इत्यस्यायेनाह पितृष्वसुरिनिर्देशोरिति। इदं तेभ्य इत्येति ढक प्राप्तिरिति गृह्यादित्वात्। इति युलोप इति ढे लोप इत्यस्य तु न प्राप्तिः परेणोपादेशेन बाधत्। अ
 पत्यप्रत्ययस्येति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः अपत्याधिकारादस्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् नदं ताद्युनि अणोद्यच्च इ
 ति फिजियास्कायनय इत्यत्र युवप्रत्ययस्य तु न लुक्। विहितविशेषणाश्रयणात् वस्तुतोत्र शास्त्रीयगोत्रं। भाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययविधा
 नात् अतएव वाच्यस्मिन्निति सूत्रे गोत्रे पूनोः समावेशे यास्कायनय इत्यत्र दोषः शब्दोक्तो भाव्ये अत्रैव सिद्धतेऽप्यस्य समाधेयत्वेन तत्रैवाशङ्क्य परमास्या सं

ल-
सु-
६

गतेरित्यन्तात्तद्राजस्येति सूत्राद्ब्रह्मदित्यादिवर्तते तत्कृतेति किंप्रिययास्काः बहुत्वे किं वासः अत्रि। अत्रिंशद्व्यदितश्चेतिटक् अन्येभ्य ऋष्यणिनिबोध्यं बहुत्वे इति।
तत्कृतेन तु स्त्रियामित्यपि बोध्यं। मुचिष्ठिरादित्वाहादित्वादिभ्रतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थे तेनेजः प्राचामिति।
सुभ्रतयू नोर्नैथिष्ठिरः पिता योधिष्ठिरायणः पुत्र इति अंतर्गता इति गोपवनादयश्च विवाहो प्राकृद्हरितात् बोध्याः इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टं गर्गभागे विकेति।
समुदायोत्रपठ्यते इति तद्राजस्येति सूत्रभाष्ये गोत्रे लुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्वनिते तत्कृतं तद्राजस्येति सूत्रेनिरूपयिष्यामः तिककित। अत्र पूर्वोत्तरपद-
योरुभयत्रापि लुगविशेषात्। उपकादिभ्यो। अहं दे इत्यस्य अहं ब्र इति नानुवर्तत इत्यर्थे सदाह। अहं देवा अहं देवेति। आष्ट्रकिकापिष्ठलय इति। इदं भाष्ये स्पष्टं
एतेन आष्ट्रकिकपिष्ठलोपितिककितवादिषु यम्यत इति ह्युक्तमपास्तं आगस्त्य। अगस्त्यशब्दादप्यगा इति सूर्येतिष्येति सूत्रे कैयदेस्यष्टं। अगस्तिप्रह-
तिकगर्गादिपजंते सुयजजोश्चेति लुकासिद्धं। कुंडिनपर्यायेनांतकुंडिनशब्दात्तस्य भाष्ये त्र्यर्थे जीपिनिष्यन्नकुंडिनीशब्दाद्गर्गादियजिभस्यादे इति पुं व-
त्वे प्राप्तेऽतएव निपातनात्वं वत्वाभाव इति भस्यादे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। एतेन कुंडिनप्रकृतिर्गर्गादियजंतस्याप्यत्र ग्रहणमित्यपास्तं। कुंडिनीत्येव गर्गादिषु
पाठस्ततो यत्र भावाच्च। लुगिति। तेनागस्त्योनां ब्राह्मण इत्यर्थे विवसायां गोत्रे लुगचीति लुकिप्रतिषिद्धे तत्संन्वियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ ब्रह्मत्वाच्छे आगस्तीया इ-
तिसादिदृष्टि रिति बोध्यं। येचा। प्रकृत्यैकाजित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते। तत्रनेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्तानंतरस्येति न्याये बाधित्वाच्छ्रोपोन इति लोपोपिनिवाये
ने इतिषपूर्वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह राजन्य इति श्रद्धावितितज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः टिलोपोनस्तद्धित इति प्राप्तः अस्त्रोपस्याप्युपलक्षणा मिदं। राज्येपुरो-
हितादित्वाद्यसंयोगादिश्रद्धेन गयनपत्य इत्यत इनीतिवर्तते नपत्य इति च निवृत्तं। ब्राह्मो। एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते इत्यर्थे पित्राह्मणो-
नसिध्येत अनितितु नमपूर्व इति निषिद्धमत आह योगविभाग इति निपातनस्यासाधारणं प्रयोजनं केत्यत आह नपत्ये इति। ब्राह्मो नारद इत्यादावपत्ये-
नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिवेधादिलोपः सिद्धः एवं चात्र निपातनसामर्थ्यादपत्य इति न संवध्यते। अजाताविति असमर्थ समासः अत्र मंडूकश्रुत्यापत्य-
इति संवध्यते तदाह पत्ये जाताविति जातौ किं ब्राह्मो नारदः औक्षा इति ननु प्रकृतिभावादस्त्रोपोपिनस्यादत्त आह षपूर्वेति। तस्मात्तस्मात्तस्मात्तप संस्था।

ननु किं तावत्तदर्थे कारिलक्षणोऽयः क्षत्रात् घट इति स्वरूपग्रहणा व्याख्यानात्। लिङादिति अन्यथा प्रत्ययविधौ तदंत विधिनिषेधात् अर्थस्य दिति भावः।
आद्यकुलीन इति एवं च ईकार उदात्तः कुले चाद्यत्वं प्रतीतिः कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति भावः बहुकुल्य इति बहुवचनप्रत्ययः पक्ष इति तेनादिद्विरहितम
पि पूर्व इति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्येति शेषः शत्रुर्गिति अपत्ये इति कल्पितार्थेनान्वाख्या नमात्रमिति भावः सपत्नशब्दे सहयुद्धाय पततीति विप्रहेषते नैरप्र
त्ययः सहस्ये सादेशे इत्याहुः अंगस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या विपरिणाम्यते तदाहं भ्यादिति तेनाडचष्टस्य न अत्र ठस्येत्यागंतुनाकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशः वर्णमात्रे
स्थानि। ठगादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रं प्रत्ययः उच्चारणार्थोकारः आदेशस्त्वकारात् अतएव वर्णग्रहणपक्षे कर्मठ इत्यत्र दोषवारणायांगस्य निमित्तयष्टकार इ
ति भाष्ये व्याख्यातं यद्यपि संघातग्रहणपक्षोऽपि भाष्ये उक्तः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणो न कंठदिष्टृणादिषु न दोषः माथिति केपि पंचमी समासेनालोपस्य स्था
निव द्वावान्न दोषः संनिपातपरिभाषया वा कर्मठ इत्यत्रार्थवत्यभिभाषयान्न दोषः तथाप्रिलघुत्वाद्गणग्रहणपक्ष एव युक्त इति बोध्यं पुंवद्वावादिति वृद्धि
निमित्तस्येत्यादि निषेधः सौत्रस्येवानभस्यादे इत्यस्येति भावः। सच प्रत्ययोत्यत्तेऽनेवेत्याह। गार्ग्यशब्दादिति पुंवत्त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगोत्रस्त्री
वोचकत्वं गृहीत्वा अत्रण्ड कौतद्विवक्षामुपजीव्यैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेः स्त्रियाः किं औषगवस्यापत्यं युवौ यगविः प्रकरणादिगम्यात्रकुत्सागोत्रेति किं कारिकेय
णस्यणित्वे सचुकापत्या अपत्यं सौचुकाय न इत्यादौ वृत्त्यर्थं। वतं गङ्गा अपत्यं वातां उजाल्म इत्यत्र तु पुंवत्त्वावेन जीवलुको निवृत्तौ सासिद्धेति बोध्यं। वृद्धा
वृक् गोत्रेत्येकदेशोत्रानुवर्तते। सौवीर्येति प्रकृतिविशेषेण भागविनिताणं वविंदवाकशायेयभ्येकायमिति वृत्तिः फिजंतस्यासौ वीरत्वाद्वादि
ति चित्यप्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रं नेहोपन्यस्तं। फिजंतस्य सौ वीरगोत्रस्याभावाद्वाह। फिजंतादिति। तैकायनिः सौवीरोऽसौ वीरश्च तेनात्र
प्रत्युदाहरणत्वं तैकायनीय इति भाष्योदाहृतं च संगृह्यते। अत्रापि सौवीरगोत्र इति संबध्यते मिमते न तु तस्य न संबन्धो व्याख्यानात् गोत्रत्वा
भावाच्च वृत्त्युक्तसंगतमित्याह। भाष्येति। पूर्वनिपातव्यवस्थानुना वस्य सर्वत्र शास्त्रे आश्रीयतोऽनितदनाश्रयणं न यया संस्थाभावसूचकमिति
केयटः। णस्यणित्वेन भाष्ये प्रत्याख्यातमेव पक्ष इति प्राचीनते इत्यर्थः तिकादिभ्यः तिकादिभ्यो कौर्व्यः पठ्यते सच कुरुनादिभ्य इति व्युत्पत्त्यश्रयः।

ल. शे.
मु. त.

गोत्रवाच्येव तत्र सूचितं न तु कुर्वोदिभ्य इति व्युत्पन्नो ब्राह्मणगोत्रवाचीति एषा त्रियेति सूत्रस्यैव त्रिस्वरसः परमप्रकृतेरितिकोशलशब्दात्कर्मांशशब्दाच्चे
त्यर्थः विवृतनिर्देशस्तर्हि व्यर्थः स्यादत आह प्रत्ययेति सूत्रे च कोऽप्यन्यथादिभ्यो योगे श्रूयमाणप्रकृतिभागानुकरणाश्रयापरः फिक्सा धुरित्यर्थः अन्येतु
आयनादेशात्तरं प्रत्ययस्य युजागमो निपात्यते अन्यथा प्रत्ययादित्वाभावात्स न स्यादित्याहुः कोशलस्यापत्यमिति सूत्रे दंत्ययाठ इत्यन्योच्चागेति अपि
नांदगोरपिकात्रोपणिरितिकर्तुं अत्र कार्त्तस्य अपत्यमिति विग्रहः अट्कुष्ठाडि तिगात्वं कर्तुरपत्ये तु कुर्वोदिगणे कर्तृहृत्ति यमत्तस्य एव एतदुत्तरं त्यदादी
नां वा फिक्सा च स्यादायुनि स्याद इति क्वचिदृश्यते सोऽयं यः त्वदादौ निचेत्यनेन तेषां दृढत्वाद्दुदीचां दृढादित्यनेन सिद्धेः भाव्येतस्याभावाच्च श्रोपगविरितियूनी।
जेवेति भावः किनादीनां यदिह दृढमगोत्रं ततः फिक्सा सिद्धेः आगमार्थमिदं अन्येषामुभयार्थोऽदीचामित्यनुवर्तते तदा हवेति दृढादित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह।
वाफिक्सा सिद्ध इति सा चामा॥ प्राचामिति पूजार्थं अदृढात्किं राजदंतिः बहुलग्रहणात् सैहदाक्षिः मनोज्ञां जातौ किं मानवी प्रजा जनपद। जनपदवाचकाः सन्यः क्षा
त्रियवाचक इत्यर्थः जैनपदेति किं दुह्यौर्दोह्यवाः अत्राणोवा क्षत्रियसमानेति क्षात्रियवोचकुशब्देन समानोयः शब्दे जनपदवाचकस्ततः पंछंताद्राजन्यर्थे प
त्यवेत्युच्यते इत्यर्थः इदं वा त्रैव सूत्रे वार्तिकं तत्र प्राचामनुसारणाह अन्यर्थे संज्ञेति भाव्येतस्यास्तत्वं नोक्तं किंच तत्त्वेऽपत्यवाचकत्वे सानस्यात्त्यादीनां च सान
स्यादित्यन्ये साले यसाल्वाव व्युत्पन्नो देशक्षत्रियोभयवचनौ अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात् दृढेत इति तत्परकरणत्वात् कार्यः कोमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्यं
उदुं वरादय इति उदुं वरास्तिलखलामद्रकारयुगंधराः मूलिगाः शरंदंशश्च साल्वावयवसंज्ञिता इति छान्दोग्येति सूत्रभाष्यादुधाजमीढाज्ञक्रंदा अपि बोध्या
वदृष्यर्थेऽपि त्रिरुत्ववदर्थेषु विद्यमानं यत्र द्राजां तंतदवयवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः तेनांगश्च वांगश्च कालिङ्गश्चेति विग्रहे गवंग कालिङ्गा इत्यादौ लुक्सि
द्धिः दृढे प्रत्येकमन्य संस्था प्रतिपादकविभक्त्यभावेन बहुत्वत्वेनेव सर्वेषां प्रतीतेः यदा तद्राजार्थं समूहगते बहुत्वे तद्राजस्य लुगिति न दोषः तदर्थेति त
द्राजां तमात्रार्थं श्रितमितियावत्तेनांगचैत्रमैत्रा इत्यादौ न तन्नचैत्रादावप्यन्येन बहुत्वस्य तदर्थमात्रार्थं श्रितत्वाभावात् अतएव प्राग्येकाश्रयपगाल
वानां इति निर्देशः तत्र गालवक्राव्यस्यतः अन्यथा यजज्ञेति लुक् स्यात् भृगुवत्साग्रापणोऽविति निर्देशात् क्वचिद्व्योपलोपि दृढविषये तेनैवेत्यंगवेक

राम
७

लोपि रविः आश्रयणोत्रालोपी भृगावत्रिभृग्वितिकृष्यणोलकवत्सेयज्जोश्चेति यजो लुक् तद्राजांतेति व्याख्यनात्पांड्यस्य पांचालस्यापत्यं माण्डवः प
 चाला इत्यस्यैव प्रत्ययस्य ण्यक्षत्रियेति लुक् युववहुत्वे वर्तमानं न द्रजप्रत्ययस्य लुक् सिद्धिः वक्ष्यमाणरीत्या युवप्रत्ययस्यैवाजादिप्राप्ते व्यतीत्यस्य विषय
 सत्त्वत्प्राप्तेऽत्रेऽलुग्वीत्यलुक् नरगोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दपाठेन पून्युपसंक्रांतस्य तेनालुगभावज्ञापनात् तस्य हि ऋष्यणतभार्गवाद्युववहु
 त्वेदजो ण्यक्षत्रियेति लुक् युववहुत्वे भार्गवस्य हनेऽभिभृग्विति प्राप्तलुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः अन्यथा गोत्रे लुग्वीत्येव सिद्धे तदेयर्थे स्येष्टमे वा गर्ग
 भृगूणां मेथुनिकेत्यर्थः विशिष्टस्यैव गणे पाठद्वर्गादियजो लुको न निषेधः अस्य विशिष्टस्य पाठेऽत्रत्यभाष्यकैयटो मानं न चेवमागप्रतिष्ठातय आगा इत्यत्र लुगा
 प्रत्ययज्जोश्चेत्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणात्प्रत्यासत्यापत्यवहुत्वे वर्तमानस्यैव तेन लुगंगीकारेण तत्साहचर्येणास्यापि अयत्नद्राजार्थान्यतरगतवहुत्वे एव प्रा
 चने दोषात् पांचालापत्ययोमिकपांचालशब्दाद्बहुवचनात्ताद्युवप्रत्यये एकत्वहित्योः पांचालः पांचालावित्यत्र गोत्रे लुग्वीत्यलुक् युवप्रत्ययस्य ण्यक्षत्रियेति लु
 कपि प्रत्ययलक्षणे सजादिप्राप्तिव्यतीत्यस्य विषयसत्त्वात् न लुक् मतेति निषेधस्तु नाऽस्य प्रत्ययो देश्यकत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणासूत्रस्य नियमार्थत्वे
 तु गोत्रे लुग्वीत्यलुक् इदस्य हलादिभिन्नलाक्षणिकत्वं बोध्यं तेनात्रात्वित्वात् तत्प्रत्ययस्य निवृत्तत्वात् प्राप्तिरित्यपास्तं लक्षणायां स्थानिभूतालाश्रयविधिनाया
 त्रस्याभावेन तत्राभिः धनितं चेदं जनपदशब्द इति सूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे च अस्त्रियां किं आग्यः स्त्रीत्वं प्रधानमेवात्र गृह्यते तेन पंचमिर्वागीभिः क्रीतः पंचवंग इत्येव व
 हत्वं त्वप्रभावमपि व्याख्यानात् तेनांगानतिक्रान्तोऽत्यंग इत्येति स्येष्टमत्रैव भाष्यकैयटयोः कथमिति बहुत्वे लुक् प्राप्तेरिति भावः अतद्राजत्वान्न लुगित्युत्तरं
 लुक् प्राप्तिरद्युपदशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाभावादिना ननु लक्षणायेति यद्यपि व्याकरणाशास्त्रस्य साधुत्वनिपातकतया तत्संबन्धपत्यमित्यर्थे प्रत्ययांत
 त्यापत्यादिपदघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन केवलप्रकृतस्यैव लक्षणाया साधुत्वमेवोचितं तथापि लक्षणायेत्यस्य रघुत्वाद्यारोपेणोत्तर्यः एवं च रघुत्वे
 नैव ततो बोध इति साधुता तत्संबन्धपत्यमित्यर्थे त्वसाधुते वैति स्येष्टं परं यद्यपि योगादित्यादि सूत्रे भाष्ये क्वेज्जो लुक् अवहृथेमिदं अवती कुंती कुरु रिति अत्र डीष्टो
 लुक् तद्धितलुकीति लुक् अनुपसर्जनत्वात् अतश्च तपरकराण्यस्य शार्थं लिखामि अत्र स्य पत्योः प्रत्ययः शरसेनीति अजो लुकि जातेरिति डीष्टनियतगो

ल-से-त्रत्वारोपात्ता एते प्राच्ये श्रुते ह्यत्रिया इत्यर्थः जन्यजनकभावेति दांपत्यलक्षणं प्रयोगस्तत्र न ह्येति मते गौरादित्वा तडीषिति बोध्यं लुकिस्त्विति ज्ञादय
 सु-त-इत्यत्र सद्राजर्ष्ये चैव्यादिग्रहणादेव पांचमिकानां सप्ततश्चेतिलुक्तेन सत्रियजनपदोभयवाचि पशुशब्दाच्चोपेतस्या तश्चेतिलुकि अनेन सार्थिकेणा
 नस्याप्यनेन लुक्पुडि पशोरित्यदिसिद्धिरेते नानंतरत्वाच्चातुर्यिकानामेवलुगित्वापास्तं अपीतियोप्यत्वाच्च तडीषा अज्योकार इति व्याख्यानाच्च नडी निति भावः
 उदात्तनिवृत्तीति अनुसत्तस्य च यत्रेत्यनेन डीवुदात्तः स्यात् तत्तद्वैतत्वं तत्त्वाङ्गी न्यायुदात्तत्वमिति भावः अणिजोः अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्रवयवादिति सूत्र
 अभिसामर्थ्यात् तद्वदनेतरावयवार्थकं गोत्रादवयुतो नंतरो देवदत्तयाज्ञ इत्येति भारद्वाजी योक्ति परभाष्या तशास्त्रीयगोत्रपृथक्भूते तत्सदृशेनंतरापत्यप्रत्ययांते
 विध्यंते नैव वापत्येन अतिप्रसंगस्तन्मिधानान्नेति कैः सः यदितु अनंतरापत्यप्रत्ययांते देवदत्त्याज्ञ इत्ययोः क्रोड्यादिपाठं कृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्याख्या
 यत्नेन दोषोक्तिर्यत्र ग्रहणेपिन दोष इत्यन्ये डकारो यडः श्रावित्यत्रास्यापि ग्रहणार्थः षकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थो न्यथैकानुबंधत्वादस्यैव ग्रहाणां स्या
 त्तनुज्यडः न च टोपसिद्धिः अतोदात्तत्वानाप्तेः अयं चादेश एव ननु प्रत्ययः औदमेष्वाच अपवेष्वाभ्येति णिङ् कि औदमेष्वायासिद्धेति भाष्ये स्पष्टं अडे इत्युक्ता
 पुंस्त्वाप्राप्तेः अस्याप्यत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेश्च स्त्रिया मिति विशिष्योक्ता सार्थिकत्वे पिस्त्रीत्वरूपसार्थार्थकतैवास्या गोत्राणां ताभिजितश
 स्तस्य तस्यार्थिकयमस्तु विशेषानुक्तेः सकलसार्थबोधकतेति अपत्यार्थकत्वात्ततो गोत्रचरणादिति बुजिआपत्यस्येति यलोपे आभिजितकसिद्धिरिति तद्वश्यः
 न चादेशत्वे हस्तिशिरसौपत्यं हास्तिशीर्षिर्वाहादित्वादिन अविशीर्ष इति शीर्षादेशस्तत इजः व्यङ्ग्यं हास्तिशीर्ष्यो अत्र शीर्षस्य स्थानि वत्त्वेन शिरसश्चत्वाये च
 तद्वित इति शीर्षादेशः प्राप्नोति दितोपस्तु नये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति भावात्स्यं चेदं पेचतद्वित इत्यत्र भाष्ये इति चेन्न ये चतद्विते इति सूत्रस्य भाष्यस्यैक
 कदेशस्य स्यात् अतएव प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपक्षमुपक्रम्येषमसो निर्दोष इत्युक्तमेवं ये चतद्वित इति सूत्रे पूर्वपक्षमुक्तप्रयोगयोरनभिधनमेवेति तद्वा
 वः यद्वा क्रोड्यादिगणेतयो पाठदत्र षडः प्रत्यपत्वमेवेत्यणि न्भ्यां च्यवधानादत्र शीर्षादेशाभाव इत्याशयः गोत्रावयवा अवयवशब्दोऽनुतोऽप्रधानवाची
 तिनार्धानं गोत्रं पत्कुलप्रतिष्ठाकरं तत्तद्वत्तेतदाह गोत्रमिति तादृश्यादिभिः शब्दैः विशेषप्रसिद्धं कलनामपि तादृश्यादिभिः शब्दैः

किंच गोत्रं दवयुतं पृथग्भूतमनंतरापत्यंतदर्थं चेदं भाष्यप्रामाण्यादर्थद्वयेपि सूत्रतात्पर्यं। अनयो रूभयोरपि कौआदित्वकल्पने तु व्यर्थमेव सूत्रमिति बोध्यं।
 कौआदिभ्य इति प चमीनिर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह प्रत्ययइति सूतेत्यादिगणसूत्रे सूतशब्दो जशब्दश्च प्रत्ययः सूत्याऽऽप्राप्तयो वनजतसितोत्पिवा ए
 वमस्य निमित्तं जैवा कौआदिपठितगौकक्षाशब्दस्य व्यंङ्ग्यं तत्वेपि गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधइति कचनात् ननु संप्रसारणं तेन गौकक्ष्यापुत्रइत्येव देवपुत्रेदेव यद्वा
 पृथ्वायस्य तदंशमिति त्वर्थः कंठे विद्धमस्य कां डे विद्धेति पाठे कां डे न विद्धइति समासेऽतएव निपातनात् कां डस्येकारः सत्यमुग्रमस्येत्यर्थे निपातनात् मुका अगो
 त्रार्थमिति। अनंतरापत्यर्थमित्यर्थः गोत्रेशास्त्रीया एवं चोभयत्र विभाषेयमिति भावः इदंच गोत्रावयुवादित्यस्य पुणिकादिमात्रविषयत्वमिति वादिनां मते
 केचन अन्यथा तु प्राप्तविभाषेवेति दिका इत्यपत्याधिकारः नेन रक्तमरागशब्दे कस्मिन् रागवाचकान्तत्कारणाकरजनकर्मैत्यर्थे प्रत्ययइत्यर्थः कीमारेति पर्यंतं तेनेति कर्त
 तादेव दत्तेनेति। रागादित्यस्याभावे कर्तृतीया तस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः लाक्षारोरे च नाशब्देन समाहारद्वंद्वः शकलं रागद्रव्यविशेषः वृत्तिकारइति भा
 व्यनेतदृष्टं। नक्षत्रेण युक्तः अश्विन्यादयः केवलनक्षत्रवाचकास्तद्युक्तचंद्रवाचकाश्च तत्राद्येऽप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवात् नक्षत्रांत्यग्रहणं।
 सर्वसंस्कृत्यवाचकसिद्धः नक्षत्रशब्दोऽप्येवं अधिकिनक्षत्रमित्यादिव्यवहारा तावन्नक्षत्रयुक्तचंद्रमसायुक्तइत्यर्थे प्रथमा त्रत्ययो भवतियो युक्तः सचेत्काल
 इति सूत्रार्थः। सच नक्षत्रवाचकदेवानभिधानस्वाभाव्यात्। नक्ष
 त्रेणोति किंच देवायुक्ता रात्रिः कालः किं युष्येण युक्तं गमने अथिति अथ तनमहारात्रमित्यादाविवरां होः शिरइत्यादाविवकल्पितभेदमादाय धारत्वोपप
 त्तिर्बोध्या प्रमाणमास्यामिति अन्यत्र तु पुष्यः पंचमीत्येव सूत्रेणैवेति तत्र अवणेत्युक्तेरेव। अत्रेन च पौर्णमास्यां लुब्धेत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन श्रावणी
 अवाधका न्यप्योति इति मते न युक्तं वाधकान्येव निपातनात् नोति सर्वोदिसूत्रेणैव निभाषेति सूत्रे अवणेत्युच्चारणात् ज्ञाका देवतद्विष
 येपि श्रावणा शब्दे युक्तवद्भावो न तेन श्रावणारात्रिरिति सिद्धं। द्वंद्वच्छाः अत्राविशेषइति ज्ञानुवर्तते स्वरितत्वात्। कलेर्ह गिति वार्तिकः। परित्तो तेने
 तिवर्तते समतादेषितः पठितइत्युच्यत इत्यपाठः पुत्रैः परित्तइति प्रयोगात् तदेकान्तं प्रमाणं कर्तव्यमिति ज्ञातिका च देयमिति प्राणिजनतादिभ्यो जतं तोणपवादेऽस

रविशेषः अपूर्वत्वे इति प्रामाण्यपूर्वकं च्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्रैव स्थितं इति भावः अतः प्रकृत्यर्थगतं अपूर्वश्च पतिरेव रुद्धः योऽप्यतावशाद् द्वितीयं
तात्पर्यमांताद्वा प्रत्ययः आद्ये उपयंतं द्वितीये तूपयमनविशिष्टे स्वार्थे इति बोध्यं द्वितीयं तस्येदमित्येणापि सिद्धं। अपूर्वपतिमित्यादिर्बहुं श्रौहिः तत्रोदात्तमिति साक्षि
नित्यतः प्रामाण्यवर्तते। तेन निश्चयनिरूपिताधिकं रणात्वेन उद्देश्येण स्यात्त्वधिः अत्रापि पाठ इति। द्विगोलुगित्येण लुक्। संस्कृतमिति। भोजनादिरूपोपयोगफलान्नियो
संस्कारः न तु भूषणभोजनमेव उच्येति वसेः किपिसंप्रसारणोत्तरं यत्तेन तत्। दोष इति भाष्यकारी यमेतत्। अत्र वृत्तिः शरणां। संज्ञायामितीति तेन सावनाति।
रिक्तमासादिसुथोरेवानेन प्रत्यय इति बोध्यं। प्रज्ञादेरिति च व्यानुजावरेत्यादिपांचमिकवार्तिकेनापूर्वमिति भावः सास्यदे संबधित्वेन प्रदेयं मंत्रश्च प्रत्य
यार्थः प्रज्ञास्यार्थस्य देवत्ववृत्तिस्वभावबलभ्यां। तत्र संबधित्वेन बोधेपिविशेषरूपेणाबोध्यं दध्यादिपदप्रयोगः। पियेंद्रं दधीत्यादि इंद्रदेवतासंबधीति।
बोधः मंत्रस्तुत्येति अत्रार्थदेवताशब्दस्य रुद्धिः दिवरे चैव यैकर्मणो देवतातेन मितरौ देवतेतिसिद्धमिति देवात्तलुसूत्रे भाष्यात्। आग्नेय इति अग्नेदेव्येन
ब्रह्मणा त्यागाभावेति शंका दगिति। अग्नेरयं भक्त इत्यर्थ इति भावः विश्वेभ्यो देवोभ्यः स्वाहेति लिंगाद्यस्तस्यैव देवतात्वे पिवैश्वदेव्यामिष्टेत्यादौ तद्धित
वृत्तिविषये समसो विश्वदेव इति बहुव्रीहिश्च साधुरिति बोध्यं कशब्दे स्येति ब्रह्मरूढस्यैवात्र ग्रहणं एवं च कायानुब्रूहीत्येव प्रेषः कस्मा अनुब्रूहीति क
स्मै त्रीक्तमार्घ इत्याहुः परेतु किमप्यत्र तत्रेण निर्देशः शब्दपरत्वेपि किमः कादेशः क्षिय इत्यादावियङ्बता किं शब्दोपि प्रजापतिवाची अतएव कस्मैदे
वापहविषाविधेमेति श्रुती प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मा इति संगच्छते एवं च कस्मा इत्यपि प्रेष उक्तश्रुतिमूलकः शाखाभेदेन व्यवस्थितः विष्णुसहस्रनाम
सुचकोनैकः कः कः कियत्तत्पदमनुजममित्युक्तं न च संज्ञात्वादस्य सर्वनामत्वाभावे कथं स्मायादिः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधे आधुनिकसंज्ञाया एव ग्रहणा
त्तात्पर्यं विविधा देवानामिति सिद्धं तदुक्तं भाष्ये अथ यत्कायं हविः कथं तत् प्रेषः कर्तव्य इति। कत्यकारविप्रतिपत्त्या संशय इति कैयटः श्रुतिविप्रतिपा
त्या संशय इत्यन्ये। यदि तावत्सूत्रे किमः कादेशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यमथ न किमः कायानुब्रूहीति भवितव्यमिति। अत्रापि न किम इत्युक्तं तत्रेणोभय
तना संदेहवनेति पूर्वपक्षिणैव सूचितमिति सिद्धं तिनान किमप्युक्तं तदुत्तरमुभयथा कस्मा इति कशब्दस्यापि सर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वात्। गणपठेन प्रचार्यः सकलः

किंच गोपनीयमिति भाष्ये उक्तं तद्वयमप्येकदेश्युक्तिः सर्वोदिप्रकरणस्थभाष्यासंमतत्वादन्त्येस्मै भावाभाववत्त्वादेशस्यापि कथ्येत्यादावभावापत्तिरित्या-
हः परत्वादिति उक्तृष्टत्वादित्यर्थः तत्त्वं चेकारविधानसामर्थ्येन बलवत्त्वं आपमित्यत्र तु परत्वादाधत्तिबोध्यं केचित्तु गौचडीति सूत्रेनाग्लोपि प्रतीतिरिति
पोवलीयानि उक्तं भाष्ये तच्च सामान्यापेक्षामित्यत्रापि दृष्टेर्लोपो वलीयान् अतएव स्त्रीयुं साम्यामिति सूत्रे अत्र प्रत्ययो विधेयो नुगागमश्च कार्यो नूनस्तज्जम्
हणं च व्यर्थमिति शक्यदिलोपः स्यात् नवनुस्विधानसामर्थ्ये स्त्रीण्यं विधिं प्रतीतिन्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तदभावेपि योस्ते दोषदत्तुं त्वद्वीत्यास्त्रीणो नून-
वदिलोपप्राप्तिरन्यथा दृष्ट्या वाचात्तदप्राप्तिरिति भाष्या संगतिः सस्यैव। ममतु न सा। दृष्टेर्लोपस्य बलवत्त्वात्। आयमिति तु पदार्थं प्रमाणसिद्धं तदावर्णाव्यत्ययेन सा-
धुलोके लसाधेव। अतएव किमः कायमिति भाष्ये क्तसंगच्छते अन्यथा तत्त्यक्षमस्येत्वे परत्वादाणो दांग स्ववसवत्वाच्च लोपसवर्णदीर्घावाधित्वात् तद्वीत्यादौ पूर्व-
स्वयणो देशे तदसिद्धिः स्यैव। ममतु दृष्टिं वाधित्वाय स्येतिलोपे पूर्वकारस्य दृष्टौ तत्सिद्धिः कादेशस्तत्र दुर्लभः विभक्तिपरत्वाभावात्। एतेन दारादीनां चिति-
सूत्रे परस्य दृष्टिर्नैतन्न दृष्टौ शौ न मां समित्यत्र दिलोपे एजागमो न प्राप्नोति। आनुपूर्व्यं हि मेतत्तत्र कृते एजागमे दिलोपः प्राप्नोति। प्रकृत्येकाजिति प्रकृ-
तिभावेन भवितव्यमिति भाष्यमुपादाय यत्कैपटेनोक्तमिष्टमेयः सुप्रकृतिभावः तथा च ज्ञो देव तां स्पृष्टः स्थालीपाकश्च त्रन भवति तस्मात्परिहारदिगेषा परत्वा-
दिलोपं बोधित्वा दृष्टिः। आप्रतिषिध्यत इति भवत्येजागमस्यत्र परिहार इति तदपास्त। भाष्यकारेण तु दुष्टपरिहारेण नानुवृत्तिपक्षो दुष्ट इत्येव बोध्य-
त। तेन न चोपसाभ्यामिति सूत्रस्य स्त्रीणो दोषाभावपरं भाष्यं केचित् इति सूत्रे लोपस्येकारविधानसामर्थ्येन वाराणां परभाष्यं च चित्यमेवेति यत्कैपटेनोक्तं।
तत्र चित्यमित्यादिकं संनियमिनेति अपोनन्ने स्वादेत्यादितु कादेशसिद्धिः अगदत्तपरिभाषया कृत्सर्वेति चोचेति च दीर्घा प्राप्ते दीर्घोच्चारणं वस्तुतस्तत्परिभाषायाः।
स्त्रीभावात्स्थायमेव तत् इत्यर्थे न यणासिद्धौ शिविधानं प्रतिपाद्यत्वात्। मरुत्वादिदं अग्नीषोमेन्द्रादयेः सोमेतीत्वं वास्तोष्यतो वाचस्पतिदिवस्पतिवत्तत्सु-
प्रकृत्येकतां त्यत्र बलप्रमाणदत्तुं कस्कादित्येत्वं। महाराजो वै अवगाः प्रोष्ठपदा नृर्वानां शाश्वि प्राप्ते वचनं सोमेन्द्र इति नन्वतरंगत्वाद्गुणोऽभयत आश्रया-
णो तादिवत्त्वाभावेन पूर्वपदात्परैर्द्रशब्दाभावेन निषेधो व्यर्थः किंच दृष्टिरप्यत्र न प्राप्नोति पूर्वोक्तेनैव कादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वे द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्या-
य्यं अत्रिहिकं मस्योदेशत्वमर्थं च दृष्टिर्न प्रसिद्धा यः पाठश्चिद्विदोऽप्यस्युत्तरपदस्यैव परमा

५०
मुं०

येनोत्तरपदत्वेपितस्याशङ्क्यत्वात्। एकस्यैकादेशेनयस्यनित्येनयस्येतिलोपेनोपपत्तिरिति नचपक्षद्विधावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्तिवर्तितत्संभ
वइतिवाच्यंउत्तरपदाद्यज्जनिमितकत्वाद्देहप्राप्तेस्तद्द्रव्यानतिदेशात्। एतेनैवमर्थोदत्यद्देहेवनिषेधइत्यपास्तंमरुदादिभिरिन्द्रस्यद्देहैवपूर्वतिन्या।
तइतिचेन्न। अनेनैवनिषेधेनपूर्वोत्तरपदमितिक्तकार्योपूर्वमेकादेशाभावज्ञायादित्यंतादिवत्सूत्रेविप्रतिषेधे — सूत्रेचभाष्येस्यष्टं। पूर्णमासादितियद्यपिपू
र्णमासश्चद्रस्तस्यमितिपौर्णमासीसिद्धातथापीदृशेणकार्यसम्बन्धत्वमेवंव्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकप्रयोगएवचाभ्युदयइतिभावःपितृव्येनित्यत्ययस्तिहेतिवहमु
मिर्विचोयमतिप्रतिभातयतिवर्ततेमातरिषिद्धेतिगौरादिषुस्मृतामस्यादिशब्दयागोसांप्रदायिकइतिभावःसकारपाठेति — प्रत्ययेष्वितिशेषःउदाहरणेषु
भाष्येष्वोक्तकरणोत्सकप्रयोजनांतरानभिधानमितिभावःदुग्धेइतिसप्तमीस्थानिनोधिकरणात्त्वविवक्षयेतिदुग्धस्यस्थानेएतेआदेशाइति। तदुचित्यंप्रत्यया
भवंतीतिभाष्येवाक्यं। तालान्निष्फलादितिनिष्फलबोधेकात्तिसशब्दादित्यर्थःप्रत्ययस्तुसार्थेयौवनमितिअनितिप्रकृतिभावःशत्रंतादितिप्रत्ययस्वसंगम
धोदातत्वादनुदात्तोदिरयंउर्णयुरियादिव्यावृत्तयेआहानुनासिकयोरितिलुप्रभृतिषुसोनुनासिकोनान्यत्र। यवोरित्यंतरेतरयोगंह्रस्वःउत्तरपदेसोत्रत्वाद्दलोपः। व्युत्प
त्त्यादिषुउकारोयनुनासिकएवादेशेनैवतदपहारसिद्धेरितिप्रकृतसूत्रेभाष्येस्त्वष्टं। अह्रस्वइतिवार्तिकंक्रतौवर्तमानाहन्शब्दस्यसमूहेस्वइत्यर्थः। एवंच
ह्रस्वसमूहेरूढोहो नशब्दःतत्फलितमाहाहर्गणोत्यादियञ्छावितियथासंख्यमत्रठगणावितिकेशादचित्तत्वेनठक्अश्वादणित्यर्थःवात्येतिदिग्भेदेन
बुद्धिकल्पितवातभेदाश्रयःसामूहिकःइतित्रययोगविभागोयथासंख्यार्थःविषयोःदेशग्रहणाद्विषयशब्देनग्रामसमुदायवाचोतिवृत्तिःविषयःसत्त्व
वान्निवाससूत्रमियमनतथेतितयोर्मदःदेशोत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायशक्यतयाप्रत्ययोपाधिकचिद्देशप्रयोगस्तुनानार्थत्वात्संवेहकारणाय। देवतस्यवि
षयइतिनेत्रत्यंतपरिशिलितइत्यर्थःभौरिकाद्येयथासंख्यमत्रसंग्रामेप्र। सोस्येतिएवंचप्रथमेवात्रसमर्थविभक्तिःप्रयोजनयोद्भूयइतिपंचमीतिर्दे।
शातद्वाचकस्यैवप्रकृतित्वंसंग्रामेइतिसप्तमीषष्ठ्यर्थेइतिनदस्येतिप्रत्ययार्थविशेषणं। संग्रामेइतिकिसंतोषःप्रयोजनमस्यभोजनस्यप्रयोजनेत्यादि
किं। सुसद्राप्रेशिकास्यसंग्रामस्यतदस्यां। प्रथमाताअहरणोयाधिकात्क्रीडारूपसप्तम्यंतार्थेणइत्यर्थःघनःसासेतिस्त्रीलिंगंक्रियावक्षसंगतिकार

राम
५०

इति तत्फलं शेषे नैयासादावद्विद्विः प्रत्ययेति । तस्य पातशब्देन व्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायेन सद्यते इति । सर्वत्र लौकिकविवक्षानुसरण्यते न यथा
 मिधानमेव साधुत्वं । तदधीशब्दपाठोऽध्ययनं तदर्थज्ञानं वेदनं । द्विस्तच्छब्दोपादानं स्पष्टार्थः । कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया तद्विधितार्थस्य क्रि
 यात्वाभावेऽप्युक्तिके द्वितीयां तात्पर्यविधानसामर्थ्यादेव द्वितीया । एवं तत्र भवइत्यादिविषये सप्तम्याद्यपि अधीते इत्यादीनां लौकिकप्रयोगे क्रियाप्र
 धानत्वेऽप्यत्र काः प्रधानतेत्यन्वयप्रपञ्चितं तत्प्रतियादकेति उभयोः सहाधिकारिणोत्तरसूत्राणामर्थद्वयेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अर्धतरीति तत्रापीत्यर्थः
 ग्रंथविशेषः । औक्थिकास्य प्रातिशाख्यम् । लक्षणाया । उक्थत्वारोयेण औक्थिकशब्दात्तु नानयोः प्रत्ययोनमिधानात् । नेष्यत इति ठको नमिधानमात्रे
 भाष्यसूत्रम् । इति । संहिता । इत्यादीति अनुसूयंथविशेषः । आनुसुकः । इति सूत्रमिति केकेण इति ह्रस्वः । सूत्रांतात्विती एतच्च के यदेस्यं साग्रहसूत्रिके समाहार
 इति । इति कश्चि तद्विगेतु तद्वितलुकस्यादत्त आह त्रिविधेति यदोत्तरपदादिति पदशब्दोत्तरपदकादित्यर्थः । शतषष्ठरिति ताभ्यां परोयः पथि नृशब्दस्तदंता
 दित्यर्थः । प्रोक्तादिति स्वस्तिवत्त्वत्तदधिकारस्य प्रत्ययपरः । प्रोक्तादिति वक्तव्येऽयं सौत्रो निर्देश इति भाष्ये स्पष्टं । इन एनपत्य इत्युक्तेऽप्यर्थवचनं गा
 थिविदथीति । एष्यति । एष्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते गोत्राद्युनीत्युक्तेऽत्रियगोत्रेति । अत्रियव्युत्तिनो गोत्रप्रत्ययानादित्यर्थः । आर्वेति । ऋषिप्रकृ
 तिकप्रत्ययो तदित्यर्थः । अत्र व्यतिब्राह्मणमात्रमेतत् । कर्ष्यस्येति वामरथः । कुर्वीदित्युक्ते वामरथ्यस्य कर्षवादि वत्त्वरवर्जमित्युक्तेर्जातस्य कर्षवा
 दिभ्यो गोत्रे इत्युक्तेन लुगिति भावः । ऋष्यमा एवेति ऋष्यणप्रकृतिकाणि जोरित्यर्थः । पणि नृशब्दात्तु न ऋष्यण किं तौत्सर्गिक एवापत्रह्यौत्सर्गिकस्ये
 त् । अत्र प्राप्तास्तत्रैव तद्वाधेनार्थः ऋष्यणप्रवृत्तेरिति भावः । इहं प्राचामनुरोधेन परेन वान्यस्मिन्निति सूत्रेऽत्रिशब्दादितश्चानि त्रि इति च कितत इति
 एष्यति । त्रियेति लुको भाष्ये उक्तेनेदवित्यन्तस्मादत्र प्रतियदोक्तपरिभाषाः । प्रवृत्तिरिति । पणि नृशब्दो योगिको न तुरुहः । लुग्विधौ ऋषिवाचकस्य रूढ
 विग्रहणं । तत्पदः । इहं च इति । तत्र विवक्षिते इजोपुनिलुगिति लुक् । इति सूत्रेति प्रत्ययलक्षणे नेजं तत्वादिति भावः । गोत्रे इति
 । यथा तत्रयारिभाषिकेऽप्युक्तस्यैव ग्रहणं तथा वक्ष्यते । स्वरे इति । असत्यणालुकि प्रत्ययस्वरेणांतेऽदात्तत्वं स्त्रियां प्रवृत्त्यादिति भावः । छंदो ब्राह्मणनिर्वाहः । छंदः

तः

पदेन गायत्र्यादि बंदो युतमिन्नाणामेव प्रहणमिति ब्राह्मणप्रहणं नुशपिते च बंदो सीतं बंदः यदस्य बाह्यलक्षणानित्यं मंत्रे इत्युत्तरसूत्रे मंत्रप्रहणतत्त्विनपुराणा
प्रोक्तेष्विति सूत्रविषयमभिचेकत्वे सूत्रे च तद्विषयतेष्यते इति भाष्ये स्पष्टं। अर्धमन्त्रभावे विषयशब्देन प्रोक्तप्रत्ययो तेभ्यः सुबुध्यतेः पूर्वमेवाध्येतप्रत्ययो नः का।
स्यपि न इत्यादौ उक्तं एव दत्ते चेति धार्त्रिकारं भेष्यवांतरमुपापदत्वमाश्रित्य न लोयोत्प्रेक्ष्य दित्यनुवृत्तं प्रथमावहुवचेनेन विपरिणाम्यते। तद्विषयाणीति तच्छा
स्त्रे भेदवेदिनर्थकप्रत्ययपरामर्शः। अर्द्धं मात्र परामर्शकं मन्त्रद्वयद्वयवत्कथमभीत इत्यस्या साधुतानापत्तिरिति दिक्। तदस्मिन् मत्वर्थापवादः। इति शब्दः प्रत्य
यान्तचेत्यसिद्धदेशनामतदेव यथास्यादित्यर्थः। नपदेलुबितितुत्यापसिद्धानुत्यत्यन्वाख्यानमेव तत्र प्रत्ययान्तस्वदेशनामत्वाभावेन प्रत्ययानुत्यतेः। नेन वि। इति देशे
इत्येष्वपि मेव ध्यते तेनेति कर्तृरित्तीया। अद्वयनिकटतत्र भवमिति समासः। त्रयोर्यो इति व्याख्यानादिति भवः। चातुरर्थी कत्वमिति। चतुर्णीं सूत्राणामर्थोश्चतुर
थोस्तत्र भवश्चातुरर्थी कर्तृश्च। औ रजा सुवास्त्वादभ्यः प्रागत्र धि क्रियते। यत्वं तेति। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वाच्चावर्त्येतु स्ववानिति स्मात् तथा चाहिमतमित्या
दायति प्रसंग इति भावे योणी। लुप्तपंचम्यतमेतत्। येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यात्मस्य विधावपि तदंतविधिः। यथा संस्थानुरोधात्कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः
। यथ इति। पक्षाद्यंतर्गणसूत्रं। विशेष्यानु रोधिलिङ्गवचने प्राप्ते आह लुपीति। प्रत्ययार्थेन नित्ये संबद्धार्थत्वाद्युक्तं प्रकृतिः। लुपिलुबंतार्थं प्रकृत्यर्थे इव व्यक्तिव
त्त्वेनेति संख्ये भवत इत्यर्थः। लिङ्गातिदेशफलं कदुबदर्या अद्वय भवो ग्रामः कदुबदरीति व्यक्तीत्यादिकिं। शिरीषाणामद्वय भवो ग्रामः शिरीष। वराणादि।
प्येष्वेति लुप्रतस्य वनं शिरीष वनमत्र वनस्य तित्वातिदेशे विभाषी धीति एतावत्पत्तिः। तदेतत्प्राणिनिः प्रत्याचष्टे। तदशिष्यमिति संज्ञानां लोकव्यवहाराणामे
व तत्र प्रमाणत्वं नृद्वयदेशे शास्त्राचार इत्यर्थः। यथा दारादिभिः शास्त्रीययुंस्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानंतथा लुबंतैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थं यत्सिङ्गसंख्या।
विशिष्टस्यैव धीर्थस्य भानमिति भावः एवं च लुबपि व्यर्थ इत्याह। लुब्यो गेति। यो भो वयवार्थस्तस्याप्रस्थानादप्रतीतेरित्यर्थः न ह्यगसंबन्धिनिवासत्वेनांगा इत्यादि
तो बोध इति भूवः प्रत्ययस्तीकारे बाधकमप्याह। योगप्रमाणो चेति। पंचालादौ योगस्यावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावेऽसन्नियसंबन्धाभावे पंचाला
दीनां जनपदप्रयोगेन स्यादित्यर्थः प्रसंगादयं दपि पूर्वोचार्यैरिभाषितं प्रत्याचष्टे। प्रधानेति यत्पूर्वोक्तं नार्थः पञ्चानोयमर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थं वित्येवं च तत्क।

राम
११

तः
१२

तस्योर्बु

नार्थो महिषानिति। अत्र प्रत्यये भाषाया मित्यनुनासिको नषकार सर्वणो ननासिको भावात्। अनुनासिके विधौ सर्वणो ग्रहणपक्षेणोसवणो ननासिक इत्यर्थः। शा दो दोपथः नडाद्यंत रिति। नडाद्यंत र्गता विल्वादयः कृतकुगागमा उच्चारणार्थो कारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टा व्याख्यानात्कांतगणपौठाभावाच्चेति भावः। अस्य किमिति। तेभ्यः परस्य ह्रस्वे वसंभव इति प्रश्नः सन्निधौ मेति ते षोडशतर्षा पाये उभयोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः। अस्य चेदमेव ज्ञापकं। अत्रैव पंचेन्द्राण्यो देवतास्य पंचेन्द्र इत्यादौ जीषो लुक्कानुको निवृत्तिः लुक् ग्रहणमिति ठे लोप इत्युक्तौ लोप इत्यनुवर्तमाने इत्यर्थः। लोपग्रहणानुरतावुप श्रिया इति वर्तते न वा तत्र आद्ये आहायमात्रस्येति। अत्येवादेः परस्य तीकारलोपापत्तिरिति बोध्यं। इति वातुरर्थिकाः अन्यार्थ इति विशिष्यतया भासमान इत्यर्थः। एवं चेहं तेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः ध्वनितं चेदंतस्येदमित्यपत्ये षोतिवार्तिकेन। लक्षणे वेत्यादि। शेषिका न्तुवर्थायादित्यस्य विषयः। लाभार्थमावश्यकमिदंतस्येदमित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणायाधिकारोप्यावश्यकः आज्ञा नमिति। अव्यपसाहचर्यात् ननु टावं तो दक्षिणाशब्द इति भावः। अतएव दाक्षिण्य इत्यत्र नपुं कत्वे केचिनुठक् ह्रस्वोश्चेति वार्तिकारंभेण भाष्यकृता सर्वनाम्न इतीत्यातदं प्रत्याख्यानेन चेष्टे रनित्यत्वादनव्ययस्य ग्रहणोपिन दोषः। अतएवानव्ययत्वे तयोतरेण रूपोतरे नेत्याहुः। शंकवको मनुष्य इति। मनुष्यतस्य योरिति वृजि धानात्परेण च तेन मनुष्येष्कगणोर्बोधां सिद्धेः तस्येष्कगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात्। अणग्रहण नर्थक्यं च कच्छादिभ्यो विधानादिति वार्तिकान्। अतस्तस्याठसमर्थनेनाभिनिवेशे व्यमिथ्यत्वावगतिरिति। अदूरमवश्येत्यर्थे सुवास्तादित्वादणो जनपदेलुपावर्णुः सिंधुनदपदांतत्वात् तत्प्राप्तेराह। ह्रस्वात्तादौ। अराण्याः। अणि हि दीप्यादिति भावः। वक्ष्यमाणं विनिसायं चिरमित्यादिना काकतीरमिति। काकतीरः प्रकृतिः काखतीरमिति पाठान्तरं संज्ञाभूतापा इति। सूत्रे पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः। उदीच्यग्रा। उदीच्यग्रा मात्किं मायुरः मध्यदेशग्रा मोयं। बह्वचं किं। ध्वं जीडी षंतस्तस्य ध्वजः। अतो दाता त्किं शाकरी धाने अपं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदातः प्रत्युदाहरणेष्वाणप्रत्ययः स्त्रीविशेषः प्रस्योत्तरपा। उदीच्यग्रामलक्षणा नोपवादः तस्यात्रानुवृत्तेः शास्त्रीयमिति सूत्रद्वयेपीत्यर्थः। यूनिलु मिति सूत्रभाष्यतथोक्त्वात् क एवादीनां गर्गाद्यंतर्गणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययसत्त्वात् अथोधिकारादत्रापितदेवेति भावः। अपवाद इति

राम
१२

अस्येति सञ्ज्ञिनोऽप्यपदेशाय अचामिति किं मृतदुभावेऽप्यस्यादिदृष्टिरित्यर्थोऽप्यपगवायादास्वस्याजगतायादा ३

प्रतिषेधश्चार्थः लिङ्गमिति। तेनीहालकिः पिता औहा लकायनः पुत्र इत्यत्रेज प्राचामिति भरतेभ्यो लुनकादृष्टिर्ये। अचामिति जातो सोऽत्र बहुवचनं। तेन श्लीयसिद्धिः व्यपदेशिवद्वा वातः श्रीयसिद्धिः आदिरिति किं सभासंनयनेभवः सभासंनयनः दृष्टिरिति किं यस्याचामादिर्हसित्यर्थः सामर्थ्ये त्स्यात्। एवं चरक्षितस्यायं श्रुति इत्यादावेव स्यात्तत्रौपगवीयादौ एङ् प्राचामिति विकल्पार्थे व्यवस्थितविभाषा चेप्यनेन शेषिके च वेदं। अप्रादेशत्वाच्चिदोऽदेवदत्तयोऽश्विषिकेऽपि नादेवदत्ती पदति। अत्र देवतो मनुष्यनामा काश्यादिगणे च प्रादेशचाचिदेवदत्तस्यैव ग्रहणमिति नात एङ्गिष्ठौ। अत एव अत्र देवदत्तोऽस्ति भाष्ये उदाहृतं वानामधेयस्या अत्र नामशब्देनाधुनिकसंकेतितमेव। अत एवैङ् प्राचादेश इति सार्थकं घटीयादितु गद्वादिनासाधितिके चित् अन्येतु रूढस्य बोधकशब्दत्वमेव नामत्वं पशुनामभ्यः कारनाम्रीतिवत्। एङ् प्राचामिति तु देशवृत्तेऽप्येदेडादेरेवेति नियमार्थं घटीपाद्यनेनैव साधित्याहुः उच्चारणार्थ इति विधेयघटकस्येति पितदतिरिक्तफलाभाव इत्यर्थः दृष्टोऽत्र। अत्रौदेश इति संवध्यत इत्याह

ब्रह्मदेवेति। विपरीतनियमस्तु नं व्याख्यानात्। धन्वमरुदेशः धन्वविशेषेति व्याख्यातत्वरूपपर्यायाणामग्रहणमवृद्धत्वाच्चेति भावः देशवाचिन इति। अत एव धनुर्वाचकधन्वशब्दस्य नग्रहणं। उत्तरेणेति। रोपधात्वादिति भावः ईकारेति व्याख्यानाद्दीर्घग्रहणमिति भावः जनपदनातदवधिरितिकर्मधारयस्तेन सजनपद एवावधित्वं च संविधानाज्जननदेशत्येव जनपदत्वेन सिद्धावपि उत्तररुत्नेनात्रिगर्तशब्दे परमपि गर्त्तिन्नरपदं बाधित्वा बुज्ज्वादाह त्रैगर्तक इति। सर्वक इति बाधे इति बहुवचनं तौ प्रजनपदे कालजरका इति। कालजरेषु भवादित्यर्थः कच्छाश्रिवा जनपदेत्यादि निवृत्तदेश इत्येव। केवलस्यापि कच्छस्य देशे कृत्यातदर्थं मुत्तरपदग्रहणं अन्यत्र सामर्थ्यादेव तदंतविधिः सिध्यति। दारुकच्छा कुंडाग्रिसिधुवक्त्रं बहुवर्त्ताः प्रकृतपः गर्तैति पाठे जनपदतदवध्यश्चेति सूत्रं। स्थभाष्यं विरूढः। नागरा ब्राह्मणा इति। कत्यादिषु माहिषतीसा हवर्थासं आशब्दस्यैव नगरस्य ग्रहणमतोऽत्र न ठकृत्। प्राच्यामनगराणां मिति सूत्रेनागरा इति भाष्योदाहरणादिति भावः। विभाषा कुरु। कुरोः कच्छादिपाठस्य मर्थ्यात्पक्षेऽपि सिद्धे पुगंधरा र्था विभाषा कुरुयुगंधरो जनपदो

त.

स. श्रे.
१. सु.
२.

नाभ्यामदृष्टदयोतिनित्यं प्राप्ते विकल्पः कोपधाद प्रस्थोत्तरेत्येनेन सिद्धे जनपदबुद्ध्यर्थमिति दं। तनु उदीच्य ग्रामलक्षणान् बाधनार्थं महिषिका महिष
कावाजनपदः बुजादेरिति मिंघोरोर्देशे ठञः। नियमार्थमिति। सात्वादेवेति विपरीतनियमस्तु नव्यास्यानात्। मुखेत्यादिव त्वारिगहाय तर्गण सूत्राणि। देव
कीयमिति। नूनमत्र देवानुग्रहे इति भाष्यात्। देवस्येदमित्यर्थे देवाद्यजमावित्यपीति कश्चित् स्वकीयमिति स्वार्थिककप्रत्ययांताच्छब्देत्येकाग्रकचरेश इति
न संबध्यते असंभवात्। आत्माणां कीय इति। कोपधत्वादात् प्राप्ताः। अयोमुखीयमिति वाहीकं ग्रामेभ्यश्चेति ऋजि गैप्राप्तौ ऋजि ठादेरिति। नगरांतेरोपधे
तो रिति बुजादिशब्दार्थः विभाषामनुष्ये अमनुष्यशब्दे त्र्यैगिको व्याख्यायात्। कृकणपरीं द्वारहाजे देशवाचीभारक्षेत्रशब्दः प्रकृतिविशेषां व्याख्यानात्। युष्मदस्मात् अ
त्र सूत्रत्रयेऽपि भयथा संख्यमस्वरितत्वात्। न चैक एव खेनेन विधीयते चेन तस्य सहायता बोध्यते। सूत्रप्रकरणाच्छेनेन तियथा संख्या प्राप्तिरेवेति वाच्यं
सहायताद्योतनेऽपि तस्या संबंधं तरसां सतया द्वितीयोपस्थितिं विना र्थोपर्यक्क्षानेन तत्प्राप्ते न चैवमपि प्रत्ययत्रयविधा कत्रतत्प्राप्तिरिति वाच्यं वि
कल्पार्थो नायक्षेः भावमात्रार्थत्वेऽपि अन्यभावा र्थकत्वाभावात्। प्रकृते च महाविभाषया वाक्यस्य सिद्धत्वाद न्यतरस्यां ग्रहणा बोधिततदभावेणेवेत्यस्य ल।
संस्कारस्वेलायां ज्ञानेऽपि विध्यर्थप्रमितिकाले त्रयाणामनुपस्थित्या तत्प्राप्तेरिति हिक्। चाद् इति विधेयसंनिहितचस्य विधेयसमुच्चायकतसिति भा
वो न स्मिन्। पूर्वसूत्रे साक्षात् निर्दिष्टत्वेन प्राधान्यात् स्वज एव तच्छब्देन परामर्श इत्याह। स्वजीति। एकवचने इतियोगिकषष्ठ्यर्थे च प्रथमाद्विचनमतस्य हे
कार्यवाचिनोरिति। प्रत्ययोत्तरा उत्तरपदे त्वत् पुत्र इत्याद्युदाहरणं। कालाद् अकालग्रहणेऽप्याकथं चिदपि कालबोधकानां ग्रहणं। तदस्य परिमाणं सं
ख्याया इति सूत्रेऽप्युक्तं। काले वर्तते ससकालशब्द इति भव्ये क्लेः रमणीयादिष्विति प्रसंगस्त्वनभिधानात् त्रैत्ययितत्रैवोक्तं। अतएव सायं प्रातिक इत्यत्र ठ
ञ् सिद्धः। अन्यथा स्वागसमुदायस्य स्वागवाचकत्वाभावात् कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावाद् भृञ् स्यात्। मम तु यथा कथंचित् काल बोधकत्वमा
ह्येवासायं प्रातिकः यौनः पुनिक इत्यत्र तदंतत्वेन स्थानिवत्वेन वाच्यत्वेऽप्यनभिधानात्। ह्युत्प्लौ न भवतः नस्तद्वित इति सूत्रे भाष्ये तथा प्रयोगात्। इति
याचदिति। न च नक्षत्राणोः ह्युत्प्लौश्च विप्रतिषेधपरस्य तत्प्राप्तेः संगतिः तावत्पर्यं तं कालाधिकारे हि परत्वेन न बाधकं तत्र अपवादतयोह

पुनस्तानामशादीनां दुर्वलेन केन संप्रधारणायोगः तदधिकाराभावे हितदपवादत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यं तेषां च बाधकं अत्र पवादत्वेऽपि परस्परपारहारणम्
 पारितार्थ्यपूर्वकं युगपदसंभवस्यैव संप्रधारणा बीजत्वेनादोषात् । आदेशः । अत्र शब्दप्रज्ञाश्रद्धेति सप्तम्यर्थेणोपि त्र्यकर्मविशेषरूपेण च शादीनां च । अत्र
 रस्यद्विरिति नानुवर्तते इति कस्येत्सूत्रे निरूपितं इह तदादिग्रहणमपि एवं च स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः स्वशब्दादेतयोरेवेति तेन सार्थिकाः
 स्वाभाविकं सासन्नमिति सिद्धमिति ह्यस्मीनां चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं । तत्र स्वाध्याये सर्वेभ्यो यणभ्यः पूर्वैर्नैव । अत्रामादेरित्यनुवर्त्य तदनंतरयोर्भ्यः पूर्वैर्नैव वि
 ति व्याख्यानात् । संधिवेला । अणग्रहणं यौगो मास्माच्छ्रं बाधितुं वचनं तु यथा प्राप्तं । अत्राधनेन च रितार्थे संधिवेलादिगणोऽश्वतो वेति पाठा
 श्चाश्वतिकुशाश्वतो सिद्धाविति ननु हित इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः तत्राद्येकादेशाभावविलोपाभावो येषां च विरोधः शास्वतिक इति निपातनात् शाश्वते ।
 चास्मादेव निपातनादव्ययानां भवमात्रे इत्यस्यानित्यत्वादि लोपाभावो त एवारातीयः सिद्धः तैषमिति तिष्ययुक्ते काले म कमित्यर्थः प्रादृषानहि हतीति प्रशब्दस्य
 दीर्घः । ऋत्वस्योपवादः । सर्वत्राणच । छंदस्येत्यनित्यत्वेव सिद्धे सर्वत्रग्रहणं स्पष्टार्थं तु वः प्रागिति । अन्यथांतरंगत्वात्तु टिअंगात्परस्येत्यर्थे निर्दिश्यमानशु
 शब्दस्य ततः परत्वाभावाच्च दागमादिति न्यायेनेतद्विशिष्टस्य ग्रहणोपि तस्या निर्दिश्यमानत्वाच्चादेशप्राप्तिरिति भावः । वस्तुतोऽङ्गसंज्ञानिमित्तस्योरित्यर्थः । य
 दागमादिति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणोपि निर्दिश्यमानपरिभाषया योरेवादेश इति न दोषः अत्रार्थे एव सानिदेशोऽसिं गमिति बोध्यं सायंत नमित्यादि सायं
 चिरयोर्मतित्वं निपातनादिति भाष्ये स्पष्टं सायमित्यव्ययेषु षठितादव्यपत्वे नैव प्रत्ययसिद्धौ सायं ग्रहणं साव्यप्रत्याख्यातं घञेतसायशब्दस्तु सायाह सा
 यतरशब्दयोः साये इति सप्तम्यन्ते कालपरः साधु नीत्यन्तेत्यनभिधानात्ततः षष्ठितिन द्वावः सायं न ड न ग्नित्यादित्वसाध्वेव । अतएव यथान्यासे काला
 धिकाराबाधः ननु चिरमित्यस्य व्ययेषु पाठात् इह, णमपि व्यर्थं विरशब्दोऽत्र प्रत्ययेनैव बाधसिद्धेः न चाव्यपत्वं प्रयुक्तं व्युत्पन्नो रनित्यत्वज्ञा
 पमार्थं ततः तेन साय प्रातिकादिसिद्धिरिति वाच्यं । सायग्रहणास्यापितत्वं संभवादिति चेत्सत्यमव्ययेषु तस्याप्रामाणिकत्वात् । परुत् । पूर्ववत्सरेपरारि
 पूर्वतरो संज्ञायां श । प्रकृतिप्रत्ययसंमुख्येन चेत्संज्ञागम्यत इत्यर्थः । नेह शब्दस्य । उत्तरपदस्य । अधिकारोपामिति । अतएवोत्तरपदद्वौ सर्वे च ।
 ६ एवं शेषवस्तुकेषु गसंज्ञानिमित्तं सति व्याख्यानात् पूर्वतुदप्यपि न दोषः ६

तिस्रविधायके उत्तरपदाधिकारविहित इति ग्रहः सिध्यति। पूर्वकार्षिके वर्षाणां पूर्व इत्येकदेशि समासः। आदिहृदि सुन उत्तरपदहृदे सप्तपदादत्वात्। अतए
 व हृदगेति सूत्रे पूर्वपदस्येति चरितार्थे सत्यपि संभवे वाचात्। पूर्वोस्ति। तद्धितार्थेति समासः। ऋतो रिति। ऋतुवाचका हृदि निमित्तप्रत्ययविधौ तदतविधिर्वक्त
 व्योऽवपववाचकानां पूर्वपदत्वे इत्यर्थः। पूर्वत्र उदाहरणे। तेन तत्र पूर्वार्थं व्यस्य क् सर्वत्राण्येति वगणो सिद्धे। इत्यु। प्रत्ययहरणे। तेन तत्र कालाहमेव। हृदि मदि
 त्वात् पूर्वपदत्वे इह प्राप्ते एणो नावाचनिक एवायं तदंतविधिः जनपदेति। तदधिकारे हृद्वा दपोत्यनेनेत्यर्थः। सुसर्वा र्थेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानंतरे प्रत्यये
 विधीयमाने तदंतविधिर्पदि सुप्रभृतिभ्यः परः संभवतीत्यर्थः। अयमपि वाचनिक एव। पूर्वपदत्वे इति। अत्र पूर्वशब्दे देशवाची। कालवाचीत्यपि कश्चित्
 दिक् शब्दपदेन च दिग्वाचक शब्दस्यैव ग्रहणमतो तत्र तदंतविधिविषयभावान्ननु। शब्दग्रहणं तु स्थलार्थमेव। पूर्वमद्रे मद्रेभ्यो जित्यत्र हृदिविधायके
 प्रतिपदोक्तत्वाच्च नपदत्वध्यायेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तत्रैव तज्ज्ञापितो यं तदंतविधिरित्युक्तं। अमद्राणामित्यस्यैव यथोपपत्तेः। उत्तरार्थ इति। प्राचां ग्रामे
 त्युक्तरसूत्रे दिश एव संबंधो यथास्थदित्यर्थमित्यर्थः। सुसर्वा र्थेति देशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्यपर्युक्तसः संभाव्येतेति इत्यर्थोपि
 स इत्यन्ये प्राचां ग्रामां प्राचामिति देशनिर्देशः। यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि नगराणामित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्यंगविशेषणमित्यर्थमुभय
 पूर्वेषु कामशम्यादिः समुदायो ग्रामनामधेयं पूर्वपाठलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमाहेति हृत्तिः। भाष्ये तु ग्रामत्वादेव सिद्धेन गरग्रहणं प्रत्यास्थाने पूर्व
 पुक्कमशम्यादौ पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्येवेति तदशयः। तदत्र मूलेपि ध्वनितं तदाह। दिश इत्यादिना पूर्वेषु कामशमरेण प्र
 कृतेः संज्ञात्वादि स्य पूर्वपदादिति चो न। पूर्वपाठलीति। पाठलिपुत्रशब्दस्तदवयववर्तत इति समानाधिकरणसमासः। अभावात्स्यायावा। प्रक्षेपसंघिविलास
 सूत्रे दीर्घपाठ इत्यत्र सूत्रे मावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टं। नक्षत्रवाचिभ्य इति। नक्षत्रयुक्तवंद्रवाचिभ्य इत्यर्थः। लुक्। अत्र प्रश्नात्कमिहोपसर्जनं
 नक्षत्राणि यमसंभवात्। चित्रेति। लुक् इति लुकिजातार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनश्चापि। पिप्येत्यादेरिति। अन्यथारेवती हि हिमनेर्न इति गीरादि
 विधौ नक्षत्रवाचित्वाभावेन सनस्यादिति भावः। वनाविति विधानसमर्थ्यं नानपोर्लुक्। स्त्रियामित्येवेति। फलुनी अवाठेति भाष्यादाहरणात्। अ

स्त्रीयामपीति। आविष्टीयदस्यादिभाष्योदाहरणतः। अत्रचित्रारेवतीत्यादिलुग्वचनंभाष्येनसूत्रेभ्योवहुलमित्याश्रित्यप्रत्याख्यातं। स्थानांमनोसूत्रेसमाहारहंदहप
र्वपदकसमाहारहंदहः। तेनस्त्रीलिंगयोगोशालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणं। विभाष्येति। अस्ययद्यपीत्यादिसुधाष्येकदेशविकृतन्यायेननवाधिलुगितिशेषः। एते
नकृतनपुंसकहस्त्वानामेवहंदहः। गोशालाखरशालयोस्तुलिंगिविशिष्टपरिभाषयासिद्धमितिहरदत्तैकमयासं। कृतहस्त्वस्यलिंगप्रत्ययवशिष्टासंभवात्।
प्रतिप्रसूतइति। कालादुन्नानिवर्जितं। औत्सर्गिकेणपुनःसंधिवेलादिसूत्रेणभ्यनुज्ञातइत्यर्थः। कालात्साधुपुष्यदिनि। पुष्यविकसनइतिदेवादिकाच्छत
रिरूपं। तत्रभवइति। यावत्कालादिति। उच्यंतेतइति। सूत्रेभूतकलोऽविवक्षितइतिभावः। आश्वयुजी अश्विनीयुक्तापोर्णमासी। कलाप्य। तत्रेत्येतत्सहि
तदेयमृणइत्यर्थान्वयायकालादित्यनुवृत्तस्यसंवंधायचकलाप्यादयः। कालेलाक्षणिकादित्यात्रयस्मिन्कालेइति। फलमिति। अश्वत्यल्पस्यादित्वेनते
नफलेविहितस्यविधानसामर्थ्याल्लुगभावेपिउपचारादितिनिभावः। एतद्वतिविषयश्चायमुपचारः। ग्रीष्मावरसमादिनि। समाहारहंदहः। आवरसमक
मिति। आगामिवर्षाणमाघेवर्षेदेयमित्यर्थः। अवरशब्दस्यादिकृशब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्रकर्मधारयः। तदस्याप्रथमांतात्सोढोपाधिकान्वष्टव्येणदयः
क्रियाकारकभावमूलकसंवंधस्यैवविवक्षणेदस्येतिषष्ठी। सोढमभ्यसं। कालस्यसूत्रेणसहनायोगात्तत्सहचरितक्रियायांलक्षणेत्याहनिशासहचरीत
मिति। तत्रभवः। भवनमत्रसत्ता। प्रावानगदिशीयनगरवाचियन्नगरांतमेतत्रेत्यर्थः। जंतलचेनु। उन्नंउन्नं। पदंविभाषितंविभाषितरुद्धिकमित्यर्थः। परिमुखमि
तिवर्जनार्थेपपरीतिसमासः। एषांयचानामिति। आदेशोविशेषणंतत्फलमालमाह। देविकाकूलइति। देविकेतुनात्वंदेविकादेर्दध्यप्राप्तेः॥
अत्ररुद्धिपदानुवृत्त्याच्चेदिसंज्ञककारविधानादाविकीभाषेदस्यादौपुंवत्वनिषेधसिद्धिरित्युक्तं। कवेःपाकेयत्तोत्ययत्तः। वैश्वदेवहोमप्रावानवयसः। आग्रयणांअ
नंतोराज्ञार्थइति। रुद्धेपदप्रकारिस्वरूपमध्योदात्तवाजयेयाद्यर्थइत्यर्थः। तदर्थमावश्यकमिदमंतोदात्तपाकयज्ञादावपिपरत्वात्प्रवर्ततेइत्यभिमानः। य
ज्ञार्थमंत्रब्राह्मणकल्पेधुलाक्षणिकत्वेनव्याख्यातव्यनामत्वंबोध्यं। अध्यायेषेवेति। एवकारः। स्पष्टार्थः। ततएवमिति। पौरोडाशिकंकांडमिवितुरोडाशमधि
कृत्यकृतं। पौरोडाशंतदेवपौरोडाशिकमिति। विनयादित्वावृत्तिसाधु। काकणिककणपर्णादिनिर्कः। प्राप्तः। तैर्थइतिधुमारित्वाहुज्जासः। अदेश्वावित्वेत्वा।

त.
न.श.
श.सु.
१५

यस्यानठकप्राप्तः। अणग्रहणं तदपानादुत्सादेर्यथाविहिताजं बाधित्वाणर्थः। अन्यथायस्यानठकं बाधित्वा स एव स्यात्। गोत्रादं। तत आगत इत्यर्थः। आशौचमिति
अशुचेरागतं मित्यर्थ इत्यभिमानः। अशुचौ भवमिति वा। आशौचज्ञादयोप्येवं। अनेनैव ब्राह्मणादित्वात्प्यनेनैव सर्वे भावार्थकप्रत्ययांता एवेति तन्मते त्रैतस्य जले
खोलेखकप्रमादात्। प्रभवति प्रभवः। प्रथमप्रकाशो नोत्पत्तिः। जाताद्देवेन निर्देशात्। विदूरा। वालवायपुण्ये विदूरशब्द एव वृत्तिविषयः। शार्ङ्गकमिति जीवनिभ्य
र्थः। शरीरशब्दान्तम्येदमित्यर्थः। सौमद्रोयायात इत्यप्यस्यादाहरणं। निपातनादिति। सभापजेभिस्तत्रैः। मनुष्यशब्दो रूढपारंशः। पिशाचादीनाहेत्यु
क्तं रिति भावः। सोस्यनि। निवास इत्यधिकरणे घञ्। अस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। सुघ्रातिन्निवाससंबन्धीत्यर्थः। सुघ्राधिकरणकवास्तकैर्न
फलति। आयुधजी। क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी। आयुधजीविनोभिधातुमित्यर्थः। पर्वते इति प्रकृतेर्विशेषणं। पर्वतादिति सूत्रे पाठान्तरं। पर्वते इति किं।
सांकाश्याका आयुधजीविनः। योपधत्वाद्घञ्। तृतीयसला। शलेति तालव्यपाठो हसौ। अचिताद। अत्र स्वरूपग्रहणं। अदेशकालादित्यस्यैव यथोपपत्तेः
गोत्रेति। लौकिकमिह गोत्रं। हृद्वाङ्मिति। औपगव इत्यादौ। आस्याग्रहणात्। सत्रियः शूर इत्यादौ शूरशब्दान्न। पाणिन इति। अस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धत्व
रूपे। लौकिकगोत्रत्वाभावादिवसिर्देवहलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्य सत्रियं शेषो रवीभ्य इति वा तत्जनपदिनामिति। स्वस्वामिसंबन्धे मत्वर्थीयं दर्शय
ति। स्वामिवाचिनामिति सर्वशब्दार्थमाह। प्रकृतिश्चेति तत्फलं तु मद्राणां राजामाद्राः। जागधेत्यणसंभक्तिरस्येत्यर्थे बद्रकसिद्धिः। अतिदेशान्मद्रशब्दत्वे
न मद्रहज्योः कन्। अगाजनपद इति। दृष्टान्तार्थे। अहृद्वादपीति कुञ्ज। पंचाला ब्राह्मणा इति। अभेदोपचारोत्रबोध्यः। पौरव इति। पुरुः पुरुर्वानजनपदः।
वहुवचने इति किं। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपिशब्दभेदेति देशार्थे वत्करणं। योयज्जनपदवाची तत्सज्जनपदप्रत्ययो यथासंज्जनपदान्तरप्र
त्ययो माभूदिति हरदत्तः। तित्तिरिवोद्धत आरभ्यवक्ष्यमाणाः प्रत्ययोस्तेनैकदिगित्येतत्पर्यंतं छंदसिवाच्ये इष्यंते। शो नकादिभ्यश्छंदसीत्यतश्छंदोऽग्रह
णस्य पूर्वमपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्ते श्वतसह। छंदो ब्राह्मेति। तेन तित्तिरिप्रोक्तः। श्लोक इत्यत्र न तित्तिर्यादिभ्यश्छणव सच छंदस्येति नियमद्वयाश्रय
ण्प्रदणप्यत्र न छंदः शब्देन कल्पसूत्राण्यपि। तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञयाधिकार्थावगतेः। काश्यपको। आभ्याकल्पेपिनद्विषयतेत्यति कलापिवै। हरिदु

राम
१५

द्वितीयानवग्रहविकल्पाकमुल्लेखभाषितीत्यस्यासायनकठकलापिनः कलाप्यनेवासिनाः

अथ जीववृत्तपञ्चत्वारः कलाप्यतेवासिन्वैशंपायनशिष्यत्वादवसिद्धतद्वहणाद्विषयशिष्याणानग्रहणायाज्ञवल्का नीतिः कपवादिभ्यस्त्यण्। ने-
हि पाणिन्यपेक्षया धुनिका इत्यभिमानः भाष्ये तु शाठ्यायनादितुल्यकालत्वाद्याद्यवत्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयता च नेति वचनमेवार्थः। शौनकादि-
भ्यः छंदसि। छंदस्यभिधेपेसभ्योणिमिः। छंदसि किं। शौ नकीया शिक्षा-असवेदमात्रविषयत्वमित्युक्तिर्भोत्याः। कलापीति सूत्रस्य भोष्यविशेषोऽप्यु-
लापितो वचनसामर्थ्यादप्यसिद्धौ पुनरप्यग्रहणमन्यतोपिविधानार्थः। तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरीरुतिरित्यादौ वादिकं न। भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसंपादकं
सूत्रं। यथानदसूत्रे नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिरेवेतज्ज्ञा-
ने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मसमादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः। वेदांतान् विधिवत्श्रुत्वा संन्यसेद नृणो द्विज इति मनूक्तेः। सखाश्रमेर्विजिज्ञास्यः समसौरे-
वमेव तु। द्रष्टव्यस्त्वयमेतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरितियाज्ञवल्कोक्तेश्च विविदिषावाक्येपितपश्चादीर्णकरणा नोऽश्रुतो गुणभूतेपि अश्रुतमपानभूते
वेदने एवान्वयः। कारकाणां तदुक्त्या काष्ठैः पाचक इत्यादौ गुणभूतक्रियायामप्यन्वयदर्शनात्॥ यद्वा ग्रामग्रामायवाजिगमिषतीत्यादौ गमेर्ग्रामः कर्म इष-
स्तु उभयमिति मन्त्रभाष्योक्त्या वेदने इत्याद्याचोभयत्रापि करणत्वमिति नतदिशेधः। वस्तुत इत्याद्यावस्तुसौंदर्यबलेनैव सिद्धा तत्र करणापेक्षानास्त्येव
॥ एतरेपत्रास्त्यपि। यस्य गृहपत्याहवनीया वं तरेणानोरथोवाश्वावा प्रतिपद्येत कातत्र प्रायश्चित्तिरिति नैतन्मनेसि कुर्यादित्यादौ गतमन्यस्य हिते भवती
तितच्चेन्मनसिकुर्वीत गार्हपत्याहवि छिन्नामुदकधारां हस्तेन तु तन्वन्निति आत्मन्यस्य हिते इत्यस्य मस्यैव ते कल्पिता इति पश्येदित्यर्थः। संन्यस्य श्रव-
णं कुर्यादित्यस्य संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यर्थः। एतेन भिक्षुमात्राध्येयत्वाद्भिक्षुसूत्रत्वमस्येत्युक्तं। भिक्षव इति भिक्षुत्वयोग्यस्येत्यर्थः। णिनिर्मंडकनु-
त्यानुवर्तने। पाराशर्योक्त्या सः। अन्नयामपितद्विषयतेष्यते। तेनैकातेनेति सहयोगतृतीयातेन सहैकदिग्रूपाधिके रणस्यमित्यर्थः। सौदामनीति। अग्नि-
निप्रकृतिभावः। तसंतनुस्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानतृतीयाथै प्रधानमिति कृत्स्नेन तसूत्रे कै यटः। स्वसदीतितत्प्रकरणपठिततद्विपरिगणनेपा-
रादित्यर्थः। कुलालादिभ्योऽदमग्रं यपि। शुद्राभ्रापादपाछापवादः। केचित्तु पदपेत्त्यद्वं पठन्ति। तस्येद। अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामा-

त.
ल.श.
शे.सु.
१६

न्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति। अत्र प्रत्ययत्वप्रत्यक्षत्वे विवक्षिते तेन प्रकृत्यर्थसंबन्धिमात्ररूपेणैव नेन प्रत्ययविधानं अपत्यादीनां न केनापि रूपगोदमर्थतत्त्वोपत्ताभावात्। भवेति। यच्च भवमिति सूत्रानंतरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः। तेनाकडारस्यत्वात्पदत्वबाधसिद्धिः। अग्रिमिधेति। अत्र भावितव्यम्। योत्रधिः सोऽप्याग्निप्रवृत्तिः। अस्माद्धरणेयं न एव एतेनोत्तरेणाग्निधौ यधिष्यमिति व्याख्याता पत्रपूर्वा। मन्त्रेत्यर्थग्रहणं। एवमुत्तरत्रापि तदाह श्वरथस्येति। इदमपि रथाग एव वा इति सूत्रेण निर्देशो यमन्त्रेव। दंष्ट्रद्वयैरेदेवासुरेति वार्तिकपाठः। दंष्ट्रे इति सूत्रे स्वकप्रमादः तथा पाठे मैथुनिर्देशाभिव्याप्तिः। भाष्यः। अत्र सूत्रे वेर इत्येव पाठश्च। दंष्ट्रे इत्येतद्विशिष्टं तु शिशुक्रंदेति सूत्रे भाष्ये पठ्यते। देवासुरं राक्षसं सुरमिमुदाह्रियते च देवासुराद्यधिकृत्य कृतमास्यानमित्यर्थः। गोत्रच गोत्रमिह लौकिकं। शौद्रकमालवकमिति गोत्रत्वारोपात्ता धुइदं खंडिकादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। धर्मा म्नायेति। आम्नायः संप्रदायः शास्त्रमित्यन्ये। संधाका संधादय इदमर्थविशेषणानि गोत्रग्रहणानुवृत्ते रजादीनामत्र गोत्रप्रत्ययार्थग्रहणं। अत्र च लौकिकमेव गोत्रं ऋष्यपत्यरूपं। वुजोपवादायं परंपरेति। यथागवादिनिष्ठचिह्नं गोह्यरास्वामिना संबद्धं। साक्षादिति। यथाविधानां स्थूणा। अण्वेके इति अणसंबद्धसंधादीनामनुवृत्तेरिति भावः। पक्षे इति। गोत्रचरणाहुनित्यस्योत्तरत्रानुवृत्त्या वा कर्मभेदेन व्यास्यानसामर्थ्याच्चरणात् धर्मा म्नाययोरित्युक्तावपि संधादिषु तप्राप्तिरिति भावः। अन्येतु पक्षे बहुमिच्छंति। लक्षणे क्लीबतेति। उत्सर्गोऽयं लक्षणे वैदी स्थूणेति भाष्यप्रयोगात्। नदंडमा। दंडमाणवेत्यादि प्रत्ययार्थविशेषणं दाहा इति। दाक्षिणा मिमे इत्यर्थः। गोत्रेति वुजो निषेधः। ऐवतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययां ता इत्याशयेनाह वुजोपवाद इति। निपातनादिति। अन्यथेऽस्यात्। हस्तिपदे हस्तिन इव पादौ यस्येत्यर्थकहस्तिपादशब्दादपत्येण्यद्वा के निपातनात्। यस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदित्यस्याप्राप्तेः। अथर्वणा प्रोक्तमधीयानमाथर्वणिकः। ततो णिड्। कस्य लोपेनिति प्रकृतिभावे आथर्वणः इति शेषिकाः॥ ॥ आश्रम इति। एवं चर्मणो विकारः। कोशश्चर्मः। चर्मणः कोश इत्युपसंख्यानदिलोपः। अत्र यथेव च। अयमधिकारः चादिकार इति तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्यया प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्यो र्थद्वयेभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यं। मयूरोलघुचिंत इति मध्योदात्तः। र्विणादिभ्यो अत्र गणो कोपधपाठो मयट्वाधनार्थः। अणग्रहणं तु डीषंतपादलीशब्दादनटा नादिलक्षणाप्रोवाधकमयट्वाधेनाणर्थे। एभ्यो यथा

गुम
१६

विहितमित्युच्यमानेनैव स्यात् अत्रोपवाद इति। उवर्णोतत्वादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः देवदारुमिति देवदारुः। पीतद्वयत्वादाद्युदाहृतः। दाधित्थं मिति दाध
तिष्ठतीति सुपि स्थइतिक उपपद समासेषु बोद्धव्यं दत्तास्त्वस्य तः। रुद्रतरपदप्रकृतिस्वरैणातोदात्तयोः पलाशादि। स्वदिरोत्रपूर्वेति शम्भाः पुनत्रा
दित्प्रत्ययभित्तश्चतस्रस्तथादिति सूत्रभाष्ये विकारविकारेपितद्विकारत्वमाशेष्यतत्त्वं प्रत्याख्यातं। अस्यचित्ते हितव्यं तास्यास्य चित्त्वात् न्यासात् यन्मे
त्वजंतत्वादी बिति फलभेदः स्यात्। उष्ट्रावयव औष्ट्रकंचर्म। उष्ट्रात्तु वृक्षं सीयस्य विकारः कांस्यंकं सीयपरशव्ययोरित्यनुसंगो विकारौष्ट्रका
पानत्। कांस्यास्थालीत्यादौ सूत्रार्थे भेष्यजादिपाठाद्वा बेवेति न फलभेदः आश्रमनमिति आश्रमनोवयवरूपमित्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात्। अधि
कारादेवार्थलाभे सिद्धे एतयोरिति वचनं पुनर्विधानबोधनद्वारापवादविषयेपि पक्षे मय उच्येतेन वैस्ववैस्त्वमयमिति सिद्धं। मुद्रो घृतादित्वादेतोदा
तः कपासी जीघंतत्वात् नित्यं वृद्धं। इह मयडिति भाषायामित्यादि चानुवर्तते। आरंभसमर्थो देवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि नित्यं।
विधानार्थमित्याशयेनाहैकान्त इति। शरादिषु मृच्छब्दपाठस्त्वस्या नित्यत्वबोधनार्थः। वेदे मोषुवरूणमृन्मयं गृहमित्यादिषु प्राचुर्ये एव मयट्। गोश्वगोभु
क्ताहारविकारे मोविकारत्वमाशेष्यप्रकरणाबाधोत्रेति बोध्यं। पुरोडाशपुरोअशूरूपे विकारे इत्यर्थः यावके विकाराणां ताद्यावादिभ्य इति स्वार्येकन
तालादिभ्यो। अणग्रहणं बाधकबाधनार्थेनेन विकाराद्यथा जंतं तालादिगणपठिते वाहिणशब्दे नित्यं वृद्धेति मयट्ना। तत्प्राप्तुजितश्चतस्रस्तथादि
त्यत्रोवाधेन चरित्वा र्थः। तपकीयशब्देनुदात्तादिः शुक्रवको प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदाहृतौ वैस्त्वमयमिति। तस्यावयव इत्यर्थः। विकारे त्वस्माद
नभिधानामयट्नेति भाष्ये निबध्नवत्या। अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं व्याख्यानात्मकं संख्याया अपि ग्रहणं अतस्त्वाहादि सूत्रे न सूत्रे सं
ख्याया इति वक्तव्यमित्युक्तं नैकि के समासेनिष्कादिभ्य इति ठकाशतिकेशताच्चठन्यतौ अणजाविमिउमेति ठणथान्यानामित्याद्युदात्तमृणे त्यतोदा
नमितिभावः। ऐणे प्राण्यत्र। गोपय। गोग्रहणमेकाचोनित्यमिति मयट्बाधनार्थे द्वयशब्दे युगे र्दयते इत्यर्थे चोयदिति यत्प्रत्ययो तोमुणाश्रयो भवेव
लुनिवमानेव मानं प्रस्थादि। आमलकमिति मयटोलुकिलुतद्धितेति डीबोलुकुलुका लुप्तत्वात्स्यानिनत्वाभावेन नयस्येति लोपः न्यग्रोधस्य च केवलस्येति। किं। न्यग्रोधमूलः शालयः फल

त-
ल-श-
शे-मु-
१७

मित्यर्थः। लुपइतिशेषः॥ ब्रीहिमुज्जोवित्वादी। पाटलिशब्दश्चतत्र। पुष्पाणीति। भाष्ये मूलानीतिपाठः। शास्त्रस्य हृदत्वेपि वृत्तिप्रामाण्यात्प्रकाशित्वं वित्वा
दित्वं वा बोध्यं। कंसीयप। अत्रयथासंख्यलुक्शब्देन विधानान्नप्रकृतेर्लोपः। प्रातिपदिकादित्वाधिकाराच्चनोणादिकयोः। प्रातिपदिकात्स्योर्लुगित्या-
र्थोत्। तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च। यन्नोस्तुनलुक्। विधानसामर्थ्यात्। एककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवाच्च। वाक्यभेदे मानाभावात्तच्च। कंसीयप-
शब्दोपपत्तिरितिषष्ठीनिर्देशश्च। तदाहृदयतोरिति। इतिप्राग्दीव्यतीयाः॥ ॥ मृशहेतीति। आहोप्रभृतादिभ्यश्चिवातिकारभसामर्थ्या-
न्माशब्देति समुदायादयंप्रत्ययः। तस्यच द्वितीयांतत्वासंभवात्कर्ममात्रंपरामृश्यते। तत्रपदसमुदायार्थे इतिनापरा मृश्यमानः स्युटतयावचनक्रिया-
यां कर्मभवतीत्याशयेनाह। माशब्दकार्षीरित्य आहेति। हतीधात्वर्थोतर्भूतइतिबोध्यं। माशब्देतिचिन्मिभक्तिकादयंप्रत्ययः। माशब्दः कारीतिपाठेनक्रि-
यतामित्यर्थः। स्वागता-नकर्मत्यतो ननुवर्तते। स्वपताविति। स्वशब्दस्यद्वारा किंवादिचः प्राप्तिः। वस्तुतोत्रस्यपामेव्यर्थः। स्वशब्ददेशेत्सप्राप्तमस्वाध्याय-
योरेवेतिनियमेनस्वाराज्यादविवात्राप्येवोप्राप्ते। आहोयुहतावित्यादौधात्वर्थनिर्देशइकस्मिन्पौ। तेनदीव्यति। तेनेतिकरणेवतीया। दीव्यत्यादौकर्तृरुक्ते-
स्तत्साहचर्योर्जितयोगेपिसेवा। अत्रतिङंतेलोकिप्रयोगेक्रियायाः प्राधान्येपिहृत्तोतद्विग्रहेहृत्तेचकर्तृप्राधान्यमित्युक्तं। संस्कृतांसतउत्कर्षाधानंसं-
स्कारः। पपिकीति। षित्वाऽऽषा इहपादः पचेतिगणसूत्रमनावे। इकेचरतोपद्वावोपसंख्यानात्। आदेरिति। इतिपरतोयत्किंचिन्निमित्तकचेचनातेन।
आभस्तेरिदंआभस्त्वमित्येव। ननुदागदौश्चनशब्दपाठेपितदादौकथंप्राप्तिरत आहृत्तादीति। तत्फलंशौवहानंनगरमिति। विषेधविकल्पेविधिवि-
कल्पस्यकलितत्वादाहेज्वेति। आपदस्येति। अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासादित्युक्तेरनभिधानाच्चाभावेण। एवंशौवादद्रेषोत्येके। अन्येतुश्वपुल-
वत्दीर्घाभावेणमाहुः। आपदिकेपूर्वविप्रतिषेधेननित्यएवनिषेधः त्रिर्मप। इतः क्रिरेवगृह्यते। नतुसंख्यावाचीत्रिशब्दोव्याख्यानात्। अत्रत्रेति। अ-
न्येवाकोत्रिप्रत्ययांतान्नित्यंनिर्हतेमवित्यर्थः। ततो नित्यंयोयंनिर्हतेमपसंयंताद्ववत्येवेत्यर्थः। तेननिर्हतेवाक्यंनान्यत्रचयंतस्यप्रयोगोनतदुक्तंभा-
ष्येअतंमविषयमेवयथास्यात्केवलसंप्रयोगोमाभूदिति। एवंवाकोपिवेत्यस्यासंबंधएवतीयानादितिहृत्तिस्त्वलोकिमिप्रायातदर्थकादित्यर्थः। अवेतिहृत्कोपमिति। कुह

रामे

व्यञ्जकभाचक्रात्तीयांतादुपसिक्तेर्येप्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वादिति। अकर्मकधातुस्थलेपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्यादि
 तीयेति भावः क्रियाविशेषणत्वात् न पुंसकत्वं। प्रथमांतत्वं च मुक्तं। द्विगुणार्थमिति। औपचारिकादेवायं प्रत्ययो भिधानस्वभावात् इह रिति। इह र्ध्वं
 इह र्ध्वं इह शब्द औपचारिकः निपात्यत इति। संख्यायास्तत्पुरुषस्येति वार्तिकं क्तव्यासवेति भावः। इह र्ध्वं वाच्यभाउविशेषः। परिपंथे प्रत्ययो भावो मयू
 व्यसकादित्वात् तत्पुरुषो वा। अतएव निपातनात्पंथादेशः। चोभिन्नक्रमस्तदाह हंतिचेत्यर्थे इति मायः पंथाः। आक्रंदिक आर्त्तत्रात्। प्रतिकंठति। अय
 यीभावादेवेप्यते। अधर्मो धर्मविरोधिगुणविशेषजनकं कर्मप्रतिपथमित्यव्ययीभावः। ऋक्पूरितिसमासांतः। वृत्तौ त्वेति हि हि त प्रत्ययो निडुक्तः समा
 वायान्समा। बहुवचनादर्थं निर्देशो यंतदाह। सामूहिक इति। तस्य धर्म्यं। धर्मो नुवृत्त आचारस्तौ नपेत्तमित्यर्थः। पण्यं। हृदे विक्रयाय प्रसारितं। किस
 सरादि। तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ। शलालुके इ सुसुतात्कः शिल्पं। अभ्यासपूर्व क्रियासु कोशलं शिल्पं। प्रहृष्टं। आयुधं। धानुज्के इ सुसितिकादेशे
 णः ष इति षः। शक्तिः। यार्दक किदीर्घोच्चारणस्यर्थः। अस्ति नास्ति। वृत्तिविषये स्त्रविषयमस्ति लासणिकेभ्योऽस्मादिभ्यः प्रथमासप्तमर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः।
 परलोक इत्यभिधानं स्वभावस्य दिष्टशब्दो जदैवपर्यायो व्याख्यानात्। न तु कालवाची पुंस्त्रिगः। शीलं स्वभावः। तदस्येत्येव। अपूपादिशब्दः स्वभक्षणे ला
 सणिकाः क्रियानेतर्भावेतु न वृत्तिस्मभिना क्त। ऐकान्यिक इति। एकमन्यदिति विग्रहे तदिनार्थेति समासः। निपुक्तं। तियतं। संघातेति। अतएव टिठनकरणं
 चरितार्थं। अन्यथा रजमेव विदध्यात् तदिह ओदने वृद्धिवारणाय संघातग्रहणे तु व्याख्यानमेव शरणं नियुक्तो धिक्कृतः। आकरः रत्नः। अध्यापिन्य। अदेश
 त्यादिकिं। काश्यामधीते। पूर्वोऽङ्गे। धीति। प्रस्तारसंस्थानो सन्निवेशपर्यायो। नैकटिक इति भिन्नार्थः। अशेषस्तन्यमिति शास्त्रनानादृत्य निकटवस
 ति। तत्रैवायं साधुः। तद्देहति स्थि शब्दसाहचर्याद्युपशब्दो रथावाच्येव प्रासंगे प्राप्तादुपसर्गो प्रासंगे तोयगाद्युगे इत्यमरस्यावमर्थः। युष्माद्रथागादन्या
 स्मिन्युगे स्तंभवासे काष्ठे इति। रूढत्वादस्येवात्र ग्रहणमिति भावः। भस्येति। वोरूपधाया इत्यत उक्थ्याया इति वर्तते। धूर्वाधातोर्भाजभासेति। केपिराज्ञो
 पिधूः सिद्धः। औरेय इति ढकञ् प्रत्यय इत्यन्यमूलपाठे तु धौरियक इति स्तार्थकनंतं। सर्वधुरैकधुरी नपुंसकोऽज्ञनिर्देशाच्चोक्तत्वात्। स्तोभुर इति अ

तं
ल-श-
शे-सु-
१८

तरंगानपीतिन्यायेनसवर्णदीर्घात्प्रागेवशयोलुक्।संज्ञायोजन्याः।जनीशब्दादित्यर्थः।जन्याः।मातुर्वयस्यानववधूयानवाहाश्चजन्याःजन्योवरवधू।
ज्ञातिप्रियभृत्यहितेषुचेतितुविश्वः।जन्याःस्निग्धावरस्ययेइतित्वमरः।जन्यामातृवयस्यास्याज्जन्याअनिवरप्रिया।जननीजनपित्रोश्चजन्यनिर्कदयुदयोरितितु
धसृणिः।भाष्येतुजन्याइतिक्लिनिपात्यतेजनन्याजनीभावोयच्।जन्याइतिपंचमीनिर्देशान्निप्रातनानर्थकमिति।तद्वहतीत्यनेनैवजनीशब्दात्प्रत्ययसि
हेः।रूढिरपिपंकजमित्यादिवैसिद्धेतितादाशयः।ततः।इदंतर्हिप्रयोजनंसर्वकालप्रत्ययविध्यर्थकर्तव्यंस्त्रमित्युक्तं।एवंचैवमिगार्थानालिगितेर्थे
ससाधुत्वंचित्यमितिभाति।जनवादेतुजन्यशब्देमतजनहलादित्यनेनसाधुः।युद्धेरुदंतः।नचैतन्नप्रनुरितिकरणमात्रोपलक्षणंधनुरिति।तेनचोरे
विध्यतिस्वङ्गेनेत्यादावपिन।नचतत्रासामर्थ्यप्रधानस्यसापेक्षत्वेनादोषात्।प्रत्ययार्थकदेशव्यधनस्यतदंशेनित्यसापेक्षत्वात्चाचोरंविध्यतीत्याद्येत्व
नभिधानाद्वारणीयःसत्यनिष्ठत्वे।तदिभ्यनुवर्तमानद्वितीयांतावाधायाहृतनेतमितितद्योगेहिनलोकेतिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीया।तृजंतत्वेहिषष्ठीस्यादिति
भावः।सर्वस्यापिस्वेच्छानुसारित्वेनसामर्थ्यलभ्यमर्थमाहापरैश्चानुसारीति।पदमस्मिन्निर्देशादेवात्रप्रथमासमर्थविभक्तिःआवर्हिउत्पादनयोग्यगृह
पतिनासं।निर्देशादेवतृतीयासमर्थविभक्तिःसंज्ञायामित्यनुवृत्तेर्दक्षिणार्धेदोननौवयो।मूलशब्दयोर्नैकशेषोयत्तदेतेभ्यइतिवत्।मूलांतमूलादिद्वंद्वयोः
पुनर्द्वंद्वइत्यन्ये।नावातार्यमितिशक्यार्थेऋहलोप्येत्।करणेतृतीयातस्यस्वातंत्र्यविवक्षायाकर्तरिवात्वयसातुल्येभिन्नएववयस्यः।धर्म्येधर्मफलंचध्यावधा
हःदंडादिभ्यइत्यर्थयत्।मूलेनेतिकर्तरितृतीया।सीता।कृष्टेनसमीकरणार्थः।काष्ठविशेषोमर्दइतिमध्यदेशप्रसिद्धः।समितमिति।संपूर्वादिसाःकः।धर्मो
दनपेतं।यदनुष्ठानंधर्ममनुवर्ततएवतदित्यर्थःनिर्देशादेवपंचमीसमर्थविभक्तिः।द्वंद्वो।निर्माणेइच्छायाःकरणत्वेनतृतीयांतात्प्रत्ययः।पुत्रइति।सं।
ज्ञाधिकारवसलब्धप्रीणातीतिप्रियःभावःसाधनंचेतिमुटउभयोर्विधानादितिभावः।प्रतिजनमिति।जनंजनंप्रतीतिविग्रहः।भाक्ताइति।भक्तोऽनुवृत्तसाधुः।
स्निष्कलीकृताइत्यर्थः।योगविभागादिति।सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रमितिभाष्यप्रयोगादितिभावः।णस्यानुवृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्येसमनतीयोधिकारिक
वासकर्तृत्यर्थेप्रत्ययइत्यर्थेप्रथमोच्चारितसमानतीर्थशब्दस्यप्रकृतित्वंवासीत्यस्यप्रत्ययार्थत्वं।यादिप्रत्ययविवक्षायांपूर्वमेवतीर्थयेइति।सादेशेप्येकदेशविक्र।

सप्त
१८

तन्यायेनसमानतीर्थशब्दत्वात्प्रत्ययः। पूर्वापरप्रथमेतितत्पुरुषः। समानोदरेष्वेवं॥ समाप्ताश्चातु रर्थिकाः॥ ॥ प्राक्कीता अर्थस्यैवव्याख्यानतीवधित्वमिति
 अर्थबोधकेष्वेवास्योपस्थितिरतः प्राग्बुतेष्वनित्यतः प्राक्कथयतोः पूर्णोवधिरित्ययुक्तमित्यपास्तं। तदग्रिमाणंशास्त्राणामर्थबोधकत्वाभावेनतेष्वनुपस्थितिः
 निम्नो द्वादित्यादि। अत्रहितार्थेयत्वात् नभ्यचक्रमितितुनामिरिवेत्यर्थेशास्त्रादित्वात्तेषां सु सङ्घिद्रश्चकवयवोनाभिः सयथाशास्त्रकाश्चविशेषंधारयति। तस्यैव
 र्त्ततेचाजनाद्यपेक्षतेच। तथाचक्रमपीतिसादृश्यं। एवंनभ्यार्थोदृष्टोपिनभ्यएवातदर्थोत्ताच्छब्दनायेनेतिस्यसंभाष्ये। वाचदोषत्वमिति। घेनप्रकृतिभावः समु
 द्धयतेतेनदीर्घतदभावयोष्टिलोपोनहविष्यमिति। हविःशब्देनवादिः विभाषाहविरित्यत्रतुहविर्विशेषवाचकानामेवग्रहणं। तस्यपदनेतिनसंप्रभृतिप्रकृ
 णस्यप्रकारार्थत्वात् भाष्येतुनासिकयायतसक्षुद्रेषुनसितिपठितं। येचताशीर्षन्वदसीत्यतःशीर्षनूइतिवर्त्तते। शीर्षस्येधेचैतिप्रकृतिभावः। विषयवाच
 षशब्दोत्राकारांतोव्याख्यानाच्चतुर्नातः। दृषन्शब्देनदृष्टोहितमितिवाक्यमेव। एवंब्रह्मन्यूर्यायब्राह्मणे शब्देनब्राह्मणेभ्योहितमितिवाक्यमेव। ननुत्रा
 त्ययइतिस्वसंभाष्ये। आत्मन्विष्य। उत्तरपदग्रहणंभोगेनेवसंबद्धं। नान्येनव्याख्यानात्। भोगशब्दःशरीरवाच्यत्र। अहिर्विभोगेःपर्यतीतिदर्शनादितिस्वसं
 भाष्ये कर्मधारयादेवेति। पंचजनसर्वजनेष्वप्येव। रथकारपंचमेषुचतुर्षुवर्णेषुप्रत्येकंपंचजनशब्दस्यरूढिः। मातृभोगीणेयभाणत्वंतथा रथाभ्यामित्या
 त्रनिरूपितं। सर्वेषु। यथासंख्यमत्र। पुरुषादधेनि। वधादिषुत्रिषुसामर्थ्यात्पृष्ठासमर्थविभक्तिः। कृतेतुतेनेतिनिर्विद्वेवं। अत्रिप्राप्तेइति। पाक्षिकमपरो
 प्युपलक्षणंहितेतुपुरुषाद्धएवेतिबोध्यं। तदर्थवि। विवृतिवाचकादितिनद्यास्यनप्रथमत्वप्रकृतत्वात्तस्यैवसमर्पकापेक्षयातत्त्वसंभवात्तस्मादित्यनुवृत्तेरा।
 ह। चतुर्थ्येतादिति। तदर्थमिति सप्रम्याः स्थानेप्रथमासामान्येनपुंसकंतदाह तदर्थोभ्यामिति। प्रकृतिविवृतिशब्दावुपादानकारणतत्कार्येपरोपरस्परसा
 मभिव्याहारात्। तदर्थग्रहणस्यपृष्ठार्थं। शक्येउगवादीतियत्। बालेयाइतिवत्यवस्थायां योलौहित्यादिगुणस्तद्राहितकालेयाइत्युच्यते। प्रकृतिविवृति
 भावेऽत्रयथाकथंचित् आर्षभ्यइत्यत्राप्येवयोवत्सकृत्यभावस्याप्राप्त्यर्थोप्यते। सएवमुच्यतेपूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्रपेक्षयतिशेषतदस्वतदस्मिन्स्यादितितदर्थविकृ
 तेरित्यादिनिवृत्तमिति कैयटः। लोकिकीमितिलोकोत्रनप्रयोक्तव्यमिति। स्तेनमूढस्तेष्वणरूपापभ्रशप्रयोगस्यैवप्रायेणकारणत्वात्। तस्माच्छिष्टोलोकोत्रेलोकशब्दे

त.
ल.श.
श.मु.
१५

आइतिहयतोः पूर्णोऽदिति

नालौकिकीविवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोको व्यपदिश्यते इति भाष्यात् लोकः शिष्टो लोक इति तदर्थः प्रायस्य संप्रत्ययः कल्पस्येति केयदस्यापि सम-
प्रशब्दार्थविषये समर्थस्येत्यर्थः । तद्वदशशिशुलोक एवेति बोध्यं । प्रासादोदवदत्तस्येति ईदृशे प्रसादीयोदेवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यते इति भावः । प्रासा-
तेः । अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेनार्थबोधकेष्वेवाप्यपस्थानंतिनाशवादविषयेन आर्हादा आत्रार्हतीति तित्ति उंते कदेशाश्वतामुकरणं व्याख्यानात् आउ-
भिव्याप्नोतदाह । तदहंतीत्येतदभिव्याप्येति । यद्यपि ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ॥ आयामुक्तु प्रमाणं स्यात् संख्या चास्या तु सर्वतः । उर्ध्वयन्मीयने तद-
न्मानं सर्वतोमानमिति चातः परिमाणं । आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येन द्रवति । संख्या सर्वतो बाह्या भेदमात्रं ध्यात्वेष्वा नैषा मानं कुतश्चनेति । भेदोत्र वैलक्ष-
ण्यमिति केयदस्ति थाप्यत्र परिमाणशब्देनोन्मानमपीत्यसमासे इति सूत्रस्थ भाष्यस्वरसुः । प्रमाणं तु न ह्युक्ते मानाभावात् । सप्तदशसंख्यामनुवर्तते इति सं-
वध्यत इत्यर्थः । एतेन षोडशसूत्राणामेवानुवृत्तिविषयत्वमित्यप्यस्ति परिमाणान्त इह परिमाणशब्देन परिच्छिदकमात्रं शाणपर्युदासात् । यद्यप्युत्तरपदस्येति
सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यात्र सूत्रे प्रयोजनाभावप्रतिपादनाय परिमाणान्तस्येत्यत्र संख्याया इत्यनुवृत्तिरुक्ता तथापि तदनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन परिमा-
णान्तस्येत्यस्यासंख्या पूर्वपदे काचित्कत्वं । अतएवात्र परमनैष्किकमिति भाष्योदाहृतं संगृह्यते । संख्याया इत्येतत् घटितवाक्यसाहचर्यात् परिमाण-
ान्तस्येत्यस्याप्युत्तरपदे एव प्रवृत्तिरिति न तत्र तदधिकारप्रयोजनमिति तदाशयः । यद्यपि कालोपि परिच्छिदकस्तथापि तस्य नेह ग्रहणं परिमाणान्तस्ये-
व सिद्धे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालाग्रहणज्ञापनात् । न च संज्ञायां दृढार्थसंवत्सरग्रहणाज्ञापकपरमाव्य-
भाष्येन तादृशसंज्ञाया अभावकल्पनात् । एतेन संवत्सरस्य चेत्संख्याया एवेति निष्कर्षमर्थतदित्यप्यस्ति । भाष्यप्रामाण्येन नियमव्यावर्त्ये प्रयोगानभिधा-
तेन ज्ञापकत्वे स्थितीकारादिति दिक् । ज्ञापकमिति । न च परमनैष्किकमित्यत्र परिमाणत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तको निषेधात्तदिति ध्यात्वं । एतद्भाष्यं प्रा-
माण्येन तत्र परिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणात् ध्वनितं चेदं निष्कस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वणाप्राप्तेन नटक्विधीयत इति वदता केयटेन । पूर्णा-
पादाद्यप्युन्मानरूपमेवात्र गृह्यते ज्ञापितेतु तत्संभावना मात्रेण तच्चारितार्थतत्फलितमाह इतः प्रागिति । प्रत्यासत्त्या पांचमिकेष्वेव दत्तमाह । सुगव्य-

एम
१५

मित्यादि। अन्यथा प्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात् इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापितेन गव्यसिद्धिः। व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्य सूत्रगृहीतांस्तद्विश
 द्दविषयकत्वाच्च। प्रतिषेध्यसमर्पकगोपुद्गादिषु तदंतविधिव्यपदेशिवद्भावोत्पन्नवतन्निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। अंत्यनिषेधस्योक्तयुक्त्या व्यप्रह
 त्तिर्बोध्यः। इतः ऊर्ध्वं त्विति। वाचनिकमेवेदं। असमासे इति सूत्राद् धर्ममाक्षेप्यतेना हीयेचेत्यर्थस्तदाह। प्राग्वतेरिति। तच्चालुकीतिसुगंतायां प्रकृतेर्नैत्यर्थः। श्री
 तद्विश्रुपमिति। न तावदेषालुगंताप्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदच्छेदस्तत्तरस्यामित्यत्र षष्ठोर्वा धर्मेति लुक्। अर्थात्। जगलधेनविति सूत्रे विभाषितं ग्रहण
 स्योत्तरपदसंबद्धत्वात्पुनर्वाग्रहणं। तपरः किमिति दीर्घस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावात् प्रश्नः॥ निषेधो न स्यादिति। पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिप्रतिफलोप
 हितनिमित्तत्वाभावादिति भावः। तस्य वृद्धिपक्षे तुतामादायैव निषेधः सिध्यतीति बोध्यं। शताच्च। उत्तरसूत्रप्राप्तकनोपचक्षेयं। अशत इति न प्रकृतेर्विशे
 षणमसंभवात्। किंतु प्रत्ययार्थस्य तत्रापि यत्र प्रकृत्यर्थे शतस्यैव प्रत्ययार्थत्वं तत्रैव निषेध इष्यते तदाह। इहेति। तेन शतेन क्रीतं शतं शाकटशतमित्या
 दौ न निषेधः। वस्तुत इति। अमेद एव पारमार्थिको भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः। द्विशते वेति। द्विगुणशतेनेत्यर्थः। तेन द्विगुत्वाभावात् कनो न लुक्। द्वा
 भ्यां शताभ्यां क्रीतमित्यर्थकलुगंतद्विशतशब्दत्वलुकीतितदंतविधिनिषेधात्प्राप्तिरेवनेति बोध्यं। संख्याया अति। सूत्रे हं दृगर्भं बहुव्रीहिगर्भो न जेत
 त्पुरुषः अतः ग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्र निषेधार्थं। अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषयानस्यादिनिर्हरदत्तः। वतोरिति। अत्रैतन्न प्रत्ययो व्याख्यानात्
 योगविभाग इति। अन्यथा त्रिंशतः शदंतत्वाद् द्विशब्दस्य विंशादेशस्ति प्रत्यय इति पक्षे विंशतेस्य तत्त्वात् स्यादिति भावः। विंशकेति विंशतेऽति इति लो
 पेपररूपं। त्रिंशकेऽतिरिति तिलोपः। अधिक इति। अस्य भागवदपेक्षत्वेऽपि नित्यसापेक्षत्वात् नानासमर्थं। अधर्द्धं पू। द्विगुसाहचर्यदध्यत पूर्वोप्यत्र स
 मानाधिकरणा समास एव गृह्यते संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये धर्द्धं पूर्वो द्विगोरिति पाठो दृश्यते। द्विगोश्च परस्येति। तन्निमित्तस्येति शेषः। समाहारद्विगोर्द्वि
 श्रुयो क्रीतमित्यर्थे त्वनभिधानात्प्रत्यय एवनेति बोध्यं असंज्ञायामिति द्विगुविशेषणं पंचकलापाः परिमाणमस्य पंचकलापं कृत्वा द्वितलु गियकस्य
 चित्संज्ञातत इत्यत्र न स्य न लुक्। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाच्च लुको प्राप्त्या भाष्यप्रत्याख्यातमिदं विभाषा का-कार्षापणां ताद्विगोरध्यर्द्धपूर्वोचेत्यर्थः। अध्या-

त-

कश-
शे-सु-

२०

इतिप्रतिकमिति। आदेशस्यप्रत्ययसन्निधौ शिष्टत्वान्नतत्पक्षेप्रत्ययलुगितिभावः। द्वित्रिपू-पूर्वग्रहणं साष्टमर्थं। अतएवद्वित्रिभ्यामितियदुच्यतेतद्वैयोग्यमि-
तिभाष्येउक्तं। द्विनिष्कमितिठञोलुक्बहुपूर्वादिति। इदंविस्तार्येतिस्त्रेपेबोध्यमितिभाष्यस्यसंविंशतिकात्वः। अत्रद्वित्रिपूर्वादितिनसंबध्यते। स्वार्थो-
ई। दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थो। कन्प्रत्ययेकेणइतिह्रस्वेनचसिद्धेइकोरोच्चारणं सामर्थ्येनलोपबाधपूर्वकंसवर्णदीर्घकल्पनेगौरवात्। स्वार्थशब्दस्यसुपर्या-
यपुंस्विंगस्वारशब्दप्रकृतिकत्वेपुंवत्त्वेनेष्टासिद्धश्च। पणपादमा। पणादिसाहचर्यात्पादशब्दः फलिकेइकवाच्यत्र। त्रयोदशेति। ठञ्ठकोऽन्यतोऽकनङ्-
नृटिठनः। १७ अत्रशतमानादण१०ईकईकनौ११ पणादियत्१२ द्वित्रीतिवार्तिकोक्ताणचत्येवंत्रयोदेशेत्यर्थः। अनुवर्तनेनतुनान्यत्वमितिभावः। तेना-
क्रीतंक्रयोनामद्रव्यदानपूर्वकंवस्त्वतरग्रहणं। तेनेत्यनेनचप्रत्यासत्त्याकयद्यटकंद्रव्यमेवग्रह्यते। सास्याशवस्त्वेत्यनेनतुनसिद्धिः। यस्यशतंमूल्यंन-
भवति। अथचकार्यवशात्तेनक्रीतंतत्रतस्याप्राप्तेः। धनपतिसंयोगइति। संयुज्यतेयेनपुरुषाः फलेनंसंयोगइतिभावः। अतएवसंयोगोनामदंहा-
त्वेदमवाप्यतेइतिभाष्यंकरणव्युत्पत्त्यायागादिरेवसंयोगइतिकेयटश्चसंगच्छते॥ गोद्यचो। ठकोपवादः तस्येश्वरः तस्येत्यनुवर्तमानेतस्यग्रहणंनिमित्त-
मित्यस्यनिवृत्त्यर्थः। यात्रिकीति। पितृत्वात्पीषातदस्मिन्वाप्रत्येकमितिऐक्यकर्मकदानाधिकरणेपिप्रयोगस्येष्टत्वाद्द्वस्तुसौत्रत्वात्साधुरितिभावः। आ-
यादिसाहचर्यात्संज्ञावद्देरग्रहणं। उपदेतिदावंतं। रक्षानिर्वेशइतिरक्षानिमित्तकभृतिरूपइत्यर्थः। उक्तोचइति। उपहारइत्यन्यारूपकस्येतिरूप्यका-
पणस्येत्यर्थः। अत्रमानेचित्यांअसामर्थ्येनित्यसापेक्षत्वाद्भ्रमकत्वाद्वावारयितुंशक्यंअर्द्धमित्युक्तेकस्येतिजिज्ञासायांरूपकस्येत्युत्तरमतएवसंगच्छ-
तेभारभूतेभ्यइति। वंशादिशब्दानांभारभूतत्वंतथाभूतार्थमिधायित्वाद्बोध्यं। सौत्रमेकवचनं। अत्राद्यव्याख्यानमेवयुक्तं। द्याठकितीति। नय्याभ्यामित्य।
स्थानंतरस्येतिन्यायेनपरिमाणान्तस्येतिद्विदिनिर्वेधकत्वाभावादत्रेजनालुगमावेइति। अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्ततेइतिवृत्त्यनुपेधेनदं। वस्तुतस्तदत्र-
नानुवर्ततेपुनः स्वग्रहणात्तलुकुठञएव। स्वष्टनोस्तुनलुकुसहविधानेउद्देश्यविधेयभावासंभवात्। द्वेनचसहविधानस्यसुटस्यात्। अतएवभाष्येष्ट-
नक्षेत्रात्पुनस्तुष्टस्यसो न्यतरस्यामित्यस्यचानुवर्तिस्तीकृत्यलुकुसौ चेतिप्रत्याख्यातं। तेनद्वैकुलिजिकीतिचित्यमेवतदस्यपरिमाणंउत्तरंयोगविशगोत्र-

राम

२०

भाष्ये ध्वनितः। अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रेणोत्तरत्र संख्याया अनेन विशेषणं संगच्छते। तेन षष्ठि जीवित परिमाणमस्य षष्ठिक इति सिद्धं।
 द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वेनेनानभिधानान्नप्रत्ययः। किंतु द्वेषष्टीभृत इत्यर्थे तमधीष्टोभृत इत्यनेन तस्य च न लुक्। अनाह्यत्वात्। कालादित्यधिकारेऽपि यथा कं
 श्रं चित्कालवाचकानां तत्र ग्रहणान्न दोषः रमणीयादिभ्यो नभिधानान्नप्रत्ययः। स्पष्टं चेदसर्वमत्र भाष्ये अस्येति वर्तमाने पुनस्तदस्येति तु स्पष्टार्थः।
 तत्सामर्थ्यादाह्यत्वं निवृत्त्या द्विषष्टिक इत्यादौ लुक् केति वक्तुं भाष्यविरोधादनादेयं। काकवाशितेनेव तदस्येत्यनेनाह्यत्वं निवृत्तेरशक्यत्वाच्चेति हि
 क संख्यायाः। संज्ञा अत्र तदंतविधिः। उच्चैः संख्यायाः प्रयोजनमिति येन विधिरिति सूत्रेति वार्तिकात्। उच्चैः संख्याया इति पदघटिते सूत्रे त
 दंतविधिरिति तदर्थः। तेन द्वेषष्टी परिमाणमस्य सूत्रस्य संघस्य वा द्विषष्टित्यपरिमाणमस्याध्ययनस्य तद्विषष्टिकमिति सिद्धं। अत्र द्वितीयस्य न
 लुक् द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। पूर्वसूत्रमिति। तेन पंचगावोस्य संघस्य धनमित्यादौ न ननु पंचादीनां संख्येयवृत्तित्वा। परिच्छेदकत्वाभावः। पंच संख्या
 कप्रस्थादि परिमाणकेतुनेष्यत इत्यत आह। तत्र संज्ञायामिति। यद्वेति। वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्तित्वमिति भावः। संघे पंचक इति पंच परिमाणमस्य
 संघस्येत्यर्थः। प्राणिसमूह इति। परंतु संघः समूह समुदाय इत्यनर्थो तरमिति पंक्त्यादि सुत्रभाष्यात् समूहमात्रं संघः परंतु तस्य बहु समुदाये शक्तेः
 पदद्वयात्मकेकेण इत्यादौ द्विकं सूत्रमित्यस्य सिद्धेयं तदित्याहुः। पंचकमध्ययनमिति पंचावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः। स्तोमः मंत्रसमूहे स्तोमशब्दश्च
 क इति कैयटः। समूहमात्रे प्रयोगस्तु लक्षणयेति तदाशयः। मंत्रसमूहः प्रत्ययार्थः। स्तुतिः स्तोम इत्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणं मंत्रसमूहपरं। पंक्तिः
 विंशति। अत्र विंशत्याद्याः संख्यायां संख्येये च। उभयत्राप्येकवचनात्ताः तेन विंशतिर्गोवामित्यादि सिद्धं। तत्र न वक्तव्यताः स्त्रियां सहस्रादिवदेकद्वयादि
 वच्चे मान्यप्यव्युत्पन्नानि इति वार्तिककृतः। एषां प्रदर्शनं तूदाहरणमात्रं। पंचदशतौ। इत्यंतौ निपात्येते। तदस्य परिमाणमित्यर्थे त्रिंशच्च। आभ्यां तद
 स्य परिमाणमित्यर्थे अत्र प्रत्ययो भवति ब्राह्मणेभिर्धेये समुदायेन चेत्यस्यासत्या ब्राह्मणसंज्ञा गम्यं तद्व्यर्थः। लक्ष्मुमिति। उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य
 । तेनोपवासं कर्तुं योग्यो भवतीत्याद्यर्थे औपवासिकादि सिध्यति। नित्यमाभीक्ष्ण्यमिति। एतद्व्यतिरोधेन। वाक्यस्य दर्शनात् नित्यग्रहणमनर्थकमि।

त-
स-श-
शे-सु-
२१

११ न्तर्गतस्य पूर्वसूत्रे इति शेषः अनन्तरस्य तु न्तर्गतस्य अनन्तरत्वं सूचितं तच्च पूर्वसूत्रे ननु ध्वः

ति भाष्योक्तेः स दर्थत्वा नोचित्यं। दंडादि यदिति। दंडादिभ्यो य इति त्वपाठः। पा आत्। अत्र नित्यस्य फः। क उ-कर- क डमिति मादमित्यर्थः कं। क डं करं वु संत-
त्कर्माहंतीति। यद्यपि प्रज्ञाति कशब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थे एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदं। पश्यायामिति। यद्यपि त-
त्त गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते तथापि शिष्य एवेष्यते अभिधानस्वभावात् तदह। ब्रातन्न इति। एष्यतो रापणिको पजमान एव न तु कृति जीति बोध्यं। चांद्रा-
यागतयोर्विशेषः। संशया। संशयशब्दस्तद्विषयत्वे लाक्षणिकः। आपन्न इति कर्तरि क्तः। ततो निगमनमिति पंचम्यं तात्तसिन्। यथोपा पथः पथादे-
शोपाश्च प्रत्ययः। अणिति पाठस्तु ह्येदादिभ्य इति सूत्रस्य भाष्यासंमतः। नित्यं गच्छतीति। ह्यनुसारेण भाष्ये नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातात्। कालात्। अक्ष-
प्रहणे यथा कथंचिदपि कालबोधकस्य ग्रहणमिति तदस्य परिमाणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतिप्रसंगस्त्वं नभिधानान्न। आहिकमिति। अहृष्टस्वारे-
वेति नियमान्नटिलोप-तादेश एवेति। स सत्तया। व्याप्य मानकाल इत्यर्थः। तं अधीष्ट इत्येतत् संयोगे द्वितीया। सूहर्त मध्ये षणोपितत्फलीभूता अभ्य-
यनक्रिया व्याप्ते तत्तु व्याप्त्योपचारत्वावत्कालमध्ये षणभाष्ये क्रीयते तावतः प्रत्ययो नैष्यते। भूतभाविनो रुभयो रूपादानसामर्थ्यात्कालांतर्भावो बो-
ध्यः मासाह। निवृत्तादीनां पंचानां अधिकारेऽपि भूत इत्येव संबध्यते। न ह्यर्थान्तरे प्रत्यये तदंतै नवयोगम्यते तदाह मासं भूत इति। यद्यपीति। अवयसीति सू-
त्रभाष्यात्तु अचापियपो ननु हतिरिव लभ्यते। एवं हितत्र भाष्यं अवयसिष्ठं चेत्यनन्तरस्य ण्यतो नु कर्षः। हे व्यं विज्ञानीयात् यनप्यनुवर्तत इति यवप्यनु-
वृत्तावेष भवतीति बोध्यं व्यवहिते स्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टायथा द्वितीयाद्ये स्वेन इत्यत्रैतदइवेदम एव मिहापिकश्चिद्वाप्येदित्यर्थ इति वदता केयटेना-
दृष्टं तेन व्यवहितस्यापि तु क्त्वा च पूर्वसूत्रे तदसंबंध एवोक्तो मूलं तु ह्यनुसारीति हिक्वा। चाण्ड्यदिति। अवयसिष्ठं निति सूत्रद्वयं तु न कृतं शब्दगौरवाद्-
पियोगविभागस्य गरीयस्त्वात्। पंचस्वर्थे चित्ति यथा योगमिति शेषः। द्यहीन इति। तद्वितीयाद्विगौरूपं। समाहारद्विगौ तु नखः। समासांते कृते हनशब्दांत-
द्विगौरभावात्। संख्याया। संख्यायाः परस्य संवत्सरसंख्याशब्दस्येत्यर्थः। दैषष्टीति। षष्टीति षष्ठिशब्दो न तत्संख्या। केह रादिरूपेकात्वे वर्तते तः कालोदित्य-
धिकारस्य भूतार्थप्रत्ययः। संवत्सरग्रहणमिति। संख्यायास्तनपरिमाणग्रहणेन। असति गमके ग्रहणं। संख्यावाह्या तु सर्वत इत्युक्तेरिति भावः। बावसुणि-

राम
२१

ति। वाक्यभेदेन तयोरेवेत्यर्थः। द्वैवर्षिक इति। अस्य व्याधिरिति विशेष्यं। तेन न नित्योलुक्। प्रतिषेधोनेति। भविष्यदर्थे के प्रत्ययभिन्ने जिह्वा। दा। भविष्य
 स्तदाह। गम्यते हीति। कर्मकरिष्यतीत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेणेत्यर्थः। स्तदाह। धीष्ठाभृतोवेति भृतोवेत्यपाठः। तत्र भविष्यत्वस्य कथमप्यनवगतेः
 दिवार्षिको मनुष्य इति। चित्तवतीत्यस्यारंभसामर्थ्यादेवनित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद्भूतरूपेणैव नित्यं लुक् तत्रैवाभिधानाच्चेति नात्र लुगिति हरद
 तः। परेतु नित्यग्रहणेन वाच्यत्वात्कार्यालाभस्तस्मात्। अध्येषणभरणयोश्चेतनविषयकत्वेन तत्र लुको नित्यतया जिह्वादिप्रत्ययपशुत्वाभावेन तत्र दृदि
 प्राप्तिरेव न नित्यग्रहणे तु वेत्यस्य निवृत्तये स्य स्यार्थमेव मूलं तु दृत्यनुरोधेनेत्याहः। परिमाणान्तस्या। व्याख्यातमिदं। अत्रापि दृत्त्यादिलिखनतु प्रमादात्। केचि
 त्यठंतीति। अत्रासुचिवीजकुलिजाकुमारेवोचेत्यत्र दर्शितं। षष्ठिकाः। शलिविशेषेणैवायं साधुर्न मुद्गेषु। एकवचनात्प्रयोगाद्वाह्यचक्षुषचनमिति। पस्त्रिज्यद
 त्यस्य विवरणं। जेतुं शक्य इति। अस्यत्यर्थ इति। ब्रह्मचर्यं चेत्कालपरिच्छेदमित्यपि बोध्यं। यदेति। अत्र पक्षे ब्रह्मचर्यं चेद्विशेष्यमित्यर्थः। मासो स्येति।
 अत्र मासस्य प्राधान्यात्प्रथमा। अर्थात्संयोगे हि तीया तु विशेषणादेवेति भावः। भाष्यं तु यदेति पक्षपात्येव मासिकी ब्रह्मचारित्वार्थं। आद्यजंतं बोध्यं। म
 हानाम्ना नामेति। अनेन रूढतया भाषितं पुंस्त्वभावात्पुंवत्वेनेति सूचयति। अतएव भाष्ये माहानाम्नामिकमित्युदाहृतं। भाष्ये तु तदस्य ब्रह्मचर्यमिति
 महानाम्यादिभ्य उपसंख्यानं। महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं माहानाम्नामिकमित्युक्तं माहानाम्नामिक इति तु महा नाम्ना सह चरितव्रतपरान्महानीम्नीशब्दतत्त्ववती
 त्युपसंख्यानमिति वचनेन साधितं तस्य दक्षिणा। यज्ञवाचकेभ्यः षष्ठ्यंतेभ्यो दक्षिणेत्यर्थे ढञित्यर्थः। अस्मात्सादपीति। परेतु यज्ञग्रहणादेवात्र कालवा
 चकादित्यस्यासंबन्धः। न हि द्वादशाहसाध्य यज्ञवाची सशब्दः कालशब्दः। अतएव भाष्ये आख्याग्रहणात्प्रसिद्धमग्निष्टोमादिअप्रसिद्धपंचोदनादिकं
 कयज्ञादिचये आचक्षते तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्यप इत्यर्थकमुक्तमात्रं च दी। कालवाचिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्प्रत्यया इत्यर्थः। प्रादृषण्यः। श
 रदेसंधिवेलाद्यत्वेत्यण्दं दृत्यनुरोधेन। भाष्ये तु चोभिन्नक्रमः श्रूयते इत्यनंतरं बोध्यः चकारेण च प्रज्ञाख्येभ्य इत्याहृष्यते। तत्र श्रूयते इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः छ
 भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकं। कार्यरूपार्थे एव भववदतिदेश इत्युक्तं। बुद्धमहर्षिरेका बुद्धे दीयते इत्यादिभाष्येति प्युत्तरत्रोभयोरधि

तः
ल-श
श-मु
२२

कारः। संपादिनि। गुणोः कर्षः संपादः संपत्तिस्तदित्यर्थः। प्रभवतीति समर्थइत्यर्थः। काल्यमिति प्रातः कालवाची काल्यशब्दस्तदाचिकल्पशब्दवदव्युत्पन्नं प्रा-
तिपदिकं बोध्यं। ततः स्वार्थिकाणं तं वा। इदं महः। इदोत्सवः। मंथो हिलोऽनदंडाधारः काष्ठविशेषः। मंथदंडयोरुद्धावेतो। चूडादिभ्य इति इदं व्युत्पद्यति भ्यो ण्क-
तोरप् इत्यनयोरपि बोध्यं। तेन यथा दर्शनं व्यवस्था। अग्निपदे दीयते कार्यं वा अग्निपदं पैलुमूलं उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपबन्धं प्राशितं। भाव्यः। अग्निपदादिभ्या-
इति पाठः। ऐकागारिकटं। चौरइति तेन भिक्षो न। दित्वं डीवर्थं। आद्युदात्तत्वमप्यत्र निपात्यते। अतएव ठासिद्धे निपातनानर्थक्यमिति भाष्ये उक्तं। समाना-
कालस्येति। एतदर्थमेव निपातनमयमप्याद्युदात्तः। आद्यं तावुत्पत्तिनाशे। आकालादुंश्चेति वातिकान्निदयं। आकालिका। समानकालिना यथा चंचलेति।
यावत्। चादकालिको तेन तु। सूत्रे तु ल्यमिति स्मृत्या न पुंसकं प्रथमां तं चाउदाहरणे व्यं। व्यापारविशेषणत्वात्। क्रियेति च संनिहितत्वात् समानविभक्ति-
कत्वात् प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थविशेषणं। यत्तु ल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणं तु न। ब्राह्मणादिशब्दानां लक्षणया ध्ययनपरत्वेन क्रियोपमानत्वयोग्या-
र्थकत्वेऽपि तत्र तृतीयार्थान्वयेन सत्त्वरूपतया क्रियात्वासंभवात्। स्यात्तव्येन तु ल्यं गृह्यतीत्यादिप्रयोगसत्त्वे तत्रापि तृतीयार्थान्वयेन सत्त्वरूपत्वमेव। पाका-
दीनां तु सत्त्वरूपता स्पष्टेव। असत्त्वमर्थकतिङ्। तार्थानामुपमानत्वमेव न। न वैतिङ्। तेनोपमानमस्तीति सन्सूत्रस्य भाष्यात्। उपमेयत्वं त्वत्वे वा क्त्वा-
तानां क्रियान्वयनियमेन तु ल्यशब्दार्थः। नन्वयएव। अतएव प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे कथंच तृतीया समर्थनाम क्रिया स्यादित्युक्तं भाष्ये। यस्मार्थस्य तिङ्ता-
दिवाच्यत्वे क्रियारूपता भूत्सं प्रति सत्त्वमूतोऽपि क्रियेत्याश्रयिष्यते इति कल्पने गौरवं। नूत्यवद्गमनमित्यादावस्तीत्यध्याहृत्य सतयोरेवोपमानोपमेय-
भावेनादोष इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्र तस्येव। यद्यपि मथुरायामिव पाटलिपुत्रे धीते इत्यर्थेऽपि पूर्वोक्तं वसिष्ठे तस्य मथुरायामुत्पत्त्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यस्य च तु-
ल्यत्वात्। तथापि द्व्यगुणादितुल्यार्थ आरंभः। क्रिया चेदिति तु नानुवर्तते। किंचे वार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया ततो बोधे भेदः। एवं-
च उपमानमथुराभिन्ने पाटलिपुत्रे मेघमिति मथुरावत्याटलिपुत्रे मेघमिति साधेव। उपमेयेनाभेदान्वयात् तस्मान्नेष छीस प्रस्थावुपमाना बोधे। ता-
दाहामथुरायामिवेति। अत्र वाक्ये प्राकारादिपदाध्याहारणे वबोधः। प्राकारयोरेवोपमानोपमेयभावः। इतीतु मथुरादिपदानां तत्संबन्धिप्राकारे तत्तिरिति।

राम
२२

केचित्। परितुष्षष्ठ्यर्थसप्तम्यंतात्पञ्चंताच्चायंसाधुः। अधिकरणसप्तम्यंतानुनायमसामर्थ्यादतएवैतत्सूत्रे तत्रग्रहणस्यैवशब्दयोगेष्वर्थसप्तमीज्ञाप
 कतोक्ताभाष्ये। देवेष्विवमनुष्येषुनामेत्युदाहृतं। तत्रैवदेववन्मनुष्येषुनामेतिसाधुः। उषमानदेवसंवंधिनामाभिन्नंमनुष्यसंवंधिनामितिबोधः। मथुरावत्या
 टलिपुत्रे प्राकारइत्यस्यउपमानमथुरासंवंधिप्राकाराभिन्नः। पाटलिपुत्रसंप्रधीप्राकारइत्येवंबोधेएवसाधुत्वं। अस्मादेवज्ञापकादिवयोगेउपमानवि
 शेषणादुपमेयविशेषणाच्चषष्ठ्यर्थसप्तमीत्याहुः। तदहोतदितिद्वितीयातादहमित्यर्थवतिरित्यर्थः। सूत्रेसोत्रत्वात्तद्वितीया। विधिवदिति। विधिविषययोग्यकर्तृहरिका
 संकंदेवस्तकर्तृकंपूजनमितिबोधः। विधिशब्देनतदुक्तप्रकारः सादृश्याप्रतीतेः। पूर्वेषांसिद्धौवचनंविनीतवदागमनंविच्छेदकृतहस्तवदित्यादौविनीतानामिदयो
 ग्यमागमनंकृतहस्तानामिदयोग्यत्वेनमितिप्रतीतेरितिदिक्। तस्यभावः। भावेचाकर्मकेभ्योभावेइत्यादौभावपदार्थस्यान्यादृशस्यप्रसिद्धेसह। प्रकृतीति। भवंतिअ
 र्थबोधायप्रवर्ततेअनेनेतिभावइतिकरणेचजितिभावः। प्रकारइति। मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताअयइत्यर्थः। तेनराजपुरुषादौराजदेःप्रकारत्वेपिन
 सतिः। सचतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव। प्रवृत्तिनिमित्तत्वंचयत्रुदित्येवसतिविशेष्यभूतार्थबोधनार्थशब्दस्यप्रवृत्तिःप्रयोगस्तत्वं। कचित्प्रकारस्य
 तत्वंयथाघटादिपदे। कचित्संसर्गस्ययथोपगवराजपुरुषकारकादौप्रकारइतिचमूलेउपलक्षणं। यद्वासंवंधस्यापिसंवंधतयाप्रकारतपाचेतिदे
 धाभानं। संज्ञाशब्देचप्रापःशब्दएवप्रवृत्तिनिमित्तमितिकेचित्। परितुसंज्ञाशब्देप्रवृत्तिनिमित्तनास्त्येवोडित्यत्वमित्यादौविशेष्यभूतार्थएवत्वार्थः। प्रकृ
 तिश्चेदृशेषुशब्दपराडित्यशब्दानर्थइत्यादिक्रमेणैवबोधः। डित्यइत्यादितःसंख्यादिप्रकारकबोधान्निर्मित्विकत्यकं। कुत्वमित्यादेःकुशब्दार्थः। कवर्गःइ
 त्यादिरीत्याबोधः। अन्यथाकुत्वंकस्मान्नभवतीत्यादौकुत्वशब्दार्थकुशब्दस्यप्राप्तभावान्नस्यस्वार्थअयलक्षणाश्रयणीयास्यादित्यादिभाष्यप्रदीपोद्यो
 तादौविस्तरइत्याहुः। भावत्वेनचप्रवृत्तिनिमित्तंशब्दं। प्रकृतिजन्येत्यादितदुपलक्षकं। घटत्वमित्यादेर्घटसंवंधीभावइत्यादिक्रमेणबोधः। भावप्रधाना
 निर्देशस्यलेचतादात्म्येनव्यक्तिप्रकारकःस्वरूपेणजातिविशेष्यकोबोधइतिनतत्रासाधुत्वमतेष्वजात्याख्यायामेकस्मिन्नितिचरितार्थः। अपवादेरिति
 अन्यथापवादविषयेस्यानुपस्थितिःस्फुटिराकांक्षत्वादितिभावः। चकारइति। अन्यथापत्याद्यर्थप्रत्ययानामिवैतयोरपितौबाधकोस्यातामितिभावः। पुं

त.
ल.श.
शे.सु.
२३

स्वमिति। हस्तानां दाविति। त्वत्तु न सवनादिपुण्यत्। न न न्युर्वात्। अधिकारसूत्रमेतत्। न त्रगृह्यमाणप्रातिपदिकादिधीयमानानां तदंते प्राप्ताभावादाहापतिः।
त्वमिति। पत्यतेतीगताच्चेति चक्रमेण यगणौ प्राप्नोऽप्यपटवमिति। उत्तरा भावप्रत्ययोनं न्यपूर्वाब्दहृदीहेर्मेप्यते इत्यादिभाष्यपत्यतेति प्राक्तनपृथ्वादिभ्य इत्या
दिविषयमेवेति भाष्यप्रक्षेपोद्योतेनिरूपितं आचतुर्यमिति। न न्यपूर्वाणां मेषामत एव पर्युदासाद्गणेषामनुमानेन न्यत्र बोध्यः। रक्तो हलादेः किं। क्रजिष्ठः। ल
घा किं। कृष्णिष्ठः। मेवरत्वमिति। तेन कृतयतीत्यादाविषवद्वाद्भावो न। यथा तथा। न न्यः शुं चोत्पत्तौ न न्य इति वर्तते यथा तथा शब्दे निपातसमुदायः। यथा पुरमि
ति। पुराशब्देन पदार्थो नतिवृत्तावव्ययीभावः। केचिदिति। भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः। वाणिज्यमपीति। अपि नादौ त्यस्योवनमिति। मनोज्ञादित्वाद्योवनकमपि। प्रकृत्या
केराजन्येत्यादिना प्रकृतिभावः। तद्वयादेति। पक्षे ब्राह्मणादित्वात्पञ्च। इदं भाष्ये कचिन्मृग्यं। शेषोपाध्यायिकेति। अस्यापि प्राप्तिरस्तीति भावः। गोपालपशुपालिके
त्यादित्वस्योदाहरणं मुर्यं। गोत्रच। श्लाघादयश्च पदांतरे पात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनो न प्रत्ययवाच्या इति बोध्यं। गणिकेयेति। स्वभावात्स्त्रीत्वं तनोवाद्यनाथे मिति
अधिकारवशाद्देत्राभ्यइति भावकर्मणः। प्राप्नोत्येति भावः। एतेन कर्मणित्वस्याप्राप्ते स्तदर्थत्वग्रहणं। किंच पूर्वसूत्रविहितस्यत्वादेरपि निषेधः स्यादित्यपास्तं। श
शिपात्तस्यैव निषेधात् ॥ ॥ इति न न्यत्र अधिकारः समाप्तः ॥ ॥ धान्यानां निर्देशात्पञ्चमसमर्थविभक्तिः। अलौकिके तु प्रत्ययार्थस्याक्रियात्वेऽपि न।
हितभावनुवादसामर्थ्ये नैव सा बोध्या। अलौकिके प्रथमा प्रवेशेऽपि न क्षतिरिति कश्चित्। क्षेत्रशब्दस्तु धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूतत्वेन। भवति श्रोत्यत्ति वा
जीपरस्परमन्वययोग्यत्वात् ॥ तेनेह न मुद्धानां भवनं गृहभूतोयंकुसूल इति। विभाषाति। अत्र पूर्वत्र च पंचमीषष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य संबंधात्पञ्चमेव सम
र्थविभक्तिरितिकेचित्। असामर्थ्येति। सर्वइत्यस्य कृते नान्वयेनोत्तरपदार्थेन न्वयादसामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्धितोनेष्यत इति।
भावः निपातनादिति। प्रत्ययसंन्नियोगेनैवेदं निपातनंतदाह। सर्वश्चर्मणेति। समंसर्वमिति। आभिमुख्यार्थकसमित्युपसर्गपूर्वात्तु प्रत्ययोनेष्यत इति भावः।
यथा मुखी न इति। प्रतिविंबदर्शनाधिकरण इत्यर्थः। तत्सर्वा देः। पत्रपात्रमिति पंचम्यर्थे प्रथमा सर्वादेरिति बहुव्रीहिसंज्ञा मानाधिकरण्यापपत्त्यादिभिस्त
दंतग्रहणंतदाह। पथ्याद्यंतादिति। व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलभ्यमाहाद्वितीयांतादिति। अनुसया मे इति। आद्ये पादसंबन्धि देव्योपलक्षितित्यर्थः। अन्त्ये पादेन म

राम
२३

दृशीत्यर्थः। सादृश्यं तु ल्यपरिमाणतया समर्थं विभक्तिर्द्वितीयानिर्देशात्। योऽस्य चाक्षरं स्थलविशेष इति। अयः प्रदक्षिणगमनमनयो वामगमनमयः सहितौ न यो
 ऽयानय इति। यद्यप्यसौ गतिविशेषः शक्तस्तथापि प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शराणां यस्मिन्नुग्रादिपदे स्थितानां परकीयैः शरैस्तत्स्थानानामसंबन्धस्तद्वाधा
 भावरूपः स सहायस्य शरस्य परैर्नाक्रम्यते पदं। असह्यस्य शरेण परकीयेषां बाध्यते इति द्यूतशस्त्रात्तत्स्थानं लक्षणं योच्यत इति भावः। स्य संवेदं सर्वं भाष्यं
 इत्यन्यत्र भिन्नरः। तं नेय इति। प्रधानकर्मणियत्। अप्रधाने द्वितीया। सन्निधौ नेवेति। अतएव भाष्ये परं श्वावरं श्वेत्यनेनादेशेनैव विग्रहो दर्शितः। राश्या
 वारेत्यत्रा वारपाराद्विगृहीतादपीत्यादिपठितं तदिहापीत्याशयेनाह। अवारीण इत्यादि। पूर्वपदे इति। उत्तरपदे तु विभक्तिलुके वसिद्धिरिति भावः। पूर्वप
 दे यत्नोपनिपातनसामर्थ्यादलुभितितुभाष्यकृतः। विजायते गर्भं मुंचतीत्यर्थः। तेनात्यंतसंयोगाभावाच्च द्वितीया। स्वप्रत्ययानुत्पत्ताविति। पक्षे ह्येपीति
 शेषः। सूत्रे उभयत्रापि तयोच्चारणात्। विकल्पस्तु वाचनिक एव। समाशब्दे बहुवचनात् एवेत्युक्तं सूत्रभाष्यादिवलादुपेक्ष्यमिति भावः। अद्यश्चिनेत्यवि
 भक्तिकं स्यात्स्यानात्। तेनास्त्रियामपि अद्यश्चिनेवाडवमिति। अवष्टब्धमासन्नं। आगवीने आडुमर्यादायां गोशब्दे गोः प्रत्यर्पणे। तदाह। प्रत्यर्पणेति। अस्य योगा
 बाभूत इत्यादिः। अलंगामीति। सुप्यजाताविति णिनिस्तत्त्वं न पन्नाह। गच्छतीति। अनुग्विति। पश्चादर्थे व्ययीभावः। अध्वानमलंगच्छतीति। अलंगामिपदे नवि
 ग्रहेतु अध्वनो लंगामीत्येव भण्यमिनाच्छब्दः। अलंगामीत्यनुवर्तते। लक्षणेनाभीत्यव्ययीभावः। गोष्ठा। अत्र केचित्। अथपि भूतपूर्वचरदृष्ट्या रूप्यचेत्येते अत्रे
 व पठित्वा गोष्ठात्त्वजित्येव सूत्रं युक्तं। तथापि तयोरन्यत्र करणसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि स्वजाचरणेनोधानेति ज्ञाप्यते इत्याहुस्तद्भाष्येन दृष्टं। शालीनको
 पीने। शालाकृपाभ्यां तत्प्रवेशतत्पतनलाक्षणीकभ्यामेव प्रत्ययोऽन्योरुद्धिशब्दत्वात्। नानाजातीयानामनियतहृतीनां शरीरायासजीविनां संघो ब्रातस्त
 त्कर्मात्रशरीरायासरूपं ब्रातः। अतएव निपातनादिदमर्थेण तेषामन्यतमेव ब्राती नदृश्यते। नवनीतमिति। भाष्ये घृतमिति पाठः। संज्ञाप्यामित्युक्ते रुदश्चि
 तिन। तस्य पाकः। अर्थयोः प्रत्यययोः प्रकृत्योश्च यथासंख्यं विनेभ्यां। न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याहासहार्थेति। तद्व्याख्यापृथग्भावे इति। असहार्थे किं।
 विगत इत्यादौ क्रियाविशेषकानामभूत् गोष्ठजिति। एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यवलादेते चितः पठिताः। अद्यत्यादिशब्दार्थबोधकानि वार्तिकानि आह। संपात इ

त-
ल-श-
श-मु-
२४

निहस्तिषड्वमितिभारतेप्रयोगः।अवाचीनःप्रसिद्धः।नतइति।नासिकासंबन्धिनतेत्वेवर्तमानादवात्स्वार्थप्रत्ययइत्यर्थः।नेर्विड।नेविज्ञःकेशा इतिप्रयोगा-
न्नतेनासिकायाश्चदेहासंबन्धः।अप्रेतुमंडकानुवृत्तिर्वोधा।अभिधेयइति।तत्रवर्तमानान्नेरित्यर्थः।चिकादेशः।कारउच्चारणार्थः।क्लिन्नस्येति।चित्पिनावा-
देशोलश्वप्रत्ययइत्यर्थः।आसेचंसमीपं।आरूढंउच्चंसंज्ञाधिकारलभ्यमाह।पर्वतस्येति।समुद्रोपत्यक्ताहैमीपर्वताधिकृत्यकापुरीत्यादौतुल्यक्षणाप्रयोगो-
बोध्यः।कर्मठइतिठस्वांगसंज्ञानिमित्तत्वाभावादिकादेशोनाप्रमाणेह।प्रमाणेइत्यर्थद्वाराप्रकृतिविशेषणंतत्रवर्तमानात्प्रथमांतादित्यर्थः।प्रमाणमत्रप-
रिच्छेदकमात्रंतत्रमात्रच।अतएवप्रस्थमात्रमूहमात्रमित्यादिसिद्धिः।आद्योतूर्ध्वमानेएवप्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतोममेत्युक्तेरितिकेचित्।अन्ये-
तुआयामपरिच्छेदकमेवात्रप्रमाणं।अतएवयत्तदेतेभ्यइतिसूत्रेप्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वंमर्थ्यमानस्यपरिमाणग्रहणंकिमर्थमितिशंकायामु-
क्तौत्रविशेषइतिभाष्येसमाहितंतेनोक्तविशेषणवकावत्रप्रकरणेप्रमाणपरिमाणशब्दावितिसूचितं।एवंचप्रस्थमात्रमित्याद्यसाधेव।मात्रचस्त्ववि-
शेषणपरिच्छेदकमात्रवाचिनःस्मरणादितिकेयदोपिचित्यंएवेत्याहुः।प्रमाणेलः।प्रमाणेवर्तमानाद्विहितस्यलुगित्यर्थः।इहायामस्तुप्रमाणंस्यादित्ये-
वगृह्यते।तेनोक्तद्वयसमित्यादिबिंदुः।शमादीनामपिपदयामपरिच्छेदकत्वंतदामात्रचोलुका।यदातूर्ध्वधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वंहंपसृजादि-
तदाऽप्रमाणत्वान्नलुकादिगोर्नित्यमिति।प्रमाणंतद्विगोरित्यर्थः।एतत्सामर्थ्यादेवतदंतद्विगोरप्रमाणत्वेपिमात्रच।प्रमाणपरीतितेनोन्मानात्संशये-
मात्रजन।शममात्रमिति।शमःस्यान्नवेत्यर्थः।वत्वेतात्स्वार्थेइति।बहुलग्रहणसहितौत्रपाठोभाष्ये।हास्तिनेडनणितिप्रकृतिभाव।यत्तदे।इहपरिमा-
णग्रहणंसर्वतोमानार्थकं।ननुप्रमाणेइत्यनुवर्त्यतेत्रेवास्यविधानमस्तुयावानध्वेत्यादिप्रयोगाएवमुख्याः।संतुपरिमाणप्रयोगाएवसादृश्याद्वबुंतुत-
दुक्तंभाष्ये।किमर्थपरिमाणइत्युच्यतेनप्रमाणइतिवर्तनेइतिचेन्नयदादिभ्योविशेषविहितेनवतुपामात्रादीनांवाधूपसंगात्।परिमाणग्रहणेतुभिन्नो-
पाधिकत्वान्नवाधइतिप्रमाणोपाधौतन्मात्रमूर्ध्वमानोपाधौतद्वधमित्यादिसिद्धं।यावानध्वायावतीरज्जुरधिकरणेतावत्वेचेत्त्यादिप्रयोगास्तुसादृश्या-
दोध्याभतदुक्तं।मात्राद्यप्रतीघातायेति किमिदं।वस्यद्यविधानसामर्थ्यादनुपोष्यत्रविधिः।प्रत्ययांतरवन्नमन्याहृतयेवइति।एतेनादेःपस्यत्येवसि

शम
२४

देव इति व्यर्थमित्यपास्तं। यद्वा किं मिदं भ्यामिति वाक्यभेदेन वतु पंविधत्ते। किमः सं। इदमो निवृत्त्यर्थं किमइति। संख्या परिमाणमिति कर्मधारयः। परिमाणशब्दः परि
 च्छेदकपदः। पूर्वत्र परिमाणग्रहणस्य सर्वतो मानार्थत्वात्पुनस्तद्ग्रहणं। संख्या रूपपरिच्छेदविषयके प्रश्ने वर्तमानात्किमोस्येति वक्ष्येति रित्यर्थः। संख्येति किं। क्रिया
 गृह्यः। कतीति। नित्यवहवचनांतः। द्वेकयोः संदेहाभावेन प्रश्नाभावात्। बहुत्वव्याप्यसंख्यानां बहुत्वात्प्रश्नो युक्त एव। संख्यायाः अवयववर्तमानसंख्यावाचकादवयवि
 रूपे स्येत्यर्थं तयपूड्यर्थः। अवयवीर्जात्रानुद्धृतावयवभेदोपि संमुदोयः। तेन मुनित्रयं बहुतयं यूथं उभये देवमनुष्या इत्यादिसिद्धं। द्वित्रिभ्यां। नन्वयचश्चित्वव्यर्थ
 चित्वेपि द्यादीनामंतोदात्ततयायस्येति लोपेनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेनाद्युदात्तस्यैव प्रयोगे श्रवणादिति चेन्न। प्रत्ययसंबंध्याद्याकारस्यैव प्रकृतेरपिशेषनिघातेनानु
 दात्तत्वात्। उभादु। अदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तः। अंतोदात्तत्वस्य चित्वेनैव सिद्धेः। सर्वोदात्तत्वे तु बाधितं अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युक्तेः। न चोभयेत्यत्र संवृद्धावामे
 त्रिनाद्युदात्तं बाधितुमुदात्तग्रहणमिति वाच्यं। येन नाप्राप्तिन्यायेन चित्त्वरस्यैव बाध्यत्वात्तस्य सति शिष्टत्वेन वलवत्त्वाच्च। उभयं शृणवच्च न इत्यादौ मध्योदात्तप्रयोगा
 च। तयपइति। इदं तथा देशे प्रतिषेधे उभये इति स्थानिवत्तु न स्यवार्त्तिकानुरोधेनावस्तुतो नात्रादेशता। किंतु प्रत्ययांतरत्वेमेव उभयौ स्यत्र डीपतुटिठेति स
 त्रेमात्रच इति मात्रशब्दात्प्रभृतिश्रयचश्चकारेण प्रत्याहाराश्रयणादितितत्प्रत्याख्या नभाष्यादतएवोदात्तग्रहणं सार्थं कं अन्यथा निरनुबंधकादेशांत
 रमेव कुर्यात्। आदेशत्वेप्याद्युदात्तश्चेत्यधिकारेण तस्याद्युदात्तताया लाभात्। तदसंबंधेपि स्थानिसादृश्येनानुदात्तत्वे उभयस्यांतोदात्ततयाः अनुदात्तस्य च यत्रेत्य
 नेनाद्युदात्तत्वे सिद्धेः। अयचः श्रः समुदायानुबंधः सानुबंधश्चेत्यन्यत्र विस्तरः तदस्मिन्। उपश्लिष्टपदाध्यारेणोपश्लिष्टिकेधिकरणे संप्रमीतिस्पष्टभाष्ये
 । ग्रहणवतेतिषेधादेः। ग्रहणं दशशब्दस्तु न व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकग्रहणेऽभावात्। समानजातीयत्वे इति कारणलब्धोपमर्थः। शदंत। तदस्मिन्नधि
 कमिति उदतिचवर्त्तते। संख्याया अवयववर्त्ततः संख्याग्रहणं च वर्त्तते। तेन गौत्रिंशदधिको अस्मिन् शते इत्यादिषु न अंतग्रहणादेकत्रिंशतमित्यादिसि
 द्धं विंशतावय्वंतग्रहणं कर्तव्यं एकविंशतमित्यादिमिहये। गुणस्य निमानो गुणोत्र समानभागः। निमीयते क्रीयते। नेनेति निमानं मूल्यं। तदस्येति मंडूकप्रुत्यानु
 वर्तते तदाहा प्रथमां तात्पर्यार्थे इति। गुणस्येति मध्यमणिन्यायेनो मयान्वयि। गुणकर्मकनिमाने वर्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकान्मय इत्यर्थः निमानं निमयय

न.
त. ३५
शे. सु.
२५

भगिरूपत्विनिमेयसंख्यायाः मानिमानसंख्यायाः आधिक्ये च निमेयस्यैकत्वे एव चायं प्रत्यक्ष इति भाष्ये स्पष्टं। तेनैको यवो भागो निमानमस्योदधिद्वागस्येत्यत्र त्रयो यवो
नां भागानि मानमनयो रूदधिद्वागयोरित्यत्र वन। द्विमयमिति। द्विशब्दस्य भागद्वये निमित्तस्यैकत्वेऽपि प्रत्ययः। उदधिद्वागस्याप्युदधित्वा
दिसयं मुदधित्वा इति। संख्याया इति किं। यवभागो निमानमस्योदधिद्वागस्येत्यत्र। संख्याया इति वर्तते। संख्येयार्थकं संख्या वाचिनो ग्रहणं। प्रवृत्तिनिमित्तसंख्या
पूरणे चाप्येवास्तीति वदवयवः प्रत्ययार्थः। नां तादा। मुकुतुन कृतः पंचम इत्यादौ नलोपानापत्तेः। उदित्यनुवृत्तस्य नां तादिति पंचम्या षष्ठी कल्प्यते इत्याशयेना।
हाडट इति। वयता विति। विशेषविहिताभ्यामप्याभ्यां चतुरोडे ण्वाधते। युद्धविधानसामर्थ्यात्। उदोपवाद इति। सहायवाची द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्राप्तिपदिकं।
अनेन तु नास्य साधुत्वं। नष्टपूरणस्तीत्यशब्दो स्तीति पूरणाद्वागेतीति सूत्रस्य भाष्या संगते। तत्रत्य पूरणग्रहणे तु प्रागेकादशभ्य इत्युत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टं। विंश
त्यादिभ्यस्तु। अत्र विंशत्यादयः। पंक्तिविंशतीति सूत्रस्थाः। उत्तरसूत्रे संख्यादेरिति त्विह प्रकरणेन दंतविधिज्ञापकं। तेनैकान्नविंशतितम एकं विंशतितम इत्यादि
सिद्धं। ज्ञापकेन च प्रत्ययविधि विषयबोधो ध्यते ग्रहणवत्तेत्यादेः। अयं चागमविधिरिति षष्ठादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मतौ छः। अस्य वा मीयमित्यादौ प्रकृतिवदि
सिद्धं। ज्ञापकेन च प्रत्ययविधि विषयबोधो ध्यते ग्रहणवत्तेत्यादेः। अयं चागमविधिरिति षष्ठादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। मतौ छः। अस्य वा मीयमित्यादौ प्रकृतिवदि
त्यस्यामित्यत्वात्। सादेनं लुक्। अस्मात्संख्येति वेदे पठ्यते। तत्र द्वितीयविभक्तिप्राग्भागा नुकरणादनुकार्येणार्थवतः प्रत्यय इति बोध्यं। विधानसामर्थ्यादिति ज्ञाप
कसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। भाष्ये बालुगिति वचनमेवारब्धं विमुक्त्यादयः शब्दपरागणे निर्दिष्टः। गोषदादयोऽप्येवं मतौ छ इत्यारभ्येदं ता अनुकरणशब्दादे
व प्रत्ययाः साधवः। काम इति। नतु कामयितानभिधानात् तत्रेत्यनुवर्तते। तदा ह धने काम इति। तत्र च नायामिति। अत्रैवार्थस्य साधुत्वं सभावात्। उदरा। तत्र।
प्रसित इति च वर्तते यः प्रसितः स चेदविजिगीषुरित्यर्थः। उदरकोम ह्नुः। शीतोष्णभ्यां। संज्ञायामित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह। अलस इत्यादि। अध्यारूढशब्दा
दिति। व्युत्पादनमात्रशुद्धरूढस्त्वयमिति बोध्यं। अनृजुरिति। संज्ञाधिकारादीह शेषे एव साधुत्वं बोध्यं। दंभ इति। दंभसाधनत्वात्। दंभिका हि प्रायेण दंडाजिनं धा
रयन्ति। तावतिर्यथा। ग्रहणमिति भावेत्युदात्तप्रत्ययार्थः। तावतिश्चमिति पूरणप्रत्ययां तोपलक्षणं। तृतीयार्थे प्रथमा। तृतीयां तादृहणमित्यर्थे प्रत्ययः। तावतिथेन
गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्तिके तृतीयाया एव समर्थविभक्तित्वस्य प्रवृत्तत्वात् तत्त्वन्वयन्वक्ष्यति द्वितीयेन रूपेणेति पूरणप्रत्ययस्येति। षष्ठेन गृह्णाति षट्।

राम
२५

इति भाष्ये दाहणे तन्नु क एव दर्शनादिति भावः। द्विकं वा ग्रहणमिति। ग्रहीतयेऽपि प्रत्ययविधानेनासंदेहाय ग्रहणमित्युक्तं द्वितीयेन रूपेणेति। द्वितीयया गुरुकृतया शब्द-
 दृष्टेः न्यर्थः। इति लौकिकविवक्षार्थः। तेन ग्रंथविषये ग्रहणे एव तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दंडं स्यादौना। एवं च ग्रंथरूपकर्मणः प्रत्ययेनोक्तत्वादुभयप्राप्तावित्यस्या।
 आग्नेयं ग्रहणपदघटितेऽदाहणे देवदत्तस्येति षष्ठीकर्तृरिति बोधः। नित्यं लुगिति। तावतियेन गृह्णातीति उपसंस्थानं कर्तृव्यलुक् च वक्तव्य इति वार्तिकपाठमिति भा-
 वः। षष्ठेनेति। पंचभीरुषैरसौ न गृह्णाति किंतु षष्ठेनेत्यर्थः। शृंखलमिति शृंगलमिति भाष्ये क्वचित्पाठः। काष्ठमयं पाशकं यत्पादेव्यतिषज्यते तच्छृंखलमिति कैयटः। का-
 लप्रयोः। कालबोधकः पूरणप्रत्ययांत एव ततः सप्तम्यंताच्चावे प्रत्ययः। करणवाचकाच्चृतीयात्तज्जनित इत्यर्थे फलबोधकात्प्रथमांतादस्य कार्यमित्यर्थे अमिधान-
 स्ताभाव्यात्। तदस्मिन्नस्ते। अत्र मत्राभ्यवहार्य। षट्केभ्य इति। संज्ञायामित्येवावेत्यनुवृत्तेरिति। तावतियमिति सूत्रान्मंडूकपुत्स्येति भावः। अन्यथा च नाधारण न स्या-
 त्। इदं दृष्ट्यनुरोधेन। सूत्रेऽधीत इत्यस्या धायनपूर्वतदनुष्ठानमर्थः। तेनाध्येतमात्रेऽगृहीत इत्यन्येऽप्रादीति। आह शब्दतत्त्वाधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः। पूर्वोदिनिः। अनेने-
 तिकर्तृबोधकमनुवर्तते तस्य क्रियाकार्थ्यायामंतरंगत्वात्करोति क्रिया एव गृह्यते। स पूर्वोदित्यस्य नियमानपूर्वोत्पूर्वशब्दादित्यर्थः। कृतपूर्वयोः सुप्सुपति समासः।
 दसमपीदमनुवृत्ति सौकर्यायेह व्याख्यातां। साक्षाद्रष्टृत्वं प्रथमोच्चारितादिनिरित्यर्थः। संज्ञाग्रहणाच्च न दातृप्रहीनोरयं प्रयोषः। किंतु पार्श्वस्थितः स-
 न्नुदासीनतयायः पश्यति तत्रैव दंडं दृष्ट्वात्मेति। स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तमपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदं द्रोणमममिदं द्रं संतमिदं द्र इत्याचक्षते इति श्रुतेः। किर्त्तधि-
 ष्ठातानामेवाकरणत्वात्तस्य लिंगमनुमापकं तदस्यास्य। गोमादेव दत्त इत्यादावाधाराधेयभावात्त्वष्टुपादानं। न च तत्राप्यधिग्रह्यते पंचाला इति वतत्सभ-
 वः। अधिशब्दयोगे तथा बुद्धिसत्त्वात्तत्र तादृशबोधाधिकरणत्वसत्त्वेऽप्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावात्। गोमादेश इत्यादावधिकरणत्वेऽपि संकेधाभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या स-
 प्रस्युपादानं सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलकः संबंधोद्भव्यान्वये षष्ठीनियामकः। न चैवमप्यत्र संयोग एवात्राधारत्वमूलं। ननु तन्मूलकः सः। किंच संयोगो न ष-
 ष्ठीनिमित्तः। कश्चित्संयुक्तयोर्धटयोरन्यतरबोधकात्त्वष्ट्यापत्तेः। अत एव भूमादिषु संसर्गपदेन संयोगग्रहणं। तस्मात्संयोगस्य भूमादिवत्संबंधांतरे सत्येव प्र-
 तीतिर्न तु षष्ठ्यर्थतानापि मेत्वर्थतास्तदुक्तं भाष्ये। पर्वते वृक्षाः संति न तु ते तस्य किंचिदिति। लोहितोष्णीषा इत्यादौ सप्तम्यर्थे एव बहुव्रीहिर्बोध्यः। अत्र षष्ठ्यर्थमन्व-

४. श.
श. त.
२६

यथा तात्पर्यमर्थमत्वर्थयोः सप्तम्यर्थेन दत्तसप्तम्यर्थो न भिन्नवृत्तावपि सरूपः सन। सप्तम्यर्थचने निठनाविति भाष्ये स्पष्टं। अत्र शब्दशक्तिस्वभावादेव
बहुव्रीहां विववर्तमानकोलास्यर्थो तर्भावो बोध्यः। गोमानासीदित्यादेस्तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः। अस्ति ग्रहणं त्वस्ति शब्दादस्ति सामानाधि-
करण्याभावेनाप्राप्तमनुष्यो विधानार्थं। तेनास्तिमानिति सिद्धं। सत्ताकर्तृधनवानितितदर्थे इति भाष्ये स्पष्टं। इति शब्दलभ्यमर्थमाह भूमेत्यादि। अत्र संसर्गः
संयोगः। सच संवत्सरात् सत्येव तन्नियामको त एव दंडीत्यतः संयुक्तदंडस्यैव तत्त्वामिनः प्रतीतिः। येस्तिविवक्षायां मतुवादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भा-
वंतीति वाक्यार्थः। एवं बहुव्रीहि रूपाय यथं भूमादिषु बोध्यो मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिकात्। रसादीनां विशेषणमिति। तेन गुणवाचकानामेवैषां ग्रहण-
मिति जलादिवाचिरसादीनां द्रव्यवचनगंधादीनां चनेति भावः। एभ्य इति ठनावप्येते इत्तदं द्रव्यार्थे मिति भाष्ये स्पष्टं। गुणं वचनेभ्य इति। गुणगुणिवोधकेभ्यः
शुक्लादिभ्यः इत्यर्थः। पटः शुक्लः इति गुणगुणिनोरभेदव्यवहारेऽपि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वेन प्राप्तमनुष्यवर्णार्थमिदं। अत एव गुणि-
निविशेष्यलिंगता सिद्धा। तत्रापि रूढं स्वतु सर्वलिंगतानियतलिंगता वा प्रसज्येतेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। अयं च लुक् द्रव्यवाचकसमभिव्याहारेण एव एत-
देव ध्वनयता भाष्यानुक्तमपि दृष्टव्यं इति वदता तादृशस्य ल एवेष्ट इति तदर्थः। ध्वनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वादित्य-
वचनं भाष्ये प्रत्याख्यातं। गुणिलिङास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुपलुकाभेदेन वा तद्वतिवर्तमाना इत्यर्थः। भेदैपि मतुपो न भिन्नानां गुणवाचिनामेवां पुं-
स्त्वमेवं गुणिनिविशेष्यलिंगतेति त्वभिधानस्वाभाव्यात्। मादुषथाया। विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्मस्य नानुनासिकोवकारः। आसदीवदष्टीवा-
अत्र सूत्रे कक्षी वच्छब्दपाठेनार्थ इति न संप्रसारण इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। तत्र हि कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यमिति वचनमारब्धवत्वं तु
संज्ञायामिति सूत्रेण सिद्धमिति दिक् राजन्वतीति। राजन्वादेश इत्यपि बोध्यः। शिखावानिति। शिखाशब्दस्य व्रीह्यादित्वे तु चूडावती प्रतिमिति प्रत्युदाहर्त्य मे-
धावानिति। न चानास्मायामेधेति विनिनावाधानलचः प्राप्तिः चिकीर्षवानित्यस्यानेनोपलक्षणात्। चूडावलोसीति। असीतिति ड-तिङ् इति निहतं चूडा-
लात्तो रूत्वे तस्य सुष्ठु नानुदात्ततया तस्यानिकस्याद्गुणस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपेकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात्

राम
२६

रितोवेत्यस्यप्राप्तिरिति बोध्यं। एतच्च वृत्तौ स्पष्टं। समुच्चयार्थमिति। भाष्योक्तव्याख्यानादिति भावः। वत्सां साम्यां। लक्ष्यादित्येव पाठः। मतुवंते न स्ते हवल्यो रप्रतीते।
 पित्यनुवृत्त्युक्तेः प्रज्ञाश्रद्धा। यद्यपि कर्तव्यत्वं प्रज्ञशब्दात्प्रज्ञाद्यणिप्राज्ञः सिध्यति। तथापि स्त्रियां डीवभावार्थमिदं। तदाह। प्राज्ञेति। श्रद्धा साहचर्याद्वा प्रार्थकाऽ-
 तस्येवात्र ग्रहणं। तपःसह। अर्थोभ्यां यथासंख्येन। अस्वरितत्वात्। उत्तरार्थ इति। तपःसहसाम्यामण्विनीनी इति न्यासेन भिन्नविभक्त्युच्चारणादणउमयसंबंधो-
 विनीनी र्यथासंख्यं च सिद्धमिति भावः। मतुप्तेति। समुच्चयार्थान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। सिकता इति। लुपियुक्तवद्भावः। हयवरट् सूत्रेण कासिकेति भा-
 ष्यादेकवचनांतोप्ययं। दंतुर इति। निम्नोन्नते प्रयोगस्तुल्यलक्षणया। उन्नते किं। दंतवान्। उषःक्षारमृत्। मधुमाधुर्यमिति। रसवाचिन एवात्र ग्रहणादिति भावः।
 स्पष्टं चेदं भाष्येन गमिति। चातुरर्थिकरप्रत्ययां तनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम अयं तु नातिवाची अतएव न गरीति जातिलक्षणोऽपि। पुनर्ग्रहणमिति। पुन-
 र्ग्रहणस्य बुद्ध्यां म इत्यस्य नित्यत्वार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्यानादेवास्य सर्वविभाषार्थत्वमिति वक्तुमुचितं। मणि व इत्यादि विंवावंकुस्त्वमिष्टकावेमित्यप्यसौ-
 राहरणं अन्येषामपीति दीर्घः। अर्णोऽसौ पञ्चेति भाष्येन दृश्यते। नेहेति भ्रातृ बलः पुत्रबल इत्यादौ। भ्रातृबलेऽण इति अनुवृत्तेरपि तदभावः। अतश्च नि। ए-
 काक्षरात्कतो जातेः सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति भाष्यं। यवव्रीहीति॥ व्रीह्यादिगणे पिपादादिहार्यग्रहणं। तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः॥ एकगो-
 षू। सूत्रे ब्रह्मव्रीहिः। अधिकारप्राप्तिपदिकादित्यन्यपदार्थः। ऐकशतिक इति। पूर्वकैलैकेति समासः। तद्विद्यार्थोत्तरपदेति समासस्य मतवर्थेन भिधा-
 नेनाप्रवृत्तेः। संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपददृष्टिस्तु न। तत्र संख्यापदमुच्चार्य विहितस्य तद्विद्यार्थेति समासस्येव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणात्। अत्रात इति निवृत्तं-
 अतएव गोशकटिरस्यास्तीति विग्रहेऽपि गोशकटिक इत्येव। न तु गोशकटिमानि निगोविंशतिरस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानाच्चेति स्पष्टं भाष्ये॥ इदोपतापे।
 त्यादौ मंडूकपुन्यात इत्यस्य संबंधः। समासां ता इति सूत्रस्थभाष्यादित्यलं। निष्कात्पराविति। सूत्रे सामर्थ्येऽपि सोत्रत्वात्समासः। अतग्रहणं शतादिपूर्वा-
 निष्कादित्यर्थे निगुसारः। भिन्नजिति पाठः। हृदयौ हृदयिक इत्यादि। अनेनान्यतरस्यां ग्रहणेनात इनीत्यस्य प्रवृत्तौ तत्र मतुप्सु सुच्चायकबोधकान्यतरस्यां-
 ग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययत्रयेऽसौ लभ्यमिति भावः। तत्पर्वपिदयमित्येकं। निदयं मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त इत्येवं मरुत्तं साधयित्वा सभाष्यप्रत्याख्यानात्॥ तत्र हि

सुः मरुत उपसर्गत्वे उपसंख्या निनेपसर्गत्वे सामर्थ्यादजंतत्वाभावेप्यच उपसर्गादिति तत्त्वतः तत्र तत्त्वविधायुपसंख्यानेन सिद्धे प्रथमे उपसर्गसंज्ञायामुपसंख्या-
 स. श. न मनेकसंज्ञालाभार्थमिति निष्पातत्वात् मरुत आद्युदात्तत्वेन तृतीयकर्मणि ति पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेन मरुतस्य युदात्तत्वं । एताश्च संज्ञास्तत्त्वविषया एवे-
 शे. त. २० तिन रुद्धिर्दत्त इति भाष्यप्रयोगेनानुपपन्नः एवं च फलाभेदाय नित्वमेवोचितं । पित्वे तु मध्योदात्तत्वं स्यादित्यपरे । एतद्विषये मतुब्र । अस्य रुद्धिशब्दत्वादा-
 वयवार्थाभावेन तदप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । पदत्वमिति । तेन यस्येतिलोपो न । अनुवर्तयंतीति । बहुलं छंदसीत्यतः । वाचो ग्मिनिः । गकारोच्चारणं प्र-
 त्ययेभाषायामित्यनुनासिकाभावात् । उत्तरसूत्रस्य बहुभाषिणीत्यस्यात्रापि संवधात्सम्यक् बहुभाषिणि वाग्मीति बोध्यं । ऐश्वर्येति । तेन धनवा-
 नित्यर्थे स्वामीति न । कटकवलयिनीति । कटकवलययोः कचिद्वेदं परिकल्प्य द्वंद्व उपपाद्यः । अत इत्येवेति । समासांता इति सूत्रस्य भाष्यात् मंडूक-
 पुत्या तदनुवर्तत इति भावः । ठनादिति । आदिना मतुपो ग्रहणं । मतुप्समुच्चयार्थान्यतरस्यां ग्रहणं सैकगो इति सूत्रेनित्यग्रहणात् वलादिभ्यो मतुवि-
 तिसूत्रेनित्यग्रहणाच्चासंबंध इति भावः । अस्मायेत्यत्र तु संबध्यत एव तसाविति सूत्रेयशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात्प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे स्वत्व-
 इति भाष्ये उदाहरणाच्चेति बोध्यं । वाताती । कुगर्थमेवेदं । अदंतत्वादेवेन सिद्धत्वादिति हतिः । ठन्वाधनार्थमिति । सामान्यसूत्रेण सिद्धेः । सूत्रस्य फलान्त-
 राभावाच्चावर्णाद्वावर्णात्रवेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यं । अर्थश्चेति । अर्थशब्दोत्र धनवाची कालतोत्रासंनिधिर्न देशतः । तत्र विरोधादसौल्यस्यासंबंध-
 त्यप्राप्त एवेति विधीयते सुतोपाधिकादिनिष्ठनोरभावो नभिधानात् अत एवासंनिहित इति किमर्थमर्थवानिति भाष्ये उक्तं । अर्थो समर्थो विद्यन्यः । शा-
 खानुपहतश्च य इति त्वार्थः । अर्थे नमर्थे समर्थे इति क्रियाशब्दात्सुतोपाधिकादिनिष्ठनो भवत एव । मतुसुनानभिधानात् । तेनार्थिकप्रत्यर्थिकौ धान्यार्थौ त्या-
 दिचसिद्धौ धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः । वलादिभ्यो । अन्यतरस्यां ग्रहणं द्वंद्वोपतापेति प्रकृतस्येनः समुच्चयार्थः । तेनैतस्मादुच्च । प्रथिमिनीति । इम-
 निजं ता प्रकृतिः । अनिनस्मन्नित्यनर्थकेनापितदंतविधिः । मितिमांतस्योदाहरणमित्यर्थः । चकार्यकारपरस्येति बहुव्रीहिरनुसारेण्यपदार्थः ॥ ६ ॥
 ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥ ॥ प्राग्दिशे व्याख्यानादिदं संज्ञासूत्रं तदाह । विभक्ति संज्ञा इति । स्वार्थिका इति । प्रायेणेति शेषः । स्वीयप्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थः ।

राम
 २९

तसिलादावर्थनिर्देशाभावादतिशयनेइत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादितिभावः। जात्यन्ताच्छब्दं धुनिप्रकारवचनेइत्यादिविहितस्यतुवास्त्वमेवा
तएवतदर्थस्यविशेष्यतयासानमतः प्रायेणेतिपुरितं। किं सर्वनामा प्राग्दिशइत्येव ह्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्रहणं। ह्यादिभ्यः प्रागेवकिमशब्दसु
नपठितः। कश्चभवंश्चकावित्यत्रभवतः शेषापत्तेः। त्यदादीनायत्परंतच्छिष्यतेइत्युक्तेः। विधेयानिर्देशादाहाधिक्रियतइति। बहुशब्दश्चात्रसंख्या
वाच्येवव्याख्यानात्प्रकरणलभ्यमाह। प्राग्दिशीयेपरेइतिदिशः प्राक् प्राग् दिशंतत्रभवेइत्यर्थः। एतेतौ। द्वितीयोव्यंजनांतः। यथासंख्यकार्यनिमित्त
योः। नलोपइति। सर्वोदेशत्वंत्वानुपूर्व्यात्सिद्धं। इत्सेज्ञातुनफलाभावात्। परत्वादनः पूर्वमेवत्यदाद्यत्वे कृतेलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायेनपुनरत्वाप्रवृ
त्तिरितिभावः। कुतिहोः अष्टनश्चाइत्यतोविभक्त्यावित्यनुवर्तते॥ तीत्यत्रेकारुच्चारणार्थः। तिहोरित्यस्यफलमाह। कस्मादित्यित्यतइति। तसिलादीनां
विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं। परस्यतसेरिति। प्रतियोगेपंचम्यास्तसिरपाद्यनेचाहीयरुहोरितिवक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातसुधातोर्नो
ग्रहणं। व्याख्यानाच्चा। स्वार्थः। स्त्रित्स्वरार्थः। विभक्त्यर्थविभक्तिनिमित्तात्त्वाद्यर्थः। स्वार्थमितिभाष्यंतूपलक्षणंपूर्वोक्तविभक्तिकार्यस्यापीतिबोध्यं। स
र्वोभयेति। अभिधानमूलमेतत्। भाष्येउक्तंओदनंपरिषिच तीत्यादौसर्वार्थतेपिवाग्रहणानुवर्ततेनैतसिल। वाग्रहणमिति। साहचर्याच्चकुत्रचित्तान्य
त्रकुत्रापिचसाभिलाषमितिबहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तं। भागवत्तिकारादयस्तुकिमोभाषायांत्रलनेच्छंति। भाष्यस्वरसोप्येवमेवाएतदस्त्र। इदं
मोन्नादेशइत्यतोशनुवर्तते। एतदोनित्येवसिद्धेनुदात्तार्थवचनं। ननुस्त्रित्स्वरेषोषनिपातेनैवत्रतसोरनुदात्तत्वेसिद्धेतयोस्तद्धिधानव्यर्थमितिचेन्न॥
स्त्रित्स्वरापवादोनुदात्तत्वरुतेस्त्रित्स्वराप्राप्त्याप्रत्ययस्वरेणत्रतसोरुदात्तत्वप्राप्तेतत्कार्यक्यातअतोनेति। अतएतस्माद्वामादित्यर्थः। सप्तम्यंतेभ्यइति।
सप्तम्याइत्येवानुवर्ततेकैत्रस्वरितत्वात्नेतराभ्यइतीतिभावः। सर्वत्रदेशेइति। सर्वत्रकालेइत्यपिबोध्यं। कालेइत्युपादानेनसर्वशब्दस्यतत्रकालार्थ
कत्वात्। अतएववर्तमानेजडितिसूत्रभाष्यस्थानागतमतिक्रान्तंवर्तमानमितित्रयं। सर्वत्रचगतिर्नीलीतिप्रयोगेकालवृत्तित्वाविवक्षायादानकृतइतिवैयर्थ्यः
। विहितत्वादिति। सर्वेकाव्यत्यनेनसुतद्वाप्येस्यष्टातर्हीति। एतत्प्रतिद्वंद्विभूतेयदीत्येतदस्वडमव्ययं। एतर्हीति। एतदइतियोगविभागेनएतादेशः। अस्मि

संशु
शुसु
२८

नहनीति। सुष्येण युक्तः कालो यस्मिन्त्यर्थः के अद्य पुष्य इत्यादौ शक्तिमत्प्रधानता। इदमह इत्यर्थेऽप्यस्येत्यन्ये। व्यपदेशिवद्भावेन सप्रयोग इत्यपरे। एषु सि
तिनिपातनादंतोदात्तोऽर्थो भाव्यतुचित्यमते। प्रकारवचने। पंचम्यर्थे सप्रमीत्याहा प्रकारवृत्तिभ्य इति वचनेन ग्रहणत्प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः। तेन प्रकारेण।
त्यस्य विशिष्ट इति शेषः। सामान्यस्य भेदको विशेषोऽत्र प्रकारवहुभिः प्रकारैर्भुक्ते इत्यत्रो वहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्सादृश्यं तु न गृह्यते। अन्यथा सर्वथे।
त्यादौ तदप्रतीत्यानभिधानात्। यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिस्तत्प्रकारवान् हर इति बोधे हरिस्तदृशो हर इति फलतीति बोध्यं। अत्यंत सार्थि
कोयं प्रत्ययं विनापि यश्चैत्रः समैत्र इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात् स्रोतकत्वे तदर्थस्य विशेषणता पतिष्य। एवं जातीयविधावपि बोध्यं। स्थूलादिभ्यः
कन्विधौ चैव मेव स्थूलादीनामपि गोर्वाहीक इत्यादौ गवादिपदानामिवास्त्येव प्रत्ययं विनापि प्रकारवाचित्वमत एवेषां नित्यत्वं नोक्तं। दिक्शब्देभ्यः नेह।
यथा संख्यं अस्वरितत्वात्। शब्दग्रहणस्तभ्यमर्थमाह दिशि रूढेभ्य इति। संख्याया इत्येतत्पूर्यंतमस्तीति पदरहितमिदं सूत्रमनुवर्तते। अस्तीति पुराद्यादे
शविधानार्थमस्तीति चेतीह लेख्यं तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वत्यादि सूत्रमपीह व्याचष्टे। पूर्वोक्तं अस्तीत्यविभक्तिकसंनियोगशिष्टत्वाय चकारः। अवराणां
मित्यनेतरयोगेषु। अस्तीति चालुप्तसप्तम्यंतमिदं तदाह। स्ताताविति। शब्दभेदादर्थभेदेऽपि समानुपूर्वीकत्वादिकशब्देदेशादिवृत्तिरिति च्यवहारो बो
ध्यः। पूर्वोक्तं तत्तद्विद्वत्प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य क्वचित् वक्तुं संमुखदेशत्वं तथा कृत्वा क्वचिद्देशे प्रवर्तते। अतएव पुर इत्यस्याभिदृश्यं कत्वं विश्वकोशा
दावुक्तं। क्वचित्त्वस्युक्तसंयोगित्वं यथा परादिशब्दे प्रकृतसूत्रे च सर्वेषां ग्रहणं विनिगमनाविरहात् पूर्वस्मिन् गुराविति। पूर्वकालाध्ययनकर्तृण्यर्थः। द
क्षिणोत्त- ननु तसुरेव प्रत्ययोस्तु दक्षिण्यादिशि दक्षिणत इति तु सर्वनामो वृत्तिमात्र इति पुंवत्त्वेन सिद्धं। षष्ठतमस्येति सूत्रे षष्ठीतत्त्वं तिपात्यनेन ततो
ग्रामादन्य इत्यादौ पंचमीवाधित्वा परत्वात् षष्ठीनेति चेन्न स्य षष्ठार्थत्वात्। प्राच्यामिति लिंगविशिष्ट परिभाषया स्तातेर्लुक्। विभक्तित्रयार्थप्रकटयितुमाह व
सत्यागत इत्यादि। एनव्यता अपंचम्या इति। प्रागसेरनुवर्तते। अदूरे इति॥ अवधिमानवधेश्च ददूरेत्यर्थः। केचिदिति। अचत्यंतानुन। व्यर्थं स्थिति विभाषा
विज्ञानादिति तदाशयः इयमेवात्रारुचिः। दक्षिणादाच्च। चकार आज्ञाहीत्यत्र विशेषणार्थः। तेन वाक्यस्मरणयोरदिदाकारस्य व्यावृत्तिरिति बोध्यं। उत्तरा

चचेनव्यवहित आजपिसमुच्चीयते व्याख्यानात् । तदा होतरेति । संख्याया विविधस्यार्थ इत्यर्थः । विधानं विध इति च नर्थकः । विधशब्दस्यार्थः समा-
 न्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः स चाभिधानस्वभाव्या क्रियाविषयक एव गृह्यते तदा ह क्रिया प्रकारे इति तदुक्तं भाष्ये विधयुक्तगताश्चकारिभवंती-
 ति त्रैधागुणो नवधाद्रव्यमित्यादावप्युपदिश्यते भवतीति वा क्रिया बोध्या । चतुर्द्वेति । चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः । अधिकरणस्य द्रव्यस्य विचलनमन्यथा क-
 रणं तच्चेह संख्यासंनिधानात्तद्विषयमेवेत्याह । द्रव्यस्य संख्यातरेति । तदवगमश्च पक्षंतरसमभिव्याहारादिति बोध्यं । एकं राशिं पंचधेति पंचत्वसंख्यावि-
 शिष्टमित्यर्थः । एकाद्वे । आग्रहणं धामात्रस्य यथा स्यात् । अन्यथानंतरत्वादधिकरणविचाले विहितस्येव स्यात् । अतएव प्रत्ययो नाकारिभधिकरणवि-
 चाले एष संनिहितत्वादापत्तेः । यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति बोध्यं । ऐक्यमिति । भुंक्त इति राशिकुर्विति शिष्येति ध्यानीति । स्व-
 भावात्स्वत्ववाचितं । एधाच्च । द्वितीया इत्यस्येधाजित्यर्थः । याव्येपा । याव्यमत्र कुत्सितं कुत्सा विशिष्टेऽर्थवर्तमानात्पाशवित्यर्थः । अयं प्रवृत्तिनिमित्त-
 कुत्सायामेव कुत्सित इत्यस्य त्वप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि प्रवृत्तिरिति बोध्यं । पूरणार्थाग्रे पूरणार्थकतीयप्रत्ययां तादृशमेव वर्तमानादित्यर्थः । तीयादी-
 ककृदिति वचनद्वयं दृष्टं सामेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं । पूर्वत्रानौ नित्याविति । न च षष्ठाष्टमाभ्यां भागार्थं प्रतिपादनार्थं लुप्तिविधानप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन
 प्रवृत्ते स्तदर्थत्वसाभात् । प्रकरणादिकं तु तवाप्यावश्यकं । स्वरस्तु लुकिनास्त्विति न लुमतेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं । एकादा । असहायवाचकादेकशब्दा-
 दित्यर्थः । असहाये किं । प्रसिद्धतरत्वात्संख्यावाचकस्यैवान्यत्रेवात्रापि ग्रहणापत्तौ द्विवचनाद्यसिद्धिः स्मात् । वाक्यभेदेन कनाकिनिचोरेव लुक्विधा-
 नसामर्थ्यात्पक्षेऽवगममपि । भूतपूतत्रार्थवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । षष्ठा । अत्र भूतपूर्व इत्यनुवृत्तेऽनुवृत्तत्वात् षष्ठा विशेषणं भूतपूर्वसंबन्धे-
 या षष्ठा तदंतात्स्वार्थे प्रत्ययोऽतएव स्वार्थिकप्रकरणविरोधो न । अतिशयने । अतिशितेः प्रकर्षोपरपयाय इतरसंज्ञेनीकरणरूपो भिभवोर्थः । एवं च स-
 कर्मकादस्मादाह लक्तात्कृतेरित्युद्धृत एव निपातनादीर्थः । तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थप्रत्यय इत्यर्थः । यावद्वृत्तात् प्रकर्षेति शये इति तावदिति-
 शयने इत्युक्तमुपक्रमेभाष्ये । तत्र भावार्थकस्य कर्तृपचाद्यजंतस्य च तत्रेणोच्चारणं बोध्यं । अग्रेऽपि । भिधीयते इत्युक्त्या कालोतिशिते इति विग्रहप्रदर्शने

सु.
ल.श.
शे.त.
२८

नवाहुलकाह्युडित्युक्त्या च तस्याभावात्तथाभ्यासार्थलाभः तदाहातिशयविशिष्टेयं इति अतिशयकर्तृरूपेयं इत्यर्थः। भावेत्युडिते न युक्तं तत्रार्थे प्रत्यय इत्यथेत
स्यप्राधान्यापत्तेः। अतएव भावेत्युडित्पक्षे लिंगवचनासिद्धिर्भाष्ये शङ्किता। अतिशयेवर्तमानात्प्रातिपदिकादिद्वित्यर्थेति शयप्रकर्षादिस्य एव प्रत्ययः स्यात्तानपद
दिभ्यः। नहि विशेषणीभूतमर्थमादाय तत्रायं शब्दे वर्तते इति व्यवहारः स चेत्तान चातिशयशब्दस्य तदिशिष्यलक्षणा अभिभूयमाना देवप्रत्ययापत्तेः। तत्का
र्तरिलक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधुः। अतएवैतेषां समानाधिकरणवृत्तितद्धितत्वेन न जीवहारो युष्मद्युपपदे लटः। अतएव शानचावित्यादौ भाष्ये प्रातिपदिका
र्थे तद्धितयोत्यर्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपतद्दतराभिभवकर्तृत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठेन ते
न तस्यापि तत्त्वबोध्यं। गौरवत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावेऽपि तत्सहचरिन्वाह दोहनादिगतेन तत्स्य तत्त्वा एव च तत्त्वादिसमभिव्याहारेमा
द्व्यादिपदानामितराभिभवकर्तृत्वविशिष्टाद्व्योर्थः। प्रत्ययस्तु योतकः कुमारितरेत्यादौ डीपुतुनातरपुप्रकृतिभूतेन तदंतघठकेन कुमारीशब्दादिनावयो
विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात्तरवंतस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वेन वयं वयंसीति जीषु। वयोमात्रविशिष्टार्थगतस्त्री
त्वेऽपि तत्प्रवृत्तिः। अतएव गौतरेत्यादौ न जीषु। जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्। तदुक्तं भाष्ये यंदिप्रथमा तात्त्वार्थिकः कुमारितरेत्यादौ केवलवयसः प्र
कृष्टवयोऽनतिरिक्तमिति डीपुप्राप्नोति तरपौ कत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययोनभविष्यतीति तरपातं प्रकृतिभूतेन वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः।
एतदुत्तरं दावपिनप्राप्नोतीत्यादिभाष्यमेकदेशेनोक्तं। अतिशयनिकप्रत्ययां तादातिशयनिको नानभिधानाति। अतिशयप्रकर्षकर्मण इत्या
दिकेतुल्यं दसत्वात्स्वार्थसाध्वितिसर्वभाष्ये स्पष्टं। अतिशयेनेति। प्रकृत्यादित्वात्तत्तीयातिडश्च। अप्रातिपदिकत्वादप्राप्तेव च न किमेति डः। किमादिप्रकृति
कथादित्यर्थस्तत्फलितमाहाव्ययाच्च यो घ इति। किंतमामिति। आमतस्याव्ययत्वात्ततः परस्य सोलुंकापूर्वाण्हेतुगमित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैव त
त्कालव्यवहारनियामकत्वाच्च शुद्धद्रव्यप्रकर्षः। उच्चैस्तम इति। उच्चैः शब्दो नोच्चत्वगुणवत्परः। द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष ए
व द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यं। तदुक्तं तमसूत्रे कैयटेन अद्रव्यप्रकर्ष निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रव्य इति उच्चैस्तमसूत्रे।

राम
२८

धिकरणशक्तिप्रधानइतिउच्यैःशब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेणतदाश्रयस्यप्रकर्षेणितस्यनद्रव्यत्वंक्रियाकारकभावरूपसंबंधविशेषणत्वेनैवतस्मान्नेना
 प्रधानतयासर्वनामपरामर्शयोग्यत्वात्तत्त्वाविष्टस्यसर्वनाम्नापरामर्शाभावाच्चातएवतदादिशब्देभ्यस्ततद्विभक्तयःयत्किंचिदिदितदितिर्भवेनपराम
 र्शयोग्यवस्तुतदद्रव्यत्वेनविवक्षितमिति तमपूत्रेकैयटोक्तःइदंपूर्वोण्हेतमामित्यत्रापिबोध्यं।द्विवचनविभक्त्यो।द्वयर्थप्रतिप्रादकेविभजनीयेचोपपदे
 द्वयोर्मध्येअतरापेक्षातिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्चस्वार्थेप्रत्ययः।विभक्त्याशेउपपदशब्दबोधितसुखंतत्त्वंप्रतिपदेकत्वा
 न्यचमीविभक्तेइतिविहितपंचम्येवेतिबोध्यंतेनसांकाश्यकानांपाठलिपुत्रकाणांचपाठलिपुत्रकाश्राव्यतमादृत्यननतरप।पंचमीत्वत्रनविभागस्यैवाभावात्तच्च
 नसमूहरूपतयाविभागस्यापिसत्त्वात्।एतेखल्वपिनेर्देशिकानांवार्ततरकाइतितस्मिन्नितिस्त्रेभाष्यप्रयोगादहृषुपुत्रेवेतेदुपपन्नमपि।अयमेज्येष्टो
 यमभ्यमोयंकनीयानित्याद्यंतवत्तत्रस्यभाष्यप्रयोगाच्चाद्यर्थोपपदेपीमोसाधू।सूत्रेद्विवचनेतितुदाहरणमात्रमिति केचित्। परंतुनेर्देशिकानांमध्येत्य
 भ्यःशब्देभ्यःइत्यध्याहृत्यविभक्त्योपपदेतरपूश्राभ्यामित्यध्याहृत्यांसेइयसुनतएवनखल्वपिबहुनांप्रकर्षतरपाभवितव्येकेनतर्हितमपेक्षितमस्ति
 भाष्येउक्तमित्याहुः।नतरमित्यादौप्रतिषेधसमानाधिकरणत्वरूपात्यंतिकत्वेऽभावगतेप्रकर्षतरपा।प्रवृत्तिनिमित्तगतेप्रकर्षतरवादिरिति तु प्रक
 त्वर्थप्रकर्षासंभवविषये।एवंद्योत्पत्त्यर्थप्रकर्षेपिद्योतकात्तरपग्रथानितरांगच्छतीत्यादौ।तुश्चुदसिपूर्वमित्यमव्यावर्तिन—प्रतिप्रसवत्वंस्फुटं
 धयितुंछांदसमप्यत्रोपन्यस्तं।तुरिष्ठे।इमनिचग्रहणमुत्तरार्थेनचेतएवत्तपकादिष्टनौयसुनोःसिद्धौतुश्चुदसीतिव्यर्थमितिवाच्यं।इमनिचोपिकल्पना
 पत्तेः।लोकेषीष्टनादेराप्रतेश्चायद्यपिनिमित्तस्येदं सत्त्वादिसं।तथापितस्येवेदोपन्यासादिदमप्यत्रोक्तोपापत्ति।सचवचनसामर्थ्यात्सर्वादेशः
 अंत्यस्यटेरित्यनेनसिद्धेःप्रशस्या।अजादीइत्यनुवृत्तंसप्तम्याविपरिणम्यतइत्याहाजोद्योरिति।प्रशस्यत्वंगुणइत्यजस्यस्यक्रियात्वेपिअतएवज्ञापकत्वा
 ।प्रकृत्येकाच्चाइष्टादिष्विति।तेनज्ञोदेवतास्यज्ञःस्थालीपाकइत्यत्रनेदांअयंचप्रकृतिभावाच्चोपापत्ति।तेयस्येतिचटेरित्यादेरेतत्प्रकरणस्यलोपमात्र
 स्येतिभाष्येस्पष्टं।अत्रनेर्देशाद्यौहलतावेवाअन्यथाप्रकृत्येकाजिति सूत्रस्यभाष्योक्तरीत्याश्रेष्ठइत्यादेवुच्चारपासामर्थ्यादकारस्यलोपाभा

सुः
ल-श-
श-त
३०

ववदत्रापितद्रभावापत्तौ भेदिष्ठइत्याद्यसिद्धेः उत्तरसूत्रस्य कस्माह चर्याच। कनिष्ठइत्यादौ टेरिति सोपस्तु न प्रकृतिभावात्। कनस्तदपवादत्वाच्च। नस्त
द्वितइत्यपि न। अनउच्चारणसामर्थ्यात् सर्वदेशस्तुकेत्यादेशेनापिसिद्धइति बोध्यं। स्थूलदूर। पणाक्षितिलुप्तं षष्ठीकां परमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पूर्वत्वे वधिसु
यणादिरेवा यणादीति बहुव्रीहिः। इक्परिभाषय सिप्रक्षुद्रयोः पकारदकारयोर्ने गुणः। युषशब्दस्या गुणवचनत्वात् एवञ्चापकादजादी। अन्येतु गुणव
चना एवा। नचक्षिप्रक्षुद्रावगुणवचनौ। इमनिचितद्ग्रहणस्य चारितार्थतयोरिष्टनायनापत्तौ। सोपिष्ठइत्याद्यसिद्धेः वस्तुतो युषशब्दे गुणवचनोपीत्याकडारसूत्र
जातेरस्तीति सूत्रभाष्याभ्यामभ्यते। प्रियस्थिर। वंहीत्यादाविकारउच्चारणार्थः। अन्यथा भीयासिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा प्राहविवटिलोपानापत्यावं
हिष्ठइत्याद्यसिद्धेः। वरादिसाहचर्यादं देहलंतः। तेन हंदिष्ठइति प्रस्यस्फास्तु प्रेष्ठइत्यादेर्भाष्ये उदाहृतत्वे नादं तौ एव। प्रेष्ठइत्यादावादेशस्या सिद्धत्वात् प्रकृति
भावाच्च तन्निमित्तकटिलोपो न॥ स्थानिनिमित्तकोपि न। प्राद्यादेशानां टिलोपापवादत्वात्। वहीलौ। इष्टनउत्तरसूत्रेण कार्यं। तरस्य विधानात् तस्येहनप्र
हणमित्याशये नाहेमेयसोरिति। लोपश्चादेः परस्येत्यादेः भूभावस्या सिद्धत्वाद्भूयानित्यत्रौ गुणो नदीर्घोच्चारणं तु भूमेत्यादौ सावकाशं। विन्मतो ह्येक। अत्रा
दीइत्यनुवृत्तेराहेमेयसोरिति। अतएवञ्चापकादाभ्यामजादी। नचविन्विषये मतुपसत्त्वेन तच्च केव सिद्धे विनग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं तत्करोतीत्यादि
नाणि चोष्टवद्भावेन विनोलुगर्थे तत्सत्त्वात्। विल्वकादिभ्यश्च स्येत्युत्तरमेव विन्मतोरिष्टमेयः सुरिति नोक्तं। तत्रत्यलुक् दस्या स्वरिषत्वात् तद्वत्त्ववतुरित्यत्र।
सोपइत्येव व्याख्यातं। प्रशसायां रू। प्रशंसाविशिष्टैर्वर्तमानात्त्वाथैरूपवित्यर्थः। प्रशंसाचात्रपरिपूर्णत्वरूपवेस्यस्य रूपप्रकृत्यर्थे तावद्धेदकधर्मनि
ष्ठा। तत्समानाधिकरणधमनिष्ठावा प्रकृत्यर्थे आगोप्यते तेन चौरूपोयं यदक्ष्णो रजनं हरेदिति सिद्धं। प्राशस्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनं तु तत्सा
पेक्षमिति न तेदनुवृत्त्यानिर्वाहः। ईषदसमा। ईषदसमाप्रिविशिष्टैर्वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनागीकारात्। बहु
गुणैर्द्राक्षा। दृषभकल्पइयंगोरित्यादिसिद्धं गुडकल्याद्राक्षेति तु कचित्प्रकृतितो लिंगवचनाति क्रमात्सिद्धं। णचः स्त्रिया मिति सूत्रे स्त्रीप्रसङ्गात् इति क्र
मः। अन्यथा णचः स्त्रिया विधानात् अत्रश्वस्वार्थिकत्वात्सिद्धौ किं तेना गुड शब्दस्य सादृश्यादद्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य मा

राम
३०

समाप्तिः। यच्चिरूपितसादृश्यं प्रयोजकधर्मस्त्वेषदसमाप्तिस्तदाचकाचकल्यादयः स्वभावात्। एवंचपूर्णपदः कश्चित्सादृश्यादन्यः पदः पदार्थः प्र-
रसादृश्यं च पदकल्पशब्दगम्यमिति सर्वत्रोपमागम्याद्रष्टव्याविभाषासुविभाषाग्रहणंकल्यादि समावेशार्थंकल्यादमसिद्धं तेषु सावकाशाः वैकल्य-
तुनतत। तस्मै ह्येव महाविभाषयैव सिद्धेः। अनिष्टत्वे तु न तदर्थता तस्येति बोध्यं। सुप्रग्रहणं तिङ् श्वेत्यस्यात्रासंबंधाया उत्तरत्रत्वनुवर्तते एव। पुरस्तादि-
ति प्रत्यये परत्वं निवृत्तये तु ग्रहणं पुरस्तादित्यस्यादृष्ट्या पुरस्तादादृशेलिंगवचने तादृशे एवेत्यर्थे बोधनद्वारा स्वार्थिकानोपकृतिता विगायति क्रमेण
पकं। द्वितीयाग्रे वेत्येवकारस्तु सर्ववाक्यसावधारणमिति न्यायसिद्ध इति सर्वभाष्ये स्पष्टं। प्रकारव। अत्र प्रकारो भेद एवेति ज्ञायादित्यः स्पष्टस्य भेदश्चेत्यु-
भयमपीति प्रकारेण वचनस्येत्पत्रवामनः। थाल तु प्रकारमात्र इति। तत्रापि प्रकारवचने इत्येवोक्तः सोऽपि प्रकारवचनस्येति न्याय्य इति चिन्त्यं। किंच तथास-
तितथेत्यादेः सप्रकारइत्यादिरर्थः स्यात्। न च यालाजातीयरोवाधापत्तौ तज्जातीयइत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यं जात्यं ताच्छब्दं धुनीत्वं नेवसिद्धिर्वापत्तेः। काम-
नोक्तरीत्यादित्वेनेव यालापि वाधाने व्यतइति वक्तुं शक्यत्वाच्च। अतएव यथाजातीयकइत्यादि भाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते। अव्ययसु। अयमप्यधिकारः। अ-
ज्ञाते इत्यादौ तु वाक्यभेदेनाकचोपिविधाने बोध्यं। कस्यायमिति। अज्ञातत्वाभिनयोयं अज्ञातोऽप्यइत्यपि विग्रहो बोध्यः। अव्ययेति सूत्रे प्रातिपदिक इति सु-
पइति च संबध्यते तेन कचित्सुबंतावयवप्रातिपदिकठे ग्रहणं क्वचित्सुबंतटे ग्रहणं तत्र व्यवस्थामाह। ओकारेति। इदं वाक्यं युष्मादस्मच्छब्दमात्रविषयं
। भाष्ये तथैवोदाहरणात् अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकठे रेव प्रागकच अतएव वाक्यदेशः सावकाशार्थं कः को के इत्येवमर्थमिति भाष्यं संगच्छते। त-
यकेति। यत्वादिषु कृतेष्वकच। पचतकीति। अकचो द्वितीयोकास्त्वेव उच्चारणार्थ इति भावः। कुत्सिते येन धर्मणेन कृते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थमभिधायिनः प्र-
त्ययः। अश्वकइत्यादौ धावनदिः सम्यगननुष्ठानात्कुत्सेति बोध्यं। कुत्सितगतकुत्सायां कुत्सितकइत्याद्यपि प्रहृतमइति वत्। सज्ञायां कनू। कुत्सादि-
हेतुकसंज्ञाविषयेकानित्यर्थः। तद्युक्तादित्यस्य विवरणमनुकपायुत्वादिति ध्यानका इति। धानाशब्दात्केकेण इति ह्रस्वेकांताहापि अभाषितपुस्तके
ति विकल्यात्पक्षे इत्यस्य भावः। पूर्वणेति। अनुकपायास्तद्विषयत्वादिति भावः। परंपरासंबधेपीति। आरंभसामर्थ्यादिति भावः। अनुकप्यमानोदानेन नाराय-

सु.
ल. श.
श. त.
३१

यतीति धानादेरनुकं प्रमानसंबन्धादनुकंपायुक्तत्वमिति बोध्यं ठज्वेति। पक्षेकः। पूर्वसूत्रहयेति। अनुकंपापांनीतोचेत्येतत्। व्याख्यामादिति भावः। घ
निल। पूर्वसूत्रेणैव ठचक्रयोः सिद्धी योगविभागादुक्तविषयातिरिक्तो व्येतौ तत्र कठच सिध्यर्थे च चकार इत्येके। गजोदो। अस्मिन्निति कुडिसंज्ञिधनादिति
भावभननुठग्रहणं व्यर्थे इकादेशे अजादित्वात्सिद्धेरत आहाठग्रहणमिति। तस्मिन्निवायुस्तशब्दात् ठे नित्यत्वात्। अत्रायां लोपेकादेशे च वायुकसिद्धिः।
अन्यथा मातिथिकवत्संनिपातपरिभाषया कादेशाभावेन सिद्धेदिति भावः न च घचः श्वित्वेन ज्ञापकेनेकादेः स्रवर्तः पूर्वप्रवृत्तिरिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्ध
स्यासार्वत्रिकत्वात्। ठग्रहणसामर्थ्याच्च तस्याप्राप्ततेः। अत्राजिनोतस्येत्यत्र त्योतरपदेति पृथक् दंलुप्तविभक्तिकं तेन लोपपदमेवानुवर्तते त एव
षष्ठ्या जादिवचनात्सिद्धमिति संगच्छते। अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः तेन सवित्रियइत्यत्र मजादावितिलोपो नाप्येवमेव चतुर्थोदचइतिलो
पो नापि प्रत्ययमिति। समुदायशक्तिग्रहकाले वयवानामपिशक्तिग्रहादवयवतोपितद्वेधः। एवमेव प्रविशपिंडीमित्यादीवाक्येकादेशाद्वक्तव्यं
बोधनं अस्मैवानुवादकसिद्धे। वर्णमात्रप्रयोगस्तु न ततोऽवोधात्। उवर्णोद्व। लइतिलोपस्य पूर्वोच्चार्यसंज्ञा उवर्णोत्परस्य लप्रत्ययस्य लोपः सचादे
परस्याच्चेन द्वितीयादच ऊर्ध्वलोपः सूत्रसिद्धएवानुद्यते। ऋवर्णोदपीति भाष्येन दृष्टं। पूजार्थमिति ठज्वेत्यतो वेत्यनुदत्तैव सिद्धेरिति मूलः। उपउइति
नेंद्रस्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्योपेक्षयांतरंगस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिति भावः। द्वितीयसंध्यक्षरंचेदिति। एकमुद्वेष्टे। संध्यक्षरा।
ष्येचः। एकाक्षरेति। अचसूहितं व्यंजनमक्षरं एकात् पूर्वपदानामित्यर्थः। द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्जिषिष्टस्य लोपोप्राप्तेरिदं वाग्यं शोदत
इति। वाच्याशीर्षस्य तेन दत्तो वाक्करणकशुभाशंसनेन दत्तइति वार्थः। अत्रेकादेशपर्यंततत्सपादसमाध्यायीस्थकार्ये प्रवृत्तिर्वाच्यतया न पूर्वक।
त्वादप्रवृत्तिः। अथपि द्वितीयादच ऊर्ध्वभागस्य शोदतशब्दस्य लोपेयस्येति लोपेचांते इकनिमित्तमसंज्ञासत्त्वात्कुत्वायप्रवृत्ताविदं सिध्यति तथापि भवेत्तु लोप
स्य स्थानिवत्त्वादाकारांतनिष्ठभत्वेन चांतनिष्ठपदत्वाव्याघातात्कुत्वजस्त्वयोर्वागिकइति स्यादिति भावः। न च साक्षात्तुं परयावापदाते विध्यदिमा
पकस्य प्रतिबंधकस्य वास्थानिवत्त्वस्य निषेधइति सिद्धांताद्भवेत्पि स्थानिवत्त्वनिषेधइति वाच्यं। षडिकेपि दोषापतेः। पदितन्न द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लो

एम
३१

पविधायककवनप्रामाण्याद्भवेत्यानिवत्तन्तर्हि प्रकृतेपितुल्याएतेन पूर्ववत्सिद्धेति निवेधो जसिचेति निवेधश्च स्यादित्यपास्तानपदानुसूत्रोक्तसिद्ध्या तत्र प्रकृत्या
 स्तेः प्राप्तेऽप्युत्तरपदलोपेतु अज्ज्ञादे शत्वेन स्यानिवत्ताभावात्तुल्यावधिकयाभसंज्ञयापदसंज्ञावाध्यतेतत्र तद्विताश्रयाया विभक्त्याश्रयायाश्च वाध्यतामोपवि-
 तयापवादत्वोद्वाधः। षष्ठेति। स्पष्टं चेदं स्वादिष्टि सित्तेभाष्ये शेषलसु। एवमिति। शेषलादय आदिभूतायेषां तेषामित्यर्थः। एवमिहातसंधीनां तृतीयादच इ-
 तिवक्तव्यं तेन सुपर्याशीदेत शब्दादुचिसुपरिक इति सिध्यति। अजिनांत। उत्तरपदग्रहणात्सर्वलोपोत्र। अत्यत्वमहत्वप्रतिद्वि। इत्येव दीप्तत्वं प्रतिद्वितीति मे-
 दः क्वचित्प्रकृति लिङाति क्रमस्यापि सत्त्वेनाह। कुगीर इति। कासः शब्दाख्यशस्त्रविकलवाक्यच। किंयतदो। द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्येति धोः प्रमाणवाचिभ्यः।
 किमादिभ्योऽते रजित्वर्थः। द्वयोस्त्युपलक्षणं। अतएव बहुधासीनेषुकश्चित्कचित्पृच्छति। कतरो देवदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः संगच्छते। एता-
 द्भूतपितुमेव सूत्रे एकग्रहणं। द्वयोरिति निर्धारणं षष्ठीव्याख्यानादेव भविष्यतीत्यलं। अत्र निर्धारणं न प्रत्ययार्थः। तं विनापि प्रतीयमानतया न्यूलभ्यत्वात्
 तुविषयनिर्देश इति वृत्तौ। बावहूनां प्रत्यास्यातमिति। क्षेपार्थस्य त्वनभिधानम्। अतएव ततोऽन्यत्वात् आकरे इति। पूर्वसूत्रस्य द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्य-
 व्याख्यावसरे कैयदग्रथे इत्यर्थः। अतएव कतमाकतमेषामात्मनेति पदद्वित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः संगच्छते। तेन कतमो भवतामप्यपकः शूरो देवदत्तो-
 वेति सिद्धं। वाग्रहणमिति। नचाव्ययसर्वनाम्नामित्यस्याधिकारत्वात्तदनुक्त्येव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं तन्निवृत्तिश्चापनार्थत्वात् तेन उत रज्ज्वि-
 षयेनाकच। महाविभाषयेति। अतएवावक्षेपण इति सूत्रे भाष्ये कएतयार्थयोर्विशेष इति प्रयोगः संगच्छते। तमादयः प्रागवक्षेपणे कर्मो निष्ठा प्रत्य-
 इति प्रायिकमिति भावः। किमइति। बहुधासीनेषु इत्यादि भाष्यप्रयोगादिति भावः। एकाच्च। प्राचामिति पूजार्थं। वाक्येष्टत्वे महाविभाषयेव सिद्धे। अ-
 कजर्थमपिन तस्यानिष्टत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। येनेतर इति। अवक्षेपणे इति करणेत्युडिति भावः। इवे प्रा। इवार्थोपमानत्वे च तिवर्तमानात्प्रातिपदिकत्वन-
 यद्दयमेयं सामति कृतिश्चेदित्यर्थः। प्रतिकृतिर्मदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रकाशंतरे स्वार्थिकप्रकरणविरोधः। अश्वकृति। उपमानाश्चाभिज्ञ इति बोधः। लु-
 भ्मा। अस्य लुदवं प्रकृतिवद्विगायां वचनंतुविशेष्यवदेव हरीतक्यादिव्यक्तिरित्यत्र पाठात्। तेन च चेमनुष्यावित्येव देवतकानामिति। प्रतिमा गृहीत्वा भि-

स्त्रीविति। द्वित्वसामर्थ्यादस्त्रियामिति तत्र न संवध्यत इति भावः। तद्विशेषेति। व्याख्यानादिति भावः। जानकिस्त्रिगतेः। पश्चोदियौ। अत्रास्त्रियामित्यनुवर्तते। य
 नश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। तेन पशूः स्त्रीभ्य इदं ण्यणविधायकयोश्चित्त्वसामर्थ्यादसंबंधेऽप्यन्यत्रासंबंधे मानाभावात्। आभिजित्य इति। अपत्याण्येतादय
 ज्ञातस्य स्तार्थकत्वेन गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहेषु न। अत्र आपत्येति यलोपश्च। आभिजितकः। अयमपत्याण्येतेभ्य एव। तेनाभितीमुह
 त इत्यादौ न। सर्वे भाष्ये। अनेमित्तिकत्वाय मिति ननु तद्भावभावित्वरूपं निमित्तत्वं सह विधानेऽपि तद्भावोत्तरं भाव इत्यर्थवत्तद्भावं स कालं भाव इत्य
 पिनदर्थोत्तम। अतएव धिक् ण्योदित्यत्र वलोप एव कार्यो न धातुलोप इति गुणनिषेधः सिद्धेरकारादेशविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य तस्य व्याख्याने।
 गुणवारणाय तदिति भाष्ये उक्तमिति चेन्न। लोपवचनसामर्थ्यादचः परस्मिन्नित्यत्र तथानिमित्तत्वानाश्रयणात्। दंडव्यवर्तिदंडं दंडनं। व्यवसर्ग
 साहचर्यात्। तयो रर्थयोर्विषये स्तार्थे वन्नित्यर्थः। स्थूलादिभ्य ष। प्रकारो भेदः सादृश्यं च व्याख्यानात् तद्वति वर्तमानादित्यर्थः। जातीयरोपवाद इति
 जातीयविधौ भेद एव प्रकार इति जयादित्यमते पवाद इत्यस्य परत्वाद्वाधक इत्यर्थः। तत्राप्युभयं गृह्यते इति वामनमते यथाश्रुतमेव। अनन्त्यं
 अनन्त्यतगतिरशेषतः संबंधाभावः। सामिहृतमिति। समासेऽपि सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्य तात्तत्त्वं। रुद्रहणे ग।
 तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। अनन्त्यं तगते रित्यस्य यद्यपीत्यादिः। अप्रकृत्येवेति। समस्तत्वे तदेकदेशसामिश्रणं नेत्यर्थः। असमस्तत्वे तत्संनि
 हितेत्यर्थः। इदमेवेति। अस्य तथापीत्यादिः। बहुतरकमिति। यदितु बहुतरकं सुकरतरकमित्यादितु माद्यं तात्त्वार्थकत्वं तद्व्यतिवचनेन या
 क्वादित्वात्त्वार्थकनावासिद्धमित्युच्यते तदनास्य प्रयोजनमेतदेवाभिप्रेत्येदं भाष्ये प्रत्याख्यातं। एतदेव भाष्यं तस्या कतिगणत्वे मानं विभाषा।
 ग्रहणादिति। प्राक् प्राचीनमिति रूपद्वयं महाविभाषयेव सिद्धमिति तदस्य नित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः। तेनाश्रितमित्याद्यसाध्मिति बोध्यं। आशि
 त्वात्तदित्यादितु माद्यं तस्य प्रकृते रर्थक्यं न इयमभ्युच्चयमुक्तिः। बहूनी जातं ता इति बहुवचनेनास्यापि ग्रहात्। जातं ताच्छस्येवास्यापि स्वभावतो
 नित्यत्वलाभात्। अतः स्वस्य नित्यत्वाभावाय विभाषाग्रहणमिति भाष्यसंमतं। पथाः। प्राक् न इति। तेनावक्ष्येपणे कन्वेकल्पिक एवेतत्प्रापिक

सु.
ल.श.
शे.त.
३३

मिति उक्तं। दृहतीचाः। कनस्वस्वाः। अदिकस्त्रिया मितिकर्मधारयगर्भेन अतत्पुरुषः। प्रागिति। अस्तात्यंतं प्राचिदेशे इत्यर्थं कनिर्द्धिगम्। स्वां
 तं चोच्येयप्रधानतयस्वभावाच्चिगयोगिलिंगं च नपुंसकमेव लिंगं सर्वनामत्वात्। न स्त्रीत्वादिप्रकृत्या सहात्यंतविरोधापत्तेरेकवचनं च। एवं धया
 मावधिकप्रादेशवृत्तमआमा इति बोधः तदाह। प्राचीनमिति। पदसंस्कारपक्षे इदं। यदा प्रागादिशब्दास्तदेशकालस्थानादिवोभेकास्तेभ्यश्च स्व
 सदेशपस्थितं विशेष्यलिंगत्यागे मानाभावात् प्राचीना आमाः प्राचीनावादी प्राचीनं वनमित्यादीति कश्चित्तत्त्वमनं चित्यं। प्राचीदिगिति। लिंगविशिष्टा
 परिभाषया प्राप्तिः। प्राचीनं ग्रामादिति। अत्र प्राच्यां दिशीत्यर्थे स्तात्यंतात्प्रागिति प्रकृतिः सचाव्ययत्वादस्त्री। स्तानिवत्सूत्रे भाष्ये वायं प्रयोगः। जात्यं
 ताच्छब्धु। जात्यंतादंधुनिवर्तमानात्तज्जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादित्यर्थः। जातेर्व्यंजकमिति। वध्यते स्मिन्नातिरिति व्युत्पत्तेः। अत्र प्रकरणावोधेन वा
 चकत्वं वक्तुं शक्यं युक्तं चेति परे। स्थानांता। सस्थानशब्दस्तुत्यरूपार्थेन चेत्स्थानांतमर्थवद्भवति तदा प्रत्ययः इत्यर्थः। इति शब्दादर्थवदितिलब्धं
 अनुगतेति। अत्रार्थे अनुगादिशब्द इत्यर्थः। अस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहदर्शयति। स एवेति। अनुपाप्यादिवत्सुप्यजाताविति णिनिः। विसारि
 णोः। अणिनुण इत्यतोऽणनुवर्ततोऽमणीति प्रकृतिभावः। क्रियाजन्मेति अतएव त्रिः प्रकृतौ हिः पचतीति न। दृहती पंचादिशब्दास्तत्संख्योत्पत्तिपेरास्त
 स्वेवेमुज्योतकस्तेषां च क्रियाया मन्वयः। सूत्रस्वरसात्। हिदशा इत्यादौ समास एव द्वादिशब्दानांतत्परत्वद्योतक इत्युक्तार्थे तत्त्वानुसुचं। समुदा
 यस्यापि स्मिन्नाप्रत्वाच्च। भुंक्ते इति वर्तमानप्रयोगः। त्रिराहतादशेत्यादावृत्ति क्रियाजन्मगणने कत्वसुचं। संख्यायाः किमिति। गणनिवृत्तिः। संख्याश
 द्दानामेवेति प्रश्नः। भूरिवानिति। नायं संख्यावाची लोके गणनायामप्रसिद्धेरिति भावः। बहुशब्दस्तु संख्यासंज्ञकत्वात्तत्कार्यमिति युक्तं तदभावे
 हि क्रियाजन्मगणने गम्ये इत्यर्थः स्यादिति तात्पर्यं। वारशब्दः कालपरः। सच भोजनपर्यो प्र इति कालाध्वनोरिति द्वितीया। यद्यपि द्रव्यगुणयोर्गण
 नयोग्यं जन्माप्रसिद्धमेकैव तेषामुक्तिः। क्रियापास्वने कस्याऽपि निवृत्तभेदायाधातुवाच्यत्वेन तत्संभवः। तथापि क्रियाग्रहणं स्पष्टार्थसाध्यं स्वभा
 वैवयत्र क्रियातत्रैतत्प्रवृत्त्यर्थं तु न तत्। द्विर्वचने चीति हि रावृत्तिर्हिः प्रयोगः द्विर्वचने सुवहमित्यादि प्रयोगविरोधात्। पंचकत्वः कर्ता कर्तान् द्विः कर्ता इ

राम
३३

त्यादौ गुणभूतक्रियायोगेकारकविभक्तेरिव अस्यापि साधुत्वमिष्टमेवेति स्पष्टं हरिकैयटादिग्रंथे इत्यन्यत्र निरूपितं। द्यौपाकौ इत्यादौ न सुजादि। त्रिया
 जन्मगणनस्याभावात्। तद्गणनार्थत्वे हि पाकावित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः। अतएव द्विः प्रयोगाविति नातदुक्तं भाष्ये। द्यौपाकावित्यादौ कस्मान्न भवति नै
 तक्रियागणनमिष्टमिष्टप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति। सा च जन्मरूपा। एवं च नैतक्रियागणनमिति तदर्थ इति निरूपितं भाष्यप्रदीपो बोधो येषां पिसस्या
 गणनात्मिकैव तथापि गणनायां प्रसिद्धस्तेषामवग्रहणार्थं तेन युग्मो भादिशब्दानेति दिक्। विभाषाव। अविप्रकृष्टकालक्रियानेव गणनं कृतो
 रित्यर्थः। प्राचुर्येणेति। व्याख्यानादिति भावः। भावे इति। प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यस्यार्थः। प्रचुरार्थबोधकत्वादिति प्रथमा स
 मर्थोत्त्वार्थे मयडितियावत्। अधिकरणे इति। प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात्प्रथमा समर्थोदधिकरणे प्रत्यय इत्यर्थः। प्रकृतेति तु प्रसप्तम्यंतं तत्र व
 र्त्तमानादित्यर्थः। अत्र पक्षे वचने इत्यत्र प्रकृत्यर्थो विवक्षितः। तेन भवन्मयो ध्यापतिनावनीपतिरित्यादौ प्रकृत्यर्थो अधिकरणमात्रे मयडुपपन्नः। तेनेणा।
 र्यद्वये च त्वतात्पर्यं। व्याख्यानात् स्वार्थिकप्रकरणपाठस्वाद्यपक्षे च रितार्थः। वस्तुतोय स्वार्थिका इत्यस्य प्रायेणेत्यादिः। प्रकारवचने जात्यं तात्त्व्यं धुनि
 देवतातात्तादर्थ्येयदित्यादौ वाचकताया एव प्रतीतेरिति बोध्यां तद्गृह्यं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभावे व्युत्पत्तस्वार्थिकमयस्य तेन चिन्मयं ब्रह्मेत्यादि सिद्धं
 । यवागुमयीति। दित्वान्दीप। समूहवावहुं विशिष्टेयं प्राचुर्यार्थे वर्तमानादित्यर्थः। मोदकिकादावचित्तेति शब्दात् स्वार्थिकत्वेपि लिङाति क्रमः। कुदीरवत्
 भेषजमिति। भियः सुकृहस्येति व्युत्पादिता द्विषजशब्दादिदमर्थः। ण्यतएव निपातनादेकारः। देवतातात्तादर्थ्यं तदर्थं वस्तुनीत्यर्थः। वैधेकर्मणि त्यज्य
 मानद्वयोद्देश्यत्वं मंत्रस्तुत्यत्वं च देवतात्वात् तदुक्तं भाष्ये दिवैश्वर्यं कर्मणो देवस्तस्यात्त्वार्थं तल इति। तेन देवत्यमिति सिद्धं तत्स्वनयनाहः पितृदेवत्य
 मिति एतेन पितृपुत्रदेवत्वजात्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तं न वस्येत्यादि वार्तिकैर्विधोयमाना अत्यंतस्वार्थिकाः। साधारणादिति। अतएव निपाता
 त्तिप्रदेशस्य दीर्घः। स्तुतमानंधारणं अस्येत्यर्थः। अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः। देवतेति। लिङाति। क्रमात्क्रोत्वं वर्णे च। वर्णे किं। लोहितं रूषि
 यवदाश्रयमवस्थानं ध्यायत्वाभावोऽनित्यत्वं। लोहितादिति। अस्मादेवज्ञापकादत्यंतस्वार्थिकानां सुवृत्ततेः प्रागेवोत्पत्त्यंगीकारेणांतरंगत्वात्प्राप्तलिङ्ग

सु-
स-श-
शे-त-
३४

बोधकप्रत्ययवाधनार्थिकेनवाभवतीत्यर्थः। अत एव व्याप्यदस्यात्रप्रकरणेऽसंबन्धः। तेनैतादिभ्योऽप्यंतस्वार्थिके एतिके त्वेव न त्वेनिकेति।
किञ्चैषेणेणिलज्जैर्नार्थः। उपायादिति। अवेतिवक्तव्येहस्वग्रहणादीर्घस्य स्थानित्वा एतेनांत्यस्य स्यात्तत्तानर्थ्याच्चलोपाभावइत्यप्यस्तव्यास्पृशनाच्च।
वोचो। व्याहृतो न्येनो तोर्यो यस्या इत्यर्थस्तदह। संदिष्टेति। तद्युक्तातच्छब्देनवाक्। वाचा युक्ताहम्याहृतार्थः। प्रतिपादककर्मेशकादित्यर्थः। तिन
स्वयंवाचाकथनपूर्वकंयत्कर्मक्रियतेतत्कर्मणः। तदुक्तंभाष्ये। तदित्यनेन। किंप्रतिनिर्दिश्यतेवागेचयदेववाचाव्याह्रियतेतदेवकर्मणाक्रि
यतेइति। अत्रवागेवैत्युत्तरस्थेवकारेणव्याहृतार्थोयामित्यंशासंबन्धोलभ्यते। क्रिययोरुत्सर्गं तएकत्वंचप्रतीयते। यद्वाचावदतितत्कर्मणा
कुरुतेइतिश्रुत्यर्थानुवादरूपत्वाद्यदेवेत्यादिभाष्यस्यातद्युक्तोक्तिं। वाचाकथनंविनैवयत्कर्मक्रियतेतत्रमाभूदिति। एवंचमेत्रविशेषप्रयो
गपूर्वक्रियमाणकर्मविशेषेरुद्धोयमित्याहुः। इदंत्वयाकर्तव्यमिति सदेशवाचंश्रुत्वायत्कर्मक्रियतेतत्कर्मणमिति वदतः। कैयटस्याशयसुचिंत्यः
। वाचिकंश्रुतेतिमूलकैयदानुसारेण। क्षेत्रेरुद्धाइति। तत्रोत्पन्नाइत्यर्थः। प्रजानातीतिप्रज्ञः। नित्योयमिति। हतौवेदंस्यं। भाष्येनित्येष्वस्यागणनान्ना
स्यनित्यत्वं। प्रत्यंयांतरंत्वस्मादस्यापवादत्वान्नभविष्यतीतिपरो। मंगलमंगलवचनमिति। अपेतापोढेति सूत्रेऽप्यशइति सौत्रप्रयोगः। एतेनास्मा
त्सूत्रप्रयोगान्मंगलेत्यादिप्रायिकमित्यपास्तं। भाष्यानुक्तेः। अत्राल्पार्थशब्देनलोकादीनामेवग्रहणं। नतदर्थैकैकशब्दस्यत्सत्त्वेमानाभावात्स
त्वेपितश्चार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाल्पार्थशब्देननग्रहणं। संख्येक। संख्यावाचिन एकत्वविशिष्टाच्च प्रातिपदिकात्कारकाच्चसित्यर्थः। एकार्थाएव
ति। एकवचनशब्देनातएवगृह्यतेइतिभावः। घटंघटमिति। ततःशसिघटंघटमिति वत् घटौघटौददातीत्यपिबोधसंभवइत्यभिमानः। पदशःस्व
रशइतिप्रयोगेभ्योपिहतावेकत्वविशिष्टस्यैवबोधइतिजातिशसइतिपरो। एकवचनादिति घटौददातीत्यादिवोधेशसोऽसाधुत्वावैतिकेचित्।
वस्तुतएकवचनादिति संख्यातिरिक्तार्थानापरिगृहीतेकत्वानामेवकीप्सोऽर्थानुवादकं। अतएवमाषौमाषौददातीतिन। किंतुद्वौददातीत्येव।
तत्रैतिबोध्यं। अत्राहुः। चकारोवीप्सायामित्यनंतरं द्रष्टव्यः। संख्येकवचना दीप्सायाचवात्त्वार्थेपिसचाभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दादेवातेनैकशब्दा।

एम
३४

तेन तदोचक सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समाहरेवेति तत्रैवेत्यर्थः एवं च तदविवक्षायां पूर्वकालैकेतिसमासे एकनदीतरः सिद्धो न्यथासमाना-
 धिकरणतोपुहृषवाधित्वाव्ययीभावेन पुंसकहस्वापत्तिः अत्रत्यन्वेति योगविभागसिद्धोभियुक्तोक्तोगोदावर्थाश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदीत्य चतुन्योगावि-
 भागस्येष्टसिद्धयेत्वात् भाष्यकृता तदनुक्तेऽप्येति भावः अन्यपदा संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते संज्ञानवगमादिति संज्ञेति कर्मण्यङ् तेन संज्ञेति शविशेष-
 स्थानवगमादित्यर्थः नित्यसमास इति तत्सदृश इत्यर्थः तत्सादृश्यं च समाससमानार्थक वाक्याभावेन समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्यैव महाविभाषाया अ-
 संवन्धे मान्यभावात् अतएव द्वितीयतृतीयेति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणेनोत्सर्गोपवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिरित्युच्यते अपि तेऽन्मत्तं
 गमित्पुदाहृतं अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्नैति चोक्तं भाष्ये अस्य नित्यत्वे तेन मुक्त इत्यसं गतिः स्यादेव एवमन्यत्रापि बोध्यम् सम्प्रसाताः अत्र समासप-
 दंतत्वं संवन्धलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि अतएव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वानगोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अंत इति
 सूत्रे भाष्ये च एवं चालौकिकविग्रहवाक्यसमाससंज्ञासमकालमेव समासांता इति सिद्धान्तः न च पूर्वसमासांते तत्संनियोगनिष्ठा शुदान्तत्वे तदेकवाक्यतापत्ते-
 र्पूर्वस्य निघोते चकृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तौ च श्रित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् तत्सामर्थ्येन समासांताविधावा शुदान्त-
 श्रित्यस्यासंवन्धज्ञापनात् तेन समृद्धापूर्वस्य समृद्धपुरोराजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थं समासे कृते समासान्ता इत्येतत्परं भाष्य-
 मेकदेश्युक्तिरुक्तं भाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् अनशब्दश्चरमावयववाची सच समुदायावयवः अतएवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्य-
 म् अव्ययानामिति दिलोपाभावश्च सिद्धः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवा-
 क्यस्योत्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा सरूपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न फलाभावात् द्विपुरोत्यादौ स्त्री-
 ल्यस्य लोकांतः सिद्धेः विगमशिष्यलोकाश्च यत्वा द्वित्रिगस्येति भाष्येण द्वित्रिगप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावेऽधनात् अतएव परवस्त्रिगमिति सूत्र-सत्वेऽपि द्वि-
 नावमर्हत्वा इति न्ययः पुंसकत्वसिद्धिः पंचराजमित्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्ता वकारांतोत्तरपदेऽन्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च अंत इत्यादि स-

ल श्रे
स अ
३५

वस्थभाष्यविरोधः चोत्तरस्य दावयवत्वम् एवं हितत्र भाष्यम् समासस्य तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदम् प्रथमका इत्यादौ कपोनोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अन्येषु
च द्विस्य त्रितोदात्तत्वसिद्धिरित्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारत्वात् त्रिदुत्तरपदोदात्तस्य क्वचित्समीपतया तोदात्तत्वमिति सरूपस्य त्रस्य भाष्यतदनुश्रयणेऽपि योजन
यि शेषत्वम् तथा हि कृतद्वेद्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे ऋक् च ऋक् च ऋक् चैव असारूप्यादेकशेषेन प्राप्नोति इति भाष्ये समासोन्तानां समासात्त्रयवत्वेऽपि तत्रा
गभागस्य विभक्तिः परत्वाभावात् द्विशिष्टस्य न सरूपत्व मिति तद्भावः न च तस्यानर्थक्येन तदनुत्पत्त्या भाष्यस्य न्यूनता इदं वाच्यवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे
मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहा प्रवृत्तेः भाष्यांतरंतुतादशं नोपलभ्य तदवेति दिक् सर्वसमासो तोवहुजसंगो मत् जसित्यवस्थायाम
लौकिके वाक्ये सुपः परत्वादेव ततः पूर्वत्वे तु वाच्यार्थविरोधः न हि सुब्रह्मितं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेवे न च विशिष्टस्य सुवंतत्वाभावेन सुवन्तात्तद्विदित इति सि
द्धान्तविरोधः तेषामर्थभावेन परिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् अतएव पुंयोगादिति सूत्रेऽन्यंतस्वार्थिकानां सुवृत्त्यतेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्ये उक्ता
किंच समासोत्तरप्रकरणेऽप्याप्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबंधः तस्यावस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् तत्र कवुत्पत्तिकात्वेऽवतत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविरोधाभा
वात् समासोत्तरस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् बहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्योत्पत्त्यंतप्रातिपदिकाभावान्न ह्रस्वः कप् ह्रस्वादेत्तरंगतरः तादर्थ्य
ताच्छब्दं येषां यदानां समासोन्तावत्तेषामन्यद्भवति कपंतावत्प्रतीक्षत इति भाष्येण स्पष्टम् तथाभिधानात् तत्राद्यस्य तावदित्यस्य केषः प्रथममित्यर्थः अन्य
समाससंज्ञारूपं कपासहस्रभवनायकपंपश्यतौत्यर्थः पूर्वस्वप्रवृत्तौ हितदर्थकवाक्याभावेन कपशास्त्रवेयर्थ्यमियाहितद्ववनकालप्रतीक्षाः प्रव्यथा तदन
पि सत्वेन कपप्रतीक्षेति तत्पंतासंगता स्यात् अतएव प्रत्ययस्यादिति सूत्रभाष्यादाह ते बहुचर्मिकेत्यादवापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक् अथाव्ययीभावे
साधारणः समासोन्तानाह अव्ययीभावे अव्ययीभावे उत्तरपदतयावत्तेमानं यच्छ्रुदादिप्रकृतिकसुवंतं तदंताद्वैच स च समासार्थविग्रहवैक्यस्यां तावयव
इत्यर्थः राजाह इत्यत एव जनुवर्तते अन्तं तादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थे परतया कथंचिन्नेयम् अत्र गणयेत्यंतोत्पत्तिं स्यादिति विकल्पे प्राप्तेऽनित्यार्थः
पाठ इति चेत् प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभीतिसमासः परोक्षमिति इन्द्रियाजन्यं ज्ञानविषयत्वशं आद्यजंतः प्रयोगः नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरन्त्याह समा

राम-
७

र्थादिति परस्योकारेति परशब्दस्य ओकारेणादेश इत्यर्थः एउ इति पूर्वरूपत्वं परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः आहुणः अश आद्येति धमे
 परादिति भावः अत्रागणसूत्रे परग्रहणं प्रसिद्धमिति परोक्षे लिङिति सूत्रस्य भाष्यकैयटस्वरसः तत्र हि स मासां तोपि निपातनात्साधितः पूजार्थमिति
 वेति वर्तते येन तत्पूजार्थमप्येत्यर्थः अन्यतरस्याग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव अतएव नदीयोर्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणेश्च विविधा
 शब्द पाठस्य ज्ञापकत्वमुक्ते संख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वेनित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासंगतिस्यैव तत्र यज्ञपाठ
 सुप्रपंचार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य नग्रहणं योर्णमास्यादिग्रहणात् नचाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यमलक्ष्यानुसारेण समर्थेन च त
 स्यात्त्रत्यागात् अतएव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥ ॐ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ चकारवसेनेति संख्यापूर्वोद्धिगुरित्ति योगं विभज्य पूर्वेषां सं
 ख्यापूर्वस्य तद्विधौ तत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्याये सिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः श्रितेति श्रितादीनां सुवर्तत्वासंभवात् श्रितादि
 प्रकृतिकैरित्यर्थलाभः येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन संबुद्धिस्त्रीलिंगप्रथमांतमिन्नेपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः समर्थे विशेषणत्वाद्धितादी
 नां प्राप्नोपितदंतविधिः समासप्रत्ययविधाविति निषेधान्न भवति तदंतविधौ हि श्रिताद्यंतसमर्थे प्रकृतिकैरित्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्याद्यवपि समासापत्तिः
 कष्टं श्रित इति नलोकेति षष्ठीनिषेधः यतितशब्देन निपतिदरिद्रादिभ्यः सनेवेकत्वेन यस्य विभाषेतोऽर्निषेधप्राप्तावपि अतएव निर्देशादिर्बोध्यः अ
 योग्यत्वादिति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे कंकर्तृशक्तिप्रधानमित्यर्थः स्वायं कृतिरिति असमासे कर्तारिति स्यादिति भावः एकस्वर्यमपि समासफलम् स्व
 दा अस्य तत्प्रकृतिकैलक्षणया द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्यम् जाल्म इति तेन केवलरूपत्वं तस्य सूचयति एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्येन निंदा
 प्रेति संभवन्महिनिंदा इत्युक्तमित्यपास्तम् योगरूढेतत्संभवेपि केवलरूढेतदभावात् नहि निंदेत्यस्य च विवाहानिंदेत्यर्थः सासीत्यर्थे कासा इति
 क्त्वाचि न इत्यर्थः कुरुष्वनात्तनुतेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तातांतां तसाचारगोतरसूत्रेण सिद्धे योगविभागे व्यथोत आह अनत्यनेति परोक्षे तु मिति रमेर्योगेशकधवेति तु मुत्
 अत्यंत अत्यंतसंयोगानत्यंतसंयोगसाधारणेन पूर्वेषां सिद्धे इदं किमर्थमत आहः क्तांतांतांतीति तेनेति अत्र नानुवर्तन इति भावः तृतीया इदं संस्कृतं

सू.शे.
स.त.
३६

रकएवसामर्थ्येप्रकर्ततेनसा क्षात्य रस्य रान्वये उत्तरसूत्रेण निपुणं श्रुणाभ्यां समासविधानात् तद्योगेहिहेतौ तृतीयातत्कृतेत्युक्तेष्वस्य संवैतद्राघ्ये शृणेत्यस्य
वृत्ततेत्येतत्सापेक्षत्वेपिसौत्रत्वात्स मासः स्वडशब्दश्चत्वंडगणवत्तेन शक्यवोधक इति शकुलास्वडशब्दत्रकृतद्वारकमेव सामर्थ्यं शकुलाकृतत्वंडगणवानित्य
र्थः वचनग्रहणं तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैव समासार्थमतेन कुसुमेन कृतं रूपमित्यादिन शृतेन पाटवमित्यादौ च न स्पष्टं चेदभाष्ये यद्यपि जातिसंज्ञाकृतं
तत्तद्विज्ञातं समस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेव गुणवचनसंज्ञा तथापि प्रकृते व्याख्यानात् शुद्धयोगिक एव गणवचनशब्द इति बोध्यम् तृतीयां
तार्थेन कृतो योगुणस्तद्वचनेन समास इत्यर्थात् तत्कृतेत्यस्य गुणपदेनैवान्वयेन संज्ञानुपादानाच्च गुणेनेतीयतां सिद्धे वचनग्रहणादुपमुक्तवत्त्यर्थ इति भाष्य
च्च गुणपदेन धर्ममात्रमत्र तेन स्वर्ग शब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न दोषः धान्येनेति अर्थे शब्दो धनपरे हेतु तृतीयेति बोध्यम् पूर्वसद्वे यद्यपि सदृशशब्देन षष्ठी
समासः सिद्धस्तु त्वार्थे रित्यनेन तद्योगे षष्ठा अपि विधानात् एतस्याश्च न प्रतिपदविधानत्वमिति वक्ष्यते अतः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति निवेद्यो
त्र न पूर्वपदप्रकृतिस्वरपिसदृशप्रतिरूपयोरिति सिद्धः तत्र हि दास्याः सदृश इत्यादौ षष्ठा अलुकि पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थे सदृशग्रहणमावश्यकं मनसा
सदृश इति संज्ञानास्ते वेति न तदर्थमिदमावश्यकं तथापि भोजने हेतुकसादृश्यवानित्यर्थे भोजनसदृश इत्यत्र समासार्थमिदमावश्यकं हेतोः शेषत्ववि
वक्षया षष्ठी समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः सादृश्यग्रहणेन सदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदके एव प्रकृते रितिस्य सं सदृशप्रतिरूप
योरित्यत्र भाष्ये यद्विज्ञातं भोजनेन कृतः सदृश इत्यर्थे पूर्वसूत्रेण समासे तत्पुरुषे तु त्वार्थे न स्वरोपि सिद्ध इत्युच्यते तदा सदृशग्रहणं व्यर्थमेवेति प्रकृतसूत्रे
कैयटेन ध्वनितं सदृशेति स्वरविधायकसूत्रशेषस्य भाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति तदाशयः मिश्रं चेति पणबंधने काष्ठे संघिस्तत्रागम्यमाने मिश्रं तत्पुनरपदा
मनुपसर्गे तृतीया तात्पर्यमंतोदात्तमित्यर्थः अवरस्येति यद्यप्ययमूनार्थोपितथापि व्यवस्थाविषयाकारार्थमिदं भाष्ये कृतार्थेत्यर्थे ग्रहणस्य तृतीयेति सूत्रे
प्रत्याख्यातीत्यसमर्थसूत्रे तृतीया तत्कृतेत्युपन्यस्योपादानविकसदस्यदाहरणाच्च अत्रो नर्यग्रहणं नतिवादिनां मते सर्वथा स्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् कर्तव्यं
करणे चेति सूत्रे समाहारद्वेष्टात्प्रमेयकवचनमिति भावः तृतीयेति तृतीया तत्कृतेत्युपन्यस्योपादानविकसदस्यदाहरणाच्च अत्रो नर्यग्रहणं नतिवादिनां मते सर्वथा स्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् कर्तव्यं

राम.

तेनैव पुनः प्रातिपदिकत्वं सुविति। न चात्र द्वयोः सुपोर्लुकि तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थे तर्भावेण द्वितीयाद्यनापत्तिः। व्याप्तिविशिष्टस्य कर्मत्वादिवोधार्थः।
 तदुत्पत्तेः सुलभत्वात्। एकैकस्मै इति। द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दात् तत्त्वेन सर्वनामत्वात्स्मैभावः। इह पुंवदिति। बहुव्रीहियत्वात्।
 देशेनोत्तरपदत्वस्यैकार्थ्येन भिन्नार्थत्वाभावेन च समानाधिकरण्यस्य च सत्वात् त्रिधाः पुंवदित्यनेनेति भावः। अतो दात्तत्वा नीतिः। अनुदात्तं चेत्प
 त्याधिकारत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यान्नेहोपस्थितिः। अतएव बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृतेऽपि कर्मधारयवद्भावः किंच प्रियादिषु प्रतिषिद्धपुंवत्वस्य अपि विधाना
 र्थे कर्मधारयवद्भावः। अतएव पूर्वसूत्रयोः कर्मधारयवदिति नोक्तम्। प्रियादिषु पुंवत्त्वापत्तेः। पूर्वसूत्रे तु न स्वसति देशो भाष्यप्रामाण्यात्
 त्। अतएव तत्र किं प्रयोजनं सुप्तापुवद्भाववित्येवं भाष्ये उक्तं। अत्र कानि प्रयोजनानि सुल्लोपपुवद्भावां तो दात्तत्वा नीत्युक्तेऽपि कारशब्दः सादृश्य
 वाची व्याख्यानादित्याह। सादृश्येद्योत्ये इति। पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन। गुणवचनश्चेह कडारसूत्रभाष्यपरिभाषित इति बोध्यं। प्र
 कारः सादृश्यप्रतियोगित्वरूपमुपमानत्वं। उपमानपदं भिन्न इति बोध इति परे। आनुपूर्व्ये इति। वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संवध्यते। तदु
 दाहरणेषु भाष्यसुल्लोपादर्शनात्। संभ्रम आदरो भयं च क्रियासमभिहारे चेति। पौनः पुन्यभृशार्थश्च क्रियासमभिहारः। लोट्येवेदं। अतएव
 क्रियासमभिहारे लोटमध्यमेकवचनस्य हे भवत इति पठित्वा तस्य लोटज्ञापकत्वमुक्तं। अष्टमे चास्य लोट्येवां दारणमुपन्यस्तं। अतएव यडं तेन द्वित्वं। यत्तु लो
 टः समुच्चयादिष्वपि विधानेन केवले तद्द्योतनेन सामर्थ्याभावाद् नोद्विहित्वं। यडस्तु तदतिरिक्तार्थाभावाच्चैव द्योतनसंभवाच्च यडं तेन द्वित्वमिति तन्ना
 अकजादेरनेकत्र द्योत्यर्थे विधानेऽपि केवलस्यैव प्रकरणादिना तत्तदर्थं द्योतकतया दृष्टत्वात्। भृशार्थे यडिततः पौनः पुन्यविवक्षया तु नित्यवीप्स्यो रि
 ति द्वित्वं भवत्येव। सा प्रच्यते पापच्यते भृशं पाकं पुनः पुनः करोतीत्यर्थः। नन्वस्य द्वित्वफलकं भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारे पदं व्यर्थमत आह।
 पौनः पुन्येपीति। इदमेव ज्ञापकं पौनः पुन्यस्य केनचित् द्योतनेन सौत्रद्वित्वा प्रकृतेरिति पौनः पुन्ययडं तेन सौत्रद्वित्वमिति भावः। भुक्ता मो जं मी
 जं मित्वा दौताभीक्ष्ण्ये देवाच्ये इति भाष्यपठितवचनादुरेण द्वित्वसूले त्वे तत्कदं ते वक्ष्यते। पुनः पुनः क्रियाविच्छेदेनोत्पत्तिराभीक्ष्ण्यं तदेव चा मित्यत्वं।

भुक्त्वाभुक्त्वादिचिह्नैर्दिष्टक्रियाबोधात्। प्रजनादिरूपैश्च गृह्यते। अनुपस्थितकल्पने मानाभावात्। एवं चत्वाद्यन्तेनैव प्रजनाद्याभोक्ष्यस्य चोतित-
त्वाच्चत्वाद्यन्तसमभिव्याहारेति उक्तं तस्य द्वित्वं। जीवत्येवायमित्यर्थः जीवति जीवतीत्यादौ। कमलानिकमला नीतिवदेकं जीवति पदं दीर्घाविद्धिन्नलक्षकं
मिति न तत्र शास्त्री यद्वित्वं कर्मव्यतीहारा क्रियाविनिमयः नित्यमेवेदं द्वित्वं। बाहुल्यं तु समासवद्भावस्येव तदाह। बहुलग्रहणादिति। अतएवाप्यश-
ब्दस्य समासवद्भावग्रहितमेवेतरशब्दस्य तत्सहि तमेवो सहर्णभाष्ये। परस्परशब्दे परस्यराच्चेति वार्तिकप्रयोगात् समासवद्भावभावः। अन्यपरेत-
रव्यतिरिक्तेषु तु नास्म्यप्रवृत्तिर्बाहुल्यकादेव। अन्येषां कर्मव्यतीहारबोधकत्वाच्चा। अन्योन्यादौ कर्मव्यतिहारः स्पष्ट एव। अन्योन्यस्मै इति। अन्यस्मै इति
। अन्यस्मै इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः सौरूपसिद्धिः। इतरेतरेषामित्यादौ तु एकैकस्मै इत्यत्रोक्तरीत्या सर्वनामत्वं। वार्तिकेषु कर्मधारयवत्यस्य संव-
धो धो धनाय समासवदित्युक्तिः। सु। अनुविधिर्नैव सिद्धे समास इत्युक्तिरास्मैडितानुदात्तत्ववाधेनां तोदात्तार्था। कस्कादित्वादिति। कुष्वोः कः पो चेति
बाधित्वेति भावः। तिहातिमतमाह। अन्यत्विति। तदुक्तं। वृद्धेः। न चोदाहरणमादरणीयमिति। तदतिरिक्तोदाहरणभाव इत्येव परतया नादरणीय-
मित्यर्थः। देलहये इति। समासवद्भावे तदभावे चेत्यर्थः। इतरेतरमित्यादौ पूर्वस्वडस्य सर्वनाम इति पुंवत्वेन यद्यपि सिद्धं। तथाप्युत्तरस्वडे टां बभावा-
र्थबाहुल्यमावश्यकं क्रीवे चेति। अन्योन्यमित्यत्र पूर्वपदे प्राप्नोति रह इत्यर्थः। उत्तरस्वडे तु अस्मदस्य माणान्यतमरीत्या पितृदभावः। समासे सो-
मिति। कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वस्वडस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणपरस्परमित्यत्र पूर्वपदे न पुंसकैसोरमभावस्य परस्परस्मादित्यादौ केषां वस्थाभा-
वेऽपि सर्वनामत्वस्य च। इतरेतरमित्यत्र चेति। इतरादि सूत्रे सर्वादीनीति सूत्रस्य भाष्यरीत्या विहितविशेषणाददणेत्यन्ये। सोर्लुक् इति। स्वादेशा-
विधानं त्वन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः। प्रकृतवार्तिकेति। स्त्रीनपुंसकयोरिति। वार्तिके। अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यो इतरेतरमिमे कुले
इत्यादितत्रोदाहृतं मुख्यामितीति। अन्योन्यसद्वया इति सर्वस्य द्वे इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोऽपि बोध्यः। अन्योन्यप्रादुर्भवादिति अपादाने इति सूत्र-
स्य भाष्यप्रयोगे कर्मव्यतिहारः स्पष्ट एव। अरुद्ध इति। तत्र वर्तमानयोस्तदर्थकयोरित्यर्थः। पुनस्तदेवेति। अनुवादकविभक्त्या म्यत्वादिति भावः। यस्य दाने

क्लेशसंभावनेतत्रैवतदभावप्रतिपादनंसफलमित्याशयेनाह। अतिप्रियमिति। यद्यचेति। स्वशब्दस्यैवमयार्थकत्वात्। ज्ञातिधनवाचीतुनगृसतेनभिधानात्तदे
 इति वीप्सायां यथा शब्दस्यावृत्तौ हित्वा प्राप्ता तदपि निपात्यते इति भावः। क्रीवत्वं चेति। तेन ह्रस्वसिद्धिः। चेन कृतद्वित्वस्याव्ययत्वाभावसंग्रहः। ज्ञातेत्यस्य तन्त्रेते
 त्वात्पक्षेन। तत्तच्चियथा यथस्य ज्ञातात्वा यथा स्वरूपमित्यर्थः। ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथा यथं यथा स्वभावं सर्वे पदार्था ज्ञाता इति वृत्तिसंमतम्। पूर्वपदस्य भावद्व
 ति। द्वौ द्वाविति। द्वित्वकर्मधारयवद्वावात्सुबलुकिपूर्वपदावयवस्योकारस्यामादेश इत्यर्थः। आत्वमिति संज्ञात्वादप्राप्तिः। नपुंसकत्वे चेति चेन कृतद्वित्वान्वित
 द्विवचनोत्पत्तभावसंग्रहः। कर्मवद्वावादेतौ दातृत्वं। वाच्यमिति। इदं वृत्तौ स्पष्टं। अभिव्यक्तिरप्येवमित्यन्ये। आचतुरमिति। आङ्भिर्विधेः। आङ्मयोदेत्या
 व्ययीभावात् शरत्प्राभृत्वित्वाद्वाचतुर्योतमिति फलितोर्थः। मिथुनीयत्पनेनान्वयः। मिथुनशब्देन तत्कर्ममैथुनं तदिच्छंतीत्यर्थे क्वच। मिथुनंगङ्गातीति।
 मिथुनत्वं प्रप्नोतीत्यर्थः। फलितार्थे कथनमिदं मिथुनायंते इति कपडं तोपपाठः। उपमानार्थाभावात्। इदं पदं येत्यामर्योदात्त एतावदेव पशूनामायुरि
 त्येव रूपा। स्वसाहित्येन चतुरो भिव्याप्येत्यर्थः। प्रपौत्रपुत्रेणापीति। चतुरो भिव्याप्येत्यर्थ इति वृत्तिस्वरसः। अत्यंतसहचरित्वेन लोकविज्ञानमत्राभिव्य
 क्तिः। अत्यंतसहचरितो लोकविज्ञाते इदं मिथुनसंस्थानमिति वार्तिकात्। तदाह। साहचर्येणेति। तेनेहना दौयुधिष्ठिरसुतेनौ इदं संवीत्यत्र वीप्सायां हि
 त्वमन्यत्र स्वार्थः। अन्यत्रापीति। इदं युद्धान्यतिवर्तेतेति यथा। अत्र द्योर्दयोरित्यथा द्वीप्सायां द्वित्वं। शीतोष्णसुखदुःखक्षुत्तृषाद्विद्वानि सहते इत्यत्र स्वार्थे
 द्वित्वमेकशेषाद्बहुवचनं यथा चार्थे इदं इति स्वार्थद्वित्वं। पुंस्त्वे लोकात्। अयं योगविभायो भाष्येन दृश्यते इदं युद्धमीत्यत्र मर्यादावचनेन सिद्धं। एषा हि
 युद्धमयोदा। शीतोष्णादिष्वभिव्यक्त्या। सहचरित्वं शब्दे प्रयोगे बोध्यं चार्थे इदं इति तु संज्ञाशब्दो व्युत्पन्नः। अवयवार्थाभानादिति तदाशयः। विस्तरः।
 सुदृढं च इदं दुःखं स्वरे इष्टं। शब्दे दुःखे स्वरे स्वर्गपूर्वमहं मपूपुरं। प्रीयतां तेन भगवा। नृशिवया सहितः शिवः। भूषितः फणिभाष्ये तत्रालघुः शब्दे दुःखे स्वरे
 ॥ स्तोत्रं कर्मलेखास्तां यावत्फणिफणेधरा ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागौजीभट्टकृतैलघुशब्दे दुःखे स्वरे पूर्वोद्देशमात्रे ॥ श्रीराम ॥

न.
श.
सु.
२८

२८

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ वैदिकेषु विशेषमाह छंदसि पुनः पुनर्वसोर्हेतौ लोकेत्विति उद्भवावयवभेदे समुदायेरुदत्तारिति भावः एवं विशाखयोरपि हेतौ तेन लोके द्विवचनमेव
 योगविभागः छंदसीत्यस्योत्तरत्र निवृत्त्यर्थः एवं हि चानुक्तृत्वा नोत्तरत्रानुवृत्तिः वतीति वन्नत्ययेत्यर्थः मनेरिति आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं अनंगत्वरिति अंगस्य मस्येति त
 त्रधिकारात्प्रत्यासत्त्योऽंगभसंज्ञानिमित्तयोरेकत्वाश्रयेण भसंज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपितांगत्वाभावरिति भावः एतद्वार्तिकद्वयं छंदो विषयमिति कैयटः संज्ञाद्वय
 मिति तत्प्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः अयस्मये अयसो विकार इत्यर्थे ह्यच-छंदसीति मयद ते प्रागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः इंधि भवतिभ्यां चेत्प्रत्ययक्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासस्यांगे
 वीजमाह धीरिति इति प्रथमोऽध्यायः॥ हविषिवर्तन इति हयतेतत होत्रं ततोऽग्निपदेन षष्ठीतयुरुषः अग्नये हयत इति त्वर्थप्रदर्शनं यवाग्नेति वाक्ये जुहोति स्त्यागपू
 र्वके प्रसेवे वर्तते द्वितीया ब्राह्मणे सो षसर्गस्य दिर्विभाषो षसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरूपे सर्गा र्थोपमारंभः पुरुषमृगश्चंद्रम सेरति बहुल ग्रहणचंद्रम
 सश्चतुर्थं व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः अउभाव इति बहुलं छंदस्यमाउ योगेपीत्युक्तेः सन्धि रिति किनिघसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः समानस्य छंदसीति
 सः न च भवति अस्मिन् प्रकृत्यंतरंतु सार्वधानुकमात्रविषयमिति बोध्यं हेमंतशि शिशिर शब्दस्य हेमंतः शिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयलिङ्गत्वेपि हेमंतशिशिरे इत्ये
 तन्निवृत्तये स्पष्टार्थं हेमंतशिशिराविति अस्य प्रमाद इत्यन्ये अहोरात्रे इति रात्रा न्हाहा इति पुंस्त्वप्राप्तं द्वित्वमंतं अहोरात्राणिविदधत घस्त्वादेशस्येति
 लुङ सनोरिति विहितस्य सदृशति वृड्-वृजोः सामान्येन ग्रहणं प्राप्ते प्राप्तरणे आउ पूर्वः मध्यमपुरुषैकवचनं परावर्गिति परापूर्वस्य वृजेः अकृत्विति कृमः अ
 नुग्मेनिति गमेर्गमहनेत्युपधालोपः अस्तनवेत्यस्येतेरेय ब्राह्मणे सत्त्वादीह मंत्रग्रहणमिति इति द्वितीयः अकृत्विति कृत्रोलुङिति पिमंत्रवसेति त्रैलोक्ये सार्व
 धातुकगुणेत्योहल्ल्यादिलोपेरूपं अप्रयुज्यते इति गुणेलुङ्गतसक्तं तु जीदित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः छंदसि निष्पन्नोऽप्येत्येति विद्यान्निःसः यत्नेन प्राप्तमिति व्यत्ययो
 इत्यप्रत्ययवर्णयोः दीर्घश्चेति अतएव तु गभाक् शिषिरिति शासोरित्यन्ये छंदस्ते यजेर्य इति देवशब्दे उपपदेरुत्पत्तिः प्रत्ययसरेणां तोदात्तत्वे कदुत्तरपदप्रकृतिस्व
 रः स्त्रीलिङ्ग एवेदं निपातनं एच्छेः प्रच्छेदीत्यायामित्यतः सीवतेरिति प्रतिपूर्वादिनादिः ब्रह्मणीति उपपदेरुत्पत्त्यर्थः लोकेत्विति ब्रह्मोऽयं ब्रह्मैव तेन जन्माद्यैकमव्ययं न कश्चिद्व्यथो
 य एति गंसनतीति विग्रहः अत्र सनोतेरन इति वकारांतस्य निषेधात्

न.
श.
स.
भ.

भ.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ वैदिकेषु विशेषमाह छंदसि पुनः पुनर्वस्वोर्देतारे ल्येकेत्विति उद्गातवयवभेदे समुदायेरुद्धत्वादिति भावः एवं विशाखयोरपि देतारे तेन ल्येके द्वित्वचनमेव
 योगविभागः छंदसीत्यस्योत्तरत्र निरुक्त्यर्थः एवं हि चानु रुष्टत्वात् नोत्तरत्रानुवृत्तिः वतीति वत्प्रत्यये इत्यर्थः मनेरिति आदेशप्रत्यययोरिति वत्त्वं अनंगत्वादिति अंगस्य मस्येति त
 त्रधिकारात्प्रत्यासत्त्याः गभसंज्ञानिमित्तयोरेकत्वात्प्रत्ययेन भसंज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपितांगत्वाभावादिति भावः एतद्वर्तिकद्वयं छंदो विषयमिति कैयटः संज्ञाद्वय
 मिति तत्प्रयुक्तकार्यमित्यर्थः अयस्मये अयसो विकार इत्यर्थे च छंदसीति मयद ते प्रागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः इंधि भवति भ्यां चेत्प्रत्ययक्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासव्यागे
 वीजमाह धेरिति इति प्रथमोऽध्यायः ॥ हविषिवर्तन इति हयतेतत् होत्रं ततोऽग्निपदेन षष्ठीतनुरुषः अग्नये हयत इति त्वर्थप्रदर्शनं यवावेति वाक्ये जुहोति स्थागप
 र्वके प्रसेवे वर्तते द्वितीया ब्राह्मणे सोयसर्गस्य दिवोर्विभाषोयसर्ग इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरुपसर्गार्थोपमारंभः पुरुषमृगश्चंद्रम सेरति बहुलं ग्रहणं चंद्रम
 सश्चतुर्थं व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः अउभाव इति बहुलं छंदस्य माउ योगेपीत्युक्तेः सन्धिरिति किनिघसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः समानस्य छंदसीति
 सः न च भवति अमरः प्रकृत्यंतरंतु सार्वधातुकमात्रविषयमिति बोध्यं हेमंतशि शिशिराब्दस्य हेमंतः शिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयलिंगत्वेपि हेमंतशि शिशिरे इत्ये
 तन्निवृत्तये स्पष्टार्थं हेमंतशि शिराविति अमरस्य प्रमाद इत्यन्ये अहोरात्रे इति रात्रा न्हाहा इति पुंस्त्वं प्राप्तं द्वित्वमन्तत्र अहोरात्राणि विदधत् घस्त्वादेशस्येति
 लुङ सनोरिति विहितस्य वृत्तिरुद् वृत्तः सामान्येन ग्रहणे प्राप्तिः अपूर्णे आउ पूर्वः मध्यमपुरुषैकवचनं परावर्गिति परापूर्वस्य वृत्तेः अकृत्ति कृत् अ
 नुग्मेनिति गमेर्गमहनेत्युपधालोपः अजतवेत्यस्येति यजामहे सत्त्वादीह मंत्रग्रहणमिति इति द्वितीयः अकरिति कृत्तोलुङिति पिमंत्रे घसति त्रैलोक्ये सार्व
 धातुकगुणतियोहल्ल्यादिलोपेरूपं अप्रयुज्येति गुपेलुङ तसत्तं तु जीदित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः छंदसि निष्ठनिष्ठैर्वाप्यन्यविद्यान्निः स्वनिपातगदिति व्यय
 वत्प्रत्ययवर्णयोः दीर्घश्चेति अतएव तु गभावः शिशिरिति शासेरित्यन्ये छंदस्ते यजेर्य इति देवशब्दे उपपदेरुत्तादिः प्रत्ययसरेणातोदात्तत्वे रुदुत्तरपरप्रकृतिस्व
 रः स्त्रीलिंग एवेदं निपातनं एच्छेः प्रच्छेदीत्यायामित्यतः सीव्यतेरिति प्रतिपूर्वोदितादिः ब्रसणीति उपपदे इत्यर्थः ल्येकेत्विति वस्योयं नद्वीत्यसौ न्ययेन क्यवर्धोऽधो
 षणिति गभसंज्ञानिमित्तविग्रहः अत्र सनोतेरन इति चकारांतस्य निषेधात्

[illegible]

जिह्वायंत्येति छंदसिपरेच्छायामिति क्वच अश्वाघस्यादितियोगविभागेनालं अन्यस्यापेच्छावंतश्चिदमेव जिह्वाचरणां नाम अन्येनूपमानादस्यत्रापि छंदसत्वात्
चारैक्यमाहुः अपिशब्दाच्छानजिति अपिशब्दाहावपियोः स्तुभायदुत्तरं अस्त्वभाहीत्यर्थः व्यत्ययो व्यतिक्रम्यगमनं व्यतिपूर्वादिरणोभावेण च तच्च विद्वन्
विषयावगाहनं क्वचिद्वैक्यचित्रयइत्यादिलिङितितस्यपमसधातोर्णः नित्यंङितइतिसलोपः यासुट् अतोयेयः यलोपः आद्रुणः विकरणप्रकरणे व्यत्ययइत्येव
सिद्धेवहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थं तदाह सुप्तिङितिवहूनर्थोऽस्त्विति आदनेइतिवहुलंतस्यभावोवाहुलकं मनोज्ञादित्वाहुन् दक्षिणायाइत्यत्रस्याइ
भावश्छंदसत्वात् उपग्रहपदेनत्यादेशव्यंग्यस्वार्थत्वपरार्थत्वादित्यतीतिनिमित्तलादेशोप्युपग्रहपदेनोच्यतेइत्याशयेनाह उपग्रहस्यादिमधुनइति
प्राप्तेइति अमृतसारयोर्वाचकोमधुशब्देनित्यस्तीवइतिभावः वियूयादितियुमिश्रणेवियूयःविशेषइति अचिअत्रअदायेत्यवग्रहः अणिआदायेतिस्त्वान
नलस्येनपदकारादिति न्यायेनात्रफलांतराभावाद्यत्ययफलंचिंत्यं लिङ्याशिष्यङ्स्यागागमिवचिविदिशकिरुहिष्वेवायमङ् विकरणः प्रायेणदृश्यते
वहुलंछंदसुति अन्यथाभूतइतितीत्वस्यात् गुणस्वनकित्वादितिभावः तुमर्थोभावः अव्ययकृतोभावइत्युक्तेर्भावइत्येवसिद्धेतेमर्थग्रहणत्वाध्यावस्य
भावस्याप्रग्रहेत्पुण्येइतिवाहुलकादगुणत्वंपिबध्येत्यादौयमभाववत्तएवेववाहुलकेनैवपिवाद्यदिशकित्वकार्येस्त्वैक्यकध्यैकधेनशब्देनानिनिप्रत्यय
सूचयति आहुवध्यैइति हेतुः संप्रसारणेउवडिः रूपं नस्त्वैङितवैइतिभ्यादेस्त्वैङ्धातोस्त्वैइत् अवगाहेइत्यत्रकेनभावलस्येभावस्यलस्येतैगम्येइत्यर्थः
आविजनितोऽप्रसवइत्यर्थः इतितृतीयशब्देनैवाजसौअजसादिति वक्तव्यं रात्रिरात्रिसहोषित्वा अजसादिविनिक्रियान्तरात्रयः लोकेत्विति असंज्ञावि
षयेइत्यर्थः संज्ञायांतुलोकेषिडीचंतएव इत्येव संज्ञाछंदसोऽन्यनुवर्तनंत राशदिभ्योत्रिविति त्रिवंत आद्युदात्तोरात्रिशब्दः नित्यग्रहणमिति आरंभेसामर्थ्यानि
त्यत्वसिद्धेरितिभावः उत्तरार्थं भुवश्चैत्येवमुत्तरांतस्यमपिति स्यादत आह उवडिति गुणस्त्वैङ्धातोस्त्वैङ्दसिच्यत्ययेनस्त्रीत्वंपतयालुर्विशेष्यलिङ्गः शौनकादि
भ्यश्छंदसि अस्यात्रलेखलेखकसमोदात्तछंदसिभ्योऽप्येयइति तदर्थं अतएवशौनकीयाशिष्यतित्प्रत्ययहरणमाकरेवध्रीमिति वध्रीतिनुवधेराणादिकेष्ट
मिवोध्यं वर्धिकायस्येतिभाव्येप्रयोगात् मेघ्यायेतिमनोनावइत्यादि रातत्वंप्राप्नोति अंतस्वरितश्चपठ्यतइतिहरदत्तः वैशंतीभ्यइतिवैशंतपत्वलेभवाआपइ

[illegible]

मधेधनमस्यास्तिमघवाउद्रतसंवेधनीत्यर्थे उहोउहतीति वमतुयोरुदाहरणे तयोरिति व्याचष्टे इदं तदोपि ति आनंनययोगेयघी कथेति कुतोहेतोः केन प्रकारेण वे
त्यर्थः तुभ्यं दसि अजादी गुणवचनादेवेति नियमवाधेन प्रकृत्यंतराभ्यनुज्ञा मात्रमत्र क्रियते नत्वपूर्वविधितो नोपाधिसंकरो मे करिषु इति कर्तृशब्दात् न तादि
ष्ठनितिकर्माणि द्वितीया अतिशयरूपेण नर्थस्य विशेषणत्वात् जंतुस्य शक्तेः अनकृतपूर्वकत्वे तुल्यता तेन तद्वदत्र जंतुप्रकृतिकत्वेपि वयस्य विपर्ययसंज्ञे
शब्दे सिद्धश्च प्रत्ययविधाविनिवचनादस्यादरतिपुंवत्वे न दोषः शब्दात्प्रत्ययेतुरिष्टमेयस्त्विति तेलोपनतः प्राग्यत्वजं जेतु न असिद्धत्वात् प्रमथविषये मां स्यात्
रमशब्दरदमासुमानार्थं प्रकृत्यंतरं प्रतरमिति प्रकर्षप्रकर्षेतरप प्रकृष्टतर इत्यर्थः अदित्वमिच एकाचो म्यत्यवदित्यत्रास्य पहणमाभूदिति तेन स्त्रियं म न्यरत्यादौ
पस्येति लोपोन सार्थ इति प्राशस्त्यविशिष्टे सार्थे इत्यर्थः सुलौप्रशंसायामित्यतस्तदनुवृत्तेः अनसं वसलः सामदेवस्य छंदोसीति वियहं बहु प्रजा इति बहुव्रीहिः
स्त्रियं च मः छंदसि वेतीति लिटि धातो रिति सूत्रे माय्ये स्पष्टमेतत्तु ज्ञादीनामित्यत्रापि छंदसीति वक्तव्यमिति भाष्यं तु ज्ञादीनां छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् न म
हानरन्मपि माहिष इति आडुपूर्वात् ह्यनेर्लटि आसने पदेन मेकत्र चने बहुलं छंदसीति शपोलुकि संप्रसारणे उवडु न च भवति ह्ययामिमरुतः शिवानि
तिरेवाभिहितं संप्रसारणे इकारेण पूर्वस्ये आडुलं छंदसीर इति क्वं तत्र विहितविशेषण श्रयणान् चायः कीचायने छंदसि बहुलं कीत्कदेशः स्यर्धे ल
इति अपपूर्वस्य स्यर्धेः संप्रसारणमकारलोपे बहुलं छंदसीत्युभाक् द्वेपदे अपेति स्पष्टे भमिति प्रकारांतरं मनोरमायां सिद्धु सीति संप्रसारणकारलोपो निपा
त्येतेरतिशयः आनर्त्तानर्त्त इति भाषायां आसीति अभ्यासस्य संप्रसारणमनिवृत्तचुनियत नान्थासं सेयत्वं चुचुविवे इति भाषायां ललीति अभ्यासस्य संप्र
प्रसारणनिप्रातनन्ति नन्ति इति भाषायां निष्ठाया मिति नन्धि आभावे तद्वत्स्वो नियतिप्रतु बहुषोमेयु आभावो न्यत्र हस्वस्वसोमादन्यत्र क्वचित् कस्मिन्न
पि आभावः यदि श्रीतो जुहोत नेत्यादौ आभावेति वक्तव्यमस्ति तं सेमेतु बहुत्व एवेति भाष्ये स्पष्टं निष्ठाया चेति शिरादेशो निष्ठाया नत्वाभावश्च निषानिनात चस्व
देनि चन्ययेन परस्मैपदं आत्वस्यानेमिति क्वचित् भिधेय इति तेषां भावदभ्यासे वर्णतता चिरादेति काचित्कोः पयोठः इदं पदमंजयस्य स्पष्टम् शीर्षं भृंदसि स
र्वविधीनां वैकल्पिकत्वाद्धिरस्य इत्यादिपे न तस्यो नावदत्या चिरात्स्य विकार इत्यजंता नीपहिवचने पूर्वसत्तरी शीर्षः उपानहो विशेष्ये मानुयो रिति जसिपू

[illegible]

रोपद्वयसु कृतं शमिन्मभ्यश्चैव नंशमित्रमित्यादि दर्शनान् विपूयेति युमिश्चले वियुत्यविष्णुन्येत्यर्थः आनडिति नशेरूपं आवरिति वृजो लुडिमन्नेद्यसेति ज्ञेयं
किरूपं अमाङ्गो गयीति अपिशब्दात्माङ्गो गयी ननु परत्वाद्भावे कृतेऽनजादित्वादाख्येन प्राप्नोतीत्यत आह रेभावस्येति नन्वेवरेभावे कृते तस्यैव वृथा प्रा
ति नचरेभावाव्यर्थः कादिघनिट् सुचरितार्थत्वादत आहात्रेति ननु लासणिकत्वात्कथं रेभावः पुनरत आह तदर्थंचेति द्विवचनात्परिभाषाया अप्रचृतिरि
ति भावः किञ्जीतीति अजादावित्यर्थः विततिरइति वितेति रइत्यर्थः लोपविधानसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वेत्येताभ्यामलोपो न पक्षिमेतिलिट् मसं रट् पेतिमेत्य
र्थः श्रृणुण्माहर्कि स्याच्छंदसि श्रुधीह वमिति अन्येषामपीति दीर्घः पृथालनाहो उरुणसिति नश्च धातुस्योरुषुभ्यइति एत्वं श्रृणुधीत्यत्र धिभावविधानस
मर्थ्यादुतयेति लुङ्-इतो न्यत्र व्यत्ययेन शप् वहुलं छंदसीति लुक् अडितइति हेर्विशेषणं छंदसि पक्षे पित्वादडित्वं शपो लुगिति बहुलं छंदसीति अडि
तिटो संज्ञात्वात्संमंजन्मित्यादेशः न्यत्रापिलोपदर्शनादाजीति व्यर्थ आतइत्यनुत्तेरादेरित्यप्यव्यर्थः न्यत्रापिलोपदृष्ट्या अतुवा लुशब्दयोर्भावार्थेयनियण
देशो निर्पात्यते नो लोरणि च इति वस्तु यत्स्येइति सर्वविधीनां छंदसि वैकल्पिकत्वात् दुहेइति इत्यात्तलोपेरुटि अतो गणे अट्-अमिति इति त्वादइ।
देवेभिरिति मतेन नमवति क्वचिदनतोपि भवति नद्येति तिक्तापि अपिनाल्पवपि उद्धृतान् जुहोतीति सुपांसु सुपांस्थाने एते आदेशाश्च व्यर्थः पंचाद
तिजसः स्थाने सु-छंदसि त्वात्सर्वादेशः उकारोच्चारणसामर्थ्यात् नभौतपूर्विकानेकालेन वा व्यत्ययो बहुलमित्यस्याप्यप्रपंचः सुपांसु परत्वाद्येव प
र्वसवर्णइति आतयोदीकारस्ततः सवर्णदीर्घः परमेव्यस्य प्रसंगपूर्वसवर्णदकारेन जीति निवेधान्नलोपाभावे संयोगांतलोपेन सिद्धवपि संयोगांत
लोपस्यासिद्धत्वात् न वेति बोध्यं यत्सुचं तीत्याहो यन्मधि आभावे सवर्णदकारे स्थित्वापि निरिति तदर्थं मनेकालमाद्यर्थं चलुगावश्यकरिति दिक् य
मिति प्राप्तेइति अमआतं नविभक्तावेति इति नोत्तस्य भूतस्य तं सेमेव च नस्य मृग्यमिति शास्त्रांतरे आद्युदात्तपाठादिदमेवेति भाष्यस्वरसः तत्र च व्यत्यये
न जीव शित्वादिति मस्यापि मवचनमनुस्वरमभिधेय इति तस्य भाष्यः वधीमिति हंते लुङिवधादेशः सिचइट् मिपोऽमोमशत्तस्यासि सिचइतीट् सिज
लोपः सवर्णदीर्घत्वं लोपस्त आत्मनेपदेषु धिनेनो नावदत्याह्वराह्वानात् अदुहेइति दुहेलं डेन स्यातो बहुलं छंदसीति रुट् तलोपे ह्योरकारयोः परस्परिच्छंद

सत्त्वादेव किंचिन्न तत एवात्मानमा वंकारुते च नरति सुत्रस्य नादाह मध्यमयुरुषेति कृणुवादिनि धिन्विक्त एवोरचेत्यु प्रत्ययः वस्याकरोः तोषीय शृले
 नेति पित्वेनाडित्वाद्गुणः अतएव नोक्तमिति तेन नलोपानयादेशतस्येने आदेशः यनीत्यस्य व्याख्या यत्संख्याकारति यजिष्ठनेति सुवागा
 दिन्मात्वं एमसीति इण आडौ परत्वादसुकि संकृद्रतिन्या
 भावात् सूतग्रामणीनामिन्यापत्तौ नोपह यत्र विहितस्ततो न्यापि दृश्यते अस्थभिरस्थान्मुक्त्यास्थान्चैत्येति अतो नुडिति मनुष्यो नुडि अन
 गोशब्दात्परस्या मोनुडितितदर्थः छन्दोपह यत्र विहितस्ततो न्यापि दृश्यते अस्थभिरस्थान्मुक्त्यास्थान्चैत्येति अतो नुडिति मनुष्यो नुडि अन
 ओनस्य लोपः ईवहि अस्थ्यादीनामीकार उरोतो हि वचने छंदसि अपरिच्छाद इति वहुवचननिर्देशः छंदसि तदंनस्यैव प्रयोगदर्शनान् उत्तमि ते उ
 दस्थ्या इति पूर्वमेवर्णः माभूदिति इडिति शेषः सूत्रे इतिः प्रकारे तेन कचिदीकारोपिवित्तमभ्यमीति वरुण इति इतिः सनिंस सनिमित्तस्य छंदसत्त्वादानु
 पूर्व्या अविच्छिन्नतत्त्वाच्छंदस्यैव तन्निपातनं यावका इति पुनंति पावयंति वेत्यर्थः घोर्लोपो घुसंज्ञकानां लेटिपरतो लोपो वा दधाने दर्शने श्वले इति पु
 तश्वलोप परस्मैपदस्थितीकारलोपः लोपेप्याडागमेन ददादित्यस्य सिद्धे वा ग्रहणं स्पष्टार्थं जसादिस्थित्यादिशब्दः प्रकारे तेन देवदेवि अवे अवेत्यमदिशि
 हं नाभ्यस्येत्तादि जुजोषत इत्युदाहरणं अपुत्रादीनामिति आदिग्रहणस्य प्रयोजनानंतरं मृग्यमिति हरदत्तः यजुर्वेदस्य यजुर्वेदीयक इत्यस्य कथं ध
 रकथ्येत्पुदाहरणं विमाषाजलानेहि वोस्यान् किं हात्वेति पाठे छंदसत्त्वादीत्वाभावः वसुधितमिति कर्मधारय इति हरदत्तः नेमधिते कर्मधारयमाधिरिति
 पदन्न इति मासस्य मासादेशः आद्यास्वरति धृडः शयः श्रुभ्यासस्य दीर्घः परस्मैपदच निपात्यने धारय नौ तु श्रुणि लुगेभ्यासदीर्घत्वानि भान्ययोः श्रुणि
 लुगुगागमाः धृडः श्रुश्रुकरस्मैपदानि यद्वा धृडो यड् लुकिरुगभावमात्रमाद्ये तन्निपातनं प्राप्त रुगभावस्य बाधाय दर्धतीत्यत्र रुग्निपातने दर्धतीत्यत्र
 तु यड् लुक्पक्षेन किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव यड् लुडं तस्यैति लोटीति शेषः तेन भाषाया मिति लोडतिरिक्ते च वो मवीति वो भीतीति यडेवेति यस्ते रट् संपू

[illegible]

ल. श.
शे. वै.
५

येत्यर्थः अनुयोगः यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्य पक्षः न एवमिति निरूपयति कमाद्येति आग्नेयं तं भस्मवन्ते उदाहरणे वाक्यादेशमन्त्रितस्येति द्वित्वं बोक्त्वस्य
देरित्यधिकारेऽप्यत्रानंत्यस्य भवति वाक्यादेशे वदन्त्यस्य मिति विधानेन उपलक्षणमिति तत्रैकैकस्येत्यनुवृत्त्या पर्यायलाभः अंगयुक्तं आकांक्षणीत्याकांक्षपचा
द्यच्च इत्थेनीमिति कूजनफलमिदानीमेव ज्ञाप्यसीत्यर्थः अग्राशब्दोऽमर्षप्रत्युदाहरणेऽनुनेन अंगदेवदत्तेत्येकं वाक्यं एतच्च मिथ्या वदसीत्येतदप्येवमेव विचार्यको
टिह्यस्य कूजनं विचारः तादृशज्ञानविषयं भूतो विचार्यमाणः इह तु विचार्यमाणं विषयत्वात् वाक्यानि विचार्यमाणानि गृहा उदतिगृहे शब्दस्य सुतविक
रः पूर्वतु पूर्वमेवेत्यर्थः उदाहरणेन शब्दोचितेर्के प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानं श्रवणमिमुख्यं च हंतने इति प्राथितेर्गोकारो गम्यते आद्ययोरर्थयोः प्र
तिश्रवणशब्दे गतिसमासः तृतीयलक्षणेनाभिप्रतीति अवयवीभावः क्रमेणोदाहरणानि अनुदात्तं प्रप्रश्रवाक्ये चरमं प्रयुज्यते सप्रश्नांतः दूरादुदादिचिन्ति
प्रश्नांताभिपूजितयोर्यः सुतः सोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थादिति भावः तत्राभिपूजिते दूरोद्भूते चेति इतरत्रानंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति आद्योदाहरणे अगमः पू
र्वान् अग्राशब्दोऽमर्षप्रत्युदाहरणे अगम इत्यादावनंत्यस्यापीति सुतः स्वरितः सुत इति सच पूर्वभागस्य उत्तरस्य तु उदात्ताविदुतौ भवतः अग्निचिदिति व्याचष्टे
अग्निरिवेति कस्यचिदिति कृच्छ्रे त्रविच्छब्दः अग्निर्माणवक इति अग्निरिवमाणवको दीप्येतेत्यर्थः यद्यप्यन्वयामप्युपमार्थानामिवादीन्यमस्ति प्रतीतिस्तथापि चि
च्छब्दस्याप्यस्ति इति व्याचष्टे देवसुतः प्रयोगाभावात्तुनेति भावः चः सुतसमुच्चयार्थः एतदेव ज्ञापयति पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति बोध्यं उपलक्षितं अनेन विचार्यमा
णनामिति विहितसुतस्यानुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति हरदत्तः उपरीत्यादेः कृत्यं दर्शयति अधःस्थितिं स्वरितमा उदाहरणे वाक्यादेशमन्त्रितस्येति द्वित्वं अयमपि
भूतो वैकल्पिकः सियाशीः सियाश आचारोत्पन्नं दृष्टप्रार्थनमाशीः प्रेषः प्रेषणं उदाहरणेऽप्युपलक्षितं तमुत्तरमाकांक्षति अनंत्यस्यापि प्रश्नाद्योदाहरणे मो
अग्निमूता इति शेषः तत्रानंत्यस्य तु अनुदात्तं प्रश्नांतमभिपूजितयोरेति अनुदात्तोऽपि पक्षे इति वृत्तिः यद्यपि तत्र विकल्पेन श्रुतः तथाप्यपिशब्देनांत्यस्यापि अनेन स्वरित
सुतविधानात्पाक्षिकत्वं फलति आख्यानं प्रश्नस्योत्तरं तदवयवाविति वचनसामर्थ्याद्दूरेकदेशयोरिह ग्रहणं उदाहरणे दूरादुत्तरं गुरोरनुत्तरं इति सुतः चतुर्मात्रा
विति ऐचोर्मात्राः वर्णस्य मात्रे वर्णवर्णयोरिति उत्तरस्वंस्यत्रिमात्रत्वे चतुर्मात्रतेति भावः स्पष्टं चेदं भाष्यं अत्र चतुर्मात्रस्यास्त्वमपि तेन प्रत्यङ्गैः तिकायने आदीः सु

[illegible]

ल. श.
शे. वै.
६

रः सामान्यग्रहणनिर्वाहार्थ इति प्राचां ग्रंथाश्चिन्त्याः कनिविति प्रोक्तरेतीत्यर्थः न्यभ्योपि दृश्यं तदत्यनेन ह्रस्वस्य तु कं न स्येति नांतपदस्येत्यर्थः एकपादेति नरेस्विनिप्र
कृतत्वात् ऋक्यादएवेह गृह्यते सामानशब्द एकपर्यायः देवां अहोमिति वक्ष्यमाणेनातो दीत्यनेनानुनासिकः उभयथेति एवं चाटिसमानपाद इति व्यर्थं छंदस्यापाद्य
मानरूपाभावात् एतेन महान्हिस इति वक्ष्यमाणं पाठोप्याख्यातः आभिरुमहां हीत्युत्तरं तं च्छास्वांतरे न्वेष्टव्यं भिन्नपादेपि कचिदृश्यते तत्सूत्ररीत्या छंदस
त्वाद्दोष्यं आतः आकारस्य महारं इति दीर्घाददीतिरुत्वं एवं चेति सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रागोमहत्वाच्च वं सूत्रारं मेतु व्यत्ययः
शरणीकर्तव्य इति महान् केश इति भावः तु धातोरसुनस्वंतवोयस्यासौ सुतवान् दृक् स्ववः स्वतवसो छंदसीति नुम छंदसि वा व्यवस्थितविकल्पेनैव सिद्धेनेत्या
दिस्यष्टार्थे एव मुत्तरसूत्रा एवपि करिति कजोलुङ्मन्त्रे घसे निघ्नैर्लुक्तिपि गुणः तियोहलब्धादिलोपः बहुलं छंदसीत्यङ्भावः करदिति कज एव लुङ् कर्मृद
इति ल्लेखः करतीति लट् व्यत्ययेन शयं धीति कजोलो ट्सेर्हिः बहुलं छंदसीति शपोलुक् छंदसत्वाद्दिकरणभावो वा शुशृणु एकृदभ्य इति हेर्धिः कृत
मिति कजक्तः सः स्यादिति पृत्वस्याप्युपलक्षणं अतएवादिति प्रतिषेधः यत्र तु शनः करदित्यौ सत्वं न दृश्यते तत्र छंदसत्वात्सत्वाभावो धेः पंचम्याः पञ्च
ध्यर्थ इति परेर्विशेषणं दिवस्य रीति दिवउपरीत्यर्थः व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पंचमी पर्योज इति अत्रपरिः सर्वतोभावे पातौ च न च भवति परिश्रमः पार्तुपातावि
तिलोउं तपोतु इत्यस्यानुकरणं षष्ठ्याः प षष्ठीविसर्गस्य सादेशः पत्यादिषु परेषु वाचस्यत्यादौ तत्पुरुषे कृतौ तत्पुरुषे षष्ठ्या इति किं मनुः पुत्रेभ्यो रायमिति
इडाया इति षष्ठ्योर्नानुकरणं पतीत्याद्यनुवर्तते निसखपता अस्य लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासश्चित्यः उदाहरणे सकृत्तममित्यर्थः युष्मज ह्रस्वात्तादावित्य
तस्मादाविति वर्तते तच्च युष्मदाविशेषणं नेतरयोरव्यभिचारान्न तत्सु स इति सांतानुकरणत्वरस्य सुप्सकारस्य नुमविसर्जनीयेति यत्पूर्वस्य पृत्वत्वं सूत्रेता
दाविति विशेषणान्न युष्मदादेशानां ग्रहणं तदाह त्वमित्यादि यजुष्ये यजुर्विषये इत्यर्थः सुतस्मै एकेषामिति वर्तते प्रपे चार्थमिति पूर्वपूर्वपक्षमिति सामा
न्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः पूर्वपदान् छंदसीति वर्तते एकेषामिति च पूर्वपदमात्रस्य ग्रहणमित्याशयेन
षत्वाभावे उदाहरति युवंहिस्थेति सुजः सुजिति निपातग्रहणं छंदसीति वर्तते अभीषुण इति इक्ः सुजीति दीर्घत्वं नश्च धातुस्थारुषुभ्य इति एत्वं सन्नेतरस्य

अनकारांतं सनेतेरिण कुभ्यां परस्य सस्य षष्ठं दसि गोषा इति जनसनेति विद्विन्नोरित्यात्वं गोसुनिरिति छंदसिवनसनरक्षिमथामितीनप्रत्ययपूर्व
 पदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिति भावः केचिद्गोसनेः सवनादिपाठात्सिद्धिर्मागीकृत्यसि सानयिषतीति नियमफलं वदन्ति यद्यप्यन्ये तः सने
 उपात्तः तथाप्यन्यतस्य प्रतिषेधवचने फलाभावात् एतत्तार्थत्वं विज्ञायते सौति एयोरेवेति नियमात् सिसनिषतीत्यादौ षत्वा प्राप्तेरिति तद्वाक्ये सिसनि
 षतेरप्रत्यये सिसनोरिति नियमफलमित्यन्ये अत्र सनु षत्वभूतोनेति सौति एयोरिति नियमाविषयोयं एवं च सामर्थ्याभावात् एतत्सु नियमाभावात्सि
 षाणयिषतीत्येव षत्वं भवत्येव सामर्थ्यात्पूर्वपदाभावेऽपि नियमप्रवृत्तिरिति तद्वाक्यः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं सहेः छंदसीति वर्तते चकारिनुक्तं समुच्चयार्थं
 दन्याशयेनाह चादिति कृतिशब्दस्य संहितायां न हि दतीति दीर्घः षत्वं च उभयत्र संहिताधिकारात् अवग्रहे कृतिसाहमित्येव छंदसि सह इति लिखः क
 र्तिशब्दस्यान्येषामपीति दीर्घ इति मनोरमा निव्यति एभ्यः परस्य सुनोत्यादेः सप्ताङ्गवायेषत्वं वा प्रकरणप्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः अभ्यष्टोरिति उतो
 दृष्टिर्लुकीति वृद्धिः छंदस्पदव पूर्वपदादिति वर्तते अवग्रहविषयककारांतपूर्वपदादुत्तरस्य नस्यणः अवग्रहविषयत्वं च अवग्रहयोग्यत्वं संहिता
 कालेणत्वं पदकाले चावग्रहात् अतएव पदपाठेणत्वं न प्रयुज्यते नश्च धातुस्थानिमित्तादुरुशब्दात्पुशब्दाच्च धातुस्थानस्य नस्यणस्य लोभवेति
 धातौ तिष्ठतीति धातुस्थानेषु इति कृत षत्वस्य सुत्रोऽनुकरणं तेन गृहेषु न दत्यत्र न नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशं सप्तसामान्येन ग्रहणं तत्र प्रकृतस्यै
 ऽस्मदादेश एव कार्यो तस्येव धातुस्थान्यसंभवात् उपसर्गादनेपर इत्युत्तरसूत्रे नूभयोः कार्यत्वमिति हरदत्तः उत्तरसूत्रे नस्यणहणानुवृत्तेर्न फलं भा
 व्यत्पर इत्यस्य स्थाने बहुलग्रहणस्य कालेन तेनैव सर्वा निष्ठवाणादित्यन्ये रक्षाण इति रक्षेति लोड्प्रथमपुरुषैकवचनं छचोऽतस्ति उरविदीर्घ ए
 वंदानकर्मणः शिक्षतेः शिक्षाण इति उरु अधिकं अभीक्ष्ण इति इकः सुजीति दीर्घ इति शिवः इत्यष्टमः ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसत्तौ गर्भजनागो जीभट्टवि
 रचिते सिद्धांतकौ० व्याख्याने लघुशब्दे दशमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ल.श.
शे.स.
७

॥ श्रीगणेशाय नमः साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासतिङ् तविषयकतयापचामः प्रकरणरुदात्तादखरान्मुत्था- दयिषुः साधारणस्वरस्तावदाह अनुदात्तमिति
एकवर्जमिति द्वितीयायांचेति एमुल ननु तत्र त्वेग्रयामित्यर्थकपरीक्षायामित्यनुवर्तत इति चेत् इहाप्यस्ति यरीप्सा तथाहि यत्रातोदात्तादिर्विधीयते तत्र तत्समक
लमेव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न तु विलंबितव्यमित्यर्थोत् एतच्च एमुल्लि धायके पदमंजरी स्पष्टं बह्वपरीप्सायामिति प्रायिकं एतच्च नैव पदमंजरी स्पष्टं परिभाषे
यमिति नाधिकारः अस्वरितत्वात् एकवर्जमित्यस्यैव यथार्थोपपत्तेः ततोत्सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताप्रवृत्ते किंचाद्युदात्तश्च समानोदरशयितो
चोदात्त इत्यसंग्रहापत्तेः नापि विधिः तथा सति कएको वर्जनीय इति न ज्ञायेत एवं च विनिगमनाविरहाच्छास्त्रविहितोऽस्त्वस्वरितकोनां सर्वेषामेव वर्जनाप
त्तो आमलकीजरत्नादाबुदात्तचतुष्टयं श्रूयते तत्र हि डी ष प्रत्ययस्वरेणोदात्तः गतिकारकेति कृत्स्वरः दीर्घकशतुषभाष्टवदं इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं अंत्यात्
कैवहच इति लकारकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावात् युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् अस्य नुमकाराकारोऽवकाशः स्यादिति भावः परिभाषायां लिङ्गमाह स्वरविधी
ति सूत्रेऽनुदात्तशब्दोऽर्थ आद्यजंतः पदपदसामानाधिकरण्यात् अनुदात्तस्य विधीयमानत्वात् द्विज्जुदात्तः स्वरितो वा बर्त्यत इति तद्विधावेवाप्योपस्था
नमित्याह यस्मिन् पदे इति अत्र पदत्वे भाविन्यंतरंगत्वात् पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तिः पदग्रहणं तु परिमाणार्थं अतएव धातोरित्यादौ न दोषः तच्चावर्त्यं तु पदसमु
दायः यस्य पदत्वं भावितस्यैवैकवर्जमनुदात्तमित्यर्थोत् स्पष्टं चेदं विकाराधिकारोऽनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्यकै यटयोः तमेकमिति एकग्रहणं विधीयमानो
पलक्षणं एवं च तवैचांतरत्वाद्वादीनां वर्जनसिद्धिः इहाहस्यतीत्यत्र देवताहं देवेति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेयेत्यल्लक्षणं वर्जने हस्यति शब्दो
हिव न स्यादित्वाद्युदात्त इति बोध्यं अत्र यस्मिन् पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तादिर्विधीयते तत्र पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजंतरं निहन्यतरति
बोध्यं स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पदमंजरी न चैवं चिनुत इत्यत्र श्रोत्रिनिघातो न सिध्यति तस्योदात्तत्वप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितत्वादिति वाच्यं युगपद्बह
लेनानुदात्तातिरिक्तस्वरयोरसमावेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः वस्तुतस्तु आद्युदात्तश्च द्वित्रिभ्यां पाद न पुंसोऽमुडिति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन यावत्पदत्वं भाविता
वत्संनिहितीजंतरस्य निघातप्रवृत्तिरित्यर्थो गीकारेण दोषात् चिनुदिति अंतरंगानपीति न्यायेन साध्यं एवं वागमा अनुदात्ता इति नापूर्वमिति दि

यत्तु रयं यथोद्देशेन कार्यकालेति त्रिपाद्यां प्रवर्तते अतएव तस्य तत्त्वचरितार्थतद्वित्स्वरितमित्यंतस्वरितार्थतत्रत्यंतस्वरितवर्तते त्रिपाद्यां परिभाष्यप्रवृत्तौ प्रविष्टं
स्वरेण घुदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्यां तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितेशेषनिघातेन सिद्धो तद्वैयर्थ्यस्य प्रमेव एवं यतो नावदत्यपि त्वापकं अन्यथा यतो नावदत्याधुदा
ते कृते शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितेशेषनिघातेति त्वप्रयुक्तान् स्वरितादविशेषणतद्वैयर्थ्यस्य प्रमेवेति प्राञ्चः तन्न सन्निपातपरिभाष्योदात्तादनुदात्तस्य
तिविषये शेषनिघाताप्रवृत्त्या तयोश्चरितार्थेन मवदुक्तार्थे दृढतरमानाभावात् किंच कर्तव्यं तत्र कर्तव्यं केत्यादौ कंठ्यः कंकणसूत्रेत्यादौ नोदात्तस्वरितोदय
मित्युदात्तादनुदात्तस्येति निषेधविषये तस्य तत्त्वचरितार्थमिति त्वापकंदुरुपपादं तस्मात्प्रत्ययानुसारेणानुदात्तं पदमित्यस्याधिककार्या
र्थात् स्वरितञ्जप्रतिज्ञानादसिद्धे प्रवृत्तिः यथोद्देशत्वं तस्यानयुक्तं अत्रैव सूत्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाष्यमिति भाष्यविरोधात् आमलकीजर्यादौ दीर्घकाशेत्येषा
यां श्रुत्या पूर्ववत् चरति परत्वादित्युपपद्यते अन्यथोभयोः संभवेनासंभवाभावाद् द्विप्रतिषेधानुपपत्तिः कार्यकालत्वेनूभाष्यामप्यस्यैकवाक्यतया तेन नवर्ज्यमा
नताऽनेन वैत्युपपद्यते विरोधः अनुदात्तं पदमित्यस्याधिकारत्वे बाष्ठाएकः संगृहीतः येन्येसमाध्याय्यां स्वरास्तेन संगृहीताः स्युरिति बाष्ठाभाष्योक्तं संगृह्यते
अन्यत्वे बाष्ठास्य प्रतियोगित्वेन बाष्ठास्यापि समाध्याय्यंतर्गतत्वप्रतीतिः अष्टमे प्रथमे पादेऽनुदात्तस्यैव विधानं त्रिपाद्यां तूक्करीत्याऽप्रवृत्तिरेवेति तद्वाक्यः अत
एव देवदत्तेत्यादौ ध्रुतासिद्धत्वात् पूर्वबाष्ठाघुदात्तत्वे ततः ध्रुतेन देकवाक्यतापन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तद्वयसंभावेशः नूधबाष्ठाप्रवृत्तेऽसिद्धेनानेन सिद्धस्य
तस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यं बाधकाभावात् ध्वनितं चेदंगुरोरनृतत्वं त्रिभाष्ये अतएव कन्यानूपे रत्यत्र न शेषनिघातः केन्याशब्दे हि कन्याराजमनुष्याणां
मंतरत्यंतस्वरितः अनूद्यश्चानोरप्रधानकर्तव्यसीत्यंतोदात्तः तयोः स्वरितानुदात्तयोः सवर्णदीर्घांतर्यतः स्वरितः तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पेकारस्या
नुदात्तत्वं स्यात् दृश्यते नूदात्तस्वरितयोः समावेशः मम तु एकादेशस्यैव हि रंगतयाऽसिद्धत्वेन तत्स्वरस्यापि तत्त्वेन नानेनैकवाक्यतेति न दोषः स्पष्टं चेदं
स्वरितोवा नूदात्तपदादविति सूत्रे भाष्ये दन्तुः गोपाप्रतमिति गुविर्धातोरित्यंतोदात्तः ततः प्रत्ययस्वरेण घुदात्ते आये गोपायेत्यायां तस्य धातुस्वरेयकारा
कार उदात्तः तस्य शव्कारेण पित्वादनूदात्तेनैकादेश उदात्तः तमित्यस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः न चानुदात्तातिरिक्तस्व

५५- श- रयोरसमावेशस्य तापनात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः नचसन्निपातपरिभाषया तस्या अनित्यत्वेन स्वरविधावप्रवृत्तेः अन्यथा तोदात्तादुत्तरप-
 शे स्व- दादन्तरस्यां ह्रस्वमुद्रां मनुवित्यादिभिरपि स्वरे कृतेश्च निघातेन स्यात् किंचाग्रेभद्रं करिष्यसीत्यादौ ककारनिष्ठस्वरितत्वमादायस्य प्रत्ययादीनां निघा-
 तः स्यात् नहितत्रपरिभाषया उक्तिः संभवोस्तीति वाच्यं अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वेन दोषादिनिदिक् ननु गोणयतमित्यादौ गुपेरपि धातुत्वात्तन्निमित्तकोक-
 रोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरनिमित्तकपाकारोदात्तत्वस्य च अवर्णपत्तिरत आह सन्निधिश्चेति तस्मिन्सति विहिते न्यर्थः सतीत्यस्यैतत्पत्त्यन्यर्थः असंभवी-
 ति स्मरणं न्यागात्स्वर्गोभवतीत्यादौ भवेत्तेरुत्पत्त्यर्थकत्वात् एतच्च न्यायसिद्धं यदायदा यो य उदात्तस्वरितविधिः प्रवर्तते तदात्तदानेन सहानुदात्ते प-
 दमित्येकवाक्यतया प्रवर्तते ततश्चोत्सर्गस्यापवादस्य वा यस्यैव चरमाप्राप्तिलदेकवाक्यतापन्नयानयालक्ष्ये व्यवस्थाप्यते अतएवौपगवत्वमित्यत्राण-
 प्रत्ययेत्वप्रत्यये आकृत्या आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्यालक्ष्यं परिनिष्ठापयति आद्युदात्तश्च धातोरित्यादीनां-
 निमित्तभेदे ब्रूमि नत्वात् एवं च यदा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तदा गुपो निहतत्वं ततो धातुत्वे पुनर्धर्तुस्वरप्रवृत्तौ पाशब्दोप्यनुदात्त इत्यादिवोध्यं अन्यत्रेति अ-
 र्चचत्तापकं चासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानं अन्यथा परनिमित्तकत्वाभावेन तिवादीनां मंतरंगत्वेन तिवादिषु कृतेषु क्रियमाणस्य तासि-
 स्वरस्य सान्निधित्वाच्चेष्टनिघातेन सिद्धे तद्वै यथ्यस्यैव यदितुस्य तासीत्यत्रार्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य लावस्थायामेव स्यादयत्नदेदं वाचनिकमिति को-
 ध्यं अस्य च विशेषापेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वरपेक्षयैव विकरणस्वरस्य दुर्वलत्वं धात्वादित्स्वरपेक्षया तु प्रावृत्यमेव अतएव नृणां तीत्यादौ अउदा-
 त्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः इदमपि सार्वधातुकस्य श्रूयमाणत्वे एव तेन चिनु इत्यादौ न दोषः गृणीत इति अतोदात्तं परं अत्र लसार्वधातुकमिधातो नास्ति अउ-
 पदेशेति तत्परकरणं त्वा इत्यस्यादंतत्वाभावात् तिङ्-तिङ्-इति तु न स होना यस्य रोहसी इति पूर्वचरणे यद्वा तस्य सत्वेन यद्वा तन्नित्यमिति निघात-
 स्य च व्यवहितेपि प्रवर्तनादिति बोध्यं अनुदात्तस्य च यत्र अत्र कर्षत्वत्त इत्यतो त इति नानुवर्तते यत्वात् तथाहि यत्रेत्यनेनात्रानुदात्तवर्णपरामर्शः उ-
 दात्तत्वानुदात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात् अनुवृत्तौ वा व्यपदेशिवद्भावेनैव तत्वं बोध्यं एवं च समीनिर्देशेनानुदात्तवर्णस्य बुद्ध्यालोपात्तरस्यैव प्रवृत्त-

अथमभ्यासवादेरुदात्तत्वसिद्धिः नचैवमपियुष्मभ्यमित्यत्रसुपउदात्तलोपनिमित्तत्वेपिनावयवस्यतत्त्वमितिकथंयत्रग्रहणेनवर्णग्रहणमिति
 उदात्तयोरुदात्तस्वरितयोर्वैकत्रपदेः भावेनतयोः परयोरुदात्तलोपाभावेनव्यर्थमनुदात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं अतोनिमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्या
 वियग्रहणमिति न दोषः तद्भावमावितामात्रेणपिनिमित्तत्वव्यवहारान् ननुमाहिधुस्यातामित्यादौ एतत्प्रकृतिरिति भाष्यात्स्यष्टं तदसंगतं अत्रहि आतां प्र
 त्ययस्वरेणोदात्तः क्योपिविकरणत्वादनुदात्तः ततः अदुपदेशादितिस्वरं बाधित्वा परत्वात्त्वस्योच्चीतिलोपे अनुदात्ते परे उदात्तलोपाभाव इति चेन्न अंतरंग
 त्वात्स्वावस्थायांमेवोदात्ते क्सेजातस्यातामोतरंगत्वात्स्वसार्वधातुका नुदात्तत्वेन तौ लोपे नादोषात् पक्षांतरेपि एतद्वाप्यप्रामाण्येन स्यात्कसिद्धस्यासार्वत्रिकतयाक
 चिदन्यत्रविकारणेभ्य इत्यंशाप्रवृत्तेरदोषात् अत्रानुदात्तपदेनाविद्यमानोदात्तस्यैवग्रहणमितिस्पष्टं डारौ स इत्यत्र भाष्ये देवीमिति पृचदिदेमदृशति पाठेनहि
 त्वाङ्गीपृचौ उदात्तनिवृत्तीति देवद्वीचीमित्यादौ कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य अच इत्यकारस्याच इतिलोपेऽपि अनुदात्तस्य चेति सूत्रेण प्राप्तस्येत्यर्थः नचपराचर
 त्यादौ कृत्स्वरं बाधित्वानिर्गतेः चनाविनिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नाद्युदात्तत्वे च इत्यकारलोपे इदंचरितार्थं नस्यकोदात्तलोपोस्तीतिवाच्यं अनिमित्तं चतुर्विधं
 विषयेचुस्वराप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः ननुदधीचरत्वादौ उदात्तः एव अच इतिलोपे इदंचरितार्थमिति कथं तदपवादत्वमत आह अतद्विद्वत्ति वसुतो न
 गोश्चनिति सूत्रं यत्किंचित्स्यस्य प्राप्तविभक्तिस्वरस्य निबध्नुकमित्यत्र सूत्रेऽसिद्धस्य सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन दधीच इत्याद्या उदात्तनिवृत्तिस्व
 खराप्राप्तिविषयेस्यचारितार्थान्नास्यतदपवादत्वं परत्वेन तूक्तो दाहरणे तद्वाधकं दधीच इत्यदौ तु संति शिष्टत्वेनैव प्रमादवत्तद्विद्वत्तत्वावश्यकमिति भाष्या
 रुढः पंथाः आमंत्रितस्यादिरिति आमंत्रितविभक्त्यंतस्येति पाठस्तु खक प्रमादत एकापदस्वरे लुकिप्रतिषिद्धमपिप्रत्ययलक्षणं सर्वमंत्रितसिजलुक्स्व
 रवर्जमिति वचनादिहेष्यत एव प्रियवारि इमं मे शति अत्रगंगे प्रभृतीनामविद्यमानवत्त्वेपि मेश्वमेवाश्रित्य सर्वेषामचां निघातः सचपदपाठे स्पष्ट एव संहित
 यातुस्वरितार्त्सहितायामित्येकश्रुतिः प्रचयापरपर्याया प्रवर्तते अग्नेत्रातरिति अग्निरिह विशेष्यं चाणकतेति विशेषणं अग्नेभ्यातः सहस्रतेति मंत्रेच्छाद
 सत्वात् भातरित्यस्यानिघातः एवततउत्तरेषामिति बोध्यं देवीः यदिति अत्रदेवीरित्यामंत्रितं वा विद्यमानवत्त्वेन षडित्यस्य निघातो वैकल्पिकः षष्ठ्यंतमिति

अत्र
शे.स.
६

अत्र षष्ठीशब्देन तदर्थो विभक्तिरुच्यते तेन गोषु स्वाभिनिमित्तत्रापि यसंगत्वं सिद्धमित्याहुः आमंत्रितं प्रतीति आमंत्रितार्थैकदेशक्रियां प्रतीत्यर्थः मद्राणां राजनसू-
च्यासीव्यनित्यहरणे अत्र विशिष्टस्यामंत्रितोद्युदात्तत्वं अत्रेदं बोध्यं षष्ठ्यंतस्य कारकस्य च समानाधिकरणं यद्विशेषणं तस्यापि परांगवत्त्वमिष्यते तेन कृद्स्वरा-
त्तः पुरुषोऽसीत्यायासूच्यासीव्यनित्यादौ परत्रयस्यैकमाद्युदात्तत्वं भवति समर्थानुवृत्त्यावेति सामर्थ्यं चान्न व्यपेक्षैव शब्दाधिकारात् साचवत्त्वं रात्तः पुरुषागच्छे-
त्यादौ परांगवत्त्ववारणाय तवाप्यावश्यकी निभावः वस्तुतस्तन्निमित्तग्रहणं आमंत्रितार्थप्रतियनिमित्तं तत्प्रतियादकं यत्तदेव परांगवदित्यर्थः अतएव गो-
षु स्वाभिनिमित्यादेः परांगवद्भावसिद्धिः समर्थग्रहणानुवृत्तिस्तु भाष्यासंमतेति निरूपितं मंजूषायां समासवादे स्वरद्वयत्वे कुप्रेसिचनित्यादौ यत्त्वादिकं न न च-
पूर्वस्य परांगवत्त्वेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः स्विच्छस्वाश्रयनिवृत्तिश्चास्तु परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ तन्निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावोत्पदादि-
त्वेन न षत्वप्राप्तिः तथा चर्मनमनित्यादावस्वउपदत्त्वाभावेन एत्वप्राप्तिश्चनेति स्वरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टायतेः अंगग्रहणमुभ-
योराद्युदात्तत्वाभावाय पूर्वो गवदिति सुवंतमामंत्रिते पूर्वस्मिन् पूर्वो गवदित्यर्थः छंदोविषयमेतत् उदात्तस्थाने इति इदमत्रैवाकारे स्पष्टम् अभ्यभीति अ-
भिरूपसर्गाश्चाभिवाजमिन्त्येतोदात्तः नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं अनुदात्तं चेति परेः नुदात्तः पूर्वस्य यलि उदात्तयणः परत्वात्त्वरितः खलपूषवः कृदुत्तरप्र-
कृतिस्वरैर्लोतोदात्तः ततः सप्तम्येकवचनस्योदात्तयणे हलपूर्वादिति प्राप्तोदात्तस्य नोडधान्वोरिति निषेधेन न स्वरितस्तस्य यणिततः पराशाब्दाद्याकार-
स्थानेन स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिति फिदसूत्रेणोदात्तः अस्मेति आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्येत्यर्थः शेषेति आशाब्दाकारस्य नि-
घातोनेत्यर्थः नन्विकारस्थानिकयणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यणप्रवृत्तइति नास्य स्वरितयणः परत्वं न च प्रगृह्य संज्ञासूत्रस्य भाष्यकैयटरीज्यौ-
जद्वदित्यादौ अंतरंगत्वाद्गुत्वादियुक्ततेषु हतशब्दबुद्ध्या दशब्दे द्वित्वं प्रतीयते तथाऽत्र स्वरितबुद्ध्या भावेऽपि वस्तुतः स्वरितस्थानिकयणः संत्वादौषदतिवाच्यं
वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् न च स्वरितयण इत्याश्रयात् सिद्धत्वं अतिप्रसंगात् उदात्तादनुदात्तस्येति वि-
हितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः तथा च प्रत्यग्निरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः अनंतरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरि-

तस्यैव तेन निषेधात् अन्यथा खल्वप्याशान्यग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः अत एव नित्स्वरितं स्वरितो वा नुदात्ते इत्यादीनां निषेध इति चेन्न योऽविभागेन न
व्येव समाधानात् उदात्तयणः उक्तोऽर्थः ततः स्वरितयणः इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते उदात्तयण इत्येवं निर्दिष्टं स्वरितस्थानिकयणः परस्येत्यर्थः एतच्च स्येवाश्र
यात्सिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते खल्वप्याशा इत्यादावप्युदात्तयणः परत्वादेव सिद्धं न च स्वरितयणव्यवधानं स्वरविधौ व्य
जनस्याविद्यमानवत्त्वात् न चैवं संत्यग्ने इत्यादी वेदेयकाराकारे पठ्यमानस्वरिता संगतिः तत्र हि संतीति इकारस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्र संतीति प्र
त्ययस्वरेणानुदात्तं तेऽशेषनिघातः अग्ने इत्यामेति तानुदात्तमिति वाच्यम् सशब्दाकारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धेः न
च स्थानिवद्वावादचाव्यवधानं पूर्वत्रासिद्धीयेत निषेधात् एतेन द्वितीयपक्षो युक्तः स्थानिवद्वावेनाचाव्यवधानात् व्यंजनस्य स्थविचमानवत्त्वं न त्व
चरति चतुर्थमपासं स्वरेकर्तव्यलोपाज्जादेश एव न स्थानिवदिति नियमस्तु स्वरविधौ नेति प्रतिपद्योक्तस्यैव निषेधस्य ननु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तम्
स्येत्यन्यत्र विस्तरः एकादेश उदात्तयोरेव स्थानित्वे आंतरतम्यादेव सिद्धं अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे कासिद्धं न भूयात्तयोदिति न्यायेनांतरतम्या
त्स्वरिते प्राप्ते विधिरयं तद्धनयनुदाहरणद्वयमाह वोश्चरति वदत्यनुदात्तं अशब्दः कर्तृत्वादाद्युदात्तः सस्यः तस्य उः सः अस्वरकः संसेन धर्म
हलस्थानिकत्वादनुदात्तो बोभयथापितदेकादेशोऽनुदात्तः प्राप्तः केति स्वरितं अशब्दः स्वांशितमिन्याद्युदात्तः एव च यद्वत्तो पूर्वसूत्रादनुदात्तस्येत्य
त्रानुवर्त्य उदात्तानुदात्तयोरेकादेश इति व्याख्यातं तच्चित्यं कावरमित्यसिद्ध्या फतेः तत्र हि वद्वचानामुदात्तपाठो निर्दिष्ट इत्याहुः बलुतस्तु तस्यादित इ
तिसूत्रस्थभाष्यादिनोपपत्तिरेव लभ्यते इति सेवयुक्ता तत्र हि सुब्रह्मण्याशब्देन स्वरितांतेनेमित्युदात्तस्येकादेशः स्वरितस्य न सुब्रह्मण्यायामित्यने
नोदात्तस्युक्तं कावरमिति तुच्छं दसत्वाद्बोध्यं तथा च वद्वचानातिशय उदात्तवत्येकीभावे उदात्तसंध्यस्य अनुदात्तोदयपुनः स्वरितं स्वरितो स्वरितो पधे इति
स्मिन्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं वादानं भवति इतरसूत्रात्तानुदात्तस्वरितप्रचिन्ना नामन्यतमस्मिन्नेकीसंध्यश्चरमुदात्तं ज्ञातव्यं स्वरितो पधेनुदात्तोदयसंध्य
संस्वरितत्वमापद्यते स्वरिसर्पिर्मधूदकमित्युदाहरणं शौनकीयप्रातिशाख्येपि स्वराष्टकमुपक्रम्य एकादिष्ट एकादिष्टमुदात्तेन तंतमेव नयेत्स्वरमिति

२० उदात्तेनैकादिष्टं तमष्टकं न्यतमं स्वरं तमेवोदात्तमेव नयेत् उदात्तत्वमेव प्रापयेत् इति तदर्थं इति मद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तु कावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तं
 माभानि अयमेकादेशस्वरंतरंगस्वेपादिकोपि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंतरंग इत्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एकादेशस्य पूर्वोत्पत्तिश्चोक्तः
 नवतीति न प्रवर्तते सोमसुत्यचतीति इत्यादौ तिङ् इति निघातोनासिद्धत्वं फलं तु वृत्त्ययिदं वृत्त्यावनेत्यत्रायावावराजोभवत् एतद्विषये शेषनिघात
 श्रुफलांतराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीरमिति विनिघातत्वाद्युदात्तः इदमशब्दः फिट्स्वरेणोदात्तः दिवीयत इति द्वौ नैविभक्तिरुद्धिदं पदादी सुदत्ता
 ईअदिवादेरीयत इति तिङ् इति निरुक्तं इकारयोरिति ह्रस्वकारयोरित्यर्थः किं चेति इदं वेद एव अत एवेगांगेभ्योऽप्यत्रा यमेकादेशः स्वरितो वेति भा
 व्युक्तं ते इति तच्छब्दस्य पूर्ववचने इकारयोश्च प्रश्ने वेति ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्ने वेति प्रसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु चाविशेषेण उदात्तपूर्वेषु अ
 नुदात्तान्तरूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्येवमाचुरेदिति तद्व्यक्येणात एवमिति स्वरितनिर्देशः सुवीवधतं योजान्विदते
 हरीमेव हंतुतवस इति क्रमेणोदाहरण नीति तद्भाष्यकृतः संधिविशेषस्य संप्रति संज्ञातद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशब्दो द्वितीयपदलेख्यं तत्र
 हि एउः पदं म्दिन्यादिरभिनिहितसंधिः ह्रस्वद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्धादिः प्रक्षिप्तसंधिः दीर्घद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घयण्यदिः संप्रसंधि
 रित्युक्तं वसुतज्जुवेदे आयाद्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितविभाषाश्रयणफलं चित्यं उदात्तादनुदात्तस्य अत्रतयोर्वावचीत्यतः संहिताग्रामिन्यनुवर्तते तेन
 पदकाले नोदात्तस्वरितोदय उदयपरवाची शोखांते मंगलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नृद्वयं त्यक्त्वा गार्गादीनामेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्गादी
 नामुदात्तपरमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयितुं नृद्वयोपासनं प्रय आरुरिति येत्युदात्तं आरुरिति क्धातोर्ल्युप्तिरूपं अतोदात्तं बोधाः काभीषव इति
 अश्वशब्द आद्युदात्तः केति स्वरितं एकश्रुति संबुद्धिग्रहणं संवोधनोपलक्षणं अन्यथा गच्छतमोमाणवका इत्यादौ न स्यात् तदा ह दूरात्संवोधने इति स्व
 राणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्येदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्यो उच्चोचं समुदितं स्थानं परंतु भेदेनानुपलब्धिरिति स्वरिताद्भेदः अंमे
 तुतयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आडुपसर्गत्वाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः शब्दो निघात आद्युदात्तमोणवकेत्यस्यामंत्रितनिघातः अत्रत्युक्तः

पक्षेऽपि तोदयत्तत्त्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् तदा चोभयोः समुच्चितयोर्दृष्टत्वं बोधनं धोतं यत्तत्कर्मण्यजय रुदश्च जयशब्दो कर्णमंत्रे कर्णमंत्रेषु यत्र जपसीति
 कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः न्यूना नाम बोधोऽशोकारः सामग्रसिद्धे गीतिषु सामास्येति यत्तत्कर्मचयजतिनोदना नोदितं कर्म जयादियुं सा सामास्येति वा श्रु
 तिर्नोदितारिषु तेषाममंत्रत्वात् तत्र संपूर्णं यत्तत्तत्तत्त्वमेव तन्मध्यपतितन्यायात् तदाह मंत्रेति ममाग्रे
 ति यद्यप्ययं मंत्रो हविरभिर्मन्त्रे निविशुक्तस्तत्र चैकश्रुत्येनैव पठ्यते तथापि अभिश्चित उनीयमाने वाममाग्नेवर्चो विहवेष्वस्त्विति मंत्रस्त्विति जपित्वेन
 ग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तम्बसूत्रे उक्तं त्वेन न होषः जपन्यं स्वसामसुवा उच्चैस्तरां वा वषट्कारः विभाषां छंदसीत्येव सिद्धेन नुच्चारणवैयर्थ्योपपत्तेः यत्तु हरदत्ते
 अजयेत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः न चोहितानामच्छंदस्त्वामंत्रसावकाशस्य पूर्वसूत्रस्य मंत्रेषु परत्वादिभाषां छंदसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं यत्तत्कर्मणी
 त्विकर्मग्रहणसामर्थ्याद्दूहिमनिहितेषु सर्वेषु पूर्वस्येव प्रवृत्तिरिति तन्न ययुं दोसस्य लघुत्वात् अतएव दृशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र समासां नोदाच्छेदकत्वे पूर्व
 पदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतयथैवास्त्विति तद्वाप्याद्युक्तं संगच्छते एवं हि तद्वा स्त्विति मथयदप्रवीदि दृशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु है नमिदं वज्रघान अथ
 यद्दृशश्च दवस्यत इदं दस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शब्ददुहस एवैदं महनिष्यदिति आद्यनुकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यात्येतेन दर्शकमनोदानं यद्यवस्य
 दित्यर्थ इति तद्वाप्ये अतएव महाभाष्ये मंत्रो हीन इति पठिते पि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः एवं चेत्तेत्यादियुं मंत्रेषु शाखा छंदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव
 भवति एतेन पर्युदासेऽपि संग्रहत्वेन सादृश्यं एवं चो हविषये चरितार्थस्य मंत्रेषु परत्वादिभाषां छंदसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्थितविभाषाऽतो नातिप्रसंगः अतएव व
 द्वाचानां संहितायां त्रैस्वयेत्यादिना एकश्रुत्येति श्रियाणमुपपन्नपित्रैस्वर्यमिति व्यवस्थितं संगच्छते एवं च हौत्रमंत्रेषु चैकश्रुतिरेव दृष्टेतेत्यादौ यजुर्विष्वेस्वर्यमेव अत
 एव सकृदुद्देशीयशिष्टाचारविशेषोपनिषदास्तं उद्देश्यं चरितार्थस्य मंत्रेषु बाधउतमंत्रेषु चरितार्थस्याच्छंदसि विभाषेत्यनेन हेतुबाध इत्यत्र विनिगमनाविरहः
 एवमपि विभाषां छंदसीत्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच्च अतएव कात्यायनेन मंत्रेषु स्वरक्रियायथास्मात्तमनिशब्दात् इति पूर्वपक्षे तानोवागित्यत्वात् स्मर्यते चे
 द्वाकश्रुतिदृष्टत्वं दूयत्तत्कर्मणि सुत्रस्य एवासा मज्जपन्यव्याजमानवर्जमित्युक्तं अत्र वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ तान एवेत्यर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्वाप्युक्तः

३-शो उदात्तेनैकोदिष्टं तमष्टकान्यतमं स्वरं तमेवोदात्तमेव नयेत् उदात्तत्वमेव प्रापयेत् इति तदर्थं इति मद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तु कावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्त इति युक्तं
 ३-स्व माभानि अयमेकादेशस्वरंतरंगस्वेयादिकोपि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंतरंग इत्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एकादेशस्य पूर्वोक्तत्वात्तिङि चोक्तं
 १० नवतीति न प्रवर्तते सोमसुत्यचतीति इत्यादौ तिङ् इति निघातो न। सिद्धत्वं फलं तु वृत्त्यपि दं वृत्त्या वनेत्यत्रायावावुदात्तो भवतः एतद्विषयशेषनिघात
 अफलांतराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीरमिति विनिघातत्वाद्युदात्त इदमशब्दः फिदस्वरेणोदात्तः दिव्यत इति द्वितीयातिविभक्तिरुद्धिदं पदादी सुदत्ता
 ईअदिवादेरीयत इति तिङ् तिङ् इति निरुक्तं इकारयोरिति ह्रस्वकारयोरित्यर्थः किं वेति इदं वेद एव अत एव गां गेभ्य इत्यत्रा यमेकादेशः स्वरितो वेति भा
 व्ये उक्तं ते इति तच्छब्दस्य बहुवचने इकारयोश्च प्रत्यये इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्रत्यये संप्रसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु चाविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अ
 नुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्य वमाचुरेति तद्व्यक्यशेषात् एवमिति स्वरितनिर्देशः सुवीवधतं योजान्विदते
 हरीमेवं हंत सुतवस इति क्रमेणोदाहरणा नीति तद्भाष्यकृतः संधिविशेषस्य संप्रति संज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशब्दो द्वितीयपदलेख्यं तत्र
 हि एडः पदं अदित्यादिरभिनिहितसंधिः ह्रस्वद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्धादिः प्रश्चिष्टसंधिः दीर्घद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घयण्यदिः संप्रसंधि
 रित्युक्तं वसुतसुवेदे आयाद्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितविभाषा अयत्ने फलं चित्यं उदात्तादनुदात्तस्य अत्र तयोर्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन
 पदकाले नोदात्तस्वरितोदय उदयपरवाची शास्त्रांते मंगलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नृहयं त्यक्त्वा गार्ग्यादीनामेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादी
 नामुदात्तपरमेवेति वियरीत नियमशंकां वारयितुं नृहयोपासनं प्रय आरुरिति येत्युदात्तं आरुरिति क्रधा तोर्लित्युत्तरपुं अंतोदात्तं बोधाः काभीषव इति
 अश्वशब्द आद्युदात्तः केति स्वरितं एकश्रुति संवृद्धिग्रहणं संवोधनोपलक्षणं अन्यथा गच्छतमो माणवका इत्यादौ न स्यात् तदा ह दूरात्संवोधने इति स्व
 राणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वादात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्ये उच्चनीचं समुदितं स्थानं परंतु मेदेनानुपलब्धिरिति स्वरानादौः अंत्ये
 तु तयोर्मध्यमेकश्रुतिः स्थानं आगच्छेति आदुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः शब्दो निघात आद्युदात्तमा एव केन्यस्यामंत्रितनिघातः अत्राद्यस्य

यस्यैष तोडातत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् तदाचोभयोः समुच्चितयोर्दूरात्संवेधनं यत्तत्कर्मण्यजप रुदश्च जपशब्दोक्तं मंत्रे करण मंत्रेषु यत्र जपस्तीति म
कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः न्यूना नाम बो उ शोकाराः सामप्रसिद्धे गीतिषु सामास्येति यत्तत्कर्मचयजतिनोदना नोदितं कर्म जपादिपर्युदासानां त्रिव्यैषां शु
तिनोहितादिषु तेषाममंत्रत्वात् तत्र संपूर्णे य उ हितसूत्रे वा तत्वं यत्किंचिद्दूहितपदघटिते तु मंत्रत्वमेव तन्मध्ययतितन्यायात् तदाह मंत्रेति ममाग्रे
ति यद्यप्ययं मंत्रोहविराभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र चैकश्रुत्येनैव पठ्यते तथापि अभिश्चित उ नीयमानेनाममाग्नेवर्चा विहवे व्यस्ति त्रिजत्तस्त्रीजपित्वेन्य
ग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तम्बसूत्रे उक्तं त्वेन न हो वः जप न्यूना सामसुवा उ चै सरां वा वषट्कारः विभाषां छंदसीत्येव सिद्धेन नु च्छा एवैयं ध्यायते यत्तु हरदो
अजयेत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः न चोहितानामछंदस्त्वामंत्रसावकाशस्य पूर्वसूत्रस्य मंत्रेषु परत्वाद् विभाषां छंदसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं यत्तत्कर्मणि
चित्कर्मग्रहणसामर्थ्याद्दूहिता निहितेषु सर्वेषु पूर्वस्येव प्रवृत्तिरिति तन्न पर्युदासस्य लघुत्वात् अतएवैदं शत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र समाप्तोदात्तत्वे कर्तव्ये पूर्व
पदमकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतयथ आह्वयतद्वाप्याद्युक्तं संगच्छते एवं हि तद्वाह्वयमथयदग्रवीदिदं शत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु है नमिदं एव जघान अथ
यद्दृशश्च दवस्यत इदं स्पशत्रुर्वर्धस्वेति शब्दो ह स एवैदं महनिष्यदिति आद्यनुकरणं पूर्वपदमकृतिस्वरविशिष्टस्यात्येत्वे तदर्थकं मंत्रोदात्तं यद्यवस्य
दित्यर्थ इति तद्वाप्ये अतएव महाभाष्ये मंत्रो ही न इति पठिते पि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः एवं चेत्तेत्यादियजुर्मंत्रेषु शाखा छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव
भवति एतेन पर्युदासे पिय शौगशब्देन संसृष्टं एवं चोहविषये चरितार्थस्य मंत्रेषु परत्वाद् विभाषां छंदसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्थिता विभाषाऽतो नातिप्रसंगः अतएव व
द्वाणां संहितायां त्रैस्वर्येनाह्वय एवैकश्रुत्येति शेषाणामुपपत्त्यापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्था संगच्छते एवं च हौत्रमंत्रेषु च श्रुतिरेव द्रव्येतेत्यादौ यजुर्विज्ञे त्रैस्वर्यमेव अत
एव सकृदुद्देशीयशिष्टाचारविशेषोपनिषत्परासं उद्देश्य चरितार्थस्य मंत्रेषु बाध उत मंत्रेषु चरितार्थस्या छंदसि विभाषेत्यनेनोद्देश्य बाध इत्यत्र विनिगमनाविरहः
एवमपि विभाषां छंदसीत्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच्च अतएव कात्यायनेन मंत्रेषु स्वरक्रिया यथास्मात्तमन्त्रिणां श्रुतिपूर्वपक्षे तानोवाचान्यत्वात् तस्मिन्नेव
वे एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ यत्तत्कर्मणि सुव ह्येषा साम जप न्यूना याजमानवर्जमित्युक्तं अत्र वा शब्दः पक्षव्यापृत्तौ तान एवेत्यर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्वाप्युक्तः

लं शं
शं स्
११

यितुसूत्रस्य बा श्रुतिर्विकल्पार्थकमाहुः तेषां नित्यत्वादिति वाक्यशेषविरोधस्तस्माच्च ज्ञाप्येकश्रुतिरेव अत्र सूत्रे जपादियहरां याजमानमंत्राणामप्युपल
क्षणं कृत्याय न सूत्रस्वरसाजवस्तुतः कान्यायनप्रातिशस्येतानलक्षणमेकस्वरमाहुः यज्ञकर्म एतस्मात्तयन्यस्ववर्जं प्रावचनोवायजुषीत्युक्तेर्यजुषित्रैस्वर्य
मपितत्र प्रवचनशब्देन ग्राह्यते तत्र भवोक्तस्वरो यजुषियसूक्तमीति त्रैस्वर्यलक्षण इति तद्वाच्यकृतः यद्यपि तस्मात्स्वावलातच्छस्वीयाज्ञामेव तथापि अवि
रुद्धत्वात् सर्वशब्दप्रत्येककर्मतिन्यायाच्चा न्येकमपित्रैस्वर्यपरंतु प्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनि सूत्रतद्वाच्यादिपर्यालोचनया एकश्रुतो धर्माधिक्यबोधं वैकल्पिके
ष्यादितोऽवधारणमिति न्यायात्संकल्पकाले एतदन्यतरो ह्येवः आवश्यकः यज्ञशब्देन यजति चोदना चोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्तेषु स्थालीपाकोपा
कर्मोदिप्रयोगेषु नैकश्रुत्यमित्यन्यत्र विलसः उच्यते रां वा अधिकरणशक्तिप्रधाने द्वे शब्दात्तद्विशिष्टभवनक्रियाकर्तारिवर्तमाना क्रिया प्रकर्षप्रत्ययभेदेनोदा
ततरत्पर्यः यद्यदृशब्देन बौध्दशब्देन व्याख्यानात् तत्रैकारस्य ब्रूहि प्रेक्ष्येत्पदेन पुनोदात्तत्वविधानात् प्रकारस्यानेन तदपेक्षयोदात्ततरो विधीयत इत्येक
अन्येतु द्वयोः पुनोदात्ततरत्वं याज्यावाक्येयैकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्ष इत्याहुः इदमेव युक्तं भाव्यसंमतचेति वहक अस्योदात्तस्ये तत्कव्यशस्त्रीते कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसि
द्धत्वात् पुनोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषमिधातोनेति बोध्यं पक्षे एकश्रुतिः विभाषा छंदसि ननु विभाषाग्रहणं व्यर्थं वाग्रहणानुत्पत्त्येव सिद्धेः न च यज्ञकर्मणोत्पत्ति
निवृत्त्यर्थे दृष्टानुरोधेन व्याख्यात एव तन्निवृत्तेः संभवादिति चेदुच्यते आख्या विभाषाः छंदसीति पदच्छेदार्थे तेन भाषायां मपि यासि कै कश्रुति अतएव श्रुतोधा
वति अलंबुसानां यातेति द्वयार्थवाक्यमिति पश्यंते भाव्यसंगच्छते तत्र श्रुति आतोदात्तं इतदप्युडितमित्यनेम श्रुतिघृतादितोदात्तं अस्त्विति निपातत्वाद्वा
पुदात्तं तु सशब्देनोदात्तः एवमलंबुसशब्दोपि एकश्रुत्यभावे हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यं द्वयार्थस्यादिति बोध्यं अतएव दांडिनायनेति सूत्रे भाव्ये कर्त एकश्रुतिः सर्व
मेति अतएव मयि युक्तानां विरुद्धस्वरकातयुरुषवहु श्रुत्या श्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणसंगच्छते अतएव काव्यप्रकाशकृता वेदवद्वेके सरोनविशेषाय हेतुरित्यु
क्तं एकश्रुत्या व्यवहार इति तदा शयः किमर्थं तर्हि श्रुत्युपोत्तमतिप्रक्रम्य विभाषाभाषायामिति सूत्रितमिति त्रैस्वर्येण प्रक्रमेणासिक्तोदात्तलाभा इति वृत्त्या एते
न भाषायां स्वरो नास्त्येवेति भाष्यतः परासाः स्वरविधौ छंदोधिकाराभावाच्चेति दिक् परंतु मंत्रत्रैस्वर्ये वा सणे एकश्रुतिर्विद्वानां तेति रीयाणां मुभयत्रापित्रैस्वर्य

११

मिति व्यवस्थितविभाषात्वमस्य छंदसि स्वीकृतं कैश्चित् ननु युक्तं शास्त्रौ रिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यवस्थितविभाषा स्वपाठात् तत्र हि देवनागो गले प्रहरनियोगो
 च सद्भिः मिथ्यस्तेन विभाष्यते गवसः संशितत्रत इत्युक्तं अतएव केषु विदेशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामेकश्रुत्येन पाठो दृश्यते न चैवं छंदो ह एव यथेयं छंद
 सि त्रैस्वर्यधर्माधिक्यं लोके तु समतेत्येतदर्थं तत्सत्त्वात् त्वयापि छंदो प्रहणसामर्थ्यात् भाषाये स्यादवैलक्षण्यं कल्प्यं व्यवस्थितविभाषात्वेन मया लेखमिति विशेषभाषात् न
 हि छंदसीत्यनेन न त्वदुक्ता योपि वाच्यवृत्त्या लभ्यते एकश्रुतिस्वरसर्वनामेति भाष्येण व्यवबोधनाच्च यथा सर्वनामशब्दास्तदादयः सर्वपदस्थानेषु प्रयुज्यन्ते एवं सर्वसंख्या
 ने एकश्रुतिः प्रयोज्येति तदर्थः अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यकश्रुत्योरेकैकविकल्पविषयमोक्ता वृत्तिकारोपि छंदसि ऐच्छिकमेवैकश्रुत्यं प्रहृदानीं केषां चिद्दर्माधिक्यो
 यत्रैस्वर्येण पाठः परंपरासंप्रदायेन अन्येषामेकश्रुत्येनेति संप्रदायश्च जाड्येन तु ते तेनान्यथा पठन्ति तेनावता विकल्पस्येच्छिकत्वभंगः न मैदं प्रानुवर्धस्वेत्येयत्तक
 र्मणीत्यस्या प्रहृतौ अछंदसीति छंदेन नैकश्रुत्यापत्तिः धर्माधिक्ययत्रैस्वर्येण कल्पिभिः पाठेनादोषादित्याहुः ननु ब्रह्म ननु विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् स्वरित
 तूदांत इति शापकाच्च सुब्रह्मण्यायांतदभावसिद्धौ नेति व्यर्थमिति चेन्न व्यवहितयत्तकर्मणीत्यस्यापि निवेद्यार्थं तत्सत्त्वात् स्पष्टं चेदं कात्यायनसूत्रे तदाह यत्तेत्योदि
 वे चेदं सूत्रं यत्तकर्मणि स्वाध्यायकाले च प्रवर्तते इत्याहुः केचित्तु यत्तकर्मस्येवास्य प्रवर्तते नेति तु स्पष्टार्थमेव तेन स्वाध्यायकाले स्वरित एव विभाषा छंदसीति तु व्यवस्थि
 तविभाषात्वान्न ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिश्चेति वदन्ति सुब्रह्मण्योमिति सुब्रह्मणि साधुरित्यतस्वरितं तद्वत् स हैकादेशोत्तरतमत्वात् स्वरितः ओमिति निपा
 तत्वादाद्युदात्तं तेनैकादेशोप्योत्तरतम्यात् स्वरितः एकादेश उदात्तेनेति तुने प्रवर्तते अनुदात्तस्येत्यस्यानुदात्तः तस्यानेनोदात्तः स्पष्टं चेदं भाष्ये इंद्रागच्छेत्यत्र इंद्रेत्या
 मेचित्तु सुसर्जं हि तौ यवर्णे नुदात्तः स चोदात्तादनुदात्तस्यति स्वरितः तस्यानेनोदात्तं न चैव कर्तव्ये स्वरितोऽपि इतत्वा उमुक्तं व्यतर्तुतोः अतएवास्मिन्नुदा
 त्तशेषनिघातीन एवमग्रे पूर्व असावितीति असाविनिप्रथमांतोपलक्षणं एवमुभयेत्यपि ब्रह्मंतस्य एतामि चार्ति कानिर्गोर्ग्यरति न चनेनोत्तस्योदात्तत्वेपि अस्या
 सिद्धत्वाच्छेषनिघातभावेगाकारोऽनुदात्तो न स्यादिति चेन्न दृष्टापत्तेः स्वरितोदात्तयोः समावेशवत्तदोरपि समावेशात् स्यात्तस्येति अत्रत्येति विवक्षितं पूर्ववार्तिकारं
 भात देवब्रह्मणः सुब्रह्मण्यानिगदीतर्गतयोरित्यर्थः देवा ब्रह्मण इति इदं वैकल्पिकं देव ब्रह्मणिरनुदात्तत्वमके इति भाष्यात् पक्षत्वेकश्रुतिर्देवात्संवाधनसत्त्वात्

स-श-
शे-ख-
१२

अतएवैकश्रुतिद्वारादिभिसुत्रे इदमेकश्रुतेरुदाहरणं भाष्ये उक्तं स्वरितान्तरादिनायां अत्रानुदात्तानामिति बहुलं अविवक्षितं तेनाग्निमीडे इत्यादिसिद्धिः बहुवचनोक्तं
 रणंस्वनेकत्वे सर्वेषां यथास्यात् अन्यथा तस्मादिति परिभाषया घस्येव स्यात् यदि तु स्वरविधौ संघातः कस्यचित्पुन्यते तदा स्वरार्थसंहितायामित्येतज्ज्ञापयति अन्य
 त्रयं च भीतिर्द्वयोः कालो न व्यवेधायक इति तेन त्रिभुति उ इति निघातः पदपाठे पिसिध्यति इमं मे इति मेशब्दे पुदात्तः तस्योदात्तात्परत्वेन स्वरितः न चास्य स्वरित
 स्यपकृतसुत्रदृष्ट्या असिद्धत्वं नन्वस्वरितादित्याश्रयान्तिष्ठत्वं क्वचसुमेत्यादौ चारितार्थ्यादिति वाच्यम् तस्योदात्त इत्यादि न वसुत्याः स्वस्थोऽप्युक्तव्यशस्त
 निभगवतानि वेष्टितत्वात् अतएव देवचसलोरिति सुत्रं सार्थकमित्याहुः उदात्तस्वरितानां सन्तोऽनुदात्तानां ननु दोष इति चेत् एकश्रुतिद्वारादिति सुत्रस्थभाष्ये उदा
 त्तादनुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्ताऽनुदात्तावेति सदिश्यते नोदात्ताऽऽचैलरावावकार इति ज्ञापकात् अतः तत्रानुरागनिर्देशः नानुदात्ता उदात्तस्वरितपरस्येत्य
 त्रसन्नतर इति ज्ञापकात् तत्रानुरागनिर्देशः अपर आह एकश्रुतिरुदात्ता उच्चैस्तरा मिति ज्ञापकात् तत्रानुरागनिर्देशः उच्चैर्दृष्ट्या उच्चैस्तरा मित्येतद्भवति अनुसन्ता च सन्न
 तर इति ज्ञापकात् तत्रानुरागनिर्देशः सन्नदृष्ट्या सन्नतर इति भवतीत्युक्तं तत्राद्ये ज्ञापकमेवैकैयदेनोक्तं यथैकश्रुतिरुदात्तानुदात्तवषट्शब्दस्यापि यत्तकर्मणीत्येकश्रुतेः सि
 द्धत्वा उच्चैस्तरा मिति सुत्रं नाकारिष्यते तेन हि पक्षे उदात्तपक्षे एकश्रुतिर्विधीयते एवमनुदात्तत्वे एकश्रुत्यनुदात्तैव सिद्धे सन्नतरपक्षे मनर्थकं तस्मादुदात्तानुदात्तयो
 र्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरिति अंत्यमते उच्चैर्दृष्टेति प्रतीकमुपादाय सोमस्याग्नेवीहीवौषडिति मंत्रे यच्च कर्मणीत्येकाश्रुतौ प्राप्तायां तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्तनर
 त्वे विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते यथामलिने वस्त्रे शौक्लानुसंगे तदपेक्षो वस्त्रांतरे शक्ततरव्यपदेशः सन्नदृष्टेति एकश्रुतिगतमित्यर्थः
 एवं च पक्षद्वयेऽपि स्वाभाविकोदात्तानुदात्तापेक्षयोदात्ततरानुदात्ततरयोर्न कश्चित्श्रुतौ विशेषः नाप्युच्चारणयत्नविशेष इति लभ्यते सधस्वरगणनायामपि भाष्ये
 उदात्ततरानुदात्ततरयोर्न कश्चिच्छ्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टो बोधो अनुसन्तस्य तद्विधानं त्वेकश्रुतिबाधनार्थं यत्त्वेकश्रुतेः स्थितिसन्नतरविधान
 मिति तन्न मान्यभावात् किंचैकश्रुतिपदस्य षष्ठ्यंतत्वं कल्पनेन मानं अपि चैकश्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वेन स्वरितपरस्येति लिंगविरोधः एवं चैकश्रुतिविषये एता
 स्य त्रिधा नमित्यग्निं कन्येत्यादावपि सन्नतरपत्तिरित्यपासं अनुदात्तानामित्युपक्रमात्सर्वेषां माभूदंत्यस्यैव यथास्यादित्यर्थं पदग्रहणं तत्त्वेन संति न वसुत्याः शास्त्रा

१२

[illegible]

ल. १.
शे. २.
१३

लोत्पत्त्येवादीनामप्रवृत्तिः अतएव कर्षस्वतश्चरितिसूत्रे तं ग्रहणं चरितार्थं यद्यप्यनेकोदात्तानां न योग्यं यद्यप्यहं तत्तथापि पर्यायेण सर्वेषां स्यात् तदभावात् प्र
त्ययादिनिचरितार्थं तेनासीत् इत्यादौ चित्स्वरतास्यादिभ्यो नुदात्तत्वे विप्रतिषेधेनेति सिद्धं अन्यथा चित्त्वेनोदात्तत्वं नुदात्तत्वं चादेरित्यसंभवाभावादिम
तिषेधोऽसंमतः स्यादिति दिक् नन्वेवमपि प्रत्ययेपितीत्येवार्थां किं पूर्वग्रहणेन न चाभ्यस्तुर्नालसार्वभौतके इत्यनुवृत्त्यापिनोऽप्रत्ययस्य संभवेन प्रत्ययेति
व्यर्थमिति वाच्यम् पूर्वाकार्यज्ञापनार्थमावश्यकत्वात् प्रत्ययरत्युक्तौ तु सामर्थ्यानिर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्या व्यवहितस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति
चेन्न सौवर्त्यः सप्तम्यसुदंतसप्तम्यरतिज्ञापनार्थत्वात् प्रत्ययादित्यं च न्योतनीति विवृतिपरिभाषाप्रत्ययः व्यवहितपूर्वस्य कार्येण एव पूर्वशब्देन ग्रहण
न दोषः इदं च ज्ञापकस्य विशेषाये सत्त्वानिर्दिष्टपरिभाषाविषये एव प्रवर्तते अतएव सति विभाषेत्यादौ न दोषः नन्वाहि पूर्वोत्तरसाहचर्यान् परिभाषाविषयः क
स्तुतः षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते तदंतविधिसुयेन विधिरिति परिभाषयान्यायसिद्धः चतुरः शसीत्यत्र च यथा नास्याः प्रवृत्तिसूत्रावस्थाने अत्र वै हव इ
देसाग्रां न्यायेन तेन जित्यादिरित्यादावपि प्रवृत्तिः न चैवं गर्गी इत्यादौ यत्रोच्चेति लुकि आद्युदात्तत्वं प्रसंगः इत्यदघटितेऽनुबंधनिमित्ते स्वरकर्तव्ये आंगु
भावेपि प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेपि लुमतालुसे प्रत्ययलक्षणं नालीत्यर्थस्य संज्ञायामुपमानमित्यनेन ज्ञापनान्न दोषः तद्धि च चेत्यादावाद्युदात्तत्वाय
अन्यथा कनोलुपि प्रत्ययलक्षणेन जित्यादिरित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य घृमेव अतएव अत्र य इत्यत्र कौलुकि न दोषः वस्तुतोऽत्र य इत्यादौ न दोषः कार्येणो
भावेन प्रत्ययलक्षणं प्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेन हितनिमित्तमन्यस्य कार्यमिति दिश्यते न तु तस्यैव स्थानिवत्त्वं प्रतिपाद्यते असतः प्रसंगभावेन स्थानिवत्त्वाभा
त् अतएव न खभिन्न इत्यादावैसादिकं न माहिदातामित्यादावादिः सिच इत्यस्य प्रवृत्तये इत्यदघटितेति पथिप्रियोमथिप्रिय इत्यत्र च पथिमथोऽसर्वं नम
स्थाने इत्येतत्स्वरनिवृत्त्यर्थं न लुमतोगस्येति सूत्रभाष्यपठितमत्र लुमतालुसे प्रत्ययलक्षणं नेष्यते इति वचनमेव शरणं यदि प्रागुक्तं ज्ञापकं क्वचित् स्वर
कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणेनेत्येव क्वचिदित्युक्त्या चामत्रितस्य च सर्वस्य सुपीत्यादौ न दोष इत्युच्यते तदानकाविदोषशंकेति वदंति केचित्तु विशेषादिभ्यो नम
पञ्चतन्तं ग्रहणसत्त्वा सत्त्वाभ्यां स्वरश्च यकार्यमेदं सत्त्वं तत्प्रवृत्तिरिति भीहीत्यत्र हि पूर्वग्रहणभावेन दंतस्य कार्यित्वे प्रत्ययोनां नोभ्यादीनामलोत्पत्त्यम

वनुदने प्रत्ययां त्यस्य सप्तम्यर्थं पुरस्कारे तु पितृमपहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टं दृष्टेः उच्यते मरिति च अन्यतरस्यामित्यत्रापि दरिद्रा धातुविषय
 ये फलभेदः अत्रित्यदिरित्यादौ न तत्रेदः उभयथापि प्रकृतेरादेरेवोदात्तत्वात् अत्र तत्र परसप्तम्येव एवं च गार्गादित्यादौ ननु मतेति निषेधादेव न दोष इति पथि
 मथ्यर्थमपि च चनं नावश्यकं ननु सत्रद्वयेरित्युदरतिषष्ठीनिर्देश एवास्तु किं परिभाषयेति चेन्न लाघवार्थत्वात् ननु चतुरशसीत्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वे
 नपसद्वयेपिएतपरिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्कारा तथा च शस एवोदात्तत्वात् स्यादिति चेन्न चतुरशसद्वयवक्तव्ये मध्ये विजातीयसप्तम्यंतपाठे मतेदप्रवृत्तेरित्याहुः इदं
 चिंत्य उपमानं संज्ञायामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् किंच सर्वस्य सुपीत्यत्राप्येवं सतितं दंत सप्तमी न स्यात् तथा च ननु मतेति निषेधापत्तौ सर्वस्यो मादिसिद्धि
 चतुरशसीत्यस्यापिलाघवार्थतायावक्तुं शक्यत्वाच्च ननु मतेति सूत्रस्य भाष्यं ननु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं सर्वमंत्रितं सत्तु वक्ष्यते प्रयोजनं
 अत्र किं लुक् सूरः पथिमयोः सर्वनामस्थाने लुक् इति वार्तिकव्याख्यानपरं उपमानमिति सूत्रस्य तु तत्रत्याख्यानपरमिति न तयोर्विरोधः इमानि च वार्तिकानि न
 लुमतां गत्यन्यत्रागधिकारः प्रतिनिर्दिश्यत इति पक्ष इव प्रत्यये परंतः पूर्वस्य कार्यमात्रे प्रविशेध इति यद्यपि आवश्यकानि सौवरीणां सप्तमीनां तदंत सप्तमीत्वात् उत
 रपदत्वे चापदादिविधां विति वतत्रिनि किं त्वरस्यानां गत्वात् प्रतिषेधाप्राप्तिरिति कैयट उपलक्षणं दृष्टं किंचिदंगविकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति किं
 विज्ञान्यत्र न भवतीति सूत्रशेषस्य भाष्ये किंचिच्चेति शब्दे नाहर्दत्ता नीत्यत्रा सुपीति प्रतिषेधो ग्राह्य इति च कश्चिद्भाष्यविरोधः किंचिच्चेति प्रतीके अत्रिनि किं त्वर इ
 तिकैयट उपलक्षणं तया व्याख्येय इति सुधियो विभावयं नु लिति अत्राभ्यस्तनामिति न संपद्यते ष्टोलो लोकारणत्वात् चिच्छिर्वक इति अत्र परत्वादौ यो न च स्वते नि
 त्यः शब्दात् स्वभावात् स्यान्नित्यत्वात् लोपोप्यनित्यः स्वरमिन्नस्य प्राप्तेः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा आदेशस्य स्यात्तिवत्त्वं निषेधादीकार उदाचः अत्रिणि अभ्यस्तना
 नामिति एतमुलीत्यस्यो वयं इति न्यायेन तदंत सप्तमीत्वे प्रत्ययचम्या विपरिणम्यते अभ्यस्तान्यरो यो एतमुल्लंघनं ते आदिस्त्वान्न इत्यर्थः तेन जागरं जागरं लोका
 दिसिद्धिः लोकाप्यल्लोपस्यमित्यादौ च नातिप्रसंगः लोकाप्यमित्यादावलोपस्य स्थानि वत्त्वं ननु स्वरेत निषेधात् एवं च विज्ञेयमावमभिप्रेत्य परसप्तम्येव मते
 ष्टका अभ्यस्तनामिति किं अड्ये कंडूयं एतेनामेवेति सूत्रे उच्येः कारमिन्नं हरणं स्योपन्यासा हरदत्तकृतश्चिंत्यः अभ्यस्तनामित्यनुवृत्तिपरवृत्तिविरोधात् यदि

ल.श.
श.स.
१४

नृच्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वात्प्रसंगनिरासमंगीकृत्येतदननुवृत्तिरनौवश्यक्येति तदाशयस्तदाशास्त्रेरिति सूत्रस्य नववस्थितविभाषापरिगणनपरेण भाष्ये
लविरोधः कोलुयलोकाययिनि आभीष्टेष्टद्वित्वे परे लोकायशब्दोऽनुदात्तः लोलूरत्युभयमप्युदात्तं न च तत्र कर्त्तव्यः श्रौतसंस्थानिवत्संस्वरविधौ न निवेधात् श्रौ-
तनिघातः अच कर्त्तव्येति अत्रापि न दंतसप्तमीत्वेन फले विशेषः उपदेशः जंत प्रकृतिकर्त्तृप्रांतस्यादिह दस्युत्तरार्थान् लयते के दा इति सूत्रे यत्कसरेण मध्ये दा-
तं उपदेशोर्कैर्कार्येति रत्यादावितरेष्वरत्वे चायस्वरो यथा स्यादिति इदं च नास्य नुदात्तेरिति सूत्रात्समासैकदेशस्याप्युपदेशपदस्यानुदात्तासप्तम्या विपरिस्थितेन च लब्धं
न चैवं जनेरंतर्भाविन एष्यार्थोत्कर्मकर्त्तरि जायते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् उपदेशोर्ध्वेन तत्त्वाभावादिति वाच्यं यदतिविषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्र-
वृत्तेरुपदेशोऽत्यस्य च यगुपदेशोऽत्यर्थ इति दिक् लृषतं रत्यादिमधोपयोगेण दातौ च दान्य उपोत्तमं रितात्त्वमप्युत्तमग्रहणमनुवर्तते च ददात इति तिङ्-
तुअदुपदेशात्परत्वेन तास्य नुदात्तेरित्यनुदात्तः उपोत्तमं किं माहिदधत् अत्र च ड एव स्वरः इति धातुस्वरः अथ प्रातिपदिकस्वराः ते च प्रायेण कृतमिदं प्रत्ययवले-
नैव श्रौतः उणादियु उणादिप्रत्ययैः अमृत्यतिपक्षे फिट् सूत्रैः क्वचिद्विशिष्यविधानादित्यौघूयं अतएव पुत्रो यनेः क्विपुत्रोरित्यादौ सर्वा नुदात्तत्वमेव अतएव कर्मस्य
लितिसूत्रे मांश्च शब्दस्य न विषयस्येति फिट् स्वरमाशंस्य मनेर्द्विधेति औणादिक सप्रत्ययांतत्वादं नोदात्तता कै यदेनोक्ता मांसमेकः पिशंतीत्यादिलक्ष्यमपितथैव आ-
ज्यशब्दे तु आडुपूर्वात् अंजे क्वचित्पक्षे आद्युदात्तत्वं स्पष्टमेव एतत्पक्षे तु न विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं बोध्यं कर्त्तव्यतः कर्त्तव्ये राकारवत्त्वं परेयो घञ् न दंतस्येत्य-
र्थः श्रित्यादिरित्यस्यापवो दोयं वल्किं आदंतादित्यर्थं युक् आदंतमक्तत्वादाय रत्यत्रैव स्यात् न तु पाकरत्यादौ घञासि मधातुविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्वरविधौ
व्यंजनमविद्यमानवदिति नुनास्ति सुरोद्देश्यकविधेरभावात् युको निर्दिश्यमानपरिभाषया आकारावयवत्वेपि आकारांतादातोर्विहित इत्यर्थः स्यात् इति बोध्यं
यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया घञ एवोदात्तत्वं तथाप्यंतग्रहणं स्वरविधौ संघातः कार्योतिज्ञापितत्वाद्वादेरंतस्य च पर्यायेण माभूदित्यर्थमेव च स्वरविधौ संघा-
तः कार्योतिज्ञापितत्वात् आदेरंतस्य च पर्यायेण माभूदित्यर्थमेव च स्वरविधौ निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्यप्रवृत्तिरित्याहुः उच्छादीनां च उच्छस्तेष्वंजनस्य घ-
ञंताः नपव्यधावक्तौ वध इति पाठस्तु चिंत्यः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धेः गरोविवेवंतो नोदात्तः अन्यत्राद्युदात्त वेदवेगवेष्टवंधाः करले घमंताः भवे आद्युदात्ताय

१४

वस्तुपुत्रं दसिसमासार्थमिदं परिदुत सुपुत परिदुत वर्तनितोत्रे स्तोत्रे सामनिवर्तमानो वर्तनितोत्रे शब्द उच्छादिः अन्यत्र मध्योदात्तः श्वभेदः अन्यत्रावतन्नाम
 दाद्युदात्तः सांवता यौभावगर्हायां अन्यत्राद्युदात्तौ मध्यभोगदेहाधर्माः उच्छादि राकृतिगण इतिवहवः धर्मत इति लिजभावे लिचिनुएर चैव सिद्धेः एरज
 एयं जानामिति नुनास्ति चतुरः शसि अत्र सोवयः सप्तम्य इति न प्रवर्तते अन्यथा चतुरः शसि त्वेव वदेत नेहेति तत्कारणकारस्यनेत्यर्थः स्वरेनेति निबेधस्तुले
 परुयाजादेशस्येव स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्तस्यापि न तस्मादाद्युदात्ततैवेति भावः केचित्तु चतस्मादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतुरः शसीति न प्रव
 र्तते न च चतसृणामित्यत्र षट् श्रीति विभक्तिस्वरस्यापि बाधापत्तिः हलादिग्रहणसामर्थ्येन तदवाधात् तथाहि षट्त्रिचतुरां बहुवचनविषयत्वाद्विवच
 नेकवचनेनस्तः उपसमस्ते संभवेपि विहितविशेषणान्न दोषः तत्र षड्भ्यो मश्शसोर्लुगे वा न्याहलादयः त्रिशब्दे जसिने दमसर्वनामस्थान इत्यधिकारात् श
 सि एकादेश उदात्तेनेत्यनेन सिद्धं अन्यहलादयः निसर्गपितिसुभ्यो जस इत्यनेन भाव्यं तिस्रः पश्येत्पत्रोदात्तयण इत्यनेन भाव्यं चतुः शब्दे जसि अ सर्वनामस्थान
 न इत्यनुवृत्त्या न दोषः तस्माच्चतस्रः पश्येत्पत्रेव व्यावर्त्यं यदि निपातनस्वरोऽस्य विभक्तिस्वरस्य बाधकः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तच्च चतुरः पश्येति त
 द्वावत्ये चतुरः शसीत्या रमसामर्थ्येन तस्य बाधात् न च गौले चरितार्थे वार्तिकप्रामाण्येन तत्राप्रवृत्तेरित्याहुः तत्तु निसुभ्यो जस इति सूत्रस्येन उपसमसार्थमेकै र
 तिभाव्येण जसग्रहणवत् हलादिग्रहणस्यापि तदर्थं कत्वसूचनात् वार्तिकव्याख्याभावे स्थितमपि भगवता दक्षितमेव तस्मादिति परिभाषणेन विहितविशे
 षणसंभवरतिनराशयः एवं हलादिग्रहणसार्थकं मनसि निधाय द्वाप्रकाशं संभवमस्ति नैव वा पुनश्च त्रस्रः पश्येत्पत्रस्वरः प्राप्नोतीत्यादिपृथेन मूलोक्तयुक्तैव
 साधितं तस्माद्गौले षट् श्रीत्यादेश चतुरः शसीत्यादेश प्रवृत्तिरित्येव सत्यमिधाने इति भाष्यसंमतमिति ध्येयं मूलोक्तमं तदंते पदे इति सोवयै एष सप्तमीना
 तदंतसप्तमीत्वादिति भावः षट् श्रीत्यापवादः आवृत्तिरिति आ इति भिन्नं पदं विभाषाभावायां पश्येवट् श्रीत्यनोदात्तत्वं सर्वस्य सुपि सर्वे शब्द आगारे तोरा
 नानिपातितः उच्छादिपादाद्यो तोरात्त एवं च सुपि किं सर्वेतर इति ह्युक्तं चित्तं प्रत्ययलक्षणं न तत्रापि सुवर्तत्वात् आद्योऽस्वाधिकारकस्य कदिसुनभाष्यादु
 अत्र सुपीत्युक्ते तत्कृतं तु सर्वस्य विकारः सार्वदन्त्याद्युदात्तादिप्रकृतिक सुवर्तत्वात्तलक्षणमिति सिद्धिः श्रवणं आद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्यैव

ल. श.
शे. स.
१५

माणत्वात् सप्तमी निर्देशस्तुल्यार्थः सौवरीणां सप्तमीनां तदंतं सप्तमीत्वात् सर्वस्वरोऽनक्तस्येति वक्तव्यं सर्वके अत्रांतोदात्त एव जित्वादि सौवर्य इत्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तिमभिप्रेत्याह त्रिदंतस्येति ननु जुगप्तेत्याद्यै संज्ञायाः परस्वानित्स्वरे कृते सन्तस्य धातुत्वे सति शिष्टत्वाच्चा मुस्वरः प्राप्नोतीति चेन्न सप्तमी नित्यसामर्थ्येन सति शिष्टत्वात् प्राप्तिर्वाधेन युक्तत्वमिति हेतुः न च सप्तमीरित्यादौ विशेषणार्थः सः अन्यथा वत्स इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यं धातो रित्यत्र न्यस्य शब्दात् धातो रित्यत्र विधानेनादौ धातु पथिमयोः सर्वपथिमथि शब्दावतोदात्तौ अत्र सौवरीणां तदंतं सप्तमी परत्वेऽपि लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेनेष्यते इति भाव्यं तेन पथि प्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तोदात्त एव सुपेया इत्यादावपि प्रत्ययलक्षणेनास्ते वसमासाद्या विभक्तिः सा तु न पथिमयोर्विहितेति ननु त्राप्यस्य प्रवृत्तिः स यो निवासे स्थियंति निवसंस्मिन्नित्यधिकरणे युं सिसंज्ञायामिति च निवासे किं ह्ययं श्रौणामित्यादावेरजोत्वादं तोदात्तत्वमेव जयोश्च इति तेनैव करणधः अन्यत्रैरच्यं तोदात्तत्वं दृष्यादीनां च दृषुसे चने इगुपधलक्षणः कः आकृतिगण इति किं सूत्रेषु ग्रामादीनां चेति सूत्रितं सोऽप्याकृतिगणः एवं चाविहिताद्युदात्तस्य दृष्यादित्वं ग्रामादित्वं वा बोध्यम् अंतोदात्तस्य तु उच्छादित्वं चृतादित्वं वा बोध्यम् एवं च दृष्ट्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्वेषु सिद्धौ इतरसूत्रद्वयप्रणयनं कर्तुं मेदात्मनो द्रव्यायेति दिक् एतदेवेति एतच्चोपपादितं निष्ठा च द्यजनात् आकारमिन्न आदिरित्यर्थः निष्ठेत्यादिष्वप्यर्थे प्रथमा अघात इत्यादौ वेकदेशस्य वेहिरंगा सिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधोऽन आशितः कसकर्मकादप्यशः कर्तरि क्त उपधादीर्घश्चात्रैव निपात्यते आङ्पूर्वत्वे क्तमात्रं आङ्पूर्वत्वं विविक्षितकर्मत्वेना कर्मकत्वात् कर्तरि क्तवृत्तिः विवक्षा विवक्षयोश्च प्रयोगाधीनत्वान्ना निष्ठापादनमिति तदाशयः आङ्पूर्वत्वेऽथ घञित्यस्याप्यवा रोयं अन्ये तु एयं तात्कर्मण्येवायं क्त इति कर्तृत्वनेचात्मेकर्मभूत एव विवक्षित इत्याहुः तदुभयमपि भाष्यासंमतिरिक्ते विभाषा पूर्वोत्तरसाहचर्योत्तरिक्त शब्दे विद्यमान आदिरित्यर्थः ननु तत्र परे इत्यर्थः रिक्त इति यत्प्रत्ययस्वरेण तोदात्तः जुष्टार्पिते वस्तु इति पक्षे भाषायां च प्रत्ययस्वरणं तोदात्तं जुषी प्रीतीत्यतः श्रौदितो निष्ठाग्रामितीदृश प्रतिषेधः अतोर्लच अर्तिहीतिषु कृमिन्यमंत्रे न केवलं गतार्थतामात्रं किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽप्यस्तीत्याह अर्थिताः षष्ठिरित्यादिना सूत्रविरोधान्तरात् प्रमादिकः इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमित्यन्ये युष्मदस्मदोऽयि चेति योगविभागो यथा संख्यनिवृत्त्यर्थः एकादेश उदनेनेति विभक्तैरुदात्तैश्चासेव चने यतो ना निष्ठा च द्यजित्यनौ द्यज्य हलमनुवर्तते नौ

भिन्नादिहि नो यो यत्तदंतस्येत्यर्थः अनावदति प्रतिषेधो ज्ञापयति हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति हलादावादेर्योः संभवात्तु द्विव्ययकशास्त्रसा
 मर्थेन हलोपि स्थाने उदात्तादिगुणक कश्चित्स्यादित्यर्थमिमांसेण हलः स्वरप्राप्तिः स्पष्टं चेदभाष्येति त्वरितापवादेयं ईउ वंद एयतोऽनुवंधकत्वात्पूर्वण
 सिद्धिरिति भावः अयमपिति त्वरापवादः अत्र ह्रस्व एव ग्रहणमिति एतिसुशासितिसूत्रेनिरूपितं विभाषा वेणुशब्देनित्वाद्युदात्तः प्राप्तः स्थानुरित्यनुवर्तमाने
 अजिह्वरीभ्यानिचेति व्युत्पादितत्वादिधानेयदि चानशतदांतो दातृत्वप्राप्तं यदि शानचतदायं तो दातृत्वमेव प्राप्तं यत्तु भ्रमोः कारस्यो दातृत्वस्य लोपात्तत्सर्वथा
 त्वानुदातत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानजंतो मध्यो दातृत्वमिति तन्न विदीधिष्विदिभ्यो लसार्वधा तु कानुदातृत्वप्रतिषेधात् केचित्त्वस्य वचनस्य तिङ्ते एव प्रवृ
 त्तिः भाष्ये प्रथमतो लिङीत्युक्ता येऽविशेषेणोत्पत्तेर्लिङ्-मिनेलिङ्-सदृशेऽहदादेशिन्येव प्रवृत्तिप्रतीतेरित्याहुः यदावेणुरिव वेणुरिति कुमोऽमुष्मन् व्यदितु पतरे
 संज्ञाया मुपममनमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते न्यागाराग आद्यास्त्रय इति तत्र कर्षात्वन इति पक्षे तो दातृत्वबोधं अंत्येषु त्रिषु प्रत्ययस्वरैर्लक्षितो दातृत्वतत्र कुहं
 ठौचुयराचदंतौ मतोः पूर्वपूर्वमिति शब्दस्वरूपाये स्यान्पुंसकस्यादित्यस्य विशेषणं केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गं पठन्ति स्त्रियां संज्ञायामित्यस्य स्त्रियं त्वर्तमानाया
 संज्ञातस्यां विद्यमानादित्यर्थस्तदा ह स्त्रीनाम्नीति मत्वंतं चेत्स्त्रीनामभवतीत्यर्थः आत्किं रसुमती अत्र हस्वनुद्गां मनुविनेव संज्ञायां किं स्वदावती स्त्रियां किं
 उदुं वरा वाम उदाहरणेन च वद्वचो न जिह्वादीनां शरादीनां चेति दीर्घः चाबुरर्थिको न द्यां मनुपमतोः किं गवादीनां दहभवे पूर्वग्रहणस्याप्यभावात्संज्ञाशब्दसंबन्धि
 म आकारमात्रस्य स्यादिति पूर्वग्रहणने हसानुमतौ अन्यथा स्त्रीनाम्नामत्वंतस्येत्यर्थः स्यात् अंतोवत्ताः च स्या अंतर्गतितु नोक्तं राजवतीत्यत्र माभूत् अतिस्वरविधौ
 नलोपस्य सिद्धत्वाच्चावती शब्दः किं त्वन्वती शब्दः चर्त्तत्वाच्चात्सिद्धं अहीवतीति संज्ञायामिति वत्तं शरादीनां चेति दीर्घः योगविभागाच्चिप्रयोगेन न अथ हि
 इत्सूत्राणि अपाणिनीयां न्यस्येनानि आद्युदात्तश्च उपसर्गादिति अवड्-स्थोटा यनस्येत्यादिसूत्रेषु भाष्यादौ व्यमहत्तत्वादविरुद्धत्वाच्च साधुत्वव्यवस्थापकानि भ
 वेति यत्तु पाणिनीयाप्येवेतानीति तन्न ह्यवादीनां च उंछादीनां चेत्ताभ्यामाकृतिगणभ्यां क्रमेण द्युदात्तत्वात्तो दातृत्वयोः सिद्धयोः ग्रामादीनां च घटादीनां चेन्न
 यो वैयर्थ्यायतेः ममनुमिन्नकर्तृकत्वान्न दोषः किं वा त्स्फिडिति प्रातिपदिकस्य पूर्वोच्चार्यसंज्ञा उच्चैर्हसरति नन्वत्रोद्दिचेडसिः ब्रश्चैः स किदिति व्युत्पादनात्

न-श-
शे-ख
१६

नयस्वरेणैव नोक्तं न सिद्धिरिति चेन्न अनुत्पत्तिपक्षे आवश्यकात्वात् पाटलापालंका वा पाटलापालंका औषधिर्विशेषस्य वाचकौ लघावंतरति प्राप्तेऽति पूर्वपरा
नयीदं रूद्रमुपलक्षणं क्वचिद्विस्तृतस्येत्यादीनामपि दुर्बलादित्याहुः सागररत्यादि अत्रापिलघावंतरति प्राप्तं आद्युल्लोयमिति नन्वेनांतोद्यतत्वाभावेपि
नियमत आद्युल्लोयत्वं केन स्यात् विधायकभावात् अतो गनैयमरनिवर्तुं युक्तमित्यत आह इहेवेति एषा सुत्राणामाद्यसूत्रबाधकबाधनार्थत्वात् अस्त्रिया
मित्येतदभावेऽस्त्रियामर्थेनेन बाधकं बाध्येत बाधकं चानेनैवानुमीयते तच्च मध्योदात्तत्वस्यात्रासंभवात्सर्वानुदात्तविधायकस्य किं सुत्रेष्वदर्शनादाद्युल्लोय
विधायकमेवेति भावः स्त्रीविषयेति आद्युदात्तत्वमित्यने गुदमिति न विषयस्येति स्वांगश्रितामिति वा प्राप्ते ननु गुदाशब्दस्मादंतत्वाभावात्कथं स्वांगेन स्वभावि
रत आह अंतरंगमिति स्त्रीविषयवर्णति स्त्रीविषयवर्णं सुपूर्वाणामित्यर्थः स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति केषांचित्याठः लघावंतरति वाचपरत्वात् अस्मिन्नुदरि
त्वादहरणमित्यने रभ्ये दंडादिनाद्यन्तांतस्यांत्यादिति रूद्रमुपलक्षणं सत्राद्यदिति प्रत्ययस्वरेणपि नन्वनुत्पत्तौ चेव सूत्रप्रवृत्तेरिभ्येति प्रत्युदाहरणमयुक्तमि
ति चेन्न अस्मादेव स्त्रीविषयग्रहणं स्त्रापकात् व्युत्पत्तिमार्गप्राप्तस्वरस्यापि किं स्वरो बाधक इति वदति ध्वनितं चेदं एतिलुशास्त्रिसूत्रकैयटे स्वांतस्या
शब्देरिति शकारमकासदिभिन्नस्वरशब्दस्यांत उदात्त इत्यर्थः शीउः स्तोनिश्चि रूद्रं दशपाद्यामुक्तं पंचपाद्यांतु शीउः स्वाहस्वश्चेति पठितं तत्राप्याह अंत
रंगत्वादिति स्वरस्वत्वांगत्वापेक्षत्वादंतरंगत्वं चित्यं स्वांगश्रितामिति सूत्रं तच्च हणत्सर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिकादंतत्वमादाय तन्निमित्तिरिति बोध्यं एवं
वचनगुदाशब्देपि बोध्यं अस्यादिस्वांगवाचकशब्दस्वशब्देस्वांगश्रितामित्याद्युदात्तत्वप्राप्त्या सोप्यत्र प्रत्युदाहरणं ग्रीवायां चोप्येकस्येत्यासनीत्यादी ग्रीवाशब्द
स्यांतोद्यतत्वं तुच्छादसत्त्वानिर्वाह्यं हिष्टवत्सर इत्याहुरिति अत्रास्त्रिबीजंतु सपूर्वाच्चिदितिसरप्रत्ययस्य चित्वात्तिदं परिवत्सरसूराहाय इति अनेनैव सिद्धे
तदर्थमित्याशय इति तत्त्वं अत्र सूत्रे शतसाहचर्योति शब्दः पंत्यादिसूत्रविहित एव गृह्यते दक्षिणस्य साधाविनि प्रवीण इत्यर्थः वीर्यां साममुवादिदक्षिण
इत्युदाहरणं प्रवीण इत्यर्थः स्वांगारख्यायामादिरिति स्वांगे किं दक्षिणे देशः अत्र सर्वनामत्वादाद्युदात्तत्वं न च परत्वादेव तेनाद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति वा
च्यं अस्मिन्प्रकरणस्य बाधकबाधनार्थत्वात् कृष्णायाम् अत्र छंदसीति वर्तेत इत्याहुः अंतोद्यत इत्येव आस्येति किं कृष्णमृगः वानाम् अंतोद्यतत्वं वाप्ये

१६

आद्युदात्तत्वं शुक्लगौरयोः नामधेयस्येतिवर्तते तेनानामधेययोरंतोदात्तत्वमेव ऋज्वेदेतिउणादिसूत्रनिपातितांतोदात्तकत्वस्यशुक्लशब्दस्यलत्वेऽशुक्लस्य
 द्रव्यत्वेनेतिबोध्यं अंगुष्ठोदरकं अंतर्गतित्वादियहणानुवृत्तिशंका निवारणार्थं उदकस्यकर्दमादित्वादाद्यद्वितीययोः पर्यायेण प्राप्तुं वकस्यप्राणिनां च
 कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेनेनलोकेइति नियमकरणसामर्थ्यादितिभावः वशाशब्दश्चवशोः यचाद्यचिटापीतितात्पर्यं एष्टस्यचमृष्टस्येतिपाठांतरंवाभाषा
 यामितियस्यस्वांगशिलामित्याद्युदात्तत्वंमृष्टेचनिष्ठाचद्यजनादिति तत्पर्यस्यस्वाम्यावैश्येत्वाद्युदात्तत्वं अतएवज्ञापकादितिस्त्रीविषयवलेति द्विती
 यपादस्यसूत्रेणेत्यन्ये नक्षत्राणामविषयाणां नित्यावंतानामित्यर्थः नक्षत्राणां किं स्वह्वा आवित्यादिकिं अश्विनी अविष्ठेत्यादि अवती धनवती शब्द
 भ्यामिष्टनिविन्नतोरितिलुक् विषयग्रहणंचित्यं आवंताजावंतनक्षत्रवाचकस्यासत्वात् नकुपूकवर्गपूर्वस्याविषयस्यनक्षत्रस्यांतोदात्तोनेत्यर्थ
 कुपूर्वस्येति किं बहुला आख्येति किं कृत्तिकासुजाता माणविका इत्यत्रापीति अपिनाकृत्तिका आर्षिका बहुला कृत्तिका पर्याया अत्रपक्षेकृत्तिका
 देः प्रयोजनं मचाविशाखेत्यादि आकृतीतिवराहं द्रुमुषमित्याशवंतोदात्तदर्शनात् वराहशब्दोप्यत्रबोध्यः ज्येष्ठकनिष्ठयोः वृहस्पतशब्दयोर्ज्येष्ठनदिर
 प्रशस्यात्यशब्दयोस्तावादेशोयदातदाप्रत्युदाहरणं यस्यउदात्तइतिउदात्तग्रहणानुवृत्तेरितिभावः इतिप्रथमपादः इत्थातस्यस्त्रीविषयस्यमित्यस्त्रीलि
 ङ्गस्येत्यर्थः वलिरिति वलिशब्दोपिजरग्रास्त्वचर्मणि तनुश्चक्षुरीरेनिबन्धस्त्रीलिङ्गः इत्येति किं नदी स्त्रीति किं मरुवायुः विषयेति किं लघुः बहुः नविषयस्यसि
 याविषयस्यनपोनित्यंतस्येतिपाठेनविषयपदानुवृत्त्यैवसिद्धेपुनर्विषयपदलिङ्गव्यत्ययप्रत्ययलोपान्यतरेणलिङ्गांतरोपसंज्ञातस्यवाविषयतामात्रेणेतत्प्रत्यय
 र्थयथामधोस्तुमाइवास्तइत्यादौयथावामध्वस्मिन्बलिमधुर्मसिः मधोर्भवेनियतोऽनुक्तवार्तिकेन ध्वनिबं चेदभीचद्विवचनेइतिसूत्रेभाष्येनवितिकिंमूर्तस
 र्वरितिइतिनंतज्योतिः शब्दादौतुनित्वादाद्युदात्तत्वमेव तित्वाइति यत्तुतिलोमाशब्दोद्युतादिष्वटादंतोदात्तावितिसंप्रोदश्चेतिसूत्रेकेयदः तच्चित्यं तिलाश्चमे
 इत्यादायाद्युदात्तस्यैवपक्षमांनत्वात् उभाशब्दोपिमकारवरुदेमनेमविशिष्यपर्यायेणांतोदात्तविधानानुशालिवीहीद्युतादित्वाइतोदात्तोमृणेत्यादिकिं
 आद्यः गोधूमाइति अत्रपरत्वादेवलघावतेइतिमध्योदात्तत्वसिद्धेः पर्यायेणद्युदात्तत्वसिद्धेश्चेदंचित्यं चणकारत्युचितं नः संपंचेत्यादौनलोपेकतेफल

२७
 ल-श-नीये नुदात्तादेरजित्यादौ एवामिव एतेषु पाणिनीयशस्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावान्नलोपस्यासिद्धत्वेनैतत्प्रवृत्तिः समाष्टशब्दौ घृतादित्वात् नोदोः स्योदाहरणं
 शे-ख-चतुष्कपालः दशमकालकपालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण घृतासत्त्वं चत्वार इत्यत्राम्बरेण शसिचतुरः शसीतिमिसादौ शल्युपेतमेषद्वीत्यनेन भाव्यमिति स
 मास उदात्ततः च किं गणः संख्यायाः किं अंतस्वरा इदं च सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिकाले यददंतं तत्रैव प्रवर्तते तेनैमंलोममर्हतस्यादौ न दोषः सर्वोभास्यशब्दो ग
 णः तोदात्तानियात्तं ते तयो रन्यः यिय्यलमिन्यादौ तथादिशनात् परो मात्रयेत्यादौ व्यत्ययेनां तोदात्तत्वं परं मृत्यो इत्यादावाद्युदात्तस्यापि दर्शनात् सांगेत्यादिकिं घट
 अदंतं नां किं बाह्यजन्यः पाणिनां कुपूर्वमिति तस्य समूह इति सूत्रेन्यासहरस्तयोः कुपूर्वोणमिति पाठो दृश्यते कवर्गाद्ये पूर्वतन्मध्ये आदिरित्यर्थः सर्वनामकायैतुसौ न त
 न्कावित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यग्रहितस्यापि ग्रहणार्थं तेन कुपूर्वमिति पाठे पि चटकादावाद्युदात्तत्वं भवत्येव उदकमिति कर्दमादिरयं कित्यादिकिं हरिणं अन्येन तत्र
 सूत्रवदत्रापि आदिरिति न संवध्यते मपुंसकस्वरसात् तेन चटकादावनेन मध्योदात्तत्वं हरद्वौ क्ता पाठस्तु चिंत्य एवेत्याहुः स्वय्युवर्ण कृत्रिमेत्यादिकिं वंधुकः उ नर्वन्तीनां
 यिताभाताभातर एनमाहुरित्यादौ पितृशब्दे छांदसत्वादं तोदात्तत्वं मातृत्वं चार्थत्वात् सिद्धमिति आहुः वर्णानां तु एति नितं तां तां तां नामिति पाठे त्वकारो व्यर्थ इति चिंत्य
 एतदति श्वेतशब्दौ घृतादित्वात् तोदात्तो बोध्यः ह्रस्वांतस्य ह्रस्व ह्रस्वांतस्य वधूः ह्रस्वकिं प्राज्ञं अनृतं किं नृण क ताच्छीत्ये किं जउः वधिरः कुशलशब्दोः नेनाद्युदात्तत्वे
 के अंतोदात्त इत्युज्ज्वलदतः सरल इति दृष्टविशेषसंज्ञात्वेन ताच्छीत्या नवेषमात्रे ह्रस्वांतस्येत्यस्य प्राप्तिः ग्रामादी ग्रामादिराकृतिगणं लुवंतस्योपमेयसंज्ञा
 यामुपमानमित्यनेन समा नार्थमेतत्तु लुविति किं अग्निर्माणवकः उपमेयेति किं वरणाः अदूरभवश्चेत्यणे वरणादिभ्यश्चेति लुपनामेत्यादिकिं शुनकरवायं वकः
 देवपथादेराकृतिगणत्वात् कनोलुपिशुनक उपमेयेव ततेन तु तस्य संज्ञा न दृष्टपर्वत यद्यपि दसूत्रवृत्तौ न व्याघ्रमहिषसिंहदृष्टपर्वतानां मिति पठ्यते तथापि
 दृष्टपर्वतांशे विशेषाणामेव ग्रहणमिष्टमिति तद्वदितमेव सूत्रं पठितं सर्वत्र विशेषपदान् च याभाव बाधनाय युक्तमः कृतः राजविशेषस्य अत्रापि लुवंतस्योप
 मेयेति सूत्रमनुवर्तते एवं च तेनैव सिद्धे दृष्टस्यैवेति नियमार्थं तदाह अंगाः प्रत्युदाहरणमिति दृष्टौ तु दृष्टस्य च द्राजविशेषस्यैवेति नियम उक्तस्तु चिंत्य पूर्वसूत्रे व्याघ्र
 ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः यमन्वाशब्दः कृतादिदृष्टौ रुदः न च व्याघ्रशब्दस्येति नवैयर्थ्यमित्यन्ये अत्रांगदृष्टाहरणं चिंत्य तस्य जन शब्दादित्यत्रैतत्वेनाद्युदात्तसिद्धेः

कालिं गदतुदाहार्यं न त्रहिद्या न मगधे न्यण अयेतुलुवंतस्येन्याद्यनुवर्त्यस्य विधित्वमेवेच्छंति लघावन्ते अत्रादिशब्देन संवध्यते तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः अतएव दृष्टव्यं
 शब्दोऽनेन मध्योदात्त इति च षाकपीति सूत्रे दत्तावर्तं रं वडिकादिषु उलूकशब्दोऽनेन मध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं वराहशब्दश्च घृतादिरित्युक्तमेव न च गुरुणं मध्ये
 य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यं च षाकप्यादावप्रहत्याद्यत्यादिविरोधात् अन्यतोऽपि नित्यसूत्रे सारंगकल्माषौ लघावन्तरन्यनेन मध्योदात्ताविति हरदत्तविरोधा
 च लघावित्यादिकिंवातप्रमीः सभासंजननं कपालीनांतत्वा न्नलघुरंतोऽत्र वक्ष्ये किं देवः गुरुः किं कसलं यं कल्माष इति पर्यायेणादि मध्यावुदात्तौ स्त्रीविष
 यवर्णस्य क्वचित्किं दुर्दत्तौ स्त्रीविषयवर्णनाम्नामस्त्वित्यादि पाठः सोपि मूलं ध्यपूर्वस्येति सूत्रे दर्शितः मल्लिकेति अस्य प्राप्तिमात्रेण दमुदाहरणं प्राप्तस्या
 स्य परत्वाच्चादीनां चेत्तनेन वा धात्वलनेत्युदाहार्यं न चानेनैव सिद्धे ह्रस्वांतस्त्वौ विषयस्येति वर्णनांतरेति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं अत्र वक्ष्ये च दत्तनुदत्तेर्न
 दत्तः अतएव श्येनीत्युदाहरणं दत्ता हरिण इत्युदाहरणं तं दत्तं धवलादीन्यप्युदाहरणानि नीलादयस्त्वं तोदात्ता एवेति बोध्यं पिशंगसरिगे कल्माषा लघावन्तर
 तिमध्योदात्ता इति कैयटादिदर्शनात् रदं वाधित्वा पूर्वविश्रुतिष्वेन पूर्वमेव प्रवर्तते इत्याहुः अक्षुशब्दान् पूर्व इति अस्वादेरिति वक्तव्ये असुपूर्वाणामित्युक्तः स
 मानाधिकरणे च हुज्जीहिर्नेति भावः असुपूर्वेत्यत्र यंचेमीतत्पुरुषसमासत्वेन अस्मावित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अनुवर्तमानकियदनेन अचयात्रापत्ते
 श्च शकुनीनां च पूर्वमिति अंत्यात्पूर्वमित्यर्थः लघुपूर्वमित्यसमस्तपदद्वयं अत्राप्यादिरिति न संवध्यते पूर्वग्रहणतमेन कुकुटिति निरीमध्योदात्तौ कुकुटस्य पूर्वदे
 हेन पाठश्च छंदसः ति त्रिर्यजुः शाखायामध्यादात्तः यत्पते एतेन ति शब्दोऽतो दात्त इति प्राणिरजतादिसूत्रस्य हरदत्तः पक्षः लघुपूर्वमिति बहुज्जीहिर्न लघोऽपि
 ति पंचमीनिर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषोपिनसप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेः ननु प्राक्तनुवाचिनां प्राणिवाचिनां चेत्यर्थः वसुंतदस्यदि
 अनयोर्लघावन्तर इति निबिद्धेऽतो दात्तत्वं एवं च कपोतमपूरशब्दौ लघावन्ते इति मध्योदात्ताविति प्राणिरजतादिसूत्रस्य हरदत्तश्चिंत्यः खंडिकादिसूत्रे मध्योदात्त
 इति कैयटश्च धास्यानं दृढसंज्ञक धान्यवाचिककार्यकार्त्तानामित्यर्थः श्यामाक इति उशीरदाशोरकपाकं यलालश्यामाकेति सूत्रे श्यामाकं ग्रहणं त्वधा
 न्येव च कश्यामाकं ग्रहणं अतएव श्यामाकां यनीत्यर्थे पिश्यामाकशब्द आद्युदात्त इत्याहुः मायादत्तस्य तत्प्राधान्यानां चेत्तत्रोदात्तत्वात् वालाक्षा इत्युदाह

११ इदं द्वितीयो वेति द्वितीयमित्यधिकारादिति भावः काशीनामिति वक्तव्ये नु उभाव आर्यः च ॥

ल-श- १८
 श-स- १८
 चित्तं हलन्तानां मसंभवेनाकारविशिष्टस्य ग्रहणं धान्येति किं आलोकः वृद्धेति किं चणकाः स्यति किं गोधूमाः अनपदश अपित्यचः संज्ञा के कयदति यांतस्यां
 त्यात्पूर्वमित्यनेन परत्वादत्र भाव्यमिति तत्र बाध्यतामात्राच्चित्तमाश्रित्य तस्याप्यनेन बाधादित्याहुः अंगवंगारस्युदाहरणं जेत्यादिकिं आश्रयः अंगो राजा अचं
 तानां किं दत्तं हयादीनामप्यत्र केचिन्नपदशब्दोक्तं किं तु नृपतिरुगाहेति सूत्रस्य हरदत्तस्वरसोप्येवं तन्मते पंचालाः को सत्तारत्तुदाहार्यं इगंज्ञानां च द्यो
 त्रवेत्यनुवर्तयति तेषां न कश्चिदोषः कुरवश्चेदयदसि चोदाहार्यं द्याचां किं वसातपः इति किं अंगाः इति द्वितीयः पादः ललाटमिति लघुमिति इत्येतद्वा
 धित्वा परत्वादिदमेवोचितमित्याभिमानः कयो ल इति यद्यप्यत्र लघावंत मध्योदाजत्वमेवेष्टं तथाप्युदाहरणदिके बोध्या मारीनां मूलयो मकर इति मलेययो
 तस्यां त्यात्पूर्वमित्यस्यास्य प्रवृत्तौ फलेन विशेषरत्तुदाहृतं मकरः संज्ञाभूत उदाहरणं मकरवरुडेत्यत्र तु अमित्यक्तस्यार्थो यैरतिन्यायेन संज्ञाभूतस्य न
 ग्रहणं क्वचित्तु माकर इति पाठः तत्र स्वार्थः ऽण् शीरीषां च शाकानां संप्रोदश्चेति सूत्रे कैयटे तु दंत्यादि पाठः इदं चाद्युदात्तत्वे विधायकं अनेन सर्वेषां शब्दे आद्युदा
 त्तत्वे प्राप्ते यांतानां च गुर्वीदीनामिति मध्योदाजत्वमित्युक्तं तेन द्वितीयपादांतरं सूत्रमिति ध्वनितं किं दृष्टौ तु तालव्यादिसूत्रमत्र पादे पठितं शतपुष्येति क्वचि
 त्कोऽपपाठः अथ स्वाभावात् कैयटरीत्या आद्युदात्तविधायकत्वे तु नत्रापि प्रवृत्तिरिति ध्वनयितुं मध्यजपि उदाहृतमित्याहुः केचित्तु व्यच्यदस्यैकाग्र्ये च ल
 वव्यावर्तयति यांतानां गुयांतानां किं गर्दभलघावंत इति मध्योदाजोयं नर्दभपुरः इत्येतोदात्तं तु छांदसगुर्वीदीनां कुणफः कणः संप्रसारणं चेति कपनं अयुज
 मिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेरुदरतीति पारेवतः वितस्तादस्युः आर्जिः द्राक्षकला उमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनं केचित्तु मंकरवरु कुठपारेवतेति क्वापेष्ठा
 इति पठंति कर्दमादिराकृतिगणः अत्रय इति केचित्तु सुगंधिते जनस्य चेति सूत्रं पठंति आदि द्वितीयो वेति अनुवर्तयति अयं स्त्रीवोपि नपः फलं तां नपुंसकस्य
 फलशब्दांतस्यादि द्वितीयवेत्यर्थः केचित्तु लफो नप इति अस्य स्थाने पठंति नविनिनपुंसकं लशब्दे परे स्त्रीवस्य फलशब्द उदात्तः फलं सफलमित्युदाहरणं अ
 येतु फलशब्दस्येति व्याख्याय सफलमित्युदाहरणं कुलाप इति लघावंत इत्यस्य प्रवृत्तावपिन कश्चिद्विशेषः गवयमूलयातुदाहार्यो कुवलयाथं मन्त्रात्पूर्वप्र
 हणं आंतस्यना आकारांतस्येत्यर्थः नानानासादिवासुधेत्युदाहरणं क्वचित्तु यांतस्येत्यपि पाठः याशब्दांतस्येत्यर्थः केचित्तु तत्रैव यशब्दोपि गत्यतेन संज्ञा

बोदेवदन्तरिसिद्धमित्याहुः शिशुमारोदंवर शिशुमारेति पाठांतरं उष्टार उष्टारेति रेफवर्जितमपि पाठांतरं चकारेणान्यात्पूर्वमिति द्वितीयमिति च संबध्यते सांकाश्य
 कांपित्य अत्र सूत्रे मंडुकसुत्यादिदेवतिवर्तनेतराह द्वितीयमुदात्तं वेति अतएव यद्वन्निति सूत्रे राजन्यसांकाश्यकांपित्यनासिक्पदार्थाघातानामादिर्वन्ति चेति के
 यदेनोक्तं अत्रोतेशब्देनोदरेष्वयांतो द्वितीय एव अतो न विरोधः एवं सप्तमी सिद्धेति सूत्रे एषामंतः पूर्ववेति काशिकायामपि पूर्वशब्देनादिसदयेष्वयांतं
 तशब्देन गृह्यते इति बोध्यं अस्यात्पूर्वमिति नानुवर्तने सांकाश्यादीनां त्रयाणां ग्रहणस्यैव यथ्यापत्तेः यां तस्यात्यादित्येव सिद्धेः उत्तरसूत्रे आदिर्वन्ति तु स्पष्टा
 र्थ ईयांतस्य ह्यिनिहलां संज्ञायस्येधिकाराद्वितीय ईयांतस्य किं मंजूषाहलादेः किं अं वरीषं उशीरदासेर अत्र हृदयग्रहणं स्वांगानामकुर्वादीनामिति द्वि
 तीयादात्तत्वे वाधितुं देवरग्रहणं लघावने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं केचित्तु घृतादिषु देवरशब्दः पठ्यते एवं च पक्षे आद्युदात्तार्थं ग्रहणमिति आहुः अत्र वेति
 नानुवर्तने इति केचित्तु महिष्यवा मेत्यादिकिं सिंही असिजेत्यादिकिं महिषी अषाढानक्षत्रं इति तृतीयः पारुः ॥ शकटिषक अत्रोभवनस्य न्यादिषु पुनपारि
 न्यादिषु त्रस्य युगपद्ग्रहणबोधितानेकोदत्तानां युगपन्नसमावेश इत्यर्थानुवादकं पर्यायेणेति तत्फलं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादेरेतद्विषयेपि प्रवृत्तिः लिङादिषु
 ष्यपरिभाषालब्धार्थानुवादकं शकटीरति गोष्ठजस्य ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्दस्येत्यर्थः पारावतरति अत्र च शब्दो नोदात्तकृषिकेशह भाषायां बहुव्रीह्यात्पूर्
 र्वपदप्रकृतिस्वरः तत्र हरिशब्दश्च नंतोदात्तबुदात्तः कपिरंतोदात्तः केचित्तु निरुदकादेशकृतिगणत्वादनयोरंतोदात्तत्वमाहुः न्यङ् स्व न्यधीचेति पूर्वपदस्वरकृते
 यणि उदात्तस्वरितयोरिति सिद्धे न्यङ्ग्रहणतदनुवादकं नित्यशिल्प केचिदममर्त्यशब्दं पठंति नदयुक्तं तत्वाहवं प्रमत्तोरत्परा बोधुदात्तदर्शनान्न तद्युक्तम
 एरति सूत्रस्य वार्तिके नयति यतो नावरत्पराद्युदात्तत्वं प्रतुधान्यस्थाने धन्यं पठंति तन्न पत्न्या वै श्वर्य इति सूत्रे धातुप्रमंतस्वरितमिति घृतिमुपादात्तास्यैव सूत्रे
 हरदत्तेनोपन्यासात् प्रयुज्यते च धान्यमसिधिनुहीमि विल्वभस्म भाषायां मस्यवैर्यो आद्युदात्तौ वीरेषु साधुरिति यत्तु भस्मयतेत्येतादयो यत्तु विल्वः स्वस्मिन्नोतोदात्ते
 वा केचित्तु विल्ववसेति पठंति अनुजानीति सर्वानुदात्तानां त्वर्थः अत्र सूत्रे छंदसीति नानुवर्तने आद्युदात्तश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् निपात आनुस्विकी
 णीमादौ छान्तानां निपातत्वेपि धेयित्वात् नोदात्तत्वं उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदात्तार्थः अभिवर्जं किं अभिवर्जं अभिराममस्थान इदं सूत्रं व्यर्थं उप

ल-श-
 शे-स-
 २६

नचकर्मप्रवचनीयानां तदभावश्चापनायेदं तेषामप्याद्युदात्तस्येष्टत्वात् अभिष्वैवमादिषु य-
 त्तिमं वै एवमादीनामन्त इति वेदभाष्यकृद्भिर्हस्तं स्पष्टं चेदं उपसर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये केचित् उपसर्गस्यैवामेराद्युदात्तत्वनिषेधो यथा स्यात् कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वा-
 द्भवत्येकेनैतदर्थमिदं सूत्रमित्याहुः एवादीनामन्तः अहर्षश्च वैदौ गणे आद्युदात्तौ निपातौ अदहस्वर्गस्य नुक्ता हस्मिन्नावरुणाश्च्यवदः योऽथ द्विरिति प्रयोगदर्श-
 नात् तदर्थमिति चिन्ता वीजं तु चित्तं सह शब्दस्य निर्यतत्वादाद्युदात्तत्वमिति सहस्य स इति सूत्रे आकरान् प्रयुज्यते च सह वैदेवानामिति ते पुत्रसंनिभिः सहेत्यत्र नु-
 क्तादसंमंतोदात्तत्वमिति केचित् वावादीनामुभाविति सूत्रे उदात्ताविज्ञानं समिप्रदर्शनं इह त्रिसूत्र्यामादिशब्दः प्रकारेण न्याहुः चादयो नु निपाता इति वर्तते नेह य-
 नेति आद्युदात्तत्वापवादो यं यथेति या अनुदात्त इति वर्तते शक्तिनेव चो यथेति या तु छांदसत्वात् नानुदात्तः प्रकारादिति प्रकारेण वचनस्येत्यादिहिते इत्यर्थः सिद्धं
 तोदात्तत्वानुवादकं शेषमिति प्रकारादिद्विरुक्तादन्यद्विरुक्तमित्यर्थ इत्येकं अनुदात्तं चेत्तस्यानुवादकमेतत् अनुदात्तं यदमेकं चेज्जमित्यस्यानुवादकमित्येव इति शा-
 तनवेति इदं मात्रोपपत्तिमिति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं शंतनुराचार्यः प्रणेतेति हारदीनां चेति सूत्रे हरदत्तः इति फिदं सूत्राण्यसमाप्तानि ॥ अथ प्रत्ययस्वरः कर्तव्यमिति
 तन्मोर्धं तन्वत्तु तित्वात्स्वरितः यद्यपि तन्वस्यापि आद्युदात्तेश्च निघाते कृते उदात्ताश्च नुदात्तस्येति स्वरितो भवत्येव तथापि तस्यासिद्धत्वात् तन्मिति क शेषनिघातो प्रकृत्य-
 तित्वनिमित्तकैतत्प्रकृत्या महान् फले विशेषः पुच्छतीति पुच्छप्रमादे प्रचय एक श्रुतिः चितः सप्रकृतेरिति अत्रार्थः कचश्चित्त्वं ज्ञापकं अन्यथा तस्यैकाचत्वात् प्रत्यया-
 द्युदात्तत्वेनैव सिद्धे तदर्थं स्यात् हस्तः प्रमाणमस्य हस्तः प्रमाणल इति लुक् अत्र चित्स्वरौ न अंतरंगानपीति न्यायात् प्रत्ययलक्षणं तु न प्रत्ययस्वरसाधारणत्वात् प्र-
 णभावान् कुंडिन च प्रत्ययस्यापि चित्त्वात् अनुबंधलक्षणस्य प्रत्ययलक्षणभावस्य पूर्वमुक्ते श्व हस्तशब्दश्च स्वांगशि टामित्याद्युदात्तः चतुः कसेनोत्पादो रात्स्य-
 न्यस्यासिद्धत्वात्सुजस्त्येव अन्यके इति अक च नतः पर उदात्तः एवं यकेत कदित्यत्रापि बोध्यं तद्विज्ञेयकित इति एकं सूत्रं गोत्रे कुं जादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये योगविभागः कर्त-
 व्यश्चुक्तेस्तदनुसारेण व्याचष्टे चित्तसिद्धित्वेति जित्स्वरबाधनेति च्युजश्चित्तं तु वात च फजोरित्यादौ विशेषणार्थं सावकाशमन्यथाऽप्यायनादपि न्यः स्यादिति भावः जि-
 त्वमदृष्टार्थं सावकाशं ततश्चित्स्वरं बाधित्वा परत्वात् जित्स्वरः प्राप्तोऽनेन बाध्यत इति तात्पर्यं कौं जायना इति कुं जात च्युजिते रंतात् वात च्युजोरिति न्यः स्यादीनां तद्वजत्वा-

इह बुलुक् कितः तद्धितस्येति किं चक्रतुः कित्वातिदेशदंतो रात्रत्वंमाभूत् यनुप्रत्युदाहरंति इत्यः कषपित्त्वस्य तु किकिचस्मगुणनिवेधे सावका श्रुत्वा नपित्त्वं वाधित्वा प्र
 स्तारयस्यादिति नन्वपचेदंतो रात्रस्मदाब्रजयजोभावेक्यवेवेति नियमेन वारयितुं शक्यत्वादित्याहुः कितः किं अविदुसं तिसभ्योजसः बहुवचनं प्रयोगभेदेन प्राप्त्वा
 हुंस्मात् स्मन्नेभ्य इति वत् यनुवार्तिके कृतोक्तं तिसभ्योजसग्रहणार्थक्यमन्यत्रास्याप्राप्तेः बहुवचनविषयत्वादस्यैकवचनद्विवचनयोरभाव एव शसि उक्तं य ए
 इति सिद्धं अन्याह्लादयस्तत्र षट्त्रीति शस्युपोत्तममिति च सिद्धमिति नन्व अतितिस्त्रावित्यादिव्याचृतेः फलस्य संस्त्वात् तदुक्तं भाष्यकृता उपसर्गस्यार्थमेकैजसोषड्
 एमिच्छंति अतितिस्त्रावितितस्मादिति परिभाषासत्त्वादिहितविशेषणसंभव इत्याशयः अनेन पूर्ववार्तिककृतं प्रत्याख्यानमसंगतमिति सूचितमिति तिसृशब्दे
 निरुक्त्यददत्तत्रगते धातुलोपे वाच्यमित्युक्तेरंतो रात्रः तस्य यण्युदात्तस्वरितयोरित्यनेनौकारः स्वरितः तिस्र इति अंतो रात्रत्रिशब्दस्यादेशकृत्स्नपित्त्वात्तस्य
 तिस्र इति कृते उदात्तस्वरितयोर्य ए इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते सावकाचः सौ परे पदे काज रूपं ततः परेत्यर्थः सौय एकाच तस्मात्परेत्यर्थे निष्यन्नेः र्ववत्
 रिभाषया प्रकृतेः र्यवत एव संभवाच्च सौयदर्थविशिष्टमेकाज्जूपंतदर्थविशिष्टात्तदेकाज्ज्यात्पराविभक्तिरिति फलितं रात्रेति राजनृशब्दः कनिनं वत्त्वादाद्युदा
 त्तः नच एकाचो विहिताया विभक्तिरित्यर्थान्न दोषः विहितविशेषणे प्रमाणभावात् एकाज्ज् हेतुव्यावर्त्यमप्येतदेव तदभावे हि सौवर्तमानाच्छब्दात्परेत्यर्थः स्यात्
 सावित्यस्य ह्यभ्यामित्यादिव्यावर्त्यस्यात् सममीवं बहुवचनमिति कियानि यस्यां प्रथमेकवचनग्रहणे तु तत्रयानिति रूपं संयोगं तिलोपस्यासिद्धत्वेन यात्र इति वान्ति
 तस्मात्पराविभक्तिः विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणत्वात् आगमसाधितमहणे त्रिकैवलस्याग्रहणच्च तन्मध्ययतितत्रायाधिकेवलेन विशिष्टग्रहणं बोधयति न
 तेनावनाप्रकृतेरष्टसिद्धिः नच रूपविवक्षामस्तत्सा सौय एकाच ततः परेत्यर्थस्यास्ति निवाच्यं दोः शब्दः सौय एकाच तस्य दोषनादेशे ततः पराविभक्तिरुदात्ती स्यात्
 दृश्यते तु मध्योदात्तं दोषभ्यामिति अयं सममीव बहुवचनपक्षे विरुपविवक्षाभावे दोषः अस्ति पदोष इत्युक्तं एकाचो तस्मात्पराविभक्तिरिति नन्वेवमपि दोः शब्दः
 देशत्वेन स्थानि बद्धावात्प्रवृत्तिर्दुर्वारा नचैष्टापत्तिः तैत्तिरीयेर्दोषभ्यां स्वद्विति मध्योदात्तस्येव पाठात् अनेन वनोपपन्नितिसूत्रे शुनः शुनेत्युदाहरणं संगच्छते अ
 तिसप्तमीव बहुवचनेन लोपस्यासिद्धत्वे पिश्वनशब्दः तत्तृतीयादि विभक्तेरभावात्संगतिः स्पष्टैव ममतु न दोष इति चेन्न लक्ष्यानुरोधेनाहत्यायदेकाज्जूपंतत

ल श श्वोऽच एव परेत्यर्थे न चारैणात् त्वयेत्यादौ न प्रथमैकवचनग्रहणे पितृलोषः प्रथमैकवचनप्रकृतेः स्थाने तृतीयादिप्रकृतेरविधानात् स्पष्टं चेदं न गो-
 ये-स्व-
 २० ततः स्त्रियामाभ्यामित्यादौ एभिरेवामित्यादौ चान्वदिशो सर्वानुदात्तत्वं न लभ्येत सावेकाच इत्यस्य प्रवृत्तेः सासुराद्युदति हि सैरूपं न च प्रकृतसूत्रस्थकैयटरीत्यादिनां
 तोदात्तत्वमेवेष्टमिति वाच्यं एभिरेवेष्टमित्यस्य मित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधान् अन्ये त्वित्युक्त्या तेषां पितृलोषविरोधनाच्च न च विभक्तिरुदात्तत्वशेषविभा-
 तेन प्रकृतेरनुदात्तत्वसिद्धे अशास्त्रेण नुदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् तद्विभक्तिस्वरूपेनेति वाच्यं स्त्रियामाभ्यामित्यादौ चारिणोऽर्थान्तरसावेकाच
 इति प्राप्नोति तत्र हि सप्तमीव हवचने एषु इति तत्र ए इति न च तद्विभक्तिनापितस्य विकारः न च स्त्रियामासु इति रूपस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिर्द्वौ रा अर्थभेदात्
 न च न गोश्च निति निषेधात् एभिरेवामित्यादौ न दोष इति वाच्यं प्रथमैकवचनेऽवर्णितत्वाभावात् न चोडिदमित्यस्य दुर्वारत्वेन सर्वानुदात्तत्वं नष्टमिति वाच्यं त-
 त्रान्तोदात्तादित्यनुदात्त्यात्तदप्राप्तः अत्रैकाचः परेत्यस्यैकाच एव परेत्यर्थः कार्यः तेन चित्सु अग्निचित्वेत्यत्र न अंतोदात्तादु नित्यशब्दस्य स्वरितत्वेनाधिका-
 रगत्या नित्याधिकारविहितसमास एव गृह्यत इत्यत आह नित्येत्यादि इदं च वृत्तिपदमंजरीः स्पष्टं परमवाचेति यक्षवाशब्द उदात्तः अंतोदात्तात्किं अथा-
 चात्तत्पुरुषः अव्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेन उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वेनांतोदात्तत्वेन चोत्तरपदं विशेषयितुं अन्त्यसमासो विशेष्यत तथा सति शुन उ-
 चोऽर्कश्चोर्जेत्यादावेव स्यात् एकाचर्किराजदृषदा षष्ठीसमासः स नित्येत्यादिकं अग्निचित्ता उपपदसमासः रुद्रोत्तरपदप्रकृतिस्वरूपेण चिह्न उदात्तः यत्तु
 समासघटकपदमात्रघटितविग्रहाभावेनैव नित्यसमाससूत्रमभवत्येवायं विकल्पः यथाऽवाचा ब्राह्मणेन अविद्यमाना वाग्यस्येति विशुद्धः बहुव्रीहौ ननु-
 म्भ्यामित्यंतोदात्तत्वं इदं च वृत्त्या सुनुसेधेन व्याख्यातं उपपदमिति डितिसूत्रे भाष्ये तु विग्रहाभावेन योनित्यसमाससंज्ञाः न्यत्रायं विकल्पः अन्यत्राप्यस्येति न्यादावप्य-
 यीभावेप्ययं विकल्पः स्यादित्युक्तं एवं च बहुव्रीहाववाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विकल्पेन भवत्येवेति प्रतीयते इति दिक् अं चेष्टं इत्यस्य सादृशित्वेनैकैकं नपुं-
 सकेशसिमाभूत् सुटिचयथा स्यादिति अंचरित्यत्रैकः कित्वेपि नलोपाकरणं सौत्रत्वात् यत्तु नकारो विवक्षितः छंदसिविधिर्भाषायां न गो-

नित्यनिषेधः अडितिनिर्देशनतस्यापिनलोपाभावे एव प्रवृत्तेरिति व्यवस्थेति तन्न प्रती चोवाहूनित्यादिलक्ष्यविरोधात् अनिगतेः चनाविति सूत्रस्थ
 करविरोधाच्च अत्रोत्तरपदादिति वर्तते तेनोत्तरपदभूतां चयं तात्पर्याविभक्तिरित्यर्थः तेन केवलां चनेः क्विपि अभ्यामित्यादौ नस्य प्रवृत्तिरित्याहुः दधीचरति
 दध्यं चतिरध्यङ्-ऋत्विगादिना क्विन् ऋचितीति तथा चेतदयवादोयमिति भावः लुप्ताकारनकारेः चनावित्यर्थेन तस्यापि विभक्त्युत्पत्तिरकारमेव प्रवृत्तेरि
 त्वाशयेन चयं जायां दध्यं चेत्यादौ विदंसावकाशं तत्र न गोचरनिमित्तनिषेधेनास्याः प्रवृत्तेः न चैवमपि दध्यं चेत्यादौ अस्य सावकाशत्वेन दधीचरत्या
 दौ परत्वात् न च स्वरोद्वाररतिवाच्यं शसपरिग्रहात् सर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यात् तत्रापि प्रवृत्तेः न च पराचदत्यादौ सावकाशमिदं अनिगतेन पूर्वपदे चोवि
 त्यस्या प्रवृत्तैर्वक्ष्यमाणत्वात् न त्रानिगतेः चनावित्यस्यैवेष्टत्वादिति वाच्यं अनिगतेः चनाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्येति शिष्टचुस्वरबाधकत्ववदेतस्या
 पि बाधकत्वेन तत्रैतदप्रवृत्तेरित्याहुः केचित् तत्रातोदात्तादित्यपि वर्तते अग्रे न च त्रिदशनेनात्रापि तत्संबन्धात् एव धातोरुत्तरपदभूतां चैः परेत्यर्थः अतए
 व पराचेत्यादावप्रवृत्तिः अनिगतेः चनाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्येति चोदात्तात् अंचेरं तोदात्तत्वसामर्थ्यादिभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यमित्याहुः अडिदं
 अत्रैकाचरति अंतोदात्तादिति वर्तते तत्रैकाचग्रहणमूढो न विशेषणमव्यभिचारान्न तद्यदितसमुदायस्य विशेषणत्वेपिन सतिः अस्मिहि प्रष्टोह शब्देन दध्यं
 दितोः थं वा न समुदाय उहिति एवं पदाद्यं शेषि उपात्तानां मेव विशेषणं न विभक्त्या सिद्धप्रकृतेः अतएव ब्राह्मणपदेत्यादां क्तोदात्तत्वसिद्धिः इदमेव ध्वनयितुं
 दद्यादिजूरत्यनुदात्तत्वं प्रष्टोह उदात्तत्वं न च सावेकाचरत्यनेन सिद्धिर्नास्तीति चेदाह तं शसितदप्राप्तेः एकाचरति किं अन्येरेनांकनानामभिरित्यादौ एनानि
 त्स्य सर्वानुदात्तत्वे यथा स्यात् यद्यपि सादृशद्विसूत्रस्थभाष्यादौ नित्यादिग्रहणमनुवर्तत इति प्रतीत्येतत्प्रापितदेकदेश्युक्तिः तत्रैव भाष्ये द्रव्यत्वं तत्प्रवृ
 त्त्युक्तेः अपोयाचामिपैसः पुत्रानुत्तरायोदेवो रतः पिशंगयच्छेदस्यादिलक्ष्यविरोधाच्च अंगोक्तत्वात् अन्नादेशे अभ्यामित्यादौ एतन्नाभूत् सावेकाचरति
 नात्र सावेधितिरूपात् प्रष्टोह इति प्रष्टुवाद् शब्दोपपत्त्यात्मा संनाने दत्तः उक्त्युपधेति उपधाभूतस्यैवोदात्तग्रहणमित्यर्थः पचमीनिर्देशपदं त्यस्यैव ग्रहणे प्राप्तेव
 चरति स्वरविधौ व्यंजनं मविधमानवदिति परिभाषात् अंतोदात्तानुदात्तादिव्यवहारे एव प्रवर्तते अतएव कर्त्तव्यं तदिति मतं निर्देशश्चरितार्थ इति प्रागेव चरति

ल. श.
शे. स्व.
२९

अस्यद्युवेति अत्रोक्तेपिविवक्षिते उ. ढनुदात्तो निपात्यते ततो यत्ति उपपदसमासे कृत्स्नरेण तो दातो यं किं पि परत उठितु अनुनासिकादौ प्रत्यये ऊठ।
स्वित्सति शिष्टः स्यात् तथा च स्योनशब्दोऽतो दातो न स्यात् उदात्तनिशातने चेदेष्वभाष्यप्रमाणे अतएव प्रयोगे उठ उदात्तत्वश्रुतिः अन्यथा स्वरितः स्यादित्याहुः
प्रतेवभू इति मा आभ्यामिति छेदः वभूशब्देनोक्तशोरिदमापराभशब्देनोदादेशोऽस्ति कथितं नुकथनस्यैव तत्त्वात् यदपरादय रतिसूत्रोपात्ताः यदित्यर्थः तेन च।
निकस्थानाग्रहणेपिन दोषः एकाच इत्येतत्त्वैर्नार्थलाभः तेनासि उदनीत्यादिमध्यो दात्तमेव पदाद्यात् अतो दात्तानिपात्यते इह सूत्रं लितीत्यस्य पूर्वविप्रति
षेधेन ननु हत्वावावाधकतेन इत इत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वमेवेति प्राग्दिष्टं ननु त्रिभाष्यकैयटयोः स्थितं इदमोर्हिलिलित्वसामर्थ्याच्चित्स्वर एवेत्याहुः अष्टनो अष्ट
न शब्दो घृतादित्वादं तो दात्त इति षट्संज्ञासूत्रे भाष्यध्वनितं तेनोदात्तत्वं नैव ननु वनेमानस्यापि अतो दात्तादित्यस्य न बाधः अतएवाष्टावित्यत्रैकादेश उदात्तेनेत्यतो
दात्तत्वसिद्धिः सत्युपोत्तममित्यस्यापवादोयमिति स्पष्टं दीर्घात्किं अष्टमिः सत्युपोत्तममिति स्वरः शतुरनुमो अनुम इति बहुव्रीहिः शतुर्लसार्वधातुकेति न चांतरं
गत्वादेकादेशो कृतेः व्यपवर्गः अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वात् न चैकादेशस्योऽस्मिन् स्वरेऽसिद्धः अनुम इति प्रतिषेधेनासिद्धत्वाभावात्तापनात् नत्येकादेशस्वर ए
विनासनुष्कमं तो दात्तं भवति अनुम इति च श्रुतत्वाच्छतुरेव विशेषणं तेन मंतेत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः अतो दात्तादिति न तदंशेव विशेषणं अन्यथा तु दती इत्यत्र न स्या
त् अतएव नुमप्रतिषेधः सार्थकः अत्र वार्तिकं दृहन्मह तोरुप संख्या नमिति दृहती महती यद्यपि शतृवद्भावेनेदं सिद्धं ननु दृहन्मह तोरेवेति नियमार्थमिदं तेन एव
तापृषणीत्यादीनां न ननु प्रियमहतीत्यादौ सूत्रेण सिद्धेर्विधानार्थमेव स्यादिति चेन्न वार्तिकेऽप्यं तो दात्तादित्यस्य संबंधोऽन्यत्वात् स्यात्प्रवृत्तेः अतिमहतीत्यत्र अते
रकृत्यदेशस्य तो दात्तत्वाद्वाच्यमेव विदुषी विदुष इत्यादौ वसोः स्थानिकत्वेन शतृत्वात्ततः पर्यायं दीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः स्वरे वसादेशे स्थानिकत्वप्रतिषेधेन भवति
अतः यत्तल्लोः उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादः हलपूर्वात्किं बहुतित वात्रा ह्यस्या वहोर्नञ्चदिति बहुव्रीहिरंशोदात्ते अतो दात्तस्वरितयोरिति विभक्तिः स्वरिता अत्र उ
दात्ते स्थानिक नकाराच्चेति वक्तव्यं वा क्यत्वीतत्पुरुषः पत्या वैश्वर्ये इति प्राप्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य नभृवात्किं द्विधिति निषेधे समासस्ये संतो दात्तः नो उधा शसा
दय रति अस्वर्नामस्थानोपलक्षणं नदीग्रहणमसंभवान्नानुवर्तितं सुभ्वेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सुभूरुदात्तः इह सुनुज्या अत्र मनुपग्रहणेऽनृत्योपग्रहणे

नेति चाविनिमूत्रे भाव्ये स्पष्टं अदिमं रति आपो दीयते स्मिन्नित्यधिकरणे किः उदनि रस्युत्पन्नो घृतादित्वा दंतो दातः मतुप उदानत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः नृचसन्नि-
 पातपरिभाषया दोषः स्वरेतदप्रवृत्तेः कृन्मेजंतसूत्रं भाव्ये उक्तत्वात् अक्षरं वत इति छंदस्यपि दृश्यत इत्यनु उदातः मतुपो अनेन दृ पूर्वस्य दोषः नृचः सिद्धत्वात्
 धुर्धधाया इति वत्त्वं इषुमानिति इषुरा घुदत्ता इति किं प्रजावान् ह्रस्वांतादिति किं मरुत्वानिति मृगोरुतिः मरुत् नृचस्वरविधौ व्यजनस्य विद्यमानत्वेन ह्रस्वांत
 त्वस्वरोदृश्यके विधावेव तत्प्रवृत्तेरतो दातत्वादात्तात्परत्वादिव्यवहारस्येव तेन लभात् अतएव कर्षीत्वत इति सूत्रे मतुपचरितार्थः अन्यथा दायः कर्ष्यादावप्यन्य
 जनस्याविद्यमानवत्त्वेनाकारंतात्परत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव अतएवात्र नुद्गहणे चरितार्थः अतएव स्वरे नलोपासिद्धत्ववचनं सार्थकं अन्यथा सिद्धत्वेन तत्परि-
 भाषयानस्याविद्यमानवत्त्वे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव अतएव हलस्वरप्राप्ताविति परिभाषांतरं स्वरविधायकार्थं भाव्ये पठितं नृचिन्मृकते विषय एव नास्ति अत्र नुदप्यं
 तो दातात्परं एव तेनेह नरो मएवंतौ मनिनेतत्वाद् घुदत्तो रोमन् शब्दः शिरसः शीर्षेणादेशो तो दातो निपात्यते अतएव नृचो नृचो नित्यादौ भवत्येवेतत् शब्दाच्चेति वार्ति
 कमेतत्तरेवानिति रयिरस्यास्तीति मतुपर्येर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वत आहुणः रेशब्दान्मतुपो वत्वमिष्यते ह्रस्वाभावाद् वचनं त्रैश्वप्रतिषेधो वाच्यः त्रिवती ना
 मान्य ह्रस्वेति मतुबिति वर्तते तत्र व्याख्यानां मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते प्रथमांतमपि मतुपदं सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह मतुपीतिः अतएवाग्नीनामित्यादावे
 तत्प्रवृत्तिः अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घह्रस्वाभावान्न स्यात् वचनं तिसृणामित्यादौ चरितार्थं चतसृणामिति तु न वकाशः सस्याद्युदात्तत्वात् सुमनीनामिति सुम
 ति शब्दो बहुव्रीहिर्नञ् सुभ्यामित्यतो दातः पश्येस्वरितांतं सनुद्गय इति धेनुं अतो दातात्किं चतसृणां उदाच्छंदसि अन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने बहुलोक्तिरं
 तो दातादित्यस्य निवृत्त्यर्थेति वृत्तिरुक्तं बहुलमृच एरहितयाठेपि अतो दातादित्यस्य निवृत्तिर्याख्यानात् केध्यातदाह वेत्युक्तेरिति जयतीनामिति आद्युदात्तमेतत्
 षट्त्रिहलादिः किंचतस्तः प्रश्यप्रियत्रीन् पश्येसादि अत्र यद्गुण्यं चतुरः शसीत्यत्रोक्तं न गोश्च नृचो नृचो ह्रस्वः सप्तम्यलुक् च एभ्य इति विभक्तेर्मनुपश्चेत्तुर्थ
 म्मावित्यस्य विभक्तिरित्यस्य चानुवृत्तेः एतच्चे चाविनिमूत्रे भाव्ये केयटयोः स्पष्टं प्रागुक्तमिति साष्टिकस्वर इत्यर्थः तेनानुदात्तो सुप्यितावित्यस्य नवाधः एतेनानंत
 रं नृच इति न्यायलब्धं नृचतन्यायानुसरणे षट्त्रीत्यस्यैव बाधः स्पष्ट इति वाच्यं गवादिसु असंभवात् एवं च वीरवन्तममित्यत्र ह्रस्वनुद्धामिति न भवति देवीकु

गते प्रणिपत्य

६-श-
शे-स-
२२

भाषायादावेतोस्तत्त्वचसिध्यति उदात्तनिवृत्तिस्वर एतत्राजोद्विजत्व अनुमृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वेनेत्येतन्मन्त्रविहृत्येति तन्न लक्ष्यविरोधात् एतेन किं
निस्वर एणमपि बाधः स्यात् तथा च केत इति सूत्रे भाषिक इत्युदाहरणपरश्च निर्विरोध इत्यपास्तम् अनुवृत्तं पदमित्यस्य तु परिभाषात्वादिभक्त्यादिस्वरता
भाषाच्च न बाधः ऊर्द्ध इति मित्यस्य न निषेधः यदादेशशब्दस्य च ग्रहणं प्रयोज्यते गवां श्रूति सावेका च इति प्राप्तिः ननु त्रसप्तमी बहुवचने सावेका ज्ञापिता
इति न ततः परं ये विभक्तिः न च स्थानिवद्भावः पूर्वत्व एतत्वात् स्वोपपत्तिर्नातिकेन स्वरे कर्तव्ये निषेधे वा गोशब्ददेशस्य स्थानिकत्वनियेधनविधिनिषेध
यो रुभयोरप्यप्राप्तेः अतएव सुगुणात् इत्यत्रैव गोतांते यवपाल इति सूत्रे तेन सुगुनावहुगुनेति वृत्तिकारोक्तमपि परास्तम् एवं च सुगुनेत्यादौ निषेधाभावे
तो दाता दुतर पदादिति भवत्येकैकैरुदाहरणंतरमाह गोभ्य इति च छेद्यमिति अत्र चिदिति संहिता पाठे वाङ्मुकाच्छूनः शेषशब्दस्य मध्ये प्राप्तिः
यते पद काले तु शुनः शेषचिदिति पश्यते युञ्जं लांगूले धिन्यलुक् वेन स्यात्वादित्वा दुभयबंदप्रकृतिस्वरः सो नलोपस्यासिद्धत्वात् अधनितिरप्येकदेश
विकृतन्यायेन ततः परा विभक्तिरिति सावेका च इति प्राप्तिः प्रथमेकवचने इति न तु सावेका च इति वत्सु योग्रहणं यत्र दोः स्त्रिया मवर्णं तत्वे पि लिंगांतरे द
का संतत्वात् व्याख्यानाच्चेति भावः तत्र सावित्यवर्णं विशेषणं सौ यदवर्णं तदष्टं तस्मादित्यर्थः सावेका च इति वद रूपविवक्षा त्वनव्याख्या मात एतेन ते
भ्य इत्यत्र सौ यदवर्णं तद्रूपं ततः परत्वाभावात् कथमत्र निषेध प्राप्तिरिति परस्मै सौ यदवर्णं तदष्टं ततो न वर्णं तां धीमहिदेः नन्वेवमपि अन्यग्रहणं व्यर्थं आद
ति प्रथमेकवचने वर्णं तत्वात् इति चेन्न नलोपस्यासिद्धत्वेन रोषत्वात् अतएव तापकात्स्वरनिषेधे पि नलोपासिद्धत्वं प्रवृत्तिः अतएव पितृमानित्यादौ मतु
पउदात्तत्वं भवत्येव न चैव न पुंसक प्रथमेकवचने तदित्यादौ न्यदाद्यत्वाभावेन तेभ्यः कुलेभ्य इत्यादौ निषेधो न स्यात् न चेषापत्तिः यत्तदोऽवग्रहणं कर्तव्य
मिति भाष्यमते तत्प्राप्तिरिति वाच्यं सौ यस्मिन् शब्दस्य कापि अवर्णं तत्वं दष्टं ततः परा विभक्तेः सर्वत्र निषेध इत्युक्तं तवस्तु अत्रापि रूपविवक्षाः ल्येव परंतु
तां ईशरूपात्परत्वं विभक्त्या दीनां तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यं अतएव चाविनि सूत्रस्थ भाष्यविरोधान्न तत्र हि तत्त्वानि न्यासास्प्राप्तिः श्रुतिगामा अतएव क
मारीत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशंका परविप्रतिषेधसूत्रासिद्धवत्सूत्रस्थ भाष्यविरोधोपि नवीरक्तमं वीराणामित्याद्युदाहरणं यतदर्थं भाष्यहीनामवचनमे

वारब्धं अतएव केभ्यः काभ्य इत्यादौ न निषेध इति माव्योक्तमेव मणियं राट् राजा परमराजा अडित्यं चतिः क्तिन्नंतोः लुप्तनकारो गृह्यते यत्र नलोपो नास्ति
तत्रैव प्रतिषेधो यथास्यादित्यर्थं प्रांचा प्रत्यंचा आद्ये सावेका च इति प्राप्तिः प्रांचशब्दश्चानिगंतेऽच्ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण युक्तस्य देवादेशोप्युदात्त
एव यदि तु अनिगंतेऽच्ताविति सति शिष्टविभक्तिस्वरस्यापि बाधकं न दान्यमेवोदाहरणं गतौ तु लुप्तनकारत्वादिभक्त्युदात्तः स्यादेव लुप्तं चान्विति सू
त्रस्य भाष्यप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि ग्रहणं प्रतीचोवाह नित्यादितुच्छादसंक्रुड् क्तिन्नंत एव कृत्स्नं करोतिः कृत्ततिर्वाक्किं वेतः दिवोर्मलं युभिरिति उ
डिदमिति प्राप्तस्य निषेधः ननु दिवशब्दश्चिदस्वरेणांतोदात्तः वकारस्थानिक उकारः हलस्थानिकत्वात् अनुदात्तः असुरकोच्चा सर्वथाप्यंतोदात्तत्वाभावात् त्र्य
मत्र प्राप्तिरिति चेन्न दिवउदित्यत्रोदात्त उकारो निपात्यत इत्यदोषात् न चोदात्तनिपातन सामर्थ्यादिभक्तिस्वरप्रवृत्तौ दिवोऽल्लितिर्यर्थमिति वाच्यं अहवि
मल्लघु इत्यादौ अंतरंगप्रकृतिस्वरस्य सति शिष्टतया बाधेन चास्तित्थ्यात् दिवेदिव इति अत्रोडिदमित्येव भवति नृचान्य सावेका च इत्यस्यापवादो यं अत्र स
लीत्यनुवर्तितं तत्फलं तु त्रान्ते नरि अत्र सुपियद्रूपं नृदतिस्थानिवद्भावेन ततः परत्वात्सावेका च इत्यस्य प्राप्तिः इदं च नामन्यतरस्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं वेदे कचि
न्नरीत्याद्युदात्तं पठ्यमानं तुच्छादसत्वाद्दोष्यं एतेन सलोतिनामुवर्तते एक इन्नर्ययां स्त्रीत्यत्र नरीत्याद्युदात्तस्य दर्शनादित्यया संलोकेनरीत्यंतोदात्तस्येष्टत्वा
त् न च योगविभागसामर्थ्येन विकल्पे लब्धेऽन्यतरस्याग्रहणेन च विहितविभावात्त्वो धनं तद्रष्टुमिद्विहितकर्मसंस्तीत्यस्यासंबन्धे योगविभागस्य शसिनि
त्योदात्तत्वविधायकत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्याग्रहणस्य विहितविभावात्त्वो धनं तद्रष्टुमिद्विहितकर्मसंस्तीत्यस्यासंबन्धे योगविभागस्य शसिनि
तोंऽत इति वर्तते इति त्र्ययांतः स्वरितेऽप्यदित्यर्थः कनूनेति क्तिन्नंतः किंतव्यसः पर्यायेणाद्यंतोऽस्मिन्नौ माभूतां चतुर्न उरोऽप्यस्ति उत इड् आ औ इत्यादौ
निति प्रत्ययग्रहणेन न दोषः तास्यनुदात्तेन तस्यादीनां समाहारहं हः अत्रोपदेशग्रहणं संभव्यमिच्छाभ्यां डि दड्मि वसंबन्धते न तु तस्यनुदात्तेऽप्युपदि
स्यतरत्युपदेशः डिदितिकर्मधारयः इत्संक्रुड् क्कारेण कारणचोपदिश्यमानस्य विशेषणजदंतविधिः तेन डिदंतकारांतोपदिश्यमानादित्यर्थः अदुपदे
आदित्यस्य युष्माश्रुतत्वे हि ह नो ह य इत्यत्रापि स्यात् कर्तृनिर्लुप आत्मनेपदप्रथमसु डारौ रुक्तासिः एकवचने उदात्तनिवृत्तिस्वरेपि इतरयोः फले विशेषः ॥

ल. ३३
श. ३३
२३

दिनरति अस्माप्युपदेशविशेषत्वान्नेह शृणुतं जरितुर्हव अत्र श्रुतिदेशे न डि न चतुर्वंधानामनेकांतत्वात्कथंचसिअपिउरंतत्वमिति चेन्न अनु
 ध्वेषेकोतपस्यैव न्याय्यत्वात् किंच विशेषणसामर्थ्याद् द्विविधविचनस्य त्रिमितिचनोऽन्तेतरात्मनश्चतुर्मित्यर्थे कचलोदलोदथसंशयसचपित्वशित्ववैशिष्ट्ये
 नाकारोपदेशएवनात्यर्थात् अकारांतोपरिश्यमाना भवत्येव चित्स्वरोपीति परत्वादिति भावः वर्धमानमिति मुकृतुअकारभक्तत्वाद्यदागमारनिन्यायेन न तस्य
 व्यवधायक इति न दोषः न च वर्णग्रहणमनदप्रकृतिः अकारांतोपरिश्यमानादित्यर्थे न हं वर्णग्रहणभावात् यस्य माणरत्नारावपि अवयवावयवस्य समुदा
 यावयवत्वात् न मुकस्यस्य व्यवधायक इति बोध्यं ननु पचसि रतिस्थिते आग्रन्मदिषूपदेशिवद्वावादंतौ शपिलसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वानित्यत्वादंतरंग
 त्वाद्वाऽतो गुणरतिरुक्ते व्यपवर्गभावादेतत्स्वरप्राप्तिः अंतवद्वाक्यं भूयते आश्रयणे निषिद्धं तत्त्वज्ञावपि व्यपवर्गस्य ते ज्ञानतिदेशाच्च पचतरत्यादौ सावका
 शत्वाद्गतपूर्वगतिर्न युज्यत इति चेन्नेष्टपत्तेः पचंति ते वषभानित्यादौ आद्युदात्तत्वं तुच्छादसत्त्वादित्याहुः स्वरभिन्नस्य प्रास्यान नित्यत्वमुभयोरपि पूर्वपरोभयापेक्ष
 त्वेन नोतरंगत्वं पंचमीसमासेऽप्यपरस्मिन्निनिस्थानिवद्भावेन व्यपवर्गस्य सुलभत्वाच्चैत्यन्ये यचावदित्यादौ दीर्घकृतेपि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते पचेदित्यादाव
 पि शेषः परस्यया सुट्सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव या सुटउदात्तत्वं तु आशीर्लिङि चिनुयादित्यादौ च सावकाशं अदुपदेशादिनित्यरकरणतत्कीर्णनीत्य
 दौलसार्वधातुकानुदात्तत्वं न प्रत्यया प्रत्यययोरिति परिभाषयाने हजहिशत्रुमंतिके एतत्परिभाषा प्रवृत्तये एवाकारांतोपरिश्यमानादिति व्याख्यातं अन्यथा वर्णग्र
 हणे सान प्रवर्तते तुच्छादसौ बाध्यत्ययस्तत्र न चाले इत्यादौ लुप्तं शपं गृहीत्वाऽदुपदेशादिमिल्ल सार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थं ननु दातो डि द्रहणमिति चेन्न
 लुप्तविकरणमादायास्य प्रवृत्तिज्ञापनार्थे न तत्त्वात् तेनात इत्यादि अंतोदात्तं सिद्धं प्रसंगात्किंचिदुच्यते रुद्रादीत्यादौ अमिकृते तन्मध्यपतितस्य यिन विशिष्टस्य धा
 तुत्वाद्वा तु खरेणांतोदात्तत्वमिति येन विधिरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं श्रमो मिलेन परश्चेति परत्वस्य नत्रा प्रवृत्तौ मित्सन्निधौ गशिष्टाद्युदात्तत्वस्यापि तत्रात्र निरतिशेष
 निघातेन तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टो धातुस्वरस्तत्रैष्टव्य इति तदा शयः न चैवं रुद्र इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या श्रम उदात्तत्वे वज्रमनस्वरेण स्यात् नुदात्तत्वस्यादि
 ति बाध्यं सति शिष्टोपिविकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्युक्तेरदोषान्न तत इति अनुदातोपदेशे निनलोपेकते हंति रदंतो न तूपदेशे निघात इति निघ

२३

शब्दान्नामधातोश्चानशमुगभावश्चादसत्त्वादेतेन तास्यादिभ्यः परत्वाभावादिदं चिंतयामित्यपास्तं दीव्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं न च सति शिष्टं श्यतस्वरेण च
 नशस्वरस्य बाधापत्तिः विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरमेव न बाधते इतरसार्वधातुकस्वरं तु बाधेतेवेति वाच्यं आत्म माने स्वशेषे विमुक्ते सार्वधातुकस्वरस्य बाधा
 धकत्वस्यैव भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक् विहीधि एभ्यो लिङ्-सुडोः नुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे इंधीतेत्यादौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन व्यवस्था ननु तास्य नुदात्तत्वेति सूत्रभाष्ये
 विहीधिसिद्धिर्दिभ्यः परस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थे लिभ्यते तत्कथं निषेध आरभ्यत इत्यत आह एतच्चेति एवं चैतद्वाच्यं विरोधात्प्रकृतसूत्रस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाद् इति भावः
 आदिसिचो प्रत्ययस्वरपवादो यं परत्वाच्चित इत्येतं बाधते वासिष्ठमिति यद्येचित इति मध्योदात्तं एवं माहिकाष्टमिन्यादौ एतदभावे प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं सिच
 चित्वेनानुदात्तं पदमिति परिभाषाल्लभ्यागमानुदात्तत्वं बाधेपिसार्वधातुकप्रत्ययाद्युदात्तत्वं वाधेमानाभावात् विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वरत्वाधकत्वाच्चेत्या
 हुः अनिटः परस्य पितउपसंख्यानं माहिकार्षेयस्ये आद्युदात्तं न च माहिकाष्टीदित्यत्रापि ईटः पिब्रक्तस्यायं स्वरः प्राप्नोति ईटः पूर्वमंतरंगत्वात्स्वरेकृते तत ईटिलस्ये
 लस्येणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः अतएवात्र भाष्ये माहिकार्षेयमिति बोदात्तं भाष्यादाहरणस्योपलक्षणत्वात्त्वस्य भेदे न न्यायाप्रवृत्तेः शेषेति घातविषयाभावाच्च
 भवत्येव तत्रापि स्वर इत्यन्ये थलिचसेटीडं अत्राचरतिवर्तते इति भाष्ये स्पष्टं अजंतेभ्यो विहितोऽस्य लसेट् नरेतेपदे इट् अंत आदिश्च उदात्तावाप्युपि न्यर्थः यस्ये लि
 त्स्वरः आदिर्लुगुलीत्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यं विकल्पार्थं सदा देरपिकार्यं प्रापयतीत्याह आदिर्वेति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः फलमाह पदेति प
 र्यायेणेति ननु युगयत् अंतश्चेतवैरन्यादौ युगयद्ग्रहणं लिङ्गात् थलिर्लिङ्गुवतुः सेटीति किं पपाथ इट्ग्रहणं तु यदेडागमलदात्तस्योदात्तार्थस्यानुवर्तनं श्रयः
 थालुलविषेत्त्यादौ चतुर्लपिषेत्त्यादौ न चारणमेव मिडभावेपि स्यात् सेड्ग्रहणं तु सेट्येव भवति एवं च यथा न्यत्र लिङ्गस्वर एव अजंतेभ्यः किं विभेदिथपविषेत्त्यादौ पर
 त्वादात्तोलोपः जंतात्परोभासीति विहित इत्युक्ते उपोत्तमं इति प्रत्ययस्वरायवादो यं आह वनीयेवाहुलकादधिकरणेऽनीयः प्रीणनार्थं त्कर्मणि वा तनोगतिसमा
 तैरुदत्तरपदं प्रकृतिस्वरः इति प्रत्ययस्वराः समासस्य यस्मिन् अयमिति धीप्रत्ययः श्रीशब्दे कारस्यादात्तत्वे आंतरन्यादियडप्युदात्तः हलस्वरप्राप्तौ च ननु स्या
 विद्यमानवद्वावात् राजदृषदित्यादौ षकाराकार उदात्तः पर्यायेण नात्तपदनां स्वरं प्राप्तेः यमारंभः उदात्तस्वरितयोगीति उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं त

ल. श.
शे. ख.
२५

इति वर्तेते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात् एवं च पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तस्यैवोरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणोत्तेभावः यद्वा पूर्वपदशब्दावर्तेते इदं कुगती
त्वेन कैयटेस्पष्टं चित्रश्रवणं श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः चित्रं श्रवो यस्य चित्रं श्रवस्तत्तमप्यवहुत्रीहाविति किं राजपुरुषः पूर्वसूत्रं तु समापादयत्यत्र उक्तं
स्वरिता युक्तपूर्वपदके सावकाशं समापादयति समशब्दस्त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चीन्यनुदात्तः हरदत्तसूत्रोऽमवित्याह पादशब्दोच्चारणद्वाराद्युदात्तं न च त्रा
स्मिन् स्वरे सत्यपि समासां तोदात्तत्वं भविष्यति त्रियविश्वरूपादौ तु न एकपदे द्वयोरुदात्तयोरसमावेशस्योक्तत्वेनासंभवादिति चेन्न सत्यपि संभवे वाधनं भवतीत्यं
गीकाराददोषः अन्यथोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावास्तु न्युप्यनाद्य इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यादित्याहुः तत्पुरुषे तु त्यश्चेन्नरति तु त्यश्चोद्यद्व
आद्युदात्तः मंदयत्स्वमिति मंदेर्ण्यताच्चरः शत्रादेशः तस्य छांदसत्त्वोदात्तत्वं धातुकत्वेन शत्रुभावादुपदेशादिति निर्दिष्टा भावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव लिलोप
सुनतं प्रतिशब्धानुकत्वाश्रयणात् छंदसिदृष्टानुविधानान्न वैयर्थ्यं शक्यं इत्यं मंदयच्छब्दोदात्तः तत्तत्तत्पुरुषे टच्यपि छांदसत्त्वादेवात्र चित्स्वरभावः ननु
परमंकारकं पश्य परमेणकारकेण परमेकारके इत्यर्थे समासेऽतिप्रसंगः द्वितीयात्तीयासमस्यंत पूर्वपदत्वात् न हिविशेषणसमासः प्रथमां नानामेवेति निय
मोस्तीति चेन्न लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीयादिशब्दोच्चारणेन विहितसमासस्यैव ग्रहणात् शस्त्रीतिगौरादिद्वयंतः अव्ययेन त्रकु निपातत्वादेव
सिद्धेन न्यग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य वाधनार्थं अव्यथीत्यत्र सति शिष्टप्रत्ययस्वरवाधनार्थमित्येके भाष्ये त्वेतदर्थं च नान्येनारब्धानि अनु
दात्तंपदमिति सूत्रे कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् केचित्तु चादिष्वेव कुः पाठ्यः इह तु न पाठ्यः एवं चाव्ययत्वमपि तस्य सिद्धतिरित्याहुः स्मात्वेति अत्र समासां तो
दात्तत्वमेव न च मयूरव्यंसकादिष्वेवास्यां तोदात्तत्वं नित्यात्वं तां किमनेनेति वाच्यं सामिहिकं तत्त्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वादिति कैयटादयः
भाष्यकृता त्वं तोदात्तनित्यात्तनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याख्यातं तस्यायं भावः सामिहिकं तत्त्वयं धौतमित्यादौ परिगणनवादिना विदासीधौरादित्वात् पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वमिष्यत एवेति मुहूर्तसुखमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया कष्टश्रितादौ अहीने द्वितीयेति भाव्यं वनातीत इत्यादौ शब्दादिस्वरः पूर्वगमीत्यादौ लिति
स्वरः खड्गारुढेष्टहादीनां चेति तस्मान्मुहूर्तसुखादीन्येवोदाहरणीति भावः भोज्योष्णमिति कृत्यतुल्येति समासः कृत्यां शलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानप्र

वर्तते इति कश्चित् कृष्णसारंग इति कृष्णलोहितौ वर्णौ नां तलेत्याद्युदात्तौ वेदे तु कृष्णस्यामृगारव्या चेदिति कृष्णो तो दातुः अत्रसंज्ञे एकं वर्णं ग्रहणं ।
व्यर्थं वर्णं वर्णेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादित्याहुः अरित्रगाधमिति अरित्रेनौकाघृतस्य गाधं तेन स्पृश्यमानतलमिति व्यर्थः षष्ठीसमास एतेन पुन
रायाम एवेति सचतिर्यगृध्वाधरो वेत्यन्यत् दायाद्यदीयते सदा योऽशः तमादत्ते दायादः तस्य भावो दायाद्यं दायादान्न तत्संवेधो वा प्रकृतं तुल्यत्वादायाद्या
शब्द आदीयमाने दाये एव वर्तते यद्दायादमर्हतीत्यर्थे दंडादित्वाद्यत सूचोपस्थितत्वात् पूर्वपदार्थभूतो दायाद एवेति बोध्यं धनस्य दायाद इति स्वामी श्वरेति सं
वेधसामान्यषष्ठ्यं तेन समासः परमदायाद इति अत्र समासांतो दातृत्वमेव गमनचिरमिति विशेषणसमासः ल्युटं तस्य भाववाचित्वात् चिरकृच्छ्रयोः कालक
ष्टवाचित्वेऽपि प्रकृते चिरकालभाविनिरुच्छ्रयोगिनिचार्यचिरकृच्छ्रयोर्वर्तनात्सामानाधिकरण्यं एवं च चिरकृच्छ्रयोः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यतो मयूरव्यसका
दि समासोत्रेत्याहुः षष्ठीसमास इत्यन्ये प्रतिबंधि जायत इति कार्यसिद्धेः प्रतिबंधकं जायत इत्यर्थः प्रतिबंधिशब्द आवश्यक एवेति निःसूत्रकृच्छमिति षष्ठीसमा
सोऽयं मूत्रपदेनेति मूत्रमिषेणेत्यर्थः उच्चारः पुरीषक्रिया घञंत इति मूत्रशब्दः सिचिमुष्णोष्ठे रुचेति घृण प्रत्ययांतरत्यन्ये निवाते इति वाताभावो निवातं निरु
हो वातोऽयस्मिन्निवा कुटीनिवातमिति आद्ये कुट्यादिहेतुकेऽर्थवर्तमानाः कुट्यादयो निवातशब्देन समासाधिकरणः अंत्येतुस्य घमेतत् राजनिवात इति रा
जपार्थ इत्यर्थः षष्ठीसमासोऽयं रज्जुशरदमिति कर्मधारयः रज्जुशब्दो रज्जुवद्वपत्रोद्धते वर्तते इति नीमेव कुपादूद्धतं नुवजलमित्यर्थः आद्युदात्त इति सजेरसुस
सलोपश्चेत्यत्र उर्निदित्यधिकारात् उत्तमशरदमिति शरदिभवनमित्यर्थः कदाध्वयुरिति कर्मधारयोऽयं चरणविशेषरुद्धः दौवारिककषायमिति रुद्धिशब्दो
कषायोर्द्ध्वार्द्धिः सादृश्ये इति सादृश्यवाचिनि तन्मुरुषे इत्यर्थः पितृशब्दोऽतो दातुः तृजंतवान् तृतीया समासे तत्पुरुषे तु क्त्वा र्थेत्यनेनैवेदं दास्याः सदृशरत्यलुक
समासार्थं पितृसदृशरत्यादौ षष्ठीसमासस्तु अनभिधानत्वेऽप्यिव क्लृप्तशब्दोऽयं च दासीशब्दस्यांतो दातृत्वयोदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तादित्यादि पूर्वसदृशान्यत्र नि
रूपितं न सादृश्यमिति यत्र हि प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वपदेन त्रैवेदमिति सादृश्यग्रहणसामर्थ्यादाभ्यपत इति भावः परमसप्तसप्तमिति समाहारे द्विगुः उपस
र्जनव्युत्पत्तिः पात्रादित्वात्स्वीत्वाभावः परमसप्तसप्तम इति त्वया पाठे पाणिज इति वणिगो वाणिजः प्रज्ञादित्वादणसप्तमी समास इति इदं मद्रवाणिज इत्यत्र म

ल-श- २५
रेषु मन्वाच्यवहरतीत्यर्थः नचैवं सममी पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ वसिष्ठे गंतव्यग्रहणमन्वेत्यर्थमिति वाच्यं सुपसुपेनिलब्धस्य समासस्य च तिपदोक्तत्वाभावादि
तिभावात् षष्ठीसमासार्थमावश्यकस्य परत्वात् तत्रापि प्रवृत्तिरित्याशय इत्यन्वेमात्रोपशान्तपुंसक इति नपुंसकवाचिनित्युरुवेदित्यर्थः तुल्यप्रमाणमिति मान्त्र
शब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते इति भावः अस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः सुखप्रिययोर्हि वेयदायस्यां प्रीतिकरं तद्विज्ञे गमनसुखमित्यादिकर्मधारयः ममन
स्य विशेषणत्वात् पूर्वनिर्णयः मयूरव्यं स कादित्वाद्वा प्रीतौ च सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिति शब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं नथेत्यर्थः गृहपतिरिति गेहे क इति क
प्रत्ययां तो गृहशब्दोऽतो दातः दमे इति गृहे इत्यर्थः ऐश्वर्ये किं वृषलीपतिर्विप्रः तद्वर्तेत्यर्थः नभूवा सूत्रे समाहार हं हू भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः अंति
दाताः त्रयः किं वंताः अंत्यउप्रत्ययांतः बाभुवने पत्या वैश्वर्ये इति प्राप्ते विकल्पोयं अस्तित्वाच्चावसाय इति तद्विज्ञे योत्कटकोटिकज्ञानमित्यर्थः गमनमाश्र
क्यत इति संभाव्यते इत्यनेनान्वेति विशेषणसमासाः सर्वे लिखरः पूर्वभूतपूर्वभूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः आढ्यपूर्वः आङ् पूर्वध्यायते प्रयोदशदि
त्वात् आढ्यशब्दः स्थायादिस्वरेण तो दातः विशेषणसमासः सविधसनी सामीप्यार्थे च ते उत्तरपदे इत्यर्थः सविधादयः समीपेरुद्धाः मदोरगे तो तो दातः गंधोदि
कर्दमादीनां चेत्याद्युदात्तो मध्योदात्तो वा कश्मीरोलघावंत इति मध्योदात्तः सविधादिषु किं मद्रसमीपं विस्पष्टीदीनि गुणवचनेषु परे दुविस्पष्टादीनि प्रकृत्येत्यर्थः
अत्र विस्पष्टादीनि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणनिनद्रव्यस्य कटकादिशब्दे गुणवद्रव्यमभिधीयत इति सामानाधिकरण्यभावात् कर्मधारयाभावेपि मयूरव्यं स का
दित्वात् समासः तत्र विस्पष्टे गतिस्वरः विचित्रेः व्यपस्वरः विचित्रे बहुश्रीहिस्वरोऽथ तौ गतिस्वरेण युदातः संपन्नोऽतो दातः पदुर्नित्वा स्युस्ततः पडिनकुशलवमोस्तौ च
यनिपुणवप्येवं श्रज्यावम अत्र श्रज्यकना मुञ्जरपदत्वा संभवात् सामर्थ्यात् तद्वतो ग्रहणं वदिति तु पापनेव संवध्यते एवं च श्रज्यकं न दद्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्द
वति चोत्तरपदे इति पाठः याठान्तरं तु ग्रामादिकं गमनश्रेष्ठमित्यादौ मयूरव्यं स कादित्वा द्विशेषणस्य परनिपातो राजदंतादित्वाद्वा गमनपापिष्ठमिति पापवच्छब्दादि
ष्टनविन्मतोर्लुक् अन्यथा पापशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाभावात् ततः सनस्यादिति बोध्यं कुमारश्चा कुमारशब्दः पूर्वग्रहं तथा कर्मधारये इत्यर्थः अत्र कु
मारः श्रमणादिभिरिति समासस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वादिति केचित् अन्येतु सर्वकर्मधारयग्रहणं एवं च कुमारचाह्मणद्वयोदावपि प्रवर्तते इत्याहुः नत्वमीश्व

रोवेद आदिः प्रत्येन आदिरिति वक्ष्यर्थे प्रथमा कुमारशब्दः प्रकृतिस्वरेण यत्स्वरकः प्राप्तः सस्वरः आदेरितिसूत्रार्थः फलितमहं कुमारस्यादिति एतेनोदात्ताभि-
 काराभावादिदमसंगतमित्यपास्तं यूगेय यूगेगणस्तद्विच्युत्तरपदेकर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तौवेत्यर्थः कुमारश्चेत्येवेति प्रतिपदोक्त्यर्थः एतस्य समासो नो-
 दात्तत्वं बोध्यं पंचारत्निरिति तद्विज्ञातार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः पंचारत्नमरत्यादौ अंतरंगत्वात् पूर्वस्वरः पश्चाद्विहित्तिनिमित्तकार्यं अक-
 तयूहपरिभाषातु नास्ति अनित्यावेत्यसकृदावेदितं किंच स्थानिक्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् तत्सन्नेपिनदोषः न च स्वरेति श्रेष्ठः लोपा आदेशस्यैव तेन निषेधा-
 त् कालग्रहणेन कालवाचकानां ग्रहणं तदाह दशमास्य इत्यादि पंचकपाल इत्यादि पंचमुकपालेषु भणालेषु संस्कृष्ट इत्यर्थे द्विगोर्लुगि नित्यं इति लुक् पंच-
 सुशेरावेषूद्धत इति तत्रोद्धतमित्यल्लुक् पंचाश्व इति पंचमि रश्मैः कीत इत्यध्यर्द्धेति ठको लुक् वक्ष्य इति तेति शप्ते विभाषेयं स्वरितयोरिति मवनीतिपुसं नो-
 दात्तत्वं बोध्यं पंचवितस्तिरिति मात्रचोलुक् द्वयसचोवा अकालादिति पंचमी प्रथमार्थे एतद्विज्ञेतेनां नोदात्त इत्यर्थः कृत्स्वरेणेति कृत्स्निति निमित्तकेनेत्यर्थः तथा-
 चथायादिसूत्रेण बाधित इति फलितं त्रयाणां क्रांतत्वात् वेधस्य घञं नत्वात् परिप्रत्युपादृत्त आरभ्य पंचसूत्राणि द्वंद्वव्युत्थीभावविषयाणि पश्चिगर्तमिति-
 अत्र पर्यपयोरपपरि वर्जन इति कर्म प्रवचनीयत्वात् तद्योगे पंचमी अपपरिरित्यव्ययीभावः प्रतिपूर्वाहमिति लक्षणो नाभिप्रतीतिसमासः उपपूर्वेति अव्ययं-
 भक्तीति समासः वज्र्यमाना एव तयोरिति अतो न पृथग्गुदाहियं त इति भावः अग्निं प्रतीति इति विग्रहे प्रत्ययि शलभाः पतंतीत्यादौ माभूदित्यर्थः कचिज्जुतयेक-
 लक्षणया शिनित्वात्तेषां राजन्यग्रहणमिति अंधकदृषणीनाराजन्यत्वाव्यभिचार इत्यर्थः संख्या अत्र पूर्वसूत्राद्वद्वदिति वर्तते त्रयसादेश आधुना त इति त्रय-
 शचमेरत्यादावाधुना पाठादिति भावः कचिद्वैतिपुस्तके मूलपुस्तके चान्तेरात्त इति पाठो दृश्यते तदा त्रयो देशचमेरत्यादौ छंदसत्वं बोध्यं आचार्योपसर्जनसूत्रे सूची-
 हुवचनस्थाने प्रथमैकवचने पालिनीयरोदीया इति पालिनेरोदे श्वच्छात्रा इत्यर्थः तन्मोक्तमधीयत इत्यर्थो व्यापारिनेर्गोत्रे तत्त्वाभावाद्दोषस्य च दिति निषेधा-
 चैत्रश्चेत्यनतेन वृद्धाच्छः आचार्योपसर्जनग्रहणं आचार्योपसर्जनं ते कसिग्रहणं द्वंद्वविशेषणमिति ननु पूर्वपदविशेषणं व्याख्यानादिति भावः तत्फलमाह-
 सकल इति छंदस इति छंद अधीयत इत्याद्यर्थः द्वंद्वे किं आपिशलप्रियः पालिनीय आपिशल पालिनीयः कर्तृकौ अत्र गणे विभक्त्यंतपाठो वचनविवक्षार्थः कुम्भी-

ल. श.
श. स्.
२६

ननु ज्ञानः कुजाः गान्धानिकुजपः कृतस्य कुजपस्य वाप्यन्यमित्यर्थे न स्यात्तत्र वेतौ कार्त्तकौ जयौ सावर्णिमांडके यौ अवंत्यश्चकाः यैलश्यामकर्णेयाः अत्र बहुवचने मिति
नक्षत्रमिति वृत्ति कृत कपि श्यामकर्णेयाः केचित्तु यैलश्यामकर्णेयाः कपि श्यामकर्णेया इति पठन्ति शैविकाः स्यात्तत्र चालेयाः अत्रापि बहुत्वमविवक्षितं कटुकचो चालेया
वर्धलेया इत्यप्येव पठन्ति शाकल्युनकाः शाकल्युनकाः शाकल्युनकाः आर्चोभिर्मौडलाः कुंतिसुरा घ्राः चिंतिसुरा घ्राः तंडिवतंडाः अविमत्तकामवद्धाः अविम
शालकायनाः वाभवदानवच्युताः कठकालीयः कठकौयुमाः कौयुमलौकिकः स्त्रीकुमारमौल्यप्यलाराः अस्य द्विः पाठः पक्षे स्यात्ततो दातृत्वाय वत्सजितः स
श्रुतपार्थिवाः जरा मृत्यु या ज्यानुवाको वृत्त सुल्लकंश्च वृत्तावे युतन्युरुष इति नानुवर्तितं एवं प्राप्ययीभावाद्यसंभवे पिदं हतुरुषसाधारणानीमानि युक्तं चेत्तु
न्यथा तन्युरुषप्रकरणमध्यपरित्यज्य पापेति यच्च सूत्रेन कृता स्यात् परंतु बहुधा तन्युरुषा एवैव च हरणमिति बोध्यं सुल्लकेत्यादी कर्मधारयौ उष्टसादी कर्मधारयः
ष्टीसमासो वा गोसाद इति सरेर्ध्वं नैतन्न एतदादृष्टं नैतन्वासमासः तस्मादेव लिट्ते गोसादी गोषुसीदृष्टीति गाः सादयतीति वादिप्रहः इत्यजादिभ्य इत्यतः सादिस्त्वमिति
नरत्यस्य कुरुगाह एयांसमानामिति षण्णमिति काचित्कोऽप्यपाठः मनोरमाविरोधान्न सप्तपिभिन्नानियदानि आद्ययोः सप्त्याः सौत्रोलुक् इतरौ यंचानां कश्चिदपि
स्थाने प्रथमेकवचनं दासीभारणमिति बहुवचनादाद्यर्थो वगतिरिति भावः उपन्ययात्तदिति न प्र्याचां तोदात्त इति भावः केचित्तु तेन चिदित्यनुवर्तयंति तत्र दृगं
तानांच द्यभामित्यनेन कुरौ पर्यायेण भयोरप्युदात्तत्वस्वीकारेण फलाभावादित्याहुः वृत्तिरप्येवं मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तं रिक्तगुर्वादयः कर्मधारयाः असतो न
समास आद्युदात्तः अश्लीलेत्यादि अश्लीलाचार्ये दृढरूपाचलावण्यरहितापि दृढरूपा कुब्रलादिरहितत्वात्तसंस्थानमात्रेण धनेत्यर्थः निष्पत्तमादिति यावद
वेवेत्यर्थः पारमध्यैरन्यव्ययीभावस्तु न सूत्रे दीर्घनिर्देशात् वडवायाः पारासंभवात् चतितिलिनरतिजिलाः संन्यस्यति तिलीपृषोदरादित्वातिशयस्य
सहित इति टिलोपः छानार्थे सत्र हचारीत्यादिवचने न टिलोपः पण्यकं वलः कर्मधारयः व डुलग्रहणात्समास इत्युक्तं समासप्रकरणे अत्राशब्दो यदंतत्वादा
द्युदात्तः केचित्तु ननु द्वितीयाकृत्या इत्येव सिद्धमिति चेन्न प्रतिपदोक्तकृत्यनुल्याख्या इति समासे एव न प्रवृत्तेः इह तु विशेषणसमासः च न ज्ञानेति प्रतिषेधसाम
र्थ्यादुर्लभो साविति चेन्न अजात्येति न जातिप्रतिषेधार्थं किंतु न्यायसिद्धार्थानुवादकं तत्फलं तु गुणक्रियावाचिनामनियमेन पूर्वनिपाते प्राप्ते तौ न्ययमात्रं सूत्रमि

नित्यत्वादनं स्पष्टं चेदं वत्सादावित्याहुः सन्न स्वविधायके कृत्यनुल्याख्या इत्येव वक्तव्यं कृत्यनुल्याख्यार्थो विमो गपाठे नार्थपदघटितपाठे न च तदंशे परिभाषायाः अपवादः तत्र न च
तस्यैव कृत्यप्रत्ययात् तत्त्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेः पर्ययकं वक्तुं संज्ञायामेव पर्ययकं वक्तुं वेति वानियमार्थमिदं विशेषणसमासरिभाष्ये केचन संज्ञायाः नित्यत्वात्
दाह अन्यत्रेति प्रतिपद्योक्त इत्यादि तु दृश्यनुरोधेन तेन सोपिन भवतीति तद्वाचः दास्याभागे दासीभारः यस्य तत्पुरुषस्येति केचित्तु यस्य समासस्यैव वक्तव्यं विप्रसविनि यूपप्रो
रातः कुशुभ्यां चेत्यत्र निरित्यनुवृत्तेः प्रकृतिविकृतिभाव एवायं स्वर इत्यनेन अर्थे क्ते चेत्यनयोरांभात् तेन कुवेरवलिरित्यत्र न तदर्थे किं नो सुखं वेति धर्मिणि देवाय इति
विग्रहः तादर्थ्यं चतुर्थी क्ते च प्रतिपद्योक्तत्वादिति सिताभ्यां समासस्यैवात्र ग्रहणं गोहितमित्यत्र हितयोगे चेति चतुर्थी एवं गोहितमित्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी अनेति हित
शब्देनास्य प्रवृत्तिः अकृपितदर्थ इत्यनुवृत्तेः अत एवास्य सूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव चतुर्थी तदर्थ इत्यस्य प्रवृत्तौ ज्ञापकता चतुर्थी तदर्थेति सूत्रमाभ्यां क्तसंगच्छेतेन सूत्रे
तस्य प्रवृत्तिर्हितयोगे तादर्थ्याभावात् न च हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेतिसामान्यसूत्रे रसितामपि सज्जापकमिति भाष्याशयः गुरुत्वाद्गुणार्थे तस्यानुपपत्तकत्वाच्चेत्याहुः कर्मधारये
निष्ठा अत्र प्रतिपद्योक्तः श्रेण्यादिसमासस्यैव ग्रहणं तेन वैदिकपंडित इत्यत्र नेदं च मह्यं श्रीहीति सूत्रेभ्योऽप्यस्य कृताकृतमिति आकृतमिति चेदः कृतापकृतादीनां चोप
स्थानमिति प्रतिपद्योक्तः समासः अकृतमिति चेदं लुनयुक्तः तस्य क्तान्तोत्तरपरत्वाभावेनाभासेः अहीनवाचिनीति अविभागवाचिनीत्यर्थः यथा हि समासस्यैव
पसर्ग इतीति अनेनैवातीतादिव्यावृत्तिसिद्धां वहीन इति व्यर्थमित्याहुः तृतीयाकः अयमेपि याथास्वरापवादः त्वोनास इति त्वोऽनाः रसिताः त्वोनासः प्रत्ययोत्तरपद
श्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्चादसः अवनेक्तः ज्वरत्वेत्यूढ एवेधंतीति हरेरिडागमस्यैवाभावश्चादसः पूर्वपदप्रकृतिस्वरैकते एकादेश उदात्तेनोदात्त
स्वरितः रप्यत इति गत्यर्थोत्कर्तरि क्तः यातिरनंतरं गतिः क्तजंतः पुल्लिङ्गमेष्वरपदसामानाधिकरण्यात् निपातनादनुनासिकलोप इति हरदत्तः गतिशब्दस्यैव
शब्दपरत्वात् न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति कश्चित् पुरोहितमिति पुरुषशब्दोऽसि प्रत्ययस्वरैणां तोदात्तः याथास्वरापवादोऽयं अभ्युदित इति इह दत्तशब्दस्यैव
सपुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरैणाद्युदात्त उदात्तशब्दः तस्य पुनरभिप्रायेण समासः अयमेविसमो सक्रमोभाष्यादिसंमत इति प्रागेव निरूपितं तत्र कृद्ग्रहणपरिभाष्ये
अतस्त्वक्तान्तोत्तरपदत्वात् अपवादक्रमेण समासोत्तोदात्तत्वेन हाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन हाधकत्वाच्चेत्यादिस्वरैः प्राप्तेन मप्येव प्राप्तेन च

तत्प्रहणं सौ दुर्वारः कद्रुहणं परिभाषयौ ह तस्य तां तत्वे भेदं नानंतर्यस्य संस्वादि चेन्न अतन्तरग्रहणं सामर्थ्याद्विधातो नंतरोगतिरा श्री बनेः मिश्रनतयेति न दोषः न च
 स्वभावेपि अभ्युदयशब्दस्य याथादिस्वरूपेण तोदात्तत्वापत्तिः दृश्यते तूक्तं च स्वस्वरः संसृष्टतमुभयं समाकृतमित्यादि मंत्रे समाकृतं शब्दे आउः स्वरदर्शनात् न चोक्तं
 कृतसूत्रेण सिद्धति प्रथमसमासे तस्य सावपि द्वितीयसमासे याथादिस्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात् न चैवाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते अभ्युदयशब्दे उदः पूर्वपदत्वात्
 चेन्न धातो रनंतररतिव्याख्याना देवयोगविभागो नानंतरगतिरपूर्वपदमपि प्रवृत्त्येति व्याख्याना देववा पूर्वपदत्वे विनाप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् अन्यथा धातुप्रवृत्ति
 गतिव्यवहितवारणेन धातो रनंतररतिव्याख्याना न स्य चारितार्थ्येन कथं सति शिष्टायाथादिस्वरवाचकत्वमिति चेन्न अहीने द्वितीयेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमत्रानुवर्तते
 नैव अभ्युदयमित्यादौ अभ्यादेव्यावृत्तिसिद्धौ अनंतरग्रहणं कृत्वांतरप्राप्तयाथादिस्वरवाधः एवं च तन्नामर्थ्यात् पूर्वपदमित्येतेन संबध्यते इत्याहुः चरकपुत्र
 त्विति अर्थभावः कारकादनेति सूत्रे कारकादितियोगो विभज्यते कद्रुहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते कारकात्परं तां तं सगतिकं मुत्तरपदं तोदात्तं स्यादित्यर्थः एवं च दूराह
 तदन्वदौ याथादिस्वरेण कृत्स्नरेण वा सिद्धे रितं दूरादागतं अभ्युदयन्यायेन प्राप्तगतिरनंतररत्यस्य वाधनाथं मेतेनोक्तं तादृशं दूरादागतं दौकारकपूर्वपि गतिस्वरस्या
 न दृश्यते तु याथादिस्वरदत्तपालमिति दिक् तादौ मुनिनि कृत्स्नरायवा दोयंत कारादेर्नितप्रत्ययस्याकृतो भावात् गतिग्रहणे न धातोरास्येण तत्प्रवृत्तिकं प्रत्ययस्यैव
 ग्रहणं च कृत्स्नाभे कद्रुहणं कृत्स्नं प्रवृत्तिकाले यद्वा कद्रुहणं तेन प्रलयितेत्यादिसिध्यति स्वरप्रवृत्तिवलायां तादित्वाभावेपि पूर्वोक्तत्वात् याथादिस्वरप्रवृत्तिरित्येव सिद्धि आदि
 ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं अनंतररति अत्रा पूर्वसूत्रवदवव्यवस्था बोध्या आगंतुरिति न च ताविति पर्युदासः किं न एवोचितः दृष्टो चोदस्व सुष्ठु तादौ गतिस्वरादपि
 नादिति चेन्न तत्रोपायांतरस्यैवानुसर्तव्यत्वात् न च ताविति पर्युदासेन तन्निर्वाहः कद्रुहणं स्पष्टगतिस्वरेण धातो रनंतरात्तात्पत्रेः अतोदात्ततायां च तादित्वात् किंचाता
 तिक्त्विनः पर्युदासे प्रभृतौ संगतिमित्यादौ गतिस्वरो न सिद्धे न तस्मात् न एवायं पर्युदासः यनुमनि न किं न व्याख्यानेत्यादिना सुष्ठु तादौ वाच्ये रतिव्यभिचारे प्रभुतादिस्य
 दिसिद्धये कारकानुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् वृत्ति कृतादर्शितत्वाच्च दृष्टो चोदस्व सुष्ठु तादौ तुलानकरणीभूताया क्रचः साध्वसिरित्यादिवत्कर्तृत्वविवक्षायोक्तिर्जंजना

शब्द तवैवातः कृत्स्नपवादः अंतउदात्त इति यद्यप्युदात्तग्रहणं दुर्लभं तथापि गतिः प्रकृत्या भवतीत्युक्ते उदात्तेषु हि भारो हतीति स एवांतस्य भवतीति भावः
 इति अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था अन्वेतवा इति अनुरूपसर्गत्वादाद्युदात्तः प्रत्यंच इति ननु अनिगंत इत्युक्तावपि प्रत्यंचमित्यादौ यत्प्रतिपत्तिरिति चेन्न
 रा नच स्थानि चत्वं पूर्वपदस्य कार्यत्वेनापूर्वविधित्वात् अनिगंत इति तु प्रतीच इत्यंतद्व्याख्या चरितार्थमिति चेन्न इगंतस्य यणदेशे कृद्व्यतिथिर्भवति चेन्न
 नैव निर्वहात् एवं च प्रत्यंच इत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव परत्वादिति चुस्वरावकाशः साकद्रीची अस्यावकाशः येषांच उभयप्रसंगे प्रत्यंच इत्यर्थः चेन्न
 तस्युद्घृत्वादित्यर्थः एतेनास्मिन् समासस्य कृते विभक्तावचरति लोपे कृते सति शिष्टत्वाच्चुस्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तं भाष्यकारेणैव परिहारात् अथ चुस्वर इति सति शि
 ष्टस्वरमात्रेणैव स्यणमिति केचित् उदात्तस्वरितयोरिति स्वरसंधेः पूर्वपूर्वेतरपदनिमित्तकार्यं प्रवृत्तेः पूर्वमेतस्मिन् स्वरे षच्चाद्याणि अस्य प्रवृत्तिः अथ उडित्युदात्त
 नास्तेत्युत्तरस्येति स्वरितः एवमधीचेत्यत्राप्ययमेव स्वरश्चुस्वरात् कृत्स्नरात् कृत्स्नपवादविमोक्षेणो ईषद ईषदिति पूर्वपदवाचकत्वमित्यर्थः यस्य समासोत्तरात् कृ
 त्स्वर एवेति प्रत्युद्घृत्वावचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहण इति भावः अतएव बहुव्रीहावपीदं केचित् परत्वात् चुस्वर एवेत्यर्थ इत्याहु बहुव्रीहावपीति तु प्रम
 षिकाराभावादिति भावः प्रथमोचिरो अचिरोपसंपत्तिः अभिनवत्वं प्रथमो वैयोकरण इति वैयाकरणानामाद्यो मुख्य इत्यर्थः केसमसि अयमंता सम एव कंतेरपामा उ
 उत्तमयोश्चिरोत्तरात् प्रतिपदोक्तत्वादिति कतरकतमौ जायतेति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण इत्यर्थः कर्मधारय इत्येवेति तेनैवैस्य ब्राह्मणे इत्यर्थे न दोषः राज्ञास्य
 आद्युदात्तो राजनश्चः पक्षोऽतोदात्तत्वं राजशब्दो ब्राह्मणेनादृश्याहर्ततत्रिसामानाधिकरण्यात् सप्तमी समासः तोदात्तत्वमेव गविभागे यथासंस्थानि वृत्त्यर्थ उ
 र्यश्च अत्रलिङ्गविशिष्टपरिभाषानेति आपसुत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं समासरूपसंज्ञास्य ग्रहणे पिसात् तेन वहोर्न नवदिति सूत्रे बहुव्रीहौ मतीत्यत्र न अत्यत्रवेति सूत्रेणैव
 यदित्यर्थः केनित्वा नित्यमांभोऽस्य काल इति अत्यंतसंज्ञा चेत्तस्यास्य पुल्लस्यणमेतत् द्वितीया समास इति द्वितीयाऽत्यंतसंज्ञा गे द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरपद
 यथादिस्वरस्य यास्यिकोऽपवादोयं ग्रामः शिल्पिनि शिल्पिवाचिभ्युत्तरपदे इत्यर्थः ग्रामनापि ज इति षष्ठी समासः राजनापि त इति ॥ कर्मधारयराजगुणभ्या
 गोचरेणोत्तरपदार्थप्रशंसा समासो राजयोग्यतया अधिकारो यमिति अंत इत्यतः प्रागुदात्त इति वाधिक्येन इत्यर्थः अथ

ल-श
शे-स
२८

धर्मोन्मत्तमग्रामजनपदकुलेषु परंपरायातः सदाचारतत्त्वादनयेत तैसम्प्रदायवाधर्म्ये आचारवशादवश्यं कार्यमित्यर्थः देयमिति सकृन्नेत्याख्यानलभ्यं हारिश्चरि
नित्यासिकाश्चरति षष्ठी समासा विमोहार्थान्यावश्यकैर्लविः तजोऽप्रबुद्धमर्थः वाङ्महर्णमिति हरणशब्दः कर्मसाधनः कृत्स्नो हारिस्वरणेति कृत्स्नरापवादेन
भावकर्मवचनरतिस्वरवाचे कृत्स्नरक्तधस्यापि फलितवदिति भावो चेत्स्वराहारिस्वरः परत्वात् मातुलमकः टचश्चित्वंतु अतिगवदन्त्यादौ चरितार्थं युक्तेषु युक्त
समाहितः युजसमाधाविन्यस्य रूपं भवद्वयवदति तत्परतया गवां पालक इत्यर्थः कृत्स्नस्थाप्रादिस्वराच्च पूर्वविप्रतिषेधेन युक्ते चेति स्वर एव व्युत्पत्तेरिति
रव्यः समिष्ट्युदतिकः विभाषाध्यक्षे अद्यक्षशब्दे युक्तचक्षेवेति प्राप्तविभाषेन पापंच शिल्पि शिल्पिवाचके परदन्त्यर्थः गोत्राति आद्यो रथग्रहणं अन्त्ये
व्यग्रहणं अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं राहं सुश्रुतोऽप्युत्पत्तिमात्रवत्तद्ग्रहणयोगोत्रत्वेन प्रसिध्यभावाद्ग्रहणं अपदनपारिणीया इति आदेन
मत्वेन तेषां च अंगानि मेरेये सुराव्यतिरिक्तं मद्यमेरेये तद्वाचके उत्तरपदे तदर्थो रंभकवाची निपूर्वपदान्याद्युदात्तानीत्यर्थः आसवानमद्य भक्त्या स्वात्मभक्त्या
अदुर्ज्ञायवस्तुमात्रपरः भिक्षाकं सादयः षष्ठी समासाः बहुवचनात्स्वरूपविधिनिगमोसिद्धे आरभ्या किं राद्यविशेषस्य भिक्षादेर्ग्रहणार्थेत्याहुः क्रियामात्रमिति न
मित्यर्थः बहुव्रीहिरिति षष्ठी समासे त्वंतो दातृत्वं गोविडाल उपमानार्थे व्यूतत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः गवाकृत्वेति एवं यत्र ग्रथोपमानभावः संभवति तत्र त
था योज्यमिति बोध्यं अके जी जीविकार्थे समासे अकप्रत्ययांते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः कृत्स्नरापवादः दंतलेखनादि जीविकायाः समासे प्रवृत्तिनिमित्त
त्वात् समासस्य जीविकार्थत्वमित्याह यस्येति प्रतीयदोक्तत्वात् नित्यं क्रीडेति विहितसमास एवेदं अकग्रहणं तु स्पष्टार्थं प्राचामिद्विधा देसस्यैव लास्येति कतिचित्प्राह
प्रादेशवर्तिनामिति अजीविकार्थमिदं उदाहरकेन्यादौ नित्यं क्रीडेति समासः तव पुष्येति षष्ठी समासः नियुक्त इति अधिकृत इत्यर्थः सच कृत्स्नो हारिस्वरणेति न्यूनस्य
वतीति युक्ते इत्यनेन न सिध्यति शिल्पिनिचा युक्ते चेत्पेव सिद्धे कृत्स्नः प्रतिषेधार्थं वचनं संज्ञायां अत्राणीति शिल्पिनिचा कृत्स्न इति वर्तते अद्युत्पत्त्यस्य नियुक्तार्थक
जः प्रतिषेधार्थं च वचनं गतंति पालशब्दे परे एते आद्युदात्ता इत्यर्थः वत्सानां वंघनं रज्जुसंति एति एतन्ते उत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्तमित्यर्थः अत्राणीति पदग्रहणमुदा
वर्तते इति तत्रेति सूत्रे भाष्यादौ तेनाश्राद्धभाजीत्यादौ न अत्र कृत्स्न एव उत्तरसूत्रस्य भाष्यानुना नुवर्तते इति प्रतीयते तत्त्वकषयो विदुः वस्तुत उत्तरसूत्रेण संज्ञायां

संबन्धेन कश्चिदोषः उपमानं शब्दार्थकं अतु प्रकृतिके एव गण्यते परे रत्यर्थः उपक्रोशोति उष्टरवक्रोशतीत्याद्यर्थकर्तुर्युपमान इति लिङ्गिः एवेति किं उपमानं नो वेति
यमोमाभूत् तथा च साध्वध्यायीत्यादौ पूर्वण्युदात्तानस्य नृकवंचीत्यत्र च स्यादिति बोध्यं युक्तारो एते समासा एव गण्यन्ते युक्तारो हीति पृथक् पृथक् विचार्यते
दीन्येव पूर्वपदादि आरोत्यादीन्येवोत्तरपदादीन्येव पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित् असंज्ञार्थमित्यन्ये स्वीरहोतेति अत्र समासस्वरूपं मोदकस्वरे प्राप्ते
दषवादे मनि नक्ति निति प्राप्ते तदपवादोयं एव चिति पाच्छब्दोत्रयव्यते तत्रैकः शितिः पादोस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवांतरतत्पुरुष नन्वुत्तरपदपुरुषे समासो
तोदात्तत्वं वाधित्वे गतेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण युदात्तत्वं सिद्धे एकशब्दस्य कन्तत्वादिति चेन्न उत्तरपदेशित्यंतस्य द्विगुस्वभावसापनमिति गहि शितिपाति
तिशब्द एवोदात्तः नचेवमपिसमासातोदात्तत्वं वाधित्वावहुश्चिहिनिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति व्यर्थ एव पाठ इति चेन्न त्रिमितिस्वरवलीयस्वस्यापि
त्पनान फलेनूक्तमेवेति केचित् परेतु समर्थसूत्रे एतच्छब्दाठे ननेहार्थः इति द्विगावित्यस्य बाधकत्वात् न स्वरे दोष इत्युक्तं तेन द्विशितिपादित्यत्रापि द्विशब्दस्वर ए
वेति लभ्यते अतएव निमित्तिस्वरवलीयस्वत्वाच्च निमित्तकैयदेनोक्तं सति शिष्टन्यायसिद्धमित्यन्यदित्याहुः पुनरेव समासोपपत्त्युक्तोभ्याः अधिकशस्वत्वं
शब्दोप्यत्रपठनीय इति समर्थसूत्रे भाष्यं अयमाकृतिगणः दीर्घकाशदीर्घातकाशादीनि जेपरे आद्युदात्तानीत्यर्थः दीर्घादिति केवद्विज जेकि शमीदृष्टक
रापवादोयं अस्यात्पूर्व आमलकी मरत्यत्र दीर्घकाशोति वाधित्वा परत्वादेव मेव स्वरः तच्चेदिति पूर्वपदचेदित्यर्थः निवसंते निवासार्थं सूत्रे व्यत्ययेन बहुवचनं
चित्वाधिकेरेण औणादिकश्चैतं समासविशेषणमिति आहुः मल्लग्रामादीषु समासः सप्तग्रामः दशग्रामो निवसंत्यसिंसे एवमुच्यते घोषादि एषु पूर्वपद
युदात्तमित्यर्थः घोषाकठपल्लवहृद्वद्रीणापिंगलापिशंगामालारशा अश्वत्थशिल्पीतिलशास्वलीमुनिकटादास्या अत्रानिसंत इत्यनुवर्तते इत्येव
नुवर्तत इत्यन्ये छात्रादयः छात्रा एभिर्भांडा व्याडि आपिशलि आखंडा मोपि अयमेव स्वर इति स्पष्टचेददृष्टौ भाष्ये नेन दृश्यते ग्रन्थे मालादीनां
चेति सूत्रारंभात् कर्पादिपयुदासाच्चाह अष्टमिति सत्युदाहरणोत्तरात्तत्वं कर्कमघ्रीमकरीकर्कधूशमीकरीरकडुककवलवदरशोलाति शोलातिप
एउ प्राचोदेशे इति दृष्टत्वं मालाशालाशोला शोलातिवा दृष्ट्या लालाकांक्षी एकाकामा क्षामानवांमिति नवशब्दः प्रत्ययवाची अकारान्तः महामि

ल-श-
शे-स-
२६

मित्यत्रात्वेकते प्राप्तिः न भूमाद्राश्यानां प्रमायदनिदजमेला देवर्षां नत्वां संघातेति स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेनाश्रमनोऽवर्णतत्वाभावाद्वाप्राप्तेर्भाष्येऽनुक्तत्वाच्चुत्पत्तमिदं चिन्त्यं हतिप्रामाण्यादशमशब्दोऽकारात्तौप्यस्तीत्यनेदिनोदासायेति दिवश्च दास इति षष्ठ्या अलुक् सर्वधेन इति धेतादिगुणेन सर्वोपयवाभ्यामिति गुणकार्त्त्यं हतिरत्र सर्वशब्दः यत्र हि गुणं मराभावस्तत्र गुणकार्त्त्यं भवति सर्वसहानित्यत्र सर्वशब्दस्य पुन्यमात्रार्थत्वाभावात् पूर्वकाले कृत्यव समासः आश्रयव्याप्त्येति न नृज्वलत्वेत्यर्थः सर्वसौवर्ण इति विकारकार्त्त्यं मघ सर्वव्याप्तिगुणिकार्त्त्यं हतिः सर्वशब्दोऽत्र गुणान्तरेणेति समासः सर्वधेनोनां मध्ये चेत गुणवद्व्यान्तरापेक्षया सातिशयश्चेत गुणवानयमित्यर्थः द्रव्यान्तरापेक्षया सर्वेषां पदानामयं चेतो गुणः सातिशय इत्यर्थ इत्यनेन जनागिरिति वनगिर्योरिति दीर्घः गिरित्यादिकिं शरवर्णं पूर्वावर्णं कुमार्येव यसि वयसि वर्तमानं पूर्वपदमित्यर्थः इह कुमारीति विशेषण समासः पुनर्मधारयेति पुंवत् असं प्रयोगमात्रेति तन्मात्रेण कुमारत्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाया रोप्य प्रयुक्त इत्यर्थः अतएव कुमारीत्यत्र जैयसिहिः तच्च वय इति चहमित्यर्थः न कुमारत्वमेवेति यत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तदेव व्यो गृह्यते इत्यर्थः एवं वयसीति पूर्वपदविशेषणमिति सूचितं स्वरं हते इति न इत्येति निबन्धेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यान्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादिति भावः गर्गत्रिरात्रमिति संख्यापूर्वोत्तरात्रं लीवमिति लीवतायुल्लिङ्गयादलुक्काचित्कः प्रामादिक एवैवित्वसप्तरात्रमित्येव पाठः प्रतिपदोक्तेति सभारजेति विहितेत्यर्थः प्रत्युदाहरणे बहुव्रीहिः ब्राह्मणकुलविशेष्यं प्रश्नश्चां स्वमुत्राकारांतपुरशब्दस्य ऋक्पूरित्यप्रत्ययांतस्य च ग्रहणमविशेषात् अप्रत्ययांतस्यापि परत्वसंभवान्नत्यत्रोत्तरपदाधिकारोऽस्तीत्याहुः इत्युपीति अत्रिपुण्ये अश्विन्येवसिद्धे पूर्वग्रहणे तदादिसमासग्रहणार्थमिति भावः अप्रागर्थं चेदं सूत्रं हास्तिनपुरमिति एषु समासां तोदात्तत्वमेव ढगिति ढलोपशब्दोक्तं सुल्लुक्पुष्यसुदाहरणेषु समासां तोदात्तत्वं दिक्शब्दाग्रामचानराटे स्वरूपग्रहणं अन्यत्रार्थग्रहणं पूर्वमिति एकादेशाः स्वरितउदात्तोच्च पूर्वपंचालसुष्यपंचालेकदेशपंचालशब्दस्य हत्यापूर्वादिना सामानाधिकरण्यं पूर्वापरेति विशेषण समासः यायातमिति ययातिमधिकृतमाख्यानमित्यर्थः पूर्वायायातेत्यादौ पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाभावात् कथं प्राप्तिरित्यत आह शब्दग्रहणमिति यदा कदाचिद्दिशि दृष्ट इत्यर्थे लाभादिति भावः आचार्योपसर्जनश्च समस्यार्थप्रयोजनः

तस्माद्विशेषणं चैतत् उत्तरपदस्येत्यधीति स्पष्टं चेदं वृद्धिरादै च सूत्रे भाष्ये वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावेन सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदे लभ्यते उत्तरपदप्रमाणं
 स्पष्टरितत्वाद्वा तदधिकारलाभः अस्य वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिग्रहणेनापि वारयितुं शक्यत्वादाह सर्वकारक इति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति बहुव्रीहौ विश्वं
 लं कर्मधारये विश्वे देवा इत्यंतोदात्तं विश्वे देव इत्यसंज्ञायाम् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः विश्वमित्रविश्वजिनयोः संज्ञायामित्रजिनश्रौतस्येति तद्विप्रमार्गेण केचित् विश्व
 श्वामित्रे अयमेव स्वरो भवति ऋषिप्रतिषेधो मित्रे इति वचनात् हर्यश्चरति नेंद्रस्य परस्येति ज्ञापकान् पूर्वपूर्वोत्तरपदनिमित्तकामिमिति स्वरं यणदिने मे
 हातस्मिन् तयोरित्यादिप्रवृत्तिः अत्रापि संज्ञायामित्यनुवर्तन इत्याहुः सेये असेये संज्ञात्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव घटोदर इति घटशब्दस्य वृत्तिरित्यादाद्युदा
 त्तः कटुकशब्दस्तु कर्त्तव्यं तत्वात् तथा चलाचलस्याजतत्वाच्चलाचलेषु रित्युदाहरणं चित्यं एवमहेषुरित्यपि अनुदर इत्यत्रेति सर्वसंज्ञावदं स्यात् पूर्वपदप्रकृ
 तिस्वरपवादत्वात् तदेव सुदर इत्यत्र ततोऽपि परत्वादुपसर्गात् स्वागमिति बोध्यं ब्रह्मशब्द इति तु काचित्कोऽयथाठः गौरीशब्दस्य डीवत्तया तोदात्तत्वेन विशेष्यभा
 वात् तत्र धोतशब्दो गतिस्वरेणानुदात्तः प्रत्येचकशब्दः कटुत्तरप्रकृतिस्वरेणालित्वान्मध्योपगतः शुष्कशब्दः शुष्कधृष्टावित्यादात्त उत्तरपदादिः उत्तरपदेति
 लुप्तपष्ठीकं पृथक्पदं कर्णवर्णं कर्णं इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा उत्तरपदस्य कर्णस्यादिरुदात्त इति वाच्योऽर्थः फलितं माह परः कर्णेति एवमप्येवमर्थोऽत्र न
 एव शब्देन यश्चानां विभागस्तपनार्थं दात्रशब्दे प्रतिरूपकं यत्कर्णदिष्टा चित्तात्त्रियते न दुच्यते पृथक् वर्णग्रहणात् तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न स्थूलशब्दोऽतोदात्तः श
 क् कर्ण इति कर्णलक्षणस्येति दीर्घत्वं ध्वनः पचाद्यजतः शोभनो युमैतः प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्पुरुषत्वं तोदात्तत्वं कटपृष्ठ उत्तरपदात्ते ज्ञान्याद्युदात्तमि
 त्यर्थः सुग्रीवरति यद्यपि परत्वाच्च न सुभ्यामुपसर्गात्वांशमिति युचितं तथापि नीलग्रीवरत्नस्य हरणं बोध्यं चेन्न पुनर्विधानात् अयं परस्यापि बाधक इति हरदत्तः
 शेषोऽवस्थितिगम्यते इति शेषः औपम्यगोशृंग इत्युदाहरणं न जोषरनेन सुभ्यामित्यस्यापवादः जरणं जरः क्रदोरप मरणं मरः अतएव निषातनादप्यमि
 देस्यः मित्रं मृते मपुमिति भावेक्तः सूत्रे तु शब्दपरत्वात् अमित्रेति अयं बहुव्रीहावनेन मध्योदात्तः न न तत्पुरुषे अक्षयपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तः अ
 मेरित्रचि अंतोदात्तोऽपि मित्रयोऽपि पुस्विगः भूत्रामित्र इत्येवमेषः पुस्वीत्युक्तेः न च तत्पुरुषे परवर्हिगतायतिरिति वाच्यं किं गानुशासनसूत्रे एकशेषेण स्यादिति

ल. ३० दर्शान्न दोषरत्नाहुः हरदत्तस्तुतयुरुषो न पुंसकमेव आद्युदात्तं चेत्याह एवं चाश्रोतिराशुकर्मणिरत्युणादिसूत्रोक्तमतोरमादिरीत्यास्त्रीशब्दकर्मिन् शब्दे
 शस्व यिन्निप्रकारः सोमनसी अपवाद इति एवमुत्तरसूत्रत्रयमयितदपवाद एव मनचास्वमनसी सुकमीण इति यद्यप्याद्युदात्तं च च्छंदसीत्यनेनैव सिद्धमिदं त
 यपि अनिनस्मन् ग्रहणनीतिन्यायेन सुप्रथमेत्यादिवद्भज्यर्थं मच्छंदोर्थे चैरसस्मदित्यत्रापि स्वरे कर्तव्ये वहिरंगत्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाद्वा दत्वस्यासिद्ध
 त्वेनासंतत्वादयं स्वरो भवत्येव यत्तु वस्वादिसुदत्वं सिद्धमिति तत्तु सौ चैर्ध्वत्वे इति वाक्यं शेषान् दीर्घविधावेव सुलोमेत्यादौ न त्रसुभ्यामिति भवति ऋत्वा
 दयश्च ऋतुदशीका प्रतीका प्रतूति। हव्या भव्या मगा इति ऋत्वादयः आद्युदात्तं च ववहृर्वा हावाद्युदात्तमिति आद्युदात्तमेवेत्यर्थः साः किं अस्थः सुवाहुरिति
 कुप्रत्ययांतो वाहुशब्दो तोदात्तः हिरण्यशब्द इति कन्यनंतोर्ध्वी वीरवीर्यी वीरोरकु प्रत्ययांतः आद्युदात्तत्वेनेति च्छंदसिनेति त्राप्यनेरत्यर्थः तेनेभाषायां भवत्येव ज
 था च्छंदसि वीर्यशब्दस्ति त्वरेण ते स्वरित इति भावः विल्वभक्ष्यवीर्याणि च्छंदसीति फिद्वसूत्रं त्वस्येवानुवादकमिति बोध्यं कुलतीरकुलादीत्युत्तरपदान्
 द्युदात्तानि स्युः सुषममिति अधिसममित्यत्र तु न प्रतिपदोक्ततिष्ठुसमासघटकस्येव ग्रहणत इति कश्चित् कोसमंथ एतान्युत्तरपदानि हि गवाद्युदात्तानि स्य
 थः द्विकं सादौ क्रमेण विठनठकु अत्र ठत्रामध्यर्हेतिलुकपायं परिमाणविशेषः द्विकंडमिति अत्र प्रमाणे लोहिगोरिति मात्र चो लुक के सादीति किं पंचपूतैतत्प
 रुषेणाला छात्रिशालमित्यादौ छात्रादयः शालायामित्यनं परत्वादयमेव स्वरो भवति दृढशालमिति विभाषा सनेति प्रतिपदोक्तनपुंसकत्वप्रमाणमुत्तरार्थमिति हरदत्तः।
 सौशमिकं थमिति संज्ञायां कंथेति क्लीवत्वं चिहणं कंथमिति चिहणस्य कंथेति तत्पुरुषः चिहणमदुर मरुकेतुस्य पटत्वं वैडासिकेणिकुट्टमिदं चिहणं प्रकृतं। पुत्रचे
 लमिति चेलवतुच्छ इत्यर्थः खेतंतुणं कटुका मस्वादु कांडं शरः पल्लसूप मिश्रे समासार्थ इत्यर्थः दांडायनस्थलमिति किंगविशिष्टपरिमाणयादायं यमस्य लीत्य
 पि राज्यशब्दो यगर्तो तोदात्तः अव्ययस्वर इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः वर्गादिरिति त एव यत्पत्योतादहवर्ग्यादयः वर्ग्यादिपाठभावात् पुत्रपुंशमिति
 धकोत्तरसूत्रादेव पुंस्त्रिगशब्दलाभे सिद्धे व हवचनं स्पष्टार्थं तद्दिशेषाणां चेति चात्स्वरूपस्यापि संवधि न इति स्त्रीसंवधिनः शालादय इत्यर्थः आहुः पुत्र इति ऋ
 तो विद्यायो नीतिषष्ट्या अलुक् भान् पुत्र इति तु काचित्कोऽपपाठः एवं होतुः पुत्रेपि एषु पुत्रस्वर प्रतिषेधे समासो तोदात्तत्वं चूर्णरीन्य चूर्ण करिव करिपाश।

किना शक्यं द्राक्षान्ता कंदुमादलप चमसी चकणा चकना चैला इति चूर्णदिः षट् चक्रं कंडस्यागर्हार्थं चौरस्यानुपमानार्थं पलसुपशा चौराणां मिति चार्थं कुलस्य
संशयं चेलखेटेति सूत्रस्य कंडशब्दमादाय कुलस्येति सूत्रस्य कुलपर्थताः षट् कंडादयः कुंडशब्दोऽत्रेति सादृश्येन वनेवर्ततेत्यर्थः भाष्येन विशेषमाचिनः कं
डशब्दस्य विनासादृश्येन वनेवर्तत्यसंभवादित्याशयः वनशब्दश्च समूहवाची प्रसिद्धत्वान्नोदकवाची अन्येतु समूहरूपवनेपि न स्यात् एव कुंडशब्दः पूर्वमते सादृ
श्यस्य दुरुपपादत्वात् चनविशेषणेन च भाजनवाचिनो दुर्गाकुंडमित्यादौ विशिष्टाधारजलवाचिनश्च प्रसिद्धस्य निवृत्तिरित्याहुः उक्तं च कुंडादुदात्तत्वेन सिसु
दायग्रहणमिति अत्र भाष्ये तच्छब्देन पूर्वपदार्थः अपरे तु तत्समुदायेत्यस्य वनसमुदायेत्यर्थः तेन दर्भवनसमुदायो दर्भकुंडे च द्रव्येनोच्यते इत्युक्तं मृत्कुंडमिति
मृद्भाजनविशेषरूपार्थः भगलवाचीति अत्र च व्याख्यानमेव शरणं मध्यादात्ता इति लघावंतरत्यनेनेति भावः शितेर्निर्गम्य शितेः परमिषु चैव मिश्रं यन्नि
त्यमवद्वच उन्नरपदेत दृढधीहो प्रकृतिस्वरमित्यर्थः दर्शनीयपाद इति दर्शनीयशब्दो रि जीत्युपेतमोदात्तः निष्पावद्वच किं शितिसुखादः निवेति किं शितिकक
त ककुदस्यावस्थायां लोपः अन्यत्र शितिककुद इत्येवेति नायं नित्यावद्वचः गतिकारकोष इह शितेर्निर्गम्य वद्वच वहु श्रीहात्रमसदिति पूर्वसुप्रस्थं वद्वच श्रीहिग्र
हणं नानुवर्ततेः स्वरितत्वात् किंतु व्यवहितमपि तत्पुरुषेशालायां नयं सकमिति सूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह नत्पुरुषे इति प्रकारक इति कुगती
तिसमासः लिङ्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं नृवाहसति नृनवहतरति विग्रहः वहि धा इत्यादिभा असुनवसेरिति सूत्रात् एतदित्यनुवर्तते सुनो एतत्वा दुपधादिति
निङ्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं रध्मपत्रश्चन इति करणे ल्युट् कर्मवच्छासमासः प्रत्रश्चनेमिति प्रयुक्ते कृत्स्नरे कृते रध्मशब्देन समासेकार कत्रयुक्तः कृत्स्नश्च शब्देन
हित्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तः उच्चैः कारमिति एमुलविधावुच्चैरित्युपपदं रेषत्कर इति रेषहुः सुधितस्वल् शेषवच्छीति नदंतेन समासः कार्य इत्यर्थः इदं गत्यं शेषे अन्यपपूर्व
पदप्रकृतिस्वरस्य बाधकं कृद्ग्रहणं प्रत्याख्याने अन्वचिंदत्वेत्यादौ परत्वात् किञ्चित्ता निघाते कृते यद्यपीदं सावकाशं तथापि परत्वाद्वाधकं बोध्यं कारकोपपदशितुस
मासीतोदात्तत्वापवादः कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति क्रियायोगि गतिसंज्ञाविधानात् क्रियानिरूपितस्यैव कारकत्वाच्चेधात्वधिकारे समीनिर्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च के
वलधातोः प्रयोगाभावाच्च कृदेन क्रियापदस्येति सिद्धे इत्यर्थः तथा च नार्तिकं गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणं नर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति न च यन्नि

स. १
शे. २२

यायुक्तः प्रादयस्यत्रयस्यक्रियेतिषष्ठीसमासेमस्यधातोर्वीच्चाक्रियेत्यर्थोनेप्रतीतिवाक्यशेषेकिञ्चुद्धेनभाजोवग्रहणेप्रत्यासत्यानस्येवोत्तरपरत्वेप्र
लोभित्यादावेकस्वरस्याननुप्रणयकइत्यादाविभक्त्यात्रसंग्रहायतदितिवाच्यं यत्क्रियेत्यत्रकर्मधारयस्यैकस्वीकारेणतेप्रतीत्यत्रवाक्यशेषेनिरूपितरीत्या
तस्याएवपरामर्शेनक्रियारूपमर्थप्रत्येवगनित्वान्नत्रगानिकारकोपपदेयुसर्वत्रविशेष्यभूतक्रियावाचकमुत्तरपदनसंभवतीतिसामर्थ्यात्साधनाद्विशेषे
ष्यक्रियावाचकमुत्तरपदंगृह्यतेइतिसर्वत्रेष्टसिद्धिः नचप्रभवमितिदौकेषस्यक्रियावाच्येत्तरपदसत्वेनसामर्थ्यदुरुपपादंलिभाद्यनन्वयिसाध्यरूपायस्यैव
क्रियाशब्देनग्रहणत्पदमत्रशक्तमेवनेपरिभाषितंतेवकृतामुच्यतेः प्राक्समासेपिनस्यतिः एवंचमशब्दस्यपचनितरामित्याद्यतेनसमासेऽयंस्वरोभवत्येवेति
भाष्येस्पष्टंसूक्ष्मधियां एकेइति अत्रारुचिवीजंतुतथासतिप्रपचनितरशब्दस्यधातत्वाभावात्ततआमभावेएकदेशेमादमितदंतत्वेनपचनितरामित्यस्यैव
वप्रातिपदिकत्वेततएवसुपितदंतस्यैकपदत्वाभावात्प्रशब्दस्वरः पृथक् श्रूयेतकिंचामप्रपचनितरादेवइतेनपचनितरामामेतिमितिनिबोधोत्तस्याननुस्मा
दामंतेनैवसमासः तत्रभाष्यग्रामाण्यादयंस्वरोभवत्येव एवंप्रपचनितरेष्यादावपि अत्रचभीपपदसमासेऽतिडित्युक्तेः किंतुदानत्रचेतिचार्तिकेनतत्रजिडेत्य
स्यतिङ्घटितेनेत्यर्थः तदुदाहरणमात्रभाष्येसुहेतियोगविभागेनापिसाधनात्तत्पुरुषत्वतरभावौ वैकल्पिकत्वंचलस्यानुसारेणमितिङ्घटितोदात्तबोधि
सूत्रस्यभाष्यविरोधः अन्येइतिअत्रापिभाष्यविरोधएवमारुचिवीजंतिङ्तेसमासेष्यस्वरोभवत्येवयथायाजोऽतः पर्यभूयस्वित्यत्रो नित्येतिङ्घटितमत्रनित्यमितिषो गं
विभज्यलक्ष्यानुरोधेनक्वचिन्नपुरुषत्वांगीकारात् अतएवोदात्तवतेत्यस्यभाष्येहिः पाठः अत्रयच्छब्दयोगातिङ्तेतस्यानिघात उदात्तवतागामिक्वचित्तिङ्तेत
स्यतिसमासः अन्यमपूर्वप्रकृतिस्वरंवाधित्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणट्स्वरः शिष्यतेयत्रतिङ्तेतोत्तरपदकेऽतोदात्तत्वमिष्यतेयथायत्रानुरोदेवबोधिपुगीमिहितव
तेइत्यादौतत्रत्रिवक्त्रादित्वात्कल्प्यः अत्यायाहीत्यादौयच्छब्दयोगाभावातिङ्तेतिङ् इतिनिघातेआडसहेतियोगविभागात्सः उदात्तस्योदात्तशून्यत्वात्तगामिभूयो
त्वाच्चगतिप्रयुक्तसमासाभातत्पुरुषत्वाभावेनायंस्वर उदात्तस्वरितयोगिनएवप्रकृतिभावविधानादस्यप्रच्छन्न्यतयापिनायंस्वरः एवंचाक्षपपूर्वपक्षकतिस्वर
एण्डुदातःजतोऽतिशब्देनगतिसमासेअनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरेआडस्वरएवशिष्यतइतिदिक् परेतुक्प्रहणेभावेप्रभवमितिदौक्रिय विशोधात्तात्त्रैवसा

ननु प्रणीरित्यादाविति कद्रहं कर्तव्यं तदुक्तं भाष्ये अधिकार्यं कद्रहं कर्तव्यमिति प्रपचति तस्मिन्प्रादौ त्वय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरान्तरत्वेन तत्तद्विधानं तत्तद्विधानं
वृत्तावेतन्महत्तमफलं एतन्महत्तमपि तत्रातो राजमेव लभ्यते इति उच्यते चोदात्तवर्तीति सूत्रेण तदर्थमेव भाष्येति उच्यते ग्रहणं प्रत्याख्याते प्रतिप्रसंगं लुप्तं भवेत्परिहार्यं
तस्मात्तसूत्रेण तस्मात्कद्रहं न कर्तव्यमिति नोक्तमित्याहुः वनस्पतिमिति वनस्पत्यो न विषयत्वात् साधुदात्तः यतिशब्दश्च प्रत्ययस्वरान्तरत्वात् सिपात्पतदिति अत्र
अतिप्रत्ययात् तत्त्वात् तोराजः स्यादिति भावः एवमुपपत्त्ययात् तन्नूनशब्दोऽप्याद्युदात्तो निपात्यनेन पादोऽपि न भ्राडिति सूत्रे आद्युदात्तो निपात्यनेन वनस्पत्यदयः विधीयते
तुरुषाः तन्नूनपादित्यत्र तन्वानपादिति विग्रहः नृशंसमिति नृशंसशब्दावर्धजंतत्वादाद्युदात्तो नरा एव शंसंति स नरा शंसः निपातनादिभिः अन्यथा मपीति दीर्घः
इत्यन्ये शुनः शेषरति शुनः शेषशब्दौ प्रातिपदिकं स्वरनिपातस्वरान्तरं स्वंगस्वराभ्यां मनोराजाद्युदात्तो शंडामकौ घजंतं त्वीदाद्युदात्तौ इह अन्यथा मपीति दीर्घः
नृष्टावरुत्री नृष्टशब्दो निष्ठा च द्यजित्वाद्युदात्तः ग्रसितस्कमि तेत्यत्र वरुत्री शब्दे आद्युदात्तो निपात्यनेन च विषयसो अतोराजो मर्मन्तुः अतोराजो देते इह वरुणा विनिर्द्देशे
रनेत आद्युदात्तः वरुणेऽप्युन्नंतत्वात्थेव नोत्तरपदे इह द्रमिभ्यामिति अग्निशब्दो तोराजः सोमाह शविनि सोम आद्युदात्तः मन्नंतत्वाद्दुदोऽगंतत्वात् तोराजः रुद्रसोमाविति
काचित्कोप याठः शुक्रांमंथिनाविति शुक्रोऽगंतत्वात् मंथिन्मत्वर्थी येनिना तोराजो माभूदिति तथा सतिसूर्या चंद्रमसस्तित्यादाविदं न स्वानं सूर्यशब्दोऽयदंतत्वादाद्युदात्तः
चंद्रमसशब्दोऽसौ भारादित्वा मध्योदात्तः विषयविभागार्थमिति न च पृथिव्यादयो विधेर्विषयोऽन्यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यं पूर्वसूत्रे पृथिव्यादि
ग्रहणेन सिद्धे एतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः अयमेव पृथिव्यादिर्युदात्तो ज्ञापयति स्वरोद्देश्यकं विधौ च न नमविद्यमानवदिति तेन अग्निमीदृश्याहो उक्तादनुदात्तस्येति
स्वरितः सिध्यति याथ घनं कृत्स्वराय वा दोयं प्रभृथेवथन आवसथरति उपसर्गविसेरित्वाथः उपसर्गशब्दाहरणमेतत्तत्र प्रभेदे घनं पुरुषमिति तृतीयामपुरुषवत्तृतीया
कर्मण्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव सुतो निष्ठा च द्यजनादित्वाद्युदात्तः स्यः स्योमि वासेऽन्त्याद्युदात्तः निष्पय इत्यत्राप्यस्वरोनेष्यमेकितु कृत्स्वर एवेति गृहघट्टरसि सूत्रे
भाष्यं सुसुतमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र कृष्टपञ्चादित्यत्राप्यस्वर इत्यत इति राजसूयति सूत्रे भाष्ये स्थितं अत्रापपदग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्देशात्कृत्वा
न्यंतं कृत्वा तृतीयाकारकाभ्यां सिद्धत्वात् सूत्रे मानात्तत्तः गतिस्वरान्तरादौ अत्रापि गतिस्वरकोपपदादित्येव नेह सुसुतं शशशुभ्रं शशशुभ्रं न इत्यर्थः संज्ञा

ल शं यामना अयमपि गतिस्वरापवादः कुदास्त्वातमित्यादेरुत्तरीया कर्मणीति यासं आचितं आस्थापितं परिगृहीतं निरुक्तं प्रनियमं उपस्थितं उपस्थि अगविं हि
 श्रे स्व तादृत् गोरन्यस्य संज्ञा योसंहिताशब्दो नोदातः कारकात् संज्ञा यामना चित्तादीनामित्यस्य नियमोय देवदत्त इति देवकानंदे यासुरित्यर्थः विष्णु श्रुतः कारकात् संभू-
 ३२ त इति कारकादित्यस्याभावे त्रितयाधिकारात् गतेरपि नियमः स्यात् संभूयादिति संभूत इति भावः संभूतो रमायण इति पाठस्तु अपुक्तः आशिवोऽप्रतीतेः माभूदिति तेन
 संभूतो विष्णु इत्यत्र भवत्येवां नोदातत्वं आशिविकि अनाशिवि नियमो माभूत्तत्वं अहं न स्यात् देवः स्वात्मा देवस्वात्मा इत्येवमपि रत्नेवमप्यत्रेत्यर्थः अत्र कारका-
 दित्योगं विभज्य दूरादागत इत्यत्र नोदातत्वं विधेयं गतिरनंतर इति बाधनार्थमित्युक्तं कृतं भवेताति भावे यदा प्रलयिता दयस्तदा याथादिस्वरेणेव सिद्धं अतो भाव-
 कृत्स्वरापवादोयं पयः पानमिति कर्मणि च येनेति कर्मण्युपपदे भावेत्युद् राजभोजना इति बाहुल्यकृत् कर्मणि स्युद् कृत्स्वरापवाद इति कीते तु तृतीया कर्मणीत्यस्य
 त्याहुः व्याख्यानादिषु कृत्स्नेत्युद् याजकादयो याजकादिभिश्चेति सूत्रगणपठिताः अध्ययनपुण्यमिति सुसुपेति समासः पुण्यशब्दस्याप्युत्पन्नत्वे आह तत्पुरुषे तु से-
 तिनश्चिषयस्येत्याद्युदात्तः पुण्यशब्दः व्युत्पन्नत्वे तु यतो नावरत्याद्युदात्तः तदा कृत्स्वरापवादोयं षक्तं समासस्याप्रतिपदोक्तत्वादेतदपवादकमेव युक्तं सममीतियो गवि-
 भागस्तु भाष्यानारुद्धः तत्पुरुष इत्यस्यात्रासंबन्धव सामर्थ्यात् वेदेन पुण्यं वेदपुण्यमिति व्युत्पन्नौ कृत्स्वः अव्युत्पन्नौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः वेदशब्दोऽवव्यादित्वादाद्युदात्तः उ-
 नार्थकस्त्वं तृतीयांतात्परात्वेनात्यंतोदात्तानीत्यर्थः तदर्थानामिति व्याख्यानादिति भावः स्पष्टार्थमिति न च धानायाय धान्यार्थ इत्येतद्वा धान्यं अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 रस्य बाधकस्य सत्त्वात् रदंतृतीया समासे सावकाशं न च समस्य सर्वानुदात्तत्वात् प्रकृतिस्वराभावे समार्थमित्येतद्वा धान्यं न रभावे समासस्वरेण नोदात्तत्वं अप्यमाणत्वादिति
 सुहृः परेत्वश्रीनशब्देन तदर्थग्रहणेन भाष्यानुग्रहः मायविकल इत्यस्यादौदात्तत्वे च न दृढं मानं अत्र तृतीयाया इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रकृत्यभावेन स्यात्तेन
 बाधकतः कस्य ह इत्याद्यर्थके वा कलहादावंतोदात्तत्वं भवत्येव अर्थेति तत्र स्वरूपग्रहणमेवेत्याहुः उनेत्यादिकिं मासपूर्वः मिश्रं च तृतीयांतादुत्तरपदं अनुपसर्गमिभ्यं
 तोदात्तमित्यर्थः पणवंधेनेति यदि भवंत इदमेकार्यं कुर्युस्तदाः हमपि भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवरूपेणे कार्यं मिश्रग्रहणे इति अन्यथा प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रकृत्यभावेन
 श्लक्ष्णे रिति समासस्यैव ग्रहणेन द्वयर्थ्यस्यैव प्रकारेण वेष्टिकमिति कर्मण संयादिनीति ठा छेदादिभ्योऽप्यमिति ठ कृत्स्मेति तमिति छ तस्यैव प्रभवतीति ठ कृत्स्मेति तमिति छ

ईमेति तदर्थं नीतिठक् गार्दभरथिकादयश्च न चास्य गार्दभरथार्हणकर्तृभिन्न इत्यर्थः तत्रार्थत आर्हत्वाभावस्यापि बोधनादस्यैव गुणप्रतिषेधः तथापि ननु
 नैवत्वाभावानिति प्रतीयत इति वाच्यं न गार्दभरथमर्हतीति गार्दभरथस्य न जर्थाभ्यां युगपदेकार्थभावे विवक्षायां परत्वात् तद्विने एकदेशहरकसामर्थ्यमाश्रितं
 निति तेन समासे आरोपितं गार्दभरथमर्हतीत्यर्थः केति प्रसंगवारणार्थत्वात् न च प्रत्ययार्थोपसर्जनं गार्दभरथस्य न जर्थापेक्षया सामर्थ्यात् तद्विने दोषः प्र
 त्तिषेधगुणप्रतिषेधान्तापका न जर्थापेक्षादपि तद्विने नित्यमिस्वीकारमस्यैव चेदं न न पूर्वान्तरुपादिति सूत्रे भाष्ये यमुके यदेव एव दंतो दातव्यं विधानमैवेतदर्थं
 पकमित्युक्तं तन्न वत्सेभ्यो न हित इत्यर्थे प्रधानस्य न जर्थापेक्षान्वेष्युपसर्जनवत्सनांतर्धानयेसत्वेन तद्विने नित्यमिस्वीकारमस्यैव चेदं न न पूर्वान्तरुपादिति सूत्रे भाष्ये यमुके यदेव एव दंतो दातव्यं विधानमैवेतदर्थं
 तस्य धर्मिण एव प्रत्ययार्थतया तत्र न जर्थापेक्षान्वेष्युपसर्जनवत्सनांतर्धानयेसत्वेन तद्विने नित्यमिस्वीकारमस्यैव चेदं न न पूर्वान्तरुपादिति सूत्रे भाष्ये यमुके यदेव एव दंतो दातव्यं विधानमैवेतदर्थं
 धार्थत्वमुपपाद्य एवं च न जर्थापेक्षान्वेष्युपसर्जनवत्सनांतर्धानयेसत्वेन तद्विने नित्यमिस्वीकारमस्यैव चेदं न न पूर्वान्तरुपादिति सूत्रे भाष्ये यमुके यदेव एव दंतो दातव्यं विधानमैवेतदर्थं
 पेक्षादपीति भाष्योक्तं तादृश्यादिः वत्सेयुगपदुभयान्वयविवक्षेति न वक्तुं युक्तं तथा हि सति वत्समिन्न हित इत्येव प्रतीत्या गुणप्रतिषेधविषयमादित्याहुः अगार्दभ
 रथशब्दात्प्रत्यये तु ननु पूर्वपदकृतद्वितांतेनैव पदकृतसमासाभावात्स्वरस्याप्राप्तिरेवेति न तद्वाच्यं न येन तत् अकोटिर्ति अर्हत्वाभावस्य रतिवत् अजननस्वर एव
 ययतोश्चा ययतोऽपि अयोनिनीयं न जः किं पि पाशे तद्विने किमिति अत्र तद्विने रतिना नुवर्तते इति मतोत्तरं अत्र संतस्यामि सूत्रे आकरे धनितं न तत्र हित्य
 तितुदनुबंधकपरिभाषयाऽस्याप्रवृत्तिरित्युक्तं नित्यमिस्वीकारमस्यैव चेदं न न पूर्वान्तरुपादिति सूत्रे भाष्ये यमुके यदेव एव दंतो दातव्यं विधानमैवेतदर्थं
 वदति यावत् अज्ञानमपरमिति गुणप्रतिषेधान्न जर्त इत्यर्थः दीक्षित इति अस्य हि शास्त्रनिषिद्धः पाको ननु तत्रास्तीत्यर्थः अन्यथा च दित्यस्यैव रोपितपाककर्तृत्वार्थः
 पूर्ववत् उत्तरकृत्योक्तदिसाहचर्यादवा कौतुनापेक्षकद्रव्याणां देवगति कारकत्वं त्वेति भावति अत्र पच इति नम्रप्रवृत्ति गुणप्रतिषेधार्थादित्येव पूर्ववत् अत्र ननु
 समर्थोपि न च तीत्येवमाकुश्लत इत्याहुः अत्राचार्येति वृत्त्यनुशेधादनुवर्तिनं न वेति सूत्रे भाष्ये तु अत्राचार्येति ना नुवर्तते विभाष्यतु न च त्वेति ननु अत्राचार्येति
 दमेव पूर्ववत् प्रतिषेधेन भवतीति स्थिते संज्ञायामित्युक्तं सूत्रे गुणप्रतिषेधेति ननु वर्तते रतिना नुवर्तते इति ननु पक्षतद्वयार्थः अदेव रत्तरतिरेव दंतः सत्यस्यैव न करामि स

[illegible]

मेवां तो दा न सं । पुत्र जात रति पुत्र शब्दो तो दा नः । वस्त्र शब्द स्व न प्रत्ययान्तत्वादायुः । न व विषयत्वात्कुंडमाद्युदात्तं । वाजातो । यस्य पूर्वपदप्रत्ययस्य स्युः ।
 गत्वाद्युतः । मासो ग्रामादित्वात्तथा सुखादुःखाच्छ्र अस्त्रा अलीका प्रतीया करुणा । कृपणा । तृप्रासाद एने सुखादय रति हर रतः । सुखदः ।
 कृप प्रतीया करुणाः कृपेण सोढ रमे सुखादयो दशगणे पठितारति श्लोकगणकारः । गणरत्ने तु आस्य शब्दो पी ह वक्ष्यतरत्नपूर्वसूत्रे जात रतिरिति ।
 मुचि ज न न सुभ्या । उत्तरपदमिति । समासो नां समासावयवत्वेपि कपूर्वमित्यस्मादेव ज्ञापकादुत्तरपदाधिकारेष्वत्र सूत्रे समासस्यैव कार्यत्वं अन्यत्रोत्तरपद
 स्यैव कार्यत्वसमासोत्तररहितस्येति स्पष्टं चेदमं तद्विसूत्रे भाव्यो । कपि प्रत्ययान्तसुभ्यापरे यदुत्तरपदं तस्य कपि परे पूर्वसूत्रमिति तर्कः । तदुत्तरस्य समासस्येत्य
 र्थो वा पूर्वसूत्रापवादः । ह्रस्वातो न सुभ्यां कपि रतिवर्तते । कपि पूर्वमित्यस्यापवादो ह्रस्वातोत्तरपदसमासेन सुभ्यां परस्य कपि पूर्वस्य मिति । तदस्यान्यात्पूर्व
 उदात्तरतिसूत्रार्थः । पूर्वग्रहणमिति पूर्वग्रहणः । नुवर्तमाने पुनस्तदग्रहणमिति तर्कः । एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणं अन्यथा कपि पूर्वसूत्रे विभावः । अत्र
 क रति । अन्त्यात्पूर्व उदात्तभावेनास्तीति एतेषु भावे कपि पूर्वमिति प्राप्तमनेन नियमेन न्यावत्येते तेन न न सुभ्यामिति कपि पूर्वसूत्रमिति भावः । वक्ष्यते न्वत न
 नुलाघवाद्दुः सुवर्ण्ये वा सुदुत्यत आह वेदमिदं रति । न भोजरमित्रेत्यस्य अतिदेशेन प्रत्यर्थं तथोक्तमिति भावः । वक्ष्यते पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुः ।
 दस्वरेण तो दा नः । न गुणवर्णः । अवयववाचिना गुणवर्णोऽयोवहोः परादर्थः । वहोर्न च्चदिति प्राप्तिगुण आमेनेने च्चदः । वक्ष्यते पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुः ।
 सस्वरोपलक्षणमेतत् । तेन वहुसुलकोऽस्या दौ कपि पूर्वह्रस्वातेत्यात्पूर्वमिति बोध्यम् । उपसर्गोत्वांगघः प्रादेरुत्तरत्वांगवाचिषु शब्दमिदं उत्तरपदके समसि
 वार्थबोधकं यदुत्तरपदं तदं तो दा नं स्याद्दृष्टीहा मित्यर्थः । यद्वा ध्वार्थबोधकं समसं घटकमित्यर्थं कं स्वांगविशेषणमेव उद्बुद्धिरिति । हिवाहोर्न च्चदः ।
 दिगवस्थानमिति भावः । तत्पुरुषे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव पशुपाशं च वणः । ति वहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राक्षः प्रभिरस रति स्यति शक्ति
 ने परिप्रलुपयेति प्राप्तं । उपसर्गोत्ति शस्त्रोत्ति शः वहुव्रीहा मित्यस्य निवृत्तसं समासग्रहणं । अतः अंतर्वर्णमित्यप्यपीभावेप्यत देवाननिविभ्या । निविभ्यामु
 नरेण शब्दो तो दा न इत्यर्थः । परस्मिन्नेभाविभा । मिति । अतः अंतर्वर्णमित्यस्य निवृत्तसं समासग्रहणं । अतः अंतर्वर्णमित्यप्यपीभावेप्यत देवाननिविभ्या । निविभ्यामु

[illegible]

शस्यैवग्रहणपतेः। अतएवद्वयोर्दत्तारतिविगृह्यद्विदत्तः पश्येत्यादौषधीतत्तुहवेनप्रवृत्तिरितिवाच्यं। यथा न्यासपिपूर्वोक्तसमाहृतवैविध्यानिमित्तमिदं दत्तं श
 स्यैवग्रहणतश्चादिनिमित्तकस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्चभाष्याक्तप्रकृत्यंतरत्वपक्षेत्रतदपातेऽथएवंचवहुवैविध्यैर्ग्रहणमपिप्रसक्तं। तद्विपर्ययस्य
 कुमिन्याहुः। बहुव्रीहिकार्यत्वादिति। अस्यस्वरस्येतिशेषः। नदेकदेशत्वाच्चेति। समासांतस्येतिशेषः समासांतोदात्तत्वात् एतस्मिन्विभक्त्यापक्षेभवेत्येवमितिचसने
 समासस्यैवकार्यत्वमिति सिद्धं तः सकथंचावहुव्रीहौसकथीतिषजंतः सपथशब्देनोदात्तार्थस्यातः कश्चांतात्पर्येन्नभवतीत्यर्थः। चिन्तानित्यमते दानवैकल्येकल्योपायेन
 तदुःसुभ्यदत्यजंतमुनगृह्यतेव्याख्यानात्तद्व्याहुः। पक्षेपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्युक्तगौरयोरान्वितिगौरः पर्यायेणद्यतोदात्तः परादिशब्दमिह। इदं च समासमात्राधिरादिश्च।
 त्यस्योदाहरणं। उरुहयादिति। उरुहं बहुनां हयाविपर्ययः। सयशब्दः सयोनिर्वातश्चाद्युदात्तसमासस्येत्यतोदात्तत्वंवाधित्वाकृदन्तरपदप्रकृतिस्वरणपिपदाद्युदात्तत्वंप्रस
 त्त्यायादिस्वरेणवाधितमनोवाहुलकेनोत्तरपदप्रादात्तत्वंइतिवेदभाष्येस्थितं। इदंचसुत्रिषोसगत्योरित्यतोवाहुलकादधिवारणेप्राज्ञेयस्यचवृत्तमिप्रयण्यमित्यु
 पांतः सयशब्दसदायासादिचराग्राह्याकृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदंसिद्धं अस्यादाहरणेनुचोदयित्रीसूनुतानामितिमुपूर्वांतस्येत्युक्तिरितिपक्षेऽपि। अतएवयथाप्रियमि
 तिसूनप्रियंतचतदन्तरेतसूनतेअयस्मयादीतिभेदात्तलोयोनापरांतोदाहरणमुष्टिहृत्ययति। मुष्ट्याहननंमुष्टिहृत्याहननमिति। अतएवउत्तरपदप्रकृतिस्वरोत्र
 प्राप्तत्रिचक्रेवहुव्रीहेत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैवेदंसिद्धं। नोदात्तः पूर्वोतत्वेविश्वायोरितिविश्वमायुर्यस्मिन्धनेरतिवेदुव्रीहिसंविधेयस्यैकनन्वोदाद्युदात्तमेव
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणमुदात्तत्वंप्राप्तं। अथयवहुल्यमिति। अनेनैवसिद्धेयरादिरितिमुच्यते। चकारोनांछेदस्यतोदात्तत्वमितिवाति। अनेकार्थत्वात्करोत्यर्थपक्षे। विदुर्दोषो गोत्रपुनः पुनः सुखादौ। इत्यर्थः। पाठविशेषणमिति। योगविभागः कार्यः। कुत्सनाभी हण्ययोऽतिमोक्ष
 पश्चाद्वैद्यंयानिकुत्सनाभी हण्यद्विषयाणितायेवविशेषणमिति। गोत्रात्तनाभ्यर्थः। अत्रैवपिपदघटितवाक्येनकस्यचित्कुत्सनाभौध्यतकिंयागतमाभी हण्यवातानीति। योपुन

[illegible]

[illegible]

३६ पचति आहोस्विदप्यानिनि प्रश्नो किं किं पठतीति पाठः किं मधीत इत्यप्याठः उवसृष्ट्यन् किं हि जइति हि जस्यापठते हि मतिविहं रदं तु यत्तु मुलहरणं किं सत्यासीति
 केचितु प्रतिविहप्रतिवेधस्तद्व्ययोग्यर्थकं तिङं तमित्यर्थलदामुलेकमेव उदाहरणमित्याहुः लोके वि किमर्थयोगेपि किमोप्रयोगस्यर्थः पक्षनिघातः पक्षस्य बुद्धेः
 पचतीत्यादि किं शब्दा प्रयोगादप्राप्तविधायकं केचितु तदर्थयोगस्य सत्त्वात् प्राप्तविभाषैव स्यादुः

क्रियाप्रश्ने इत्यादिसर्वे रक्षार्थं नुवर्तते एहि मन्ये प्रहासे उच्यते एहि मन्ये प्रहासे च मन्योपपदेरतिपुरुषव्यत्य-
 यः एहि मन्ये सेरति सूत्रे एहि मन्ये रतिप्रहासचेति सूत्रविहितलडनुवादवधमममविशेषितमिति भावः रदंचरतो स्यात् प्रहासात् उभयोपि निवसितयुग्ममनेर्ये
 नयास्यसीति प्रत्युदाहरणमप्यहिसंख्येनयास्यसीत्यहं मन्ये रत्यर्थरतिप्रतीयमे गम्यर्थेति एहीत्यस्य गम्यर्थत्वादिति भावः नाप्यप्रति नतीत्यनेन नार्थयने प्रथमा
 मयत्राविद्यमानपूर्वमिति जातु विशेषणं मतिङं तस्य आहोउताहो सूत्रे न तस्य ग्रहणादिति वक्ष्यते किं कृतं च विचिदुतमिति सूत्रे किं कृतं विशेषणं प्र
 थमापूर्ववत् पूर्वसूत्रादपूर्वमिति वर्तते तेन देवदेवः किंचित्पचतीत्यादीनविभक्तमित्यादि व्याख्यानमेव शरणं किमर्थमिति चेन्न मित्यर्थः किंचित्पचतीत्यादि
 गणेनुदात्तो निपात्यते आहोउतावक्ष्यतीति सांतरं हितत्रशेषः तथा च तत्र शेषप्रकृत्यर्थमंतरग्रहणमिति भावः न च पूर्वसूत्रे नतीत्यनेन नार्थयने प्रथमा
 षणत्वात्सम्वेतिङं तं शेषो मविष्यति किमनंतरग्रहणेनेति चेन्न रदमेव तावत्प्रति अपूर्वमिति न तं तं विशेषणमिति स्पष्टं बाव्ये प्रवेष्टुमिति सूत्रे अपूर्वमिति वनेनाथ
 माहो देवो वर्धति इत्यत्र निहतमेव मम्यर्थलोका अत्र सर्वेति लुप्तविभक्तिर्वाकारकविशेषणं कारकपदेन प्रत्यासत्यालकारकत्वात् कारकमेव नतीत्यनेन नार्थयने प्रथमा
 दं भाव्ये तदाह पत्रेवेति अस्य फलमाह उत्वंता देवदेवेनेति अत्र यद्यपि कर्तृभेदे स्तितथापि लवाच्यकर्मभेदेनास्तीति भवत्येव प्रतिषेधः सूत्रे पुच्छदेवग्रामं
 रामंदृश्यसि इत्यादौ कर्मभेदेपि लवाच्यकर्त्रे तद्वपि वपचौदनमिति अत्र लडं न विहेतमेव पिताते आदनमिति आगमनेदेवः कर्ता साहो ज्ञेयः पुननेन त्विता
 कर्ता आदनः कर्मकारकभेदः त्वंचाहं चेति लोड्वाच्यकारकापेक्षया लड्वाच्यकारकं किंचिदधिकं भवति तत्राप्ययप्रतिषेधः सूत्रे पुच्छदेवग्रामं
 प्रकृते एकस्यान्यत्वेपि सर्वे नान्यदिति भावः एवं लोड्वाच्यकारकापेक्षया लड्वाच्यकारकं यदा न्यूनं भवति लोड्वाच्यमधिकं भवति तदा नतीत्यनेन नार्थयने प्रथमा

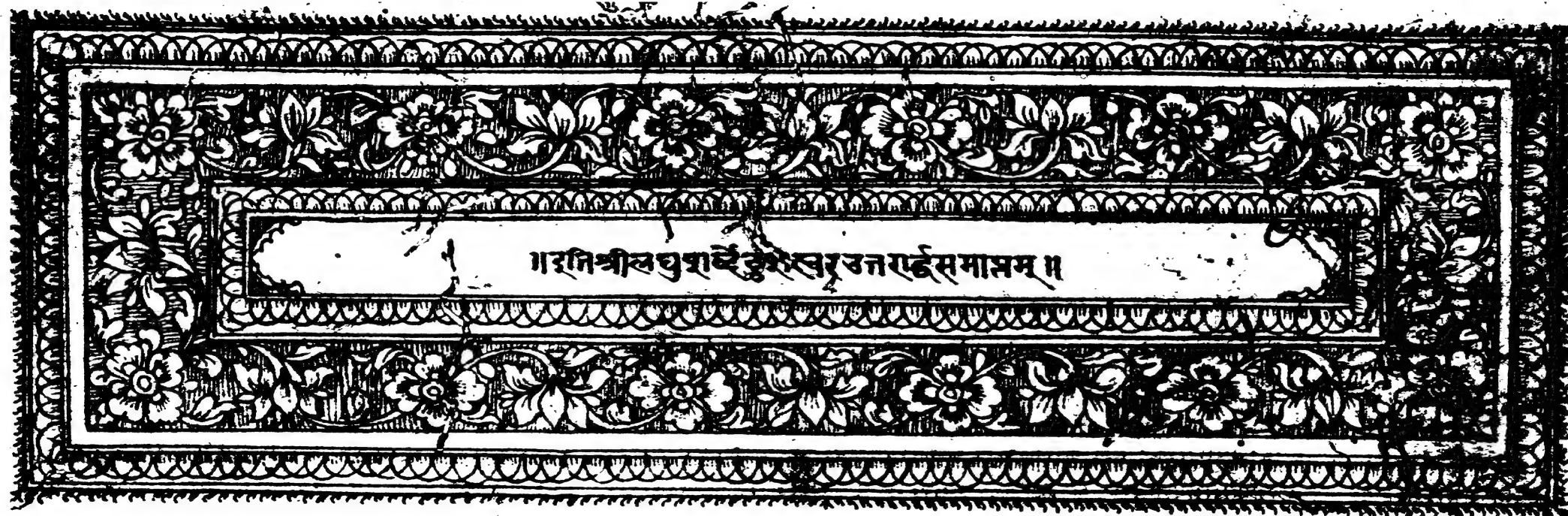
[illegible]

तत्रानिबेधार्थं तद् नयन्नुदाहरति गाभ्यायतीति नियमो प्रथमैव नान्येति रजोवायातिमिति अस्य दिवो वायाति वासुधि इदं वामदेरजसरत्युत्तरवासे इदं प्रतिष्ठा
 तिधनदानं अधिआधिव्यनर् महेया चामहे वेदिकनिघंटोपां चाकर्षसुर् महरति पाभन कस्मात्लोकदिन्याकांक्षस्य आहरतोऽस्मात् लोकापार्थिवादिभिर
 महो महतः षोडशरजसं रजकात् अंतरि सल्लोकाहेति मेवार्थः ननु भुतत्वनिर्देशे तस्योत्तरानुषंगत्वं प्रथममेव प्रतिचेत अनुषक्तस्यापि औपाधिकमेव
 पुरस्कृत्य प्राच्यस्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छेदः सिक्कबोदपृत्वात् एतच्च वदसाध्यस्य हेतिसिधर्मो लघनं स्यात् नराहरणे हि तोयस्त्वे निघातो भवित्येव
 योपाभावादिति बोध्यम् अहेति विनि अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रयणं विनियोगः अतोदाहरणे पूर्ववन्निघातप्रतिषेधस्तुतश्चोक्तं नृहलोयलोपात्रप्रयोगए
 व शास्त्रेण लोपविधानाभावात् अर्थप्रकरणे दिनागम्यमानत्वाच्च प्रयोगः समुच्चय अहशब्दः केवलार्थः समानकर्तृके चोदाहरणं नानाकर्तृके तु ह
 शब्दस्य एवेत्यादिरक्षारणार्थं केवशब्दप्रयोगस्तौत्यर्थः अनवक्तुमाविति असमावचायामित्यर्थः नक्तुचित्तोस्य सेनकचित्तोस्य नृहलोयलोपात्रप्रयोगए
 वेति निर्दिष्टं तस्मिन् निघाताभावस्य नृदाहरणं तत्रम बोध्यम् शुक्लात्रीहयदति समानकर्तृके चोदाहरति नियमो वधाप्यत्रावेति भिन्नं शुक्लात्रीहयदति
 लोपपक्षे निहतं पक्षे आद्युदात्तम् वैवावेति वैस्युत्तरार्थः समोपां चवावेति असिद्धोऽस्फुलार्थे च एकान्या समर्थ्याभ्यां समानाकारकमेवैवकारकमेवामिति अ
 न्यामित्यर्थः जिविप्रीणार्थः अत्रप्रकरणे क्वचित्साहचर्यानाश्रयणज्ञापनार्थं समर्थग्रहणम् यद्यत्र तद्यदतमिति नृहलोयलोपात्रप्रयोगए
 व्येध्वनितम् अत्रव्यवहितेदति तेन योजन एव पर्यभूषदित्यादौ निघातप्रतिषेधः सिध्यति अत्रमानं तु पूजनात्यजितमिति कर्तृसाधकौ पदिकाद्याध्या
 पकद्वयादौ अनुदात्तताविधानाय तत्रकाष्ठादिभ्य इति वार्तिकं तत्र पूजनादित्येव प्रत्यासत्त्यासंबंधिकतया संपूजितपरिग्रहे सियथापि निघातमनंतरप्र
 तिपत्त्यर्थं स्मरिहप्रकरणे पंचमीनिर्देशोप्यान्तर्येनाश्रीयत इति ज्ञापयतीत्याहुः यथेष्टं प्रहृतौ वेति वाच्यं यत्र कचनयजते अत्रान्यत्र नयजते अत्रान्यत्र नयजते
 तां पूजनात् अत्रवृत्तिकृतकाष्ठादिभ्य इति सूत्रे पठतद्विमानकाष्ठादिगुणपाठेन सूत्रकारेणापि स्थापितमेतत्ताकाष्ठादयोऽनुदात्तताविधानेन निघातमनंतरप्र

मिउत्तरसूत्रेतिउग्रहणदिदंमुवंतविषयंअत्ररुत्तिकासादयःसमासविषयमेतत्काष्ठादारुणदीनांप्रवृत्तिनिमित्तभूताध्ययनाभिहितं।
धिकरण्यात्समासाप्राप्तौमयूरव्यंसकादित्वात्समासः।तन्निमित्तिविभक्तेर्लुकिंकाष्ठाध्यायकादिसिद्धिरित्याहुः।भाष्यकारानुअरुत्तिकासादयःसमासविषयलो
भूतानांदारुणमित्यादीनांमलोयोनित्यान्ते।युक्तंचैतत्समासाधिकाराभावात्समासकादित्वेप्रमाणभावाच्च।अन्यथासंज्ञेनममोक्तिरितिवातिकंरु
ताआरब्धं।एवंचदारुणमित्यादयःप्रयोगाअसाधवएवभाष्यविरुद्धत्वादितिध्येय।पूजनात्किं।दारुणध्यायकादारुणहरणधुतेकमतीत्येवमप्येकंशे
मनाध्यापकः।सगतिरपि।अपिनागतिस्तेदाह।तिउंनमिति।ननुडित्यादिनिवेधायवाहः।सगतिरितिउत्पयोगेसंज्ञेनममोक्तिरितिवातिकंरु
तिउग्रहणंपूर्वसूत्रस्यातिउविषयत्वलाभार्थं।अत्रापिग्रहणेनोपसर्गस्यैवग्रहणमितित्वेनेदिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।तेनयानिधानंनकारोत्पत्त्यादौनिपा
नैर्यदीतिप्रतिषेधएव।यत्काष्ठापचतीति।यत्काष्ठपचतीत्यपपाठः।भाष्यविशेषात्।काष्ठादित्याकारोतस्यैवगणेषामेव।मिउत्तरसूत्रेतिउग्रहणंपूर्वसूत्रस्यातिउविषयत्वलाभार्थं।
रोधएवाकाष्ठादारुणपरमअतिअमातापुनर्वेशःसुभगार्थःअमाज्ञानमयुतःअद्भुतभूशघोरकल्याणसुखभूतकृतिसुपरादितिनिरुता
सुत्सनार्थेमुवंतेपरेरत्यर्थः।अयंविधिःपरत्वात्प्रतिषेधात्वाधते।यत्पचतेपूतीत्यादि।पूतीतिक्रियाविशेषणत्वात्पचतेपचतिक्लिप्तातीतिपा
कक्रियाकर्तृकलेशरस्यर्थःपूत्रःपूयीधातेर्वाकलकादौणदिकेतिषितेजएवगुणभावेआद्युदात्तत्वंपूतिशब्दोपपन्नोतीत्येवमाहुः।पूतिश्चानुवंधस्मि
चकारानुबंधरत्यर्थः।इदंचनिघातसेनियोगोशिष्टातेनप्रदानिधानसमाप्तिवत्तुअन्यदात्ताद्युदात्तमेवेतिवोध्यं।इदंचर्थमिति।वहुतचनानंतंतिउंनमि
त्यर्थः।गतिर्गतौ।अयमुपसर्गरत्याद्युदात्तत्वापवादः।गतौपरेनुपसर्गस्यगतेतिरुचमिधानेनप्रयोगाभावात्।उपसर्गरतिवक्तव्येगतिग्रहणंलाघवा
र्थमुत्तरार्थेच।यद्यप्ययमभोसावकाशस्तथाप्यभिर्गताविति वक्तव्येगतिग्रहणं सर्वत्रापिप्रवर्ततेएतावन्मैवतदपवादत्वव्यवहाररत्याहुः।अभ्युदरतीति
अत्रोच्छेदयणिअभेर्निघातेगतिघातेवाविशेषाभावेप्रवृत्तिपात्रेणोदाहृतं।ममिसंहरतीतिमुख्यफलं।गतौकिमिति।गतेषुहतिउंनेप्रयोगीगतिपुक्तेषु

श्रीकाशीजीमेमहच्छाधुरानासाभाकीगल्लीआधिवेश्वरकेपासश्रीयुतवावहउखचंदजीकेवाउमेरु
प्रसादकरिकेगणेशयंत्रालयमेसुशब्ददुशेखरुत्तरादेकापागयालिखासीतारामसीसिद्धापास
लागोपालजिसेलेनाहोसोचांदनीचोकमेकुज्जगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकरिकेदुकानमे
॥ जेगा ॥

नां च ह्येवमित्यस्य फिषदस्य पदसत्तादिति भावः संहितायां त्विति तयोर्चाव चीति सूत्रस्य संहिताग्रहणस्या एतत्प्रसमाप्तेरधिकारात् स्वरितविधेयतया तर्हि वादिसिभावः अ
यमेव संहिताधिकारोऽपयति एतदधिकारवहिर्भूतानां कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिः अन्यथा संहितायां कालव्यवायादेवन भविष्यति किंतु अधिकारपात्रे न भवद्वैलक्षण्यं इ
त्यादीनां निघातः अग्राविष्मूढत्वादाववग्रहे आनसदयः पदविभागे च वसनसादयः सिध्यति अशक्तादिना कालव्यवायेऽपि न सादयः व्यवधानं च यथा कालेन न प्रवृत्ति
नेत्यादि निरूपितं संहिताधिकारस्य तु यणदिकं स्वरितप्रचयादिकं च नेति बोध्यं न चैवंपुरः हितमित्यवग्रहे हि शब्दस्य स्वरितत्वं बह्वेयक्यमानेन न सिध्येत संहिताधि
कारस्य त्वेन कालव्यवाये। प्रवृत्तेरिति चेन्न यथा संधीयमाना नामनेकी भवतां संरः उपदिष्टस्य विद्यादस्य एणामवग्रहे प्रवृत्तिः शास्त्रे विधानाच्च अनेकी
भवतां प्रवृत्त्यमाप्नुवतां पुनः संधीयमाना नामनेकी यमाणां यथा येन प्रकारेण स्वर उपदिष्टः शास्त्रे तस्वरमस्य एणामवग्रहेऽपि तथैव कथं न चैवमुप
गंतव्ये अचेतवात्स्यादीनामवग्रहं उत्तरस्वजोऽवर्णस्य प्रचयः स्यादिति चेन्न पदीयं सुदुदात्तानामसंहेतवदुत्तरानिति विशेषवचनं। मध्यमार्थं दुदात्तानां
पदानां उत्तरात्तदुदात्तादीन् स्वरविधावसंस्कृतं ज्ञानी यादित्यर्थः एवंच न धातुर्म अललाभवंतीरित्यादीनां कमकीले इति शब्देन भगिप्रचयोन प्रवर्तते प
रिग्रहे लनार्वाताते नैवैकाक्षरीकृतात् परे षोडशसमाचारव्यालिसौ च स्वरौ परे निवचनात् परियहो वेष्टक उच्यते अनावर्शब्दे प्रमेयाभूतकरणः स च ह्यस्य आद्य
दातः पदाभ्यासस्य मध्ये कर्तमानः पूर्वपदांतमोदिनो स्पृशति हि तौ यमदादिभित्तिमेन स्पृशति तदा तस्यायं विकारः पदसंधिर्ह तत्संज्ञकनादिः स्वरारिर्वा भव
तियदिष्यं जनादि स्तदा प्रचये प्राप्ते यमपचारः अनावर्शदिति करणं त्वेष्टां न्यसमिति तुल्यं। नौ उदात्तस्वरितौ चेत्स्वरौ परौ भवत इत्यर्थः अनावर्शदिति न्यस्य
हरणं रत्नधातुममिति रत्नधातुमं ते नैवैकाक्षरीकृतादित्यस्योदाहरणं अललाभवंतीरिति अलला इति शब्दानुकरणेन नितितत भाव्यकृत इति सर्वेष्टसिद्धिः शब्दे
शस्वरः पुत्रो मंजूषा चैव कन्यका स्वमतौ सम्यगुत्पाद्यशिवयोरपि तौ मया शब्दे दुःशस्वरे सोमं फलिभाष्योक्तिमूषितः सतां तत्क मलेष्वालायावचंद्रदिवक्त्रो ॥
इती श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टारचितेलघुशब्दे दुःशस्वराख्ये सिद्धांतकोमुदीयारव्याने अग्रहं समाप्तम् ॥ अदेनागभुमिदि
याज्ञगुणिते गाले शयन्वाले संशुद्धी कृतमादितो बुधवरेः श्रीविष्णुनाथादिभिः एतच्छेखरपुस्तकं हि जवरोदुर्गा प्रसादः सुधीः सिद्धे मौक्तिकचारुभिः समकरेण मुद्रा

॥ इति श्रीलघुशर्द्धेऽक्षर उत एह समाप्तम् ॥

